

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милош С. Жикић

**ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ
1929–1941.**

Докторска дисертација

Београд, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš S. Žikić

**YUGOSLAV-BULGARIAN RELATIONS
1929-1941**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

МЕНТОР

Проф. др Александар Животић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Проф. др Владан Виријевић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет

Др Срђан Мићић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране _____

ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ 1929–1941.

САЖЕТАК: Предмет овог рада представљају југословенско-бугарски односи од 1929. до 1941. године. За 1929. као почетну границу нашег истраживања одлучили смо се из разлога што је она представљала почетак личне диктатуре краља Александра, као и почетак рада на регулисању односа са Бугарском. Што се тиче 1941. године, она је јасно омеђена прекидом дипломатских односа и почетком ратног стања између две јужнословенске краљевине. У раду смо анализирали преговоре са Бугарском током 1929 и 1930, којима је требало регулисати стање на граници. Посебан предмет истраживања представљали су југословенско-бугарски односи након пада владе Андреја Љапчева 1931, питања ратних репарација, бугарског наоружавања, као и сусрети краља Александра и краља Бориса. Настојали смо и да испитамо југословенске везе са „пријатељским“ круговима у Бугарској. Тежили смо и да утврдимо колико је Балкански споразум, практично уперен против Бугарске, имао утицаја на даље развијање југословенско-бугарских односа. Пажња је посвећена и односу Милана Стојадиновића према Бугарској, као и Пакту о вечном пријатељству и његовом утицају на даље односе између две земље. Посебан акценат је стављен на догађаје на Балкану у предвечерје и након почетка рата у Европи и снажну дипломатску борбу и притиске великих сила. С тим у вези, анализиран је раст бугарских ревизионистичких аспирација у наведеном периоду и њихов утицај на односе између две земље. У циљу добијања свеобухватније слике односа две јужнословенске државе, пажњу смо посветили проучавању и утврђивању сарадње на културном, верском, трговинском и научном нивоу, који су били скрајнути у поређењу са политичким односима. Одређеног утицаја на југословенско-бугарске односе имао је и развој македонског питања у Северној Америци, што смо такође настојали да обрадимо. Рад је заснован на необјављеној грађи из Архива Југославије, Архива Српске академије наука и уметности, Војног архива у Београду, Државног архива Републике Северне Македоније, Државног архива Србије, Историјског архива Београда, Музеја ваздухопловства и Централног државног архива у Софији, објављеној архивској грађи, дневницима и мемоарима, штампи и периодици, као и релевантној домаћој и иностраној научној литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Бугарска, Балкански споразум, Мала антанта, спољна политика

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК: 94(497.1:497.2)"1929/1941"(043.3)

YUGOSLAV-BULGARIAN RELATIONS 1929–1941.

ABSTRACT: The subject of this work is Yugoslav-Bulgarian relations from 1929 to 1941. We decided on the year 1929 as the starting point of our research because it represented the beginning of the personal dictatorship of King Alexander, as well as the beginning of the regulation of relations with Bulgaria. As for 1941, it is clearly defined by the termination of diplomatic relations and the beginning of the state of war between the two South Slavic kingdoms. In the paper, we analyzed the negotiations with Bulgaria during 1929-1930, which were supposed to regulate the situation on the border. A special subject of research was Yugoslav-Bulgarian relations after the fall of the government of Andrei Ljapchev in 1931, issues of war reparations, Bulgarian armaments, as well as meetings between King Alexander and King Boris. We also tried to examine Yugoslav connections with “friendly” circles in Bulgaria. We also sought to determine how much influence the Balkan Agreement, practically directed against Bulgaria, had on the further development of Yugoslav-Bulgarian relations. Attention is also paid to Milan Stojadinović's attitude towards Bulgaria, as well as to the Pact of Eternal Friendship and its influence on further relations between the two countries. Special emphasis is placed on the events in the Balkans on the eve and after the start of the war in Europe and the strong diplomatic struggle and pressures of the great powers. In this connection, the growth of Bulgarian revisionist aspirations in the mentioned period and their impact on the relations between the two countries were analyzed. In order to obtain a more comprehensive picture of the relations between the two South Slavic states, we devoted our attention to the study and establishment of cooperation on the cultural, religious, trade and scientific levels, which were marginal compared to political relations. The development of the Macedonian question in North America also had a certain impact on Yugoslav-Bulgarian relations, which we also tried to process. The work is based on unpublished materials from the Archives of Yugoslavia, the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, the Military Archives in Belgrade, the State Archives of the Republic of North Macedonia, the State Archives of Serbia, the Historical Archives of Belgrade, the Aviation Museum and the Central State Archives in Sofia, published archival materials, diaries and memoirs, press and periodicals, as well as relevant domestic and foreign scientific literature.

KEY WORDS: Yugoslavia, Bulgaria, Balkan agreement, Little Entente, foreign policy

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: 94(497.1:497.2)"1929/1941"(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
1. УВОД	1
2 КРИЗА ОДНОСА 1929–1933	10
2.1. Пиротске конференције и покушај превазилажења супротности	10
<i>Отварање југословенско-бугарске границе</i> <i>и прва Конференција у Пироту</i>	10
<i>Поновно погоршање међусобних односа</i>	19
<i>Антијугословенска акција у Европи</i>	32
<i>Усвајање привремених правилника и наставак</i> <i>преговора у Пироту и Софији</i>	39
<i>Ескалација македонског питања</i>	52
<i>Промена југословенског става према Бугарској</i>	68
<i>Покушај споразумевања балканских држава</i>	77
2.2. Последице пада владе Љапчева	85
<i>Пад владе Андреја Љапчева и стари проблеми</i>	85
<i>Југословенски „пријатељи“ у Бугарској</i>	99
<i>Сарадња на Балкану и Бугарска</i>	111
<i>Бугарска и војна питања</i>	118
3. ТРАЖЕЊЕ СПОРАЗУМА: ОДНОСИ 1933–1937.	133
3.1. Покушаји зближења преко два монарха	133
<i>„Отопљавање“ атмосфере</i>	133
<i>Сусрети краља Александра и краља Бориса</i>	149
<i>Склапање Балканског споразума</i>	163
<i>Наставак подупирања „пројугословенских“ струја у Бугарској</i>	176
<i>Преврат у Бугарској 19. маја 1934. и наставак рада на зближењу</i>	184
3.2. Пут ка споразуму	196
<i>Југословенско-бугарски односи по смрти краља Александра</i>	196
<i>Војна побуна у Грчкој и питање бугарског наоружавања</i>	210
<i>Образовање владе Андреја Тошева</i>	216
<i>Долазак Милана Стојадиновића на чело југословенске владе</i> <i>и односи са Бугарском</i>	219
<i>Афера са пуковником Дамјаном Велчевим и пад владе Андреја Тошева</i>	226
<i>Припреме за потписивање Пакта о вечном пријатељству</i>	238

4. У ЗАГРЉАЈУ „ВЕЧНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА“: ОДНОСИ 1937–1941.	259
4.1. Потписивање Пакта о вечном пријатељству	
између Југославије и Бугарске и његове последице	259
<i>Потписивање Пакта о вечном пријатељству 24. јануара 1937. године</i>	259
<i>Питање Ивана Михајлова</i>	270
<i>Југословенско-бугарски односи по потписивању</i>	
<i>Пакта о вечном пријатељству</i>	279
<i>Склапање Солунског споразума 31. јула 1938. године</i>	290
<i>Сусрет Стојадиновића и Кјосеиванова у Нишкој Бањи</i>	
<i>31. октобра 1938. године</i>	305
4.2. Борба великих сила око Балкана, југословенско-бугарски односи	
и почетак Другог светског рата	320
<i>Покушај привлачења Бугарске Балканском споразуму</i>	320
<i>Анализа југословенско-бугарских односа од стране МИП-а</i>	
<i>почетком 1939. године</i>	324
<i>Југословенско-бугарски односи у измењеним међународним приликама</i>	331
<i>Пад Георги Кјосеиванова и образовање владе Богдана Филова</i>	350
<i>Промена бугарске политике после пада Француске јуна 1940. године</i>	363
<i>Почетак рата на Балкану</i>	371
<i>Југославија и приступање Бугарске Тројном пакту</i>	383
<i>Прекид дипломатских односа између Краљевине Југославије и Бугарске</i>	390
5. ОСТВАРЕНИ ВИДОВИ САРАДЊЕ (1929–1941)	395
5.1. Економски односи	395
<i>Трговинско-привредни односи</i>	395
<i>Југословенски печалбари и бугарски баитовани</i>	401
5.2. Верске, културне и научне везе	404
<i>Односи између Српске православне цркве и Бугарске егзархије</i>	404
<i>Културне и научне везе</i>	412
6. ЈУГОСЛОВЕНСКА И БУГАРСКА ЕМИГРАЦИЈА (1929–1941)	419
6.1. Стање у емиграцији до 1929. године	419
6.2. Рефлексија југословенско-бугарских односа 1929–1941. на емиграцију:	
сарадња, сукоби, пропаганда	422
ЗАКЉУЧАК	439
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	445
БИОГРАФИЈА АУТОРА	461

ПРЕДГОВОР

Односи између две јужнословенске краљевине у периоду између два светска рата представљали су једно од најважнијих политичких питања на Балкану. Оптерећени последицама завршених ратова 1912–1918. и одредбама Нејског мировног уговора, југословенско-бугарски односи током двадесетих година XX века кретали су се амлитудалном путањом. Први и најјачи покушаји помирења и нормализовања односа јавили су се у време владе Александра Стамболијског, да би били нагло прекинути 1923. године свргавањем са власти Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС) и убиством Стамболијског и многих његових присталица. Након тог догађаја периоди побољшања и погоршавања односа константно су се смењивали. Прекретницу је представљао низ сусрета између краља Александра и краља Бориса током 1933. и 1934, којима је утрт пут ка проналажењу начина за превазилажење супротности и нормализовање односа између две земље. Резултат тих настојања представљало је потписивање Пакта о вечном пријатељству јануара 1937. године. Међутим, сумња у будуће бугарско држање овим Пактом није била избрисана већ је, погоршавањем међународне ситуације, додатно појачана.

Југословенско-бугарски односи током међуратног периода завређивали су пажњу историчара старије генерације, али нису били довољно историографски обрађени. Углавном су провлачени кроз призму других проблема као што су Мала и Балканска антанта, односи Југославије са другим земљама, утицаји великих сила на балканске државе, ставови Комунистичке партије Југославије и др. Ипак, последњих година, ова проблематика привлачи пажњу млађих истраживача, што је и резултирало завидним бројем радова.

Хронолошки оквир нашег рада ограничен је периодом од 1929. до 1941. године. За 1929. као почетну границу предмета нашег истраживања одлучили смо се из разлога што је она представљала почетак личне диктатуре краља Александра, као и почетак рада на регулисању односа са Бугарском. Што се тиче крајње границе, 1941. године, она је јасно омеђена прекидом дипломатских односа и почетком ратног стања између Југославије и Бугарске.

Према томе, основни циљ нашег истраживања био је реконструкција југословенско-бугарских односа у наведеном периоду. И поред тога што је почетак тог раздобља представљао покушај „одмрзавања“ односа између две земље, убрзо се показало да су међусобне супротности и даље биле веома снажне, што је односе оставило на готово „мртвој тачки“ све до сусрета двојице краљева током 1933. и 1934. године. Стога, у раду смо анализирали преговоре са Бугарском током 1929, којима је требало регулисати стање на граници, као и узроке дужег неусвајања њихових одредби. Самим тим, пажњу смо посветили бугарској пропаганди у иностранству и активностима припадника Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО). Посебан предмет истраживања представљали су југословенско-бугарски односи након пада владе Андреја Љапчева 1931, питања ратних репарација и бугарског наоружавања, као и развој догађаја који је претходио поменутих састанцима двојице владара. Настојали смо и да испитамо југословенске везе са „пријатељским“ круговима у Бугарској: БЗНС, протогеровистима ВМРО, кругом „Звено“ итд.

Убиство краља Александра у Марсеју, и поред наступања извесног захлађења, није прекинуло процес југословенско-бугарског зближења. Он је интензивирао преузимањем премијерских позиција од стране Милана Стојадиновића и Георги Кјосеиванова 1935, а резултат је представљало потписивање Пакта о вечном пријатељству јануара 1937. године. Управо је развој овог питања био један од предмета нашег истраживања, као и утицај Пакта на даље југословенско-бугарске односе. Такође смо покушали да утврдимо колику је важност заузимала Бугарска у спољној политици Милана Стојадиновића.

Југословенско-бугарски односи свакако нису могли бити посматрани „изолирано“, због чега смо настојали да их сместимо и у контекст ширих међународних, посебно балканских проблема. Од средине 1929. све више је почела да се развија идеја о сарадњи балканских држава што је довело до одржавања неколико балканских конференција током прве половине

тридесетих година, а та иницијатива се брзо пребацила и на виши политички ниво. Резултат тих политичких преговора био је потписивање Балканског споразума фебруара 1934. између Југославије, Румуније, Грчке и Турске. Бугарска, и поред живе дипломатске активности и југословенске жеље за бугарским приступом, није потписала Споразум јер се није мирила са границама насталим Нејским мировним уговором, које је овај Пакт гарантовао. У нашем истраживању смо настојали да утврдимо колико је Балкански споразум, практично уперен против Бугарске, имао утицаја на даље развијање југословенско-бугарских односа.

Тежили смо да истражимо и како су интереси великих сила, пре свих Италије, која је готово константно водила антијугословенску политику и снажно се супротстављала југословенско-бугарском зближењу, утицали на ток ових односа. Посебан акценат је стављен на догађаје на Балкану у предвечерје и након почетка рата у Европи и снажну дипломатску борбу и притиске великих сила. С тим у вези, анализиран је раст бугарских ревизионистичких аспирација у наведеном периоду и њихов утицај на односе између две земље.

Такође, нисмо занемарили ни политику балканских држава. Страх од југословенско-бугарског зближења и уједињења и стварања велике јужнословенске државе стално је био присутан код водећих политичких кругова Румуније, Грчке и Турске. Стога смо покушали да утврдимо како је и колико Балкански споразум утицао на креирање бугарске спољне политике према Југославији и исто тако, како је поновна иницијатива за међусобно зближење, која је резултирала потписивањем Пакта о вечном пријатељству, деловала на остале чланице Споразума.

У циљу добијања свеобухватније слике односа две јужнословенске државе, пажњу смо посветили проучавању и утврђивању сарадње на културном, верском, трговинском и научном нивоу, који су били скрајнути у поређењу са политичким односима. Одређеног утицаја на југословенско-бугарске односе имао је и развој македонског питања у Северној Америци, што смо такође настојали да обрадимо. Анализиран је рад југословенских дипломатских представништава у Сједињеним Америчким Државама и Канади, пропаганда које су обе земље спроводиле међу исељеницима и њени резултати.

*

Наше истраживање смо засновали на методолошким начелима историјске науке, односно прикупљању архивских и других историјских извора и њиховом критичком вредновању. Рад је базиран на необјављеној и објављеној архивској грађи домаће и стране провенијенције, дневницима и мемоарима, штампани и периодични, као и релевантној домаћој и иностраној научној литератури.

Најрелевантнија грађа за наше истраживање похрањена је у фондовима и збиркама Архива Југославије. Међутим, основни проблем проучавања дипломатских односа Краљевине Југославије представља фрагментарна сачуваност извора првог реда, нарочито грађе Политичког одељења Министарства иностраних послова. Ова оцена се нарочито одражава на истраживање југословенско-бугарских односа, будући да у Архиву не постоји фонд југословенског Посланства у Софији. Овај недостатак је донекле могуће надоместити прегледом грађе других посланстава, којима су достављане копије или преписи значајнијих извештаја из Софије или докумената везаних за односе са Бугарском. Према томе, за израду нашег рада од највећег значаја су били документи из фондова посланстава у Лондону, Цариграду/Анкари и Букурешту и Сталне делегације при Друштву народа. Такође, већи број извештаја Посланства у Софији пронашли смо у фонду Двора, Министарског савета и заоставштине кнеза Павла, док је од великог значаја био и фонд Централног пресбиороа. За расветљавање контаката и планова са „пријатељским“ круговима у Бугарској велики значај има кореспонденција пуковника Танасија Динића са Богољубом Јевтићем, министром Двора и каснијим министром иностраних послова, и својим повереницима, чији се један део чува у фонду Министарства унутрашњих послова, док се други део налази у оквиру личног фонда Танасија Динића, похрањеног у Државном архиву Србије. Од значаја су нам биле и збирке Милана Стојадиновића, Александра Цинцар-Марковића, Јована Јовановића – Пижона и

Војислава Јовановића – Марамбоа. Грађа из фондова министарства иностраних послова, трговине и индустрије, просвете, пољопривреде и финансија нам је била од значаја за питања ратних репарација, трговинских, привредних и културних односа, док смо за питање емиграције користили фондове Посланства у Сједињеним Америчким Државама и генералних конзулата у Чикагу и Њујорку. Известан број података везаних за нашу тему пронашли смо и у фондовима Емигрантске владе Краљевине Југославије, посланства у Стокхолму, Буенос Ајресу, Бриселу и Будимпешти, генералних конзулата у Цариграду и Јерусалиму и збирки Моше Пијаде.

Од посебног значаја нам је било истраживање које смо спровели у Централном државном архиву у Софији, где смо прегледали неколико фондова. Будући да је фонд бугарског Посланства у Београду сачуван у фрагментима, најзначајнију грађу за нашу тему смо пронашли у богатом фонду Министарства иностраних послова и вера (Министерство на вњшните работи и на изповеданията – МВРИ). Поред ограничавајућих мера које су биле на снази у Бугарској услед пандемије коронавируса, додатни проблем при истраживању нам је представљала чињеница да је велики део грађе МВРИ био доступан једино на микрофилму, што је условило слабу видљивост докумената и знатно спорији рад.

Вредну грађу за наш рад смо пронашли и у другим архивима. Од значаја су нам биле заоставштине Милана Антића и Војислава Маринковића у Архиву Српске академије наука и уметности, као и фондови Војске Краљевине Југославије и Емигрантске владе у Војном архиву. У Државном архиву Србије смо, поред поменутог личног фонда Танасија Динића консултовали и лични фонд Мирослава Спалајковића и збирку докумената Безбедносно-информативне агенције. Такође, одређене податке смо пронашли и у фондовима Историјског архива Београда, Музеја ваздухопловства и Државног архива Републике Северне Македоније у Скопљу.

За писање рада нам је користила и многобројна објављена архивска грађа. Посебно бисмо издвојили *Извештаје Министарства иностраних послова Краљевине Југославије* у 11 књига, тротомну едицију *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, едиције чехословачких докумената (*Чехословачки дипломатски документи за Македонија* и *Чехословашки извори за бљгарската историја*), као и двотомну едицију *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919–1941)*.

Од коришћених дневничко-мемоарских дела релевантних за наш рад издвојили бисмо *Дневник 1936–1941*. Милана Јовановића-Стоимировића, *Дневник 1930–1932*. Косте Ст. Павловића, *Дневник* Богдана Филова, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija izmedju dva rata* Милана Стојадиновића, *Моята мисия в Каиро* Стојча Мошанова и *Approach March a venture in autobiography* Џулијана Емерија. За потпуније сагледавање југословенско-бугарских односа на располагању смо имали и штампу и периодику, при чему бисмо издвојили дневне листове *Време*, *Правду* и *Политику* и часописе *Nova Evropa* и *Српски књижевни гласник*.

Од велике помоћи при изради рада била нам је и многобројна домаћа и страна литература, од које бисмо издвојили радове Живка Аврамовског, Вука Винавера, Бојана Димитријевића, Љубодрага Димића, Весне Ђикановић, Александра Животића, Богдана Кризмана, Душана Лукача, Срђана Мићића, Мире Радојевић, Ивана Ристића, као и бугарских аутора Валеријана Бистричког, Војина Божинова, Венцислава Велева, Илча Димитрова, Румена Евтимова, Крста Манчева, Људмила Спасова итд.

*

Приликом израде структуре дисертације одлучили смо се на примену хронолошко-тематског приступа. Према томе, рад се састоји од предговора, увода, пет хронолошко-тематских поглавља, закључка и списка коришћених извора и литературе.

У предговору смо изложили предмет истраживања, методолошки приступ и коришћене изворе и релевантну литературу. Увод обухвата преглед српско, односно, југословенско-бугарских односа од почетка XIX века са освртом на периоде сарадње и сукоба, пре свега око

Македоније, обнову дипломатских односа после Првог светског рата и њихов ток до 1929. године.

У поглављу „Криза односа 1929–1933.“ анализирали смо покушај „одмрзавања“ југословенско-бугарских односа, оличених у Пиротским конференцијама и преговорима у Софији током 1929–1930, догађаје који су условили привремени прекид те политике, као и тешкоће које су стајале на путу превазилажења међусобних супротности.

Поглавље „Тражење споразума: односи 1933–1937.“ посвећено је политици зближења између две краљевине. Анализирали смо сусрете краља Александра и краља Бориса током 1933. и 1934, као и поновне напоре на регулисању међусобних односа, проистеклих из ових састанака. Даље, осврнули смо се и на формирање Балканског споразума и последице које је тај чин имао на односе двеју земаља, као и активности ка склапању једног билатералног споразума, интензивираних током 1936, чији резултат је био потписивање Пакта о вечном пријатељству јануара 1937. године.

Поглавље „У загрљају „вечног пријатељства“: односи 1937–1941.“ анализира југословенско-бугарске односе у измењеним међународним околностима које су се одиграле у Европи у другој половини тридесетих година. Поред тога, дат је приказ политике великих сила на Балкану, њихове међусобне борбе за јачањем свог утицаја, нарочито после избијања рата у Европи септембра 1939, као и утицај тих догађаја на односе две јужнословенске краљевине.

У поглављу „Остварени видови сарадње (1929–1941)“ указано је на остварене везе које су биле скрајнуте у односу на политичке догађаје. Изнети су трговински, привредни и финансијски односи, односи између две православне цркве, као и успостављене културне и научне везе.

Последње поглавље „Југословенска и бугарска емиграција (1929–1941)“ бави се развојем македонског питања у Северној Америци. Изложени су деловање и пропаганда обе стране, као и активности југословенских дипломатских представника и јавних радника у Сједињеним Америчким Државама и Канади на придобијању македонске емиграције за сарадњу.

У „Закључку“ смо на сажет начин сумирали резултате нашег истраживања, уз посебан осврт на кључне догађаје који су обликовали ток југословенско-бугарских односа у наведеном периоду. На крају, у „Списку извора и литературе“ смо навели све изворе и литературу које смо користили при изради дисертације.

1. УВОД

Налазећи се дужи временски период под османском влашћу, Срби и Бугари су имали заједничких додира, да би се везе између два народа знатно учврстиле избијањем Првог српског устанка 1804. године. Општи покрет за ослобођење од Турака захватио је и становништво данашње западне Бугарске, пре свега у Видинском пашалуку, тако да су успеси српских устаника после битке на Иванковцу 1805. довели и до њихове побуне. Многи од тамошњих првака су ступили у устаничке редове, а преношење ратних операција на територију данашње западне Бугарске допринело је јачању редова устаничке војске локалним становништвом. То се уклапало у замисли српских устаничких вођа, који су рачунали на сарадњу Бугара у процесу ослобођења од османске власти. На сарадњу са Бугарима је рачунао и кнез Милош Обреновић, због чега је током своје прве владавине (1815–1839) помагао њихове тежње за ослобођењем и националним препородом. То се посебно огледало на пољу културе, односно штампању бугарских књига у штампаријама у Београду и Крагујевцу. Тиме је кнез Милош стекао велику популарност у Бугарској, која је додатно појачана добијањем аутономије 1829/1830. и припајањем шест нахија Србији 1833. године. Том приликом су из многих места данашње западне Бугарске кнезу упућене молбе да ослободи и те крајеве.

Извесна пасива у српском помагању Бугара наступила је током краткотрајне прве владавине кнеза Михаила Обреновића (1839–1842) услед несређених прилика у земљи. И поред тога, није дошло до промене у српско-бугарским односима. Чак је за време уставобранитеља дошло до интензивирања српско-бугарских веза, док је Бугарска заузела значајно место у спољнополитичким плановима српске кнежевине. Тако је министар унутрашњих дела Илија Гарашанин 1844. у *Начертанију*, свом програму српске државне политике, пажњу посветио и Бугарима. Гарашанин је сматрао да ће Србија, придобијањем Бугара за сарадњу, обезбедити савезника у даљој борби за ослобођење од Турака. Да би се то постигло требало им је пружити сталну и методичну помоћ. На тај начин би дошло и до јачања српског утицаја међу бугарским становништвом, на уштрб руског, што је Гарашанин сматрао императивом. Што се тиче помоћи, она је требало да се састоји у отварању српских школа у Бугарској и стипендирања Бугара у Србији, школовању бугарских свештеника у Србији, штампању бугарских књига и пропагирању српско-бугарског пријатељства преко поверљивих људи. Већи број ових замисли остварен је током наредних неколико година. Ипак, пасивност званичне Србије у односу на устанак становништва Видинског санцака 1850. утицао је на пад њеног престижа, посебно у крајевима уз српску границу. Србија је своју неутралност, услед сложене међународне ситуације и избијања Кримског рата 1853, задржала и у наредном периоду, те је с тим у вези почетком исте године одбила бугарске делегате који су намеравали да у Трнову и видинском крају подигну устанак.¹

Међутим, ситуација се мења 60-их година XIX века након поновног доласка кнеза Михаила на власт (1860–1868), који је наставио да спроводи политику свог оца, настојавши да образује јединствени фронт балканских земаља за борбу против Османског царства. Размишљања у том правцу било је и у Бугарској. Већ 1861. у Београду се обрео Георги Сава Раковски, оснивач бугарског национално-револуционарног покрета, ради преговора са српском владом. Он је том приликом представио свој „План за ослобођење Бугарске“, према коме је у Србији требало образовати један бугарски пук од 1000 људи, који би послужио као основа за формирање знатно веће војске, кад се овај нађе на бугарској територији. Српска влада се сложила са тим планом, па је Раковски 1862. основао у Београду „Привремену бугарску владу“, а на пролеће исте године и прву добровољачку јединицу – Прву бугарску легију, која је достигла број од 600 људи. Истовремено, отпочело је и излажење листа *Дунавски*

---

¹ Опширније о српско-бугарским односима током прве половине XIX века видети у: Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804–1878.*, Београд, 1988, 35–166; исти, *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе*, Нови Сад, 1995, 9–178; Климент Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Београд, 1982; Милорад Екмечић, „Српско-бугарски односи половицом XIX вијека (1844–1853)“, *Историјски часопис*, књ. XXVII, (1980), 141–157.

лебеда, преко кога је спровођена пропаганда у Бугарској. „Легионари“ су убрзо имали и прво ватрено крштење, учествујући у српско-турском сукобу 1862. око београдске тврђаве. Инцидент је решен дипломатским путем, при чему се једна од одредби односила на растурање добровољачких јединица. На тај начин је дошло до распуштања бугарске Легије, чиме је било онемогућено планирање подизање устанка у Бугарској. Београд је одржавао контакте и са бугарским емигрантима у Румунији, са којима је 1867. постигнут споразум о стварању заједничке српско-бугарске државе са кнезом Михајлом на челу. Та одлука је добила и подршку руске владе, чиме је српско-бугарско политичко зближење добило нови подстрек, што се огледало у стварању Друге бугарске легије 1867/1868. године.²

Међутим, током наредне две деценије наступило је погоршање српско-бугарских односа. Један од разлога је представљала руска подршка бугарским аспирацијама, будући да је у њиховом реализовању видела најбољи начин за остварење својих интереса – избијање на Мореузе. Поред тога, таквом тренду је доприносио и процес стварања националних држава на Балкану, заснованом на историцизму. У српском и бугарском случају то се односило на обнову Душановог, односно Симеоновог царства, што је због претензија на исте територије водило ка сукобу. Бугарске тежње су свој одраз добиле оснивањем Бугарске егзархије 1870. која је тежила да преузме „монопол“ над црквеним, просветним и политичким животом словенског становништва у Османском царству. Иако је у почетку подржавала оснивање бугарске народне цркве, српска влада је убрзо почела да осуђује великобугарско деловање Егзархата, што је утицало и на односе између два народа.³ Како наводи историчар Момир Самарцић, у тренутку избијања устанка у Босни и Херцеговини 1875. и почетка Велике источне кризе, српско-бугарски односи су се налазили на најнижем нивоу.⁴

Настојања великих сила да локализују устанак нису уродила плодом. Априла 1876. избио је устанак у Бугарској, који је крваво угушен, а убрзо је уследила и објава рата Турској од стране Србије и Црне Горе. Већ следеће 1877. дошло је и до руско-турског рата, коме се поново прикључила и Србија. Победом Русије, мир је потписан почетком марта 1878. у Сан Стефану, месту близу Цариграда. У складу са руским плановима, створена је Велика, односно, „Санстефанска“ Бугарска, која се простирала од Дунава до Егејског мора и од Црног мора до Албаније. Том приликом је већи део територија ослобођених од стране српске војске требало да припадне Бугарској. То је довело до великог разочарења у Србији, што је навело краља Милана Обреновића да се све више окреће према Аустроугарској. Истовремено, српска влада је донела одлуку да војска не напушта ослобођене области, док је маја 1878. у њима организовала своју управу формиравши шест округа: Кулски, Пиротски, Нишки, Лесковачки, Куршумлијски и Врањски. Таква организација је остала све до ратификације Берлинског уговора августа 1878. године. У међувремену, вођена је огорчена борба са новоствореном бугарском кнежевином око задржавања поменутих области. Велике силе се такође нису слагале са одлукама Санстефанског мира, због чега је током јуна и јула 1878. у Берлину одржан Конгрес на коме су ревидирана његова решења. Територија велике Бугарске је знатно умањена: северно од планине Балкан образована је Кнежевина Бугарска која је и даље била у вазалном положају према султану, док је од Источне Румелије, која се налазила јужно од планине Балкан, формирана аутономна област у оквиру Османског царства. Што се тиче разграничења између српске и бугарске кнежевине, оно је са доста нелагодности по српску страну извршено током 1879. године. Исте године су успостављени и званични дипломатски односи.⁵

² В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, 169–264; Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, прир. Срђан Пириватрић, Београд, 2008, 202–205.

³ В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, 319–342; Момир Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008, 10–11.

⁴ М. Самарцић, *н. д.*, 11.

⁵ О томе опширније у: Исто, 11–58; Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд, 1986.

Иако су односи између две јужнословенске кнежевине показивали одређену дозу коректности, српски владајући кругови нису престајали да страхују од могућег стварања Велике Бугарске. Такво осећање је посебно било заступљено код кнеза/краља Милана, због чега се још чвршће везивао за Аустроугарску. Преврат извршен од стране бугарског кнеза Александра Батенберга априла 1881. додатно је појачао та страховања. Свега два месеца касније, Србија је склопила Тајну конвенцију са Аустроугарском, којом је обезбедила дипломатску подршку за проширење своје територије према југу. Приближавање Бечу имало је последице на промену односа са Русијом, која је пак била заштитница Бугарске. Самим тим, растао је и српско-бугарски антагонизам, док су односи додатно погоршани после Тимочке буне 1883. и пребацивања дела вођа у Бугарску, будући да Софија није спречавала њихов рад. Бугарска је већ следеће година тражила исправку границе на Тимоку код Брегова, јер је река променила свој ток, што је довело до прекида дипломатских односа. После тога, односе су додатно погоршале вести о бугарским пропагандним тежњама у Македонији као и припремама за уједињење са Источном Румелијом, што се и догодило септембра 1885 („Пловдивски преврат“). Увидевши да се велике силе неће противити овом чину, Србија је 2. новембра 1885. објавила рат Бугарској, под изговором да су тиме прекршене одредбе Берлинског конгреса и да је дошло до поремећаја равнотеже на Балкану. У краткотрајном рату Србија је била поражена, али је интервенцијом Аустроугарске Бугарска је пристала на примирје. Мир је потписан фебруара 1886. у Букурешту, којим је успостављено стање пре отпочињања непријатељстава.⁶

Убрзо по завршетку рата долази до нагле промене у српско-бугарским односима. После преврата у Бугарској и абдикације кнеза Александра Батенберга, чиме је истиснут руски утицај из Бугарске, октобра 1886. је дошло до обнове дипломатских односа између две земље. И поред тога, међусобни односи нису могли да се „устале“, већ су се кретали амплитудалном путањом, у зависности од догађаја на унутрашњем плану. Тако је абдикација краља Милана 1889. и долазак радикала на власт изазвала неповерење у Софији, док њиховим падом 1895. поново долази до побољшања односа.⁷

У међувремену, независно од званичних односа, обе кнежевине су имале своју политику у односу на Македонију, сматрајући је српском, односно бугарском земљом. У Србији су сматрали да ће Бугарска, после свог уједињења, своју пажњу усмерити на следећу етапу свог националног програма – Македонију, чиме је постојала опасност пресецања пута српског ширења у правцу Солуна. Због тога је и Београд одлучио да активира своју националну политику на југу. Године 1886. у српској престоници је основано друштво „Свети Сава“, са задатком издавања публикација о српском карактеру Македоније и подстицања размишљања јавности у том правцу. Истовремено, за посланика у Цариграду је одређен Стојан Новаковић, који је српске интересе штитио дипломатским путем, разрађујући и план за деловање на терену.⁸

Појачан српски црквено-просветни рад у Македонији приметили су и Бугари, због чега су и они појачали своје напоре у том правцу, који су средином 90-их година XIX века и радикализовани. Почетком 1894. у Солуну је од стране егзархиста основана Македонска револуционарна организација (МРО)⁹ која је имала задатак да борбом против турске власти и српске и грчке пропаганде тежи стварању аутономне Македоније. Те одредбе су унете и у

⁶ М. Самарџић, *н. д*; *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до Уједињења 1878–1918*, ур. Андреј Митровић, Београд, 1983, 59–84 (даље: *Историја српског народа*).

⁷ Опширније у: Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002.

⁸ *Исто*, 48–51, 66–68. Погледати и: *Историја српског народа*, 120–127.

⁹ Организација је у наредном периоду променила неколико назива. Под овим именом је дејствовала до 1896. када је преименована у Бугарско-македонско-одринску револуционарну организацију (БМОРО). Потом је 1902. преименована у Тајну македонско-одринску револуционарну организацију (ТМОРО), да би 1905. постала Унутрашња македонско-одринска револуционарна организација (ВМРО). Урош Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902.“, *Српске студије*, књ. 4, (2013), 79–80.

Устав Организације. И поред српско-бугарске Угодбе из 1897¹⁰, егзархисти су наставили да притискају српске националне раднике и установе по Македонији, док се на јесен 1897. приступило и ликвидацијама, као средству застрашивања српских присталица. Тако је до 1900. забележено 19 убистава лица која су се изјашњавала као Срби или су деловала у корист Србије. Иако је бугарска влада званично сажаљевала такве случајеве, поједини њени службеници су учествовали у убиствима.¹¹

Посредством председника владе Ђорђа Симића, 1897. је отпочела Српска четничка акција у Турској, чије деловање је 1903. обједињено стварањем Српске четничке организације. И поред постојећих сукоба, српска страна је покушала да дође до заједничког језика са бугарским комитама, али без много успеха, што је 1904/1905. довело до правог „рата“ између српских и бугарских чета. Успеси Српске четничке акције приморали су Бугарску да узме у обзир српске интересе у Македонији. Историчар Урош Шешум закључује да је дугорочан циљ Српске четничке акције био да примора Бугарску на преговоре и да је српско-бугарски споразум из 1912. представљао резултат тих напора.¹² Постизању споразума је допринео и српски председник владе Милован Миловановић, који је једино у споразумевању са Бугарском видео могућност опстанка Србије. Због тога је био и спреман на уступке у Македонији, док би са друге стране Србија преко северне Албаније избила на Јадранско море. Преговори између две земље су започети 1911. и после пет месеци споразум је склопљен 13. фебруара 1912. године. Његовим тајним додатком извршена је и подела Македоније: Србији је требало да припадне „неспорна зона“ северно и западно од Шар-планине, а Бугарској „неспорна зона“ источно до Родопа и реке Струме, док је за област Македоније између ових зона предвиђена аутономија или њена подела између савезника. Уколико би дошло до поделе, завршну реч је имао руски цар као арбитар, при чему је Србија била спремна да се одрекне линије која се дијагонално пружала од Криве Паланке до Охрида. Маја 1912. потписан је и српско-бугарски војни уговор, док је склапањем споразума са Црном Гором и Грчком образован Балкански савез.¹³

Четири савезнице су октобра 1912. објавиле рат Турској и врло брзо сломиле њен отпор, због чега је она већ следећег месеца затражила преговоре о примирју, док је мир потписан 30. маја 1913. у Лондону. Међутим, убрзо су се показале размирице између савезника. Приморана да напусти северну Албанију на изричит захтев Аустроугарске, Србија је одбијала да Бугарској препусти територије у Македонији предвиђене уговором, због чега је фебруара 1913. тражила од бугарске владе измену уговора, што је ова одбила. Истовремено, Бугарска је дошла у сукоб и са Грчком и Румунијом, што је утицало на удруживање ових земаља са Србијом. Руски цар је настојао да спречи надолazeћи сукоб, али у томе није имао успеха. Бугари су током ноћи 29–30. јуна 1913. извршили изненадни напад на Српску војску на Брегалници где су претрпели пораз. На српској страни су биле и Црна Гора и Грчка, а сукоб су искористили и Румуни и Турци, чиме је Бугарска била приморана да затражи примирје. Уговор о миру је потписан у Букурешту августа 1913. којим је Србија задржала територију у Македонији коју је ослободила.¹⁴

Иако је из рата изашла проширена деловима Македоније и Тракије, укључујући и излаз на Егејско море, Бугарска се није мирила са претрпљеним поразом. Због тога је отпочела са прављењем планова за присвајање територија од Србије, рачунајући на затегнуту међународну ситуацију и сукоб великих сила. Будући да је Србија била ближа силама Антанте, Бугарска је отпочела да са приближавањем Централним силама. Такву политику је посебно усмеравала германофилска влада Васиља Радославова, која је прве кораке у том правцу предузела већ на јесен 1913. године. Криза проузрокована атентатом у Сарајеву и аустроугарским ултиматумом Србији, такође је подгрејала наде бугарских владајућих кругова да ће моћи да остваре своје

¹⁰ Овај споразум је постигнут фебруара 1897. приликом посете краља Александра Обреновића Софији. Њиме је договорено међусобно помагање по националним, школским и црквеним питањима у Македонији и ликвидирање спорова. *Историја српског народа*, 125.

¹¹ Опширније у: У. Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902“, 73–103.

¹² Опширније у: Урош Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*, Нови Сад, 2019.

¹³ *Историја српског народа*, 186–188.

¹⁴ *Исто*, 189–196.

територијалне претензије према Србији. Због тога је августа 1914. са Немачком и Аустроугарском започела преговоре о савезу, којима је настојала да обезбеди делове територија својих суседа. Међутим, услед наглог ширења рата, Бугарска је задржала своју неутралност, очекујући одлучујуће аустроугарске успехе против Србије пре свог отвореног ангажовања. У међувремену, гомилала је комитске чете на својој територији, од којих су поједине већ августа 1914. отпочеле са упадима на српску територију са задатком вршења саботажа. Од њих је најзначајнији био упад око 3000 комита почетком априла 1915. који је сузбијен уз велике губитке са српске стране. После тога је наступило извесно затишје, да би се готово свакодневни сукоби са комитама обновили од средине јуна 1915, што се поклапало са бугарском одлуком да уђе у рат на страни Централних сила. Предосећајући напад и са те стране, Србија је тражила од својих савезника дозволу да изврши превентивни напад на Бугарску. Међутим, силе Антанте то нису дозволиле, сматрајући да ће моћи да привуку Бугарску на своју страну. У међувремену, Бугарска је почетком септембра 1915. потписала уговор о савезу са Аустроугарском и Немачком, као и тајну и војну конвенцију, а већ следећег месеца се придружила нападу на Србију. Зауевши њене источне и јужне крајеве, успоставила је две окупационе области: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу и Македонску војно-инспекцијску област са седиштем у Скопљу. Трогодишња бугарска окупациона управа у Србији оставила је знатних последица на српско, односно југословенско-бугарске односе у наредном периоду.¹⁵

*

Завршетком Првог светског рата Бугарска се нашла на страни поражених земаља. Јануара 1919. у Паризу је започела заседање Мировна конференција која је свој рад завршила годину дана касније, закључивањем мировних уговора са чланицама Централних сила. Мировни уговор са Бугарском је потписан 27. новембра 1919. у Неију (Нејски мировни уговор), предграђу Париза. Њиме се Бугарска, између осталог, обавезала да Румунији врати Јужну Добруцу, Грчкој уступи Западну Тракију и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) део територије на десној обали Тимока, Цариброд, Босиљград и Струмицу. Поред тога, требало је да плати ратне репарације у износу од две милијарде и 250 милиона златних франака и да војску сведе на свега 20.000 људи.¹⁶ За новостворену југословенску краљевину на мировној конференцији је најважније било питање разграничења са Бугарском, које је регулисано у периоду од 1919. до 1922. године.¹⁷ Што се тиче поновног успостављања дипломатских односа између две земље, до њих је дошло тек крајем августа 1920. постављањем Јеврема Тадића за отправника послова у Софији. До тада су Краљевину СХС представљали војни и цивилни делегати.¹⁸

¹⁵ Опширније у: Živko Avramovski, „Opredeljenje Bugarske za Centralne sile u Prvom svetskom ratu“ у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1980, 61–99; isti, „Bugarske pretenzije za aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu (1915–1916)“ у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 119–151; isti, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918.*, Beograd, 1985; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 207–218, 247–258, 335–342; исти, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918.*, Београд, 1987; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013, 281–297.

¹⁶ Опширније о одредбама Нејског мировног уговора у: Иван Т. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, (докторска дисертација), Београд, 2017, 41–171.

¹⁷ Исто, 45–72; исти, „Новоприсаједињене области“ или „Западне покрајине“? Историјске, етнолошко-лингвистичке, стратегијске и политичке основе српско-бугарског спора око царибродске и босилеградске области и њихов положај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ у: *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект. Тематски зборник од водећег националног значаја*, ур. доц. др Дејан Антић, др Иван Бецић, Врање, 2018, 209–226; Branko Pavlica, „Razgraničenje Jugoslavije sa Bugarskom (1919–1922)“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2002), 7–23; Димитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920.*, Београд, 2012, 292–332.

¹⁸ Опширније о југословенским представницима у Бугарској у: Иван Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2012), 97–112.

Октобра 1919. на чело бугарске владе долази Александар Стамболијски, вођа Бугарског земљорадничког народног савеза (*Български земеделски народен съюз* - БЗНС). У питању је био политичар који се противио дотадашњој политици бугарског краља Фердинанда и залагао за српско-бугарско пријатељство и стварање јужнословенске федерације¹⁹, због чега је добар део Првог светског рата провео у затвору. Преко зближења са Београдом, Стамболијски је истовремено настојао и да извуче своју земљу из послератне изолације у којој се нашла успостављањем тзв. версајског система у Европи.

Своје намере је отворено саопштио југословенским представницима код којих, узимајући у обзир дотадашње односе са Бугарском, није наишао на велику дозу поверења. И поред тога, Стамболијски није одустајао од своје политике. Тако је за првог послератног бугарског посланика у Београду одредио свог блиског сарадника Косту Тодорова кога је инструисао да свим силама ради на побољшању међусобних односа. Исту мисију је доделио и министру унутрашњих послова Александру Димитрову приликом његове посете Београду крајем маја 1921, која је такође завршена безуспешно. Ипак, Димитров је по повратку у Бугарску предузео одлучније кораке према ВМРО, што је и резултирало његовим убиством октобра исте године.

Управо су акција македонствујућих на југословенској територији²⁰ и Македонско питање представљали највећи проблем у југословенско-бугарским односима. Деловање комита ВМРО и његових присталица представљало је константан безбедносни проблем за југословенску државу све до средине 1930-их година. Са друге стране, Београд није признавао постојање бугарске националне мањине унутар својих граница, сматрајући становништво Македоније и тзв. Западних покрајина (Цариброд, Босилград) за српско. Због тога се суочавао са бугарским оптужбама у Европи о непоштовању преузетих мањинских обавеза из мировних уговора.

Стамболијски је био спреман да се одрекне Македоније у територијалном смислу, што је и изјавио приликом своје посете Београду новембра 1922, али је с друге стране захтевао давање мањинских права тамошњем „бугарском становништву“. Управо је посета бугарског председника владе Београду представљала важан корак у побољшању међусобних односа. Том приликом је Стамболијски имао састанке са краљем Александром, председником владе Николом Пашићем²¹ и министром иностраних дела Момчилом Нинчићем. Ваља напоменути да је на помирљивији став југословенских званичника утицао и долазак фашиста на власт у Италији октобра 1922. године. Резултат тог помирљивијег става, као и сусрета у Београду, представљало је заседање мешовите југословенско-бугарске комисије у Нишу марта 1923. и потписивање тзв. Нишког споразума. Њиме су регулисана питања заштите југословенско-бугарске границе од преласка македонских комита и утврђени начини борбе против њих.²²

¹⁹ Погледати и: Мира Радојевић, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата (Прилог проучавању)“ у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, ур. Милан Терзић, Београд, 2011, 19–32.

²⁰ Погледати: Д. Тасић, *Рат после рата*, 159–207.

²¹ О ставовима Николе Пашића према Бугарима погледати: Иван Ристић, „Никола Пашић и Бугари (генеа идеолошких и политичких ставова), *Зборник Матице српске за историју*, бр. 84, (2012), 87–109.

²² Опширније о југословенско-бугарским односима током владе Александра Стамболијског у: Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923.*, Beograd, 1979, 91–120, 164–170, 191–206; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002, 149–154; Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)*, (докторска дисертација), Београд, 2017, 331–339; Иван Ристић, *Милан Ракић у Софији*, Београд, 2018, 31–43; исти, „Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1923)“, *Теме. Часопис за друштвену теорију и праксу*, бр. 3, (2012), 1033–1046; исти, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу 1923. године (Нишки споразум)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2017), 48–63; Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, gl. i odg. urednik Živko Avramovski, Beograd, 1980, 147–166; Никола Жежов, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, Скопје, 2008, 17–50; Васил Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-југославските отношения*, Софија 1991.

Међутим, у Бугарској је постојао велики број људи који се противио политици бугарског премијера. У питању су били припадници војне елите (организоване у тајну организацију Војна лига), грађанских партија и ВМРО. Склапање споразума са југословенском краљевином за њих је представљало врхунац „издајничке политике“ Стамболијског због чега су током ноћи 8/9. јуна 1923. извршили преврат, а неколико дана касније сурово убили Александра Стамболијског. Представници наведених организација су преузели власт, а нову владу је формирао Александар Цанков. Потом је у земљи уследио крвави сукоб између приврженика новог режима са једне и присталица земљорадника и комуниста са друге стране. Преврат у Бугарској је изазвао велико узбуђење код југословенских владајућих кругова, који су сматрали да ће на тај начин доћи до обнављања бугарске предратне политике. Због тога су војни кругови разматрали и интервенцију Југословенске војске у Бугарској. Истовремено, југословенске власти су на својој територији прихватиле већи број земљорадничких емиграната и комуниста желећи да их искористе за своје циљеве, пре свега извршење државног удара у Бугарској. С тим у вези је одобрено њихово организовање и наоружавање, при чему је извршено и неколико упада на бугарску територију. Међутим, услед настале подвојености међу емигрантима као и измењених међународних околности, идеја о државном удару у Бугарској је напуштена средином 1920-их, чиме су и бугарски емигранти изгубили значај за југословенску спољну политику. И поред тога, југословенске службе су наставиле да одржавају контакте са бугарским земљорадницима и у наредном периоду.

Августа 1923. извршиоци деветојунског преврата су организовали једну ширу коалицију под називом Демократически зговор и већ месец дана касније образовали нову владу у Бугарској. Велики утицај на избор министара имао је генерал Иван Влков, вођа Војне лиге и министар војни у новој влади. Влков је био и главни покровитељ акције македонских комита, због чега су од јесени 1923. интензивирали своје деловање. Поред тога, бугарска влада је настојала да Европу заинтересује за македонско питање. То је све утицало на значајно заостравање југословенско-бугарских односа при чему је чак Главни генералштаб децембра 1923. израдио план за упад у Пиринску Македонију и ликвидирање ВМРО. Поред македонствујућих, југословенско-бугарску границу су прелазили и емигранти из Западних покрајина. Они су 1924. образовали Унутрашњу западнопокрајинску револуционарну организацију (Вътрешна западнокрайска револуционна организация - ВЗРО или Въртоп), док су почетком 1925. отпочели са упадима на југословенску територију.

Међутим, средином 20-их година југословенска влада је, и поред постојећег неповерења, била приморана да промени своју политику према Бугарској. Разлог за то су били експанзионистички планови Италије на Балкану, као и њено настојање да привуче Бугарску у своју орбиту. Опасност од реализовања таквих замисли појачала се потписивањем Пакта о пријатељству и безбедности између Италије и Албаније новембра 1926 („Први тирански пакт“), којим је Албанија готово постала италијански протекторат. На тај начин је Италији било знатно олакшано деловање на Балкану, што је у Београду изазвало страх од окруживања. Због тога је било неопходно поправити односе са Бугарском. С тим у вези, за новог посланика у Софији је почетком 1927. одређен Љубомир Нешић, истакнути присталица југословенско-бугарског пријатељства. Ситуација у Бугарској је такође била другачија у односу на ранији период. Од јануара 1926. на челу бугарске владе, вршећи уједно и дужност министра унутрашњих послова, налазио се Андреј Љапчев, који је водио знатно умеренију политику од свог претходника Александра Цанкова. И поред тога, и он је одржавао блиске контакте са ВМРО и једним од његових вођа Иваном Михајловим.

Југословенско-бугарско зближење, пак, није одговарало Италији због чега је тежила да га осујети. Ипак, није успела у својим настојањима да Бугарска отворено приђе антијугословенском табору, јер је Софија знала да је на тај начин могла бити увучена у рат за који није била спремна. Са друге стране, видевши могућност постизања споразума између Краљевине СХС и Бугарске, Рим је одлучио да подстакне акцију ВМРО. Средином септембра 1927. уследили су атентати у Ђевђелији и Кочанима, да би 5. октобра у Штипу био убијен генерал Михајло Ковачевић. То је изазвало велико узбуђење у Краљевини СХС, али је Београд

реаговао помирљиво, очекујући конкретне мере бугарске владе против ВМРО. Такав став је повољно оцењен и од стране Француске и Велике Британије, што је омогућило југословенској влади да захтева од великих сила да изврше притисак на Софију, будући да предузете мере нису имале готово никаквог ефекта. Поред тога, Краљевина СХС је затворила границу са Бугарском, омогућавајући једино транзитни саобраћај. То је довело до тога да Бугарска почетком 1928. отпочне дипломатску офанзиву код великих сила за отварањем границе, до чега је тек дошло почетком 1929. године. На тај начин су Француска, Велика Британија и Италија све више почињале да се мешају у југословенско-бугарске односе, свака из својих интереса. То се видело по питању интервенције у Софији поводом деловања македонских комита. Наиме, сукоб између двојице вођа аутономистичког крила ВМРО генерала Александра Протогерова и Ивана Михајлова, кулминирао је током 1928. године. Резултат је представљало убиство Протогерова почетком јула 1928. по наређењу Михајлова. То је довело до поделе организације на протогеровисте и михајловисте и крвавог међусобног сукоба²³. Тежећи да искористе новонасталу ситуацију, Париз и Лондон су желели да у заједници са Римом учине нови корак у Софији. Међутим, Италија је то одбила сматрајући да је требало интервенисати и у Београду. Са друге стране, активно је радила на онемогућавању зближења Београда и Софије.²⁴

*

Замршени односи између великих сила у Европи, значајно су утицали на југословенско-бугарске односе. Тежње Италије, Француске и Велике Британије за остварењем својих интереса на Балкану одражавале су се и на њихову политику према Краљевини СХС/Југославији и Бугарској, као и на међусобне односе између ове две јужнословенске државе. Током скоро целог међуратног периода Италија је представљала главног противника југословенске државе. Незадовољна мировним уговорима и територијалним проширењем после Првог светског рата, Италија је своју спољну политику, посебно после доласка фашизма на власт, усмерила ка ревизионизму и експанзији. Самим тим, Балкан је представљао природан простор за ширење италијанске власти и утицаја, а Краљевина СХС главног кривца у заустављању италијанског ширења на источну обалу Јадрана. Стога, поред сопствених претензија на далматинску обалу, Италија је подржавала све ревизионистичке захтеве које су балканске и подунавске земље имале према југословенској територији. Током двадесетих година XX века агресивно понашање Италије према Краљевини СХС изазивало је напетост у политичким односима. Иако је било момената када је долазило до попуштања тензија (а то се

---

²³ Аутономисти ВМРО су средином 20-их година изашли као победници у сукобу са федералистичким крилом организације, да би после пар година и код њих дошло до расцепа по питању даљег рада. Убиством генерала Протогерова, вођство над присталицама његове политике (протогеровисти) преузели су Петар Шанданов и Георги Попхристов, док је михајловисте предводио Иван Михајлов. Опширније у: Срђан Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби 1930–1935. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2018), 70–85.

²⁴ Опширније у: И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 36–38, 43–66; исти, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 252–440; исти, „Бугарска политичка емиграција у Краљевини SHS“, *Istorija 20. veka*, бр. 2, (2012), 41–61; исти, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 96, (2017), 91–108; исти, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, бр. 2, (2013), 75–96; исти, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2014), 79–94; исти, „Новоприсаједињене области“ или „Западне покрајине“?, 222; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojунском преврату u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IX, (1968), 133–186; Desanka Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923 (Kriza u septembru)“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, gl. i odg. urednik Živko Avramovski, Beograd, 1980, 179–197; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923–1925. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2014), 203–232; исти, „Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93, (2016), 89–104; Тома Миленковић, *Политичка емиграција из Бугарске у Југославији 1923–1944*, Београд, 2018.

догађало само када је то одговарало Мусолинију), већ после извесног времена односи би се поново заоштравали.²⁵

У својим експанзивним плановима према Балкану, где је тежила да одстрани утицаје и интересе других великих сила, Италија се суочавала са француском хегемонијом. Своју превласт у Европи Француска је остваривала савезима са новоствореним државама у средњој и југоисточној Европи чинећи тако главног заштитника мировних уговора и версајског поретка. Снажно италијанско супротстављање Француској омогућило је Великој Британији да користи незадовољство Италије као противтежу француској превласти. Стога, правила је уступке и подржавала италијанске претензије тамо где није имала сопствених интереса, строго водећи рачуна о принципима своје политике. Наиме, основна начела британске спољне политике током читавог међуратног периода огледали су се у очувању мира и успостављању равнотеже снага у Европи тј. онемогућавању ниједне европске земље да наруши постојеће међународне односе својим превеликим јачањем. Управо ту лежи разлог због чега је Велика Британија држала италијанску страну по питању француске хегемоније. То јој је нарочито омогућавала извесна контрадикторност италијанске спољне политике, која је постојала до почетка Велике економске кризе у Европи: у политици према Немачкој, Италија се супротстављала рестаурицији Хабзбурга и аншлусу Аустрије тј. била је на становишту одржања status quo-а у западној Европи, док је према Југославији, Мађарској, Бугарској и Албанији водила ревизионистичку политику.²⁶ Одржавање status quo-а био је главни разлог за британско укључивање у односе Југославије и Бугарске, земаља о којима су Британци знали веома мало²⁷. Иако је у Форин Офису било званичника који су, између себе, сматрали да је Нејски мировни уговор „далеко од перфектног или правичног“, ипак су сматрали да је то једини начин за очување мира, јер један југословенско-бугарски рат, захваљујући великим тензијама између Југославије и Италије, не би било могуће локализовати.²⁸

---

²⁵ Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd, 1987, 28–29, 38.

²⁶ Isto, 28; Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopoliticki položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd, 1987, 11, 27–28.

²⁷ О томе да је просечан британски грађанин мало шта знао о Југославији, као и осталим балканским земљама, сведочанство је оставио и Невил Хендерсон, британски посланик у Београду од децембра 1929. године (Nevile Henderson, *Water under the bridges*, London, 1945, 169–170).

²⁸ Dimitris Livianos, „A loveless entanglement. Britain and Bulgar-Yugoslav relations 1924–1943“, *Balkan Studies*, N° 1, (1998), 126.

2. КРИЗА ОДНОСА 1929–1933.

2.1. Пиротске конференције и покушај превазилажења супротности

Отварање југословенско-бугарске границе и прва Конференција у Пироту

Користећи дуготрајне несређене прилике у земљи, које су кулминирале убиством хрватских посланика у Народној скупштини јуна 1928, краљ Александар је 6. јануара 1929. укинуо парламентаризам и политичке партије, суспендовао Устав и на тај начин успоставио личну диктатуру.¹ Како би добила могућност да среди унутрашњу ситуацију у земљи, нова влада, на чијем челу се нашао генерал Петар Живковић, повела је пацифистичку спољну политику и поред тога што су многи инострани представници, посебно италијански, веровали да ће режим кренути у спољне авантуре.²

У складу са наведеном политиком, југословенска влада је отпочела преговоре са Бугарском. Иако је Краљевина СХС свега неколико недеља раније одбијала регулисање односа са овом земљом, на промену југословенског става су утицали и кораци из Бугарске. Наиме, бугарски званичници су од почетка 1929. улагали велике напоре да убеди посланика Љубомира Нешића да бугарска влада најискреније жели најбоље односе са Краљевином СХС. Главну улогу у томе имао је софијски митрополит Стефан који је тежњу бугарске владе доказивао сменом министра војног генерала Ивана Влкова и његовим постављањем за посланика у Италији³. На тај начин је, према митрополиту, победила италијанска струја оличена у министру иностраних послова и вера Атанасу Бурову и председнику Собрања Александру Цанкову. Са Нешићем је 24. јануара, на банкету приређеном у част дипломатског кора, разговарао и краљ Борис коме је, према Нешићевом мишљењу, било веома важно да убеди југословенског посланика у његове симпатије према Краљевини СХС. Том приликом је краљ Борис изразио посебно задовољство Нешићевим објашњењем да успостављање диктатуре у југословенској краљевини није значило милитаризацију режима, те да ће по питању Бугарске југословенска влада тежити успостављању најпријатељскијих односа. На крају, „прилику је искористио“ и бугарски премијер Андреј Љапчев водећи са Нешићем први политички разговор од октобра 1927. године. Љапчев је такође „користио сву своју речитост“ да убеди Нешића да југословенска влада нема никаквог разлога за неповерење према Бугарској и да од ње зависи побољшање односа између две земље. Због тога је инсистирао да Нешић настоји да издејствује у Београду поновно отварање границе, што је сматрао као „неизбежан услов“ за отпочињање преговора. Нешић је обећао Љапчеву да ће покушати да делује у том правцу и 29. јануара је отпутовао за Београд.⁴

У Софију се вратио 4. фебруара и сутрадан, 5. фебруара 1929, предао Бурову ноту којом га је обавестио да је влада Краљевине СХС издала потребна упутства пограничним властима да укину „заостале формалности у погледу раније предузетих мера безбедности“. С

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Београд, 1988, 175–176. Опширније о Шестојануарској диктатури у: Исто, 176–197; Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 137–143; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Београд, 2006. Погледати и: Коста Ст. Павловић, *Дневник 1930–1932*, прир. Срђан Мићић, Наташа Милићевић, Београд, 2020, 19–46.

² Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд, 1985, 153.

³ Знајући за повезаност генерала Влкова са Италијом, југословенске дипломате ипак нису благонаклоно гледале на његов премештај у Рим. Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Великој Британији - Лондон (341), фасцикла 24, јединица описа 76, Министарство иностраних дела (МИД) Посланству у Лондону Пов. бр. 92 од 9. јануара 1929 (даље АЈ, 341); Централен државен архив, Фонд Министарство на вњшните работи и изповеданията (176К), опис 5, архивска единица 1214, лист 1 (даље: ЦДА, ф. 176К).

⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, лист 7; *Чехословашки извори за бугарската историја*, Том II, сьс. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова, Софија, 1987, № 108, 191–192 (даље: ЧИБИ, II); Исто, № 109, 192, бележка 2; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 442.

тим у вези, бугарској влади је предложен, по могућству још истог месеца, састанак једне мешовите комисије која би проучила и предложила владама обеју земаља потребне мере за што боље осигурање реда на граници и олакшање редовног саобраћања путника, робе и двовласника⁵. Сходно раније истакнутом жељом бугарског министра, иста комисија би проучила и могућност успостављања једног сталног мешовитог органа који би одмах дејствовао у случају евентуалних инцидената и неспоразума. Бугарска влада је већ исте вечери одржала седницу и усвојила све југословенске предлоге, о чему је Буров обавестио Нешића 7. фебруара. Том приликом је договорено да се мешовита комисија током месеца састане у Пироту, док је у Софији требало „што пре“ доћи до сусрета двеју делегација ради преговора о закључењу трговинског уговора који су прекинути октобра 1927. убиством генерала Ковачевића.⁶

Истог дана, југословенски представници у иностранству су обавештени да могу визирати пасоше бугарских држављана за долазак у Краљевину СХС, с тим да се и даље приликом издавања виза строго држе наређења Министарства унутрашњих дела (МУД) које се односило само на бугарске држављане⁷. Посланици су инструисани да о сваком случају издатих виза непосредно и хитно обавесте МУД.⁸ Отварање југословенско-бугарске границе имало је позитивног одјека у иностранству.⁹ Да је тај догађај остварен под иностраним утицајем показују речи Атанаса Бурова. Приликом примања честитки од стране чехословачког посланика, бугарски министар иностраних послова и вера је одговорио да све заслуге припадају француском министру иностраних послова Аристиду Бријану који је „уложио велики напор у Београду“.¹⁰

Разговарајући са бугарским послаником у Београду Константином Вакарелским 8. фебруара 1929, заступник министра иностраних послова Коста Кумануди му је изразио задовољство брзом реакцијом бугарске владе. Тежећи да укаже на значај који се у Београду придавао предстојећем сусрету у Пироту, Кумануди му је скренуо пажњу да Бугарска одреди компетентне личности, после чега ће и Београд назначити одговарајуће људе. Истовремено је умолио Вакарелског да бугарска влада забрани даље објављивање српских докумената у листу *Македонија*, који су били увредљиви према краљу Александру. Кумануди је признао њихову аутентичност, наглашавајући да су исти били украдени током рата. Због тога би се на позитиван корак бугарске владе по том питању у Београду гледало као на личну услугу краљу Александру и допринос сређивању међусобних односа. Вакарелски је обећао да ће посредовати у Софији да се изађе у сусрет тој жељи¹¹. Са своје стране, бугарски посланик је указао на писање листа *Политика* приликом отварања границе, док је као евентуални гест југословенске стране предложио амнестију осуђених Македонаца, на шта му је Кумануди обећао да ће видети да ли се нешто могло учинити по том питању. Извештавајући Атанаса Бурова о овом разговору, Вакарелски се заложио за излагање у сусрет југословенској молби, сматрајући да је *Македонија* отишла предалеко, а да је то било и у интересу бугарске владе, посебно од када је краљ Александар постао „све и свја“ у Југославији. Бугарски посланик је истовремено писао да са Куманудијем није сувише говорио о Македонији, јер су му и

⁵ Двовласници су представљали лица чија су се имања простирала са обе стране границе, коју су морали да прелазе како би их обрађивали. Како то питање није било регулисано, њихови преласци су често доводили до граничних инцидената. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 77–78.

⁶ АЈ, 341–24–76, Коста Кумануди Посланству у Лондону, Пов. бр. 1065 од 7. фебруара 1929; ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, листови 7, 9; *ЧИБИ*, II, № 109, 192–193; „Отварање границе према Бугарској“, *Политика*, 8. фебруар 1929, 1; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 156; Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, София, 2014, 136–137.

⁷ Нисмо располагали поменутиим наређењем.

⁸ АЈ, 341–24–76, Кумануди Посланству у Лондону, Пов. бр. 523 од 7. фебруара 1929; АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској - Цариград, Анкара (370), фасцикла 26, јединица описа 75, лист 52 (даље: АЈ, 370). За евиденцију издатих виза бугарским држављанима погледати: АЈ, Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), фасцикле 89 и 90 (даље: АЈ, 14).

⁹ АЈ, 341–24–76, Каровић Куманудију 8. фебруара 1929, без броја.

¹⁰ *ЧИБИ*, II, № 109, 193; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 442.

¹¹ Нисмо располагали подацима о каквим се документима радило.

француски и британски колега саветовали да наступа тактично и да је проблеме требало постепено решавати.¹²

Мешовита југословенско-бугарска комисија заседала је у Пироту од 25. фебруара до 17. марта 1929. године. На основу коминикеа који је влада Краљевине СХС у споразуму са бугарском владом објавила 7. фебруара 1929, Комисија је имала задатак да проучи и предложи владама обеју држава потребне мере у циљу: олакшања редовног саобраћаја и кретања двовласника, обезбеђења што бољег реда на граници као и формирања једног сталног мешовитог органа који би аутоматски деловао у случају инцидента или потешкоћа на граници. Југословенску страну на овим преговорима представљали су: Рајко Винтровић, директор Административно-правног одељења МИД-а (председник делегације); Милорад Јовановић, велики жупан Нишке области; геншт. бриг. генерал Богољуб Илић, начелник Штаба V армијске области у Нишу и као секретар делегације Никола Шуица, секретар МИД-а, док су чланови бугарске делегације били: геншт. пуковник Цветко Попов, председник Војно-историјске комисије (председник делегације); Дечко Карацов, начелник Архиве Министарства иностраних послова и вера (МВРИ); Никола Манолов, начелник одељења Дирекције полиције и као секретар делегације Љубомир Кузупов, секретар бугарског Посланства у Београду. Током заседања Комисије одржано је 11 седница и потписано 12 протокола.¹³

Чланови обе делегације пристигли су у Пирот 24. фебруара и сутрадан одржали састанак у пуном саставу. Након поздравних и општих уводних обраћања, договорено је да делегати говоре својим матерњим језиком, на којима ће се водити и протоколи и да ће се седнице одржавати два пута дневно од 10.00 до 12.00 и од 16.00 до 18.00 часова. Исто тако је одлучено да се после сваке седнице новинарима издају кратка саопштења. Председник југословенске делегације Рајко Винтровић је предложио да се питања на овој Конференцији третирају следећим редом: 1) дефинитивно решење двовласничког питања; 2) регулисање преласка границе у општем смислу, као и одређивање „граничних прелаза“ и 3) образовање једне мешовите комисије у циљу отклањања инцидента на граници, што су бугарски делегати усвојили. Из разговора са југословенским колегама, бугарски делегати су закључили да су Југословени највећи значај придавали успостављању сталног мешовитог органа за ликвидирање пограничних инцидента. Притом, југословенска влада је желела да у његов састав уђу искључиво представници две заинтересоване државе, што је била и жеља бугарске владе.¹⁴

На првој редовној седници Конференције 26. фебруара, расправљало се о јединој тачки дневног реда: дефинитивном решењу двовласничког питања, како је предложила југословенска делегација. Међутим, већ ту су се јавиле супротности међу учесницима. Генерал Илић је изјавио да сматра да двовласничко питање треба решити у таквом смислу да у будућности више не дође до сукоба и спорова и да би се дефинитивним скидањем овог питања са дневног реда пружила могућност за решавање и других значајнијих питања. Бугарски делегати Карацов и Попов су упитали шта се све подразумевало под термином „дефинитивно решење двовласничког питања“¹⁵, док је Манолов додао да је мишљење

¹² ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 4–5; Д. Косев, *н. д.*, 137; Н. Жежов, *н. д.*, 147–149.

¹³ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији - Букурешт (395), фасцикла 20, јединица описа 203, листови 33, 39 (даље: АЈ, 395); ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, листови 16, 18; „Мешовита комисија у Пироту“, *Политика*, 20. фебруар 1929, 2; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 442–443; Mile Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, 161.

¹⁴ АЈ, 395–20–203, листови 40–42; ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, листови 19–20; „Састанак наше и бугарске комисије у Пироту“, *Политика*, 25. фебруар 1929, 3.

¹⁵ Бугарски историчар Димитар Косев наводи да се југословенска влада, охрабрена англо-француским корацима у Софији после убиства генерала Ковачевића, надала да ће на Пиротској конференцији наметнути своје становиште о ликвидирању двовласничког питања, с циљем протеривања бугарског становиштва. Даље наводи да је југословенска комисија инсистирала на усвајању свог мишљења уз навођење „небитних“ аргумената (Д. Косев, *н. д.*, 140–141).

бугарске делегације било да треба израдити један Правилник којим би се поправио положај двовласника и отклонили неспоразуми. На питање генерала Илића да ли бугарска делегација располаже са тачним бројем двовласника, Дечко Карацов је изјавио да су статистички подаци важни, али да су већи значај имали психолошки и економски моменат¹⁶. Никола Манолов се надовезао да, према непотпуним подацима, од јужно од Трна до Гешева постоји 775 бугарских и 261 „српско-хрватско-словеначка“ породица¹⁷ са двовласничким имањима. Генерал Илић је приметио да је тај број мали и да решење двовласничког питања не би смело да буде сметња у побољшању међусобних односа, додајући да сам Правилник не би био довољан за решење тог питања. Такође је био мишљења да би и сами двовласници били задовољнији уколико би добили земљу на другом месту, сматрајући да је њихов одлазак у печалбу довољан доказ о квалитету земљишта које поседују. Са друге стране, пуковник Попов је сматрао да ликвидација двовласничког питања није тако лака ствар, као што износи генерал Илић, већ да у ствари представља лишавање средстава за живот преко 1000 породица са обе стране границе. Никола Манолов је том приликом нагласио да Комисији није стављено у задатак да решава питање на бази југословенског предлога, него да пронађе начине за побољшање положаја двовласника. Тек ако би се после извесног времена показало, настављао је Манолов, да предложене мере нису донеле жељене резултате, владе двеју земаља би саме виделе да ли је потребно приступити решењу које је предложила југословенска делегација. Додао је да велику улогу у овом питању игра психолошки моменат, јер је бугарско становништво било веома везано за своју земљу, закључивши да би прво требало видети какав ће бити положај двовласника након ступања на снагу нових мера тј. да треба направити једну пробу. Генерал Илић је на то одговорио опаском да „проба траје већ 10 година“.¹⁸

При даљем расправљању проблема, Рајко Винтровић и генерал Богољуб Илић су се сложили да би се могао израдити један Правилник, али који би био само прелазно решење ка коначном ликвидирању двовласничког питања. Ипак, бугарски делегати су и даље остајали при свом ставу да све мере о побољшању положаја двовласника још нису исцрпљене, да није требало примењивати радикалне потезе, као и да би се у Бугарској тешко нашла влада која би могла „да отргне 775 породица са границе и да их баци у неизвесност, па ма им платила и најбоље њихова имања“. Генерал Илић је потом упитао бугарску делегацију због чега је тако упорно бранила своје гледиште када јој је једини разлог за одбијање дефинитивног решавања двовласничког питања био приврженост сељака за земљу. Напоменуо је да се није радило о уклањању породица већ о замени двовласничких имања другим земљиштем на својој територији, додајући да је то било изводљиво јер су обе државе дуж границе имале у свом поседу земљу којом би се извршила размена. Бугарски представници су потом свој став почели да правдају техничким стварима. Никола Манолов је нагласио да Комисија није била компетентна да донесе одлуку о дефинитивном решењу двовласничког питања, поткрепљујући ту тврдњу чињеницом да се то питање није помињало у пуномоћју југословенске делегације, нити у размењеним нотама између Љубомира Нешића и бугарског МВРИ. Сличне изјаве дали су и пуковник Попов и Дечко Карацов. Оваквим чврстим ставовима обеју страна закључена је прва седница тог дана.¹⁹

Настављајући конференцију на поподневној седници, након договора да се састанци ипак одржавају једном дневно како би делегације имале довољно времена за проучавање изнесених питања, Никола Манолов је предложио израду Правилника, обавезујућег за обе

¹⁶ Чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхолец је сматрао да је главни разлог за најодлучније супротстављање бугарског јавног мњења коначном решењу двовласничког питања био политичко-психолошке, а не економске природе, јер би његово ликвидирање значило потврду да две државе сматрају границу као коначну. *ЧИБИ*, II, № 114, 198.

¹⁷ Бугарски историчар Венцислав Велев напомиње да под „југословенским“ двовласницима треба убројати и Бугаре који су били југословенски држављани (Венцислав Велев, *Западните покрајини. Бугария и Югославия (1919–1931)*, Софија, 2009, 195).

¹⁸ АЈ, 395–20–203, листови 43–45.

¹⁹ *Исто*, листови 46–52.

стране, којим би се регулисало неколико питања: 1) могућност и сигурност обрађивања имања, њихов надзор и убирање плодова; 2) упрошћавање и убрзавање поступка око издавања и овере пролазница; 3) утврђивање погодних прелазних тачака, чиме би се олакшала обрада двовласничких имања. Потом је у општим цртама набројао питања која би требало да буду регулисана овим Правилником. Генерал Илић је на то изјавио да се управо на тако великом броју питања видела сва компликованост двовласничког проблема и немогућност ефикасног одстрањивања тешкоћа двовласника, понављајући да је најбоље решење представљала коначна ликвидација двовласничког питања. Износећи изненађеност бугарске делегације југословенским ставовима, пуковник Попов је замолио да се седнице прекину док бугарска делегација не добије инструкције из Софије. Прихватајући овај предлог Комисија је одлучила да се наредна седница одржи кад бугарска делегација добије инструкције за даљи рад, с тим да се делегације свакодневно састају и у „невезаном“ разговору претресају питања стављена у задатак Комисији.²⁰

Ишчекујући повратак Дечка Карацова, који је отпутовао у Софију по инструкције своје владе²¹, чланови обе делегације су током 27. и 28. фебруара водили „невезане“ разговоре око граничних питања. Том приликом, бугарски представници су изјавили да ће, услед непостојања телефонске везе између Пирота и Бугарске, морати наизменично да путују до Софије ради одржавања сталног контакта са својом владом. У међувремену, Пиротска конференција је завређивала посебну пажњу југословенске и бугарске штампе. Председник бугарске владе Андреј Љапчев се у разговору са новинарима осврнуо на рад Конференције и нагласио да су се у Пироту решавала само техничка питања, али је изразио и готовост да дође до проширења преговора. Британска штампа је такође посветила своје редове Конференцији. Тако је *The Daily Telegraph* у свом уводном чланку износио коментаре да су разговори у Пироту представљали знак да је Београд био спреман да поклати више вере добрим намерама Софије, а да је бугарско јавно мњење желело да ослободи земљу „незгодних сметњи“ македонске организације. Даље се наводило да је први услов за успех конференције био растурање ове организације.²²

Почетак Пиротске конференције појачао је код бугарског пограничног становништва наду у побољшање свог положаја. На скупу избеглица из Западних покрајина, који је организовало Друштво избеглица у Трну, речено је да је емиграција из ове области веома обрадована „српско-бугарским“ зближењем и да се залаже за заједничку и јаку словенску федерацију. Међутим, како су навели, најважнији услов за постизање овог циља је да „Србија“ ослободи „окупиране покрајине“, а док се то не деси, да се становништву из тих области загарантују мањинска права из мировних уговора, као и да се осигура пуна слобода кретања и коришћење двовласничких имања. Скупштина је одлучила да се обрати бугарској влади са захтевом да на Пиротској конференцији брани поштене и легитимне захтеве „бугарског“ становништва са обе стране границе. У супротном, и најмања повреда двовласничких имања, како се каже у резолуцији, у смислу отуђења или размене, нанеће коначан ударац двовласницима који ће бити присиљени да оставе све и тиме створе нов талас избеглица у Бугарској.²³

²⁰ Исто, листови 53–54.

²¹ У извештају који је Карацов предао Бурову у Софији, пуковник Попов је износио изненађеност и протест бугарске делегације на југословенски захтев за ликвидацијом двовласничког питања, због чега су делегацији потребне додатне инструкције за даљи рад. Иако је, како се наводи у извештају, „став југословенских представника изразито тврдоглав поводом овог питања“, утисак делегације је да Југословени не желе прекид преговора. Буров је одобрио дотадашњи рад бугарских представника и наложио да ни по коју цену не прихвате југословенски предлог из разлога што такво питање није постављено у размењеним нотама двеју влада и јер би прихватање југословенског становишта изазвало нови тежак исељенички проблем у Бугарској. Д. Косев, н. д., 139–140.

²² „Пиротска конференција“, *Политика*, 28. фебруар 1929, 2; „Г. Љапчев о Пиротској конференцији“, *Политика*, 1. март 1929, 4; „Енглези о Пиротској конференцији“, *Политика*, 1. март 1929, 4.

²³ Д. Косев, н. д., 140.

Повратком Карацова из Софије Мешовита комисија је 1. марта 1929. наставила своје редовно заседање. Пуковник Попов је на самом почетку прочитао изјаву којом се саопштава да бугарска делегација не може примити југословенски предлог о ликвидирању двовласничких имања, правдајући то, у духу Буровљевих инструкција, опасношћу од новог таласа пресељења људи у Бугарској, али да сматра да се владама обеју држава може препоручити проучавање могућности размене двовласничких имања на бази еквивалентне компензације²⁴. Попов даље наводи да је потребно по сваку цену омогућити двовласницима обраду свог земљишта по условима који би се регулисали једним правилником. Проучивши бугарску изјаву, Винтровић је у име југословенске делегације одговорио да се бугарска мишљења не могу прихватити, јер, по мишљењу југословенских представника, представљају мање од „полумере“ којима се неће постићи значајнији резултати. Посебно се скретала пажња да се није радило ни о каквом пресељењу двовласника, како се наводи у бугарској изјави, већ о замени двовласничких имања државном земљом коју су обе државе имале у довољној количини дуж целе границе. Стога, југословенска делегација је остала при свом становишту о дефинитивној ликвидацији двовласничког питања, тим пре што је тај предлог начелно усвојен приликом преговора у Нишу 1923. од стране обе делегације. Никола Манолов, срањујући предлоге обе делегације, поново је критиковао југословенски „револуционарни“ предлог и бранио бугарски став као реалнији. Такође, поново је указао на некомпетентност Мешовите комисије, потврђујући то препоруком генерала Илића о размени двовласничких имања државном земљом. Навео је да ни генерал Илић ни чланови бугарске комисије немају тачне податке о стању земљишта и броју двовласника, додајући са сигурношћу да у Бугарској нема 775 већ можда више од 3000 двовласничких породица са око 30.000 становника. Дечко Карацов се надовезао у одбрани бугарског става наводећи да размена имања неће свуда бити могућа, што би довело до новог егзодуса становништва. Нагласио је да се мора водити рачуна о специфичном начину живота и архаичној традицији пограничног становништва, које би лишавањем земље и „пролетаризовањем“ могло да постане елемент „социјалних немира“. Ставовe својих колега подржао је и пуковник Попов. Југословенски делегати су, међутим, остали при свом становишту. Генерал Илић је поново изразио своје чуђење о понављању тезе о исељавању становништва, као и то да се број двовласника креће око 2000–3000 са обе стране границе. Остајући при својим ставовима, генерал Илић је у наставку излагања саопштио да Мешовита комисија не решава ништа пуноважно и да стога њихови закључци могу бити слободнији. Сматрао је да управо због недостатка тачних података о броју двовласника и величини њихових имања, југословенска делегација предлаже једну специјалну комисију која ће те податке испитати на лицу места. Милорад Јовановић је на крају истакао да би решење двовласничког питања требало да буде гледиште обе делегације, које би предложиле својим владама на проучавање, пристајући да до коначног решења питања двовласнички односи буду регулисани једним правилником. Изјављујући да су делегације ипак дошле до извесних додирних тачака, Винтровић је предложио да југословенска делегација поднесе бугарској тачну редакцију свог предлога, што је и прихваћено.²⁵

Током следећег дана одржане су две седнице на којима је расправљано о закључку Комисије поводом двовласничког питања. Југословенска делегација је изашла са редакцијом закључка који се базирао на дефинитивној ликвидацији овог питања образовањем једне

²⁴ Венцислав Велев коментарише бугарски став о могућности размене двовласничких имања као пристанак бугарске стране на извесне „полумере“ (В. Велев, *н. д.*, 196). Да је ово био званичан став Бугарске види се и у писању листа *Демократически гговор*. У броју од 2. марта 1929, приликом писања о Конференцији у Пироту, наводи се да се на размену имања може пристати само у одређеним случајевима и то под два услова: када постоји могућност размене по пуној вредности имовине и када заинтересовани власници обе стране дају своју сагласност (*Исто*). Слично је бугарски министар иностраних послова и вера саопштио југословенском посланику Љубомиру Нешићу. АЈ, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (159), фасцикла 5, досије 26, Желимир Мажуранић лично за Косту Куманудија у Женеви Пов. Бр. 832 од 4. марта 1929 (даље: АЈ, 159).

²⁵ АЈ, 395–20–203, листови 55–67.

стручне комисије која би имала задатак да прикупи податке о тачном броју двовласника и њихових имања и предложи мере за ликвидирање двовласничког проблема. Том приликом, усвојен је бугарски предлог о изради привременог правилника који би регулисао двовласничке односе до завршетка рада комисије. Бугарска делегација је у свом предлогу остала на становишту да је потребно израдити правилник којим би се успоставио ред на граници и побољшао положај двовласника. Међутим, бугарски представници су прихватили да се владама обеју земаља предложи проучавање „постепене ликвидације двовласничких имања њиховом могућом разменом“. У наставку преговора, обе делегације су уз мање измене текста усвојиле бугарски предлог редакције закључка, са извесним примедбама. Сходно томе, делегације су закључиле да се у циљу побољшања безбедности и реда на граници усвоји привремени правилник који ће омогућити обраду двовласничких имања и олакшати положај самих двовласника док специјална стручна комисија не предложи најцелисходнији начин за решење овог питања. Поред тога, владама обеју држава би се препоручило проучавање могућности постепене ликвидације двовласничких имања путем њихове размене, при чему би била формирана наведена стручна комисија са задатком: прикупљања тачних података о броју двовласника и њиховој имовини; испитивања на лицу места могућности узајамне размене двовласничких имања и других начина за решење овог питања и предлагања мера и практичне примене узајамне размене, избегавајући исељавање становништва. Југословенска делегација је предложила да се у текст унесе и одредба о могућности откупа земљишта, што је бугарска делегација одбила. То је на захтев југословенске делегације стављено у записник, док је бугарска делегација предложила да у записник уђе да се делегације нису могле сложити око опште формуле двовласничког питања.²⁶

У наредних неколико дана Комисија је расправљала следећу тачку дневног реда: пројекат израде привременог Правилника о двовласницима. Услед болести Дечка Карацова, Комисија је направила паузу до његовог оздрављења (5–12. март), с тим што су чланови делегација свакодневно претресали тачке будућег Правилника²⁷. На самом почетку утврђено је да Комисија није имала овлашћења за израду Правилника, већ је само предлагала владама обеју држава тачке за које је сматрала да би требало да буду у Правилнику и начине регулисања појединих питања. Делегати су потом усвојили дефиницију „двовласника“, да би се у даљој дискусији сагласили око појединих одредби Правилника: прелазак двовласника на своја имања у свако доба године и њихово задржавање; стриктно придржавање граничних органа одредаба из Правилника; слободно прикупљање летине; издавање и оверавање пролазница; коришћење воде са друге стране границе; поштеда двовласника од противзаконитог кулука у суседној држави; забрана испаше стоке на раздаљини мањој од 100 m од границе; поступци око повратка залутале стоке; једнаке таксе и порези за двовласнике и њихова имања као и за држављане дотичне земље. Поред тога у предлог су унете и додатне тачке на захтев бугарске делегације. Због тога што је бугарска делегација нарочито инсистирала на изради Правилника и на томе базирала двовласничко питање, југословенска делегација се сложила да бугарска влада састави Привремени правилник и достави га

²⁶ Исто, листови 68–74.

²⁷ Петог марта 1929. у Женеви су се састали Коста Кумануди и Атанас Буров по жељи бугарског министра иностраних послова и вера. Како је посланик Љубомир Нешић извештавао да Буров „у начелу није противан“ постепеној ликвидацији двовласничких имања Кумануди је инструкисан да утиче на Бурова да не везује њихову ликвидацију за одређене услове, већ да прихвати да било Комисија која заседа у Пироту, било једна специјална комисија, одмах узму то питање у разматрање и поднесу конкретне предлоге за ликвидацију. Ипак, Буров није променио свој став те је молио да се питање двовласничких имања реши у смислу олакшања „досадашњих формалности“. Истовремено, предложио је да се по завршетку Пиротске конференције приступи преговорима за закључење трговинског уговора (АЈ, 159–5, досије 26, Желимир Мажуранић лично за Косту Куманудија у Женеви Пов. Бр. 790 од 2. марта 1929. и Пов. Бр. 832 од 4. марта 1929; шифровани телеграм Куманудија МИД-у Пов. Бр. 169 од 8. марта 1929). Према писању листа *Правда*, Бугарска је почетком марта преко свог посланика у Београду предала југословенском МИД-у нацрт трговинског уговора. „Предлог трговинског уговора са Бугарском“, *Правда*, 3. март 1929, 2.

југословенској влади на оцену. Потом су узета у расправу питања о полицијским мерама на граници, при чему је постигнута сагласност по следећим питањима: смањење таксе за пасоше и визе сезонским радницима; мање узнемиравање путника прегледањем пасоша; међусобни контакт полицијских чиновника обе државе; подједнаке дажбине за држављане обеју земаља приликом боравка у другој држави; најстрожа забрана незаконитих наплаћивања такси, маркица и сличног.²⁸

На деветој редовној седници 13. марта 1929, бугарска делегација је поднела предлог о мерама за олакшање службе железничких органа на граничним железничким станицама. Сматрајући да је потребно допунити привремени споразум о саобраћају и транзиту закључен 9. јула 1925. између две државе, бугарски делегати су поднели девет захтева, са молбом да се што пре спроведу у дело. Југословенска делегација је примила бугарску представку и обећала да ће је доставити својој влади износећи мишљење да ће све неправилности бити решене подизањем заједничке железничке станице код Градине, како је и било предвиђено наведеним споразумом. Том приликом су се обе делегације сложиле да би било од велике користи успостављање директне телефонске линије између Београда и Софије што ће и предложити својим владама.²⁹

Последња тачка Пиротске конференције, уједно и најважнија, била је разматрање правилника о југословенско-бугарској граничној служби. Председник бугарске делегације, пуковник Попов, предао је Рајку Винтровићу предлог текста Правилника на разматрање. Приликом расправе, прва глава Правилника је усвојена без примедби, као и већи број чланова друге главе, уз поједине мање оградe. Том приликом, делегације су се сложиле око сарадње граничних органа обеју држава и усвојена је одређена процедура: после инцидента на граници најближи старешина, у чијем рејону се десио инцидент, имао је обавезу да о томе одмах обавести свог претпостављеног и старешину страже суседне државе. Они су потом извештавали, са бугарске стране, начелника участка, а са југословенске команданта места. Командант места и начелник участка су од момента пријема извештаја имали задатак да се састану у року од 24 часа и на лицу места извиде инцидент и о резултату извести своје претпостављене. Поред тога, успостављена је једна стална анкетна мешовита комисија, која се састајала на позив једне од влада, уколико инцидент не би могао да буде ликвидиран од стране граничних органа. Предвиђено је да у састав Комисије од стране сваке државе уђе један виши официр, један виши полицијски чиновник и један виши чиновник Министарства иностраних дела. Међутим, око једног члана делегације нису могле да пронађу решење. У члану 3. поднесеног текста Правилника, бугарски представници су навели да се људима који не припадају граничној стражи забрани боравак на растојању од 500 m од границе. У односу на тај став, југословенска делегација је предложила да се у правилник унесе одредба о формирању једног граничног појаса, који би се простирао најмање 20 km од границе, у коме би био забрањен боравак свим лицима која не припадају државним органима за обезбеђење границе и месном становништву, а све у циљу спречавања инцидената који би могли да штете односима двеју земаља. Бугарски делегати нису прихватили југословенски предлог објашњавајући да излази изван оквира правилника о вршењу граничне службе, као и да би предложене мере представљале сметње економском животу и слободи југословенских и бугарских грађана. Југословенска делегација се није сложила са тим гледиштем и, пошто су бугарски представници остали при свом ставу, морала је да затражи инструкције своје владе. Добивши потребне инструкције, југословенски делегати су на седници 16. марта изјавили да остају при свом предлогу с изменом да се предвиђени гранични појас смањује са 20 на 10 km. Међутим, констатујући да тиме није мењан првобитан југословенски предлог, бугарски делегати нису променили мишљење. Тиме је рад Мешовите комисије у Пироту завршен, док су записници савњени и потписани 17. марта 1929. године. Делегације су закључиле да је радом ове конференције претресан низ важних питања и иако није постигнута сагласност по свим тачкама, направљен је искорак ка побољшању међусобних односа. У заједничком

²⁸ АЈ, 395–20–203, листови 75–87.

²⁹ Исто, листови 88–90.

коминикеу 16. марта речено је да су се обе делегације сложиле око свих важнијих питања, док ће малобројна питања о којима се нису сложили поднети својим владама на коначну одлуку.³⁰

Резултате преговора у Пироту, југословенска влада је оценила као задовољавајуће уз жаљење што се „није могао постићи споразум и по главним питањима“, чиме би, по њеној оцени, гранични инциденти били дефинитивно онемогућени.³¹ Кратку забелешку о преговорима у Пироту, које погрешно датује у 1927. годину, оставио је у својим мемоарима генерал Богољуб Илић, оцењујући конференцију „без особитих резултата“.³² Чехословачки посланик у Београду Јан Шеба такође износи да су резултати конференције били слаби и да су два главна питања остала нерешена. Притом је навео да му је министар Двора и помоћник министра иностраних послова Богољуб Јевтић саопштио да је Краљевина СХС била спремна да се задовољи минимумом по ова два питања, знајући пред каквим би се тешкоћама нашла бугарска влада у случају да прихвати оба питања у целости. Међутим, Бугарска је преговорима приступила неозбиљно. Према Шебином запажању, то се видело из састава делегације коју је Бугарска упутила³³, а лош утисак је оставила и чињеница да су делегати пристигли у Пирот без пуномоћја, по која се секретар Љубомир Кузупов враћао у Софију.³⁴

Са друге стране, Буров је резултате Конференције оценио као врло корисне за обе државе и додао да се питања о којима није постигнут споразум дискутују између две владе³⁵. Приликом састанка са југословенским послаником у Софији, изјавио је да се не противи даљој дискусији о спорним питањима, али да он лично мисли да се безбедност границе може остварити и без граничних зона и ликвидације двовласничког питања. Буров је том приликом обећао да ће наредити да се прикупе што „исцрпнији“ подаци у циљу проучавања могућности размене двовласничких имања, а да комисија уз помоћ стручњака проучава начин примене „неспорних протокола“.³⁶ Заиста, почетком априла 1929. у Софији је основана комисија са задатком да постигнутом споразуму да конкретну форму. Поред чланова бугарске делегације из Пирота у њен састав ушли су и потпуковник П. Чернов, инспектор Пограничне страже и начелник Административног одељења Министарства финансија Ас. Иванов. Комисија је појединачно прегледала и одобрила правилнике, уз мање измене. Правилници „А“ о двовласницима и њиховим имањима, „Б“ о граничној служби и „В“ о полицијским мерама на граници, потписани су у виду у којем су усвојени у Пироту, а након дискусије усвојен је и правилник „Г“ који је садржао оне тачке о којима није постигнут споразум³⁷. Потпуковник Чернев је припремио и опширан извештај о двовласничким имањима са обе стране границе, према коме је у Бугарској било 2367 породица које су имале имовину у Краљевини СХС, док је имовину у Бугарској имала 2021 југословенска породица.³⁸

Према писању бугарског историчара Илка Дренкова, Љубомир Нешић је 14. априла саопштио бугарској влади спремност владе Краљевине СХС да приступи изради и

³⁰ АЈ, 395–20–203, листови 91–101; „Пиротска конференција завршила рад“, *Политика*, 17. март 1929, 3.

³¹ АЈ, 395–20–203, лист 36.

³² Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942*, прир. Миле С. Бјелајац, Београд, 1995, 133.

³³ На озбиљнији приступ Краљевине СХС преговорима Шеба је указивао жељом да се за шефа делегације одреди Љубомир Нешић, југословенски посланик у Софији, од чега се одустало након сазнања о саставу бугарске делегације. *ЧИБИ*, II, Бр. 116, 211.

³⁴ *Исто*, 212–213; АЈ, 395–20–203, лист 40.

³⁵ Правећи паралелу са Нишком конференцијом 1923. историчар Иван Ристић закључује да се радило о сличним процесима, али са различитом „политичком мотивацијом“ бугарске стране. Док су Југословени на обе конференције настојали да наметну решења која су сматрала неопходним за своју безбедност, на Пиротској конференцији су Бугари покушали да их избегну, у чему су и успели. То су могли да учине јер се Бугарска 1929. налазила у бољем положају него 1923, када јој је сарадња са Краљевином СХС била неопходна. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 451–452.

³⁶ АЈ, 395–20–203, лист 37.

³⁷ Ове правилнике, Бугари су објединили под називом „Пиротски споразум“. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, листови 65, 68–87.

³⁸ В. Велев, *н. д.*, 205.

потписивању споразума.³⁹ Већ 16. априла, Буров је Нешићу доставио правилнике А, Б и В, молећи га да посредује за њихово што скорије одобравање и ступање на снагу.⁴⁰

Поновно погоршање међусобних односа

Међутим, југословенско-бугарски односи су током марта и априла 1929. поново почели да западају у кризу. Један од разлога за то је била политика коју је предузела бугарска влада у циљу заштите мањина. Како наводи бугарски историчар Венцислав Велев, приликом мартовског заседања Савета Друштва народа, бугарски министар иностраних послова Атанас Буров је покренуо ово питање у смислу промене процедуре Друштва народа око разматрања мањинских петиција.⁴¹ Наиме, на последњем заседању Савета Друштва народа у 1928. години поведена је жучна раправа о третману немачке мањине у Горњој Шлезизи од стране немачког и пољског министра Густава Штреземана и Аугуста Залеског. Том приликом, Раул Дандуран, канадски члан Савета, подржао је немачки предлог о изношењу на расправу наведене процедуре, с тим што је одлучено да се ово питање одложи за наредно заседање Савета тј. март 1929. године. Југословенски стални делегат при Друштву народа Контантин Фотић је сматрао да је Залески својом интервенцијом омогућио да се један локални инцидент пренесе на општи терен и тиме расправља о читавој процедури заштите мањина. Посебну забринутост је изнео по питању могућег предлога о формирању Сталног комитета за мањине. И југословенски МИД је озбиљно гледао на овај проблем и затражио од Сталне делегације у Женеви да му достави све дотадашње одлуке Савета које су се односиле на процесуирање мањинских петиција. После размене мишљења са својим савезницама из Мале антанте, Краљевина СХС је заузела став да не сме доћи до образовања Сталног комитета за мањине, који би у ствари представљао засебно тело у односу на Савет Друштва народа. Због тога су Краљевина СХС и Румунија подржале иницијативу за објављивање информација о петицијама у годишњим извештајима Друштва народа, уз ограду да се забрани њихова дискусија у Скупштини Друштва народа као и штампање одбачених петиција, окарактерисаних као пропагандни материјал.⁴²

Током заседања, Савет је одбацио немачки предлог о формирању Комитета експерата који би проучавао питање процедуре Друштва народа, а усвојио пољски предлог о формирању трочлане комисије чланова Савета, која би разматрала све предлоге. Став држава Мале антанте о мањинском питању, као и Пољске и Грчке са којима су заједно наступале, био је да се не може ићи даље од одредби прописаних у мировним уговорима и конвенцијама о мањинама. Поред тога, инсистирало се на томе да се матичним државама мањина не сме дозволити мешање у унутрашњу политику земаља у којима њихове мањине живе.⁴³ Према Венциславу Велеву, на мартовском заседању Савета Друштва народа Буров је, упркос југословенском противљењу, добио право да даље развија и разматра питање бугарских мањина током јесењег заседања Савета.⁴⁴

Краљевина СХС није признавала постојање бугарске мањине на својој територији те је морала да се суочава, посебно након увођења Шестојануарске диктатуре, са сталним подношењем петиција Друштву народа од стране разних појединаца или организација из Бугарске. Тако је у Женеви, поред Атанаса Буrowa и Григора Васиљева као званичних

³⁹ Илко Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос (1919–1949)*, Софија, 2017, 116–117.

⁴⁰ АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону, Пов. бр. 8454 од 12. августа 1929; ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 859, лист 92; Д. Косев, *н. д.*, 143.

⁴¹ В. Велев, *н. д.*, 203–204.

⁴² Срђан Мићић, „Мала антанта и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године“, у: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů / Од Мораве до Мораве III: Из историје чешко-српских односа*, Editoři: Václav Štěpánek a Ladislav Hladký; уредник српског дела Верица Копривица, Брно, 2017, 337–339. Опширније о припремама за мартовско заседање Савета Друштва народа и заједничком наступу чланица Мале антанте са другим земаљама у: *Исто*, 338–342.

⁴³ *Исто*, 341–342.

⁴⁴ В. Велев, *н. д.*, 204.

бугарских представника на заседању Савета Друштва народа, стигао и Константин Станишев, председник Македонског националног комитета, предавши секретаријату Друштва народа петицију у којој се тражило образовање специјалне комисије која би испитала стање мањина у „грчкој и српској Македонији“⁴⁵, чије су деловање пратили дописници југословенских листова.⁴⁶ Југословенски посланик у Бечу Милан Милојевић је извештавао да су поред Станишева у Женеву допутовали и Љубомир Милетић, председник Македонског научног института, као и вође протогеровиста ВМРО Георги Попхристов и Петар Шанданов, док је постојала могућност да дође и Иван Михајлов, вођа супарничког крила ВМРО.⁴⁷ Буров је изјавио југословенском посланику Љубомиру Нешићу да није намеравао да присуствује заседању у Женеви, али да је на то био приморан из унутрашњеполитичких разлога, односно притиска „националиста“ на бугарску владу да се што енергичније наступи у дискусији о мањинама. Према његовим речима он није очекивао „нарочите резултате“ те да није ни намеравао да се озбиљније ангажује. Управо је то и био разлог упућивања незваничних представника у Женеву.⁴⁸

Незадовољство и забринутост у Бугарској изазвало је и склапање споразума између Краљевине СХС и Грчке марта 1929. године. Прво је 17. марта у Женеви потписан Протокол о Слободној зони у Солуну, а свега десет дана касније у Београду је потписан Пакт пријатељства, мирења и судског расправљања. Доласком Елефтериоса Венизелоса на власт у Грчкој јула 1928. преговори о решавању спорних питања са овом земљом убрзани су под француским притиском. Постизање наведених споразума представљао је важан успех против италијанског заокружења.⁴⁹ Поводом потписивања споразума, грчки посланик у Софији Дендрамис није крио ентузијазам пред својим чехословачким колегом Вацлавом Рејхолоцом, сматрајући да Бугарској није ништа друго преостало до да игра улогу безначајног италијанског сателита.⁵⁰

Иако су Андреј Љапчев и Атанас Буров званично изјавили да поздрављају сваки акт који учвршћује мир на Балкану, Буров је, према наводима чехословачког посланика, био веома забринут, сматрајући југословенско-грчки пакт као неуспех своје политике зближења са Краљевином СХС, коју је намеравао да искрено спроводи „колико му услови у Бугарској дозвољавају“. Своје разочарење је већ дан после потписивања Пакта о арбитражи изнео југословенском посланику. Нешић му је на то одговорио да је југословенско-грчки пакт само последица бугарско-турског пакта⁵¹ и да му је веома жао што су се Краљевина СХС и

---

⁴⁵ Убрзо по завођењу диктатуре у Краљевини СХС, Буров је инструкисао посланика у Лондону Панча Хаџимишева да затражи од Велике Британије и Француске да „пријатељски саветују“ југословенској влади да реорганизује своју администрацију на начин који ће осигурати права бугарске националне мањине. У разговору са Ормом Сарцентом директором Одељења за Централну Европу, Хаџимишев је истакао да се не сме пропустити „историјски тренутак“ када краљ Александар може једним декретом децентрализовати управу у Македонији и тако реши македонско питање. Према наводима историчара Димитра Косева, сви бугарски кораци у Лондону поводом мањинског питања били су усмерени на Бугаре у Краљевини СХС. Бугарска влада је избегавала да износи оптужбе на рачун грчких власти у Егејској Македонији и Западној Тракији, сматрајући Грчку као важан фактор у британском утицају на Балкану, исто као што је Краљевина СХС била за Француску. На тај начин је Бугарска покушавала да задобије симпатије британске конзервативне владе. Д. Косев, *н. д.*, 237–242.

⁴⁶ „Македонски комитет експлоатише питање мањина за своје мрачне циљеве“, *Време*, 3. март 1929, 3; „Долазак македонствујућих у Женеву“, *Време*, 5. март 1929, 1; „Изјава г. Станишева“, *Политика*, 7. март 1929, 2; С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године“, 344.

⁴⁷ АЈ, 159–5, досије 26, Милан Милојевић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 222 од 5. марта 1929.

⁴⁸ АЈ, 159–5, досије 26, МИД Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 1489 од 26. фебруара 1929.

⁴⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 154–155; *isti*, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971, 395. Опширније о југословенско-грчким односима у овом периоду у: Aleksandra M. Pečinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, (doktorska disertacija), Beograd, 2012.

⁵⁰ *ЧИБИ*, II, № 119, 219–220.

⁵¹ Бугарско-турски преговори о пакту о пријатељству започели су још 1926, да би током 1928. ушли у финалну фазу. Велику заинтересованост за потписивање пакта, које је одлагано неколико пута, показивао је и Мустафа

Бугарска показале неспособним да се споразумеју између себе. Међутим, настављао је Нешић, Краљевина СХС је и даље показивала најбољу вољу за успостављањем пријатељских односа са Бугарском, додајући „да још увек није све било изгубљено“ и да југословенско-грчки пакт није имао „антибугарску оштрицу“, чије продужење је зависило једино од Бугарске.⁵² Чехословачки посланик је сматрао да уколико Краљевина СХС стрпљиво настави да ради на зближењу са Бугарском, њен Пакт са Грчком може додатно помоћи тим настојањима. Он је сматрао да је највећа препрека измирењу две државе била вера Бугарске у југословенску слабост, те да ће постојање Пакта са Грчком, који је ојачао југословенске позиције, довести до извесног отрежњења у Бугарској.⁵³

Убрзо по потписивању југословенско-грчког пакта дошло је до појачане бугарске пропаганде по питању становништва Јужне Србије. По свему судећи, бугарски представници у иностранству су инструисани да делују у том смислу.⁵⁴ Разговарајући о међусобним споровима, бугарски посланик у Прагу Борис Вазов је изјавио свом југословенском колеги Будиславу Анђелиновићу да до споразума између Београда и Софије може доћи, али да он лично није био оптимиста. На Анђелиновићево питање шта Бугари сматрају под споразумом, енергично је одговорио да одбацује све тврдње да Бугарска ради на ревизији мировних уговора и промени граница, како је Краљевина СХС представљала у свету. Оно што је било спорно у међусобним односима, наставио је Вазов, било је непризнавање постојања бугарске мањине у југословенској држави „којој ви морате дати право мањина, ако хоћете сређивање прилика код вас и добре односе са нама. У томе смо, ми Бугари, сви сложни“. Поред тога, додао је да Бугарска „неће ићи са Италијом“ и поред таквог мишљења у Краљевини СХС. Будислав Анђелиновић је, узимајући у обзир изјаве бугарског посланика, као и Бенешове изјаве поводом разговора са краљем Борисом приликом његове посете Прагу почетком априла, закључио да ће Бугари своју акцију за доказивање бугарских мањина у суседним земљама „а специјално код нас“ концентрисати у иностранству, узимајући Праг за „центар своје пропаганде“.⁵⁵ Слично је у полуваничним разговорима наступао и бугарски посланик у Лондону Панчо Хаџимишев.⁵⁶

Наступе бугарских посланика југословенски МИД је доводио у везу са посетом краља Бориса Прагу. Он је у чехословачку престоницу стигао 3. априла и остао два дана, водећи разговоре са председником Томашом Масариком и министром иностраних послова Бенешом. Како је Бенеш саопштио посланику Анђелиновићу, током његовог разговора са Борисом није поменуто питање мањина нити је Борис говорио о Јужној Србији. Борису је отворено речено да је интерес Чехословачке да Бугарска реши све спорове са Краљевином СХС и Румунијом. Бугарски краљ је на то одговорио да је он био за споразум са југословенском краљевином, али да је на њему требало радити полако и постепено, при чему је рачунао на чехословачко посредништво.⁵⁷ Бугарски посланик у Прагу је још новембра 1928. предао Бенешу молбу за

Кемал Ататурк. Он је у разговору са бугарским послаником децембра 1928. означио Краљевину СХС као „незаситу“ јер жели да „прогута“ Бугарску, посебно нападајући Србе да теже хегемонији на Балкану (АЈ, 370–26–76, лист 256; Д. Косев, *н. д.*, 197, 206–208). Бугарско-турски Пакт о неутралности, помирењу, судском поравњању и арбитражи потписан је 6. марта 1929, а југословенска страховања поводом овог догађаја додатно је појачало обавештење добијено од румунског војног изасланика у Турској. Према његовим речима између Бугара и Турака је постојало „нешто више него што је уговор о пријатељству“, те да је Пакт био уперен против Грчке преко чије територије је Бугарска требало да изађе на море. У циљу реализовања тих планова у Софију је тајно отпутовао помоћник начелника Оперативног одељења турског Генералштаба. АЈ, 370–26–76, листови 257–258.

⁵² *ЧИБИ*, II, № 119, 220.

⁵³ *Исто*, 221.

⁵⁴ АЈ, 395–20–203, листови 29–30; АЈ, 341–24–76, Посланство у Лондону Кости Куманудију Стр. Пов. Бр. 179 од 20. априла 1929.

⁵⁵ АЈ, 395–20–203, листови 29–30. Да је Праг изабран за центар македонске пропаганде Анђелиновић је скренуо пажњу и чехословачком МИП-у. *ЧИБИ*, II, № 120, 221–222; *Исто*, № 122, 222–224.

⁵⁶ АЈ, 341–24–76, Посланство у Лондону Кости Куманудију Стр. Пов. Бр. 179 од 20. априла 1929.

⁵⁷ АЈ, 395–19–200, лист 575; АЈ, 395–20–203, лист 29; АЈ, 341–24–76, Кумануди Ђурићу Пов. Бр. 3042 од 7. априла 1929; *ЧИБИ*, II, № 121, 222.

његово посредништво у отварању југословенско-бугарске границе, изјвљујући да је бугарска влада спремна на „радикално“ побољшање односа са Краљевином СХС, праћено званичним признавањем постојећих граница. То је изазвало извесни ентузијазам код Бенеша, те је сматрао да је могуће приближити Бугарску Француској. Због тога је отишао корак даље и предложио склапање арбитражног пакта између Чехословачке и Бугарске. Како је Бугарска приводила крају преговоре око склапања споразума са Турском и отпочела исте са Мађарском, две проиталијанске земље, овај предлог је добро дошао бугарској влади као доказ њене неутралне политике. Поред тога, бугарски владајући кругови су се надали да ће зближење са Чехословачком утицати на слабљење њених савезничких веза у Малој антанти. Уколико се догађаји и не би развијали у том правцу, Бугарима је остајала нада да ће моћи да искористе чехословачке симпатије по питању бугарских мањина за решавање овог питања са Краљевином СХС и Румунијом. Ипак, да би дошло до остварења овог плана, Чехословачка је морала да за склапање пакта добије и пристанак својих савезница из Мале антанте, које је фебруара 1929. обавестила о својој идеји. Док је предлог наишао на позитиван пријем у Букурешту, Београд је сматрао да је пре потписивања пакта потребно испунити одређене захтеве.⁵⁸ Најважнији од њих је био да пре закључења и потписивања чехословачко-бугарског пакта Бугарска треба да предложи Краљевини СХС и Румунији закључење истог таквог уговора.⁵⁹ Бенеш је прихватио то гледиште и недељу дана по одласку краља Бориса из Прага предао је бугарском посланику нацрт пакта о арбитражи, нагласивши да је његово склапање условљено закључењем идентичних пактова са југословенском и румунском краљевином.⁶⁰

Ипак, до склапања тих пактова није дошло услед инцидента у Софији који је, поред мањинског питања, представљао главни разлог за погоршање југословенско-бугарских односа. У питању је била посета двојице хрватских емиграната, Анта Павелића и Густава Перчеца Бугарској. Завођењем Шестојануарске диктатуре, Павелић је напустио Краљевину СХС и стигао у Беч. Започевши успостављање контаката са оним лицима за које је сматрао да ће га подржати, упутио се са Перчецом у Будимпешту, а потом је преко Румуније и Видина стигао 19. априла 1929. у Софију.⁶¹ Према подацима којима је располагао југословенски посланик у Софији Љубомир Нешић, Павелић и Перчец су стигли у Бугарску на основу споразума са Константином Станишевим, договореног крајем марта месеца приликом његовог повратка из Женева.⁶² Слично информације изнео је и лист *Политика*.⁶³

Павелићев долазак бугарска штампа је поздравила са великом помпом представљајући га као „великог заштитника наших младих студената“⁶⁴. Потом су на свечаном дочеку говоре одржали др Станишев, као и Павелић и Перчец⁶⁵, а 20. априла приређен је велики банкет у част хрватских емиграната. Том приликом је Станишев прочитао тзв. “Софијску декларацију” према којој хрватски емигранти и Македонски

⁵⁸ Васил Ат. Василев, „Българо-чехословашките политически отношения (1926–1931 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1972), 34–40; Антонина Кузманова, *От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа и международните отношения (1919–1940)*, София, 1989, 126–127.

⁵⁹ АЈ, 395–19–200, лист 576.

⁶⁰ Исто; В. Василев, „Българо-чехословашките политически отношения“, 42. Бугарска влада је одобрила нацрт, али је званичан одговор одлагала скоро пола године. Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, София, 1996, 138, бележка 73.

⁶¹ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, 53–54; Д. Косев, н. д., 142.

⁶² АЈ, 159–13, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 4219 од 6. марта 1930.

⁶³ “Шта су спремали“, *Политика*, 26. април 1929, 2.

⁶⁴ Цитирано према: В. Krizman, *Ante Pavelić*, 54. Ове речи су се односиле на Скопски процес из децембра 1927. када је суђено члановима Македонске омладинске тајне револуционарне организације (МОТРО), чији бранилац је био Анте Павелић. Опширније о Скопском процесу у: И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 398–399.

⁶⁵ Према Нешићевим информацијама, Станишев је тврдио својим пријатељима да ће по доласку хрватске делегације бити одржан један заједнички митинг који ће бити „изненађење и за саме Хрвате, који би на тај начин били увучени и у јавну акцију против данашњег режима у Југославији“. АЈ, 159–13, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 4219 од 6. марта 1930.

национални комитет удружују своје снаге за координисану акцију према Краљевини СХС у циљу ослобођења Хрватске и Македоније, коју су Павелић и Перчец потписали заједно са македонствујушцима. Пре него што је наставио пут у Турску, Павелић се састао и са Иваном Михајловим у селу Банки, где су вођени „прави разговори“ о будућој заједничкој акцији.⁶⁶ Према информацијама југословенског МУД-а, предвиђено је да акција прво отпочне у Хрватској атентатима на пројугословенски оријентисане Хрвате, у циљу стварања немира у земљи, да би се потом пренела ка југу, најпре са албанске стране. Уколико би те акције имале успеха, тек онда би Македонски комитет прогласио независну „Бугарску Македонију“ после чега би дошло до напада ради припајања Македоније Бугарској.⁶⁷ Са друге стране, југословенски посланик у Софији Љубомир Нешић је располагао подацима да су Хрвати ступили у контакт и са протогеровистима ВМРО. Према њима, убиство Тонија Шлегла, директора загребачких *Новости*⁶⁸, у Загребу 22. марта 1929, дело је „Хрватско-македонског комитета“ основаног у Бечу „пре 6. јануара“ од стране хрватских емиграната и протогеровиста ВМРО „у лицу Наума Томалевског“. После овог датума контакт са Хрватима је одржавао Георги Баждаров.⁶⁹ Да је убиство Шлегла представљало заједничку „хрватско-македонску акцију“ потврђује и чињеница да је редакција *Новости* средином 1929. примила једно писмо из Њујорка у коме се наводи да је атентат извршен од стране „америчких Хрвата и Македонаца и да ће таквих атентата бити више“.⁷⁰ Из овога произилази закључак да су хрватски емигранти склопили савезе са обе фракције аутономистичког крила ВМРО.

Судећи према информацијама којима је располагао југословенски МИД, припадници обе фракције наведеног крила ВМРО су заиста вршили припреме за предстојеће акције у Краљевини СХС. Тако је крајем марта 1929. у Бугарској основана Македонска народна банка. Основни капитал банке износио је 20 милиона лева, а њен првенствени задатак био је да финансијски помаже „све илегалне напоре македонствујушких“. Највећи удео у оснивачком капиталу имао је Македонски национални комитет (три милиона лева), а у управни одбор су ушли само представници струје Ивана Михајлова. Према подацима МИД-а, „запажена је интимна колаборација“ појединих оснивача са софијском филијалом Миланске комерцијалне банке.⁷¹ Поред финансијске потпоре, југословенски органи су забележили читав низ припрема за убацивање комита на југословенску територију и извршење атентата на виђеније личности Јужне Србије. Планирана је паралелна акција из Албаније и Бугарске, док су македонствујушци настојали да обезбеде потребну материјалну и финансијску помоћ из Италије. Истовремено, спровођена је и пропаганда преко разних македонских удружења у Европи.⁷²

Поводом доласка хрватских емиграната у Бугарску, југословенски представници у иностранству су циркуларно обавештени о томе уз назнаку да је бугарска влада толерисањем оваквих акција онемогућавала „политику утврђивања добрих односа између нас и Бугарске коју смо ми искрено спроводили“.⁷³ Истовремено, југословенски посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је добио инструкције да о садржини телеграма обавести британску владу.⁷⁴ Влада Краљевине СХС одржала је 22. априла седницу на којој је, између осталог, расправљано и о

⁶⁶ В. Krizman, *Ante Pavelić*, 54–58.

⁶⁷ *Isto*, 58, напомена 12.

⁶⁸ Тони Шлегл, председник Југословенске штампе и директор загребачких *Новости* био је изразити представник југословенства и близак сарадник краља Александра. Опширније о његовом убиству у: I. Dobrivojević, *n. d.*, 283–284.

⁶⁹ АЈ, 159–13, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 4219 од 6. марта 1930.

⁷⁰ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама - Вашингтон (371), фасцикла 35, јединица описа 46, лист 429 (даље: АЈ, 371).

⁷¹ АЈ, 159–13, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 4219 од 6. марта 1930; АЈ, 395–20–203, листови 4–6.

⁷² АЈ, 395–20–203, листови 7–20.

⁷³ *Isto*, лист 22; АЈ, 159–5, досије 26, Кумануди сталном делегату при Друштву народа Пов. бр. 3682 од 21. априла 1929; АЈ, 341–24–76, Кумануди посланику у Лондону Пов. бр. 3682 од 21. априла 1929; АЈ, 370–24–73, лист 261.

⁷⁴ АЈ, 341–24–76, Кумануди посланику у Лондону Пов. бр. 3682 од 21. априла 1929.

Павелићевом доласку у Бугарску. Отварајући то питање, генерал Живковић је изјавио да су околности наводиле на чињеницу да је иза свега стајала Италија. Сматрао је да је корак према бугарској влади морао бити опрезан, али енергичан, у циљу очувања угледа. Коста Кумануди, заступник министра иностраних дела, навео је да је Бугарска водила неискрену политику и додао да му је Буров у Женеви чак изјавио да Бугари желе пакт пријатељства са Краљевином СХС. Такође је закључио да су Бугари оруђе италијанске политике и да се према њима требало тако и односити. Даље је предложио сукцесивну примену следећих мера према Бугарској: неодобравање Пиротских протокола, повлачење посланика из Софије под изговором одсуства и улагање протеста Друштву народа. Са друге стране, министар трговине и индустрије Желимир Мажуранић је сматрао да овом случају не би требало придавати велики значај јер је Павелић личност која није имала своје присталице у Хрватској, али да је Бугарска свакако учинила „политичку непристојност“. Министар правде Милан Сршкић, изнео је мишљење да је Павелић инструмент Италије, а да је, што се тиче Бугарске, требало тражити од Друштва народа осуду њене нелојалности. Сматрао је и да би хрватска штампа на челу са *Обзором* требало да огради Хрвате, док би из Загреба требало званично осујетити Павелићев рад.⁷⁵

Завршетком владине седнице, посланику у Софији Љубомиру Нешићу је наложено да најенергичније протестује код бугарске владе. Требало је да: 1) изрази чуђење због чега се бугарска влада није јавно оградила од целокупне акције, изјавила да није била раније упозната са њом и да је не одобрава и да 2) затражи обавештења о мерама које ће бугарска влада предузети како би осудила и спречила сваку сличну акцију убудуће. Том приликом је Нешић обавештен да је југословенска влада одлучила да не ратификује Пиротске протоколе и у случају успеха његове интервенције⁷⁶. О кораку југословенског посланика у Софији обавештене су и владе у Паризу, Лондону, Букурешту и Прагу којима је саопштено да се ставља у изглед и опозивање посланика из бугарске престонице у случају добијања незадовољавајућег одговора. Посланици су обавештени да известе тамошње владе да је влада Краљевине СХС била мишљења да догађаји у Софији нису могли да се одрже без знања и учешћа бугарске владе, која је у свему имала заштиту Италије.⁷⁷ Овој тврдњи ишла је у прилог и акција италијанске штампе, која је у исто време када су се одигравали догађаји у Софији вршила нападе према Краљевини СХС оптужујући њен Генералштаб да отворено организује комите и тајна удружења за герилску борбу и рушилачку акцију према Бугарској.⁷⁸ О југословенском кораку у Софији и улози Станишева обавештен је и генерални секретар Друштва народа Ерик Драмонд, који је веровао да ће одговор бугарске владе бити помирљив.⁷⁹

Бугарски званични кругови су покушали да ублаже Павелићев долазак, говорећи да је он у посети Бугарској као приватно лице, пребацујући, са друге стране, Краљевини СХС да на својој територији прихвата бугарске емигранте. Софијски листови су већ износили овакве тврдње⁸⁰, а сличних изјава било је и код званичника. Бугарски посланик у Лондону, известио је Љапчева да је у разговору са британским званичницима саопштио да су владајући кругови у Краљевини СХС имали најмање права да протестују против приватне посете Павелића

⁷⁵ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002, 64–65; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 454.

⁷⁶ Историчар Иван Ристић закључује да је Павелићев долазак у Бугарску искоришћен као повод за одбијање ратификације, а да је прави разлог било незадовољство одлукама конференције. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 455–456.

⁷⁷ АЈ, 341–24–76, Кумануди посланику у Лондону Пов. бр. 3774 од 22. априла 1929; АЈ, 159–5, досије 26, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. бр. 3774 од 22. априла 1929; АЈ, 370–24–73, лист 262; В. Krizman, *Ante Pavelić*, 58; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 454–455.

⁷⁸ В. Krizman, *Ante Pavelić*, 59.

⁷⁹ АЈ, 159–5, досије 26, секретар Сталне делегације при Друштву народа Бранко Димић МИД-у Пов. Бр. 324. од 23. априла 1929.

⁸⁰ Види: *Политика*, 25. април 1929.

Бугарској, јер поред тога што су толерисали они су и подстицали делатност бугарских емиграната. У Форин офису су се са тим сложили, али су изјавили да би за бугарску политику мира било корисније „ако краљевска влада позове заинтересоване да напусте бугарску територију“. Сличну ноту је југословенској влади упутио и бугарски посланик у Београду Константин Вакарелски, скрећући пажњу на наводни покушај упада тројице емиграната на бугарску територију. Посланику је одговорено да се сви бугарски емигранти налазе у унутрашњости земље⁸¹ под најстрожијим полицијским надзором, да им није допуштено удаљавање из места боравка, као и да инциденте једино изазивају бугарски двовласници и лица која прелазе границу са бугарске стране. Југословенски МИД је констатовао да је карактеристично поклапање ноте са приређивањем манифестација Павелићу.⁸²

У разговору који је водио са Љубомиром Нешићем, Атанас Буров је одговорио да бугарска влада није била упозната са манифестацијама у Софији, нити је могла да предвиди њихов обим и ток. Додао је да се влада није слагала нити одобравала такве манифестације и да ће убудуће обратити више пажње на спречавање сличних догађаја. Нешић је приметио да би било добро да и бугарски посланик у Београду да исту изјаву, као и да бугарска јавност буде обавештена у том смислу. На то му је Буров одговорио да се он лично слагао са тим, али да не би желео да тај корак буде објављен како не би изгледало да је учињен под притиском југословенске стране. Југословенска влада није била задовољна бугарским одговором, стога су Нешићу послате инструкције да „по трећи пут“ учини корак код Бузова и саопшти му да влада остаје при томе да се бугарска влада јавно огради и осуди манифестације. Изјава у истом смислу очекивала се и од Вакарелског у Београду. Југословенски посланик у Лондону Ђорђе Ђурић је инструисан да извести британску владу о овом кораку.⁸³

У Форин офису су сматрали да је Бугарска направила грешку примањем и дочеком Павелића. Међутим, надали су се да ће се та грешка увидети и исправити и да ће се све завршити на том инциденту. Британци су сматрали да је догађај требало ограничити у том смислу да не представља препреку започетом раду на сређивању добросуседских односа. Приметивши посебан британски интерес у погледу поправљања односа са суседним државама, Ђурић је то искористио да истакне све тешкоће до којих ће неминовно доћи у случају необазривог држања бугарске владе према оваквој или сличној акцији. Свој извештај је завршио констатацијом да се излагањем у том смислу најбоље може допринети приказивању ситуације у југословенску корист.⁸⁴ Француска је, са своје стране, пратећи рад на побољшању односа између Краљевине СХС и Бугарске, саветовала Београд да не користи овај случај за нападе на Бугарску.⁸⁵ Са друге стране, француски посланик у Софији тражио је од свог британског колеге Роуланда Сперлинга да уложи усмени протест, што је овај одбио немајући такве инструкције. У свом извештају Форин офису, Сперлинг је закључио да су се Срби несумњиво плашили хрватско-македонске сарадње, „али су и сами криви својим односом према ова два народа“.⁸⁶

Буров је 25. априла позвао Нешића и поновио му своје жаљење за догађаје у Софији приликом доласка Павелића и Перчеца. Том приликом му је саопштио да је на седници владе претходног дана одлучено да се наложи посланику у Београду да у име софијске владе изрази жаљење и осуду наведених догађаја и замоли југословенску владу да ту изјаву сматра као одговор на Нешићев демарш. Истог дана, бугарски посланик Константин Вакарелски посетио је председника владе генерала Петра Живковића, а затим и заступника министра

⁸¹ Влада Краљевине СХС је после атентата на краља Бориса и потом цркву Светог краља у Софији 1925. одлучила да бугарске емигранте повуче са бугарске границе у унутрашњост земље. Т. Миленковић, *н. д.*, 311–312.

⁸² АЈ, 341–24–76, Кумануди Ђурићу бр. 1709 од 27. априла 1929; Д. Косев, *н. д.*, 142–143.

⁸³ АЈ, 341–24–76, Кумануди Ђурићу бр. 1711 од 24. априла 1929.

⁸⁴ АЈ, 341–24–76, Ђурић лично за Куманудија Пов. бр. 200 од 25. априла 1929.

⁸⁵ Д. Косев, *н. д.*, 143.

⁸⁶ И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 117.

иностраних дела Косту Куманудија. Међутим, будући да су југословенски званичници остали при свом ставу да бугарска влада треба јавно да осуди инцидент, Вакарелски се, страхујући од погоршања ситуације, сагласио са објављивањем његовог одговора у штампи.⁸⁷

Међутим, серија граничних инцидената, који ће се одиграти у наредних неколико месеци, поново ће утицати на заоштравање југословенско-бугарских односа. Бугарска штампа је током маја месеца све више јављала о овим инцидентима. Посебна медијска пажња посвећена је убиству троје лица од стране припадника југословенске Граничне трупе 26/27. априла у околини Цариброда, која су илегално покушала да пређу из Краљевине СХС у Бугарску⁸⁸. Како је наводио британски посланик у свом извештају, југословенски МИД је демантовао неке од тих вести, али је признао да припадници Граничне трупе имају наређење да убију свако лице које покуша да пређе границу ноћу или ван предвиђених пунктова⁸⁹. Британски посланик у Београду добио је инструкције од Форин Офиса да у вези граничних инцидената изврши притисак на југословенску владу да ратификује Пиротске протоколе ради успостављања мешовите комисије која би се бавила регулисањем овог проблема. У свом одговору, заступник министра иностраних дела, Коста Кумануди је нагласио потребу једне такве комисије, али је указао на лошу политику бугарске владе која се огледала у Павелићевој посети и бугарској жалби Друштву народа у вези мањина.⁹⁰ Као резултат такве политике, посланику Љубомиру Нешићу је 29. априла одобрен одлазак на шестонедељни одмор „а ако жели и дуже“.⁹¹

Међусобне оптужбе између Краљевине СХС и Бугарске око инцидената на граници настављене су и током јуна месеца⁹². Сачекавши Маринковићев повратак из Швајцарске,

---

⁸⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 16–18; „Бугарска влада жали и осуђује последње инциденте и спречиће их у будуће“, *Политика*, 26. април 1929, 1; „Одговор бугарске владе на наш корак у Софији“, *Време*, 26. април 1929, 1.

⁸⁸ У питању су били отац, брат и супруга свештеника Асена Јоцова Алексова који је још 1928. напустио Краљевину СХС и отишао у Бугарску. Према наводима Методи Петрова, они су распродали своју имовину, што је било познато „српским чиновницима и граничарима“, и кренули да се пребаце преко границе у Бугарску (Методи Петров, *Национално-освободителното движење в Западните покрајини /1919–1934/*, Софија, 1995, 124). Што се тиче медијске кампање о српском насиљу, бугарски посланик у Београду је сматрао да је на писање бугарских листова утицала и агитација разних организација. Вакарелски је о овом случају у неколико наврата разговарао са заступником министра иностраних послова Костом Куманудијем. Он је осудио поступак југословенских граничара, али је извесно оправдање налазио у напрегнутој ситуацији на граници и чињеници да се догађај одиграо током ноћи. Истовремено, њих двојица су се сагласили да југословенске власти поново предузму истрагу и кривце жестоко казне, док је пронађену суму новца требало предати свештениковој мајци и потом осигурати њен одлазак у Бугарску. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, листови 9, 14–15.

⁸⁹ Како би се смањили инциденти на граници, министар војске и морнарице је 30. маја 1929. издао наређење „да се кордонопреступници не убијају, већ живи хватају, а у крајњем случају само онеспособе за бегство“. Међутим, поједина убиства су се дешавала и касније, због чега је министар морао да 3. јула и 30. августа 1929, па и 2. септембра 1930, понавља ово наређење. Војни архив, Пописник 17, кутија 479, ф. 1, д. 3, лист 1 (даље: ВА, П-17).

⁹⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga prva (1921–1930), приг. Živko Avramovski, Beograd, Zagreb, 1986, 596 (даље: *Britanci*, I); „Нова кампања софиске штампе“, *Политика*, 8. мај 1929, 5. Кумануди је исте разлоге навео и бугарском посланику Вакарелском када је овај тражио образовање мешовите комисије. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, листови 14–15.

⁹¹ Нешић је још 18. априла тражио одобрење да искористи део одмора за ускршње празнике, да би 27. априла затражио цео годишњи одмор (АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Персонални одсек (334), фасцикла 178, јединица описа 501, листови 101–102 (даље: АЈ, 334/Персонални). Иако је дозвола да Нешић и дуже искористи одмор уколико то жели свакако била у складу са тренутном затегнутој ситуацијом са Бугарском, постоји могућност да је југословенски МИД желео да прикаже његов одлазак из Софије као реакцију на Павелићев долазак јер је британски посланик у Београду у свом годишњем извештају забележио да је Нешић „опозван на дужи одмор“ (*Britanci*, I, 596). Са друге стране, *Политика* у свом броју од 16. маја пише да су посланици Француске, Италије, Краљевине СХС, Чехословачке и Румуније напустили Софију због доласка и пријема надвојводе Јосифа Хабзбуршког у Бугарској. „Енглези примају Хабзбурговце“, *Политика*, 16. мај 1929, 3.

⁹² Списак граничних инцидената од јануара до јула 1929. видети у: АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону Пов. Бр. 8459 од 12. августа 1929. Према бугарским изворима у Бугарску је из Краљевине СХС од 1. јануара до

британски посланик је поново покренуо питање мешовите комисије. Према његовим речима, Маринковић је жестоко реаговао, указујући на мањак добре воље код бугарске владе. Затегнутости југословенско-бугарских односа на граници доста пажње је посвећивала и британска штампа, нарочито лист *The Times*. Како је крајем јуна јављао посланик Ђурић из Лондона, писање британских листова је вршено на основу информација које је Бугарска давала британским дописницима у Софији са намером да инциденте представи у своју корист. Таквом писању је свакако погодновало и гледиште Форин Офиса, који је, према речима бугарског посланика у Лондону Хаџимишева, „представљао погодно тло за наше становиште“. Маринковић је одговорио Ђурићу да су се први инциденти догодили 23. јуна, с тим да је пре тога било неколико покушаја преласка кријумчара који су страдали од пограничних органа, нагласивши да се то све догодило на југословенској територији и није представљало гранични инцидент. Потом је инструктирао Ђурића да обавести Форин Офис и штампу да „нећемо допустити агентима софијског комитета да шетају како хоће по земљи недогледно и да намештају бомбе и паклене машине“.⁹³

Бугарске оптужбе против Краљевине СХС нису престајале, што је изазивало жестоке Маринковићеве реакције на „бугарске подвале“. Дописник листа *The Times* из Софије је јављао о приличној забринутости политичких и војних кругова у Бугарској због стања на граници, као и о захтевима бугарског пограничног становништва за заштиту границе од упада из Краљевине СХС, мислећи на бугарску земљорадничку емиграцију. Преносио је и наду бугарске владе да ће југословенска влада ратификовати протоколе са Пиротске конференције. Маринковић је на ове дописе реаговао крајње изнервирано називајући писање новина „обичним швиндлом (sic!)“, подупирући своју тврдњу непостојањем званичне бугарске реакције и подвлачећи да ће се ред на граници одржати упркос „свој новинарској дреци“.⁹⁴

---

20 маја 1929. пребегло 108 лица (*Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, сџс. Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, Софија, 2005, № 185, 304–306). Бугарски историчар Димитар Косев износи да је неусвајањем југословенских захтева на Пиротској конференцији дошло до терора над бугарским пограничним становништвом (убиства сељака, самовоља финансијских чиновника) што је довело до масовног исељавања становништва у Бугарску. Слично наводи и историчар Венцислав Велев (Д. Косев, *н. д.*, 144; В. Велев, *н. д.*, 207). Са друге стране, југословенски војни и политички кругови имали су другачије податке. Командант V армијске области је дознао преко повереника да бугарске избегличке организације „преко својих људи“ прикупљају уверења општинских судова која се потом преносе у Бугарску како би се користила као доказ пред Друштвом народа колики је број избеглица из Краљевине СХС у Бугарској (АЈ, 341–24–76, МИП Посланству у Лондону III Пов. бр. 2959 од 5. јула 1929). И обавештајни официр из Цариброда је јављао о нелегалном исељавању становника из царибродског и босиљградског среза. Исељавању је претходила агитација нарочито ангажованих мештана који су читали и препричавали писма раније исељених становника у којима су услови живота у Бугарској представљени као врло погодни. Као главни организатор означен је Петар Алексић из села Врбаче (Врапче ?), среза Царибродског, који је за новац вршио пребацивање људи преко границе. Обавештајни официр је даље наводио да се врло мало зна о лошем положају исељеника. Бугари су све емигранте из царибродског и босиљградског среза насељавали у области Шумена и Никопоља, баровитог и маларичног предела, док су емигранти из Јужне Србије били препуштени сами себи и присиљавани да се уписују у разне македонске организације и комите. Они који су пожелели да се врате прогањани су као издајници, а појединци су том приликом изгубили и животе (АЈ, 341–24–76, МИП Посланствима у Софији, Паризу, Лондону, Риму, Прагу, Букурешту и сталном делегату при Друштву народа Пов. бр. 8434 од 16. августа 1929; АЈ, 395–20–203, листови 106–107). О убијању и интернирању исељеника који су изразили жељу за повратком у Краљевину СХС, прогањању и веома лошем положају емиграната у Бугарској готово идентично су извештавали дописник ЦПБ-а у Софији Бранислав Денић и делегат МУД-а у Софији Цветан Ђорђевић (АЈ, Фонд Централног Пресбирова Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38), фасцикла 26, јединица описа 70, аташе за штампу у Софији Бранислав Денић Милораду Марјановићу директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. бр. 445 од 19. јула 1929 (даље: АЈ, 38); АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону Пов. Бр. 7374 од 1. августа 1929 (хитно)). Погледати и: И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 457–460.

⁹³ АЈ, 341–24–76, Ђурић МИД-у Пов. бр. 376 од 24. јуна 1929; Ђурић МИД-у Пов. бр. 383 од 25. јуна 1929; Маринковић Ђурићу Пов. бр. 2804 од 25. јуна 1929; *Britanci*, I, 596; Д. Косев, *н. д.*, 238–239.

⁹⁴ АЈ, 341–24–76, Ђурић МИД-у Пов. бр. 388 од 28. јуна 1929; Маринковић Ђурићу Пов. бр. 2854 од 29. јуна 1929; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 170.

На додатно погоршавање југословенско-бугарских односа утицало је изгласавање амнестије политичких криваца у Бугарској. Наиме, јуна 1929. бугарска влада је поднела Собрању на усвајање предлог Закона о амнестији лица оптужених за ратне злочине према члановима 118–120 Нејског мировног уговора, који је између осталих обухватао и бившег председника владе Васила Радославова. Краљевина СХС је приликом закључења мировног уговора поднела списак од 119 лица тражећи њихово изручење, међутим, прихваћено је да се тим лицима суди у Бугарској. Подношење наведеног предлога, Маринковић је сматрао као очигледно гажење Нејског мировног уговора наводећи да је Краљевина СХС могла да пређе преко чињенице да су кривци остали некажњени, али да не може да допусти да се уговор крши на овако формалан начин. С тим у вези, југословенски посланик у Француској Мирослав Спалајковић је инструисан да обавести француску владу да ће Краљевина СХС учинити енергичан корак уколико дође до усвајања овог Закона, а да би Француска требало и пре тога да реагује, како до кршења уговора од стране Бугарске не би ни дошло. Међутим, бугарско Народно собрање је крајем јуна завршило своје заседање усвојивши нацрт Закона о амнестији који је, према писању *Политике*, обухватао око 250 лица.⁹⁵ На то је југословенска штампа одмах отпочела са писањем против амнестије и Бугарске, као и о бугарским прелазима границе.⁹⁶

Са друге стране, Бугарска је појачавала кампању за ратификацију Пиротског споразума. Поновни долазак лабуриста на власт у Британији јуна 1929. ишао је у корист Бугарске јер се у влади налазио један од највећих бугарских пријатеља Ноел Бакстон.⁹⁷ Према оцени посланика у Паризу Мирослава Спалајковића, британска влада је, „руковођења својом пацифистичком доктрином, а можда и бугарофилством Бакстона“ тежила ликвидацији тог питања преко Друштва народа. Италија је помагала бугарску кампању, али је, супротно од Британије, желела решење спора кроз директне преговоре Краљевине СХС и Бугарске, без давања међународног значаја. Сличан став је имала и Француска и њена влада је одговорила Британији да се проблем може решити дипломатским путем и да нема потребе да се износи пред Друштво народа.⁹⁸ У разговору који је водио са Спалајковићем 9. јула, Корбен је изнео мишљење да Бугари покрећу питање једино у пропагандне сврхе, да би се о њему говорило и тиме изгледало да је спор отворен и, према томе, опасан по мир, а да у ствари нису желели да добије међународни карактер. У исто време је саветовао тактичко поступање са Британцима и да је потребно да им се обрати пажња да се ствари не могу посматрати само из бугарског угла - требало би их убедити да је Краљевина СХС најзаинтересованија за очување мира и да за то постоји практично решење, које Бугари одбијају.⁹⁹

Иако поједини историчари сматрају да је Велика Британија играла улогу арбитра, стављајући се између Француске, која је подржавала Београд, и Италије, која је била на

⁹⁵ АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 2738 од 21. јуна 1929; „Амнестија у Бугарској“, *Политика*, 2. јул 1929, 3. Југословенски аташе за штампу из Софије је извештавао да ће Закон о амнестији обухватити 721 лице. Будући да је њиме предвиђена амнестија лица осуђених на затвор до 12 и по година, у пракси је то значило да су њиме обухваћене све присталице режима осуђене после 9. јуна 1923, укључујући и све органе власти који су „учинили злочине у званичној дужности и приватна лица која су радила у циљу заштите државе“. Са друге стране, није био обухваћен готово ниједан виђенији земљорадник у емиграцији, будући да су они осуђени на смрт или казне затвора веће од 12 и по година. АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу Пов. О. Ш. 379 од 5. јула 1929.

⁹⁶ „Повратак радославовштине“, *Правда*, 4. јул 1929, 1; „Припреме бугарских бандита“, *Правда*, 5. јул 1929, 1; „Последња амнестија у Бугарској“, *Политика*, 5. јул 1929, 1; „Софијска Општина одликује бив. краља Фердинанда“, *Време*, 4. јул 1929, 1; „Борба старе и нове Бугарске“, *Време*, 5. јул 1929, 3.

⁹⁷ Д. Косев, *н. д.*, 245.

⁹⁸ Приликом каснијег пријема Ђорђа Ђурића у Форин Офису, речено му је да британска влада није заступала гледиште да спор треба изнети пред Друштво народа, већ да се, напротив, треба решити међусобним споразумом. АЈ, 341–24–76, Ђурић МИП-у Пов. бр. 429 од 12. јула 1929.

⁹⁹ АЈ, 341–24–76, Посланство у Паризу - Посланству у Лондону Пов. бр. 911 од 10. јула 1929; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 112.

бугарској страни¹⁰⁰, сматрамо да је у извесном смислу нагињала према Бугарској, пре свега због начина извештавања британских представника у Софији, што ће се видети у даљем тексту. У разговору са југословенским послаником 2. јула у Лондону, британски подсекретар у Форин Офису Роналд Чарлс Линдзе саопштио је да Британци сматрају да стање на граници са Бугарском није добро и да је ратификација Пиротских протокола најбољи начин за „опоравак“ тог стања. Ђурић је бранио нужност југословенског става, наводећи акције Бугара на граници. Том приликом, у складу са Маринковићевим инструкцијама, поменуо је и амнестију политичких криваца у Бугарској, али није наишао на било какву подршку са британске стране. Линдзе је саопштио да је Форин Офису познато да постоји велики број разлога за југословенско незадовољство, али да сматра да стање на граници не иде у југословенску корист и да је најбоље решење ратификација протокола, што британска влада пријатељски саветује. У супротном, ово питање би могло да Краљевини СХС направи проблем при њеној кандидатури за чланство у Савет Друштва народа у септембру.¹⁰¹

У свом одговору Линдзеу, Маринковић се позвао на обећање великих сила поводом југословенског чланства у Савет Друштва народа и категорички изјавио да Краљевина СХС неће чинити никакве уступке да би се то обећање испунило. Што се тиче стања на граници, Маринковић је оптужио Македонски комитет за тренутну ситуацију, јер је отпочео ширу акцију на југословенској територији одмах по отварању границе. Сматрао је да ратификовање Пиротских протокола не би дало никакав допринос у регулисању инцидента и да је једино довољно да и бугарске власти врше своју дужност, како више не би било прелазака „кордонопреступника“. Међутим, изјавио је да је спреман да најозбиљније приступи разматрању британског савета, уколико британска влада преузме одговорност за евентуалне терористичке акције које би се организовале у Бугарској, а извршиле у Краљевини СХС после ратификације Пиротских протокола, подвлачећи да сам не би смео да преузме ту одговорност. На крају свог телеграма, закључио је да све будуће одлуке зависе од предложеног Закона о амнестији и да не види никакав разлог за потписивање нових уговора са владом која постојеће отворено гази.¹⁰²

Од свих тачака које су утврђене Пиротским протоколима, Форин Офис је највише био заинтересован за мешовиту комисију, јер је и у грчко-бугарском сукобу такође подржавао ту опцију. Ђурић је у разговорима са британским званичницима покушао да скрене пажњу на међусобну зависност свих питања која су расправљана на Пиротској конференцији, међутим, како наводи, то је било доста отежано захваљујући гледишту које је имао британски посланик у Београду. Услед тога, тражио је дозволу од Маринковића да, у циљу побољшања југословенске позиције, саопшти Британцима да ће се повратком Нешића у Софију¹⁰³ узети у разматрање целокупни односи са Бугарском, као и сви предлози расправљани на Пиротској конференцији. Сматрао је да су оваква питања увек била осетљива за Британце, а посебно за тадашњу владу, што је Бугарска знала добро да користи и да тражи повод да међусобним односима да међународни карактер. Међутим, Маринковић је сматрао да се о наведеним питањима може расправљати само уколико се има поверење у искреност друге стране, што у том тренутку није било могуће, како наводи, услед бугарске кампање и „провокааторског држања бугарске владе“. Истакао је да из моралних разлога није могуће правити споразуме са владом која амнестира лица која су се током окупације залагала за уништење српске интелигенције. Са друге стране, британска штампа је писала да добро обавештени британски кругови нису придавали велики значај амнестији Радославова, те да је стога узнемиреност београдских кругова била неоправдана.¹⁰⁴

¹⁰⁰ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 111.

¹⁰¹ АЈ, 341–24–76, Ђурић Маринковићу Пов. бр. 395 од 2. јула 1929.

¹⁰² АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 2965 од 4. јула 1929.

¹⁰³ По одласку из Софије, Љубомир Нешић је узео боловање које је 7. јуна продужено до краја месеца. АЈ, 334/Персонални–178–501, листови 103–104.

¹⁰⁴ АЈ, 341–24–76, Ђурић Маринковићу Пов. бр. 411. и 412 од 6. јула 1929; Маринковић Ђурићу Пов. бр. 3007 од 8. јула 1929; Ђурић МИП-у Пов. бр. 430 од 12. јула 1929.

Побољшање односа није било на видику ни после повратка Љубомира Нешића у Софију почетком јула 1929. године. Већ извесно време, бугарска штампа је водила оштру кампању против југословенске државе и позивала бугарску владу да се обрати западним силама како би се уопоставила једна међународна анкетна комисија која би испитала стање на југословенско-бугарској граници, уколико Краљевина СХС одбије ратификовање Пиротских протокола. У својој кампањи снажно је подстицана од стране британске, немачке, делом француске, а највише италијанске штампе. О томе је, у извесној мери, размишљао и сам бугарски премијер Андреј Љапчев. Примивши француског отправника послова 6. јула (који је дошао да разговара о економским питањима), Љапчев је повео разговор о неиздрживом стању на југословенско-бугарској граници. Том приликом, изјавио је да ће телеграфисати посланицима у Паризу и Лондону да извести тамошње владе о ситуацији на граници, уколико Љубомир Нешић у току тог дана не дође са одговором да југословенска влада прихвата Пиротске протоколе. Истог дана, Љапчева је посетио и британски отправник послова. Својим демаршом известио је Љапчева да је британска влада веома заинтересована за смиривање тензија и да је спремна да учествује у формирању мешовите анкетне комисије¹⁰⁵, напомињући да је британској влади било важно да зна становиште југословенске и бугарске владе по том питању. Љапчев се захвалио на британској иницијативи и поздравио идеју међународне комисије, али је скренуо пажњу на чињеницу да је Пиротским споразумом предвиђено формирање мешовите комисије и да не би могао да предложи Београду формирање међународне комисије док постоји могућност усвајања Пиротског споразума¹⁰⁶. Дан након британског демарша француски отправник послова је добио инструкције да саопшти бугарској влади да је француска влада забринута због све веће напетости и да пријатељски саветује владу у Софији да покаже највећу умереност и да утиче на смиривање штампе. Чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхолец је јављао Прагу да француска интервенција није доспела до шире јавности јер су кругови блиски влади ширили причу да је француски отправник послова готово истовремено интервенисао у истом духу као и британски отправник послова. Као разлог, наводио је жељу бугарске владе да „освоји“ француску владу, као што је учинила са значајнијим делом француске штампе. Чињеницу о заједничком англо-француском кораку у Софији усвојила је и југословенска и бугарска историографија¹⁰⁷, док наведени извештај чехословачког посланика даје другачију слику догађаја. Исто је и са иницијативом око формирања међународне анкетне комисије. Наведени предлог британске владе око спремности да учествује у њеном формирању ширили су кругови блиски Љапчеву. Сазнавши то, британски отправник послова је осудио „причљивост“¹⁰⁸ Љапчева, што је навело Рејхолеца да закључи да је Британија самостално понудила своју помоћ, иако је отправник послова у почетку покушао да представи да је до интервенције дошло на основу бугарског захтева.¹⁰⁹

У прилог тврдњи да су Британци покренули наведено питање иде и чињеница да је Маринковић одбио формирање комисије и британском посланику саопштио да је најбоље да

¹⁰⁵ У писму упућеном 10. јула 1929. југословенском посланику у Лондону Ђорђу Ђурићу, Орм Сарцент директор Одељења за Централну Европу Форин Офиса, наводи да је 5. јула британски посланик у Софији једино инструксан да изрази забринутост британске владе поводом тренутног стања и да подстакне бугарску владу да утиче на бугарску јавност и писање штампе. АЈ, 341–24–76, Сарцент Ђурићу № С. 5036/197/7 од 10. јула 1929.

¹⁰⁶ Чланак са готово идентичним речима објавио је бугарски лист *Знаме* у свом броју од 15. јула 1929. под насловом „Српско-бугарски односи!“. АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Пов. бр. 431 од 16. јула 1929.

¹⁰⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 170; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 112.

¹⁰⁸ Отправник послова је изјавио да је Љапчев цео садржај њиховог разговора саопштио великом броју људи укључујући и дописника листа *The Times* (Никола Антонов), услед чега су читаоци листа били тачно информисани о целом току разговора. Љутито је додао и то да недискретност Љапчева може осујетити „једно добро дело“. Међутим, закључак чехословачког Посланства је био да се Љапчеву није могла приписати ни причљивост ни наивност, јер је обелодањивање разговора са британским отправником послова било добро смишљено и са одређеним циљем. *ЧИБИ*, II, № 135, 242.

¹⁰⁹ *Исто*, 237–243.

југословенска и бугарска влада између себе реше постојеће несугласице.¹¹⁰ Са друге стране, и у југословенској и бугарској историографији, Бугарска је та која је изнела предлог Риму, Паризу и Лондону за формирање „комисије неутралних официра“.¹¹¹ Извештавајући о јулским догађајима, Вацлав Рејхolec је оценио да је, по свему судећи, извесно да је интервенција за међународну комисију дошла од стране Британије. Ипак, исто тако закључује да је извесно да је Љапчев настојао да изазове ову интервенцију, користећи сваку прилику да у најживљим тоновима пред британским послаником (приликом његове аудијенције 4. јула пред одлазак на одмор) и француским отправником послова (6. јула) прикаже стање на граници, потребу ратификовања Пиротских протокола, бруталност Краљевине СХС и беспомоћност Бугарске. То је свакако утицало и на извештаје британских представника из Софије, јер је британски отправник послова потпуно усвојио бугарско становиште. Са друге стране, Рејхolec је држање Француске оценио као лојално Краљевини СХС. Приликом путовања у Лондон и Париз, у циљу тражења посредовања Француске и Британије у југословенско-бугарском спору, Атанас Буров је 16. јула примљен од стране Аристиде Бријана. Међутим, разговор се завршио новим Бријановим саветима за умереност.¹¹²

До састанка Нешића и Љапчева, који је заступао одсутног Бурова, дошло је 12. јула 1929. године. Главна тачка разговора били су Пиротски протоколи. Љапчев се интересовао да ли је југословенска влада одобрила протоколе и ако није када намерава да то учини. Нешић је изнео став југословенске владе да ће до ратификације тешко доћи док се у Бугарској води оштра новинарска кампања против Краљевине СХС и тражи помоћ великих сила, додајући да сматра да је ратификација могућа после побољшања атмосфере међусобних односа. У разговору је посебно навео демонстрације у Софији поводом доласка хрватских емиграната и амнестију Васиља Радославова као разлоге за неусвајање протокола. Сам Љапчев је признао Нешићу да је тешко говорити о Пиротским протоколима док се атмосфера између две земље не побољша, покушавајући да докаже коректност бугарске владе током демонстрација и амнестије, и додао да би притисак споља био отежавајући фактор. Услед тога је уверавао Нешића да није тражио интервенцију великих сила и „да су му услуге са стране незгодне“, уједно га обавештавајући да ће садржај разговора пренети бугарским посланицима у Паризу и Лондону како би обавестили тамошње владе. На крају разговора договорено је да се изда коминике у коме ће се изнети очекивање побољшања атмосфере којом би се омогућио нормалан развој односа између двеју земаља. Међутим, исте вечери у владином листу *Демократически сговор* објављен је званични коминике по коме је Нешић ставио у изглед ратификовање Пиротских протокола у скорије време. Југословенско Посланство је на то реаговало и објавило званичан коминике¹¹³ у коме нема помена о Пиротским протоколима, већ само о побољшању атмосфере између две земље.¹¹⁴ Ова саопштења су доста коментарисана у политичким круговима што је довело до закључка да до очекиваног побољшања међусобних односа неће доћи, већ да ће се, напротив, додатно охладити.¹¹⁵

То је потврдио и следећи бугарски корак. И поред изјаве бугарског премијера да је мешање великих сила у југословенско-бугарски сукоб било „незгодно“, бугарска влада је решила да званично упути предлог за формирање неутралне пограничне комисије. Инструкције у том смислу добили су посланици у Риму, Лондону и Паризу. Љапчев се надао да ће задобити извесну благонаклоност Велике Британије и замолио је италијанску владу да издејствује код Британаца заједнички притисак на Париз. Генерал Иван Влков је 16. јула

¹¹⁰ Исто, 243; АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 3007 од 8. јула 1929.

¹¹¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 170–171; И. Димитров, *Българо-италијански политически отношения*, 112.

¹¹² ЧИБИ, II, № 135, 240, 242–243; „Г. Буров код г. Бријана“, *Политика*, 17. јул 1929, 1.

¹¹³ Текст коминикеа видети у: „Састанак г. Љубе Нешића са г. Љапчевом“, *Време*, 13. јул 1929, 3.

¹¹⁴ ЧИБИ, II, № 135, 237–239; АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 3145 од 15. јула 1929; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 464–465.

¹¹⁵ ЧИБИ, II, № 135, 239.

предао меморандум италијанском Министарству иностраних послова којим је затражио подршку за бугарски предлог неутралне комисије. Италијанска дипломатија је, међутим, поново сматрала да југословенско-бугарском сукобу није требало давати међународни значај. Стога, Бугарска би требало да одустане од свог предлога, с тим да изврши притисак на Београд како би ратификао протоколе. Успех тог притиска зависио је од става Велике Британије, јер би једна самостална италијанска акција остала без резултата. Ипак, Форин Офис се сада противио интервенцији великих сила. У исто време, као што је већ наведено, Буров је посетио Бријана, а 19. јула је имао разговор и са Филипом Бертелом, генералним секретаром француског Министарства иностраних послова, коме је изјавио да Бугарска никада неће прихватити југословенске захтеве о пограничној зони и ликвидирању двовласничког питања. Међутим, и у Паризу и Лондону препоручили су директно разумевање, тим више што је Краљевина СХС категорично одбацила предлог неутралне комисије.¹¹⁶

Тиме је бугарска дипломатска офанзива против Краљевине СХС доживела неуспех. Сам Буров је то признао чехословачком посланику у Софији Рејхолецу, а на то је указивала и његова изјава за штампу коју је започео речима „немамо савезнике“, закључивши да Бугарској није преостало ништа друго осим да преговара са Југославијом.¹¹⁷ Чехословачки посланик у Београду Јан Шеба је оценио да је Бугарска претрпела неуспех, између осталог, због ширења таквих информација о интервенцији Британије и Француске да су званичници у Лондону и Паризу били принуђени да то категорично побијају, што је Бугарску додатно дискредитовало на Западу. Отпочињање преговора по Јанговом плану, као и потешкоће на Далеком истоку ишле су у прилог томе да, не желећи да буду увучене у дуготрајну „анкетну аферу“ са непредвидивим крајем и последицама, Британија и Француска саветују директно споразумевање између Краљевине СХС и Бугарске.¹¹⁸

Антијугословенска акција у Европи

На основу тога, југословенска влада је решила да одговори на бугарску ноту од 16. априла. У својој ноти, коју је посланик Љубомир Нешић предао бугарској влади 28. јула, југословенски МИД је оценио да поднесени бугарски правилници углавном одговарају вођеним преговорима у Пироту само у оним тачкама по којима су обе делегације постигле споразум. Одступања су пронађена у тачкама око којих није постигнута сагласност и утврђено је да не одговарају „ни тексту ни духу Пиротских Протокола“ као ни жељи југословенске владе за решавањем двовласничког питања и осигурањем мира на граници трајним споразумом. Бугарској влади је поновљено да разматрање бугарског предлога правилника о двовласницима, и то „на бази и у духу Пиротске конференције“ тј. као привремене мере, зависи од усвајања југословенских захтева са конференције: ликвидације двовласничког питања и успостављања неутралне пограничне зоне у ширини од 10 km. Бугарској влади је још назначено да двовласници прелазе границу, обрађују своју земљу и прикупљају летину без икаквих потешкоћа, на основу Царинског поступка из 1923. године. Наиме, почетком јула Бугарска је оптужила југословенске власти да спречавају прелазак бугарских двовласника преко границе како би обрађивали своја имања, чиме је око 100.000 људи (!?) изложено опасности од глади. То је изазвало реакцију представника Велике Британије и Француске, који су поновили савете за ратификацију Пиротских протокола и умереност у односима са Бугарском.¹¹⁹

¹¹⁶ Исто, 240; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 170; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 112–113; В. Велев, *н. д.*, 207.

¹¹⁷ ЧИБИ, II, № 137, 245

¹¹⁸ ЧИБИ, II, № 138, 247–248.

¹¹⁹ АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону III Пов. бр. 7772 од 31. јула 1929; Маринковић Ђурићу Пов. бр. 3083 од 12. јула 1929; *Britanci*, I, 597; Д. Косев, *н. д.*, 144.

Крајем јула бугарски министар иностраних послова Атанас Буров вратио се у Софију. На седници бугарске владе и поред противљења појединих министара, одлучено је да се наставе преговори са Краљевином СХС по питању Пиротских протокола. Ту вест је у уводнику донео и лист *Политика*, извештавајући после дужег времена у помирљивом тону¹²⁰. У разговору са чехословачким послаником Рејхолоцем, Буров је изјавио да се залаже за што скорије решење сукоба са Краљевином СХС, али да су југословенски услови неприхватљиви и инсистирање на њима неће довести ни до каквог споразума¹²¹. Због тога је затражио од Едуарда Бенеша да утиче на Београд. Рејхolec је усвојио Буровљево гледиште по питању ликвидације двовласничких имања и формирања неутралне зоне и оценио да су југословенски захтеви супротни обећању које је Коста Кумануди дао Бурову приликом њиховог сусрета у Мадриду маја месеца. Са друге стране, чехословачки посланик у Београду Јан Шеба заступао је југословенско мишљење и сматрао да захтеви Краљевине СХС нису били претерани, како су преносили бугарски званичници. Ипак, оба посланика су се сложила у мишљењу да главни разлог бугарског отпора лежи у томе што би ликвидацијом двовласничких имања и успостављањем граничне зоне југословенско-бугарска граница била међународно призната, што Бугари нису желели да допусте.¹²²

На поменутој седници бугарске владе, поред наставка преговора о Пиротским протоколима, расправљало се и о одговору на југословенску протестну ноту поводом Закона о амнестији обнародованом 6. јула 1929 године. Наиме, Љубомир Нешић је 23. јула предао бугарској влади ноту поводом усвајања поменутог Закона којом се указивало на колизију између преузетих бугарских обавеза из чланова 118–120 Нејског мировног уговора (који су се односили на ратне злочинце) и усвојеног Закона о амнестији. Бугарска влада је одговорила нотом од 2. августа у којој је тврдила да се амнестија није односила на лица оптужена за ратне злочине по наведеним члановима мировног уговора и да је циљ амнестије „унутрашње умирење и успокојење земље“. Међутим, у ноти је наглашено да је усвајање Закона суверено право Бугарске док је југословенско упућивање ноте критиковано као супротно процесу обнављања поверења између два народа. Оштар тон бугарске ноте изазвао је и оштру реакцију југословенског министра иностраних дела. У свом одговору, који је саставио у Хагу где је учествовао на Конференцији о репарацијама, Војислав Маринковић је задовољно констатовао садржај бугарске ноте према којој се амнестија није односила на лица оптужена за ратне злочине. Ипак, изразио је „жаљење“ за постојање непотребних критика на рачун министра иностраних дела Краљевине СХС у бугарској ноти и поновио разлоге за првобитно упућивање југословенске ноте (скретање пажње на чињеницу да бугарска амнестија, између осталог, оправдава нехумане наредбе генерала Николе Жекова, главнокомандујућег бугарске војске током Првог светског рата). Тиме је Маринковић сматрао питање амнестије окончаним, како је 24. августа Љубомир Нешић обавестио бугарску владу.¹²³

Бугарски одговор на југословенску ноту од 28. јула поводом Пиротских протокола уследио је 9. августа. Иако је бугарска влада констатовала да делови југословенске ноте „не одговарају стварности“ као и да „не зна“ које су околности навеле југословенску владу да не ратификује протоколе, изјавила је да је спремна да прихвати исправке и допуне у текстовима поднесених правилника и споразума, како би постали идентични тексту парафираних

¹²⁰ „Г. Буров прихвата директне преговоре по свима питањима“, *Политика*, 1. август 1929, 1.

¹²¹ Карактеристична је и реченица из изјаве коју је Буров дао страним новинарима 1. августа 1929: „Ја ћу, господе, много жалити ако би дошло у току нових преговора до препрека које би приморале бугарску владу да потражи *друга средства и начине* (истакао М. Ж) за смирење на граници и решење спора који је избио између Југославије и Бугарске“. АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Марјановићу Пов. О. Ш. бр. 504 од 1. августа 1929.

¹²² *ЧИБИ*, II, № 136, 244; *Исто*, № 137, 245–246; *Исто*, № 138, 246–250.

¹²³ АЈ, 38–26–70, Денић Марјановићу Пов. О. Ш. бр. 387 од 6. јула 1929, Превод бугарског Закона о амнестији; АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу III Пов. бр. 3084 од 12. јула 1929; *Britanci*, I, 596–598, паромена 20; *ЧИБИ*, II, № 139, 251; „Г. Љапчев ће попустити“, *Политика*, 1. август 1929, 1; „Текст наше ноте о амнестији и бугарски одговор“, *Политика*, 4. август 1929, 3; „Наша нота Бугарској“, *Политика*, 30. август 1929, 4; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 460–462.

протокола на Пиротској конференцији. На југословенски услов за разматрање бугарских предлога, бугарска влада је одговорила да по питању два спорна предлога никада није заузела категорички негативно становиште, али да не може прихватити предлоге југословенске владе, већ се залаже за поновно проучавање тих питања. Стога, бугарска влада је предложила следеће: 1) да се постигнути споразуми у Пироту усвоје, макар као и привремено решење, са евентуалним исправкама које би предложила југословенска влада и 2) да се наставе преговори двеју влада о два спорна питања, образујући у случају потребе једну мешовиту комисију по питању двовласничких имања, са задатком да на лицу места проучи могућност за ширу примену делимичне ликвидације у односу на ону коју је бугарска влада већ прихватила на конференцији у Пироту (еквивалентна размена).¹²⁴

Како је преносио лист *Политика*, дипломатски кругови у Софији су сматрали да је наступио преломни тренутак у коме ће југословенско-бугарски односи кренути да се поправљају и да ће до заседања скупштине Друштва народа у Женеви „наступити изванредан одмор“. Међутим, бугарски одговор на југословенску ноту од 28. јула оштро је осуђиван од стране бугарске штампе и политичких кругова, који су сматрали да је бугарска влада одступила од својих првобитних позиција и попустила пред „српским“ захтевима.¹²⁵ Нападе бугарске штампе на Атанаса Букова осудила је југословенска штампа, износећи да је кампања наручена са циљем повратка ревизионитичке политике.¹²⁶ Као налогодавац „наручене кампање“ свакако се подразумевала Италија, која је отпочела кампању против бугарског председника владе. Наиме, посета Атанаса Букова Паризу и разговор који је водио са Бријаном привукли су пажњу италијанског Министарства иностраних послова. Рим је био превише сумњичав према било каквом покушају Париза да посредује у југословенско-бугарским односима. Од италијанског амбасадора у Француској затражено је да достави детаљне информације о разговорима са Бријаном, док је италијански посланик у Софији Пјачентини бринуо да ли ће Буков усвојити француске савете. Појавиле су се и гласине, у чијем ширењу су учествовали и италијански владајући кругови, да Француска ради на обарању бугарске владе и повратку земљорадника на власт како би се осигурала „српска“ превласт на Балкану, те да је Бријан прихватио представнике бугарске земљорадничке емиграције и саветовао их да посете Лондон и дејствују против евентуалне британске подршке Бугарској. Тако је италијанска дипломатија покренула отворену акцију против Букова како би довела до његовог изласка из владе, при чему га је Мусолини нападао као франкофила и непријатеља Италије. Иако није веровала у дугорочност овакве политике, Краљевина СХС је са задовољством констатовала прекид италијанске кампање у корист Бугарске.¹²⁷

Напоредо са кампањом бугарске штампе, антијугословенска акција је спровођена и у иностранству, пре свега у Женеви. Наиме, један од начина који су појединци и организације у Бугарској користили за нападе на Југославију и доказивање своје тезе о постојању бугарске националне мањине у овој земљи био је подношење петиција Друштву народа. Стварањем Краљевине СХС по завршетку Првог светског рата у њеним границама се нашао велики број становника који је добио статус националне мањине. Од тога су највећи део чинили Немци, Мађари и Албанци који су бројали око 1,5 милиона становника¹²⁸. Са друге стране, Југославија није признавала постојање бугарске националне мањине у оквиру својих граница. Још на Мировној конференцији у Паризу настојала је да територију предратне Србије изостави из чл. 51 Сенжерменског мировног уговора, који се односио на мањине, како би изузела територију Македоније из преузетих мањинских обавеза и тако коначно

¹²⁴ АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону, Пов. бр. 8454 од 12. августа 1929; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 466–467.

¹²⁵ „Решење спора са Бугарском одлаже се до Женева?“, *Политика*, 11. август 1929, 2; „Софијски коментари одговора г. Букова“, *Политика*, 12. август 1929, 1.

¹²⁶ „Софији се жури...“, *Политика*, 14. август 1929, 1.

¹²⁷ *ЧИБИ*, II, № 138, 249; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 171; И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 113.

¹²⁸ Опширније о националним мањинама у Краљевини Југославији у: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.

решила у своју корист дугогодишњи српско-бугарски сукоб око ове области. Међутим, тај маневар није успешно извршен.¹²⁹

Највећи проценат бугарског становништва налазио се на простору Вардарске Македоније, док је мањи део био сконцентрисан у босилградском и царибродском срезу. Њима је било забрањено да се изјасне као Бугари. Што се тиче становника Македоније, српска елита их је сматрала као народ без изражене националне свести. Због тога их није сматрала ни Бугарима ни Македонцима већ „Јужносрбијанцима“, покушавајући да код њих развије припадност српском националном корпусу.¹³⁰ Како би скренули пажњу на постојеће стање својих сународника, Бугари су започели са подношењем петиција Друштву народа¹³¹. У њима су, поред признавања постојања бугарске националне мањине у Југославији, захтевали отварање бугарских школа и обављање верске службе на бугарском језику. Као противтежа бугарским захтевима, званичан став Краљевине СХС по овом питању је био да у држави Јужних Словена не може постојати јужнословенска мањина. Према томе, деца су у школама похађала наставу на матерњем језику, док верска служба није обављана ни на српском ни на бугарском, већ на старословенском језику.¹³²

Читава серија бугарских петиција поднета је Друштву народа поводом хапшења и суђења студентима оптужених за формирање Македонске тајне револуционарне организације у такозваном „Скопском процесу“ 1927. године.¹³³ Подносиоци су били припадници ВМРО и легалних организација бугарских емиграната у Софији.¹³⁴ Основу тих петиција чиниле су оптужбе на рачун југословенских власти због терора којем је подвргнуто бугарско становништво. Југословенски представници су ипак лако излазили на крај са овим жалбама, имајући иза себе француску подршку, као и разумевање генералног секретара Друштва народа Ерика Драмонда. Поред тога, велики број петиција је оцењен као непримљив због изразито увредљивог речника.¹³⁵ Југословенски успех је био осигуран и применом нове тактике која се темељила на основном принципу постојања Друштва народа - спречавању било каквих ратова у будућности. На тај начин је указано на контрадикторност која би се указала узимањем у разматрање петиција иницираних од стране ВМРО, односно организације која врши терористичке активности на југословенској територији. Ова тактика се показала успешном, што је омогућило југословенској влади да званично затражи да Комитет тројице уопште не узима у разматрање било какве будуће петиције подстакнуте од стране ВМРО, за шта је добила и подршку француског представника у Комитету.¹³⁶ Принцип који је усвојен од Друштва народа, односно његовог генералног секретара Драмонда, примењен је и на петиције које су поднете током 1929. године.¹³⁷

Званичници Одељења за мањине Друштва народа су сматрали да је тим петицијама требало подупрети став бугарске владе о бугарским мањинама у Краљевини СХС и дискредитовати југословенску државу пред Скупштину и изборе за Савет Друштва народа¹³⁸.

¹²⁹ С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934“, 336; Srđan Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, *Токови историје*, бр. 3, (2020), 33.

¹³⁰ S. Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, 33.

¹³¹ У периоду од 1921. до 1938. Друштву народа је против Југославије поднето 35 петиција, од тога 11 од стране Бугара. *Исто*, 32.

¹³² *Исто*, 33–34; С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934“, 336.

¹³³ С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934“, 336.

¹³⁴ S. Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, 35.

¹³⁵ С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934“, 336.

¹³⁶ S. Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, 35–36.

¹³⁷ *Исто*, 39.

¹³⁸ Располажући подацима да „ће бугарска влада преко разних удружења и агената појачати своју акцију“ приликом заседања Скупштине Друштва народа у Женеви, ЦПБ је тражио од свог дописника у Софији Бранислава Денића да достави податке и материјал за парирање бугарске пропаганде. Денић је дознао да Македонски национални комитет припрема један меморандум Друштву народа којим ће захтевати слободу вероисповести и богослужења на бугарском језику, бугарске школе и учитеље, повратак бугарских читаоница, манастира „и осталих културних тековина Бугара у Македонији“ као и политичка и грађанска права за Бугаре у Македонији. Поред тога, Бугари су се за крај августа 1929. припремали за учешће на изложби у Женеви, у

Иако је Илија Шуменковић извештавао да петиције не могу нанети тренутну штету јер је њихово разматрање следило после Скупштине Друштва народа, сматрао је да треба сузбијати пропаганду о убиствима на граници јер би, после дужег времена, она могла имати утицаја код извесних кругова.¹³⁹ Свега две недеље касније Шуменковић је извештавао да је „питање инцидента ушло у озбиљну фазу, и да му треба посветити озбиљну пажњу, како због природе догађаја“ тако и због бугарске намере да покрене питање својих мањина у југословенској држави.¹⁴⁰ Наиме, марта 1929. југословенском сталном делегату при Друштву народа уручена је од стране Секретаријата Друштва народа петиција софијског митрополита Стефана поводом убиства тројице „бугарских поданика“ код с. Стрезимировца 7. јануара 1929. године. Августа 1929. Сталној делегацији су достављене још две петиције поднете претходног месеца од стране „Француске лиге за права човека и грађанина“ и „Бугарског удружења за мир и Друштво народа“ које су се односиле на гранична убиства у царибродском, босилградском и пиротском крају. Уз бугарску петицију придодат је списак страдалих лица на југословенско-бугарској граници од 1922. до јула 1929. године. Илија Шуменковић је поводом ове две петиције изразио забринутост заступнику министра иностраних дела Кости Куманудију јер су оне, поред догађаја из јануара 1929, указивале на многобројне граничне инциденте који до тада нису разматрани од стране Друштва народа. Због тога је предложио да се при подношењу одговора наведени инциденти поделе и направи разлика између оних који су измишљени, обичних злочина који немају везе са мањинским питањем, а које „нелојална“ пропаганда приписује југословенским властима и на граничне инциденте у којима су учествовали органи југословенских власти, али у „законском вршењу својих функција“. Кумануди је усвојио Шуменковићеве предлоге, те је овај 11. септембра поднео југословенски одговор којим су оспораване наведене петиције.¹⁴¹

Тезу о угњетеном бугарском становништву у Краљевини СХС подржавале су и организације из такозваних Западних покрајина. Тако је „Врховни комитет избеглица из Западних покрајина“ крајем јула 1929. послао Секретаријату Друштва народа опширан меморандум о стању у крајевима који су Нејским мировним уговором припали Краљевини СХС. Његови потписници били су председник организације Емануел Попдимитров и секретар Стефанов.¹⁴² Попдимитров је крајем августа 1929. учествовао на Конгресу мањина у

организацији Удружења за Друштво народа, на којој су намеравали да представе колекцију бугарских народних радова из „окупираних области“. Денић је сматрао да је захтев за богослужењем на бугарском језику недовољно искоришћен са југословенске стране јер су се и у Бугарској, као и у Краљевини СХС, црквени обреди вршили на старословенском језику. Поред тога указао је на још неке тачке које је југословенска пропаганда могла искористити: Немањићка традиција у Македонији, раздвајање појмова „досељеник из Македоније“ и „емигрант из Македоније“, као и побијање бугарских података о броју македонских емиграната у Бугарској (АЈ, 38–26–70, шеф ЦПБ-а Денићу Пов. О. Ш. Бр. 917 од 10. августа 1929; Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 534 од 19. августа 1929). Денић је извештавао да је поновно отварање бугарског Посланства у Тирани представљало још једну акцију у циљу доказивања бугарског елемента у Македонији, будући да су у току били преговори око бугарског признања албанске аутокефалне цркве, при чему би заузврат Албанија дозволила рад бугарских свештеника и учитеља у словенским селима у Албанији. АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. Бр. 471 од 26. јула 1929; Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 607 од 9. септембра 1929.

¹³⁹ АЈ, 159–41, досије 2, телефонски извештај Илије Шуменковића МИД-у од 10. августа 1929.

¹⁴⁰ АЈ, 159–13, досије 10, Илија Шуменковић Кости Куманудију Хитно Стр. Пов. Бр. 555 од 24. августа 1929. Министар иностраних послова Војислав Маринковић је био лично увређен што су Бугари „иза леђа“ почели да делују против његовог избора у Савет Друштва народа. Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Милана Антића (14.387), документ 8875 (даље: АСАНУ, 14.387).

¹⁴¹ АЈ, 159–41, досије 2, Константин Фотић МИД-у Пов. Бр. 229 од 22. марта 1929; АЈ, 159–13, досије 10, секретар Сталне делегације при Друштву народа МИД-у Пов. Бр. 544 од 19. августа 1929; Илија Шуменковић Кости Куманудију Хитно Стр. Пов. Бр. 555 од 24. августа 1929; Кумануди Шуменковићу Пов. Бр. 8496 без датума; Шуменковић Куманудију Пов. Бр. 561 од 28. августа 1929; Кумануди Шуменковићу Пов. Бр. 9515 од 29. августа 1929; југословенски одговори на петиције (на француском) Р № 596 и 597 од 11. септембра 1929. Комитет тројице је јануара 1930. оспорио примљивост ових петиција. АЈ, 159–13, досије 10, директор Одељења за мањине Друштва народа Илији Шуменковићу (на француском) 4/14591/166 од 18. јануара 1930.

¹⁴² АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. Бр. 484 од 26. јула 1929; АЈ, 159–41, досије 2, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 8010 од 7. августа 1929.

Женеви као представник бугарске мањине из царибродског и босиљградског краја, али без права гласа.¹⁴³ Пропагандна акција је спровођена и у заједници са хрватским емигрантима. Према подацима којима је располагао југословенски МУД, Густав Перчец је почетком августа 1929. допутовао у Беч где се састајао са Симеоном Ефтимовим, уредником листа *La Macédoine* у Женеви, који је требало да заступа и „хрватске интересе“.¹⁴⁴ Поред тога, представку је „у име Хрвата, Македонаца и Црногораца из Америке“ поднео Иван Хорват, док су апеле Друштву народа упутили и Анте Павелић и Јурај Крњевић.¹⁴⁵

Ојачавање својих позиција у спору са Краљевином СХС пре септембарског заседања Скупштине Друштва народа Бугарска је покушала да оствари и преко чланова Бугарске радничке социјалдемократске партије (обједињене). Наиме, четворица бугарских социјалиста Крсто Пастухов, Григор Чешмеџијев, Сотир Јанев и Димитар Нејков обишли су југословенско-бугарску границу од Трна до Петрича и потом 18. јула 1929. упутили меморандум Социјалистичкој радничкој интернационали у Цириху којим су потврдили тезу о несносном стању на граници и „српском“ убијању „Бугара“.¹⁴⁶ Неколико дана касније Бугарску је посетио секретар белгијске социјалистичке странке коме су бугарски социјалисти „изнели њихово гледиште“ о инцидентима на граници, мањинама и ратним репарацијама. Дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић је извештавао да би због тога требало очекивати низ чланака у белгијској социјалистичкој штампи о југословенско-бугарским односима, гледаних „кроз призму бугарских социјалиста“.¹⁴⁷

Југословенске службе су покушале да парирају акцију бугарских социјалиста. ЦПБ је 10. августа тражио од дописника у Софији Бранислава Денића податке који су доказивали везу бугарских социјалиста са бугарском владом. У свом одговору Денић је навео да није могао доћи до „несумњивих“ доказа о тим везама, али је додао да „цео политички свет у Софији“ зна да бугарска влада указује потпору социјалистима, коју они узвраћају када је то било потребно. Као доказ навео је да су социјалисти приликом обиласка југословенско-бугарске границе на располагању имали аутомобил „бугарског Министарства Војног бр. 24“.¹⁴⁸ Тај податак је достављен листу *Време* који га је објавио у свом броју од 24. августа доносећи истовремено и вест о састанку Крсте Пастухова са бугарским председником владе Андрејом Љапчевим.¹⁴⁹ У истом броју су објављени и напади бугарске штампе на немачког

---

¹⁴³ Врховни комитет избеглица из Западних покрајина тражио је од председника Конгреса Јосипа Вилфана да у рад Конгреса укључи Емануела Попдимитрова као представника бугарске мањине из Западних покрајина. Добивши обавештења од Илије Шуменковића да је Попдимитров професор Универзитета и самим тим зависан од бугарске владе, Вилфан је предложио да се Попдимитров не прими за делегата. Међутим, томе су се успротивили сви чланови који су решавали ово питање сматрајући да професор Универзитета не може зависити од своје владе. Имајући инструкције од Војислава Маринковића да уколико не може истрајати у свом ставу не изазива инцидент и попусти, Вилфан је тако поступио и Попдимитров је учествовао на Конгресу али без права гласа. АЈ, 159–5, досије 9, Шуменковић МИД-у Пов. Бр. 551 од 23. августа 1929; Шуменковић МИД-у Пов. Бр. 563 од 28. августа 1929; АЈ, 159–41, досије 2, Шуменковић Куманудију Пов. Бр. 580 од 31. августа 1929.

¹⁴⁴ АЈ, 159–4, досије 3, МИД сталном делегату при Друштву народа хитно Пов. Бр. 8964 од 22. августа 1929.

¹⁴⁵ АЈ, 159–4, досије 7, секретар Сталне делегације при Друштву народа МИД-у Пов. Бр. 605 од 17. септембра 1929; секретар Сталне делегације при Друштву народа МИД-у Пов. Бр. 634 од 4. октобра 1929.

¹⁴⁶ АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. Бр. 411 од 10. јула 1929; Бранислав Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 473 од 22. јула 1929.

¹⁴⁷ АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Марјановићу Пов. О. Ш. Бр. 465 од 24. јула 1929. Интересантно је да је југословенско-бугарски спор пратио и нови белгијски отправник послова у Софији. Према мишљењу његовог француског колеге, које је саопштио Љубомиру Нешићу, Белгијанци су намеравали да у случају изношења спора пред Друштво народа, ради обарања југословенске кандидатуре за чланство у Савету, кандидују себе за чланство. По свему судећи, белгијски отправник послова је чинио извесне интриге по том питању, јер је француски посланик у Софији изјавио Нешићу да сматра да то није политика белгијске владе, „већ жеља самог отправника послова да се истакне“. АЈ, 159–41, досије 2, Кумануди Маринковићу у Хаг Пов. Бр. 580 од 27. августа 1929; АЈ, 159–58, досије 1, Кумануди Маринковићу Пов. Бр. 10185 од 7. септембра 1929.

¹⁴⁸ АЈ, 38–26–70, шеф ЦПБ-а Браниславу Денићу Пов. Ц. П. Бр. 917 од 10. августа 1929; Денић Председништву министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 541 од 21. августа 1929.

¹⁴⁹ „Сарадња вође бугарских социјалиста и г. Љапчева“, *Време*, 24. август 1929, 3.

публицисту и социјалисту Зигфрида Јакобија који је после обиласка Јужне Србије у листу *Време* објавио отворено писмо Крсти Пастухову поводом упућеног меморандума.¹⁵⁰

У спор поводом меморандума бугарских социјалиста умешао се и бугарски пројугословенски оријентисан публициста Георги Капчев, који се после јуна 1923. настанио у Краљевини СХС. Он се крајем јула 1929. нашао у Лондону и, како се види из једног документа југословенског МИД-а, требало је да му се преко тамошњег Посланства доставља сва бугарска штампа за период од 25. јула до 14. августа 1929. године.¹⁵¹ Нисмо располагали подацима о разлогу његовог бављења у Лондону, али он се почетком августа јавио југословенском отправнику послова Павлу Каровићу и обавестио га о својој намери да посети свог познаника лорда Кристофера Томсона, државног секретара за ваздухопловство у влади Ремзија Мекдоналда, и преда му један меморандум о проблему мира на Балкану. Прегледавши меморандум, Каровић се није сложио са његовом садржином, посебно са идејом да југословенско-бугарске односе треба да реши Друштво народа, те му је саветовао да меморандум пре подношења Томсону пошаље Војиславу Маринковићу у Хаг или МИД-у у Београд.¹⁵²

Претпостављамо да је Капчев, ако није предао меморандум, бар остварио контакт са лордом Томсоном, јер је по поновном виђењу саопштио Каровићу да су бугарски социјалисти послали Лабуристичкој странци „протест против убијања које су наше власти извршиле на нашој граници“. Каровић му је предложио да саопшти секретару Лабуристичке странке „да би било лојално“ да се поменути протест пошаље вођама југословенских социјалиста Драгиши Лапчевићу и Живку Топаловићу и од њих затражи мишљење о тој ствари. Капчев је међутим сматрао да би Лапчевић и Топаловић „не чекајући позив енглеске радничке странке“ требало да пошаљу сличан протест против рада ВМРО и бугарске владе. После пар дана је поново дошао у Посланство и предао Каровићу предлог меморандума за југословенске социјалисте уз напомену да га је потребно послати Лабуристичкој странци, Независној радничкој странци и Социјалистичкој радничкој федерацији, са чијим секретаром је и саставио предлог. Нарочито је истакао да би било од велике користи да меморандум потпише неко од социјалистичких вођа из Загреба или Љубљане, додајући да је „спремнио све што је потребно за добар пријем меморандума наших социјалиста у Лондону“. Војиславу Маринковићу се очигледно нису допали кораци бугарског публицисте те је одговорио Каровићу да је Капчев бугарски грађанин и „као такав чини представке, које нас ничим не ангажују“. Ипак, сматрао је да му је потребно скренути пажњу да уколико „хоће што корисно да ради у Лондону у овом тренутку“ треба да захтева да Бугарска добије „народну владу и народни режим“, док је питање југословенско-бугарских односа требало да остави по страни.¹⁵³

¹⁵⁰ „Значајна изјава одличног немачког публицисте г. Сигфрида Јакобија о општим приликама на нашем Југу“, *Време*, 22. август 1929, 1; „Напади бугарске штампе на г. Јакобија због писма које је објавио преко „Времена“, *Време*, 24. август 1929, 3. Јакоби је и у наредних пар бројева одговарао по том питању: „Јужна Србија, Пастухов и ја“, *Време*, 10. септембар 1929, 1; „Г. Јакоби одговара последњи пут г. Пастухову“, *Време*, 19. септембар 1929, 2.

¹⁵¹ АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону III Пов. Бр. 3182 од 15. јула 1929.

¹⁵² АЈ, 341–24–76, Павле Каровић Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 469 од 12. августа 1929.

¹⁵³ АЈ, 341–24–76, Каровић Маринковићу Пов. Бр. 501 од 12. августа 1929; Каровић Маринковићу Пов. Бр. 511 од 15. августа 1929; Маринковић Каровићу Пов. Бр. 65 од 18. августа 1929. По свему судећи југословенски социјалисти нису упутили меморандум британским социјалистичким организацијама, али је Живко Топаловић упутио писмо секретару Социјалистичке радничке интернационале Фридриху Адлеру које је објављено у *Радничким новинама*, а које су пренели листови *Политика* и *Време*. У писму је изразио жаљење због дугогодишњих несређених односа између две јужнословенске краљевине и корака бугарских социјалиста, осуђујући истовремено терористичку акцију македонствујушчих. Такође, тврдњу да су македонски Словени Бугари је окарактерисао као неистиниту. Ипак, изнео је и чињеницу да национална свест тамошњег живља „до скоро“ није била развијена, те да су се око ње бориле како српска, тако и бугарска пропаганда. Због тога се, како даље наводи, македонски Словени у крајевима који су припали Бугарској развијају у „свесне Бугаре“, а они у југословенским крајевима у „свесне Србе“. Коначно решење проблема видео је у једном унутрашњем споразуму југословенских племена у оквиру једне југословенске државе у коју би ушли и Бугари. „Писмо г. др.

Усвајање привремених правилника и наставак преговора у Пироту и Софији

И поред широке антијугословенске акције, као и става Војислава Маринковића да до побољшања југословенско-бугарских односа не може доћи док Софија не обустави упад комита преко границе,¹⁵⁴ настављене су припреме за наставак преговора између Краљевине СХС и Бугарске. На наставку преговора су посебно инсистирали Британци. Сматрали су да су Југословени „нервозни, сувише нервозни и осетљиви“, те да до подношења ноте о амнестији није ни требало да дође већ да је потребно да се међусобице решавају преговорима. Разговарајући са директором Одељења за Централну Европу Форин Офиса Ормом Сарцентом, отправник послова у Лондону Павле Каровић је закључио да би се ситуација променила у југословенску корист уколико би дошло до наставка преговора са Бугарском.¹⁵⁵ Британски притисак је очигледно утицао на Војислава Маринковића да обнови преговоре са источним суседом и поред тога што није био задовољан садржајем споразума. Како би се предупредио неки његов исхитрен корак који би могао да доведе до прекида дипломатских односа са Бугарском¹⁵⁶, за саветника Посланства у Софији, уз сагласност краља Александра, Петра Живковића, Богољуба Јевтића и Николе Узуновића, постављен је јуна 1929. Милан Антић, дотадашњи саветник Посланства у Варшави. Према сопственим речима, он је у Софију упућен да као отправник послова замени посланика Љубомира Нешића, коме је било наређено да се припреми за напуштање свог положаја. Међутим, уместо прекида дипломатских односа, дошло је до смиривања, те је Антићев задатак био да ублажава попуштање Љубомира Нешића бугарској влади и спречава даље погоршање југословенско-бугарских односа.¹⁵⁷ Антић је током боравка у Варшави одржавао добре односе са тамошњим бугарским Посланством, а за нову дужност га је препоручило и добро познавање југословенско-бугарских односа, као и претходно службовање у Софији.¹⁵⁸

Као што смо већ навели, Љубомир Нешић је 24. августа обавестио бугарску владу о садржају ноте о амнестији. Три дана касније, 27. августа 1929, на седници Министарског савета Краљевине СХС Коста Кумануди је приликом реферисања о примени Пиротских протокола предложио њихово привремено усвајање на период од три месеца.¹⁵⁹ Међутим, из Софије су стизали гласови да Бугарска намерава да спор са Краљевином СХС изнесе пред Друштво народа. Саветовања која су обављана у Варни између краља Бориса, Љапчева, Бурова и још неколицине министара оставила су утисак у јавности, док је бугарска штампа доносила вести да је на тим састанцима одлучено да се југословенско-бугарски спор изнесе пред Друштво народа.¹⁶⁰ Ипак, грчки посланик у Софији је пренео Љубомиру Нешићу да му је Љапчев саопштио да Бугарска неће излазити пред Друштво народа по питању спора са Краљевином СХС јер су постојали изгледа да може доћи до непосредног споразума, до кога

Живка Топаловића г. др. Ф. Адлеру“, *Политика*, 22. септембар 1929, 2; „Писмо г. др. Живка Топаловића, г. др. Адлеру, секретару Радничке интернационале“, *Време*, 22. септембар 1929, 7.

¹⁵⁴ АЈ, 341–24–76, Маринковић Каровићу из Хага Бр. 19 од 10. августа 1929.

¹⁵⁵ АЈ, 341–24–76, Каровић Ђурићу Пов. Бр. 497 од 9. августа 1929.

¹⁵⁶ Према наводима чехословачког посланика у Софији, Маринковић је саопштио Љубомиру Нешићу при његовом повратку у Софију са одмора да ће га опозвати уколико краљ Борис потпише амнестију. Та одлука је сторнирана на лични захтев краља Александра (*ЧИБИ*, II, № 156, 282). Колико је Маринковић био непријатељски расположен према Бугарима, види се из тога што је привремене правилнике, достављене априла 1929, хтео да им врати без одговора. АСАНУ, 14. 387, документ 8875.

¹⁵⁷ АЈ, 334/Персонални–135–458, лист 596; АСАНУ, 14.387, документ 8682; документ 10.443, стр. 22–23; К. Ст. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 80. У једној својој забелешци Милан Антић наводи да је у Софију упућен на предлог Богољуба Јевтића, помоћника министра иностраних послова и министра Двора, због чега му је и упућивао своје извештаје, које је овај достављао краљу Александру. АСАНУ, 14387, документ бр. 8511.

¹⁵⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 44–45.

¹⁵⁹ *Записници са седница Министарског савета*, 95.

¹⁶⁰ „Саветовања у Варни“, *Политика*, 27. август 1929, 1; „Шта је одлучено у Варни“, *Политика*, 28. август 1929, 3; „Г. Буров овог пута не може покретати питање о изношењу нашег спора пред Друштво народа“, *Политика*, 3. септембар 1929, 5.

ће бугарски и југословенски министри иностраних послова покушати да дођу у Женеви личним контактом. Љапчев је још изјавио да је Бугарска у начелу била вољна да пристане на ликвидацију двовласничких имања под условом да се иста не изводи принудно и нагло већ постепено, док на југословенски захтев о успостављању граничне зоне „не могу никако пристати“. Слично је говорио и Атанас Буrow пред Одбором за спољне послове Собрања, при чему је напоменуо да све силе саветују међусобне преговоре те да би Бугарска остала усамљена уколико би се у том тренутку обратила Друштву народа.¹⁶¹ Извештај о наступу Буrowа у Собрању доставио је и југословенски дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић. Према извору „са апсолутно сигурне стране“, Буrow је изјавио да је Бугарска приморана да настави преговоре са југословенском краљевином како „би доказала своју добру вољу“ за сређивањем међусобних односа, али да неће жртвовати своје интересе, додавши да су изгледи за постизање споразума по спорним тачкама били мали. Интересантно је да је Буrow навео да би у случају неуспеха преговора Бугарска била у повољнијој позицији од Краљевине СХС, те да би спор могла да изнесе пред Друштво народа и велике силе „због чега нам тада нико неће моћи ништа пребацити“¹⁶². Из ових речи Атанаса Буrowа може се наслутити да је бугарски министар иностраних послова и вера кретао у Женеву са жељом о неуспеху преговора.¹⁶³

Пре поласка за Швајцарску, Буrow је написао одговор на југословенску ноту од 24. августа којим је и поред, како каже, постојања озбиљних примедби „на више њених пасуса“, примио на знање саопштење југословенске владе да је са задовољством примила његово објашњење о амнестији. Имајући то у виду, заступник министра иностраних послова Коста Кумануди је 4. септембра 1929. послао Љубомиру Нешићу ноту „односно увођења у живот привремених правилника“ израђених на основу закључака Пиротске конференције, коју је требало да достави бугарској влади. Главне тачке ове ноте биле су следеће: 1) југословенска влада пристаје на бугарски предлог о усвајању пиротских протокола, уз допуне и исправке којима би се протоколи ускладили са текстом усвојеним од стране мешовите комисије у Пироту; 2) рок трајања протокола износио је три месеца од дана њиховог усвајања; 3) да се одмах наставе преговори о два спорна питања уз евентуално образовање једне мешовите комисије за ликвидацију двовласничких имања која би на лицу места извршила њихово ликвидирање и 4) уколико у року од три месеца не буде био постигнут договор о два спорна питања, правилници би аутоматски престали да важе.¹⁶⁴ Југословенски пристанак на привремено усвајање пиротских протокола одмах је саопштен представницима великих сила у Женеви, чак и пре званичне предаје ноте у Софији 6. септембра, што је изазвало веома повољне коментаре, посебно код британске и француске делегације.¹⁶⁵

Сутрадан по предаји ноте отпочели су и преговори између Војислава Маринковића и Атанаса Буrowа. Међутим, о њиховом току нисмо располагали другим подацима осим информацијама из југословенске штампе којима се наводи да су разговори текли у пријатељском тону, при чему је приступљено коначној стилизацији пиротских протокола и постављању темеља за предстојеће преговоре о нерешеним питањима.¹⁶⁶ Слично су

¹⁶¹ АЈ, 159–41, досије 2, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 9647 од 31. августа 1929.

¹⁶² Са излагањем Буrowа сагласили су се сви присутни народни посланици, док су представници социјалиста Крсто Пастухов и Јанко Саказов захтевали да Бугарска буде упорнија и одлучнија у својој акцији да се питање југословенско-бугарских односа изнесе пред „Конференцију Амбасадора“ и Друштво народа. АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. Бр. 588 од 31. августа 1929.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ АЈ, 159–58, досије 1, Кумануди лично за Војислава Маринковића Пов. Бр. 9834 од 3. септембра 1929; Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 9862 од 4. септембра 1929. Комплетан текст ноте видети у: ЦДА, Фонд Монархически институт в България (1879–1946) (ЗК), опис 1, архивска единица 329, листови 70–71; „Наш одговор софијској влади“, *Политика*, 7. септембар 1929, 1–2.

¹⁶⁵ „Пут за преговоре са Бугарском рашчишћен“, *Политика*, 6. септембар 1929, 3.

¹⁶⁶ „Састанак г. Маринковића и Буrowа“, *Политика*, 8. септембар 1929, 2; „Други састанак г. др. Маринковића са г. др. Буrowом“, *Политика*, 12. септембар 1929; „Преговори са Бугарском“, *Политика*, 13. септембар 1929, 3; „Наши односи с Бугарском. Како је дошло до преговора у Пироту“, *Време*, 28. септембар 1929, 1. Милан Антић је забележио да Маринковић није желео да прими Буrowа пре завршетка избора у Савет Друштва народа, како

извештавали и бугарски листови.¹⁶⁷ Ипак, поједини кораци Војислава Маринковића, и поред извесних догађаја уперених против Краљевине СХС¹⁶⁸, наводе нас на закључак да се залагао за успех преговора са Бугарском.¹⁶⁹

Резултат преговора двојице министара иностраних послова био је други састанак југословенских и бугарских представника. Према писању бугарске штампе, југословенски посланик у Софији је 18. септембра 1929, „многа раније него што се претпостављало“ саопштио Андреју Љапчеву одлуку југословенске владе да се приступи савјивању правилника које су две владе израдиле на основу протокола Пиротске конференције, како би се саставио један обавезујући документ за обе државе. На основу тога у Пироту је од 23. септембра до 1. октобра 1929. одржана Друга конференција југословенских и бугарских делегата¹⁷⁰. Састав делегација био је исти као и на Првој пиротској конференцији и током заседања усклађени су и потписани текстови правилника који су начелно били договорени на претходној конференцији. Правилник о служби на граници (Правилник Б) и Правилник о полицијским мерама за олакшање прелаза границе (Правилник В) потписани су 26. септембра, док је Правилник о двовласницима и њиховим имањима (Правилник А) потписан 30. септембра¹⁷¹. На конференцији је договорено да ће правилници имати рок трајања три месеца од датума ступања на снагу, а потом ће се одредити датум за следећу конференцију на којој је требало коначно решити питања о двовласницима и граничној зони. Ратификација потписаних правилника од стране бугарске и југословенске владе уследила је 17, односно 31. октобра, а ступили су на снагу 5. новембра 1929. године. Тиме је први део преговора био завршен, а расправа о преостала два питања настављена је у Софији 15. новембра исте

се ти преговори не би искористили као притисак на Југославију. Према Антићевим речима, Маринковић није ништа обећао бугарском министру иностраних послова, нити је улазио у неку ширу дискусију. Антић је био мишљења да Маринковић није обраћао превисше пажње према Бугарској, нити је придавао већу важност развоју међусобних односа. Чак је био противан отварању границе и преговорима који су се водили. АСАНУ, 14. 387, документ бр. 8875.

¹⁶⁷ АЈ, 159–58, досије 1, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 10307 од 11. септембра 1929.

¹⁶⁸ У питању је неколико догађаја: гранични инцидент током ноћи 3/4. септембра који су Бугари покушали да представе као напад југословенских граничара на бугарску караулу; располагање подацима из Беча да је Буров иницирао три чланка против Краљевине СХС, Мале Антанте и Чехословачке; реакција генерала Николе Жекова на југословенску ноту о амнестији и говор Бурова у Женеви 11. септембра у коме помиње 500.000 „македонских бегунаца“ у Бугарској. АЈ, 159–58, досије 1, телефонски извештај Богољуба Јевтића Сталној делегацији при Друштву народа од 6. септембра 1929; Кумануди лично за Војислава Маринковића Пов. Бр. 9833 од 3. септембра 1929; Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 10102 од 6. септембра 1929; Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 10186 од 7. септембра 1929; „Г. Буров тенденциозно приказује односе између нас и Бугара“, *Време*, 12. септембар 1929, 1.

¹⁶⁹ Први корак се тиче изложбе у Женеви. Наиме, крајем августа 1929. у Женеви је Удружење за Друштво народа организовало изложбу на којој су Бугари учествовали са колекцијом „бугарских народних радова“ из Македоније, Западних покрајина, Тракије и Добруце (АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић Председништву министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 534 од 19. августа 1929). Са друге стране, за септембар је, такође у Женеви, била заказана југословенска културна изложба. Узимајући у обзир тренутку ситуацију, Маринковић је сматрао да она, на начин на који је припремљена, може имати само спољно-политички карактер, због чега је по свему судећи сматрао да је треба изменити или померити за октобар (АЈ, 159–58, досије 1, Кумануди лично за Маринковића Пов. Бр. 9983 од 4. септембра 1929, Маринковићев одговор на полеђини послат 5. септембра; „Изложба југословенске културе у Женеви“, *Време*, 7. август 1929, 3). Други корак се односио на генерала Жекова и његову реакцију на југословенску ноту о амнестији. Коста Кумануди је тражио одобрење од Војислава Маринковића да се у *Политици* публикује наредба Жекова о уништењу српске интелигенције, сматрајући „да би такав докуменат пред светом посредно утврдио нашу трпеливост и мирољубивост и оправдао сву нашу опрезност у преговорима са бугарском владом“. Нисмо пронашли Маринковићев одговор на овај Куманудијев захтев, али претпостављамо да је био негативан јер нисмо пронашли објављени документ у листу *Политика*. АЈ, 159–58, Кумануди лично за Маринковића Пов. Бр. 10187 од 7. септембра 1929.

¹⁷⁰ За разлику од протокола са првог састанка у Пироту, у архивској грађи југословенске провенијенције нисмо пронашли протоколе Друге пиротске конференције.

¹⁷¹ Текстове привремених правилника видети у: АЈ, Фонд Министарства пољопривреде Краљевине Југославије (67), фасцикла 36, јединица описа 319, Привремени правилници, Београд, 1929 (даље: АЈ, 67).

године.¹⁷² Југословенски дипломатски кругови су са нестрпљењем чекали завршетак ових преговора. Саветник посланства у Софији Милан Антић је сматрао да је остварење било каквих резултата представљало добит за југословенску страну. О томе је разговарао и са Константином Фотићем и Богољубом Јевтићем приликом свог боравка у Београду у првој половини новембра 1929. године. Фотић је био мишљења да би постизање споразума о ликвидацији двовланичких имања било корисно. Са друге стране, сматрао је да питање граничне зоне не би ништа допринело побољшању југословенске безбедности, чак и када би се решило повољно за Југославију. „Да би требали гледати да из поведеног кола изађемо на неки начин“, сматрао је и Богољуб Јевтић јер би затварањем спора са Бугарском, Југославија могла „на другој страни“ да добије слободне руке.¹⁷³

Крајем октобра 1929, у Софији је акредитиве предао нови британски посланик Сидни Вотерлоу. Према подацима којима је располагао југословенски МИД, изненадна смена дотадашњег посланика Роуланда Сперлинга неугодно је пала и посланику и Бугарима. Бугари су покушали да објасне да је до смене дошло услед Сперлинговог одазивања на позив југословенског Посланства у Софији на пут по Јужној Србији 1928. године. Са друге стране, постојале су информације да је Сперлингова супруга на интимном чају са бугарским женама, жалећи за одласком из Софије, изјавила да „нису били по вољи њиховим, бугарским суседима“ алудирајући на Краљевину СХС. У сваком случају, југословенска дипломатија је сматрала да је Сперлинг потпуно потпао под утицај софијске средине и да су Бугари у толикој мери „експлоатисали“ Сперлингову лаковерност и наивност „да су то у Лондону морали осетити“.¹⁷⁴

Према истраживању бугарског историчара Илка Дренкова, преговори настављени у Софији вођени су под покровитељством Вотерлоуа. Сумирајући свој четворомесечни боравак у Софији Невилу Хендерсону, такође новопостављеном британском посланику у Београду, Вотерлоу је приметио да је бугарско јавно мњење према Југославији било сувише умерено и уравнотежено, осим у случајевима граничних инцидената и „неправде по питању македонских мањина“. Хендерсон је оценио да је Југославија толико заокупљена Италијом, да жели добре односе са свим суседима, а посебно Бугарском. Упозорио је да је „овде шовинизам опасна болест“ и позвао Вотерлоуа да ради на његовом разбијању успостављањем лојалних и пријатељских веза између два народа.¹⁷⁵

Састав нове Мешовите југословенско-бугарске комисије изменио се у односу на претходне преговоре. Југословенску делегацију у Софији представљали су: Радомир Шапоњић директор Одељења за штампу МИД-а, као председник делегације, генерал Богољуб Илић¹⁷⁶, Живојин Симоновић, саветник МУД-а и Милош Јовичић, шеф Царинарнице, док су бугарски делегати били: Јосиф Разсуканов, помоћник министра унутрашњих послова и народног здравља, председник делегације, Константин Вачов начелник Конзуларног одељења МВРИ, пуковник Златев и Дечко Карацов. Истог дана када су отпочели састанци Мешовите комисије, на југословенско-бугарској граници код Берова су

¹⁷² АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. Бр. 11967 од 7. октобра 1929; АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Административно-правно одељење (334), фасцикла 3, јединица описа 6, директор Административно-правног одељења Рајко Винтровић Политичком одељењу МИД-а 8. октобра 1929. без броја (даље: АЈ, 334/АПО); *Britanci*, I, 598, 651; „Софијска штампа о почетку преговора“, *Политика*, 20. септембар 1929, 4; „Друга Пиротска Конференција отпочела је рад“, *Политика*, 24. септембар 1929, 4; „Друга пиротска конференција“, *Политика*, 27. септембар 1929, 4; „Ступање на снагу Пиротског споразума“, *Политика*, 2. новембар 1929, 4.

¹⁷³ АСАНУ, 14.387, документ бр. 8875.

¹⁷⁴ АЈ, 341–24–76, МИД Посланству у Лондону Пов. бр. 11.730 од 3. октобра 1929; И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 120.

¹⁷⁵ И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 121–122.

¹⁷⁶ При достављању протокола са Друге пиротске конференције, Рајко Винтровић је изнео мишљење да би на „главној конференцији“ требало да учествује неко од делегата са претходних преговора и то бар генерал Богољуб Илић, који је учествовао и на Нишкој конференцији 1923, те као такав био упознат са целокупним предметом. АЈ, 334/АПО–3–6, директор Административно-правног одељења Рајко Винтровић Политичком одељењу МИД-а 8. октобра 1929. без броја.

се састали командант пододсека Граничне трупе, потпуковник Светозар Милошевић и бугарски инспектор Пограничне страже у циљу спровођења у дело привремено усвојеног Правилника о служби на граници. Том приликом је са обе стране изјављено да је усвајањем Правилника настао један нови моменат за зближење „два брата народа“. Одлучено је да се сва спорна питања и инциденти споразумно решавају и да се са границе уклоне сва сумњива лица која би могла да изазивају инциденте.¹⁷⁷

Убрзо по настављању преговора у Софији, дошло је до нове акције „македонствујушких“ на југословенској територији. Наиме, почетком септембра, Бранислав Денић је јављао из Софије да је Иван Михајлов одлучио да за извесно време прекине нападе у Југославији и да се ограничи на слање агитаторских група услед последњих неуспелих комитских акција¹⁷⁸. Међутим, Денић је већ у новембру извештавао да присталице Ивана Михајлова припремају упад „са две до три тројке“, наводећи више разлога за промену Михајловљеве политике: предстојеће преговоре између Краљевине Југославије и Бугарске; јачање престижа пред предстојећи конгрес македонске емиграције заказан за крај новембра 1929; сузбијање утицаја протогеровиста који су дејствовали из Албаније¹⁷⁹; потребу да у иностранству постоји одјек о оружаним сукобима у Македонији и све већи одбој бугарског становништва према ВМРО-у, подвлачећи прва два разлога као најважнија. Македонска штампа је износила претње и новопостављеном бану Вардарске бановине Живојину Лазићу, због чега је Љубомир Нешић инструисан почетком новембра да уложи протест код бугарске владе. Већ 21. новембра 1929. међународни воз који је путовао из Пирота за Софију наишао је код Цариброта на „паклену машину“. Том приликом људских жртава није било док је локомотива лакше оштећена. Наредног дана су пронађене још три експлозивне направе, као и делови бугарске опреме, што је указивало да је напад дело бугарских комита. За разлику од Бранислава Денића, британски посланик у Београду је у свом извештају оценио да је напад највероватније резултат борби за добијање престижа између сукобљених фракција ВМРО, о чему је извештавао и југословенски посланик у Софији Љубомир Нешић.¹⁸⁰ Војислав Маринковић је 23. новембра инструисао Љубомира Нешића да уложи протест бугарској влади поводом напада на воз, а у исто време да скрене пажњу британском и француском посланику у Софији да олакшице које су дате двовласницима користе и „разбојници“ за лакше

¹⁷⁷ „Одлазак наше делегације за Софију“, *Политика*, 15. новембар 1929, 1; „Пред преговоре у Софији“, *Политика*, 16. новембар 1929, 1; „Састанак наше и бугарске комисије“, *Политика*, 16. новембар 1929, 2.

¹⁷⁸ Јула 1929. у Штипу је покушано убиство председника општине „рenegата“ Михајла Каламатијевића. Акција је била неуспешна, при чему су оба атентатора погинула. АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу Пов. О. Ш. Бр. 446 од 20. јула 1929; Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу Пов. О. Ш. Бр. 481 26. јула 1929; Иванъ Михайловъ, *Спомени III. Освободителна борба 1924–1934 г.*, 1967, 404–407; „Осујеђен атентат у Штипу“, *Политика*, 16. јул 1929, 1; „Пушкарање са бугарским комитама у Штипу“, *Време*, 16. јул 1929, 1.

¹⁷⁹ Неколико дана по неуспелом атентату у Штипу, из Албаније је на југословенску територију упала комитска чета под вођством Петра Шанданова, која је успела да се без губитака врати на албанску територију. АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу Пов. О. Ш. Бр. 446 од 20. јула 1929; „У потери за бугарским комитама из Албаније“, *Политика*, 19. јул 1929, 1; „Упади комитских и качачких банди из Албаније на нашу територију“, *Време*, 18. јул 1929, 1; „Акција бугарских комита у Албанији“, *Време*, 2. август 1929, 1.

¹⁸⁰ АЈ, 38–26–70, Денић Председништву Министарског савета Пов. О.Ш. бр. 601 од 5. септембра 1929; Денић Марјановићу Пов. О. Ш. Бр. 794 од 10. новембра 1929; АЈ, 341–24–76, МИП Посланствима у Паризу и Лондону Пов. Бр. 14270 од 11. новембра 1929; Маринковић Ђурићу Пов. Бр. 16544 од 14. децембра 1929; *Britanci*, I, 598; „Из Бугарске!“, *Политика*, 23. новембар 1929, 1. Према наводима Румена Евтимова овај напад је извршио Асен Николов, припадник западнопокрајинске организације - ВЗРО, у сарадњи са михајловистима ВМРО (Румен Евтимов, *Годен за терористически акцији. ВЗРО „Въртоп“ 1924–1944 съдби и атентати*, Софија, 2017, 49). Као што је био случај са ВМРО и у овој организацији је крајем 1920-их дошло до расцепа на два крила - „пасивно“ и „радикално“. Један од вођа радикалног крила, који је око себе окупио људе незадовољне дотадашњом пасивношћу организације, био је некадашњи директор царибродске гимназије Иван Ђошев. Он је већ 1929. успоставио контакт са вођом радикалног крила ВМРО Иваном Михајловим и тиме означио почетак заједничких активности. Према наводима Евтимова, све акције извршене у Западним покрајинама у периоду 1929–1931. представљале су дело „вртоповаца“ или македонских чета у којима се налазио по неки члан ВЗРО. *Исто*.

прелажење границе и вршење напада.¹⁸¹ Напад на воз осудио је и бугарски министар иностраних послова и вера Атанас Буров.¹⁸²

Као и за Другу пиротску конференцију, ни за преговоре у Софији немамо сачувану архивску грађу изузев неколико извешатаја и протокола, услед чега сам ток преговора нисмо могли у потпуности реконструисати. Доласком југословенских представника у Софију, 15. новембра је одржан први састанак делегација и после размене пуномоћја преговори око двовласничких имања су отпочели наредног дана. После неколико дана рада, Комисија је постигла начелан споразум о ликвидацији двовласничких имања и дефиницији двовласника, при чему се дошло до сагласности да је најповољнији начин за ликвидирање имања непосредна добровољна размена између заинтересованих двовласника. Међутим, према информацијама којима је располагао Војислав Маринковић, бугарски владајући кругови су сматрали да су бугарски делегати отишли даље него што је требало. Маринковић наводи да се то осетило по држању председника бугарске делегације Јосифа Разсуканова и писању бугарске штампе која је наглашавала да ће до споразума тешко доћи, приписујући све то утицају „неодговорних елемената“ тј. Македонском и Комитету Западних покрајина. Оценио је да влада општи утисак да ће Бугари све чинити да одуговлаче преговоре што је могло довести и до њиховог прекида.¹⁸³

Ипак, у даљим преговорима југословенска и бугарска делегација су се сагласиле о свим начинима ликвидације двовласничких имања, чиме су по Маринковићевом мишљењу све тешкоће везане за решавање тог питања отклоњене, што је у потврдио и Буров током свог боравка у Лондону и по повратку у Софију. Преостало је још да се изради заједничка процедура која ће се применити приликом ликвидације двовласничких имања да би се потом прешло на преговоре о пограничној зони.¹⁸⁴ До кратког прекида рада Мешовите југословенско-бугарске комисије ипак је дошло током децембра, али не из разлога који је помињао Маринковић. Наиме, на чају који је 5. децембра приредио Дечко Карацов нагло је позлило председнику југословенске делегације Радомиру Шапоњићу, који је убрзо и преминуо у приватној клиници у коју је био пренесен¹⁸⁵. Смрт Радомира Шапоњића је показала да су се југословенско-бугарски односи ипак померили са „мртве тачке“. То се посебно видело у реакцији Бугарске: опелу које је одржао софијски митрополит Стефан, поред југословенских представника, присуствовао је у име краља Бориса његов први ађутант, бугарски министар иностраних послова и вера Атанас Буров, чланови бугарске делегације за преговоре са Краљевином Југославијом, скоро цео дипломатски кор у Софији итд. Изјаве саучешћа званично су упутили краљ Борис, бугарска влада и председник бугарске делегације, а Шапоњићеву смрт је са жаљењем пропратила и бугарска штампа доносићи пригодне текстове. Већ 6. децембра одржана је комеморативна седница Мешовите југословенско-бугарске комисије на којој је одлучено да се седнице привремено одложе.¹⁸⁶

¹⁸¹ АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Пов. Бр. 15248 од 23. новембра 1929; „Корак г. Љ. Нешића“, *Политика*, 28. новембар 1929, 3.

¹⁸² „Бугарске инфамије“, *Правда*, 5. децембар 1929, 3.

¹⁸³ АЈ, 38–26–70, Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. 826 од 27. новембра 1929; АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Стр. Пов. Бр. 594 од 3. децембра 1929; „Бугарско саопштење о првој седници конференције“, *Политика*, 16. новембар 1929, 2; „Преговори о начину ликвидирања двовласничких имања“, *Политика*, 1. децембар 1929, 5. Погледати податке о преговорима које је пуковнику Танасију Динићу достављао његов повереник из Бугарске: Државни архив Србије, Лични фонд Танасије Динић, ТД-97, листови 1–6 (даље: ДАС, ЛФТД).

¹⁸⁴ АЈ, 341–24–76, Маринковић Ђурићу Стр. Пов. Бр. 607 од 11. децембра 1929; Ђурић Маринковићу Пов. Бр. 751 од 20. децембра 1929; „Преговори о двовласничким имањима“, *Политика*, 5. децембар 1929, 3; „Г. Буров о питању неутралне зоне“, *Политика*, 6. децембар 1929, 4.

¹⁸⁵ Према истраживањима Срђана Мићића, Радомир Шапоњић је за време рада комисије често посећивао Унион клуб где се коцкао у велике своте новца. Изгубивши велику суму у једном дану доживео је на пријему код Карацова два мождана удара, после чега је преминуо у болници. Срђан Мићић, *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд, 2018, 354.

¹⁸⁶ *Britanci*, I, 598. За детаље видети: *Политика*, 7. децембар 1929, 3. Интересантна је реченица објављена у бугарском листу *Утро*: „Као да нека злокобна рука судбине иде увек да се умеша када отпочну преговори

Саветник југословенског Посланства у Софији саопштио је британском посланику у Софији Вотерлоу да је саосећање бугарске владе задовољило Југославију, додајући да је бугарска влада понудила да покрије трошкове Шапоњићевог погребца.¹⁸⁷ Догађај који је показао да су се односи између две суседне краљевине побољшали било је и обележавање рођендана краља Александра Карађорђевића 17. децембра. Пријему који је организовало југословенско Посланство у Софији присуствовао је и председник бугарске владе Андреј Љапчев заступавши одсутног министра иностраних послова и вера Атанаса Букова. То је уједно била прва посета бугарског председника владе југословенском Посланству од завршетка Првог светског рата. Самим тим дат јој је велики политички значај у софијским дипломатским и политичким круговима. Из кругова блиских бугарској влади, истицало се да је Бугарска нарочито желела да подвуче захвалност Југославији због подршке Бугарској у репарационом питању, о чему ће касније бити више речи. Поред Љапчева, пријему су присуствовали и бугарски министар двора и први ађутант краља Бориса. Вотерлоу је у свом извештају јављао да су две државе први пут после неколико година показале „такву љубазност“. Ипак, Бранислав Денић је сматрао да присуство бугарских изасланика није био обичан акт куртоазije, већ да је то имало и своју позадину. Према Денићу, бугарска влада је, плашећи се да Београд не схвати планирано присуство краља Бориса на венчању италијанског престолонаследника Умберта у Риму као „неку демонстрацију, или можда нешто и више“, у споразуму са бугарским двором, прекинула своје стање резервисаности према југословенским државним прославама. Поред тога, Бугарској је било важно да Југославија задржи свој повољан став по питању репарација које је било важно и за одржавање владе Андреја Љапчева на власти.¹⁸⁸

Рад Мешовите југословенско-бугарске комисије настављен је 18. децембра 1929. године. За новог председника југословенске делегације одређен је Мирослав Јанковић, директор Конзуларно-трговинског одељења МИД-а и његовим доласком у Софију састанци су обновљени у истом духу. Преговори су вођени до 6. фебруара 1930. када је извршено потписивање протокола југословенско-бугарске конференције, док је 14. фебруара извршено потписивање Конвенције о ликвидацији двовласничких имања и Споразума о одржавању доброг реда и безбедности на граници. Приликом реферисања о завршеним преговорима са Бугарском на седници Министарског савета, Војислав Маринковић је изјавио да су сви накнадни југословенски услови прихваћени изузев тачака о санкцији и експропријацији, као и да се током преговора одустало од одредби о употреби воде јер је постојала могућност да доведе до сукоба и размирица. Да би дошло до спровођења споразума, предвиђено је да само Конвенција о ликвидацији двовласничких имања буде поднета Собрању на усвајање, док Споразум о одржавању реда и мира на граници, услед бугарског страха од одбијања, неће бити поднесен бугарском парламенту. Постигнуте споразуме у Софији обе владе би требало да ратификују и, на основу југословенског захтева, да обнародују. Споразум о одржавању реда и мира на граници ступио је на снагу 24. фебруара 1930, док су ратификациони инструменти о Конвенцији размењени у Београду 31. марта 1930, када је усвојен „Закон о

између обеју земаља да им не би дала коначни резултат“. „Утро и Зарја о смрти покојног Шапоњића“, *Политика*, 7. децембар 1929, 3; „Седница жалости“, *Политика*, 8. децембар 1929, 3.

¹⁸⁷ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941), Том I (1919–1934)*, с.с. Димитър Митев, Бр. 81, София, 2005, 169 (даље: *Цар Борис III*, I). Лист *Политика* је 8. децембра 1929. објавио да је Љубомиру Нешићу званично саопштено да ће бугарска влада сносити све трошкове око болести, лечења и преноса тела Радомира Шапоњића до бугарске границе. Међутим, на основу сачуваних докумената у фонду Персоналног одељења МИП-а може се видети да је трошкове лечења председника југословенске делегације, у износу од 11.538 бугарских лева, регулисало југословенско Посланство у Софији. Стога, постоји могућност да је југословенска влада одбила бугарску понуду, наравно уз изражену захвалност. АЈ, 334/Персонални–84–250, листови 159–160; „Бугарски Министарски савет за пок. Шапоњића“, *Политика*, 8. децембар 1929, 3.

¹⁸⁸ АЈ, 38–26–70, Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. 848 од 20. децембра 1929; *Цар Борис III*, I, № 81, 169; „Прослава рођендана Њ. В. Краља у иностранству“, *Политика*, 18. децембар 1929, 5.

Конвенцији између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске о ликвидацији двовласних имања закљученој у Софији, 14. фебруара 1930. године“.¹⁸⁹

Наведеном Конвенцијом усвојена је дефиниција двовласника, којима су сматрани они погранични становници двеју држава који су били стално настањени у зони од 10 km са обе стране границе и којима су, приликом повлачења границе, имања (делимично или у целини) остала са друге стране границе у поменутој зони. Што се тиче ликвидације двовласничких имања одлучено је да владе обеју земаља подстакну двовласнике да изврше добровољну размену или купопродају имања између себе и то до маја месеца, када је предвиђено да отпочну рад комисије за ликвидацију двовласничких имања. У том смислу је бугарско МВРИ, после одобравања препоруке Мешовите комисије од стране влада обеју држава, у јануару 1930. објавило позив двовласницима¹⁹⁰. За извршење ликвидације двовласничких имања на самом терену, Конвенцијом је предвиђено да у року од месец дана од дана ступања на снагу обе владе формирају по пет посебних рејонских комисија за следеће рејоне: тимочки¹⁹¹, царибродски¹⁹², трнски¹⁹³, кривоаланачки¹⁹⁴ и беласички¹⁹⁵. Комисије би радиле подвојено, свака за свој рејон, од почетка новембра до краја априла, за које време ће прикупљати податке о својим и двовласницима суседне државе и њиховим имањима. Састав сваке посебне комисије чинили су: један од судија најближег првостепеног (односно окружног) суда као председник комисије, начелник оног среза у коме комисија буде заседала, један агроном, односно пољопривредни референт и један порезник из дотичног среза. За секретара комисије одређен је писар или приправник првостепеног суда (односно чиновник или судски кандидат окружног суда). Почетком маја месеца рејонске комисије истог рејона би се удружиле у мешовите рејонске комисије за ликвидацију двовласничких имања на подручју свог рејона. За разматрање и решавање спорних питања насталих у раду мешовитих рејонских комисија, као и за жалбе двовласника на одлуке рејонских комисија, обе државе је требало да формирају једну Централну мешовиту комисију (ЦМК), чија су решења била извршна и без права жалбе на иста. ЦМК би сачињавале делегације обеју држава састављене од једног председника и три члана, док би дужност секретара вршили најмлађи чланови обеју комисија. Предвиђено је да се ЦМК састаје два пута годишње, у првој половини јула и другој половини септембра и то у оном месту где се укаже потреба за њеним радом. Своје одлуке ЦМК би доносила већином гласова. У случају поделе гласова, нерешени предмети би били достављени двојици касационих судија одређених од стране двеју влада. Сваки од ових судија би решавао по половину поменутих предмета које би коцком расподелила ЦМК. Конвенцијом су детаљно утврђени поступци за рад посебних и мешовитих рејонских комисија и ЦМК. Израђени су заједнички обрасци за декларације двовласника, које ће обе државе одштампати и предати општинама као и заједнички обрасци за азбучне спискове двовласника, које ће, претходно оверене у суседној држави, водити

¹⁸⁹ АЈ, 341–24–77, Закон о Конвенцији између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске о ликвидацији двовласних имања закљученој у Софији, 14. фебруара 1930. године; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1741, листови 1–2; ЦДА, Фонд Министарски съвет (284К), опис 2, архивска единица 210, листови 1–12; *Britanci*, I, 651; „Г. др. М. Јанковић - шеф делегације за преговоре са Бугарима“, *Политика*, 14. децембар 1929, 14; „Продужење рада мешовите комисије у Софији“, *Политика*, 19. децембар 1929, 5; „Софијски споразум“, *Политика*, 7. фебруар 1930, 3; „Свечано потписивање софијског споразума“, *Политика*, 15. фебруар 1930, 3.

¹⁹⁰ Чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхолоц је извештавао 9. јануара 1930. да су поједини југословенски гранични окрузи пре Нове године издали наредбе које су, због страха од различитих санкција, присиљавале становништво да се у кратком року ослобађа својих имања са друге стране границе, при чему је то изазвало забринутост у Бугарској. Додаје да је та мера донесена услед неспоразума неких југословенских власти и да је повучена када се увидело да није била у духу склопљеног споразума. *ЧИБИ*, II, № 150, 266.

¹⁹¹ Обухвата неготински, крајински, зајечарски, тимочки и заглавски срез са југословенске и видински, кулски, белградички и берковски срез са бугарске стране.

¹⁹² Обухвата нишавски и царибродски срез на југословенској и годечки срез на бугарској страни.

¹⁹³ Обухвата лужнички, власотиначки и босиљградски срез на југословенској и трнски срез на бугарској страни.

¹⁹⁴ Обухвата кривоаланачки и царевоселски срез на југословенској и ђустендилски срез на бугарској страни.

¹⁹⁵ Обухвата малешки и струмички срез на југословенској и горњо-цумајски и петрички срез на бугарској страни.

општине на основу наведених декларација. На основу захтева југословенске делегације договорени су рокови за обављање наведених послова. Одређено је да посебне рејонске комисије морају добити дефинитивне спискове двовласника у року од близу три месеца од дана усвајања Конвенције и то најдаље до 1. априла 1930. како би мешовите рејонске комисије могле одмах да приступе ликвидацији двовласничких имања која су преостала након директног споразума између самих двовласника. Сваки двовласник који не би био задовољан одлуком мешовите рејонске комисије имао је право жалбе ЦМК у року од 15 дана. Конвенцијом је одређено да рад мешовитих рејонских комисија на ликвидацији двовласничких имања треба да буде завршен у року од две године од дана ступања Конвенције на снагу.¹⁹⁶

Споразум о одржавању доброг реда и безбедности на граници био је знатно краћи и имао свега девет чланова. Његовим потписивањем, две владе су се обавезале да, свака на својој територији, предузму све потребне мере „ефикасног и трајног карактера“ за осигурање реда и мира на граници и њеној околини. То је обухватало и уклањање свих елемената који би могли да представљају узрок евентуалних инцидената. Истовремено, требало је да издају наређења својим пограничним органима да између себе одржавају лојалне односе и да се у вршењу своје службе придржавају одредаба Правилника Б о служби на граници, чије одредбе су, уколико нису биле у супротности са одредбама овог Споразума, остајале и даље на снази. То је подразумевало и образовање сталне мешовите комисије, у случају немогућности граничних органа да ликвидирају инцидент. Такође, сви инциденти који су се догодили до дана потписивања овог Споразума, сматрани су за ликвидираних.¹⁹⁷

У Београду су споразуми постигнути у Софији поздрављени као успех. Агенција „Авала“ је издала званично саопштење у коме се наводило да између Југославије и Бугарске није остало ниједно неразрешено питање. Ово мишљење су делили и владини кругови у Софији, док је Атанас Буров лично оценио споразуме као одлучујући корак у односима два народа.¹⁹⁸

*

Напоредо са југословенско-бугарским преговорима, у Хагу су током 1929. и 1930. вођене две конференције по питању ратних репарација. Наиме, планом америчког генерала Чарлса Доза (Дозов план) из 1924, који је требало да реши кризу насталу француском и белгијском окупацијом Рурске области претходне године, одређено је да Немачка репарације исплаћује у ануитетима. Одобрен јој је зајам од 800 милиона златних марака, чиме је омогућена исплата првог ануитета у вредности од једне милијарде златних марака. Утврђене су и одређене суме до четвртог ануитета, а од петог ануитета па надаље предвиђено је да суме буду исте (две милијарде и 500 милиона златних марака). Приливом страног капитала Немачка је почела да привредно снажи, чиме је отпочела и са уредним плаћањем својих обавеза. Међутим, после неколико година, Немачка је поново запала у кризу, чиме је у питање доведена исплата репарација. Канцелар Милер је септембра 1928. званично затражио и евакуацију Рајнске области пре предвиђеног рока. Француска, Велика Британија, Италија, Белгија, Јапан и Немачка донеле су одлуку да се поведу разговори по том питању, као и да се конституише одбор привредника који би пронашао коначно решење по питању репарација. Комисија је формирана 10. јануара 1929, а за председника је изабран Овен Јанг, по коме су и закључци са ове комисије познати као „Јангов план“. Према том плану, предвиђено је да се репарације исплате од 1. септембра 1929. до 31. марта 1930. године. Тај период је подељен у три дела: од 1. септембра 1929. до 31. марта 1930. када је требало да се изврши прелаз са

¹⁹⁶ АЈ, 341–24–77, Мирослав Јанковић Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 5 од 31. децембра 1929; Закон о Конвенцији између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске о ликвидацији двовласних имања закљученој у Софији, 14. фебруара 1930. године; *Записници са седница Министарског савета*, 146; „Наредба бугарске владе за ликвидацију двовласничких имања“, *Политика*, 22. јануар 1930, 3.

¹⁹⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1741, листови 1–2.

¹⁹⁸ В. Велев, *н. д.*, 210.

Дозовог на Јангов план; од 1. априла 1930. до 31. марта 1966. када би Немачка плаћала репарације; од 1. априла 1966. до 31. марта 1988. када би Немачка плаћала онолику суму колика је била потребна Савезницима за регулисање њихових међусобних ратних дугова. Износ ануитета одређен за први период плаћања повећавао се од једне милијарде и 700 милиона златних марака за буџетску 1930/31. до две милијарде и 430 милиона златних марака за буџетску 1965/66. годину, док су ануитети у последњем периоду сведени на једну милијарду и 700 милиона златних марака сваки. Овакав план требало је да прихвате све савезничке државе услед чега је за 6. август 1929. сазвана Конференција за репарације у Хагу. Конференција је завршена 31. августа, потписивањем протокола којим је усвојен донекле измењен Јангов план чиме је првобитан износ од 132 милијарде златних марака који је Немачка имала да исплати био смањен. Наиме, услед чврстог става британских представника усвојено је да први ануитет износи 700 милиона златних марака, да би се износ постепено смањивао и од 21. ануитета износио 612 милиона златних марака. Тада је укинута и Репарациона комисија, док је предвиђено да се ануитети уплаћују у новоосновану Банку за међународна плаћања, одакле би се после по утврђеном кључу распоређивали појединим државама.¹⁹⁹

За југословенске представнике на хашкој конференцији, најважније је било питање тзв. „источних репарација“ (мађарске, бугарске и аустријске репарације). У договору са представницима Чехословачке, Румуније, Пољске и Грчке, Војислав Маринковић је условио прихватање смањења немачких репарација и усвајање Јанговог плана доношењем коначног решења за „источне репарације“. Услед тога, формиран је Комитет за источне репарације, који је требало да проучи ово питање и изложи готов предлог на Другој хашкој конференцији која је заказана за јануар 1930. године. За председника Комитета постављен је Француз Луј Лушер. Комитет је заседао у Паризу од 20. септембра до 14. децембра 1929. године.²⁰⁰

Нејским мировним уговором, сума коју је Бугарска имала да исплати на основу ратних репарација износила је две милијарде и 250 милиона златних франака. Међутим, Бугарска је упорно тврдила да нема финансијских средстава за измирење обавеза, стално радећи на умањењу или одлагању репарација, што ју је често доводило у сукоб са Међусавезничком комисијом у Софији. Тек француском и белгијском окупацијом Рурске области јануара 1923, као гаранције за Немачко исплаћивање репарација, бугарска влада је приморана да марта 1923. потпише Протокол о решавању репарационог питања. Тиме је бугарски репарациони дуг подељен на два дела: Траншу „А“ која је износила 550 милиона златних франака, са роком отплате од 60 година и каматом од 5% и Траншу „Б“ у износу од 1.700.000 златних франака, чија отплата је одложена за 30 година, што је у Бугарској схваћено као формалност. Како закључује историчар Иван Ристић, бугарски репарациони дуг је на тај начин смањен на износ прве трансхе.²⁰¹

На пролеће 1928. јужну Бугарску је погодио снажан земљотрес, што је Бугарска искористила да одложи плаћање рате за 1. октобар 1928. за шест месеци. Поред тога, отварање питања за немачке репарације нагнало је бугарску владу да затражи и одлагање рата за 1929. годину. Међутим, Грчка се снажно успротивила било каквим уступцима Бугарској, а подршку је добила и од Италије. Ипак, Репарациона комисија је одлучила да се бугарске рате за 1929. смање за половину, с тим да се преостале половине исплате 1. априла 1930. године.²⁰²

¹⁹⁹ Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, Knjiga četvrta, London, 1957, 34–36, 38–43; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 159.

²⁰⁰ K. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, IV, 44; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 166; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 114.

²⁰¹ И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 107, 123–124.

²⁰² Исто, 124; Жоро Цветков, *Атанас Буров. Живот за България*, Софија, 1992, 104–105; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 114.

Као што је већ наведено, Комитет за „источне репарације“ започео је крајем септембра 1929. заседање у Паризу. Већ приликом „прве измене мисли“ између делегата, британски и француски представници су тражили поништење аустријских и умањење мађарских и бугарских репарационих обавеза. Југословенски делегат Матија Бошковић је „примио на знање“ ту изјаву, указујући да су преговори о износу репарација све три државе зависиле од споразума о другим питањима, а да је до тада Југославија задржавала права која су произилазила из мировних уговора. Министар иностраних дела Војислав Маринковић се сложио са Бошковићевим држањем. По питању регулисања аустријских и мађарских обавеза, нагласио је да је циљ Југославије био да ништа не дугује ни Аустрији, ни Мађарској, ни њеним грађанима. Што се тиче бугарских репарација, саопштио му је да „ту има да нам остане чисто наших 4 милиона годишње“. Међутим, уколико би се остала питања регулисала у складу са југословенским захтевом, био је спреман да пристане на три милиона златних франака годишње, па чак и на градацију исплате. Потом је инструисао Бошковића да усклади своје држање са чехословачким, румунским и грчким делегатом, нагласивши да евентуална смањења бугарских репарација иду на терет Велике Британије и Француске. Прихватљив му је био и предлог грчког делегата да Бугарска у наредних 37 година настави исплате „по садашњем режиму“, при чему би југословенски део износио 3,5 милиона златних франака годишње.²⁰³

Представници Велике Британије, Француске, Италије и Белгије су већ 1. октобра 1929. предали бугарском министру иностраних послова Атанасу Бурову писмени нацрт споразума којим се предвиђало отписивање Транше „Б“ бугарског репарационог дуга док би се Транша „А“ распоредила на пет ануитета од по 10 милиона златних франака, пет ануитета по 12 милиона, пет ануитета по 16 милиона, пет ануитета по 20 милиона и 11 ануитета по 26 милиона златних франака, као и даљу отплату окупационог дуга. Бугарски делегат је одмах изјавио да је план неизводљив, док су у Софији одлучили да се учине напори у Лондону и посебно Паризу како би се нацрт побољшао. Бугарска делегација је са своје стране поднела писмене примедбе на нацрт које је Комитет размотрио 7. октобра. Том приликом је грчки делегат оспорио бугарске закључке, док је италијански делегат изнео сумњу у немогућност Бугарске да поднесе фиксирана репарациона плаћања. Истовремено, британски делегат је показао тенденцију да прихвати 36 ануитета по 10 милиона златних франака, док је француски министар финансија обећао Атанасу Бурову и Владимиру Молову, бугарском министру финансија, објективно испитивање платежне способности Бугарске.²⁰⁴

Како је извештавао посланик у Лондону Ђорђе Ђурић, британска и француска влада су сматрале да бугарска репарациона плаћања треба да буду смањена. Помишљало се на одређивање годишње суме од 14 милиона златних франака, од чега би била одбијена сума од два милиона која би ишла у корист Грчке, односно коју би Бугарска задржала као накнаду на основу споразума Молдов - Кафандарис. Ипак извесни чланови Финансијског комитета Друштва народа су сматрали да је и сума од 12 милиона златних франака велико оптерећење за Бугарску те су предлагали суму од 10 милиона.²⁰⁵ Са друге стране југословенски делегат у Комитету за источне репарације Матија Бошковић је извештавао крајем октобра да су делегати пет сила саставили један пројекат од десет тачака и једне ноте, који се тичао заинтересованих држава по питању источних репарација. У случају примене тог пројекта, Југославији би тачкама 6. и 7. било одузето право да надаље прима мађарске и бугарске репарације, делове ануитета које је Бугарска већ уплатила, као и делове ануитета које је

²⁰³ АЈ, Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије (70), фасцикла 463, јединица описа 761, генерални политички директор МИД-а Константин Фотић Кабинету министра финансија Пов. Бр. 11968 од 7. октобра 1929; генерални политички директор МИД-а Константин Фотић Кабинету министра финансија Пов. Бр. 12324 од 14. октобра 1929 (даље: АЈ, 70).

²⁰⁴ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 115.

²⁰⁵ АЈ, 341–50–153, Ђорђе Ђурић Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 627 од 25. октобра 1929.

требало да уплати до 1. априла 1930. године. Због тога је сматрао да је то неприхватљиво за Југославију и да се мора дејствовати на измену тих одредби.²⁰⁶

Међутим, 31. октобра 1929. члановима Комитета за источне репарације је подељен текст пројекта о бугарским репарацијама израђен од стране пет држава сазивача конференције. Главне одредбе овог аранжмана биле су следеће: 1) Бугарској је дефинитивно опроштена Транша „Б“ њених репарација; 2) преостали део репарација подељен је у 37 ануитета почев од 1. априла 1930. године. Просечан ануитет износио је 15 милиона златних франака чиме је бугарски дуг сведен на 226 милиона златних франака; 3) Бугарска ће плаћати све окпационе трошкове према споразуму од 28. марта 1924. и све пресуде мешовитих судова изречене у корист поданика поверилачких држава; 4) плаћање репарација је безусловно, с тим што је постојала могућност обуставе трансфера по процедури предвиђеној финансијским планом из 1926, одобреног од стране Друштва народа и Репарационе комисије. У случају потребе, дотадашња „права и власти“ Репарационе комисије и Међусавезничке комисије биће пренета на Банку за међународна плаћања; 5) Бугарска се одриче примене чл. 141 Нејског мировног уговора и обавезује се да у року од три месеца закључи све споразуме потребне за редовну службу Отоманског дуга; 6) Бугарска и поверилачке државе узајамно се одричу свих потраживања на основу Уговора о миру.²⁰⁷

Оно што је интересантно је да је текст пројекта саопштен бугарским делегатима пре упознавања мањих заинтересованих држава²⁰⁸. То је изазвало енергичне протесте југословенског, румунског и грчког делегата који су изјавили да не прихватају овакав пројекат. Југословенски делегат је притом изјавио да није у могућности да дискутује о бугарским репарацијама док не буде „на чисто како стоје ствари у мађарским репарацијама“. На седницу су потом, и поред противљења југословенског, румунског и грчког делегата, позвани бугарски делегати који су изјавили да и новоодређена сума представља велико оптерећење за Бугарску.²⁰⁹ Овај став су званично поновили и на седници 14. новембра, замоливши Комитет да у што скоријем времену испита економску ситуацију Бугарске и предложи ниже ануитете. У дискусији која је уследила, председник Комитета је изјавио да би француска делегација прихватила ануитете у износу од 12,5 милиона златних франака, са чиме се сложила и британска делегација. На крају је решено да се бугарској делегацији остави рок од четири дана да направи конкретан и дефинитиван предлог о висини ануитета²¹⁰. Југословенски делегат је том приликом поновио да и нови предлог сматра само као предлог пет савезничких сила, те да Југославија своје становиште о бугарским репарацијама „резервише“ док се не постигне споразум по питању мађарских и аустријских репарација.²¹¹

Четири дана касније Бошковић је јављао да су се, упркос резервисаном југословенском ставу, преговори са Бугарском настављали на бази предлога пет држава и да су њихове владе настојале да осигурају бугарски пристанак. У таквој ситуацији, Бошковић је сматрао да није било никаквих изгледа да се од Бугарске обезбеди 15 милиона златних франака годишње. Убрзо је Југославији понуђено да добије свега 2% дела бугарских репарационих обавеза, на шта она није могла да пристане. Добивши такав одговор,

²⁰⁶ АЈ, 341–50–153, Матија Бошковић МИП-у. Лично за министра Пов. Бр. 2336 од 24. октобра 1929.

²⁰⁷ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Политичко одељење (334), фасцикла 7, јединица описа 27, листови 864–868 (даље: АЈ, 334/ПО); АЈ, 341–50–153, Матија Бошковић МИП-у Пов. Бр. 2530 од 1. новембра 1929.

²⁰⁸ По пријему Бошковићевог телеграма Војислав Маринковић је инструисао Ђорђа Ђурића у Лондону да изрази протест британској влади поводом таквог поступка представника пет сила, јер је и Краљевина Југославија била равноправан члан Комитета, те да нису имале право да самостално „као неки надкомитет изигравају неког арбитра између нас и Бугара“. АЈ, 341–50–153, Маринковић Ђурићу Пов. Бр. 13697 од 3. новембра 1929.

²⁰⁹ АЈ, 334/ПО–7–27, листови 864–868; АЈ, 341–50–153, Бошковић МИП-у Пов. Бр. 2530 од 1. новембра 1929.

²¹⁰ Са друге стране Жоро Цветков наводи да је Буров обавештен 16. новембра да су владе три велике силе донеле коначно решење утврђујући просечни годишњи ануитет на 12,5 милиона златних франака, при чему је Буров известио Андреја Љапчева да се „борба наставља у Хагу“. Ж. Цветков, *н. д.*, 105.

²¹¹ АЈ, 341–50–153, Бошковић МИП-у Пов. Бр. 2748 од 14. новембра 1929.

француски, британски и италијански делегат су на седници од 30. новембра 1929. повукли ту понуду.²¹²

Не постигавши договор, Комитет за источне репарације је за јануар 1930. сазвао Другу конференцију о репарацијама. Она је одржана у Хагу од 3. до 20. јануара 1930. године. Будући да је највеће тешкоће изазивало питање мађарских репарација, министри иностраних послова чланица Мале антанте су усвојили заједнички став и свакодневно одржавали састанке. Поред тога, Југославија и Румунија су морале да воде рачуна и о репарацијама Бугарске, која је успела да регулише свој „спор“ са Италијом и обезбеди њену подршку. Током жучних дебата између заинтересованих страна, италијански делегати нису узимали реч.²¹³ На крају, бугарски представници Буров и Молов потписали су 20. јануара 1930. договор о финансијском задужењу Бугарске. Према том аранжману, Бугарска је ослобођена остатка окупационог дуга који је износио 12 милиона златних франака; отписана је и Транша „Б“ у износу од 1,7 милијарди златних франака, чија отплата је требало да отпочне кроз 23 године; Транша „А“ репарационог дуга, која је износила 680 милиона златних франака са роком отплате од 50 година и 5% камате, замењена је просечним годишњим ратама од око 11 милиона златних франака са роком отплате од 36 година и 5,5% камате.²¹⁴ Прва рата од пет милиона златних франака требало је да се уплати 1. априла 1930, десет рата по десет милиона до 31. марта 1940, десет рата по 11,5 милиона до 31. марта 1950. и 16 рата по 12,5 милиона златних франака до 31. марта 1966. године. Бугарска влада је била задовољна оствареним резултатом, сматрајући да се постигло највише што је било могуће.²¹⁵

Одлукама Друге хашке конференције највеће учешће у бугарским репарационим плаћањима добила је Грчка (76,75%), којој је у потпуности припадала и прва рата од пет милиона златних франака. Иза Грчке је следила Румунија са 13%, па Краљевина Југославија, чије учешће у бугарским репарацијама је утврђено на 5% односно 27.774.692 златна франка. На основу овог новог аранжмана, Бугарска је до увођења Хуверовог мораторијума²¹⁶ у Банку за међународна плаћања уплатила прву рату од пет милиона, која је у потпуности припала Грчкој и први анuitет од десет милиона златних франака, у виду две полугодишње уплате (по пет милиона). Будући да последње две уплате нису биле извршене на време²¹⁷, биле су увећане одговарајућом каматом. Од те две суме, Краљевини Југославији је припадало по 250.000 златних франака плус камата²¹⁸. Банка за међународна плаћања је затим 5. маја 1931. обавестила Народну банку да јој је одобрила наведену суму, која је потом унета у Фонд ратне штете.²¹⁹ Усвајањем предлога америчког председника Хувера, уследио је годишњи мораторијум на исплате свих ратних репарација. Како се рок истицања мораторијума приближавао, немачка влада је изјавила да неће бити у могућности да настави исплату репарација. У Лозани је потом од 16. јуна до 9. јула 1932. одржана конференција посвећена том питању, на којој је одлучено да Немачка исплати суму од три милијарде златних франака, после чега би била ослобођена плаћања на неодређено време. Тада је усвојен и мораторијум

²¹² АЈ, 70–463–761, Бошковић лично за Војислава Маринковића Пов. Бр. 2781 од 18. новембра 1929; Бошковић МИД-у Пов. Бр. 2851 од 2. децембра 1929; АЈ, 341–50–153, Treasury Chambers Ђорђу Ђурићу 25. новембра 1929. без броја.

²¹³ К. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, IV, 46–48; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 419; И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 125.

²¹⁴ Ж. Цветков, *н. д.*, 107.

²¹⁵ И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 125.

²¹⁶ У питању је био предлог америчког председника Херберта Хувера да се у периоду од 1. јула 1931. до 30. јуна 1932. заведе једногодишњи мораторијум на исплате свих ратних репарација, како би се зауставио одлив капитала из Немачке после пропасти Аустријске кредитне банке маја 1931. године. Предлог су прихватиле готово све земље. Ћedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 1976, 415–416.

²¹⁷ Рокови за уплату су били 30. септембар 1930. и 31. март 1931. године.

²¹⁸ Југославији је наведена сума исплаћена у доларима: 48.810,77, односно 48.230,22 долара.

²¹⁹ АЈ, 70–463–761, Табела о подели бугарских ратних репарација између поверилачких држава 1930; референт Одељка књиговодства начелнику Одељења државних дугова и државног кредита Министарства финансија Бр. 24794 VI од 9. маја 1931.

на источне репарације, који је потом продужаван у неколико наврата. На тај начин су одлуке лозанске конференције значиле и крај репарационих плаћања.²²⁰

Добијањем делова бугарске територије после Првог светског рата, југословенска краљевина је на основу одредби Нејског мировног уговора преузела на себе један део бугарског јавног дуга. Истим уговором је успостављена Међусавезничка комисија у Бугарској са задатком да у име Репарационе комисије утврди стање бугарског јавног дуга на дан 11. октобра 1915. и изврши његову поделу између Краљевине СХС, Румуније и Грчке. Ово питање је потом расправљано све до 9. марта 1931, када је Међусавезничка комисија, на основу одлуке Конференције амбасадора²²¹ из јануара исте године, утврдила југословенске обавезе у бугарском јавном дугу. Према томе, Југославија је Бугарској за период од 9. августа 1920. до 9. марта 1931. требало да исплати суму у износу од 26.654.228 динара. Истовремено, дуг југословенске државе према повериоцима бугарских зајмова износио је 74.710.000 динара. Иницијативу за реализацију ових дуговања требало је да покрене бугарска влада. С тим у вези, бугарско Посланство у Београду је децембра 1931. затражило од југословенске владе да одреди свог делегата за преговоре. Међутим, узимајући у обзир скоро заседање Конференције у Лозани, министар финансија Милорад Ђорђевић је сматрао да „не би било опортуно“ отпочињати преговоре са Бугарима, указујући на повезаност југословенског дуговања и бугарских репарационих обавеза. Бугарско Посланство је марта 1932. поново ургирало за одређивање делегата, али је добило исти одговор.²²² Нисмо располагали подацима на који начин је било решено ово питање.

Ескалација македонског питања

Потписивање југословенско-бугарских споразума фебруара 1930. довело је до ескалирања македонског питања. Према бугарском историчару Илчу Димитрову, бугарска влада је, тежећи ка побољшању односа са Југославијом, истовремено гледала да покаже да није одустала од претензија ка Македонији, већ да их је одржавала легалним путем.²²³ Пример деловања „легалним путем“ требало је да представљају петиције тројице југословенских држављана, Димитра Шалева (Димитрија Шалевића), Григора Анастасова (Глигорија Атанасијевића) и Димитра Илијева (Димитрија Илића) које су, почевши од јануара 1930, почели да поднесе Друштву народа.

Већ смо навели да је југословенска држава морала да се суочава са разним бугарским петицијама подношеним Друштву народа које је углавном лако решавала у своју корист. Међутим, највеће искушење за Краљевину Југославију уследило је у првој половини 1930. акцијом тројице наведених петиционара. За разлику од свих дотадашњих петиција које су одбациване као пропаганда ВМРО, ово је била прва петиција која је била поднета од стране житеља Јужне Србије, те је стога завредила пажњу у Друштву народа. Петиција, датирана у Скопљу децембра 1929, уручена је 14. јануара 1930. секретару Друштва народа Ерику Драмонду од стране Шалева и Илијева. Они су се изјаснили као легитимни представници бугарског народа из Јужне Србије, поткрепљујући своју тврдњу тиме да су у Југославији

²²⁰ АЈ, 341–50–155, циркулар министра иностраних послова Богољуба Јевтића Пов. Бр. 24621 од 13. децембра 1933; МИП Посланству у Лондону Пов. бр. 4 од 31. децембра 1932; Богољуб Јевтић Посланству у Лондону Пов. Бр. 10375 од 6. јуна 1933; посланик у Лондону МИП-у Пов. Бр. 539 од 4. јула 1933; циркулар Богољуба Јевтића Пов. Бр. 1423 од 21. јануара 1935; Џ. Роров, *n. d.*, 416–417.

²²¹ У питању је било тело коме је на основу чл. 141 Нејског мировног уговора поверено да донесе коначну одлуку у погледу учешћа цесионираних држава у бугарском јавном дугу.

²²² АЈ, 70–263–475, начелник Одељења државних дугова и државног кредита Министарства финансија министру финансија Станку Шверљуги Бр. 14502 од 14. априла 1931; Министарство иностраних послова (МИП) Министарству финансија Пов. Бр. 25346 од 31. децембра 1931; министар финансија Милорад Ђорђевић Војиславу Маринковићу Бр. 95 VI од 6. јануара 1932; МИП Министарству финансија Пов. Бр. 2323 од 11. фебруара 1932; МИП Министарству финансија Пов. Бр. 4269 од 11. марта 1932; помоћник министра финансија МИП-у Бр. 8323 од 30. марта 1932.

²²³ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 127.

вршили јавне функције²²⁴. У поднесеној петицији оптужили су југословенску владу за непоштовање мањинских права и систематску денационализацију и асимилацију „бугарског“ становништва које чини компактну масу у Македонији и то: затварајући бугарске школе и цркве, протерујући бугарске учитеље и свештенство, забрањујући коришћење бугарског језика и штампе, додајући наставак „ић“ на презимена итд. Због свега тога, апеловало се на Друштво народа да се македонском становништву призна бугарска националност, да се дозволи повратак емиграната у Македонију, да се изврши амнестија свих политичких затвореника, поново отворе бугарске школе и цркве, а како би се контролисало испуњење југословенских мањинских обавеза из мировних уговора, да Друштво народа успостави једну специјалну комисију у Македонији.²²⁵

Југословенски посланик у Берну и стални делегат при Друштву народа Илија Шуменковић телефонски је 18. јануара обавестио МИП о кораку Шалева и Илијева, тражећи да му се доставе њихови подаци.²²⁶ Убрзо је „приватним путем“ успео да дође и до петиције коју је на захтев Косте Куманудија, заступника министра иностраних послова, проследио Београду.²²⁷ Крајем јануара 1930. у Женеви је пристигао и Григор Анастасов који се придружио Шалеви и Илијеву у њиховој акцији. Наслућујући да постоји веза између „бугарских представника“ и хрватске емиграције у Женеви, југословенски МИП је наложио њихову присмотру. За ту сврху је од стране југословенског генералног конзула у Женеви ангажован бивши бригадир женевске полиције.²²⁸ Истовремено, Кумануди се интересовао код Шуменковића о могућности придобијања Илијева за сарадњу са Југославијом, уколико би се исправиле „погрешке учињене према његовој породици“.²²⁹

У међувремену, „Шалевић и другови“, како су често називани у грађи југословенске провенијенције, су радили на проширењу акције. Изабравши Женеви за стално седиште, своје деловање су озваничили узимањем назива „Депутација бугарске националне мањине у Југославији - Женева“ (*Représentation de la Minorité Nationale Bulgare en Yougoslavie – Geneve*).²³⁰ Како би задобили што ширу подршку за своју тезу давали су изјаве новинарима,²³¹ упућивали писма и петицију представницима разних организација и држава,²³² укључујући и југословенски МИП којем су петицију доставили 5. фебруара 1930. године.²³³ Поред тога, ширили су гласине да ће у скоријем временском периоду бити поднета још једна петиција са преко 1000 потписа становника из Јужне Србије, тражећи истовремено

²²⁴ Шалев је био кмет скопске општине, Анастасов народни посланик, а Илијев судија. Опширније о њима у: Воислав Кушевски, *Македонското прашање во Друштвото на народите. Постувавањето на македонското прашање како малцинско прашање во Друштвото на народите*, Скопје, 2001, 187–198.

²²⁵ Исто, 198–202; АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Посланству у Лондону Пов. бр. 1082 од 23. јануара 1930; *От Скопие до Женева. Димитър Шалев - заштитник на малцинствата в Обществото на народите*, сџс. Димитър Митев, Софија, 2012, 26–27 (даље: *От Скопие до Женева*); Исто, № 1, 63–67; Костадин Палешутски, *Македонското ослободително движение 1924–1934*, Софија, 1998, 228–229; Н. Жежов, *н. д.*, 221–222; С. Мићић, „Мала антанга и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године“, 344.

²²⁶ АЈ, 159–13, досије 7, телефонски извештај Шуменковића МИП-у Пов. бр. 50 од 18. јануара 1930; телефонски извештај Шуменковића МИП-у од 20. јануара 1930.

²²⁷ АЈ, 159–13, досије 7, телефонски извештај Шуменковића МИП-у од 20. јануара 1930; Кумануди Шуменковићу Пов. Бр. 939 од 20. јануара 1930; Шуменковић МИП-у Пов. Бр. 53 од 21. јануара 1930.

²²⁸ АЈ, 159–8, досије 15/II, генерални конзул у Женеви Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 17 од 1. фебруара 1930; АЈ, 159–13, досије 7, телефонски телеграм Шуменковића МИП-у од 29. јануара 1930; Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 1296 од 29. јануара 1930; секретар Сталне делегације при Друштву народа генералном конзулу у Женеви Строго Пов. Бр. 78 од 30. јануара 1930; *От Скопие до Женева*, № 6, 73–74; В. Кушевски, *н. д.*, 202.

²²⁹ АЈ, 159–13, досије 7, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа. Лично за посланика Строго Пов. Бр. 119 од 30. јануара 1930.

²³⁰ АЈ, 159–13, досије 1, извештај Милоја Сокића од 12. фебруара 1930; *От Скопие до Женева*, 22; В. Кушевски, *н. д.*, 202.

²³¹ АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић МИП-у Пов. Бр. 53 од 21. јануара 1930.

²³² О томе опширније у: *От Скопие до Женева*.

²³³ К. Палешутски, *Македонското ослободително движение 1924–1934*, 230.

од Друштва народа гаранцију да потписници не буду изложени прогону у Југославији.²³⁴ Југословенски Главни генералштаб није могао да потврди постојање тих потписа, али је изнео претпоставку да, уколико постоје, то могу бити потписи грађана које је Шалевић „на преваран начин“ прикупио за време избора.²³⁵

Оно што је представљало посебну тешкоћу за југословенску владу била је чињеница да су петицију поднели југословенски држављани. Наиме, све дотадашње петиције које су оптуживале југословенску државу за непоштовање мањинских права и денационализаторску политику у својим јужним и источним крајевима долазиле су из иностранства. Стога, оне су лако биле обаране у Друштву народа с образложењем да су стизале из непоузданих извора и представљале бугарску иредентистичку пропаганду. Овај пут ситуација је била другачија због чега је и Југославија морала да примени другачију тактику – компромитовање личности подносиоца петиције, односно проналажење доказа да су исти у вези са ВМРО. У извршење тог задатака укључиле су се различите југословенске службе.²³⁶

Југословенски војни и дипломатски кругови ни у једном тренутку нису сумњали у повезаност „Шалева и другова“ са ВМРО и Македонским националним комитетом у Софији. Индикације о њиховој међусобној повезаности појавиле су се убрзо по подношењу петиције: њено целовито објављивање у листу *Македонија* већ 22. јануара са факсимилом потписа Шалева и Илијева,²³⁷ размена поздравних телеграма између Шалева и председника Македонског националног комитета Константина Станишева,²³⁸ као и сарадња петиционара са женевским листом *La Macédoine*.²³⁹ Убрзо је југословенско Посланство у Софији успело да дође до конкретнијих података који су указивали на једну пажљиво припремљену антијугословенску акцију широких размера. Према тим информацијама, иницијатива за акцију Шалева и другова потекла је из кругова хрватске емиграције. На тајном састанку са припадницима ВМРО Иваном Хацовим и Страхилом Развигоровим у Будимпешти августа 1929, Анте Павелић и Густав Перчец су предложили упућивање у Женеву једне делегације од неколико поузданих људи из Јужне Србије, која би дејствовала паралелно са радом Хрватског комитета. Тај предлог је усвојен у Софији и за главног делегата је изабран Димитар Шалев, при чему је комуникација између њега и ВМРО успостављена преко албанског Посланства у Софији и албанског Конзулата у Скопљу.²⁴⁰ Да информације којима су располагале југословенске службе нису биле без основа говори и чињеница да су петиционари по доласку у Женеву успоставили блиску комуникацију са хрватским емигрантима.²⁴¹

²³⁴ АЈ, 159–13, досије 1, извештај Милоја Сокића од 12. фебруара 1930; АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић МИП-у Пов. бр. 64 од 23. јануара 1930; Шуменковић МИП-у. Лично за министра Пов. Бр. 123 од 14. фебруара 1930.

²³⁵ АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. бр. 3719 од 1. марта 1930.

²³⁶ S. Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, 40. Југословенски МУП је већ 1. фебруара 1930. доставио МИП-у податке о тројници петиционара које је окарактерисао као непоуздане особе које су све радиле из личних интереса, истовремено побијајући све наводе из њихове петиције о бугарском карактеру Македоније. АЈ, 159–13, досије 10, МУП МИП-у Пов. I Бр. 2227 од 1. фебруара 1930.

²³⁷ Поред листа *Македонија*, подношење петиције су пропратили и листови *Зора*, *Знаме*, *Независност*, *Слово*, *Радикал*, *Народ*, *Вардар* и *Утро*. АЈ, 159–13, досије 10, Љубомир Нешић Шуменковићу Пов. Бр. 264 од 18. фебруара 1930.

²³⁸ АЈ, 159–13, досије 10, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 220 од 12. марта 1920; В. Кушевски, *н. д.*, 208–209.

²³⁹ АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић Куманудију Пов. Бр. 137 од 27. фебруара 1930. Лист је излазио у Женеви од 1927. до 1938. и представљао гласило ВМРО михајловиста. Оснивач и главни уредник листа био је Симеон Ефтимов све до убиства децембра 1932. године. *Български периодичен печат 1844 - 1944. Анотиран библиографски указател, том III*, с.с. Димитър П. Иванчев, Софија 1969, 54–55.

²⁴⁰ АЈ, 159–13, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 3027. Мањ. 20–16 од 19. фебруара 1930; Љубомир Нешић Шуменковићу Пов. Бр. 358 од 4. марта 1930. Конзулат је, иначе смештен у Шалевићевој кући у Скопљу, и касније служио за одржавање везе са ВМРО, новчане трансакције и експедицију поште, у чему су извесну помоћ пружали и Италијани. АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 8496. Мањ. 20–16 од 7. маја 1930.

²⁴¹ АЈ, 159–13, досије 1, извештај Милоја Сокића од 12. фебруара 1930; АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић МИП-у. Лично за министра Пов. Бр. 123 од 14. фебруара 1930; АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 8496. Мањ. 20–16 од 7. маја 1930.

Секција за мањине Друштва народа отпочела је проучавање петиције одмах по њеном пријему. Узимајући у обзир карактер петиције, Ерик Драмонд је захтевао њено детаљније проучавање. Након опрезне анализе садржаја документа, Секција за мањине је утврдила да су испуњене све потребне процедуре. На основу тога, Секретаријат Друштва народа је предложио да петиција уђе у редовну процедуру, доставивши је званично и југословенској делегацији 17. фебруара 1930. године.²⁴² Пред Југославијом су стајале две опције: да оспори примљивост петиције и у том случају не одговара на изнете оптужбе или да је не оспори и буде принуђена да одговори. Како би разазнао југословенску позицију по овом питању, Илија Шуменковић је сондирао терен код генералног секретара Друштва народа Ерика Драмонда, који је по свему судећи, био на „југословенској страни“²⁴³. Ипак, Драмонд је био мишљења да Југославија не би требало да одбије примљивост петиције, већ да својим одговором побии наводе петиционара, сматрајући да би на тај начин решила ово питање у своју корист.²⁴⁴ Шуменковић је после извршених атентата у Пироту марта 1930. поново разговарао са Драмондом пред његов одлазак у Лондон, изневши му додатне аргументе о повезаности петиционара са ВМРО. Драмонд је, међутим, остао при свом ранијем ставу.²⁴⁵

О коначном ставу југословенске владе расправљало се на осмој седници Министарског савета Краљевине Југославије 10. марта 1930. године. Приликом реферисања заступник министра иностраних послова Коста Кумануди је изнео Драмондов предлог, сматрајући да је требало поступити као и са свим претходним представкама по том питању, односно да петицију треба одбити као неприхватљиву. У супротном, настављао је Кумануди, „значи да би признали мањине у тим крајевима“. Предлог Косте Куманудија је усвојен,²⁴⁶ те је овај већ током ноћи 10/11. марта инструисао Шуменковића да саопшти Секретаријату Друштва народа да југословенска влада сматра петицију непримљивом из разлога што у Југославији нема бугарских мањина и због увредљивог тона петиције. Истовремено, Шуменковић је требало да изјави да ће сва обавештења поводом петиције саопштити у приватној форми.²⁴⁷ Поред Илије Шуменковића, са званичницима Друштва народа је у корист југословенског става разговарао и југословенски министар иностраних послова Војислав Маринковић који се у том тренутку налазио у Женеви.²⁴⁸

Петиционари су са своје стране планирали да посете Лондон, Париз и Рим како би осигурали подршку и за септембарско заседање Друштва народа. Највише наде је полагано у подршку Велике Британије²⁴⁹, како због великог утицаја у Друштву народа, тако и због постојања заговорника бугарске тезе у Лабуристичкој партији и Балканском комитету, чији је председник Едвард Бојл намеравао да започне пробугарску кампању. За ту сврху, он је са још неколицином чланова Комитета, укључујући и археолога Артура Еванса, израдио један меморандум у коме су истакнута два начина за решење проблема: преговорима између

²⁴² АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић МИП-у Пов. Бр. 125 од 17. фебруара 1930; Шуменковић Куманудију Пов. Бр. 137 од 27. фебруара 1930; *От Скопие до Женева*, 28–29; В. Кушевски, *н. д.*, 206.

²⁴³ „Додајем да ми је на крају разговора Сер Ерик изрично рекао да и он жели да онемогући игру коју су предузели Шалевић и другови“. АЈ, 159–13, досије 7, Шуменковић Куманудију Пов. Бр. 137 од 27. фебруара 1930.

²⁴⁴ *Исто*.

²⁴⁵ АЈ, 159–13, досије 9, Шуменковић МИП-у Пов. Бр. 145 од 5. марта 1930; В. Кушевски, *н. д.*, 210.

²⁴⁶ *Затписници са седница Министарског савета*, 158.

²⁴⁷ АЈ, 159–13, досије 7, Кумануди Шуменковићу Пов. Бр. 4384 од 11. марта 1930.

²⁴⁸ В. Кушевски, *н. д.*, 211. Према наводима Војислава Кушевског, Маринковић је, у циљу обарања тезе о постојању бугарске мањине у Македонији, изјавио Паблу де Аскаратеу, директору Одељења за мањине Секретаријата Друштва народа, да словенско становништво „Српске Македоније“ нема никакву националну свест и да га не треба сматрати ни Србима ни Бугарима. *Исто*.

²⁴⁹ Бугарска влада је дискретно помагала мисију „Шалева и другова“, како не би изазвала реакцију Београда. Тројица петиционара су почетком маја 1930. телефонирали из Женеви бугарском посланику у Лондону Панчу Хаџимишеву обавештавајући га о својој намери да посете Лондон и молећи га да им обезбеди аудијенцију код државног секретара за спољне послове. Хаџимишев их је уверио да ће по доласку у Лондон моћи да рачунају на његову подршку у свему, али „на један дискретан начин, како успех њихове мисије не би био компромитован“. Цитирано према: Д. Косев, *н. д.*, 254–255.

југословенске владе и „легалног руководства македонског националног покрета“ или посредством Друштва народа.²⁵⁰ Поред тога, на седници Комитета марта 1930. одлучено је да се председнику владе Ремзију Мекдоналду упути једна депутација која је требало да га упозна са значајем поднете петиције.²⁵¹

Ипак, југословенска теза је неочекивану подршку добила са британске стране. Наиме, приликом боравка у Лондону, Ерику Драмонду је саопштено од стране Александра Кадогана, начелника Одељења за Друштво народа Форин Офиса, да британска влада такође располаже сигурним доказима о повезаности петиционара са ВМРО²⁵². То је утицало на Драмонда да, по повратку у Женеви, 24. марта 1930. саопшти Шуменковићу да је „променио своје мишљење“ по питању „Шалева и другова“ и ставио му до знања да уколико југословенска влада пружи конкретне доказе о њиховим везама са ВМРО, постоји могућност да Комитет тројице одбаци петицију.²⁵³

Располажући таквим подацима, Војислав Маринковић и Илија Шуменковић су се споразумели око наредних корака. На основу добијених инструкција, Шуменковић је саопштио Драмонду да Југославија неће оспорити примљивост петиција, као и да ће у одговарајућем року поднети два меморандума по овом питању: један, у коме ће се изнети докази о повезаности петиционара са ВМРО, при чему ће се захтевати да се петиције такве садржине више не подносе југословенској влади и други, којим ће се без директног одговора на петицију, изложити југословенске „опсервације“ на изложене оптужбе.²⁵⁴ Меморандуми су достављени почетком маја 1930, заједно са изјавом да се не може одговорити на петицију од „таквог извора и творца“. Уз овај материјал приложени су и писмени докази о повезаности Шалева, Илијева и Анастасова са представницима ВМРО Ивана Михајлова.²⁵⁵ Целокупна документација је потом предата Комитету тројице који је требало да донесе коначну одлуку по питању петиције. На челу Комитета налазио се пољски представник Аугуст Залески, док су чланови били државни секретар за спољне послове Велике Британије Артур Хендерсон и министар иностраних послова Финске Хјалмар Прокоп. Након анализе петиције и докумената поднетих од стране југословенске владе, Комитет је 15. маја 1930. одлучио да се петиција одбаци због сумњи о везама подносиоца петиције са ВМРО. Према томе, ова акција у Друштву народа, од које се много очекивало код заинтересованих политичких кругова и припадника македонских организација, није донела очекиване резултате.²⁵⁶

На одлуке Комитета тројице осврнуо се и Војислав Маринковић по повратку из Женеве, где је председавао 59. заседањем Савета Друштва народа, додајући да Друштво народа од јуна 1928. не узима у обзир петиције и меморандуме проистекле из кругова Македонског комитета. Одбијање да се петиција узме у поступак Друштва народа имало је

²⁵⁰ Исто, 249–250. Текст меморандума, чију копију је Бојл уручио бугарском посланику у Лондону да достави министру иностраних послова и вера Атанасу Бурову видети у: ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, листови 133–140.

²⁵¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, листови 141–142; Н. Жежов, *н. д.*, 223–224; Д. Косев, *н. д.*, 253.

²⁵² Југословенски посланик у Софији Љубомир Нешић је извештавао крајем фебруара 1930. да је тамошњи британски посланик послао петицију у Лондон ради обавештења уз напомену „да се може сматрати као сигурно да је ова петиција дело Македонског комитета“. АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 3752 од 27. фебруара 1930.

²⁵³ В. Кушевски, *н. д.*, 212.

²⁵⁴ Исто, 213; АЈ, 159–13, досије 7, Маринковић Шуменковићу Пов. бр. 242 од 25. марта 1930; инструкције Војислава Маринковића за одговор Секретаријату Друштва народа.

²⁵⁵ В. Кушевски, *н. д.*, 214.

²⁵⁶ Исто; АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 10280 од 26. маја 1930; *От Скопие до Женева*, 30; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 231–232. Поводом извештаја Комитета тројице, у бугарској литератури се наводи да није потпуно прихваћена југословенска теза да словенско становништво Јужне Србије не представља националну мањину, те да је Комитет дипломатски упозорио Београд да сам реши потешкоће у Македонији (К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 232). Са друге стране, у македонској литератури се истиче да се Комитет „ни овај пут“ није упуштао у проучавање „конкретних оптужби петиционара“, као ни питања о постојању бугарске мањине у Југославији. В. Кушевски, *н. д.*, 214.

психолошких последица на рад „Представништва бугарске националне мањине у Југославији“. То је утицало да један од подносиоца петиције Димитар Илијев убрзо после тога напусти Женеву. Преостала двојица, Шалев и Анастасов, су у посебној декларацији Друштву народа 30. маја изјавили да немају било какве везе са ВМРО и да једино продужавају легалну борбу бугарског народа у Југославији за своја права.²⁵⁷

Ипак, „Представништво бугарске националне мањине у Југославији“ и те како је имало везе са ВМРО. Како наводи бугарски историчар Димитар Митев, акција у Женеви је „координирана, подржана и финансирана од стране ВМРО“, што је поткрепљено архивском грађом из бугарских, српских, британских и швајцарских архива.²⁵⁸ Према његовим даљим наводима у ВМРО је правилно закључено да је успех акције зависио од испуњења минимум два услова: 1) подносиоци петиције морају бити из унутрашњости Вардарске Македоније, а не из редова емиграције и 2) одржавање потпуне тајности, како везе са Бугарском и ВМРО не би биле компромитоване. Стога, избор је пао на три „бугарска интелектуалца“.²⁵⁹ Са друге стране историчар Константин Палешутски наводи да су Шалев, Анастасов и Илијев обавестили ЦК ВМРО о својој мисији у Женеви и потом тражили смернице за даљи рад након предаје петиције.²⁶⁰

У сваком случају, веза са ВМРО је постојала, што је и доказано на основу материјала који је југословенска страна доставила Друштву народа. Како је извештавао чехословачки посланик у Софији, управо је тај материјал омогућио Војиславу Маринковићу да постигне „важну тактичку победу у двобоју са Буровим“.²⁶¹ У питању су били изводи из кореспонденције припадника ВМРО и бугарских власти, које је успела да прибави југословенска обавештајна служба, као и материјал достављен од стране Кирила Карацића (Кирила Караджова), студента из Штипа који је напустио ВМРО и вратио се у Југославију. Том приликом је југословенским властима ставио на располагање своја сведочанства и материјале о раду ВМРО у Бугарској и иностранству. Југословенска влада је те материјале проследила Друштву народа и посланицима великих сила у Београду, а током јула 1930. објавио их је и лист *Политика* у неколико наставака.²⁶²

У својим белешкама, Карацић се освртао и на боравак у Женеви где је приспео уз помоћ Симеона Ефтимова уредника листа *La Macédoine*. Према наводима Карацића, управо је Симеон Ефтимов у Женеви саставио петицију коју су предали Шалевић и Илић²⁶³ и то по налогу ЦК ВМРО.²⁶⁴ Наиме, на документу који је предат Секретаријату Друштва народа стоји да је израђен у Скопљу децембра 1929. године. Међутим, велика је вероватноћа да је петиција састављена ван Југославије. Бугарски историчар Димитар Митев сматра, и поред

²⁵⁷ *От Скопие до Женева*, 30; „Г. др. Маринковић о своме раду у Женеви“, *Политика*, 19. мај 1930, 1; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 231–232.

²⁵⁸ *От Скопие до Женева*, 19.

²⁵⁹ *Исто*, 20. Југословенски Главни генералштаб је располагао подацима да је Димитрије Илић изабран да буде један од чланова делегације за Женеву на конференцији која је одржана новембра 1929. у стану кмета Илије Поп-Јордановића у Велесу. Том приликом, Илић је примио 50.000 динара које је донео Динко Крајничанац, трговац из Скопља, док су остали учесници између себе скупили још 20.000 динара. Постојале су информације да се у циљу појачавања акције сакупљају и потписи који би представљали израз незадовољства становништва у Јужној Србији. АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. бр. 3719 од 1. марта 1930.

²⁶⁰ К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 233.

²⁶¹ *ЧИБИ*, II, № 168, 308.

²⁶² „Открића о ВМРО“, *Политика*, 3. јул 1930, 2; „Шта је у ствари ВМРО и како је та организација врбовала нашу омладину с Југа?“, *Политика*, 4. јул 1930, 3; „Скопски процес“, *Политика*, 5. јул 1930, 3; „Зашто сам, иако ослобођен на скопском процесу, побегао октобра прошле године у Италију?“, *Политика*, 6. јул 1930, 2; „Галијански затвор - лажан пасош и веза са главним агентима Ивана Михајлова“, *Политика*, 7. јул 1930, 3; „У Женеви“, *Политика*, 8. јул 1930, 2; „У Видину, Софији и Горњој Џумаји“, *Политика*, 9. јул 1930, 1–2; „У Видину, Софији и Горњој Џумаји“, *Политика*, 10. јул 1930, 2; „Шта значе открића г. Кирила Карацића“, *Политика*, 12. јул 1930, 1; Н. Жежов, *н. д.*, 203.

²⁶³ Карацић је навео да су и Шалевић и Илић „стари“ припадници ВМРО и да су по наредби ЦК напустили Југославију. „У Женеви“, *Политика*, 8. јул 1930, 2.

²⁶⁴ „Галијански затвор - лажан пасош и веза са главним агентима Ивана Михајлова“, *Политика*, 7. јул 1930, 3; „У Женеви“, *Политика*, 8. јул 1930, 2.

тога што „српски полицијски извештаји“ наводе да је петиција састављена у Софији и преко бугарског Посланства у Београду уручена петиционарима, да иста јесте настала у Софији, али да је Шалевићу и Илићу уручена у Женеви преко Симеона Ефтимова. Према Митеву, тешко је да би „искусан завереник“ какав је био Иван Михајлов пристао да такав документ буде достављен Шалевићу или Илићу у Југославију, јер би постојала могућност да буде откривен приликом њиховог напуштања земље.²⁶⁵

Петиција „Шалева и другова“ имала је две последице по Краљевину Југославију. Прва је била серија нових петиција од стране разних бугарских организација. Другу је представљао захтев Ерика Драмонда Секцији за мањине Друштва народа да напише извештај о српско-бугарским односима и Македонском питању, који није био наклоњен југословенској тези будући да је говорио о неидентификованој македонској мањини и да је препоручивао аутономну управу за Вардарску, Егејску и Пиринску Македонију. Према закључку историчара Срђана Мићића, ове последице нису уздрмале позицију Југославије у Друштву народа.²⁶⁶

Са друге стране, одбацивање петиције је имало озбиљне реперкусије на даље деловање петиционара из Јужне Србије. Захваљујући Јосипу Вилфану, Шалев и Анастасов нису прихваћени да учествују на Конгресу мањина септембра 1930. као представници бугарске мањине из Југославије, док Краљевина Југославија није имала превише потешкоћа у обарању њихових наредних петиција. Неуспех прве петиције је довео и до жестоког сукоба Шалева и Анастасова са Симеоном Ефтимовом, а касније и са Иваном Михајловим, када су покушали да се „осамостале“ од ВМРО. На крају, после одвајања од Шалева и Анастасова, Димитар Илијев је октобра 1932. прихватио сарадњу са југословенским властима. По налогу министра иностраних послова Богољуба Јевтића, Илијев (Илић) је поднео изјаву директору Секције за мањине Паблу де Аскаратеу којом је демантовао све тврдње у петицијама поднетим у заједници са Шалевом и Анастасовом.²⁶⁷

*

Иван Михајлов није чекао резултате „легалне“ политике у Женеви.²⁶⁸ Тежећи да прекине југословенско-бугарско споразумевање, ВМРО је обновио комитску акцију на југословенској територији, месец дана по предаји петиције. Као увод у серију атентата током марта месеца, у Кочану је 18. фебруара 1930. извршен напад на кафану „Шумадија“, који је, према подацима југословенског Посланства у Турској, предводио извесни Иван Петров.²⁶⁹ Том приликом је страдао један жандарм, док су починиоци остали неухваћени.²⁷⁰ Убрзо је 3. марта извршен атентат у Пироту, изван договорене двовласничке зоне. Овај пут извршиоци напада били су припадници организације ВЗРО²⁷¹. Прерушене комите су бациле две бомбе

²⁶⁵ *От Скопие до Женева*, 27.

²⁶⁶ S. Mičić, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, 41.

²⁶⁷ *Isto*, 41–42, 44–45; АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 14246 од 23. јула 1930; Маринковић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 16535 од 20. августа 1930; АЈ, 159–46, досије 1, генерални конзул у Женеви Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 109 од 21. октобра 1932; Богољуб Јевтић Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 478 од 28. октобра 1932; *От Скопие до Женева*, 31–35; Н. Жежов, *н. д.*, 223. Погледати и: В. Кушевски, *н. д.*, 215–232.

²⁶⁸ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 127.

²⁶⁹ АЈ, 370–24–73, лист 318.

²⁷⁰ Како је извештавао бан Вардарске бановине, непознато лице се у току вечери привукло до кафане, убило жандарма и бацило бомбу, при чему није било материјалне штете и жртава (АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 3344 од 21. фебруара 1930). Са друге стране, Иван Михајлов у својим сећањима наводи да је више лица учествовало у атентату, да је бачено четири бомбе и да је материјална штета износила између 50 и 100 хиљада динара, додајући да је приликом гоњења починиоца погинуо један жандарм. И. Михайлов, *Спомени III*, 410.

²⁷¹ Према наводима историчара Венцислава Велева, у периоду после 1929. људи из Западних покрајина су покренули иницијативу за вођење акција у чему су сарађивали са комитама македонског војводе Евтима Полског. Како Велев још наводи, терористичке акције на југословенској територији биле су једини могући облик отпора локалног бугарског становништва денационализаторској политици Београда. В. Велев, *н. д.*, 214.

кроз прозор хотела „Национал“, а потом још две бомбе на гомилу људи. Том приликом је рањено 25 лица, од којих је једно преминуло.²⁷² Користећи насталу гужву, нападачи су се упутили ка бугарској граници²⁷³. Заступник министра иностраних послова Коста Кумануди, инструисао је југословенског посланика у Софији да позове бугарску владу да се на основу постигнутог споразума састане Стална мешовита комисија и извиди случај. У случају бугарског одбијања, требало је да обавести бугарску владу да ће југословенки чланови комисије још истог дана отићи у Пирот ради вршења увиђаја. Љубомир Нешић је том приликом овлашћен да саопшти британском и француском посланику у Софији да ће, уколико се комитски напади на југословенској територији понове ван граничне зоне од 10 km, Југославија бити приморана да поново затвори границу „као и да предузмемо и друге репресалије“.²⁷⁴ Бугарска влада је прихватила југословенски предлог под условом да су трагови водили натраг до граничне зоне.²⁷⁵

Напади комита су се наставили. Шестог марта у Кривој Паланци је бачена бомба на једну кафану, док је 9. марта увече у Струмици, двоје лица убило општинског стражара и убацило бомбу у кафану „Уједињење“, при чему је рањено 15 људи.²⁷⁶ Истог дана у Цариброду се састала југословенско-бугарска Стална мешовита комисија. Прегледавши материјал о извршеним нападима Комисија је најстроже осудила атентате „јер они вређају не само државу, која је била жртва, него и високи циљ, којим је инспирисан споразум од 14. фебруара“. Том приликом, пошто је утврђено да су атентатори дошли из Бугарске, а потом се тамо и вратили, бугарски делегати су преузели доказни материјал како би га доставили бугарској влади.²⁷⁷

У разговору који је водио са британским и француским послаником, Коста Кумануди је навео трпељивост коју су југословенска штампа и јавност показивали према акцијама које су долазиле из Бугарске, додајући да се једно такво држање могло одржати до извесне мере. Кумануди је замолио британског и француског посланика да поставе директно питање бугарској влади да ли је била у могућности да спречи терористичку акцију са своје територије, упозоривши да ће, уколико бугарски одговор буде негативан, југословенска влада сама предузети потребне мере²⁷⁸. Југословенски посланици у Лондону и Паризу,

²⁷² АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. бр. 4117 од 4. марта 1930; *Britanci*, I, 651; „Двадесет и пет рањеника“, *Време*, 5. март 1930, 1. Обавештавајући посланства о наведеном догађају, Коста Кумануди је навео да је од 25 рањеника 11 умрло, а осам тешко рањено. АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. бр. 4117 од 4. марта 1930.

²⁷³ Према подацима којима су располагали југословенски органи, двојица атентатора су се 10. марта увече пребацила у Бугарску из правца Босиљграда. Како се наводи, претпостављало се да је један од њих био Петко Генчић из царибродског среза, док је други атентатор непознати Македонац (АЈ, 395–21–219, лист 614). Међутим, извршиоци атентата били су чланови ВЗРО Асен Николов Станоев (уједно и члан ВМРО) и Манол Јотов. Према неким подацима, њих двојица су, наоружани од Евтима Полског, имали задатак да убију југословенског обавештајног официра пуковника Милана Грујичића (погрешно се наводи као потпуковник Грујић), наводно одговорног за последња убиства Бугара из тог краја. Пошто се Грујичић није појавио, двојица комита су извршила напад на хотел „Национал“ и масу људи и исте вечери се повукли у Бугарску (В. Велев, *н. д.*, 214–215; Р. Евтимов, *н. д.*, 299–301). Пеш. пуковник Милан М. Грујичић се од октобра 1929. до августа 1930. налазио „на служби у Пиротском војном округу“, тј. вршио обавештајну службу према Бугарској. *Службени војни лист* (даље: *СВЛ*), бр. 44, 26. октобар 1929, 1728; *Исто*, бр. 31, 8. август 1930, 1658.

²⁷⁴ АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. бр. 4117 од 4. марта 1930.

²⁷⁵ *Britanci*, I, 651.

²⁷⁶ АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. бр. 4410 од 7. марта 1930; Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 4581 од 10. марта 1930; „Македонствујушчи су синоћ у Струмици бацили бомбе, ранили 15 мештана и убили једног стражара“, *Правда*, 11. март 1930, 1.

²⁷⁷ „Закључни протокол седнице Бугарско-југословенске сталне мешовите комисије, одржане 9. марта 1930 године у Цариброду“, *Правда*, 11. март 1930, 1.

²⁷⁸ Ова Куманудијева изјава је највероватније допринела да Форин Офис у својим извештајима пише да „краљ Александар намерава да казни починиоце атентата“, односно да Југославија упадне у Бугарску и сама се разрачуна са ВМРО (И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 123; D. Livanios, „A loveless entanglement“, 130). То није било без основа јер је Команди III армијске области у Скопљу јуна 1930. наређено да приступи планирању једне такве операције (Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, 239). О томе ће више речи бити у наредном потпоглављу.

такође су инструисани да од влада код којих су акредитовани затраже демарш у Софији.²⁷⁹ Форин Офис је сматрао да бугарска влада није у стању да поведе отворену борбу против ВМРО, али да је показивала добру вољу и да је радила на помирењу. Стога, југословенска влада би требало да продужи мирољубиву политику и тако не упадне у замку „македонствујушчих“, који теже отварању питања македонских мањина. Југословенски посланик у Лондону Ђорђе Ђурић саопштио је Орму Сарценту да је стални и енергичан притисак Британије и Француске на бугарску владу једини начин за спречавање инцидента и избегавање већег сукоба.²⁸⁰

Југословенски посланик у Софији Љубомир Нешић је по налогу своје владе 12. марта посетио Атанаса Букова и изразио наду да ће бугарска влада одмах предузети мере против припадника ВМРО.²⁸¹ Два дана касније Букова је посетио и британски посланик Сидни Вотерлоу који је добио инструкције да саветује бугарску владу да учини све што је у њеној моћи да спречи граничне инциденте и пронађе кривце.²⁸² Истог дана, Вотерлоу је телеграфисао Лондону да сматра ће бугарска влада предузети мере против ВМРО. Истовремено, сугерисао је да се „уколико се акције у Београду наставе“ предузму следећи кораци код југословенске владе: 1) позивање на стрпљење и уздржавање од провокација; 2) увођење „паметнијег“ и либералнијег режима за мањине и 3) престанак илегалних југословенских активности у Бугарској.²⁸³ Са друге стране, Невил Хендерсон је истог дана извештавао из Београда да се југословенска влада двоумила да ли да заузме чвршћи став према Бугарској или да покаже стрпљење.²⁸⁴ Форин Офис је свакако саветовао умереност, чему се придружила и Француска.²⁸⁵ Француски отправник послова у Софији је бугарског министра иностраних послова и вера посетио 17. марта. Њему је Буков поновио оно што је, по свему судећи, саопштио југословенском и британском посланику: да ће бугарска влада забранити излажење листова *Свобода или смрт*, органа обе струје аутономистичког крила ВМРО, док ће осталим њиховим органима (*Македонија, Време, Вардар*) наредити умереније држање; да је већ наређено властима да спречавају нелегалне прелазе у Југославију; да ће се у јужним крајевима Бугарске извршити смена председника општина официрима и да је полиција већ ухапсила изванредан број људи, за које се показало да нису они идентификовани

²⁷⁹ АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 4581 од 10. марта 1930; *Britanci*, I, 651.

²⁸⁰ АЈ, 341–24–77, Ђурић МИП-у Пов. бр. 144 од 12. марта 1930.

²⁸¹ АЈ, 159–7, досије 15/1, Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 456 од 18. марта 1930; „Југословенска нота“, *Политика*, 16. март 1930, 3.

²⁸² АЈ, 159–7, досије 15/1, Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 456 од 18. марта 1930; АЈ, 341–24–77, Ђурић МИП-у Пов. бр. 147 од 12. марта 1930. Бугарска штампа је корак британског посланика представљала као демарш ради информисања о последњим догађајима. Због тога је Кумануди покушао да издејствује код британске владе званично објављивање британског корака, али у томе није имао успеха. Сматрао је да се код бугарске јавности не сме оставити утисак да је корак био информативног карактера јер би тиме „цела позиција ослабила до те мера да је боље да до демарша није ни дошло“, што би могло и да охрабри македонствујушце на нове акције. АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 4990 од 17. марта 1930; Ђурић Куманудију К. Пов. Бр. 151 од 17. марта 1930; Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 5035 од 17. марта 1930.

²⁸³ И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 123. Десетак дана касније Вотерлоу је у једном телеграму Форин Офису оптуживао Југославију за тензије у региону јер је тврдоглаво одбијала да ублажи „бедан“ положај Македонаца и помагала земљорадничке емигранте у њиховим нападима на Бугарску. Чак је сумњао да су поједини напади ВМРО били инсценирани од стране Југославије (D. Livanios, „A loveless entanglement“, 131). Слично је извештавао и италијански посланик у Софији Ренато Пјачентини. Он је сматрао да је бугарска влада показала флексибилност и тако избегла заоштравање конфликта: с једне стране задовољила је Југославију изласком мешовите комисије на границу и спровођењем извесних хапшења и интернирања, док је с друге стране демантовала одговорност владе за активности ВМРО, теретила Београд за „терористички режим“ у Македонији и помоћ земљорадничкој емиграцији. И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 128.

²⁸⁴ И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 123. Румунски министар иностраних послова Георге Миронеску изјавио је 14. марта новинарима да би у случају неиспуњавања југословенских захтева постојала могућност заједничког демарша чланица Мале антанте у Софији, „ради обезбеђења мира на Балкану“. АЈ, 395–21–219, лист 610; „Г. Миронеску о могућности демарша у Софији“, *Политика*, 16. март 1930, 3.

²⁸⁵ *Britanci*, I, 651–652; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 186.

од стране југословенске делегације у Цариброду. Буров је потом тражио од француског отправника послова да замоли своју владу да искористи свој утицај у Београду како би Југославија учинила неки гест који би олакшао бугарској влади рад на спречавању терористичких напада. Истовремено је упозорио на могућност извршења нових атентата, због чега је молио да се утиче на хладнокрвност Београда. На питање отправника послова да ли ће доћи до предузимања мера против ВМРО, Буров је одговорио да је ВМРО тајна организација „и да се против ње не може ништа предузети“.²⁸⁶

Добивши информације о овом разговору, Коста Кумануди је инструисао Љубомира Нешића да „најенергичније“ изјави Бурову да ће југословенска влада у случају било каквог новог атентата „заузети држање како нађе за сходно“. Према Куманудију, сама чињеница да бугарски министар иностраних послова предвиђа нове атентате указује да то није непознаница бугарској влади, што је још више обавезује да „буде одлучна до најкрајније мере“. Што се тиче геста који је Буров захтевао, Кумануди је изјавио да је он већ учињен - југословенска влада није отказала „Софијски споразум“ и још увек није предузела никакве мере. Нешићу је саопштено да британског посланика у Софији обавести о свом кораку, као и о разговору између Бурова и француског отправника послова.²⁸⁷

Љубомир Нешић је, у духу добијених инструкција, 19. марта предузео корак код Бурова.²⁸⁸ Истог дана, добивши уверења да ће се истовремено учинити савети у Софији и Београду, британско-француском кораку се придружила и Италија.²⁸⁹ Према наводима Илча Димитрова, посланици Велике Британије и Француске су различито наступили у Београду и Софији. Док су у Београду дали савете у најопштијем виду, у Софији су желели да буду упознати са предузетим мерама. У разговору са њима Атанас Буров је обећао да ће бугарска влада предузети одређене мере, уз констатацију да док год југословенска влада не призна Македонцима мањинска права те мере неће имати велики значај.²⁹⁰ Буров је и италијанског посланика Пјачентинија уверавао у чврсте одлуке владе да спречи понављање инцидената. Италијански посланик је разговарао и са бугарским председником владе Љапчевим који му је изнео страховања поводом гласина о припремама михајловиста за нови напад као и о југословенским војним припремама. Упозорио је Пјачентинија, свакако са намером да овај то пренесе Ивану Михајлову, да ће уколико дође до непосредне опасности бити приморан да примени крајње мере против ВМРО, о чему је италијанско Посланство обавестило Михајлова.²⁹¹

Југословенски МИП је такође пратио рад комита. Добијени су подаци о припремама за напад на царибродску железничку станицу и Кратово, као и за напад на железничке објекте дуж Вардара.²⁹² Југословенски војни изасланик у Софији пуковник Чедомир Шкекић такође је јављао да Иван Михајлов спрема „акцију већег стила“ на југословенској територији

²⁸⁶ АЈ, 159–7, досије 15/І, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 5169 од 18. марта 1930; Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 456 од 18. марта 1930.

²⁸⁷ АЈ, 159–7, досије 15/І, Кумануди Сталној делегацији при Друштву народа. За Војислава Маринковића Стр. Пов. Бр. 236 од 18. марта 1930.

²⁸⁸ „Нови југословенски корак у Софији“, *Правда*, 22. март 1930, 2.

²⁸⁹ *Исто*; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 186; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 129. Југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић је тежио да и Немачка интервенише код бугарске владе, али безуспешно (ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 80–82). Са друге стране, Вук Винавер наводи да је немачки посланик у Софији добио инструкције да учини демарш. V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 186.

²⁹⁰ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 139–140 (напомена 96). Британски посланик у Београду Невил Хендерсон је писао Лондону да Југославија никада неће признати постојање бугарске националне мањине у својој земљи. Према његовом мишљењу, које је саопштио представницима југословенске владе, решење македонског проблема је лежало у администрацији која би становништву на југу земље донела мир и просперитет. Хендерсон је изјавио и краљу Александру да становништво Вардарске бановине не сматра ни Србима ни Бугарима, већ Македонцима. И. Дренков, *Великобританија и македонският въпрос*, 123.

²⁹¹ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 129.

²⁹² АЈ, 370–24–73, лист 318; АЈ, 395–21–219, лист 614.

и да извештавајући о последицама мартовских атентата, чехословачки отпавник послова у Београду Вокач је истакао да је југословенка штампа писала „веома тактично“ и по први пут за десет година одвојила Бугарску од ВМРО. Ова обрнута тактика југословенског МИП-а, настављао је Вокач, имала је за последицу да Македонски комитет по први пут демантује своје званичне изјаве о одговорности за атентате. Изненађена раздвајањем Бугарске од ВМРО, бугарска штампа је отпочела са оштрим нападима на ВМРО, при чему је на то утицало и убиство уредника листа *Вардар* протогеровисте Васила Пундева.²⁹³ Ипак, Илчо Димитров наводи да је у београдским владајућим круговима владало подвојено мишљење око тога какав положај треба заузети према Бугарској. Према њему „као и увек, крајњи шовинисти су захтевали моментално отказивање споразума и затварање границе“, али да је линију највећег разумевања условио страх „најодговорнијих министара“ и краља Александра од стављања македонског питања у међународни оквир. Због тога је штампа била умерена према Бугарској, а оштрица напада је усмерена на Италију као инспиратора акција ВМРО са циљем спречавања југословенско-бугарског зближења.²⁹⁵

Ови напади у штампи били су део такозваног „рата штампом“ између Југославије и Италије, како га је именовала Дуња Херцигоња, који је отпочео у другој половини 1929. године. Као повод за избијање „рата“ послужило је погубљење Владимира Гортана у Пули. Наиме, пет истарских Словенаца, ухапшених марта 1929. због ометања италијанских избора у Пазину пуцањем на бираче, спроведено је 16. октобра 1929. у Пулу где им је одржано суђење. Владимир Гортан је осуђен на смрт и стрељан 17. октобра ујутру, док су остала четворица осуђена на 30 година робије. Пресуда је изазвала талас огорчења широм земље, уз демонстрације у Загребу, Љубљани, Сплиту, Нишу и Београду. Демонстрације су пратили жестоки антииталијански написи у штампи, због чега је италијанско Посланство у Београду упутило протестну ноту, на шта је југословенска влада одговорила у прилично оштром тону. Наведени догађаји су довели до знатног погоршања односа између Италије и Југославије. Свакодневно су се дешавали мањи инциденти који су праћени интензивном разменом нота и представки, уз константне међусобне нападе у штампи.²⁹⁶ Крајем године југословенска влада је била веома забринута непријатељским држањем Италије и како је извештавао британски посланик у Београду све југословенске „невоље потицале су из Рима, који је настојао да је окружи непријатељским прстеном. Македонске комите, хрватски екстремисти, Бугарска, Албанија, Мађарска и Аустрија увучени су у италијанску мрежу“.²⁹⁷ Ипак, опасност од Италије имала је своју примену у југословенској унутрашњој политици и, како је сматрао Невил Хендерсон, утицала је на чвршће повезивање југословенских народа а тиме представљала и чврсту препреку сепаратистичким покретима.²⁹⁸

Први знаци попуштања затегнутости измеђи Италије и Југославије појавили су се крајем фебруара 1930, што је навело Велику Британију да покуша да посредује у побољшавању односа између две земље. Користећи боравак италијанског министра иностраних послова Дина Грандија у Лондону поводом конференције о поморском разоружању Форин Офис је планирао састанак између Грандија и државног секретара за

²⁹³ АЈ, 370–24–73, лист 338. Ово је потврдио и сам Љапчев наводећи Пјачентинију да су поједини бугарски официри умешани у мартовске атентате у Југославији (И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 127). Ипак, према сазнањима југословенског МУП-а, Иван Михајлов је обуставио све активности до 12. маја, када је требало да се на седници Друштва народа реши питање петиције Шалева, Илијева и Анастасова. Уколико би Друштво народа одбацило петицију или је не би ни разматрало, већ припремљене групе би ступиле у дејство, како из Бугарске, тако и из Албаније, и започеле терористичку акцију на југословенској територији. АЈ, 370–24–73, лист 340.

²⁹⁴ ЧИБИ, II, № 154, 276.

²⁹⁵ И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 128.

²⁹⁶ *Britanci*, I, 608–609; D. Hercigonja, *n. d.*, 37–38; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 168.

²⁹⁷ *Britanci*, I, 609.

²⁹⁸ D. Hercigonja, *n. d.*, 39.

спољне послове Артура Хендерсона, до кога међутим није дошло. Ипак, на основу сачуваног концепта за разговор види се и став Форин Офиса поводом југословенско-италијанских односа. Основа сукоба две јадранске државе лежала је у италијанско-француском ривалству на Балкану. Као кључни догађај Форин Офис је означио потписивање пакта између Југославије и Француске 1927, због чега је Италија одбила да односе са Југославијом посматра изван италијанско-француског сукоба. Због тога је требало искористити тренутак попуштања тензија у циљу побољшања међусобних односа. Уместо Хендерсона са Грандијем је разговарао његов заменик Роберт Ванситарт. Његово посредовање у Београду преко Невила Хендерсона и разговор који је Богољуб Јевтић имао са Мусолинијем у Риму током јануара, резултирали су успостављањем „новинског примирја“ крајем марта 1930. и наговештајем нових преговора између Југославије и Италије.²⁹⁹ Показатељ промена у италијанско-југословенским односима било је и италијанско учешће у југословенском стабилизационом зајму, који је југословенска влада затражила од британске банке „Ротшилд и синови“, као и пристајање на заједнички демарш у Софији са британском и француском владом.³⁰⁰

Како би спречила даље погоршање ситуације, бугарска влада је решила да ухапси виновнике атентата на југословенској територији и да интернира сва сумњива лица ван граничне зоне. Истовремено, Народном собрању су поднети на усвајање Пиротски протоколи и „Софијски споразум“. Те мере су поздрављене у Британији, као пут ка очувању мира на Балкану.³⁰¹ Бугарска је заиста приступила извесним хапшењима. Јављано је да је извршено на стотину хапшења, углавном Македонаца и Бугара из Западних покрајина, као и да је међу ухапшенима било и њихових вођа. Међутим, то су све биле безначајне личности и владало је уверење да ће пре или касније сви ухапшени бити пуштени на слободу. У Софији се говорило да су хапшења извршена на основу списка, достављеног од стране југословенске владе, састављеног на основу фалсификованих докумената, чиме је требало да се на суђењу покаже неозбиљност југословенске владе. Југословенски посланик у Софији је уверавао свог чехословачког колегу да југословенска влада није доставила никакве спискове, већ да су хапшења извршена према нахођењу бугарске владе. Нешић је изразио и скептичност у значај извршених хапшења, додајући да је, уколико бугарска влада намерава да нешто учини против ВМРО, довољно било да ухапси Ивана Михајлова. Према томе, хапшења су једино имала за циљ да се пред великим силама прикаже да бугарска влада испуњава своје међународне обавезе,³⁰² што је била и оцена југословенског војног изасланика у Софији пуковника Шкекића.³⁰³

Проверавајући вести о масовним хапшењима, пуковник Шкекић је утврдио да је ухапшено свега неколико лица осумњичених за крађу, а као потврду својих тврдњи навео је писање листа *Луч*, органа Александра Цанкова, који је демантовао написе провладиних и македонских листова. У свом извештају пуковник Шкекић је изнео и своја запажања: да док год Андреј Љапчев буде био на власти Бугарска неће предузети озбиљне мере у циљу растурања и деловања ВМРО („јер је и сам Македонац“) из разлога што му организација служи као сигуран ослонац за држање власти и средство у политичкој борби са Цанковим³⁰⁴ и опозицијом; министар иностраних послова Атанас Буров нема слободу деловања, што се видело у сукобу између Љапчева и Цанкова, у коме се солидарисао са Љапчевим и тиме доказао да није био за искрен споразум са Југославијом и против ВМРО. Сматрао га је само параваном, иза кога је спољну политику водио Љапчев према дириговању краља Бориса, који

²⁹⁹ *Isto*, 40–43.

³⁰⁰ *Isto*, 43–44; *Britanci*, I, 660.

³⁰¹ „Какве ће мере предузети бугарска влада“, *Политика*, 17. март 1930, 2; И. Димитров, „Българо-италиански политически отношения“, 127–128.

³⁰² *ЧИБИ*, II, № 155, 277–278.

³⁰³ *AJ*, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 6321 од 3. априла 1930.

³⁰⁴ О сукобу на релацији Љапчев - Цанков биће речи касније.

је пак кочио сваки корак ка зближењу Југославије и Бугарске³⁰⁵. Према томе, закључио је Шкекић, није требало очекивати ликвидирање ВМРО, већ нове нападе на југословенској територији.³⁰⁶ Супротно томе, британски посланик у Софији Вотерлоу је изражавао поверење у искрене намере Букова и Љапчева за борбу против македонске организације и побољшање односа са Југославијом. Ипак, замерио је што су мере бугарске владе према ВМРО усмерене према појединцима уместо „целом телу“.³⁰⁷

Интерес који је Велика Британија посвећивала побољшању југословенско-бугарских односа демонстриран је посетом Невила Хендерсона Софији³⁰⁸, званично приватној. Циљ посете била је „размена мисли“ британских представника у Београду и Софији и усклађивање рада двају посланстава³⁰⁹. Наиме, „непристрасна линија“ Форин Офиса, често је била нарушавана ставовима којима су посланици били подложни у земљама у којима су били акредитовани³¹⁰. Стога, Форин Офис, односно Орм Сарцент, као директно надређени посланицима, морао је да их повинује линији „виђеном из Лондона“.³¹¹ Невил Хендерсон је у Софији боравио од 31. марта до 2. априла 1930.³¹² и за то време сусрео се са бугарским министром иностраних послова Атанасом Буковим, италијанским и југословенским послаником у Софији, Николом Антоновим, бугарским дописником листа *The Times*, а примљен је и у аудијенцију код краља Бориса.³¹³ Разговор са бугарским министром иностраних послова свакако је био од највеће важности. Буков је на Хендерсоново питање изнео жеље бугарске владе за „понашање“ Београда у погледу побољшања односа: 1) да Југославија не упућује никакве ултиматуме; 2) да се бугарски емигранти земљорадници преместе у унутрашњост Југославије како би се онемогућио њихов упад на бугарску територију³¹⁴; 3) да Југославија прекине да финансира бугарске емигранте и БЗНС у Бугарској³¹⁵ и 4) да Београд и даље показује стрпљење и попустљивост. Изразио је и наду да

³⁰⁵ Овај Шкекићев извештај је очигледно саопштен Невилу Хендерсону, а овај га показао Сидни Вотерлоу, јер је Вотерлоу наводе да Љапчев и Борис раде против зближења са Југославијом оценио апсурдним. *Цар Борис III*, I, № 87, 182.

³⁰⁶ АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. бр. 6321 од 3. априла 1930.

³⁰⁷ И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 123–124.

³⁰⁸ Хендерсон је почетком марта саопштио Кости Куманудију да је добио налог да обиђе све престонице околних држава и својој влади поднесе извештај о политичкој ситуацији на Балкану. АЈ, 395–21–219, лист 611.

³⁰⁹ С обзиром на то да су и Хендерсон и британски посланик у Бугарској Вотерлоу своје извештаје о Хендерсоновој посети Софији упутили лично Орму Сарценту, директору одељења за Централну Европу Форин Офиса, велика је вероватноћа да је Хендерсонов пут у Софију био инициран од стране Сарцента. *Цар Борис III*, I, № 88, 184 (бележка 1).

³¹⁰ Хендерсон је често знао да пребаци Форин Офису да је неправедно да се сваки пут када ВМРО изврши напад од Југославије тражи умереност. Сматрао је да Југославија жели помирење, али да Бугари то онемогућавају дозвољавајући владавину ВМРО у Петричу (D. Livanios, „A loveless entanglement“, 131). Ставови Вотерлоуа смо већ навели, а опширније у : Илко Дренков, „Македонскиот вџпрос в кореспонденцијата на британскиот дипломат Сидни Уотърлоу през 1930 г.“, *Македонски преглед*, № 1, (2012), 67–84.

³¹¹ *ЧИБИ*, II, № 155, 281; D. Livanios, „A loveless entanglement“, 130–131; И. Димитров, „Българо-италиански политически отношения“, 130; И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 124.

³¹² Рејхалец погрешно наводи да је Хендерсонова посета била од 23. до 25. марта 1930. *ЧИБИ*, II, № 155, 280.

³¹³ *Исто*; *Цар Борис III*, I, № 88, 183; И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 124.

³¹⁴ Бугарски листови су у пар наврата доносили написе о нападима бугарских емиграната из Југославије у правцу Тустендила и Цумаје што је са југословенске стране демантовано и окарактерисано као покушај скретања пажње са мартовских атентата. Деманти су упутиле и вође бугарских емиграната („Диверзија македонствујушчих“, *Политика*, 25. март 1930, 3; „Писмо г. Христа Стојанова“, *Политика*, 26. март 1930, 3; „Неистинита вест о нападу бугарских емиграната“, *Политика*, 2. април 1930, 1). Према истраживању историчара Срђана Мићића, Бугарска је од 1925. до 1930. лажно оптуживала југословенску државу за упаде наоружаних одреда на своју територију како би побољшала свој меѓународни положај или пред иностранством „замаскирала“ упаде комита на југословенску територију. С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 936.

³¹⁵ После напуштања идеје о државном удару у Бугарској уз помоћ земљорадничке емиграције, југословенски МИД је отпочео да финансијски помаже крило БЗНС које је наставило да спроводи политику Александра Стамболијског (БЗНС „Врабча I“). На његовом челу се налазио Константин Муравјев, иначе сестрић Стамболијског. С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 931.

ће југословенске власти ухватити банду Доче Узунова³¹⁶ и додао да и уколико југословенска влада не испуни бугарске „жеље“, бугарска влада неће одступити од тежње за добрим односима са Југославијом и борбом против ВМРО, јер је то за Бугарску била једина могућа политика.³¹⁷ У разговору са италијанским послаником у Софији Ренатом Пјачентинијем, Хендерсон је оценио југословенско-бугарски сукоб као резултат напетих односа између Југославије и Италије. Сматрао је да тренутна ситуација на Балкану одговара једино Француској, за коју се, услед италијанског притиска, Југославија чвршће везује. Исто мишљење је делио и Сидни Вотерлоу. Стога је Хендерсон апеловао на јединство Италије и Велике Британије на Балкану.³¹⁸ По повратку у Београд, Хендерсон се састао са више југословенских министара и кнезом Павлом и том приликом закључио да је код свих владало неповерење у бугарске добре намере. Међутим, сматрао је да већи неспоразуми могу бити избегнути уколико Атанас Буров и Љубомир Нешић остану на својим положајима, будући да су њих двојица на њега оставила највећи утисак.³¹⁹

Према чехословачком посланику у Софији, посета Невила Хендерсона Бугарској није најпријатније примљена од стране бугарског Двора³²⁰, јер је протумачена као контрола британског посланика у Софији од свог београдског колеге. Према истом извору, првобитно је Сидни Вотерлоу желео да посети Југославију како би боље упознао суштину југословенско-бугарског спора. Међутим, упознат са кампањом бугарске штампе према његовом претходнику поводом посете Јужној Србији 1928, Вотерлоу је одлучио да позове Хендерсона у Софију како би своју каснију посету Београду могао да окарактерише као узвраћање посете. Због поменутог нерасположења поводом Хендерсонове посете, Вотерлоу је одлучио да посети Атину, како би се избегли коментари о британском посредништву.³²¹ Ипак, ни до ове посете није дошло због „незгодног тумачења“ софијске и атинске штампе.³²² Закључак чехословачког посланика је да Вотерлоу својим ентузијазмом није задобио симпатије ни југословенске ни бугарске стране. Бугари нису били задовољни његовим свакодневним посетама Љапчеву и Бурову, што је критиковано као непријатно мешање у једно питање које се тицало једино бугарске владе. Са друге стране, Југословени су били упознати са његовим „неутралним“ ставом по македонском питању и предлозима учињеним Форин Офису. Према Рејхолецу, њихово незадовољство ће постати још веће када буду сазнали да је Вотерлоу разговарао са председником Македонског националног комитета Станишевим преко кога је упутио поруку Ивану Михајлову да обустави терористичке нападе који наносе „велику штету македонској ствари“.³²³

„Жеље“ које је Атанас Буров саопштио Невилу Хендерсону усвојио је и Форин Офис. Када је југословенски посланик у Лондону упитао које мере може предузети југословенска

³¹⁶ Дочо Узунов је био бугарски бандит. Бугари су оптуживали Југославију да му је пружила уточиште на својој територији и омогућавала му прелазак преко границе у Бугарску. „Дочо Узунов“, *Време*, 19. новембар 1929, 3.

³¹⁷ *Цар Борис III*, I, № 86, 180.

³¹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 186; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 130.

³¹⁹ *Цар Борис III*, I, № 88, 183–184.

³²⁰ Истим подацима је располагало и југословенско Посланство у Софији. АЈ, 341–24–77, МИП Посланствима у Паризу и Лондону и Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 9146 од 12. маја 1930.

³²¹ *ЧИБИ*, II, № 157, 283.

³²² *Исто*, 283–284; АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 8088 од 28. априла 1930.

³²³ *ЧИБИ*, II, № 157, 284. Вотерлоу је маја 1930. у писму свом пријатељу Роберту Ванситарту, подсекретару Форин Офиса, изнео нове предлоге за решење македонског питања у оквиру кога је убрајао и Западне покрајине. Предложио је враћање босиљградског и царибродског среза Бугарској, које је окарактерисао безначајним за Југославију, што би представљало добар подстицај за превазилажење међусобних супротности и решење македонског питања. Поред тога, изнео је и идеју о независној Македонији која би тако представљала јединствену везу између Срба и Бугара. Замисли британског посланика у Бугарској нису добиле подршку званичника Форин Офиса (И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 126–127). Према македонском историчару Николи Жежову предлог враћања Босиљграда и Цариброда Бугарској постојао је и на југословенској страни. Према његовим наводима, Љубомир Нешић је 1930, на основу идеје краља Александра и Војислава Маринковића, предложио Бурову повратак поменутих градова уз услов ликвидирања ВМРО. Према Бурову, овај предлог је одбијен јер уништење македонске организације није било могуће док је Андреј Љапчев био на челу владе. Н. Жежов, *н. д.*, 151.

влада како би помогла британске напоре у Софији на спречавању терористичких активности ВМРО саопштени су му слични захтеви, са назнаком да је са истима упознат и Коста Кумануди, који је бугарске захтеве оценио као разумне.³²⁴ Британске погледе на југословенско-бугарске односе посланик Ђорђе Ђурић је изложио у свом извештају МИП-у. Форин Офис је општу слику односа стварао на основу извештавања британских посланика у Софији и Београду, писања разних историчара и новинара, као и кроз српско-бугарске ратне сукобе. И поред југословенског негирања македонског проблема, за Британију, „чак и за наше енглеске пријатеље“, у Јужној Србији су постојале бугарске „или бар неке македонске мањине“. Са друге стране, Форин Офис је био уверен да бугарска влада има вољу, али да је немоћна да ишта предузме против ВМРО и да је та организација чак опаснија за Бугарску него за Југославију. Стога, Југославија не би требало да својим нестрпљењем подрива бугарско систематско уништавање организације. И поред свега наведеног, Ђурић подвлачи да би било погрешно закључити да Британија има више симпатија за Бугарску него за Југославију, већ чак можда и напротив. Међутим, како би се сачувао мир, што је била основа британске спољне политике, Форин Офис је видео два начина побољшања односа између Београда и Софије: 1) давање извесне аутономије Јужној Србији или слободну употребу бугарског језика, школе и цркве, чиме би се разоружао ВМРО или 2) да Југославија као јача држава „стрпљиво подноси“ комитске акције док се саме од себе не угасе. Ђурић је истакао да се треба обратити посебна пажња на југословенску пропаганду у Британији, посебно на придобијање нове генерације млађих политичара и пословних људи који су имали контакте са Југославијом.³²⁵

Кризу у југословенско-бугарским односима пратила је и криза унутар бугарског режима. Демократически зговор се на власти у Бугарској налазио од августа 1923. године. Од самих почетака, унутар оваквог конгломерата политичких партија (Демократска, Обједињена народно-прогресивна, Радикална и Народни савез) постојало је нејединство његових чланова по разним питањима, што је доводило до међусобних борби, а све у циљу добијања државних функција. Најчешћи сукоби вођени су између три најснажније групације: демократа, народњака и цанковиста обједињених око својих вођа Андреја Љапчева, Атанаса Букова и Александра Цанкова.³²⁶ Сменом Цанковљевог кабинета јануара 1926, на чело бугарске владе дошао је Андреј Љапчев. Тиме су у први план избиле његове, као и присталице Атанаса Букова, новопостављеног министра иностраних послова, док су тзв. „деветојунци“ изгубили своје положаје. Незадовољни новонасталом ситуацијом, окупили су се око Александра Цанкова и оформили опозицију унутар самог Зговора, критикујући рад Љапчевљеве владе.³²⁷

Своје отворено незадовољство владином политиком, група је изражавала кроз свој лист *Луч*, који је почео да излази почетком децембра 1928. године. По наслову листа, група око Цанкова добила је назив „лучисти“. Они су наставили систематску критику власти, посебно током 1929. када се почела осећати економска криза.³²⁸ „Лучисти“ су приликом својих напада на владу посебно циљали њену економску, као и репарациону политику, која је постала актуелна крајем 1929. и почетком 1930. године³²⁹. Иако је сума коју је на крају

³²⁴ АЈ, 341–24–77, Сарцент Ђурићу № С 2919/82/7 од 14. априла 1930.

³²⁵ АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 6762 од 20. маја 1930; *Месечни извештаји југословенског посланства у Лондону 1930–1941. година*, прир. проф. др Миодраг Зечевић, Миладин Милошевић, Београд 1991, 23–24.

³²⁶ Георги Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1969), 25–27.

³²⁷ *Исто*, 28; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 349.

³²⁸ Г. Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор“, 38–39; Румяна Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1994/1995), 40.

³²⁹ Користећи своје пријатељство са Љубомиром Нешићем, Александар Цанков је од јесени 1929. у тајности преговарао са њим и покушавао да осигура француску подршку како би, у случају добијања мандата за формирање владе, повео политику зближења са Југославијом и Малом антантом, окретања ка Француској и уништења ВМРО. Као противуслугу, Цанков је тражио југословенску и француску потпору у репарационом питању. Извештавајући Војислава Маринковића о овим разговорима, Нешић је изјавио да не сумња у „добре

Бугарска требало да исплати знатно умањена, потписивање договора о бугарским репарационим задужењима јануара 1930. довело је до критика на рачун владе и то не само од Цанковљеве групе. Услед толиких супротности унутар владајуће већине, постојала је могућност да влада не добије поверење у Народном собрању. Због тога је Љапчев започео размишљања о реконструкцији свог кабинета.³³⁰

На додатно слабљење владиних позиција утицали су и општински избори одржани фебруара 1930. који су довели до низа инцидената, док је у појединим местима дошло и до крвавих обрачунавања. Иако је формално Демократически зговор однео победу, резултати су показали да је освојио око 15.000 гласова мање него на прошлим изборима, док је забележен огроман број гласова за земљорадничку листу БЗНС „Врабча 1“, главног конкурента режима.³³¹ Детаљне извештаје о изборима достављао је дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић. Он је оценио да је Зговор претпрео тежак пораз, те да је само уз примену „страховитог терора“ успео да се одржи на власти. Како је Љапчев оптужио земљорадничке вође у Собрању да примају новац од Југославије, Денић је сматрао да је најбоље да се повољан резултат БЗНС не објављује.³³² Према накнадно добијеним подацима „с најмеродавније стране“ изборни резултати су били фалсификовани те да је БЗНС „Врабча 1“ освојила око 300.000 гласова што је представљало успех „неконстантован од преврата 1923. године“. Према истом извору, праве резултате није објављивала ни влада „из појмљивих разлога“ ни земљорадничке вође због страха од могућег терора. Како не би „страдали наши познати пријатељи“, Денић је пренео њихову молбу да се вести о изборном терору и резултатима доставе штампи пријатељских земаља, с тим да југословенска штампа не извештава о томе још извесно време.³³³

Узимајућу у обзир растуће незадовољство према Зговору у земљи, показано на фебруарским изборима, као и сукобе унутар владајућег режима, Љапчев је покушао да приволи Александра Цанкова да уђе у владу. Међутим, разговори које су у другој половини фебруара вођени између Љапчева, Бурова и Цанкова нису довели до промене ситуације јер је Цанков одбио да уђе у кабинет на чијем челу ће бити Љапчев, већ је хтео да он буде нови председник владе.³³⁴ Буров је о непомирљивом држању Цанкова говорио и Љубомиру Нешићу, који је, оцењујући његово објашњење као „правдање“, изјавио да он не жели да се меша у унутрашње ствари Бугарске „што је и у интенцији“ југословенске владе.³³⁵

Не успевши да изврши реконструкцију кабинета Љапчев је био приморан да у Собрању добије поверење владине политике. Међутим, добио је једва прелазну већину, при чему је цела Цанковљева група влади ускратила поверење. Захваљујући таквом стању у парламенту доведен је у питање опстанак Демократическог зговора на власти. Због тога је током марта 1930. одржано заседање Савета Зговора на коме се расправљало око консолидације партије. Током вишедневне расправе дошло се до закључка да је потребно извршити широку реконструкцију владе, што су подржали сви министри. С тим у вези 15. маја 1930. образована је „трећа влада Андреја Љапчева“ са равномерном поделом ресора: три су добиле демократе, три народњаци и три цанковисти уз министра војног као нестраначку личност. У владу је ушло шест нових министара, међу њима и Александар Цанков као министар просвете. Овај

намере и искреност“ Цанкова, али је изразио сумњу у успех његовог програма. АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића (14.439), документ 355 (даље: АСАНУ, 14.439); *ЧИБИ*, II, № 153, 272; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 108, напомена 261.

³³⁰ Г. Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор“, 41–42; Р. Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление“, 41; Войн Божинов, *Андрей Ляпчев*, София, 2006, 97; исти, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да стим. Разказ за живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005, 178–179.

³³¹ Г. Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор“, 42; Р. Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление“, 41–42.

³³² АЈ, 38–27–71, Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 51 од 18. фебруара 1930; Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 56 од 22. фебруара 1930.

³³³ На крају документа је дописано „Не искористити без сагласности г. Заст. господина Мин. Ин. Послова“. АЈ, 38–27–71, непотписан извештај од 27. фебруара 1930.

³³⁴ Г. Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор“, 42–43.

³³⁵ АЈ, 395–21–219, лист 613.

поступак, изведен мимо знања Народног собрања, изазвао је протест опозиције. Поред начина формирања нове владе, протестне речи су упућиване и на рачун цанковиста, који су до тог тренутка критиковали економску и финансијску политику владе, а потом ушли у њен састав спроводећи ту исту политику. Цанковљев улазак у владу довео је и до протестних реакција, како других чланова Зговора, тако и присталица његове групе. Тако је група незадовољника приступила кругу „Звено“ одакле је наставила борбу против владе. Ипак, улазак Цанкова у владу био је компромисно решење учињено са циљем одржавања Зговора на власти.³³⁶

Према оцени посланика Љубомира Нешића пресудну улогу у реконструкцији кабинета имао је краљ Борис. Из владе су елиминисани, а у Собрању сузбијени „екстремни елементи ђенерала Влкова и деветојунског режима“. Акција је проширена и на војску где је поред људи генерала Влкова вршено и чишћење Цанковљевих присталица. Како је даље јављао Нешић, ову акцију је краљ Борис водио преко Љапчева и Бурова желећи да се ослободи утицаја људи који су сматрали да краљ због деветојунског преврата 1923. њима дугује свој положај. Таква политика је била могућа неутралисањем Цанкова његовим уласком у владу. На тај начин је, преко Љапчева и Бурова, краљ Борис све више учвршћивао свој утицај и положај у држави.³³⁷ Значај краља Бориса око састава нове владе истицао је и британски посланик у Софији.³³⁸

Наведеним променама у бугарској влади постављало се питање да ли ће доћи до предузимања озбиљнијих мера против ВМРО, узимајући у обзир позитивне ставове Александра Цанкова по питању југословенско-бугарског зближења и његове осуде комитског деловања михајловиста. Југословенски посланик у Софији је био мишљења да ниједна бугарска влада неће имати снаге да радикално ликвидира „македонско зло“, те да можда не би ни требало захтевати радикалне мере, правећи поређење са судбином Александра Стамболијског који је управо то хтео да учини. Страхујући да иста судбина може стићи и Цанкова, Нешић је сматрао да ће „бити довољно“ уколико његово присуство у влади спречи погоршање тренутне ситуације.³³⁹

Љубомир Нешић је добро проценио „промене“. Убрзо по образовању кабинета италијански посланик у Софији Пјачентини је уверен са званичне стране да се неће допустити Цанковљев утицај на „општу политику“. Љапчев је умирио и посланике македонске групе и уверио их да ће Цанков своје идеје „прилагодити реалности“, док је ЦК ВМРО обавештен да се владина политика по македонском питању неће мењати.³⁴⁰ Тако је и било. Мере које је бугарска влада предузела против ВМРО усмерене су на његово протогеровистичко крило чији је лист *Вардар* заплешен, док је орган михајловиста *Свобода или смрт* и даље несметано штампан. На тај начин је бугарска влада знатно допринела консолидацији фракције михајловиста.³⁴¹

Промена југословенског става према Бугарској

Како је постало јасно да Бугарска неће применити радикалне мере према ВМРО, југословенска влада је дошла до закључка да су бугарска уверавања за побољшање међусобних односа била неискрена, те да су сви југословенски кораци у том смислу схватани

³³⁶ В. Божинов, *Андрей Ляпчев*, 97–98; Г. Наумов, „Политически борби в Демократическия сговор“, 44–49.

³³⁷ АЈ, 159–44, досије 15/III, МИП Посланствима у Паризу, Лондону и Риму и Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 496 од 20. јула 1930.

³³⁸ *Цар Борис III*, I, № 89, 185–187.

³³⁹ АЈ, 38–27–71, Бранислав Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 61 од 24. фебруара 1930; *ЧИБИ*, II, № 160, 288–290.

³⁴⁰ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 156. Разговарајући са Пјачентинијем, Јордан Чкатров, један од најповерљивијих људи Ивана Михајлова, је изјавио да Македонци преферирају Љапчева више него било коју другу политичку личност. Ипак, саопштио је да ко год буде био на власти, ВМРО ће и даље спроводити своју акцију. *I Documenti Diplomatici Italiani. Settima Serie: 1922–1935*, Volume IX (15 aprile - 31 dicembre 1930), Roma, 1975, № 46, 65 (даље: DDI, Settima Serie, Vol. IX).

³⁴¹ *ЧИБИ*, II, № 162, 291.

као знак слабости и страх од италијанске опасности.³⁴² Због тога је одлучено да се према Бугарској заузме знатно чвршћи став.³⁴³

За време свог боравка у Женеви где је председавао Саветом Друштва народа, Војислав Маринковић се у разговору са новинарима средином маја 1930. осврнуо и на југословенско-бугарске односе. Оценио је да договори усвојени у Пироту и Софији имају позитиван утицај на међусобне односе и нагласио да је потребан мир како би се они и даље развијали у позитивном смислу. Ипак, поводом последњих инцидената на граници, Маринковић је изјавио да ће уколико Југославија не добије задовољење, морати да се обрати Друштву народа.³⁴⁴ Исто је изјавио и новинару *Политике* по повратку у Београд, додајући да ће се при обраћању Друштву народа позвати на члан 12 Статута.³⁴⁵ Наиме, на основу наведеног члана, уколико Друштво народа у року од девет месеци не би решило питање македонствујућих Југославија би имала слободу деловања по свом нахођењу.³⁴⁶ Маринковићеве изјаве новинарима бурно су пропраћене у бугарској штампи, која је писала да оне представљају блеф, јер би изношењем тог проблема пред Друштво народа, македонско питање било пуштено у јавност. И поред тога, изјаве југословенског министра иностраних послова завредиле су пажњу бугарске јавности, која их је схватила као претњу ратом или војне интервенције на бугарској територији.³⁴⁷ Позивање на одређени члан Статута изазвало је и забринутост британске владе, посебно што је његова измена већ била најављена за наредно заседање Скупштине Друштва народа. Стога је британска влада инструисала Невила Хендерсона да поздрави југословенско позивање на Друштво народа у решавању спора, али и да упозори на могућност стављања „под лупу“ југословенске управе у Јужној Србији.³⁴⁸ Бугарски посланик у Паризу Богдан Морфов је извештавао да је генерални секретар француског Министарства иностраних послова Филип Бертело био изненађен Маринковићевим изјавама, сматрајући их неумесним и непромишљеним.³⁴⁹

На изјаве Војислава Маринковића осврнуо се и бугарски министар иностраних послова Атанас Буров. Скрећући пажњу британском посланику у Софији на живљу активност бугарских комита, Љубомир Нешић је обавештен да је у разговору са Вотерлоуом Буров „изразио бојазан“ да Маринковићеве коментари могу бити схваћени као провокација и тиме подстакну нове атентате. Маринковић је на то љутито реаговао³⁵⁰ сматрајући да управо таква изјава бугарског министра иностраних послова показује оправданост југословенског става да бугарска влада не предузима ефикасне мере за сузбијање комитских активности. Због тога је саопштио Ђорђу Ђурићу да упозори Форин Офис на све последице до којих би довели евентуални нови атентати, посебно што, по свему судећи, бугарска влада има

³⁴² Исто, 292–293.

³⁴³ Првобитно југословенско становиште је било да је најважније да дође до престанка атентата, а да је свеједно на који начин ће то бугарска влада спровести (Исто, 292). Међутим, после атентата у Нишу јуна 1930, о којима ће у даљем тексту бити више речи, југословенски став је радикализован, те је као услов за побољшање односа између две земље истакнуто ликвидирање ВМРО (*Чешки и словачки извори за бугарската историја*, том III, сьс. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова, Софија, 1994, № 30, 82 (даље: *ЧИБИ*, III)) што сликовито потврђују и речи Војислава Маринковића: „Очекујем само да се уништи једно приватно друштво које прави штету другим[а]“. „О хапшењима македонствујућих“, *Политика*, 2. јул 1930, 3.

³⁴⁴ „Г. др. Маринковић о нашој спољној политици“, *Политика*, 16. мај 1930, 1.

³⁴⁵ „Г. др. Маринковић о своме раду у Женеви“, *Политика*, 19. мај 1930, 1.

³⁴⁶ *Britanci*, I, 652.

³⁴⁷ *ЧИБИ*, II, № 162, 294. Писање бугарске штампе о Маринковићевој изјави видети у: АЈ, 38–27–71, дописник ЦПБ-а из Софије Велимир Кривошић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 239 од 13. јуна 1930; АЈ, 159–44, досије 15/III, Љубомир Нешић Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 796 од 21. маја 1930.

³⁴⁸ *Britanci*, I, 652.

³⁴⁹ *От Скопие до Женева*, № 82, 212.

³⁵⁰ „По Буровљевој концепцији требало би да ја своје изјаве шаљем претходно на цензуру у Софију, да не би којом изјавом случајно изазвао терористичку акцију“. АЈ, 341–24–77, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 10616 од 2. јуна 1930.

информације о њиховим припремама, а ништа не чини на њиховом спречавању.³⁵¹ Информације о комитским припремама, којима је југословенска страна располагала, убрзо ће се показати као тачне.

Међутим, Војислав Маринковић је и пре тога решио да је дошло време за промену политике према Бугарској и одлучио је да смени Љубомира Нешића са места посланика у Софији.³⁵² Чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхалец јављао је још почетком априла 1930. да се у Београду размишљало о опозиву Нешића из Бугарске. Наводио је да југословенској влади смета начин на који Љапчев „Европи баца прашину у очи“ поводом комитских напада, закључивши да је југословенска влада имала право јер бугарска влада није била способна да предузме било какве озбиљне мере против ВМРО. Међутим, сматрао је да би прекид политике побољшања односа са Бугарском била грешка јер би тиме ојачали противници међусобног зближења, а ни Европа не би на то благонаклоно гледала.³⁵³ Ипак, према Рејхалецу, и сам југословенски посланик је, као изразити присталица зближења две јужнословенске краљевине, признао да његова политика није дала задовољавајућих резултата и да је дошао до убеђења да би требало повести резервисанију политику према Бугарској. Нешић је сматрао да би место југословенског посланика у Софији требало да остане упражњено годину дана како би се Бугарској показало да Југославија није била у таквом положају да јој је по сваку цену требало бугарско пријатељство. Посланством би управљао „безличан“ отправник послова, а то би уједно одговарало и бугарском Посланству у Београду на чијем челу је и даље био „безначајан и стар Вакарелски“.³⁵⁴

У бугарској престоници се крајем маја већ отворено говорило о Нешићевом одласку, а британски посланик Вотерлоу је чак располагао подацима да ће га заменити југословенски представник при Друштву народа Илија Шуменковић.³⁵⁵ Податке о томе је износила и бугарска штампа, која је оштро иступала против Шуменковића као „рenegата“ и „србомана“³⁵⁶. Према мишљењу дописника ЦПБ-а из Софије Велимира Кривошића, циљ бугарске штампе је био да у јавном мњењу створи негативан став по питању издвања агремана Илији Шуменковићу, као и да се онемогући постављање на високе положаје „националних људи“ из крајева који су мировним уговорима постали део југословенске државе.³⁵⁷

Војислав Маринковић је 30. маја обавестио Љубомира Нешића да ће бити премештен у Турску, од које је већ затражен агреман, и да постоји могућност да место посланика у Софији остане извесно време упражњено. Као разлог за ту одлуку наводио је „несносну buku“ која је подизана против Шуменковића кога, према својим речима, није ни помишљао да упути у Софију, док је као други разлог навео да Бугари „својим понашањем нису заслужили ништа друго“.³⁵⁸ Указ о премештају Љубомира Нешића у Ангору донесен је 5. јуна 1930. године. Софију је напустио 25. јуна предавши дужност отправника послова саветнику Посланства Милану Антићу.³⁵⁹ Бугарска штампа је поводом Нешићевог одласка

³⁵¹ Исто; АЈ, 341–24–77, Маринковић Ђурићу Пов. бр. 972 од 31. маја 1930; ЧИБИ, II, № 164, 297. Крајем маја Ђурић је разговарао са својим бугарским колегом Панчом Хацимишевим, који га је уверавао да су сви меродавни кругови у Бугарској били за зближење са Југославијом. Ипак, као што је био случај у Југославији, и у Бугарској је било кругова који на тај процес нису благонаклоно гледали. Због тога је сматрао да је неопходно да између две владе постоји узајамно поверење и да се не паничи по избијању неког инцидента или атентата, до којих је увек могло доћи. Ђурић се сложио са његовим излагањем, саопштавајући му да је писао Београду у том смислу. Истовремено га је обавестио да је веома често, добивши инструкције од своје владе да учини протест у Форин Офису, то чинио у мекој форми. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, лист 88.

³⁵² ЧИБИ, II, № 164, 297.

³⁵³ Исто, № 156, 281–282.

³⁵⁴ Исто, № 162, 293.

³⁵⁵ Исто.

³⁵⁶ „Ренегат“ и „србоман“ су изрази коришћени од стране Бугарске за особе које су биле родом из Македоније а изјашњавале се као Срби.

³⁵⁷ АЈ, 38–27–71, Велимир Кривошић Председништву Министарског савета бр. 237 од 12. јуна 1930.

³⁵⁸ ЧИБИ, II, №, 297.

³⁵⁹ АЈ, 334/Персонални–178–501, листови 109, 111–112.

донела низ топлих опроштајних чланака. Ипак, према мишљењу дописника ЦПБ-а из Софије, то је такође био вид притиска на југословенску владу у погледу одређивања новог посланика.³⁶⁰ Иако су Нешићев опозив из Софије југословенски званичници покушали да представе као природан ток догађаја након три године проведених у бугарској престоници, његов премештај је представљао промену југословенске политике према Бугарској и заузимање знатно чвршћег става.³⁶¹ То је потврђено и постављањем Александра Вукчевића за новог посланика у Софији 30. августа 1930, који је имао нетрпељив став према Бугарима и јавно показивао „антибугарска осећања“.³⁶² Вукчевић је на нову дужност ступио 4. новембра 1930. године.³⁶³ На тај начин је поново завладао период захладнелих односа између две јужнословенске краљевине. Такво стање је потрајало све до јесени 1933. када су иницијативом краља Бориса и краља Александра предузети кораци ка поновном побољшању односа.

У време опозивања Нешића из Софије извршен је још један терористички напад на југословенској територији. Дванаестог јуна 1930. у Нишу су експлодирале три „паклене машине“: у 20.50 часова на железничкој станици, при чему је једна особа погинула, док су три рањене; у 23.05 часова на 900 m од железничке станице на прузи Ниш – Пирот. Том приликом је на том месту пронађена још једна бомба, која је експлодирала док су се чекали стручњаци за демонтажу. Четврта „паклена машина“ је експлодирала 13. јуна у 3.15 часова на излазу из града у правцу Лесковца. Осим страдалих лица при првој експлозији, остале бомбе нису нанеле никакву штету.³⁶⁴ Нови чехословачки посланик у Београду Роберт Флидер је јављао да су напади били одговор на раније Маринковићеве изјаве. Сматрао је да, због присуства великог броја жандарма и војске, атентатори нису могли да дођу из Бугарске, већ да су извршиоци били локални људи потплаћени бугарским новцем. Самим тим, истраживање атентата није спадало у домен Мешовите комисије, јер је Ниш био ван граничне зоне. Поводом атентата југословенска штампа је објавила само званична саопштења, уздржавајући се од било каквих коментара. Са друге стране, бугарска штампа је применила двојну тактику. Док су владини листови осудили атентате као злочин ВМРО, уперен против побољшања југословенско-бугарских односа, опозициона штампа је нападе окарактерисала као унутрашње питање Југославије.³⁶⁵

Дописник ЦПБ-а у Софији Велимир Кривошић у свом извештају поводом напада такође закључује да је атентат дело ВМРО, најављен у последњем броју листа *Свобода или смрт* пре извршења напада, правећи тако паралелу са нападима у Пироту, које су михајловисти такође најавили на исти начин³⁶⁶. Кривошић је извештавао и да је постојала

---

³⁶⁰ АЈ, 38–27–71, Велимир Кривошић Председништву Министарског савета бр. 237 од 12. јуна 1930. О Нешићевом наследнику се интересовао и бугарски посланик у Турској, о чему га је питао приликом њиховог првог сусрета. Нешић му је одговорио да су најозбиљнији кандидати били Радомир Луковић, некадашњи саветник Посланства у Софији и до 1929. генерални конзул у Цариграду и Мирослав Јанковић, председник југословенске делегације у Мешовитој југословенско-бугарској комисији. Сматрао је да ће до јесени положај југословенског посланика у Софији бити решен. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 89–90.

³⁶¹ АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 11.985 од 22. јуна 1930; *ЧИБИ*, II, № 162, 293; „Југословенско-бугарски односи и премештај г. Нешића“, *Политика*, 2. јула 1930, 3.

³⁶² АЈ, 334/Персонални–143–466, листови 785, 787; *ЧИБИ*, III, № 30, 84; *Britanci*, I, 653, паромена 18; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 83; „Бугарска влада дала је агреман за наименовање нашег посланика у Софији г. др. Вукчевића“, *Време*, 1. септембар 1930, 1.

³⁶³ АЈ, 334/Персонални–143–466, лист 793.

³⁶⁴ „Паклене машине у Нишу“, *Политика*, 14. јун 1930, 2.

³⁶⁵ *ЧИБИ*, II, № 167, 305.

³⁶⁶ Извршиоци ових напада, за разлику од пиротских које су извршили припадници организације ВЗРО, нису познати. Ипак, Румен Евтимов у својој књизи наводи да су напади у Нишу дело Асена Николова и „диверзантско-терористичке групе вртоповаца“ које је он организовао. Претпоставља да је један од извршиоца био и већ помињани Манол Јотов (Р. Евтимов, *н. д.*, 181, 302). Међутим, Асен Николов на свом саслушању пред југословенским органима приликом хапшења 1936. наводећи своје акције на југословенској територији не помиње ову код Ниша 1930. године (ВА, П-17, к. 95в, ф. 3, д. 6, лист 3). Дописник ЦПБ-а из Софије Велимир Кривошић је имао податке да су атентатори били са југословенске територије. АЈ, 38–27–71, Кривошић шефу ЦПБ-а Строго Пов. бр. 431 од 7. августа 1930.

могућност извршења атентата на краља Александра и југословенску владу у Београду за време соколског слета, о чему су кружиле гласине по Софији,³⁶⁷ поткрепљујући ове вести писањем листа михајловиста *Свобода или смрт*.³⁶⁸

Атентати у Нишу изазвали су оштру реакцију Велике Британије. Британски посланик у Софији Сидни Вотерлоу је по повратку из Лондона уручио Бурову 27. јуна оштар демарш поводом толерисања „револуционарских“ организација на бугарској територији. Том приликом му је скренуо пажњу, да уколико у Друштву народа започне расправа о македонском проблему, дискусија неће бити усмерена на питање југословенске управе у Македонији, већ искључиво на атентате и постојање ВМРО у Бугарској. Вотерлоу је упозорио Бурова да уколико Бугарска не усвоји нови курс и не покаже свету да је намерна да спроводи закон и буде „господар на својој територији“, не може рачунати ни на најмању подршку Лондона. Вотерлоу се осврнуо и на нова хапшења Македонаца у Бугарској, саопштавајући Бурову да се хапшење безначајних појединаца ни у ком случају не може узети као доказ коректности бугарске владе, већ да је потребно предузети мере против вођа.³⁶⁹ Сличан разговор је водио и са краљем Борисом.³⁷⁰

Наиме, током 21. и 22. јуна 1930, по налогу Бурова, изненадно су извршена хапшења Македонаца у Бугарској. Прве доступне информације знатно су преувеличавале размере тих хапшења те се говорило о стотинама ухапшених, међу којима је било и вођа и значајнијих личности. То је довело до бурне реакције бугарске штампе, која је износила оптужбе на рачун владе, а нарочито Атанаса Бурова, што је требало да наведе на чињеницу да је бугарска влада, супротно унутрашњем расположењу, спровела мере против нелегалних организација. Као допуну ове тезе, штампа је доносила написе да је бугарска влада предузела наведене мере под притиском југословенске владе, а у вези са нишким атентатима. Међутим, убрзо се показало да бугарска влада није предузела никаква хапшења поводом атентата већ да је приредила, како је извештавао дописник ЦПБ-а, „најобичнију рацију“, задржавајући у притвору извештан број лица. Осврћући се на ова хапшења, чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхolec је оценио да је ова акција требало да покаже Европи да Бугарска спроводи закон и кажњава припаднике илегалних организација.³⁷¹

Буровљев поступак је био срачунат. Добивши информације од свог посланика у Лондону да Форин Офис припрема оштар демарш поводом комитских акција, Буров је издао наређење за предузимање мера против Македонаца. Ипак, Вотерлоу му је ставио до знања да те мере нису довољне. О британском кораку није био обавештен ни француски посланик. Стога је чехословачки посланик у Софији сматрао да је британски демарш био спонтан и да није затражен од стране југословенске владе.³⁷²

Пријемом демарша, бугарској влади није преостало ништа друго него да примени „озбиљније“ мере. Због тога је решено да се организује процес против Ивана Михајлова због убиства протогеровисте Васиља Пундева марта 1930. године. Како су приликом саслушања убице изјавиле да су од Михајлова добиле писмени налог за извршење злочина, државни тужилац је изнео оптужбу како против физичких извршиоца, тако и наручиоца, односно Михајлова.³⁷³ Међутим, на суђењу које је одржано новембра 1930. Михајлов је „као интелектуални кривац“ ослобођен оптужби, док су двојица убица осуђени на по 15 година затвора.³⁷⁴ Војислав Маринковић је поводом тога инструисао посланика у Лондону да

³⁶⁷ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву министарског савета Бр. 261 од 18. јуна 1930.

³⁶⁸ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву министарског савета Пов. Ст. бр. 318 од 8. јула 1930.

³⁶⁹ ЧИБИ, II, № 168, 307;

³⁷⁰ Цар Борис III, I, № 90, 188–189.

³⁷¹ АЈ, 38–27–71, реферат дописника ЦПБ-а у Софији Велимира Кривошића поводом хапшења Македонаца Председништву Министарског савета Пов. Стр. бр. 281 од 27. јуна 1930; ЧИБИ, II, № 168, 306–307.

³⁷² ЧИБИ, II, № 168, 307.

³⁷³ Исто, 310.

³⁷⁴ Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август - децембар) 1930. године, књига I, прир. Нада Петровић, Саша Илић, Београд, 2005, 191 (даље: Извештаји МИП-а, I).

саопшти Форин Офису да је суђење показало да Бугарска ВМРО третира као „полузванично тело и да њене наредбе за убиства служе као извињење и олакшање околности“.³⁷⁵

Колика је била моћ михајловиста ВМРО у Бугарској показала је тзв. „шпијунска афера“. Почетком августа 1930. михајловисти су у Софији ухватили Андреја Андрејева, железничког чиновника у Цариброду, иначе њиховог повереника, под оптужбом да је радио за југословенску обавештајну службу³⁷⁶ и потом га одвели у Ћустендил где су га подвргли мучењу. Под таквим околностима Андрејев је био приморан „да призна“ кривицу и „открије“ неколико имена из војске и полиције који су наводно били југословенски агенти, укључујући и поручника Крума Алексијева. Исти поступак је примењен и над њим који је под мукама „потврдио“ сарадњу поменутих официра са југословенским службама. Међу њима се налазио и пуковник Константин Маринополски, који је потом ухапшен и убијен у затвору³⁷⁷. Поменути официри су били пријатељи пуковника Дамјана Велчева, припадника круга „Звено“. План михајловиста је био да инсценирају заверу звенара и њихових приврженика у војсци против краља Бориса, док се пуковник Маринополски нашао у тој групи јер је упорно одбијао сарадњу са Иваном Михајловим. У припреми овог плана, михајловисти су имали подршку официра блиских генералу Ивану Влкову и михајловистима ВМРО, међу њима и начелника Генералштаба генерала Сотира Маринкова.³⁷⁸

Међутим, аферу је открио Димо Казасов, оснивач круга „Звено“, и обелоданио је 21. септембра 1930. у истоименом листу чији је био и уредник, жестоко нападајући бугарску владу. То је изазвало велико узнемирење у бугарској јавности и огромно незадовољство међу официрима бугарске војске. Бугарска влада је, према оцени југословенског Посланства у Софији, показала „велику збуњеност“, а затим издала званично саопштење да је Андрејев вршио шпијунажу за рачун Југославије, а да је за своје саучеснике назначио поручника Алексијева и пуковника Маринополског. Њиховим саслушањем је утврђено да нису криви, али је пуковник Маринополски „из честољубља“ извршио самоубиство. Контрадикторне изјаве бугарских војних и политичких кругова, као и „непромишљено организована“ кампања бугарске штампе против листа *Звено* и Краљевине Југославије „свршила се на штету Бугарске“.³⁷⁹ Постојећу ситуацију у земљи искористио је круг „Звено“ за јачање својих позиција, заузимајући јавно страну војске.³⁸⁰

³⁷⁵ АЈ, 341–24–77, Маринковић посланику у Лондону Пов. Бр. 24231 од 4. новембра 1930.

³⁷⁶ Неколико дана пре своје отмице, Андрејев је ступио у контакт са дописником ЦПБ-а у Софији Велимиром Кривошићем и понудио да му достави имена људи који су извршили терористичке нападе у Пироту и Нишу. Испоставило се да је Андрејев, користећи се својим положајем, пребацио потребан експлозив из Бугарске у Југославију. По доспећу афере у јавност, према Кривошићу, отправник послова у Софији Милан Антић је тражио информације од војног изасланика у Софији и полицијског комесара у Цариброду, али су обојица изјавили да Андрејев није био у њиховој служби. Антић је потом упутио у Цариброд секретара Посланства Милоша Саковића који је закључио да је Андрејев сарађивао са комесаром у Цариброду. По свему судећи, Андрејев је преносио „кафанске приче“ због чега је његова надокнада износила свега 100 динара месечно (АЈ, 38–27–71, Велимир Кривошић „шефу“ Строго Пов. Ст. Бр. 431 „уникат“ од 7. августа 1930; Кривошић „шефу“ Строго Пов. Ст. Бр. 435 од 13. августа 1930; Строго Пов. Ст. без броја од 23. августа 1930; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 498 од 20. септембра 1930). Са друге стране, војни изасланик у Софији пуковник Чедомир Шкекић се 28. августа 1930. приликом путовања возом распитивао о Андрејеву код начелника Пасошког бироа на железничкој станици у Драгоману Александра Винарова и команданта II подучастка капетана Кубадинова. Том приликом су обојица приметили Шкекићеву упорност да сазна разлоге „премештаја“ Андрејева из Цариброда. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 469, листови 111–112.

³⁷⁷ Историчар Војин Божинов наводи да је хапшење Маринополског представљало резултат акције коју је бугарско Министарство војно предузело крајем лета 1930. са циљем откривања страних агената. Војин Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците (19 май 1934 - 22 јануари 1935 година)*, Софија, 2017, 77.

³⁷⁸ АЈ, 334-ПО-8–28, листови 568–589; *Извештаји МИП-а*, I, 84–86; J.[oseph] Swire, *Bulgarian conspiracy*, London, 1939, 232–241.

³⁷⁹ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 498 од 20. септембра 1930; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 506 од 4. октобра 1930; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 507 од 3. октобра 1930; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 534 од 16. октобра 1930; *Извештаји МИП-а*, I, 85–86; *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1919–1933)*, књига 1, избор и редакција др Новица Велјановски, др Јан

До извесног смирења у земљи и „пригушења“ нарастајућег незадовољства због тешке економске ситуације дошло је током октобра и новембра 1930. услед венчања краља Бориса III и италијанске принцезе Ђоване.³⁸¹ Вести о овом браку појављивале су се у јавности неколико година уназад, али до његове реализације тада није дошло због, пре свега, верских проблема. Због тога, како је извештавао отпавник послова из Софије Милан Антић, вести о веридби су прво примљене са извесном резервом, али нису изазвале велико изненађење. Ипак, није могао да процени „политички домашјај“ женидбе. Иако се веровало да веридби није претходио политички споразум, није искључивао постојање „већ до сада наслућиваног“ споразума између два генералштаба.³⁸² Са друге стране, дописник ЦПБ-а из Софије је сматрао да је политичка позадина женидбе „сасвим јасна“, поткрепљујући свој став чињеницом да је бугарска штампа „пожурила да унапред одбије евентуална тумачења ове женидбе са политичке тачке гледишта“, као и изјавом италијанског посланика у Софији да је тим чином „крунисано наше дело у Бугарској“.³⁸³ Према Кривошићу „ангажмани“ преузети од стране краља Бориса још увек нису били познати, „али њих није тешко одгонетнути, имајући у виду циљеве фашистичке политике и њено заокруживање наше краљевине разним уговорима“.³⁸⁴ Према историчару Илчу Димитрову италијански дипломатски кругови, пре свега министар иностраних послова Дино Гранди и посланик у Софији Ренато Пјачентини, су браку придавали највећу политичку важност³⁸⁵, али да су бугарски Двор и званичници на то гледали као консолидацију династије и режима, без икаквих политичких обавеза.³⁸⁶ Женидба је код појединих југословенских дипломата изазвала страховања, док је доскорашњи посланик у Бугарској Љубомир Нешић тврдио да „ово може бити фатално по Бориса а врло повољно по нас“, те да чак може доћи и до убиства бугарског краља.³⁸⁷ Оно што је карактеристично за овај догађај је чињеница да је краљ Александар по први пут упутио телеграм лично краљу Борису, честитајући му на веридби.³⁸⁸

„Свадбено расположење у Бугарској“ ипак није могло да прикрије чињеницу о веома ослабљеном положају бугарске владе. Југословенско Посланство у Софији је о томе сликовито извештавало: „Неподношљива економска криза која влада у Бугарској; политичке трзавице појачане сукобима у самој влади између Љапчева и Цанкова; мистериозна шпијунска афера; пораз владиних страначких група на окружним изборима од 9. новембра; борбени став опозиционих странака; последња крволочна убиства виђених македонствујућих - све ово створило је тешку политичку атмосферу у Софији“.³⁸⁹

*

Неуспех политике зближења са Бугарском, настао као резултат активности михајловиста ВМРО, нагнао је југословенске владајуће кругове да усвоје нови приступ при

Рихлик, Скопје, 2006, Бр. 51, 236 (даље: *ЧДДМ*, I); Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд, 1938, 354.

³⁸⁰ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 77–78.

³⁸¹ Р. Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление“, 43.

³⁸² *Извештаји МИП-а*, I, 148–149. Европска штампа је по објављивању веридбе почела да пише о бугарској спољној политици и њеним даљим корацима. Склапање грчко-турског пакта, долазак мађарског министра иностраних послова у Анкару и његов разговора са Буровим на софијској железничкој станици и на крају женидба бугарског краља италијанском принцем окарактерисани су као италијанске комбинације за образовање грчко-турско-бугарско-мађарског блока упереног против Мале антанте. Истовремено је предвиђано да ће на чело бугарске владе доћи генерал Иван Влков, који је био и посредник у склапању овог брака. И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 147.

³⁸³ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 517 од 9. октобра 1930.

³⁸⁴ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 545 од 6. новембра 1930.

³⁸⁵ Војислав Маринковић је закључио да је Бенито Мусолини због тога прекинуо југословенско-италијанске преговоре о зближењу. К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 162, напомена 109.

³⁸⁶ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 147.

³⁸⁷ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 125.

³⁸⁸ *Исто*, 83; АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 517 од 9. октобра 1930; *Цар Борис III*, I, № 98, 204.

³⁸⁹ Цитирано према: *Извештаји МИП-а*, I, 188.

решавању проблема са овом организацијом. Наиме, убиством Александра Протогеровца 1928. дошло је до расцепа аутономистичког крила ВМРО на две струје (протогеровисте и михајловисте) и до крвавог „грађанског рата“ између њих. Самим тим, подељена је и подршка унутар бугарских владајућих кругова: председник владе Андреј Љапчев и министар војни генерал Иван Влков подржали су михајловисте, док су присталице Александра Протогеровца подршку добили од министра иностраних послова и вера Атанаса Букова и председника Народног скупа Александра Цанкова. Слично је било и са Италијом која је падом бугарске владе септембра 1928. своју подршку указала присталицама Ивана Михајлова. Ипак, како би спречила југословенско окоришћење овим сукобом, Италија је све до прве половине 1930. помагала обе струје.³⁹⁰ Подвојеност у редовима македонствујућих југословенске службе су покушале да искористе. Међусобни обрачуни и оптуживања су редовно праћени. Добивши информације да је Италија одлучила да подржи михајловисте, југословенски кругови су размисљали у правцу придобијања супротног аутономистичког крила македонске организације.³⁹¹

Југословенска краљевина је већ имала искуство сарадње са припадницима ВМРО. Преласком дела федералиста на југословенску територију после сукоба са аутономистичким крилом, у првој половини 20-их година, део њих је ступио у југословенску службу.³⁹² После извршених атентата у Македонији током 1927. потпуковнику Танасију Динићу, југословенском војном изасланику у Албанији, обратили су се Лазар Поповски и Христо Цветков³⁹³, припадници ВМРО (обединета), нудећи своје услуге „за контра акцију“. Динић је преко Богољуба Јевтића понуду доставио краљу Александру и потом, добивши одобрење, отишао на састанке у Беч, Цирих и Париз. Приликом састанка са Христом Цветковим, Георги Занковим и др Филипом Атанасовим у Бечу, донета је одлука о успостављању акционог комитета за деловање против аутономиста ВМРО.³⁹⁴

Према Динићу, рад акционог комитета „није дао неке нарочите резултате“, али је као последицу имао: 1) „Стварање једне специјалне атмосфере која је довела и убрзала убиство Протогеровца и у вези са тим раздор у ВМРО“³⁹⁵ и 2) идејно прикупљање „елемената“ и на бази зближења са југословенском краљевином.³⁹⁶ Неколико месеци по убиству Протогеровца, тачније 7. септембра 1928, чланови акционог комитета су се издвојили из ВМРО (обединета) и образовали Југословенску федеративну организацију³⁹⁷. „Привремени руководни комитет“ са седиштем у Бечу чинили су: Георги Занков, Филип Атанасов, Христо Цветков и Славе Иванов, док је у Софији постојао „Егзекутивни одбор“ који је чинио Михаил Шкатров,

³⁹⁰ С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 80–81, 85.

³⁹¹ Исто, 82.

³⁹² Исто, 73–75.

³⁹³ Лазар Поповски је везу са југословенским круговима успоставио још 1923. у Цариграду, као члан локалног македонског револуционарног центра (Опширније у: И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 598, напомена 2357). Почетком 1925. постављен је за секретара бугарског Посланства у Тирани, вршећи истовремено и дужност војног изасланика. Динић се са њим повезао по преузимању дужности војног изасланика у Албанији, а преко Поповског је упознао и Христа Цветкова и Георги Занкова. Иван Ристић, „Рад војне обавештајне службе Краљевне Срба, Хрвата и Словенаца према Бугарској (с посебним освртом на обавештајну делатност Танасија Динића)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2019), 147–149.

³⁹⁴ ДАС, ЛФТД, ТД-288. Са друге стране, Динић је на свом саслушању пред органима Озне 1946. изјавио да је у Београд отишао на позив краља Александра који је од њега затражио мишљење у вези са парирањем акције ВМРО. Према својим даљим наводима, добивши одобрење од краља за свој предлог, Динић је отишао у Беч где се састао са Георги Занковим, Филипом Атанасовим, Славе Ивановим и Христом Георгијевим са којима је формирао акциони центар. *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд, 2018, 388–389.

³⁹⁵ Динић је ово потврдио на саслушању 1946, наводећи да је план акционог комитета био да се разним провокацијама изазове сукоб између Ивана Михајлова и Александра Протогеровца, а потом и убиство потоњег. Према даљим Динићевим речима, тиме је акциони центар „завршио своју улогу“. *Колаборационисти пред судом Озне*, 391–392.

³⁹⁶ ДАС, ЛФТД, ТД-288.

³⁹⁷ Помиње се и као „Југословенска македонска револуционарна организација“. ДАС, ЛФТД, ТД-201, лист 14.

„војвода чегански и војвода ђевђелијски“, са око „30 четника“. Одбацујући комунистичке тежње за стварањем независне Македоније у оквиру балканске федерације, циљ „националних федералиста“ је био уједињење целокупне Македоније у саставу Југославије.³⁹⁸ То је и потврђено у декларацији прокламованој на Видовдан 1929. године.³⁹⁹ Следећи корак је представљало сазивање конференције. На основу договора између Танасија Динића и два неидентификована лица под псеудонимима „Витош“ и „Строги“⁴⁰⁰, на конференцији је требало осудити рад групе Димитра Влахова по македонском питању и озваничити нову организацију.⁴⁰¹ У међувремену, радило се на omasовљавању покрета, при чему се успело у придобијању Павла Шатева и Михаила Герцикова,⁴⁰² док су Лазар Поповски и Георги Занков су због сарадње са југословенским органима искључени из ВМРО (обединета).⁴⁰³ Конференција је одржана у Цариграду на јесен 1929. године.⁴⁰⁴ Међутим, несугласице и сукоби међу члановима ове организације знатно су нашкодили њеном раду.⁴⁰⁵ Према Танасију Динићу сарадња југословенских органа са „националистима“ је трајала током 1929. и 1930, када су се њени чланови вратили у Софију⁴⁰⁶, изузев Слава Иванова који је дошао у Београд, закључивши да је „пошто се је ступило у непосредан контакт са протогеровистима, остало да се и без њих ради“.⁴⁰⁷

Сарадња Танасија Динића и Лазара Поповског искоришћена је за успостављање контакта са следбеницима Александра Протогеровога⁴⁰⁸ и њихово ступање у југословенску службу⁴⁰⁹. Будући да су били у дефанзиви према михајловистима, који су уживали подршку

³⁹⁸ ДАС, ЛФТД, ТД-201, листови 14–15, 44; *ВМРО (обединета). Документи и материјали. Книга I*, избор, редакција и коментар Иван Катарциев, Скопје, 1991, 42.

³⁹⁹ ДАС, ЛФТД, ТД-200, листови 6–8.

⁴⁰⁰ Претпостављамо да је један од њих Лазар Поповски.

⁴⁰¹ ДАС, ЛФТД, ТД-199, лист 4; *ВМРО (обединета)*, I, Бр. 51, 222.

⁴⁰² ДАС, ЛФТД, ТД-199, лист 10; *ВМРО (обединета)*, I, Бр. 53, 226. У једном писму (Богољубу Јевтићу?) Динић као главне „наше људе“ наводи Филипа Атанасова, Георги Занкова, Михаила Герцикова, Павла Шатева, др Пејева?, Лазара Поповског, војводу Славе Иванова, војводу Христа Цветкова, војводу Михаила Шкатрова, војводу Гевгелијског (Георги Хаџимитрев) и војводу черанског (ДАС, ЛФТД, ТД-205, лист 4). Са друге стране, повереник генерала Јована Наумовића и југословенског Генералног конзулата у Цариграду је извештавао током друге половине 1929. да Павле Шатев шири комунизам и ради против Југославије преко Албаније, као и да је ступио у везу са Антом Павлићем (АЈ, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду (411), фасцикла 6, јединица описа 15, листови 282–290 (даље: АЈ, 411)), док је Посланство у Турској извештавало априла 1930. да је Шатев италијански агент. АЈ, 370–24–73, лист 330.

⁴⁰³ *ВМРО (обединета)*, I, Бр. 50, 222; И. Ристић, „Рад војне обавештајне службе Краљевне Срба, Хрвата и Словенаца према Бугарској“, 149; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, 209–210.

⁴⁰⁴ ДАС, ЛФТД, ТД-215, лист 105; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, 210–211.

⁴⁰⁵ ДАС, ЛФТД, ТД-215, листови 105–106.

⁴⁰⁶ Разлаз Филипа Атанасова са Лазаром Поповским и Славе Ивановим и његов повратак у Софију 1930. у споразуму са Андрејом Љапчевим, изазвао је у југословенском МИП-у сумњичавост у његову лојалност. С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 75, напомена 11.

⁴⁰⁷ ДАС, ЛФТД, ТД-288. Ипак, Динић је и у наредном периоду наставио сарадњу са појединим припадницима ове струје, пре свега Славе Ивановим и Лазаром Поповским.

⁴⁰⁸ Дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић имао је септембра 1929. састанак са Наумом Томалевским, једним од вођа протогеровиста. Томалевски се на том „неочекивано“ састанку интересовао да ли су покушаји терористичких напада на железничку мрежу у Јужној Србији били истинити. Признао је Денићу да је убиство Георги Баждарова, десетак дана пре састанка, „жестоко погодило“ организацију, која напушта тактику пасивне одбране и прелази на „политику освете и немилосрдног уклањања“ михајловиста. Истовремено, према Денићевим извештајима, протогеровисти су планирали и убиство председника владе Андреја Љапчева, као и посланика у Риму генерала Ивана Влкова, сматрајући их као најодговорније за тренутно стање (АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу строго поверљиво Пов. О. Ш. Бр. 652 од 29. септембра 1929). Из једног другог документа се види да је Денић имао састанке и са неким „мање значајним Протогеровистима“. АЈ, 38–26–70, Денић директору ЦПБ-а Милану Марјановићу. Строго поверљиво. Пов. О. Ш. Бр. 677 од 8. октобра 1929.

⁴⁰⁹ На ту опцију је указивало неколико чињеница: објављивање компромитованих докумената о убиствима извршеним по наређењу Ивана Михајлова, оптуживање михајловиста да су атентатима у Струмици марта 1930. убили Бугаре уместо Срба, обустава подршке „Шалеви и друговима“ означивши их као сараднике Ивана Михајлова (С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 82, 85–86). Августа 1930. југословенско Посланство у Софији је оценило да су михајловисти „наши главни, ако не и једини, противници“. *Извештаји МИП-а*, I, 18.

Двора и председника бугарске владе, као и лишени италијанске финансијске помоћи, протогеровисти су 1930. затражили југословенску материјалну помоћ.⁴¹⁰ Као што је наведено, посредник у успостављању контакта био је Лазар Поповски, који је био школски друг из Војне академије са Петром Шандановим и Петром Трајковим, члановима ЦК протогеровиста. Првобитна идеја је била да се у Прагу, преко федералисте Славе Иванова, организује састанак Михаила Шкартова и Динићевог поверљивог лица, а у циљу да протогеровисти стекну утисак да и Чехословачка учествује у „комбинацији“. Међутим, одлучено је да се састанак одржи у Бечу, те су се децембра 1930. тамо састали Поповски, Шанданов и Шкартов, договоривши сарадњу за коју је Југославија преко Поповског исплаћивала месечну надокнаду⁴¹¹. Овим аранжманом, требало је да протогеровисти обуставе своје деловање у Вардарској бановини и све своје снаге усмере на борбу са михајловистима и њихово дискредитовање пред бугарским јавним мњењем.⁴¹² Према оцени Александра Цинцар-Марковића, протогеровисти су захваљујући југословенској помоћи успели да реорганизују своје снаге од када „почиње њихова најуспешнија борба против михајловиста“. За наредне две године, када је интензитет међусобних убистава био највећи, скоро је у потпуности прекинута акција михајловиста на југословенској територији, спречено измирење два крила⁴¹³ и „што је главно, пали су, са обе стране, најистакнутији борци“.⁴¹⁴

Покушај споразумевања балканских држава

Константно мешање великих сила у односе између балканских земаља довело је 1927. до стварања једног покрета унутар ових држава, посебно у интелектуалним круговима, са циљем елиминисања мешања великих сила и успостављања споразума између балканских држава. Смишљена је и крилатица „Балкан балканским народима“ која је почела да добија присталице и у званичним политичким круговима.⁴¹⁵

⁴¹⁰ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 81; С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 87–89.

⁴¹¹ Истраживања историчара Срђана Мићића показују да у изворима постоје неслагања око висине надокнаде коју је југословенска страна исплаћивала протогеровистима. Анализирајући доступне изворе, Мићић је као „најприближнији“ оценио Ед-мемоар југословенског посланика у Софији Александра Цинцар-Марковића о протогеровистима по коме је на основу договора из 1930. месечно исплаћивано 250.000 лева, односно 4.000–5.000 швајцарских франака (138.000–175.000 лева) према договору из 1933. године. Опширније у: С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 90–91.

⁴¹² *Исто*, 88–89; АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића (310), фасцикла 2, Ед-мемоар Александра Цинцар-Марковића о југословенској сарадњи са протогеровистима (даље: АЈ, 310). Нудећи своје услуге Милану Стојадиновићу 1937, Славе Иванов је описујући своју сарадњу са Југославијом навео да се, на захтев Београда, 1932. састао са Шандановим у Братислави, који је прихватио југословенску понуду за сарадњом. Даље наводи да су отишли у Беч где је Шанданову предата одређена сума новца, при чему је уговорено његово даље помагање. АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 22, јединица описа 174, лист 336 (даље: АЈ, 37).

⁴¹³ Убиством Наума Томалевског 2. децембра 1930. дошло је до велике узнемирености бугарског јавног мњења, због чега је формирана „помирителна комисија“ са задатком измирења два аутономистичка крила ВМРО. Иако је почетком фебруара 1931. извршено убиство Јордана Ћуркова, једног од виђенијих михајловиста, рад комисије није прекидан, те је 17. фебруара 1931, после принуде од стране Ивана Михајлова, потписано „примирје“ којим су двојица чланова ЦК протогеровиста Георги Попхристов и Кирил Прличев обуставили своје активности. Такав развој ситуације је уплашио југословенске кругове јер је измирење, како је јављало Посланство из Софије, изгледало „многа озбиљније него што се то могло веровати“ (АЈ, 159–9, досије 2, МИП Посланствима у Паризу, Лондону, Риму и Тирани, МУП-у, Главном генералштабу и Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 3561 од 24. фебруара 1931; *Извештаји МИП-а*, I, 238–239; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, књига II, прир. Нада Петровић, Јелена Бакић, Београд, 2007, 11–12, 57–58 (даље: *Извештаји МИП-а*, II)). И поред повлачења својих вођа, део „непомирљивих“ протогеровиста је наставио борбу против михајловиста под вођством Петра Шанданова, Крстана Поптодорова и Петра Трајкова, који су од августа 1931. чинили нови ЦК. С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 92.

⁴¹⁴ АЈ, 310–2, Ед-мемоар Александра Цинцар-Марковића о југословенској сарадњи са протогеровистима. О међусобним убиствима михајловиста и протогеровиста погледати: К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, 177–209.

⁴¹⁵ Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986, 33.

Готово истовремено француски министар иностраних послова Аристид Бријан је изашао са предлогом паневропске уније. Међутим, та његова иницијатива је оцењена као противна интересима балканских народа, што је узроковало појаву идеје о образовању балканске уније или федерације. Подстрек оваквим тенденцијама давале су све осетније последице економске кризе.⁴¹⁶ Иницијативу за остварење наведене идеје преузела су приватна удружења која су сарађивала у међународним организацијама. Тако су већ 1928. југословенско, грчко и бугарско Универзитетско удружење за Друштво народа потписали први Балкански пакт у оквиру Међународне универзитетске федерације за Друштво народа.⁴¹⁷ Иницијативу су предузимали и појединци од којих се највише истицао Александрос Папанастасиу, лидер грчке Социјалистичко-демократске уније и бивши председник владе. Он је у пролеће 1929. изнео предлог да се у Атини сазове балканска интерпарламентарна конференција на којој би се разматрала могућност формирања једне званичне или незваничне организације која би имала задатак да ради на развијању солидарности и споразумевања међу балканским државама. Међутим, овај предлог није наишао на већу међународну подршку. Одбијен је на 30. конгресу Међународне федерације за Друштво народа у Мадриду маја 1929, као и пред Саветом Међународне парламентарне конференције у Берлину септембра исте године. Папанастасијову идеју је на потоњој конференцији покренуо Георгиос Кафандарис, такође бивши грчки премијер. И поред подршке представника Краљевине СХС, Турске, Бугарске и Румуније, предлог је одбачен због супротстављања немачке, италијанске и француске делегације.⁴¹⁸

Интересовање за Папанастасиуов предлог показао је Међународни биро за мир, који је за 6–10. октобар 1929. у Атини заказао свој 27. конгрес.⁴¹⁹ За овај конгрес се заинтересовао и југословенски МИД тражећи обавештења од Посланства у Атини, одакле су добијени подаци да ће на њему бити заступљене четири теме: две о Бријан-Келоговом пакту, једна о Друштву Народа и једна о националним мањинама. У односу на последњу тему, саветник и отправник послова Посланства Милан Јовановић сугерисао је да се југословенским делегатима достави потребан материјал како би се припремили за евентуалну дискусију, што је препоручивао и дописник ЦПБ-а из Атине Павле Јевтић. Он је предлагао да се као један од југословенских делегата упути санитетски генерал у пензији др Чедомир Ђурђевић, који је већ радио на споразумевању балканских земаља. До упућивања југословенске делегације, на коју је Секретаријат конгреса посебно рачунао, ипак није дошло, већ је Југославију представљао председник Академског клуба за проучавање међународних проблема из Љубљане Станислав Менцигер. На конгресу је усвојена резолуција по питању националних мањина. Том приликом је забележено да бугарски делегати нису учествовали у дискусији по овом питању, али да су у неформалним разговорима покушавали да поједине делегате придобију за своју тезу о карактеру становништва Вардарске Македоније.⁴²⁰

Одржавање Конгреса у Атини искоришћено је за поновно покретање Папанастасиуових идеја. У том смислу изнет је предлог за оснивање Института за Балканску антанту у Атини који би имао задатак да изучава сва питања од заједничког интереса за балканске земље. Тиме је требало радити на успостављању јединства између држава на Балкану, чиме би се избегло мешање великих сила у њихове међусобне односе. Иако су грчки делегати оценили да је ова идеја остварива, сматрали су да је њено реализовање отежано због југословенско-бугарских односа и положаја бугарске мањине у Вардарској Македонији. Посебна комисија за балканске државе донела је одлуку да се препоручи Међународном бироу за мир да предузме иницијативу за сазивање прве балканске конференције у Атини.⁴²¹ Она је првобитно планирана за почетак јуна 1930, при чему се Биро

⁴¹⁶ *Isto*, 34–35.

⁴¹⁷ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 783.

⁴¹⁸ *Isto*, 784–785; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 35.

⁴¹⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 36.

⁴²⁰ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 785–788.

⁴²¹ *Isto*, 789; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 36.

обратио заинтересованим владама за моралну и материјалну помоћ. Југословенска влада је сматрала да се још увек нису створили услови за успешан рад такве конференције, будући да национална удружења за зближење балканских народа нису била образована у свим балканским земљама.⁴²²

Позив свим балканским земљама за учествовање на конференцији уследио је маја 1930, око чије организације се ангажовала и грчка влада, која је са своје стране позив упутила јуна исте године. То је самом покрету дало већи значај, али није изменило ставове владајућих кругова балканских земаља. Узимајући то у обзир, Папанастасиу је прихватио да се из програма конференције изоставе сва политичка питања, укључујући и питање мањина.⁴²³

Представници југословенског МИП-а нису били одушевљени идејом балканских конференција сматрајући да међународне проблеме на Балкану не би требало расправљати у неформалним разговорима, посебно не од стране неовлашћених лица. Главни разлог за овакав став била је могућност покретања мањинског питања на конференцији. Југословенски министар иностраних послова Војислав Маринковић је донекле изменио свој став после разговора са представницима Међународног бироа за мир у Женеви, прихвативши дискусије о економским и трговинским питањима.⁴²⁴ У том смислу је разговарао и са секретаром бугарског Посланства у Београду. Међутим, бугарске дипломате нису успеле да процене Маринковићеве намере – да ли су у питању биле искрене жеље за економском сарадњом две суседне земље, уз очување политичких позиција, или је у питању било посредно успостављање југословенске доминације над Бугарском.⁴²⁵ Што се тиче предстојећег састанка у Атини, у бугарској штампи су се појавили негативни коментари који су одржавање балканске конференције повезивали са Бријановом идејом о Европској унији. Према речима бугарског посланика у Атини Георги Кјосеиванова изречене британском колеги Ремзију, бугарска влада је поздрављала идеју, али је напомињала да такве иницијативе неће уродити плодом све док Бугарска са суседима не буде решила своје најважније захтеве. Такав став је изнела и полузванична *La Bulgarie* јуна 1930. истичући решавање мањинског питања као услов за помирење на Балкану. С тим у вези, сазнавши да се на конференцији неће расправљати политичка питања, Бугарска је недељу дана пре њеног почетка одлучила да не упути своју делегацију. Према подацима којима је располагао југословенски МИП, та одлука је донесена на притисак Македонаца, најзаступљенијих чланова делегације⁴²⁶. Ипак, после савета „са стране“ бугарска влада је донела одлуку да учествује на конференцији извршивши извесне промене у саставу своје делегације.⁴²⁷

⁴²² AJ, 395–22–223, лист 112.

⁴²³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 36–38.

⁴²⁴ *Isto*, 37; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 70. Југословенску делегацију на Првој балканској конференцији у Атини чинили су: др Велибор Јонић, професор Војне академије, др Живко Топаловић, генерални секретар Радничке коморе, др Војислав Ђорђевић, помоћник директора Главног савеза земљорадничких задруга, професор Милица Богдановић, делегат женских организација, др Цветко Грегорић, секретар Централне индустријских корпорација из Београда и др Иван Мохорич, секретар Савеза индустријалаца из Љубљане. Др Чедомир Ђурђевић, санитетски генерал у пензији, који је требало да предводи делегацију, као и Милан Врбанић, председник Трговачке коморе у Загребу, били су у последњем тренутку спречени да присуствују конференцији. *Извештаји МИП-а*, I, 88.

⁴²⁵ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 793.

⁴²⁶ Георги Кјосеиванов је саопштио чехословачком отправнику послова у Атини Владимиру Вишеку да је скидањем мањинског питања са дневног реда, а после упозорења југословенске делегације да неће учествовати на конференцији у случају покретања истог, Бугарска изгубила жељу за партиципацијом. Као други разлог за „леgitимно незадовољство“ Кјосеиванов је навео држање грчке владе која је преговоре о новом трговинском уговору условљавала решавањем питања која нису имала никакве везе са трговином. *ЧИБИ*, II, № 177, 332–333.

⁴²⁷ *Извештаји МИП-а*, I, 86, 88–89; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 37–39. Првобитну бугарску делегацију чинили су: професор Стефан Киров Абацијев, проректор универзитета Стефан Баламезов, професор Димитар Мишев, уредник листа *Отац Пајсије*, професор Иван Георгов, секретар ВЗРО Евтим Стефанов, добрудански публициста Иван Пенаков и бивши министар Андреј Тошев. Како би се ублажио састав „македонски расположених професора“, у делегацију су уврштени Тодор Кулев, бивши министар правде као и Јанко Саказов

Док је Бугарска, по оцени југословенског МИП-а, „маневрисала“ одласком своје делегације у Атину,⁴²⁸ југословенска страна се, услед става Војислава Маринковића, неактивно припремала за учешће, што је изазивало незадовољство грчког Посланства у Београду. Ипак, септембра 1930. МИП је одлучио да финансира одлазак југословенске делегације, која је добила инструкције да у случају бугарског покретања питања мањина напусти конференцију. Додатну опрезност у раду југословенске делегације налагала је и чињеница да су југословенски војни органи дошли до података да ће хрватски емигранти учествовати на тајној комунистичкој конференцији која је наводно требало да се одржи у Атини 6. октобра 1930. године. Узимајући у обзир хрватско-македонску сарадњу јавно прокламовану априла 1929. у Софији, југословенска страна је поред отварања питања о положају становништва у Вардарској Македонији, исто то могла да очекује и за друге делове земље.⁴²⁹

Прва балканска конференција одржана је у Атини од 5. до 12. октобра 1930. уз учешће представника свих балканских држава. Према извештају британског дипломате Волтерса конференција је започела у рад „у атмосфери ишчекивања и неизвесности“ уз врло бурне дискусије. Ипак, претресање питања која су била од заједничког интереса за све балканске земље ублажило је атмосферу, те је југословенско Посланство у Атини закључило да је конференција „неофицијалних, али квалификованих представника балканских земаља“ представљала „несумњив успех“. Политичка питања су разматрана веома опрезно. Делегати су током свог заседања закључили да није било могућности за постизање једног балканског Локарна, већ да би требало радити на постизању политичког споразума којим би била решена сва политичка питања између држава, без уплива ванбалканских земаља. Највећи део конференције чиниле су расправе о економским питањима.⁴³⁰

Као што је могло и да се очекује, бугарска делегација је покренула мањинско питање. Професор Стефан Абацијев, председник бугарске делегације, поднео је предлог резолуције у којој је стајало да се савез балканских држава може остварити само уз поштовање мањинских уговора од стране влада и уз лојално држање мањина према државама у којима су се налазиле. Његов предлог је подржан од стране албанске делегације⁴³¹. Потом је разматран на посебној седници председника делегација, на којој су се југословенски, румунски и грчки представници изјаснили против његовог усвајања.⁴³² Дописник ЦПБ-а из Атине Павле Јевтић накнадно је јавно критиковао покретање мањинског питања од стране Бугара.⁴³³

По повратку у Југославију, Живко Топаловић је објавио чланак у *Политици* у коме се у врло позитивним тоновима осврнуо на одржану конференцију. Том приликом је истакао да је са бугарским представницима вођено више разговора на којима је закључено да до нестанка свих „грешака“ и свађа из прошлости може доћи „само у стварању велике југословенске националне заједнице“ уједињењем свих Јужних Словена, а потом стварањем „чврстог“ балканског споразума.⁴³⁴ Позитивне коментаре о конференцији дописнику Агенције Авала изнео је и члан бугарске делегације Јанко Саказов. Он се такође осврнуо на разговоре са Југословенима износећи потребу превазилажења међусобних несугласица уз развијање осећаја „трпеливости и симпатија у југословенском и бугарском народу“, потврђујући Топаловићеве речи да ће се народи „и преко свих тешкоћа и резерви влада сами

и Христо Сиљанов, „мање експонирани“, док су изостављени Тошев, Георгов и Пенаков. ДАС, ЛФТД, ТД-46, лист 5; *Извештаји МИП-а*, I, 86, 89.

⁴²⁸ *Извештаји МИП-а*, I, 89.

⁴²⁹ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 794–795.

⁴³⁰ *Исто*, 795–796; *Извештаји МИП-а*, I, 150–151; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 39.

⁴³¹ Бугарско МВРИ је још током јула 1930. покренуло консултације са албанским Министарством иностраних послова. С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 796, напомена 3010.

⁴³² *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 39.

⁴³³ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 796.

⁴³⁴ Живко Топаловић, „Прва балканска конференција“, *Политика*, 18. октобар 1930, 4.

ујединити“.⁴³⁵ Своје ставове о уједињењу Југославије и Бугарске Живко Топаловић је изнео и у својој књизи *За балканско јединство*, издате у Загребу 1931. године. Сматрао је да би стварањем јединствене јужнословенске државе Вардарска долина изгубила свој геостратешки значај, што би омогућило Србима и Бугарима да се споразумеју са македонским становништвом око увођења управе која би највише погодовала локалним приликама.⁴³⁶

Резултати Прве балканске конференције убрзо су почели да се показују. Крајем октобра 1930. дошло је до потписивања пакта о пријатељству између Грчке и Турске.⁴³⁷ Историчар Живко Аврамовски истиче да је иза овог пакта стајала Италија. Према његовим наводима, Италија је још од 1928. радила на зближењу са Грчком и Турском у циљу стварања новог блока на Балкану. Међутим, како није успела да постигне склапање савеза утроје, фокусира се на побољшање односа између Грчке и Турске. Резултат те иницијативе било је склапање Конвенције о размени становништва и имовинским проблемима јуна 1930. и Пакта о пријатељству, неутралности и арбитражи 30. октобра исте године.⁴³⁸ Потоњи пакт, председник грчке владе Елефтериос Венизелос лично је потписао дошавши у Анкару.⁴³⁹

Међутим, посета грчког председника владе и министра иностраних послова Андреаса Михалакопулоса Турској поклопила се са посетом мађарског председника владе грофа Иштвана Бетлена. Иако се у Мађарској том путу званично није придавао велики значај, ипак су постојале наде да постоји могућност остварења мађарско-турске сарадње праћене зближењем између Грчке и Бугарске, при чему би дошло до евентуалне изолације Југославије. У том смислу је Бетлен у Анкари одржао говор о ревизији уговора мирним путем, покушавајући да боравак грчких званичника у Турској представи као ревизионистички састанак утроје. То је одлучно демантовано од стране турских и грчких званичника.⁴⁴⁰

Ипак, зближавање Грчке и Турске, нарочито истакнуто доласком грчког председника владе у Анкару, изазвало је подозрење француских дипломатских представника у овим земљама. Томе је допринела поменута посета грофа Бетлена, као и вест о скорашњем доласку бугарског краља Бориса, што су извесни страни листови протумачили као рад „на споразуму учетворо“, под окриљем Италије. Француски посланик у Грчкој Клемен Симон имао је слично мишљење саопштивши свом британском колеги да су кораци турске владе изведени под италијанским утицајем која је желела да са Грчком, Турском, Бугарском, Немачком и Мађарском формира један блок уперен против Француске и Мале антанте. Уверавања Михалакопулоса и Венизелоса умирила су француске дипломате.⁴⁴¹

Југословенски дипломатски кругови су „са интересовањем“ пратили посете високих европских званичника Турској. Француски и британски амбасадори у Анкари пренели су новопостављеном југословенском посланику Љубомиру Нешићу да су уверени од стране Венизелоса да се склапање грчко-турског споразума случајно поклопило са бављењем Бетлена у Анкари.⁴⁴² До таквог закључка убрзо је дошао и сам Нешић, додајући да су Венизелос и Инени посебно нагласили да је идеја о споразуму разрађивана неколико година. Ипак, анализирајући грчке разлоге за споразумевање са Турском, Нешић је дошао до закључка да је пресудни утицај на потписивање пакта имао страх од уједињења Словена на

⁴³⁵ „Делегати балканских држава о резултатима и значају панбалканске конференције“, *Време*, 14. октобар 1930, 6.

⁴³⁶ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 797. Топаловићеве речи оспорио је Андреј Тошев, некадашњи посланик у Краљевини Србији, у својој књизи *Србско-бугарската разпра* из 1932. године. Он је са жаљењем констатовао да су и српски социјалисти усвојили „великосрпске“ тезе. А.[ндреј] Тошев, *Србско-бугарската разпра*, Софија, 1932, 84–87.

⁴³⁷ Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucurest, 1978, 39.

⁴³⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 40.

⁴³⁹ *Isto*, 40–41; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 187.

⁴⁴⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 41; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 435.

⁴⁴¹ *Извештају МИП-а*, I, 152; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 41; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 187.

⁴⁴² *AJ*, 370–2–6, листови 493–494; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 435.

Балкану, разлога „који ни Турцима није стран“. На такве тенденције у Турској указао му је и чехословачки посланик у Анкари, док му је грчки посланик Полихрониадес, иначе некадашњи посланик у Београду, саопштио да је по његовом схватању југословенска политика на Балкану фокусирана на прикључење Бугарске Југославији.⁴⁴³ Полихрониадес је сличан разговор водио и са једним представником британске амбасаде у Турској, истичући да је македонски проблем главна препрека за споразумевање балканских народа. Према његовом мишљењу решење овог проблема је лежало у протоку времену, при чему би крајњи резултат представљало србизирање македонског становништва. Међутим, сматрао је да извесни кругови у Југославији уместо рада на побољшању односа са Бугарском отворено теже њеном присаједињењу Југославији. Управо то је представљало највећи страх турске владе, која је била уверена да би таква јужнословенска држава приграбила Солун, а потом и Цариград.⁴⁴⁴

Због тога су се Грчка и Турска надале да ће и са Бугарском моћи да склопе уговор о пријатељству, сличан оном које су међусобно закључиле⁴⁴⁵. У разговору са британским амбасадором у Анкари Клерком, турски министар иностраних послова Ружди Арас је изјавио да би потписивањем таквих пактова Бугарска, имајући осигурано залеђе, била у могућности да постигне споразум са Југославијом „у једном либералном и широкогрудом духу“. Овакав развој догађаја по Арасовом мишљењу био је могућ тек по решавању два предуслова: давање македонском народу могућности да одлучи у којој држави жели да живи и раскидање споразума између Југославије и Румуније који је био уперен против Бугарске.⁴⁴⁶

Ружди Арас је био главни покретач склапања трипартитног турско-грчко-бугарског пакта. С тим у вези посредовао је и у регулисању односа између Атине и Софије. По доласку у Цариград, на свом путу за Женеву на заседање Припремне комисије Друштва народа за конференцију о разоружању, Арас је позвао Љубомира Нешића и посебно му нагласио да потписивање споразума са Грчком није учињено ради интереса неке велике силе већ у циљу „споразума на Балкану без утицаја са стране“⁴⁴⁷. Нешићу је наговестио да ће у Софији „у истом духу“ разговарати са Буровим, при чему је у своје и Вензелосово име изразио наду да ће и са Бугарима доћи до потписивања споразума.⁴⁴⁸

Свој боравак у Женеву Арас је искористио да по питању балканског споразумевања разговара и са европским дипломатама. Ерик Драмонд, генерални секретар Друштва народа,

⁴⁴³ АЈ, 370–2–6, листови 507–509. О грчком страху поводом југословенско-бугарског зближења Војиславу Маринковићу је писао и југословенски посланик у Атини. АСАНУ, 14439, документ 221.

⁴⁴⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 42–43.

⁴⁴⁵ Историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички истичу да је потписивањем грчко-турског споразума дошло до постепене поделе Балкана на две групације: румунско-југословенски савез (Мала антанта) под покровитељством Француске и грчко-турско зближење, које се и поред италијанских тежњи, развијало независно од циљева италијанске политике. Таква поларизација снага претворила је Бугарску у изванредан „језичак на ваги“ - приступање Бугарске било којој страни мењало је постојећу равнотежу на Балкану. Отуда произилазе и супротности између балканских земаља по питању Бугарске. Крсто Манчев, Валеријан Бистрички, *България и нейните съседи 1931–1939. Политически и дипломатически отношения*, Софија, 1978, 30.

⁴⁴⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 42. Због хитног одласка Араса код председника Турске, Клерк је своје мишљење изразио у виду једне забелешке коју је послао Арасу. Према његовом мишљењу југословенска влада не би прихватила услов да се Македонци изјасне да ли ће живети у Југославији или Бугарској, као и да не би раскинула савез са Румунијом јер би то значило модификацију Мале антанте. Форин Офис се сложио са Клерковим одговором. Како је Арас изразио жељу да настави разговоре са британским представницима у Женеву, Клерков извештај је упућен Александру Кадогану коме је сугерисано да сувише не охрабрује Араса за наставак такве политике. Живко Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта 1930–1933. године“ у: *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, ур. академик Васа Чубриловић, Београд, 1976, 123.

⁴⁴⁷ Турски званичници су радије тежили образовању регионалних пактова, насупротив сврставању уз велике силе. Због тога Анкара није подржавала италијанску намеру да образује један турско-бугарски блок под својом контролом, али ни француске кораке који су тежили приступању Бугарске Малој Антанти. Dilek Barlas, Yonca Köksal, „Turkey’s foreign policy towards Bulgaria and the Turkish minority (1923–1934)“, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 14, No. 2, (2014), 185.

⁴⁴⁸ АЈ, 370–2–6, лист 513; *Извештају МИП-а*, I, 194.

грчко-турски пакт о пријатељству је оценио као „један од најважнијих корака ка миру“, што је Арас пропратио одговором да турска влада тежи учвршћењу мира на Балкану уопште, због чега је и заинтересована за постизање споразума између Грчке и Бугарске. Драмонд је приметио да ће постизање таквог споразума бити тешко, на шта је Арас констатовао да једину тешкоћу у односима ове две земље представља нерешено македонско питање. Будући да се радило о Егејској Македонији, у питању су биле југословенске и бугарске супротстављене тезе да је тамошње словенско становништво српске, односно бугарске националности. Везујући решење овог проблема за југословенско-бугарске односе, Арас је сугерисао да британска влада искористи свој утицај у Београду и Софији и тиме уједно допринесе побољшању односа између Грчке и Бугарске. Међутим, британска дипломатија је увидела да је главни циљ Турске био да зближењем са Бугарском спречи евентуално југословенско-бугарско уједињење. Овакав закључак је изведен из чињенице да је Арас изјавио Драмонду да је у оквиру балканског споразумевања потребно да бугарска независност остане сачувана.⁴⁴⁹

Да је британски суд био тачан показује и разговор који је Арас новембра 1930. водио са бугарским послаником у Паризу Богданом Морфовим. Њему је саопштио да је жеља Турске да Бугарска остане потпуно независна и ван „српског“ утицаја, додајући да Британија и Италија позитивно гледају на бугарско-турско-грчко зближење. Стога, изнео је предлог да се бугарска влада одрекне територијалних претензија према Грчкој, при чему би Бугари у области Лерина добили извесна права, а Грчка могла мирно да приступи побољшању односа са Бугарском.⁴⁵⁰

По повратку из Женева, Арас је посетио Рим, а потом је од 1. до 3. децембра 1930. боравио у Софији. У разговорима које је водио са бугарским званичницима, покушао је да придобије Бугарску за своју политику. Оценивши немогућност тренутног побољшања односа Бугарске са Југославијом и Румунијом, Арас је указивао да је једино преостало зближење са Грчком⁴⁵¹. Арасово залагање за грчко-бугарско измирење британски посланик у Софији Сидни Вотерлоу видео је у светлу јачања положаја Турске према Совјетском Савезу⁴⁵². Са друге стране, сматрао је да су те активности подстакнуте и Арасовом жељом за личним истицањем и амбицијом „да игру улогу балканског Бенеша“.⁴⁵³

Напоредо са Ружди Арасом, на балканском уједињењу радио је и грчки председник владе Елефтериос Венизелос. У разговору са дописником лондонског листа *The Times* Венизелос је такође изнео став да нерешени југословенско-бугарски односи представљају препреку за стварање једног балканског пакта. Због тога је сматрао да је првенствено требало радити на постизању трипартитног грчко-турско-бугарског пакта као основе за даље балканско споразумевање. По његовом образовању позиви за чланство би били упућени и Југославији, Румунији и Албанији. Пре тога, требало је изгладити југословенско-бугарске односе. Решење овог проблема Венизелос је видео у томе што би Бугарска требало да призна југословенске границе као дефинитивне, док би југословенска влада требало да призна постојање бугарске мањине у Македонији. Надао се да ће за своју идеју успети да обезбеди италијанску и француску подршку.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 43; исти, „Енглеска и питање балканског пакта“, 124–125.

⁴⁵⁰ Людмил Петров, *България и Турция 1931–1941*, Софија, 2001, 51–52.

⁴⁵¹ Арас је по повратку у Турску разговарао са југословенским послаником Нешићем коме је саопштио да његове посете Риму и Софији не треба да брину Југославију. Према његовим речима, Рим је посетио како би захвалио Италији у њеном посредништву у преговорима са Грчком, док је у Софији разменио „мисли са својим бугарским колегом о питањима, која интересују обе земље“. *Извештаји МИП-а*, I, 241–242.

⁴⁵² Разговарајући са Александром Вукчевићем приликом свог боравка у Софији, Ружди Арас је изјавио да је Турска принуђена да са Совјетским Савезом одржава посебне везе због свог географског положаја (АЈ, 370–26–76, лист 266). Посланство у Цариграду је располагало подацима да је Арас пренео Љапчеву поруку Литвинова да је успостављање односа са СССР-ом у бугарском интересу „ради доброг суседства на Црном мору“ и совјетске подршке за ревизију уговора о миру. У том смислу су вођени преговори између бугарског посланика и совјетског амбасадора у Турској. АЈ, 370–24–73, лист 428.

⁴⁵³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 44–45.

⁴⁵⁴ *Isto*, 45–46. Погледати и: ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, листови 206–208.

Као што се из наведеног може видети Венизелосов пројекат пацификације Балкана у највећој мери је зависио од југословенско-бугарских односа. Због тога је пре планираног пута у Лондон, Париз и Рим морао да провери југословенски став. На позив грчке владе, југословенски министар иностраних послова Војислав Маринковић боравио је у Атини од 10. до 14. децембра 1930. године. Уверивши Маринковића да Грчка никада неће учествовати у стварању трипартитног пакта са Бугарском и Турском као противтежом Малој антанти, Венизелос је предложио склапање трипартитног југословенско-италијанско-француског пакта, иза чега је стајала тежња да Југославија не обнови пакт са Француском. Маринковић је овај предлог одбацио уз напомену да је такав предлог постојао раније, али да је пропао због држања Мусолинија. Венизелос је покушао да покрене и већ помињано питање бугарске мањине у Југославији. Међутим, Маринковићева реакција је била тако бурна да је довела у питање читаву посету Грчкој. Према извештају британског посланика у Грчкој, Венизелос је једва успео да умири Маринковића. У разговорима са британским дипломатама југословенски званичници су изнели становишта да изнети предлог није могао да потекне од Венизелоса: Маринковић је сматрао да је иза њега стајао Ружди Арас, док је његов помоћник Константин Фотић изнео мишљење да је покретач предлога била Италија.⁴⁵⁵

Предлог грчког председника владе британска дипломатија је у основи позитивно оценила.⁴⁵⁶ Ипак, постојало је извесно неповерење у Арасове балканске активности „коме је успех преговора са Грчком завртео мозак“. Да је решавање проблема Вардарске Македоније од прворазредног значаја сматрао је и грчки посланик у Лондону. Према његовом становишту то је био главни услов за покретање преговора између Грчке и Бугарске из разлога што грчка влада није смела да предузима никакве кораке по питању признавања бугарске или македонске мањине на својој територији јер би то аутоматски нарушило односе са Југославијом.⁴⁵⁷

Увиђајући да је македонско питање срж балканског проблема, британска дипломатија му је посвећивала посебну пажњу. Форин Офис је током 1929. и 1930. прикупљао извештаје својих представника и добрих познавалаца прилика на Балкану који су уобличени у један меморандум. У њему је изнет став да се на словенско становништво у Македонији треба гледати као на посебан ентитет, односно да ни српска ни бугарска теза о његовој националности нису оправдане. Ипак, у закључним редовима овог документа, Форин Офис је одбио да призна такву македонску националност која би захтевала независност, прикључење Бугарској или аутономни положај у Југославији. Решење проблема виђено је у протоку времена, односно асимилацији становништва, уз побољшање локалних органа власти и економске ситуације. Меморандум о македонском питању израдио је почетком фебруара 1931. и функционер Форин Офиса Џон Балфур. Његово становиште је било да су бугарске тежње за овим простором повезане са територијалним аспирацијама, док су Југославени са друге стране радили на превазилажењу разлика које су постојале између њих и „првих рођака“ у Вардарској Македонији. Због тога је сматрао да једино непристрасно испитивање стања на терену може донети одговор на питање чија је теза исправна. Самим тим, Арасов и Венизелосов предлог за признавање постојања бугарске мањине у Југославији оценио је неприхватљивим, посебно што је био уверен да југословенска влада то неће учинити без снажног спољног притиска.⁴⁵⁸

Полазећи од наведених становишта, британска влада је решила да се не уплиће у изнесени предлог већ да се ангажује на решавању спорних питања која су оптерећивала грчко-бугарске односе. Супротности између ове две земље свеле су се на седам најглавнијих питања: 1) питање размене становништва; 2) одштета грчким поданицима за претрпљену штету током Првог светског рата; 3) одштета грчким поданицима настрадалим приликом пожара у бугарском месту Анхиало 1906. године; 4) питање родопских шума; 5) уређење

⁴⁵⁵ *Извештају МИП-а*, I, 240; *Britanci*, I, 654; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 46–47.

⁴⁵⁶ *Britanci*, I, 654; Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 130.

⁴⁵⁷ Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 130.

⁴⁵⁸ *Исто*, 130–131.

бугарских црквених и школских добара која се налазе на грчком земљишту; 6) отказ трговинског уговора од стране Грчке и 7) обештећење 6000 Бугара који су, према договору две земље, исељени у Бугарску.⁴⁵⁹

За време боравка Андреја Љапчева и Атанаса Букова у Женеви покренуто је питање измирења двеју држава. Британски државни секретар за иностране послове Артур Хендерсон посредовао је како код бугарског председника владе тако и грчког министра иностраних послова Андреаса Михалакопулоса. После разговора у Женеви, уследили су кораци британских, француских и италијанских представника у Софији и Атини уз захтеве да се спорови између две земље „реше у духу пријатељства“. Према оцени југословенског МИП-а, и једна и друга страна су биле склоне да приступе решавању ових питања уз разлике у методама: Грчка је била присталица Међународног суда правде у Хагу, док је Бугарска нагињала неутралној арбитражној комисији.⁴⁶⁰

По свему судећи, британски министар иностраних послова усвојио је у потпуности гледиште грчке стране и предложио да и Бугарска то учини, на шта ова није била спремна. Због тога је грчка влада одлучила да уколико бугарска страна не прихвати британске предлоге, сва спорна питања упути на арбитражу. Интервенције неутралног члана грчко-бугарске Мешовите комисије Корфа нису наишле на одобрење код Атанаса Букова. Та чињеница, као и одлазак британског посланика у Софији, који је требало да води преговоре са бугарском владом, на дуже одсуство, одложили су решавање грчко-бугарског спора за јесен 1931. године. Бугари су са своје стране одлагање преговора правдали предстојећим парламентарним изборима у земљи. Грчки званични кругови су, и поред признања да избори јесу ваљан разлог за одлагање преговора, сматрали да Бугари користе „своју познату тактику развлачења“. Разговарајући са својим југословенским колегом бугарски посланик у Атини Георги Кјосеиванов се жалио на британског посланика у Софији Вотерлоу да је у више наврата уверавао бугарску владу да је Хендерсонов предлог компромисан за обе стране, напомињући да поседује информације да је сам Хендерсон увидео „да је отишао мало далеко усвајајући у целости грчко гледиште“. Том приликом је изразио наду да ће се Хендерсоново држање бар у извесној мери изменити у бугарску корист.⁴⁶¹

Могућност извесног задовољења Бугарске наговестио је и бугарски председник владе Венизелос. У разговору вођеним са британским послаником у Атини Патриком Ремзијем почетком априла 1931. Венизелос је изјавио да би у случају регулисања финансијских и економских питања са Бугарском био спреман да призна постојање бугарске националне мањине у Грчкој, уз бугарско признавање грчких граница као коначних. Сматрао је да то не би требало да представља проблем бугарској страни узимајући у обзир чињеницу да велику већину становништва у Тракији и Македонији чине Грци. Иако је и Ремзи закључио да би Венизелосов корак по питању мањина, употребљен у правом тренутку, могао да утиче на попуштање Љапчева у погледу регулисања финансијских питања, сматрао је да таква одлука не би била повољно примљена у Југославији, која се са великом вероватноћом не би „задовољила мирним гунђањем“.⁴⁶²

2.2. Последице пада владе Љапчева

Пад владе Андреја Љапчева и стари проблеми

Новембарски избори су били јасан показатељ да је бугарска влада знатно изгубила од свог престижа. Иако је Демократически зговор освојио 43% гласова, друго место је освојио Раднички блок под вођством Радничке партије, односно бугарских комуниста, док су земљорадници из БЗНС „Врабча 1“ освојили треће место по броју гласова. Приметан пад

⁴⁵⁹ Исто, 131–132. Извештаји МИП-а, II, 59–60.

⁴⁶⁰ Извештаји МИП-а, II, 13, 59.

⁴⁶¹ Исто, 142, 179; АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Атини Пов. Бр. 12305 од 25. јуна 1931.

⁴⁶² Ж. Avramovski, *Balkanska antanta*, 48.

подршке владајућој партији и „одлазак бирача улево“ изазвали су велику забринутост у Зговору и страх од повратка „режима Стамболијског“, што је могло да суочи владајуће кругове са одговорношћу за репресалије извршене у периоду 1923–1925. године.⁴⁶³

Један од разлога за овакав изборни резултат била је дубока привредна и финансијска криза у Бугарској. Како би донекле ублажила ситуацију у земљи и умирила сеоско становништво, влада је децембра 1930. основала дирекцију „Храноизнос“ која је вршила откуп пољопривредних производа по ценама знатно вишим од оних на светском тржишту. Истовремено, влада је радила и на добијању новог зајма у иностранству. Још у августу су се проносили гласови да ће се на овом задатку ангажовати лично председник владе Андреј Љапчев јер министри иностраних послова и финансија, Буров и Молов, нису имали довољан ауторитет. Према извештају југословенског Посланства у Софији постојало је неколико препрека за добијање зајма: затегнути односи са Југославијом, неповерење иностраних финансијских кругова у стабилност бугарске владе, лоша економска ситуација у земљи.⁴⁶⁴ И поред тога, Љапчев „није изгубио веру у могућност закључења новог зајма“, те је јануара 1931. кренуо са Атанасом Буровим у Женеви на заседање Савета Друштва народа, где се надао да ће успети да добије помоћ од Француза. Истовремено, сматрао је да ће његово присуство бити јак аргумент у корист бугарске тезе о мањинама, будући да је пореклом био из Ресна.⁴⁶⁵ Међутим, боравак бугарског председника владе у Женеви завршио се неуспешно и по финансијском и по мањинском питању, будући да је петиција митрополита Стефана о Јужној Србији из октобра 1930. одбачена као непримљива.⁴⁶⁶

Незадовољство дугогодишњом владавином Демократическог зговора навело је опозиционе странке да, и поред међусобних несугласица, отпочну преговоре око формирања заједничког опозиционог блока. Они су започети између земљорадника и демократа, али нису довели ни до каквих резултата, па су обустављени октобра 1930. године.⁴⁶⁷ Велики губици владајуће коалиције на новембарским изборима дали су подстрек опозиционим странкама да појачају нападе на владу, због чега је и Љапчев настојао да изврши реконструкцију свог кабинета, тежећи да привуче демократе Александра Малинова и радикале и на тај начин реконструише некадашњи Демократически зговор.⁴⁶⁸ Слабост владе и разједињеност опозиције довели су и до појаве вести о образовању једне диктаторске владе на чијем челу би био генерал Иван Влков. Дописник ЦПБ-а у Софији је питање диктатуре везивао и за добијање новог зајма. Према његовим информацијама, Бугарска је журила да добије зајам пре увођења диктатуре „која је на помолу“. Ипак, према оцени југословенског Посланства у Софији, за то је било мало изгледа.⁴⁶⁹

Крајем јануара 1931. завршена је једна етапа шпијунске афере осудом железничког чиновника Андрејева на три године робије. Неколико дана касније министар војни генерал Никола Бакарџијев је поднео оставку на функцију, да би потом био одређен за начелника Генералштаба. За новог министра војног постављен је генерал Александар Кисов. Дотадашњи начелник Генералштаба генерал Сотир Маринков је постављен за команданта Жандармерије. Смењени су и сви официри који су били умешани у шпијунску аферу. Све промене у војсци биле су у вези са поменутом афером и представљале су извесно задовољење „незадовољника“ у војсци, које је предводио генерал Кисов. Ипак, југословенско Посланство у Софији је сматрало да се он неће одрећи сарадње са ВМРО, већ да ће једино

⁴⁶³ Р. Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление“, 43–44.

⁴⁶⁴ Исто, 44; Извештаји МИП-а, I, 13–15; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти*, 184.

⁴⁶⁵ АЈ, 159–9, досије 2, МИП Сталној делегацији при Друштву народа и Посланству у Паризу Пов. Бр. 710 од 15. јануара 1931; МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 1425 од 26. јануара 1931.

⁴⁶⁶ АЈ, 159–9, досије 2, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 1425 од 26. јануара 1931; Извештаји МИП-а, II, 47–48.

⁴⁶⁷ Извештаји МИП-а, I, 145–146.

⁴⁶⁸ Исто, 237; Извештаји МИП-а, II, 9.

⁴⁶⁹ АЈ, 38–27–71, Кривошић Председништву Министарског савета Пов Ст. Бр. 545 од 6. новембра 1930; Извештаји МИП-а, I, 237.

тежити да дејство организације стави под „строжију контролу“.⁴⁷⁰ Смене официра у војсци, Александар Цанков је сматрао за своју победу, како се изразио чехословачком посланику,⁴⁷¹ јер је он посебно захтевао да влада што пре разреши ово питање.⁴⁷² Југословенски посланик у Софији је такође располагао овим подацима, али је ипак сматрао да су смене у војсци извршене иницијативом краља Бориса, који „постаје све моћнији фактор у држави“.⁴⁷³

Нестабилне политичке прилике у земљи кулминирале су кризом владе априла 1931. године. Према извештају југословенског посланика у Софији, сви бугарски министри су сматрали да је сам краљ Борис изазвао кризу како би се образовао „што шири изборни коалициони кабинет“. Покушај привлачења демократа Александра Малинова у владу завршио се неуспешно, те је 14. маја Љапчев поново образовао владу уз два нова члана из Национално-либералне странке. Свега неколико дана касније образован је опозициони Народни блок који су чинили БЗНС „Врабча 1“, Демократска странка, Радикална странка и Национално-либерална странка (кјорчевисти). Крајем маја, после измирења са БЗНС „Врабча 1“ Народном блоку је пришла и БЗНС „Стара Загора“.⁴⁷⁴

Незадовољство дугогодишњом владавином Демократическог зговора показало се на парламентарним изборима одржаним 21. јуна 1931. године. Владина коалиција је претрпела потпуни пораз. Изборним резултатима били су изненађени сви, како влада Андреја Љапчева, тако и представници опозиционог Народног блока. Као главног кривца за свој пораз, влада је означила економску кризу у Бугарској. Међутим, према оценама југословенског Посланства у Софији, поразу Демократическог зговора допринела је и идеја народног блока, која је после последње владине кризе наишла на повољан терен како у народу тако и код шефова политичких група које су образовале ову групацију, као и релативно слаби резултати владиног терора. И поред извесног одуговлачења⁴⁷⁵, Андреј Љапчев је поднео оставку свог кабинета, а мандат за састав нове владе поверен је Александру Малинову, председнику Демократске партије. Влада Народног блока је образована 29. јуна 1931. при чему је Малинов, поред премијерског места, преузео и ресор министра иностраних послова и вера.⁴⁷⁶

Победа Народног блока на изборима изненадила је и дипломатске представнике у Софији. Према речима чехословачког посланика у Бугарској Максе, аустријски и мађарски посланик су веома тешко примили изборне резултате, док је са друге стране пораз Зговора изазвао велику радост југословенског посланика Александра Вукчевића који му је изјавио да у Београду никада нису имали поверење у Љапчева и Бурова.⁴⁷⁷

Међутим, формирањем нове владе постулати бугарске спољне политике нису претрпели измене. Једино је промењен начин њихове интерпретације. Ревизија Нејског мировног уговора мирним путем позивањем на чл. 19 Пакта Друштва народа⁴⁷⁸ и даље је био главни стратегијски циљ бугарске владе. Овакав начин његове реализације био је условљен

⁴⁷⁰ *Извештаји МИП-а*, II, 10.

⁴⁷¹ *ЧИБИ*, II, № 182, 346.

⁴⁷² *Извештаји МИП-а*, I, 85–86.

⁴⁷³ *Извештаји МИП-а*, II, 57.

⁴⁷⁴ *Исто*, 174–176; Р. Първанова, „Демократическият сговор и неговото управление“, 44–48; В. Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти*, 184–189.

⁴⁷⁵ Како је извештавало југословенско Посланство у Софији, одуговлачење са подношењем оставке, као и повишен тон владиних листова, изазвали су забуну у редовима Народног блока. Додатну нервозу изазвале су вести о намераваном преврату извесних зговористичких кругова у сарадњи са војском и ВМРО, коју су појачала сазнања о наређеним приправностима у касарнама. До остварења таквог сценарија није дошло. АЈ, 38–28–72, МИП ЦПБ-у Пов. Бр. 13067 од 3. јула 1931; Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 209 од 6. јула 1931; *Извештаји МИП-а*, II, 212–213.

⁴⁷⁶ *Извештаји МИП-а*, II, 209–213.

⁴⁷⁷ *ЧИБИ*, II, № 193, 366. О великој југословенској заинтересованости за изборе у Бугарској, јављао је и бугарски посланик у Бечу. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, листови 97–98.

⁴⁷⁸ Чланом 19 Пакта Друштва народа је предвиђено да Скупштина Друштва народа може предложити преиспитивање Уговора који су постали неприменљиви и разматрање међународне ситуације која би могла да угрози мир у свету. „The Covenant of the League of Nations“, *League of Nations-Official Journal*, Vol. 1, № 1, (1920), 8.

положајем бугарске државе, односно њеним нерасполагањем јаком индустријом и војском, којима би могла да оствари своје територијалне аспирације. То је нагнало Бугарску да примени тактику „неангажованости“, односно невезивања ни за једну велику силу. Само на тај начин је, позивањем на чл. 19 Пакта Друштва народа, могла, макар и теоријски, да осигура подршку што већег броја држава, док је везивање за једну силу искључивало ту опцију. Оваква концепција бугарске спољне политике задржана је све до 1935/1936. односно италијанске агресије на Етиопију и немачке окупације Рајнске области.⁴⁷⁹

По образовању кабинета, Александар Малинов је представницима иностраних листова изнео политику своје владе. Интересантно је да је Малинов, и поред већине коју је Народни блок имао у Собрању, изјавио да нова влада рачуна на подршку и других парламентарних група на једној широкој платформи која обухвата питања унутрашње политике, финансија, економске ситуације и спољне политике. Према мишљењу дописника ЦПБ-а из Софије, Малинов је, узимајући у обзир све тешкоће у којој се земља нашла после дугогодишње владавине Зговора, био присиљен да својом изјавом добије благонаклоно држање политичких противника. Као додатни разлог овакве изјаве, Кривошић је навео неповерење грађанске опозиције у „државотворност земљеделаца“. Говорећи о спољној политици, Малинов је изјавио да ће наставити дотадашњу политику, нагласивши потребу да Бугарска буде у што бољим односима са суседним земљама и стекне поверење великих сила („без наклоности великих сила не може бити Бугарске“). Том приликом је истакао да ће влада бити „непријатељ свих оних који би хтели да помуте мир са суседима“. Југословенско Посланство у Софији је последњу реченицу пропратило уз коментар „мислећи ваљда на ВМРО“.⁴⁸⁰

Управо је питање става нове бугарске владе према ВМРО завређивало највећу пажњу југословенске стране. Већ почетком јула 1931. југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић је водио са Малиновим дужи разговор о бугарској спољној политици и југословенско-бугарским односима. Наводећи да су „његове идеје о спољној политици Бугарске познате [...] док је још био у опозицији“⁴⁸¹, Малинов је саопштио Вукчевићу да ће водити исту политику као свој претходник, сматрајући да је то једина могућа политика бугарске владе. Што се тиче односа две јужнословенске краљевине, констатовао је да „нису онакви какви би требали да буду“. Сматрао је да се узроци за такво стање налазе и у Београду и у Софији, сугеришући да би Југославија као снажнија земља требало да направи први корак ка побољшању односа. Том приликом је истакао да је Бугарска својевремено „учинила извесне авансе у том правцу“ мислећи на посету бившег председника владе Александра Цанкова и министра иностраних послова и вера Христа Калфова Београду, на шта југословенска влада није одговорила.⁴⁸²

Вукчевић је, покушавши да добије конкретнији одговор о будућим бугарским корацима према Југославији, разговор скренуо на активности „неодговорних чиниоца“ и њихово толерисање у Бугарској. Одговор Малинова по овом питању био је другачији од оног који су давали његови претходници. Наиме, осуђујући терористичке акције на југословенској територији, Малинов је изјавио Вукчевићу да бугарска влада има довољно ауторитета да растури ВМРО. Међутим, сматрао је да је такво решење неделотворно, поткрепљујући свој став примером са почетка века, када је растурањем Македонског револуционарног комитета створено три нове организације. Стога, сматрао је да треба кренути другим путем – путем

⁴⁷⁹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи 1931–1939*, 38–40.

⁴⁸⁰ АЈ, 38–28–72, Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 209 од 6. јула 1931; *Извештаји МИП-а*, II, 240–241; „Г. Малинов о политици своје владе“, *Политика*, 4. јул 1931, 3.

⁴⁸¹ У разговору који је водио септембра 1930. са чехословачким послаником у Софији, Малинов се осврнуо и на југословенско-бугарске односе. Чехословачки представник у Бугарској је стекао утисак да је Малинов искрено жалио за одласком Љубомира Нешића из Софије. Истовремено, био је разочаран што по увођењу диктатуре у Југославији из Београда није учињен ниједан „ослободилачки гест“. Према његовом схватању, за зближење два народа требало је имати смелости, што нормалан парламентарни режим није могао да има. *ЧИБИ*, II, N° 172, 319.

⁴⁸² АСАНУ, 14.439, документ 522.

који је „трасиран међународним уговорима и модерним концепцијама у међународној заједници“, алудирајући тиме на постојање непризнате бугарске националне мањине у Вардарској Македонији. Вукчевић је на почетку излагања прекинуо Малинова и саопштио му да такво питање за југословенску страну не постоји и да „у том правцу бугарска влада нема ништа да очекује“. И поред тога, Малинов је сматрао да се о мањинском питању може незванично разговарати уз француско посредовање.⁴⁸³

Из разговора са бугарским премијером Вукчевић је закључио да нова бугарска влада неће мењати спољну политику већ да ће само активније приступити постизању зацртаних циљева. У том смислу је коментарисао и најављену реорганизацију у бугарском Министарству иностраних послова и постављање нових дипломатских представника. Изјаве Малинова о побољшању односа двеју земаља оценио је као платонске, те самим тим сличне изјавама Атанаса Букова, уз разлику што је Малинов разговарао отворено и искрено. Ипак, узимајући у обзир нови састав бугарског кабинета (посебно присуство земљорадника у влади), Вукчевић је изразио наду за побољшање односа између две јужнословенске краљевине.⁴⁸⁴

Прилика да Малинов своје речи о зближењу са Југославијом спроведе у дело убрзо се показала. Наиме, михајловисти су, желећи по свему судећи да покажу своју моћ новој влади, у другој половини јула 1931. покушали да изведу терористичке акције на југословенској територији. Међутим, упућене комите су пресретнуте и елиминисане од стране жандармерије и месног становништва.⁴⁸⁵ Очигледно не знајући за судбину пребачених комита, македонска штампа је донела вест да је на прузи Ниш – Скопље извршен напад на један железнички мост док се на њему налазио путнички воз, што су пренели и извесни европски листови (*The Times, Nouvelle*).⁴⁸⁶

Поводом активности михајловиста, југословенски МИП је 30. јула инструисао отправника послова у Софији Милоја Смиљанића да уложи протест Александру Малинову и преда му материјал који је прикупила југословенска анкетна комисија.⁴⁸⁷ Примивши Смиљанића 1. августа, Малинов је проблем покушао да локализује на последње догађаје код Врања. Међутим, Смиљанић је инсистирао на одговору о планираним мерама бугарске владе према ВМРО. Изразио је жаљење југословенске владе што, и поред изјава Малинова да ће радити на побољшању односа са суседним државама, није учињено готово ништа за побољшање односа између две земље. Напротив, бугарска штампа је и даље заузимала

---

⁴⁸³ Исто.

⁴⁸⁴ Исто; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 285, напомена 108.

⁴⁸⁵ Организатор овог упада био је пунктovní начелник из Ћустендила Владимир Куртев. Од петорке пребачене у околину Врања убијено је троје комита, један је заробљен, док је један успео да се пребаци преко границе у Ћустендил. Међу погинулима се налазио и војвода Јевтим Полски који је предводио ову групу. Готово истовремено са уништењем ове групе, у Куманову је откривен и убијен један комита код кога је пронађено две „паклене машине“ (*Извештаји МИП-а*, II, 243; „Како је уништена бугарска атентаторска петорка“, *Политика*, 30. јул 1931, 3–4; „Из Бугарске се опремају и шаљу атентаторске групе на нашу територију“, *Време*, 30. јул 1931, 1). На основу сазнања југословенског војног изасланика у Софији, 28. и 29. јула 1931. одржана је у селу Покровнику код Горње Џумаје „скупштина револуционара“ на којој се, између осталог, расправљало о неуспешној акцији на југословенској територији. Према тим информацијама, за акцију у Југославији било је одређено три групе комита, које су требале да пређу границу на три места: у правцу Струмице, у правцу Царевог Села и у околини Босиљграда. Њихов задатак је био да синхронизованом акцијом током ноћи 19/20. јула поставе већи број „паклених машина“ на железничкој линији Велес – Скопље – Врање. Услед добро осигуране границе, у Југославију је успела да пређе једино петорка Јевтима Полског. Према извештају који је повереник доставио пуковнику Шкекићу, приликом постављања експлозива у близини железничке станице села Прибој код Врања, дошло је до експлозије при чему су погинули војвода Полски и још један комита. АЈ, 159–9, досије 2, Министарство војске и морнарице (МВиМ) МУП-у Пов. Ђ. Об. Бр. 3941 август 1931.

⁴⁸⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga druga (1931–1938), priredio Živko Avramovski, Beograd, Zagreb, 1986, 17 (даље: *Britanci*, II); „Бугарска штампа даје доказа да је знала за припремани атентат код Врања“, *Политика*, 28. јул 1931, 3; „Македонија“ открива шта је био задатак атентаторима“, *Време*, 30. јул 1931, 2.

⁴⁸⁷ АЈ, 341–24–77, отправник послова Милоје Смиљанић првом помоћнику министра иностраних послова Константину Фотићу Пов. Бр. 1314/31 од 1. августа 1931; *Извештаји МИП-а*, II, 243, 276.

изразито негативан став према Југославији, док је ВМРО отворено вршио организовање и пребацивање комитских чета преко границе.⁴⁸⁸

Малинов је саопштио да је спреман да одмах „у принципу“ прими сваку обавезу о сузбијању терористичких припрема „у границама земаљских закона“. Ипак, Смиљанић је стекао утисак да је Малинов ВМРО-у придавао велику моћ, закључивши то из његове изјаве да је бугарској влади немогуће да приступи растурању организације а да не изазове немире у земљи⁴⁸⁹. Том приликом је цитирао бугарску пословицу о човеку који је чешући обрву ископао око⁴⁹⁰, из чега је југословенски отправник послова установио да Малинов сматра да је целисходније да сачува унутрашњи мир у земљи, остављајући ВМРО на миру, него да приступи поправљању односа са Југославијом. И поред тога, Смиљанић је констатовао да Малинов „ипак претендује да води реалну политику“ обећаваши да ће „испитати“ најподесније мере за паралисање комитских акција.⁴⁹¹

Бугарски министар унутрашњих послова Никола Мушанов је такође имао разговор са југословенским представницима у Софији. Он је том приликом изнео став да мора доћи до споразума између две јужнословенске краљевине јер су управо оне одлучивале судбином Балкана. Због тога је обећао да ће спречити дејство „неодговорних лица“. С тим у вези дошло је и до хапшења извесног броја сумњивих људи. Међутим, југословенско Посланство у Софији је акцију Мушанова, будући да су похапшена безначајна лица, примило са великом резервом, оценивши да је новој бугарској влади било потребно да пре јесењег заседања Друштва народа⁴⁹² бар привидно покаже добру вољу за зближењем са суседима и предузме мере против ВМРО.⁴⁹³

Сумње у бугарске изјаве о побољшању односа са Југославијом изазивале су и промене на дипломатском пољу, започете од стране новог режима. На такав став је највише утицало постављање Георгија Радева за генералног секретара бугарског МВРИ. Југословенски дипломатски чиновници нису имали поверење у њега јер је био Македонац по рођењу, док је дипломатски кор у Софији сматрао да је био „италијански човек“.⁴⁹⁴ Дипломатске промене нису заобишле ни бугарско Посланство у Југославији. Још од прве половине двадесетих година Бугарску је у Београду представљао Константин Вакарелски. Његову дипломатску мисију, насупрот утиску који је Љубомир Нешић оставио у Софији, савременици су оценили као „потпуно безначајну“.⁴⁹⁵ Веома ретко је био виђан у друштву, док у МИП скоро никад није одлазио. Исто тако, Југословени су ретко посећивали бугарско Посланство.⁴⁹⁶ О његовој смени постоје различити подаци. Према информацијама које је донео лист *Време*, Вакарелски је средином јула 1931. поднео оставку на свој положај и по предаји опозивних писама напустио југословенску престоницу,⁴⁹⁷ док је Коста Павловић, лични секретар

⁴⁸⁸ АЈ, 341–24–77, отправник послова Милоје Смиљанић првом помоћнику министра иностраних послова Константину Фотићу Пов. Бр. 1314/31 од 1. августа 1931.

⁴⁸⁹ Смиљанић је приметио да се ова Малиновљева тврдња дијаметрално разликује од оне коју је изнео посланику Александру Вукчевићу – да бугарска влада има довољно снаге и ауторитета да растури ВМРО (*Исто*). Дописник ЦПБ-а из Софије је убрзо по формирању нове бугарске владе изразио сумњу у промену односа према македонствујушцима. АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 206 од 6. јула 1931.

⁴⁹⁰ Лични секретар Војислава Марнковића Коста Ст. Павловић је очигледно имао увида у Смиљанићев извештај, јер је у свом дневнику прибележио Малиновљево цитирање бугарске пословице. К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 226.

⁴⁹¹ АЈ, 341–24–77, отправник послова Милоје Смиљанић првом помоћнику министра иностраних послова Константину Фотићу Пов. Бр. 1314/31 од 1. августа 1931; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 287, напомена 128.

⁴⁹² Редовна XII годишња Скупштина Друштва народа одржана је од 1. до 29. септембра 1931. године. Истовремено је заседао и Савет Друштва народа и Комитет за Европску унију. Један од проблема који се расправљао на Савету био је сукоб Бугарске и Грчке по питању споразума Молов - Кафандарис. *Извештаји МИП-а*, II, 317, 349; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 236, 240–241, 244–246.

⁴⁹³ *Извештаји МИП-а*, II, 276–277.

⁴⁹⁴ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 221, 284 (напомена 106).

⁴⁹⁵ ДАС, ЛФТД, ТД-67, лист 12; Kosta. St. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga druga, London 1955, 113.

⁴⁹⁶ К. Pavlović, *Vojslav Marinković i njegovo doba*, II, 113–114.

⁴⁹⁷ „Г. Вакарелски отпутовао је за Софију“, *Време*, 1. август 1931, 3.

Војислава Маринковића, почетком августа у свом дневнику прибележио да је Вакарелски пензионисан.⁴⁹⁸ Вест коју је донео лист *Време* била је тачна, јер је у питању био процес који се одиграо и у бугарским посланствима у Паризу и Берлину⁴⁹⁹. Наиме, решивши да изврши промене у наведеним представништвима Малинов је очекивао од тамошњих посланика да поднесу оставке, како би се смене извршиле без много буке. Вакарелски је тако и поступио при чему му је оставка моментално уважена.⁵⁰⁰

Готово одмах су отпочела и различита нагађања о његовом наследнику у Београду. Бугарска штампа је као најозбиљнијег кандидата за тај положај већ видела Николу Антонова, који је, међутим, демантовао те наводе.⁵⁰¹ Према подацима којима је располагао повереник пуковника Танасија Динића, Малинов је за посланика у Београду, поред Антонова, имао на уму још неколико кандидата: Петра Нејкова, публицисту и сарданика листа *La Bulgarie*, Гавраила Орошакова, адвоката и општинског саветника у Софији, Светослава Поменова, посланика у Будимпешти, као и Тодора Недкова, посланика у Бечу.⁵⁰² Последњи од наведених је, по свој прилици, био најозбиљнији кандидат. Бугарски листови *Последна пошта*, *Зора* и *Утро* су већ почетком августа 1931. донели вест да је од југословенске владе затражен агреман за њега.⁵⁰³ Ову вест је у свом дневнику забележио и Коста Павловић окарактеришући Недкова као „сервилну и безличну особу“, противну зближењу са Југославијом.⁵⁰⁴ Своје чуђење о размишљању Малинова да одреди Недкова за посланика у Београду изразио је и повереник пуковника Динића. Он га је оценио као великог србофоба и „македонофила“, који је већи део своје каријере провео као бугарски конзул у Скопљу, Битољу и Солуну за време Османског царства, често се сукобљавајући са својим српским колегама. Поред тога био је и интиман пријатељ новопостављеног генералног секретара бугарског МВРИ Георгија Радева и председника Македонског националног комитета Контантина Станишева. Закључак повереника је био да уколико Недков буде именован за бугарског посланика у Београду, то ће бити јасан показатељ да Малинов не намерава да ради на поправљању односа између Југославије и Бугарске.⁵⁰⁵

Да ли је Александар Малинов одустао од упућивања Недкова за Београд или је југословенска влада одлучила да му не изда агреман или су, пак, у питању били неки други разлози, до преузимања дужности посланика у Београду од стране Тодора Недкова није дошло. На тај начин је одласком Константина Вакарелског место бугарског посланика у Југославији остало упражњено све до наименовања Георгија Кјосеиванова новембра 1932, односно његовог преузимања дужности јануара 1933. године.⁵⁰⁶

⁴⁹⁸ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 227.

⁴⁹⁹ Судаћи према расположивим изворима, Малинов је намеравао да опозове и генерала Ивана Влкова из Рима као изразитог представника „деветојунаца“. Међутим, одустао је од те одлуке на лични захтев краља Бориса. Поред краља, останак генерала Влкова у Риму желели су и бугарска краљица Ђована, као и Мусолини и Гранди. ДАС, ЛФТД, ТД-67, лист 10; ДАС, ЛФТД, ТД-96, лист 7; АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 212 од 11. јула 1931.

⁵⁰⁰ ДАС, ЛФТД, ТД-67, листови 5, 12; АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 212 од 11. јула 1931.

⁵⁰¹ „Да ли ће посланика у Београду, г. Вакарелског, заменити г. Н. Атанов“, *Време*, 16. јул 1931, 7. По свему судаћи, Никола Антонов је циљао на положај генералног секретара МВРИ који је већ био резервисан за Георгија Радева. АС, ЛФТД, ТД-67, лист 12.

⁵⁰² ДАС, ЛФТД, ТД-67, лист 12.

⁵⁰³ „Промене у бугарској дипломатији“, *Политика*, 4. август 1931, 3; „Агреман за новог бугарског посланика у Београду“, *Време*, 6. август 1931, 1; „Нови бугарски посланик у Београду“, *Време*, 10. август 1931, 1.

⁵⁰⁴ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 227.

⁵⁰⁵ ДАС, ЛФТД, ТД-67, листови 12–13.

⁵⁰⁶ „Нови бугарски посланик у Београду“, *Правда*, 23. новембар 1932, 3; „Долазак новог бугарског посланика г. Кјосеиванова“, *Правда*, 14. јануар 1933, 2. Бугарски листови су у два наврата пренели вест да се за бугарског посланика у Београду разматрају и Стојан Петров-Чомаков отправник послова у Будимпешти и Димитрије Дренски, народни посланик Демократске странке. „Бугарска влада тражи агреман за новог посланика у Београду“, *Време*, 27. октобар 1931, 2; „Ко ће бити нови бугарски посланик у Београду“, *Време*, 27. март 1932, 3.

Иако је избегнуто упућивање неадекватног дипломатског представника у Београд, то није утицало да југословенско-бугарски односи крену узлазним током. Влада Народног блока није превише форсирала процес зближења са Југославијом и држала је одређену дистанцу у односима. Према историчару Илчу Димитрову, званична тенденција ка зближењу била је прилично ограничена на разјашњење односа, праћена споровима, међусобним оптужбама и подозрењима.⁵⁰⁷ Догађаји који су уследили потврдили су југословенске сумње у спремност новог бугарског кабинета, како Александра Малинова тако и Николе Мушанова, који је заменио Малинова октобра 1931, да се ухвате у коштац са ВМРО. Читава серија граничних инцидената извршених крајем септембра и почетком октобра 1931. изазвала је оштру антибугарску кампању у југословенској штампи, на коју је посебно утицало бугарско одбијање састанка Сталне мешовите комисије која је требало да испита случај.⁵⁰⁸ По налогу југословенске владе Посланство у Софији је 19. октобра доставило МВРИ прикупљене податке о инцидентима извршеним од 1. септембра до 3. октобра 1931. године,⁵⁰⁹ док је посланик Вукчевић 24. октобра учинио усмени корак код новог бугарског председника владе и министра иностраних послова Николе Мушанова, који је обећао да ће предузети нове мере за спречавање инцидената. Истовремено, Вукчевић је упозорио Мушанова да ће Југославија бити приморана да у случају нових инцидената изнесе ово питање пред Друштво народа уз позив на чл. 12 Пакта Друштва народа који би, после девет месеци, омогућио Југославији слободу акције уколико у року од шест месеци не би било пронађено адекватно решење проблема.⁵¹⁰

Разговарајући о томе са чиновницима Главног секретаријата Друштва народа, бугарском посланику у Берну је саопштено да се у Женеви са скепсом гледало на могућност таквог југословенског корака. Пре свега, јер би то целокупан македонски проблем ставило на дневни ред. Са друге стране, одређену забринутост у Друштву народа изазвало је „меко“ држање Савета према јапанско-кинеском конфликту⁵¹¹, а посебно Југославије, која је заузела резервисано држање приликом дискусије о том питању. То је изазвало страховања да Југославија, у случају понављања терористичких акција на својој територији, не предузме сличну војно-полицијску операцију у Бугарској. Слично је саопштено и бугарском посланику у Лондону, због чега је Бугарској саветовано да учини све што је било у њеној моћи да спречи упаде комита на југословенску територију.⁵¹²

Да ли због ових савета или, пак, неких других разлога, до краја године нису забележени нови гранични инциденти. Ипак, атмосфера је и даље била „подгрејана“ што је довело до инцидента испред зграде југословенског Посланства у Софији. Наиме, као и сваке године, на годишњицу потписивања Нејског мировног уговора 27. новембра, у Софији је заказан протестни митинг.⁵¹³ Међутим, по завршетку митинга, учесници су се упутили ка Конзуларном одељењу југословенског Посланства, где су каменицама поразбијали прозоре гађајући југословенску заставу, која је била истакнута због белгијског државног празника, и покушали да скину државни грб. Демонстрације су потом настављене испред зграде Посланства.⁵¹⁴ У том тренутку у Посланству се од чиновника налазио једино дописник ЦПБ-

⁵⁰⁷ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 171.

⁵⁰⁸ *Извештаји МИП-а*, II, 319–320, 369; *Britanci*, II, 17–18.

⁵⁰⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2000, листови 1–2. Одговор бугарске полиције и МВРИ на ове случајеве видети у: *Исто*, листови 8–16.

⁵¹⁰ *Исто*, лист 99; *Извештаји МИП-а*, II, 369; *Britanci*, II, 18; „Посланик г. Вукчевић код г. Мушанова“, *Политика*, 25. октобар 1931, 4.

⁵¹¹ Септембра 1931. после инсценираног инцидента код Мукдена дошло је до јапанске инвазије на кинеску провинцију Манџурију. После дискусије од неколико дана, Савет Друштва народа је усвојио једну резолуцију којом је примљена к знању изјава јапанског делегата да Јапан није имао територијалних претензија у Манџурији и да ће после осигурања Јапанаца повући своје трупе. *Извештаји МИП-а*, II, 404–405.

⁵¹² ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2000, листови 18–20, 39–40, 42.

⁵¹³ АЈ, 159–18, досије 17/II, Александар Вукчевић МИП-у Пов. Бр. 2031 од 27. новембра 1931.

⁵¹⁴ *Извештаји МИП-а*, II, 420; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 258–259; „Демонстрације пред нашим посланством у Софији“, *Политика*, 28. новембар 1931, 1; „Како је извршен напад на наше Посланство и

а Велимир Кривошић који је наоружан са послугом организовао одбрану зграде⁵¹⁵. Бугарска полиција, која није предузела никакве мере да благовремено спречи демонстрације, веома је благо реаговала и тек после извесног времена растерала демонстранте. Посланик Александар Вукчевић је био мишљења да је полиција намерно допустила демонстрације испред Посланства. Обавештавајући МИП о инциденту предлагао је да се од бугарске владе затраже иста „задовољења“ као приликом напада на југословенског војног изасланика 1923. године.⁵¹⁶ Вукчевића је убрзо посетио министар унутрашњих послова Александар Гиргинов и извинио се у име бугарске владе, што посланик није могао да прихвати јер није располагао потребним овлашћењима.⁵¹⁷ Мушанов је о догађају одмах обавестио бугарског отправника послова у Београду Стевана Валнарова и инструисао га да одмах посети Војислава Маринковића и поступи исто као министар унутрашњих послова.⁵¹⁸ Бугарски премијер се исте вечери на пријему у британском Посланству видео и са Вукчевићем коме је лично изразио жаљење због одиграног инцидента. Из разговора са југословенским послаником стекао је утисак да је Вукчевић у „преувеличаној форми“ известио Београд. Страхујући од могућих компликација, Мушанов је сутрадан 28. новембра инструисао посланике у Лондону, Паризу и Риму да што пре обавесте тамошње владе да је Бугарска предузела све мере против изгредника, па чак и више него што је било уобичајено у таквим случајевима.⁵¹⁹

Одмах по добијању вести о догађајима у Софији, Војислав Маринковић је наредио Вукчевићу да бугарској влади уручи протестну ноту и нарочито подвуче немарност владе и власти и да „резервишући даље евентуалне кораке“ захтева „нужно задовољење“ и казну за одговорна лица⁵²⁰. Истовремено му је наредио да не чекајући одговор дође у Београд на реферисање. Вукчевић је ноту уручио Мушанову 28. новембра и већ сутрадан отпутовао за Београд.⁵²¹

Консулат у Софији“ и „Реваншарска Софија“, *Политика*, 29. новембар 1931, 3–4; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 308.

⁵¹⁵ „Пред посланством гомила ми је псовала мајку шумадијску, са повицима „свиње шумадијске“ и т. д.“. Истовремено, Кривошић је извештавао да је бугарска штампа неистинито извештавала покушавајући да одговорност за нападе припише Посланству. АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 456 од 29. новембра 1931.

⁵¹⁶ *Исто*; *Извештаји МИП-а*, II, 421; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 259. После напада на тадашњег југословенског војног изасланика у Бугарској потпуковника Љубомира Крстића, југословенска влада је од бугарске владе затражила: 1) извињење председника владе Александра Цанкова преко Посланства у Софији; 2) лично извињење бугарског министра војног потпуковнику Крстићу; 3) да једна бугарска чета од 250 војника са заставом ода почаст југословенској застави испред Посланства; 4) да бугарска влада хитно спроведе истрагу ради проналажења криваца и 5) материјалну одштету због повреде личности и државе. Ултиматумом је затражено да се прва три захтева испуне у року од 48 часова, а четврти одмах. Бугарска влада је поступила по југословенском захтеву, при чему се Југославија званично одрекла пете тачке. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 292–293.

⁵¹⁷ *Извештаји МИП-а*, II, 421; „Г. Вукчевићев извештај г. Маринковићу о нападу на посланство и консулат у Софији“, *Политика*, 1. децембар 1931, 3.

⁵¹⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1940, листови 2–4.

⁵¹⁹ *Исто*, листови 5–6; „Г. Мушанов о нападу на наше посланство у Софији“, *Политика*, 30. новембар 1931, 1.

⁵²⁰ Према наводима листа *Политика* демонстранте су пред Конзуларно одељење довели народни посланик Васиљ Васиљев, иначе секретар Македонског националног комитета и бивши председник Македонске омладине Петар Ацев, док је демонстранте пред Посланством предводио народни посланик Националнолибералне странке Ачков („Вође демонстраната пред нашим конзулатом и посланством“, *Политика*, 2. децембар 1931, 5). Југословенско Посланство у Софији је месец дана пре инцидента извештавало да је Савез македонске омладине после ВМРО најактивнија „и за нас најопаснија организација македонствујушчих“, сматрајући га за „легални расадник“ елемената за нелегалну акцију. На тај начин је коментарисало и изузеће дотадашњег председника Ацева из нове управе „јер вероватно прелази у нелегалну организацију ВМРО“. *Извештаји МИП-а*, II, 368.

⁵²¹ АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 24265 од 3. децембра 1931; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1940, листови 1, 7; *Извештаји МИП-а*, II, 422; „Г. др. Вукчевић допутовао на реферисање“, *Политика*, 30. новембар 1931, 1; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 308. Према подацима којима је располагало британско Посланство у Софији, један од разлога за напад на југословенско представништво представљала је нетрпељивост бугарске јавности према Александру Вукчевићу. С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 308–309.

Председник бугарске владе и министар иностраних послова Никола Мушанов је 30. новембра у одговору на југословенску ноту званично изразио жаљење и најоштрије осудио догађај од 27. новембра „као дело безумника и провокатора“. Истовремено је навео да се све констатације у протестној ноти нису подударале са његовим информацијама. У сваком случају, бугарска влада је одлучила да пензионисе начелника кварта у коме се налазило југословенско Посланство, као и двојицу стражара, продужујући рад на проналажењу и кажњавању криваца. Истог дана, Маринковића је посетио бугарски отправник послова Валнаров и дао му објашњења у истом смислу. Маринковић је био задовољан предузетим мерама према виновницима напада и припадницима полиције. Свом саговорнику је саопштио да се још увек није видео са Вукчевићем, те да ће му издати потребне инструкције после добијања његовог извештаја. Валнаров је стекао утисак да Маринковић и даље није сматрао инцидент ликвидираним, те да ће југословенска влада поставити Бугарској неке захтеве јер је сматрала да су за инцидент криве бугарске полицијске власти.⁵²²

Исте вечери, министра Двора Милана Антића је самоиницијативно посетио француски посланик и саветовао да евентуални југословенски захтеви према Бугарској буду умерени. О томе је известио и своју владу која се сагласила са његовим поступком.⁵²³ Такође, бугарским посланицима у Паризу, Лондону и Риму је обећано да ће се у истом смислу учинити корак у Београду.⁵²⁴ Немамо података да ли су те интервенције утицале на став југословенске владе. У сваком случају, уважила је бугарски одговор о чему је отправник послова у Софији Милоје Смиљанић 5. децембра 1931. обавестио Александра Гиргинова, заступника министра иностраних послова, изразивши наду да више неће доћи до сличних испада. Истовремено, изнео је и упозорење да ће југословенска влада у случају понављања сличних инцидената морати „да прибегне оним мерама које јој буду налагали догађаји и одбрана њеног достојанства“. На тај начин је овај инцидент ликвидирао.⁵²⁵

Међутим, демонстрације и напад на југословенско представништво у Софији представљале су увод за широку антијугословенску акцију предузету наредне 1932, како на бугарској тако и на југословенској територији. Крајем јануара 1932. у листу михајловиста ВМРО *Свобода или смрт* објављен је чланак „Змијско гнездо у недрима Софије“ у коме је југословенско Посланство представљено као „легло шпијунаже и провокација“ и које је заслужило „не да буде погођено једним каменом, него да буде порушено из основа, збрисано с лица земље“. Поводом таквог писања у илегалном листу, југословенско Посланство је реаговало нотом бугарској влади уз захтев да се пронађе аутор текста и штампарија листа. Чланак је потом 1. фебруара прештампао лист *Македонија*, орган Македонског националног комитета, због чега је бугарска влада наредила да се тај број конфискује и до даљег забрани излажење листа⁵²⁶, док је посланика Вукчевића посетио шеф протокола бугарског МВРИ и

⁵²² АЈ, 341–24–77, Кумануди Посланству у Лондону Пов. Бр. 24265 од 3. децембра 1931; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. . 1940, листови 10, 12, 18–19; *Извештаји МИП-а*, II, 422; „Бугарски отправник послова код министра иностраних дела“, *Политика*, 1. децембар 1931, 3; „Одговор на нашу ноту“, *Време*, 1. децембар 1931, 1.

⁵²³ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1940, листови 13, 15.

⁵²⁴ *Исто*, листови 14, 17, 28.

⁵²⁵ *Исто*, лист 30; *Извештаји МИП-а*, II, 422, 465; *Britanci*, II, 19; „Ликвидација спора око напада на наше посланство и конзулат у Софији“, *Политика*, 6. децембар 1931, 3. Према информацијама којима је располагала бугарска полиција, Милоје Смиљанић је сматрао да је овај инцидент био безначајан, али да је задобио велике размере по одласку Вукчевића за Београд. Он је изјавио једном „информатору“ бугарске полиције да је то заоштравање односа било резултат политике коју је водио посланик Вукчевић, те да би ситуација била другачија да је неко други, као на пример Љубомир Нешић, био посланик у Софији. Он се није слагао са Вукчевићевом политиком и сматрао је да је југословенски посланик требало другачије да поступи. Што се тиче самог инцидента, сматрао је да је био дело провокатора, али да је истовремено велику одговорност сносила и бугарска полиција. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 1940, лист 37.

⁵²⁶ На конфисковање листа се на свом предавању, одржаном у Софији, осврнуо и Јордан Чкатров, један од најповерљивијих људи Ивана Михајлова. Он је жестоко нападао министра унутрашњих послова Александра Гиргинова уз речи да ће доказати да југословенско Посланство „једино служи за шпијунажу и рушење бугарске Државе“. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину. Књига III*, прир. Нада Петровић, Београд, 2008, 94 (даље: *Извештаји МИП-а*, III).

извинио се у име бугарске владе.⁵²⁷ Даљем јачању нетрпељивости у бугарској јавности допринела је „исповест“ Тодора Петрова Ћирића, југословенског држављанина из царибродског среза, да је упућен у Бугарску од стране југословенских власти да убије свог рођеног брата Асена Николова и једног од вођа организације ВЗРО професора Ивана Ђошева. Према његовим даљим речима, које је пренело неколико бугарских листова крајем марта 1932, инструкции и оружје за извршење добијеног задатка добио је од „југословенског конзула“ и војног изасланика пуковника Чедомира Шкекића⁵²⁸. Иако је југословенско Посланство одмах демантовало те наводе и уложило протест бугарској влади, у Софији су 1. априла организоване нове демонстрације због чега је полиција блокирала приступе југословенском Посланству, Конзуларном одељењу и стану војног изасланика.⁵²⁹ Према наводима историчара Срђана Мићића демонстрације су одржане и испред Конзулата у Варни 8. априла 1932. године.⁵³⁰

Резултат овог инцидента био је његово званично осуђивање од стране бугарске владе.⁵³¹ Ипак, уследила је и реакција са југословенске стране када је 19. априла 1932. изашао указ о разрешењу пуковника Шкекића дужности војног изасланика.⁵³² Овакав корак југословенског МВиМ, као и одређена сведочанства, наводе нас на мишљење да је ипак постојала извесна „позадина“ овог случаја. Није била непознаница да је југословенски посланик Александар Вукчевић презирао Бугаре⁵³³ и да је развио широку „шпијунску службу“ одржавајући контакте и финансирајући опозиционо настројене кругове.⁵³⁴ Према речима чехословачког посланика у Софији, Вукчевић је лично два пута организовао нападе на Валтера Брела, дописника немачке телеграфске агенције *Telegraphen Union* за кога је сматрао да ради за ВМРО.⁵³⁵ Колико је југословенска агентура била развијена сведочи и следећа чињеница. Приликом припреме „паклене машине“ у с. Калотини близу југословенске границе током ноћи 3/4. октобра 1931, дошло је до експлозије при чему је погинуло две особе, од којих је једна била југословенски држављанин, док су Иван Ђошев и Нацко Илијев рањени. Свега два дана касније Вукчевић је уручио Малинову протестну ноту, захтевајући састанак Мешовите граничне комисије, јер је на бугарској територији погинуо

⁵²⁷ Исто, 14–15; *Britanci*, II, 89; „Бугарска влада „не зна“ где излази лист Ванче Михаилова“, *Политика*, 4. фебруар 1932, 3; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 309.

⁵²⁸ Овом догађају је дат публицитет и у листу *Macedonia* маја 1932. који је издавала Македонска политичка организација (МПО) у САД-у под насловом „Планира ли Београд ново Сарајево?“. У тексту су објављени и факсимили пасоша Тодора Петрова Ћирића, као и фотографија пиштоља наводно добијеног од пуковника Шкекића. Примерак листа, као и резолуција са Конгреса МПО одржаног почетком септембра 1932. у Кливленду, достављени су италијанском амбасадору у Вашингтону. Државен архив на Република Северна Македонија, Микрофилмуваната архивска грађа од странска провениенција, Министерство за надворешни работи на Италија - Рим: Фонд Политички работи - Југославија, М-3483/1-307, Regia Ambasciata d'Italia Washington a Ministero degli Affari Esteri N° 7047/3273 li 14 ottobre 1932, anno X (даље: ДАРСМ, М-3483/1-307).

⁵²⁹ *Извештаји МИП-а*, III, 131; „Поводом писма Тодора Петрова“, *Политика*, 1. април 1932, 3; „Синоћне демонстрације“, *Политика*, 2. април 1932, 3; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 309; Р. Евтимов, *н. д.*, 274–276.

⁵³⁰ С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 309.

⁵³¹ „Г. Мушанов о одговору на ноте југословенске владе“, *Политика*, 10. април 1932, 3.

⁵³² *СВЛ*, бр. 14, 21. април 1932, 707. Наследио га је генералштабни потпуковник Милан Д. Марковић који је почетком јуна 1932. преузео дужност. ВА, Досијеа персоналних података официра и подофицира Војске Краљевине Југославије, кутија 980, досије 621 (даље: ВА, ДПП); „Наш нови војни аташе у Софији код г. г. Мушанова и Кисова“, *Време*, 3. јун 1932, 2.

⁵³³ Постоји могућност да је такав став посланика Вукчевића развијен из чињенице да је његов отац, др Станојло Вукчевић, током Првог светског рата био две године интерниран у Пловдиву (1916–1918). Božica Slavković, „Vukčević dr Stanojlo“ u: *Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*, ur. prof. dr Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, dr Milan Gulić, Beograd, 2016, 335.

⁵³⁴ *Чешки и словашки извори за бугарската историја*, том III, (свс. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрицки, Васил А. Василев, Лидия Манолова), Софија, 1994, N° 30, 84 (даље: *ЧИБИ*, III); Р. Евтимов, *н. д.*, 279.

⁵³⁵ *ЧИБИ*, III, N° 30, 84. Опширније о Валтеру Брелу и његовом извештавању у: Срђан Мићић, „Југословенска сарадња са „Телеграфен унионом“ и немачким новинарима, 1927–1934. године“, *Токови историје*, бр. 2, (2018), 48–49.

југословенски држављанин.⁵³⁶ На неутралисању ВМРО и ВЗРО радила су и два секретара Посланства Вукашин Шећеровић и Славко Којић, уједно задужена и за обавештајну службу.⁵³⁷ Стога, није немогуће да је „југословенски конзул“ којег помиње Петров био управо један од њих двојице. Самим тим, повлачење пуковника Шкекића из Софије је највероватније последица његовог компромитовања⁵³⁸. Закључак Румена Евтимова је да ће случај одласка Тодора Петрова у Бугарску остати под плаштом бугарске и српске пропаганде, али да је свакако представљао припрему бугарског јавног мњења за предстојећу офанзиву ВМРО и ВЗРО против Југославије током 1932. године.⁵³⁹

Међутим, ове акције бугарских организација нису биле самосталног карактера већ део једног ширег плана за растурање Краљевине Југославије. Наиме, политичка превирања током пролећа и лета 1932, настала као резултат ограниченог релаксирања диктатуре доношењем Октроисаног устава септембра претходне године и најјачег испољавања економске кризе у земљи, изазвала су у политичким круговима Италије, Бугарске и Мађарске наду у скори распад југословенске државе. Извештаји италијанског конзула из Загреба Умилте о завери комунистички настројених официра у Марибору⁵⁴⁰ и незадовољству у Хрватској навели су Мусолинија да помисли да се Југославија заиста налази у фази распадања. Због тога је маја 1932. прекинуо преговоре које је од 1930. водио са овом земљом, док је јула 1932. поново преузео директно руковођење италијанском спољном политиком. Сменом Дина Грандија са места министра иностраних послова означен је и крај његове политике која је подразумевала политички споразум са Југославијом и означила нову фазу италијанске експанзионистичке политике.⁵⁴¹ Да је Југославија у стању распадања сматрала је и Мађарска, која је преко свог отправника послова у Риму предложила заједничку мађарско-италијанску сарадњу по том питању.⁵⁴²

На прекид југословенско-италијанских преговора и погоршање међусобних односа утицале су и активности усташке емиграције. Формирајући своју базу у Италији, усташки покрет, под вођством Анта Павелића, организовао је пребацивање оружја у Југославију и стварање организације на терену. Резултат ових припрема био је упад групе усташа у Лику септембра 1932. и њихов напад на жандармеријску станицу у селу Брушанима код Госпића са намером подизања устанка. Овај догађај је искористила италијанска и мађарска штампа да напад прикаже као почетак грађанског рата у Југославији.⁵⁴³ У свом извештају, француски

---

⁵³⁶ *Извештаји МИП-а*, II, 369; Р. Евтимов, *н. д.*, 82–83. Лист *Западни покрајинци* је у свом новембарском броју објавио да је генерал Петар Живковић тражио 200.000 динара за главу Нацка Илијева. Да је Југославија заиста сматрала Илијева за опасног терористу сведочи и Вукчевићева нота од 3. септембра 1931. којом је тражена његова екстрадиција. Р. Евтимов, *н. д.*, 79, 83.

⁵³⁷ Државни архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције, списак IV, предмет бр. 41, лист 58 (даље: ДАС, БИА).

⁵³⁸ Пар месеци пре опозива пуковника Шкекића дошло је до покушаја подметања експлозива у војну фабрику у Казанлуку, који је завршен неуспешно („Атентат на војну фабрику у Казанлику“, *Политика*, 7. фебруар 1932, 2). Према послератној изјави Бранка Ћесаровића, који је као подофицир службовао код војног изасланика у Софији, у поменутој фабрици је радио један повереник војног изасланика, иначе комуниста, кога Шкекић „није трпео“. Сазнавши за поменути напад, Шкекић је известио МВМ да је он помоћу повереника „дигао фабрику у ваздух“ и да му је потребно 40.000 динара за исплату (ДАС, БИА, списак IV, предмет број 41, листови 35–36). Будући да је бугарска полиција, која је пратила и прислушковала југословенског војног изасланика, имала податке о његовој заинтересованости за фабрику у Казанлуку, па чак и намеру да изазове саботажу, постоји могућност да је Шкекић сам себе компромитовао и да је то био један од разлога његове смене. О праћењу и прислушкивању Шкекића опширније у: ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 469, листови 91–110.

⁵³⁹ Р. Евтимов, *н. д.*, 277–278.

⁵⁴⁰ Средином априла 1932. у мариборском гарнизону је откривена „комунистичка ћелија“ међу припадницима Југословенске војске. Уз оптужбе о намераваном преврату ухапшено је десетак официра и неколико подофицира којима је током јуна суђено у Београду. М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 171–172.

⁵⁴¹ Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 63–64; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 218; D. Hercigonja, *н. д.*, 126–127.

⁵⁴² Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 64.

⁵⁴³ Опширније о Личком устанку у: Todor Stojkov, „O takozvanom Ličkom ustanku 1932.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, (1970), 167–180.

посланик у Југославији Пол-Емил Наџјар навео је да су југословенске службе располагале аутентичним документима која су јасно показивала да је иза напада стајала Италија.⁵⁴⁴ Извесни терористи су прелазили и преко југословенско-мађарске границе, док је истовремено долазило и до повреде границе од стране бугарских комитета напоредо са постављањем „паклених машина“ у вагоне. Мишљење југословенског ЦПБ-а је било да су све ове акције биле повезане и координисане од стране „спољних непријатеља“ са циљем приказивања борбе југословенског становништва против шестојануарског режима.⁵⁴⁵

Најагилније у тим напорима су свакако биле бугарске комите. По свему судећи, 1932. била је година са највећим интензитетом њихових активности на југословенској територији.⁵⁴⁶ Посебну активност у овом периоду испољавали су припадници западнопокрајинске организације ВЗРО, који су, поред већ проверене територије царибродског и босиљградског среза, успоставили и нов начин преласка на југословенску територију – железницом до Зајечара, уз поседовање лажних исправа, одакле се настављало ка унутрашњости. Поред неуспешних покушаја атентата на воз на линији Београд – Скопље и железничку станицу у Белој Паланци, „западнопокрајинци“ су извршили два терористичка напада у Београду која су снажно одјекнула у јавности. Током ноћи 29/30. маја 1932. дошло је до експлозије „паклених машина“ у близини Народне скупштине и железничке станице, док су још две бомбе пронађене код зграде *Политике* и МВиМ а потом деактивиране. Следећи напад је извршен 30. септембра 1932. када је „паклена машина“ експлодирала у Официрском дому, где је требало да заседа официрска испитна комисија. Бомба је експлодира у предворју при чему је страдала једна особа. Извршилац оба атентата био је Љубомир Јанакијев из села Клисуре који се од јесени 1931. налазио у Београду.⁵⁴⁷ Поред наведених забележени су и напади на жандармеријску заседу код села Дукат код Босиљграда 29. октобра 1932. и касарну 20. пешадијског пука у Зајечару током ноћи 19/20. децембра исте године.⁵⁴⁸ Напад на зајечарску касарну се издвајао од дотадашњих акција јер је извршен на терену где до тада није било комитских активности. Командант Тимочке дивизијске области напад је оценио као „невероватну дрскост“.⁵⁴⁹ Том приликом је на касарну бачено 14 ручних бомби бугарског система „Одрин“ од чега је 12 експлодирало. Иста тројка је на прузи недалеко од Зајечара поставила две „паклене машине“ од чега је једна експлодирала и оштетила пругу.⁵⁵⁰ Нејасно је да ли је напад требало да представља диверзију за акције на

---

⁵⁴⁴ *Documents diplomatiques français 1932–1939. 1re Serie (1932–1935)*, Tome II (15 Novembre 1932 - 17 Mars 1933), № 365, Paris, 1966, 726, note 1 (даље: *DDF*, 1re Serie, II). Стални југословенски представник у Интерполу у Бечу Владета Милићевић је од 1929. пратио активности усташке организације, као и њихову сарадњу са ВМРО. С тим у вези, успео је да придобије за сарадњу Петра Грубера, члана Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића, који је почетком 1931. емигрирао у Беч и покушао да успостави контакт са Павелићем и Перчецом. Прихвативши сарадњу, Грубер је, будући да је био „представник пречанских Срба“, убрзо постао члан усташког Централног комитета. Већ почетком јуна 1931. је по Павелићевом налогу отишао у Софију, где је био свечано дочекан од стране михајловиста ВМРО. Њиховим посредством, примљен је и у тајну аудијенцију код краља Бориса, а потом је посетио и Ивана Михајлова који му је показао логоре за обуку комитета. Том приликом је са Михајловим потписао уговор о конкретним облицима сарадње између усташа и ВМРО, који је по повратку предао Милићевићу у Бечу. АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 188 од 25. јуна 1931; Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marselju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000, 11, 30–36.

⁵⁴⁵ АЈ, 370–14–49, листови 179–180.

⁵⁴⁶ Р. Евтимов, *н. д.*, 84. Према извесним подацима током 1932. је извршено 23 комитских упада из Бугарске. Vuk Vinaver, „Ugrožavanje Jugoslavije 1919–1932“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1968), 145.

⁵⁴⁷ *Извештаји МИП-а*, III, 309; Р. Евтимов, *н. д.*, 9–13, 85, 167, 171, 242–252. За детаље видети: „Експлозије паклених машина у Београду“, *Политика*, 31. мај 1932, 3–4; „Паклена машина експлодирала је у рукама носача који је донео“, *Политика*, 1. октобар 1932, 3–4.

⁵⁴⁸ *Извештаји МИП-а*, III, 450; Р. Евтимов, *н. д.*, 62.

⁵⁴⁹ АЈ, Фонд Двора Краљевине Југославије (74), фасцикла 219, јединица описа 312, лист 141 (даље: АЈ, 74).

⁵⁵⁰ „Бугарске бомбе у Зајечару“, *Политика*, 21. децембар 1932, 1; „Непозната лица бацају 14 ручних бугарских бомби у Зајечару“ и „Нови атентати пакленим машинама“, *Време*, 21. децембар 1932, 1; Р. Евтимов, *н. д.*, 263–264.

југу или је одлучено да се терористичка активност пренесе и на овај простор⁵⁵¹. У сваком случају, у гарнизонима Тимочке и Моравске дивизијске области формирана су приправна одељења за брзу и ефикасну употребу у случају упада комита са бугарске територије.⁵⁵² Истовремено, Министарство саобраћаја је морало да издвоји одређен број људи са задатком чувања пруге на линији Цариброд – Ниш и Ниш – Књажевац – Зајечар.⁵⁵³

Активности према југословенској територији предузимали су и михајловисти ВМРО⁵⁵⁴. Њихова дејства су се углавном свела на покушаје преласка југословенске границе⁵⁵⁵ и сукобе са југословенским граничарима и жандармима.⁵⁵⁶ Према информацијама којима су располагале југословенске службе, овим акцијама је руководио пуковник Капичи, италијански војни изасланик у Турској.⁵⁵⁷ Један такав сукоб који се одиграо 19. новембра 1932. код села Ресна близу Босиљграда изазвао је озбиљнију реакцију југословенске владе. Подносећи 23. новембра ноту Николи Мушанову, Александар Вукчевић је затражио хитан састанак Мешовите анкетне комисије како би се решио спор који није могао да буде ликвидиран на састанку југословенског и бугарског граничног официра. Мушанов је, међутим, одговорио да није постојало основа за сазивање комисије јер се инцидент догодио у дубини југословенске територије. На ово одбијање бугарске владе, југословенска влада је донела одлуку да привремено „замрзне“ примену Правилника А југословенско-бугарског Споразума од 14. фебруара 1930, којим је двовласницима било омогућено да без формалности прелазе границу и обрађују своја имања. Вукчевић је о овој одлуци обавестио Мушанова 5. децембра, с тим да она ступа на снагу 7. децембра 1932. године.⁵⁵⁸

Истог дана по предаји ноте бугарској влади, наоружана лица из Бугарске су извршиле отмицу југословенског држављанина Владимира Ристића из села Црни Врх среза Нишавског, док је покушај отмице Нике Голубовића из истог села завршен неуспешно. Вукчевић је одмах учинио корак код бугарске владе тражећи сазив Мешовите анкетне комисије. Никола Мушанов је покушао да избегне сусрет са Вукчевићем, намеравајући да „ствар одуговлачи“. Према речима југословенског посланика, морао је готово силом да се наметне како би га

⁵⁵¹ Југословенске војне и цивилне власти из Тимочке крајине су током 1930. прикупиле податке о штетном раду неколицине учитеља у селима Црномасници, Шипикову, Браћевцу и Александровцу, припојених Краљевини СХС 1919, иначе родом из тих места. На захтев наведених инстанци Министарство просвете је почетком 1931. извршило њихов премештај у унутрашњост Југославије (АЈ, Фонд Министарства Просвете Краљевине Југославије (66), фасцикла 20, јединица описа 47, МУП Министарству просвете Пов. I бр. 27403 од 9. августа 1930; начелник среза Неготинског команданту Неготинског војног округа Пов. Бр. 1264 од 25. децембра 1930; Министарство просвете МУП-у О. н. пов. број 42 од 26. јануара 1931; командант 13. пододесека Граничне трупе командантима Граничне трупе и Тимочке дивизијске области и Банској управи у Нишу Пов. Об. Бр. 1338 од 18. јула 1930 (даље: АЈ, 66)). Истовремено, бугарски гранични органи су добили обавештења да су у селима Халову, Градскову, Малом и Великом Јасеновцу отворене вечерње школе и забавишта за децу у којима се једино изучавао српски језик. Такође се располагало подацима да су власти отпочеле да се строго односе према житељима ових места, забранивши им окупљање у групе. ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1044, лист 209.

⁵⁵² Тако је на пример Телеграфски пук у Пожаревцу држао свакодневно у приправности једно одељење јачине три подофицира, четири каплара и 21 редова. Не располажемо подацима када су укинута ове мере, али је сигурно да су марта 1933. и даље биле на снази. ВА, П-17, к. 574, ф. 1, д. 20, листови 1–4.

⁵⁵³ Димитар Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 3, (2002), 104.

⁵⁵⁴ Судајући према информацијама којима је располагало југословенско Посланство у Софији, бугарско МВРИ је октобра 1932. доделило михајловистима суму од 3.000.000 лева како би се превазишле финансијске тешкоће у које је запала организација. АЈ, 159–18, досије 17/1, отправник послова Милоје Смиљанић МИП-у Пов. Бр. 1401 од 21. октобра 1932.

⁵⁵⁵ Поред Бугарске, инфилтрација на југословенску територију је покушана и са простора Грчке и Албаније. Те акције су остале без успеха. Комите које су покушале прелаз из Грчке су одбијене и враћене натраг, док су оне које су пристигле у Корчу албанске власти приморале да се пребаце у Италију. *Извештаји МИП-а*, III, 237, 274.

⁵⁵⁶ *Исто*, 237, 274, 309–310, 343–344, 419–420.

⁵⁵⁷ АЈ, 370–24–73, листови 435, 576–577, 605.

⁵⁵⁸ *Извештаји МИП-а*, III, 419–420, 450–451; *Britanci*, II, 90; „После упада бугарских комита. Бугарски одговор на нашу ноту“, *Политика*, 26. новембар 1932, 3; „Граница према Бугарској затворена за двовласнике“, *Политика*, 6. децембар 1932, 2. Иностранци представници у Софији су били уверени да је иницијатива за заостравање односа са Бугарском потекла од Александра Вукчевића. *ЧИБИ*, III, № 30, 84.

Мушанов примио. Иако је бугарски премијер у почетку покушао да нађе изговор за сазивање Комисије, на крају је пристао, узимајући у обзир примедбе француског и британског посланика на одбијање претходне комисије. Како би показали добру вољу бугарске владе, Мушанов и министар војни генерал Кисов су изјавили да постоји могућност испитивања и инцидента код села Ресна од 19. новембра.⁵⁵⁹ Мешовита југословенско-бугарска комисија се састала у Пироту и после неколико дана рада саставила извештај, док су бугарске власти 13. децембра предале отетог Владимира Ристића југословенским властима.⁵⁶⁰

Југословенски „пријатељи“ у Бугарској

Поред финансирања и подстицања терористичких активности на југословенској територији, Италија је константно радила на ширењу свог политичког утицаја у Бугарској. То је углавном вршено преко Двора, бугарске владе и владајуће партије. Но, нису занемариване ни политичке снаге ван владе. Италијански посланик у Софији Ренато Пјачентини је извештавао да се није могла очекивати отворена проиталијанска оријентација бугарске политике. Због тога је наглашавао значај културне и економске експанзије, сталног присуства у политичком животу и успостављања контаката и са оним странкама и институцијама које би могле да имају важан утицај у будућности.⁵⁶¹

Једна од тих странака био је и БЗНС. Италија је увидела да се земљорадничка партија брзо опорављала и ширила свој утицај у народу. Међутим, италијанске дипломате су и даље на ову странку гледале као „југослофилску“ и, самим тим, противника своје политике. Са друге стране, италијанско Министарство иностраних послова је реалније оценило земљораднички покрет, увидевши да ће се у скорој будућности претворити у значајан државни фактор. Према томе, одлучило се на нови курс према земљорадницима: подстицање десничарских група, чији представници су већ покушали да остваре контакт са Италијом, како би се преко њих извршио преокрет у политичком курсу БЗНС или бар задржало нејединство партије, чиме би се спречила њена консолидација.⁵⁶²

Партија је била подељена на неколико фракција. Још 1919. се група незадовољника политиком Александра Стамболијског одвојила под вођством Димитра Драгиева и оформила групацију БЗНС „Стара Загора“. До наредног раскола долази 1927. када се издвојило десничарско крило Константина Томова БЗНС „Оранж“. Међутим, обе групације су имале незнатан политички значај у Бугарској.⁵⁶³ После издвајања групе „Оранж“ главнина Савеза је наставила да делује под називом БЗНС „Врабча 1“. Међутим, као што је био случај са већином бугарских организација, и овде је постојала подела на два крила која су се међусобно сукобљавала око превласти. После извесних „кадровских промена“, ситуација се средином 1930. конкретизовала уз постојећу поделу на лево и десно (умерено) крило. Представници левог крила били су Александар Радолов, секретар Савеза, Константин Муравјев, Георги Јорданов, Димитар Гичев и Стојан Омарчевски. Издавали су свој лист *Земледелско знаме* и уживали подршку емигрантских вођа Недељка Атанасова и Христа Стојанова. Са друге стране, десно крило партије се окупљало око листа *Пладне* по коме су и

⁵⁵⁹ АЈ, 395–26–252, листови 330–332; *Извештаји МИП-а*, III, 450–451; *Britanci*, II, 90; „Бугари нападају и одводе наше грађане преко границе“, *Политика*, 8. децембар 1932, 1.

⁵⁶⁰ „Састанак мешовите комисије у Пироту“, *Политика*, 9. децембар 1932, 3; „Мешовита комисија из Пирота отишла је на границу“, *Политика*, 10. децембар 1932, 2; „Мешовита комисија вратила се у Пирот“, *Политика*, 13. децембар 1932, 3; „Бугари враћају одведеног Владимира Ристића“, *Политика*, 14. децембар 1932, 2; „Мешовита комисија у Пироту завршила рад“, *Политика*, 15. децембар 1932, 2; „Закључци југословенско-бугарске комисије у Пироту“, *Политика*, 16. децембар 1932, 3. Према Румену Евтимову, овај напад су организовали припадници ВЗРО Георги Трендафилов и Владимир Јанакијев са још шесторицом лица са циљем да се убије сеоски кмет који је „био свиреп према бугарском становништву“ и обије општинска каса. Р. Евтимов, *н. д.*, 95–96.

⁵⁶¹ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 147–148.

⁵⁶² *Исто*, 152–153.

⁵⁶³ Т. Миленковић, *н. д.*, 387–388.

добили назив „пладнеовци“. Директор листа био је Георги Влков. Поред њега, главни представници десног крила били су Георги Марков, Христо Бајев, Христо Чолаков, Трифон Кунев и Георги Димитров - Гемето. Уживали су подршку емигрантских вођа Косте Тодорова и Александра Обова који су уједно и финансирали излажење листа *Пладне*.⁵⁶⁴ Новац који су достављале емигрантске вође долазио је од југословенске стране, уз чију помоћ је лист и покренут новембра 1928. године.⁵⁶⁵ Самим тим, лист се залагао за јужнословенско јединство и зближење са Југославијом.⁵⁶⁶

Управо су у том смеру усмераване оптужбе против листа и групе око њега, односно да се безоговорно залагао за то зближење⁵⁶⁷. Поверник пуковника Танасија Динића је извештавао да су ти напади били претерани јер *Пладне* није водио једну пренаглашену србофилску политику колико антииталијанску и антифашистичку политику, што није било страном ни супарничком листу *Земледелско знаме*. Због тога је оценио да су сукоби унутар „Врабче“ претежно вођени по личној основи.⁵⁶⁸

Сукобе унутар „Врабче“ редовно је пратио и југословенски дописник ЦПБ-а из Софије Велимир Кривошић. Бележећи оптужбе крила Гичев-Муравјев против групе око листа *Пладне* он је напоредо извештавао и о новој оријентацији вођства бугарске земљорадничке странке, односно њеном удаљавању од Југославије и окретању ка Италији.⁵⁶⁹ Према његовим сазнањима, Италијани су захтевали да вође земљорадника осуде дотадашњу спољнополитичку оријентацију Савеза и истакну нову на једном јавном збору у Софији. За узврат, Италија је обећала помоћ у износу од три милиона лира, од чега би се део употребио за покретање новог листа.⁵⁷⁰ Да је јула 1930. заиста дошло до преговора између представника италијанског Посланства у Софији и левог крила „Врабче“ Кривошић је потврдио јануара 1931. када је дошао у посед извештаја учесника тог састанка. По свему судећи, на такав заокрет групе Гичев-Муравјев утицале су помињане унутрашње борбе, као и тешка финансијска ситуација у којој се нашао земљораднички Савез.⁵⁷¹ Према наводима историчара Илча Димитрова представници Димитра Гичева су покушали да успоставе додир са италијанским Посланством преко италијанског војног изасланика, али да му је Пјачентини саопштио да заузме резервисан став према њима. По Димитрову, земљорадници су се одлучили на тај корак, иако непријатељски расположени према фашизму, јер нису могли да занемаре улогу коју је Италија имала у Европи и на Балкану, као и поклапање бугарско-

⁵⁶⁴ ДАС, ЛФТД, ТД-88, листови 15–16.

⁵⁶⁵ Т. Миленковић, *н. д.*, 358.

⁵⁶⁶ *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, том II*, сѐс. Димитър П. Иванчев, София, 1966, 132.

⁵⁶⁷ Крајем јуна 1930. Извршни одбор Савеза је ултимативно затражио од групе око листа *Пладне* да престане са издавањем листа. Како је то одбијено, Одбор је саопштио да су се поменута лица „самоискључила“ из Савеза. У питању су били директор, уредник и сарадници листа: Героги Влков, Гаврил Денков, Георги Димитров - Гемето, Кању Кожухаров и Кирил Попов. О Трифону Куневу, као члану Управног савета, требало је да одлучи Врховни Савезни Савет. АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Бр. 287 од 27. јуна 1930; Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 297 од 5. јула 1930; Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 305 од 3. јула 1930; ДАС, ЛФТД, ТД-88, лист 16.

⁵⁶⁸ ДАС, ЛФТД, ТД-88, лист 16. Ова констатација вероватно није далеко од истине будући да су југословенски органи преко Константина Муравјева финансијски помагали и лево крило „Врабче“ о чему је сазнања имао и Атанас Буров. *Цар Борис III*, I, N° 86, 180.

⁵⁶⁹ АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 301 од 3. јула 1930; Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 311 од 5. јула 1930; Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 365 од 18. јула 1930. Према Кривошићу, носиоци новог курса били су Стојан Омарчевски и Александар Радолов. Своје тврдње је поткрепио факсимилом једног писма Омарчевског у коме се изјашњава против српско-бугарског зближења. АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 550 од 9. новембра 1930.

⁵⁷⁰ АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 365 од 18. јула 1930. Децембра 1930. је заиста основано акционарско друштво које је требало да издаје лист *Победа*. Капитал друштва је износио три милиона лева, а за уредника је одређен тек амнестирани Стоил Стефанов. АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 592 од 15. децембра 1930.

⁵⁷¹ На такав закључак наводе речи Димитра Гичева да уколико се не буде дошло до финансијских средстава онда ће „земљеделски савез преузети људи Георги Маркова“. АЈ, 38–28–72, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 6 од 3. јануара 1931.

италијанских интереса у појединим питањима.⁵⁷² Истовремено са сондирањем терена код Италијана, вође Савеза су, према Кривошићевим сазнањима, направиле споразум са михајловистима ВМРО, што су потврђивали написи у македонској штампи у којима се поздрављало руководство „Врабче“ и њихова нова оријентација, а нападали „пладнеовци“ као слуге Београда. На основу тога је Кривошић извео закључак да ће будућа сарадња БЗНС и ВМРО бити оличена у земљеделској подршци „рушилачкој“ акцији михајловиста, док ће ВМРО дати БЗНС „легитимацију патриотизма и омогућити му рад у народу“.⁵⁷³

Таква политика Гичевљеве групе отворено је осуђена од стране Земљорадничке омладине (крила „Пладне“) на конгресу одржаном у Софији 16. и 17. новембра 1930, после чега је усвојена резолуција у којој се, између осталог, тражио „братски однос са суседима“.⁵⁷⁴ Свега неколико дана касније одржан је годишњи конгрес Земљорадничког савеза, на коме је захваљујући, према Кривошићевим речима, успешној тактици Гичева и Радолова онемогућено учествовање присталица крила „Пладне“, што је резултирало учвршћивањем левог крила „Врабче“ у управи Савеза.⁵⁷⁵ Утицај Гичева у странци је све више растао, посебно по потписивању протокола о формирању опозиционог Народног блока. Истовремено, вођени су преговори о измирењу земљорадничких група, који су 30. маја 1931. завршени успешно повратком искључених земљорадника у Савез.⁵⁷⁶ По свему судећи, ово измирење је извршено уз посредовање југословенског посланика у Софији Александра Вукчевића.⁵⁷⁷ Ипак, у месечном извештају МИП-а за мај 1931. стоји да уједињење земљорадничког Савеза „треба сматрати као потпуну победу Гичева и његових присталица“.⁵⁷⁸ После победе Народног блока на изборима, јула 1931. је дошло и до уједињења омладинских земљорадничких организација групе Гичева и групе Пладне.⁵⁷⁹

Јачање БЗНС у Бугарској пратила је и Италија, што је навело њено Посланство у Софији да разматра сваку могућност за привлачење земљоделца. Будући да је пет година одржавао блиске контакте са Демократичким зговором, Ренато Пјачентини није могао да буде спроводник нове италијанске политике. Због тога је замењен Ђулијаном Кором који је 20. марта 1931. предао своја акредитивна писма. Одмах после избора, Гранди је наредио Посланству у Софији да ступи у контакт са БЗНС. Контакт је успостављен са новоизабраним секретаром БЗНС Вергилом Димовим, преко једног Италијана који је дуже времена живео у Бугарској. У међувремену, додир са Посланством су покушали да успоставе и друге земљеделске групе: Коста Томов, вођа БЗНС „Оранж“, као и Дени Костов који се преко свог листа *Народно дело* залагао за савез са Италијом и водио жестоку кампању против Димитра Гичева. Међутим, Кора је успех италијанске политике видео у ослањању на снаге које су представљале реалан фактор у политичком животу Бугарске. Због тога је италијанска дипломатија после избора 1931. одлучила да сарађује са Народним блоком, што је значило да мора кориговати однос са чланицама овог савеза, пре свих са БЗНС. Одлучила се да подржи групу „Врабча 1“, чији представници су сами тежили зближењу са Италијом. Према историчару Илчу Димитрову, то им је налагао положај одговорних владајућих фактора, као и жеља за доминацијом у земљи. Почетком октобра 1931. дошло је до првог сусрета Коре са Димитром Гичевим, а касније и са Константином Муравјевим⁵⁸⁰. Из ових састанака

⁵⁷² И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 158.

⁵⁷³ АЈ, 38–27–71, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 337 од 10. јула 1930. Сарадња између групе Гичев-Муравјев са ВМРО званично ће бити потврђена после преврата у Бугарској 1934. када је заплена архива ВМРО. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, прир. Нада Петровић, Јелена Ђуришић, Београд, 2010, 298, 421 (даље: *Извештаји МИП-а, V*).

⁵⁷⁴ *Извештаји МИП-а, I*, 190–191.

⁵⁷⁵ *Исто*, 188–190; АЈ, 38–27–71, Извештај Велимира Кривошића Стр. Пов. Бр. 567 од 24. новембра 1930.

⁵⁷⁶ *Извештаји МИП-а, II*, 176.

⁵⁷⁷ АЈ, 159–58, досије 2, помоћник министра иностраних послова Алберт Крамер Војиславу Маринковићу Стр. Пов. Бр. 58 од 17. фебруара 1932.

⁵⁷⁸ *Извештаји МИП-а, II*, 176.

⁵⁷⁹ *Исто*, 241.

⁵⁸⁰ Убрзо по доласку Народног блока на власт италијанском Посланству се преко поверљивог лица обратио Вергил Димов тражећи финансијску помоћ како би могао да парира притиску Београда и Прага. Илчо

италијански посланик је закључио да је сарадња између „Врабче“ и Италије била могућа на неколико основа: антикомунизам, неповерење у Југославију и општи интерес за пољопривредном сарадњом.⁵⁸¹

Према дописнику ЦПБ-а из Софије, краљ Борис је такође желео да земљорадничке министре веже за себе и изазове расцеп у Земљорадничком савезу, и то на питању амнестије земљорадника. Сматрао је да ће се привлачењем министара на своју страну питање амнестије што дуже одлагати, што је по Кривошићу, ишло у прилог и вођама „Врабче“, јер би у случају амнестије морали да деле власт са емигрантима.⁵⁸² Исто је извештавало и Посланство у Софији.⁵⁸³ Амнестија свих осуђених за дела по Закону о заштити државе од 9. јуна 1923. било је питање које је највише интересовало „земљоделске масе“. Учествовањем БЗНС „Врабче 1“ у власти очекивало се коначно решење овог проблема. Међутим, иако су земљорадничке вође јавно заступали потребу амнестије свих лица, укључујући и некадашње вође Косту Тодорова, Александра Обова, Христу Стојанова и Недељка Атанасова, у пракси нису свесрдно подупирали усвајање Закона о амнестији, баш због спречавања повратка наведене четворице.⁵⁸⁴

То је потврђено и на 23. конгресу БЗНС новембра 1931. године. Иако се на конгресу „најодлучније“ говорило о амнестији, у резолуцији је то питање само овлаш додирнуто, а кораци вођства „Врабче“ после конгреса су показали да између њих „и Круне, као и неодговорних фактора, војске и Македонаца, постоје неки ангажмани и обећања, због којих Гичев и остали морају да се сада држе онако како масе не желе“. Најупечатљивији пример је представљало упућивање поздравног телеграма од стране Вергила Димова Удружењу резервних официра и подофицира, чији су чланови активно учествовали у свргавању Александра Стамболијског, и манифест Удружења којим је ублажило свој непријатељски став према Земљорадничком савезу.⁵⁸⁵ После дужег периода преговора и расправљања, бугарска влада је 24. децембра 1931. поднела Народном собрању пројекат Закона о амнестији, који је усвојен 29. децембра, да би 5. јануара 1932. дефинитивно био изгласан и потписан од краља Бориса. Овим Законом је усвојена „непотпуна амнестија“. Напори једног дела земљорадника да се амнестија прошири, као и посланика Радничке партије да се обухвате комунистички осуђеници и емигранти, остали су безуспешни. Једино је Македонцима пошло за руком да амнестија обухвати све њихове осуђене присталице. Усвајањем оваквог Закона појачане су оптужбе на рачун тројице земљорадничких министара.⁵⁸⁶

Дописник ЦПБ-а је извештавао да су поступци вођства „Врабче“ изазивали све веће незадовољство у народу, што је довело и до раслојавања чланства. Кривошић је у случају наставка таквог процеса предвиђао три могућности: 1) поделу Земљорадничког савеза; 2) потпуно компромитовање и распад Савеза и 3) компромитовање земљорадничких министара,

---

Димитров наводи да не постоје подаци да ли су средства одобрена, али да је забележено да је нешто касније финансијску помоћ тражио и Димитар Гичев. И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 162.

⁵⁸¹ Исто, 158–159, 161–162.

⁵⁸² АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 242 од 25. августа 1931.

⁵⁸³ *Извештаји МИП-а*, II, 317, 363.

⁵⁸⁴ Опширније о амнестији у: Т. Миленковић, *н. д.*, 393–457. Пре јунских избора 1931. земљорадничке вође у Бугарској су одржавале везе са емигрантским вођама. Тако се Димитар Гичев састао инкогнито у иностранству са Недељком Атанасовим и Христом Стојановим од којих је добио моралну, организациону, политичку и финансијску подршку, као и упутства за даљи рад. Такође, емисари Гичева и Муравјева су посетили Косту Тодорова тражећи савете и финансијску подршку. Исто, 391; Kosta Todorov, *Balkan Firebrand*, Chicago, New York, 1943, 240.

⁵⁸⁵ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 435 од 25. новембра 1931; *Извештаји МИП-а*, II, 417–419.

⁵⁸⁶ *Извештаји МИП-а*, II, 469–470; *Извештаји МИП-а*, III, 8–9; Т. Миленковић, *н. д.*, 400. Интересантно је да је на свом путу за Женеу, Никола Мушанов у Београду 16. јануара 1932. разговарао са Недељком Атанасовим и Христом Стојановим о амнестији. Са њима, као и са Костом Тодоровим, поново је на исту тему разговарао јула 1932. у Паризу. *Извештаји МИП-а*, III, 9, 236; K. Todorov, *Balkan Firebrand*, 241.

њихову „политичку ликвидацију“ и повратак Савеза у политички живот Бугарске, оцењујући последњу опцију као „без сумње“ најбољу.⁵⁸⁷

Актуелизовањем питања амнестије појачана је и кампања против емигрантских вођа, пре свега Косте Тодорова и Александра Обова и то првенствено преко македонске штампе.⁵⁸⁸ Такво стање против емиграната видело се и приликом расправе о усвајању Закона о амнестији, када су поједини министри искључивали „емигрантску четворку“, односно „емигрантску двојку“ тј. Тодорова и Обова.⁵⁸⁹ Незадовољство вођством БЗНС резултирало је одласком уредника листа *Пладне* Георги Влкова у Праг и Париз где је имао састанке са вођама бугарске земљорадничке емиграције. Како је Влков саопштио Кривошићу по повратку у Бугарску децембра 1931, на тим састанцима је договорено да се преко листа *Пладне* започне кампања против владе, вођства БЗНС и земљорадничких министара. Истовремено је договорено да се по „сваку цену“ избегне сукоб емигрантских крила Обов-Тодоров и Атанасов-Стојанов.⁵⁹⁰ Да ли је Војислав Маринковић учествовао у уобличавању овог плана, будући да је он одржавао везу са крилом Тодоров-Обов или Богољуб Јевтић и Танасије Динић, који су били у контакту са крилом Атанасов-Стојанов,⁵⁹¹ није нам познато. Оно што знамо је да је Коста Тодоров крајем јануара 1932. отпутовао из Париза у Женеву, где се налазио и Војислав Маринковић, тражећи хитан пријем код министра иностраних послова.⁵⁹²

Према извештају Александра Вукчевића из Софије, „клеветничка кампања“ емиграната је довела у забуну вођство БЗНС које је почело да се пита да ли је изгубило „наше поверење“, јер су емигранти „поручивали својим људима у Софији да ми од њих ту кампању захтевамо“. Вукчевић је упозоравао да у случају наставка такве кампање постоји могућност губитка сарадње са „овдашњим земљорадничким вођама уз које је несумњиво огромна већина у народу“. Вукчевић је истовремено извештавао и о „претњи“ листа *Пладне* да ће објавити списак „српских шпијуна“, сматрајући да је потребно „свим средствима“ утицати на емигранте да спрече то објављивање. У супротном, тиме би била нанета штета како БЗНС тако и „нашој политици у Бугарској“, што би и михајловисти могли да искористе да оправдају свој већ помињани чланак „Змијско гнездо у недрима Софије“.⁵⁹³ Поред листа *Пладне*, емигранти су своју кампању спроводили и преко југословенског листа *Политика* кроз серију чланака „Неколико софијских силуета“.⁵⁹⁴ Међутим, кампања је прекинута на предлог Александра Вукчевића који је дошао до информације да је Коста Тодоров за наведену серију спремио „памфлет против нашег драгог пријатеља“.⁵⁹⁵

Приметно је да је Александар Вукчевић, и поред свих показатеља о одступању вођства БЗНС „са линије Александра Стамболијског“, и даље сматрао да је сарадња са њима најделотворнија за југословенску политику у Бугарској⁵⁹⁶. То се види и из његовог извештаја поводом резултата избора за сеоске општине фебруара 1932. године. Победу је однео Народни блок, док је највећи број гласова имала БЗНС. Ентузијазам Вукчевића се наслућује

⁵⁸⁷ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 495 од 15. децембра 1931.

⁵⁸⁸ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 312 од 7. октобра 1931.

⁵⁸⁹ *Извештаји МИП-а*, II, 469.

⁵⁹⁰ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 487 од 15. децембра 1931; Кривошић Председништву Министарског савета Ст. Пов. Бр. 506 од 25. децембра 1931.

⁵⁹¹ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 928.

⁵⁹² АЈ, 159–58, досије 2, Мирослав Спалајковић лично за Маринковића Пов. бр. 26 од 25. јануара 1932.

⁵⁹³ АЈ, 159–58, досије 1, Алберт Крамер лично Војиславу Маринковићу Стр. Пов. Бр. 58 од 17. фебруара 1932.

⁵⁹⁴ У питању су: „Генерал Влков“, *Политика*, 15. јануар 1932, 4; „Григор Васиљев“, *Политика*, 17. јануар 1932, 2; „Никола Мушанов“, *Политика*, 21. јануар 1932, 2; „Андреј Љапчев“, *Политика*, 24. јануар 1932, 2; „Симеон Радев“, *Политика*, 7. фебруара 1932, 1; „Данаил Крапчев“, *Политика*, 15. фебруар 1932, 1; „Стојан Омарчевски“, *Политика*, 21. фебруар 1932.

⁵⁹⁵ АЈ, 159–58, досије 1, Алберт Крамер лично Војиславу Маринковићу Стр. Пов. Бр. 58 од 17. фебруара 1932; Крамер Маринковићу Пов. Бр. 60 од 20. фебруара 1932.

⁵⁹⁶ Како је јављао дописник ЦПБ-а из Софије, југословенски посланик „љубоморно чува Земљеделски Савез и везе са њима, не дозвољавајући да ма ко други одржава везе са њима“. АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 361 од 24. октобра 1931.

из самог документа: требало је очекивати енергичнији став земљорадничких министара за остварење програма БЗНС и добијање већег учешћа у власти, док је кампања у том смислу већ поведена у земљорадничкој штампи „што потпуно одговара плану и идејама нашег пријатеља“.⁵⁹⁷

Са друге стране, некадашњи дописник ЦПБ-а у Софији Бранислав Денић је сматрао да БЗНС није имао никаквог удела у бугарскох спољној политици, те да су се политичке прилике у Бугарској измениле на југословенску штету после повезивања земљорадничких вођа са ВМРО. Поред тога, напоменуо је у свом извештају да бугарско сељаштво није „безрезервно“ за уједињење са Југославијом, већ да је задржало „свој бугарски национализам“, али „довољно широк“ да не искључује „памятно“ јужнословенско јединство. Противио се материјалном помагању појединих личности из Савеза, сматрајући да таква политика није донела велике помаке, а могла је да остави крупне последице уколико вест доспе до сеоских маса⁵⁹⁸. Истовремено је указивао да се бугарска спољна политика ни у колико није променила, те да је остала верна удруживању са побеђеним и незадовољним државама, што се огледало кроз сарадњу са Турском и Албанијом.⁵⁹⁹ Потврде оваквих становишта убрзо су се и показале. Димитар Гичев је у разговору са чехословачким новинарима у Прагу јуна 1932. изјавио да не може доћи до споразума са Југославијом „док тамо не дође права демократија“ и док Београд буде настављао да дејствује против бугарске владе.⁶⁰⁰ Званичан став земљорадничких вођа потврђен је крајем октобра 1932. на 24. конгресу БЗНС када су Гичев и Вергил Димов напали емигрантске вође „да су у служби туђе државе“.⁶⁰¹ Према извештају чехословачког посланика, такве изјаве су посебно погодиле Александра Вукчевића, будући да је радио на уласку земљорадника у бугарску владу, те је овакав развој догађаја представљао потпуни неуспех његове политике. Према чехословачком посланику, то је појачало његово незадовољство и раздраженост према Бугарима и утицало на његове даље активности - заоштравање југословенско-бугарских односа, како смо већ навели.⁶⁰²

Превирања у Земљорадничком савезу кулминирала су 20. марта 1932. када су чланови БЗНС окупљени око листа *Пладне* одржали скуп у Софији и основали нову организацију БЗНС „Александар Стамболијски“ са намером да поведу борбу против БЗНС „Врабча 1“ и владе Народног блока.⁶⁰³ Главну улогу у раду Савеза имали су Коста Тодоров и Александар Обов, који су били и иницијатори оснивања организације и додавања имена бившег вође у назив како би означили континуитет са његовом политиком.⁶⁰⁴ Александар Вукчевић је, у складу са својим ставовима, извештавао да „постоји оправдано мишљење“ да ће оснивање нове организације наићи на неодобравање и осуду у народу. Предвиђени неуспех новог Савеза видео је и у недостатку „кадра“ истичући једино Георгија Влкова, уредника листа *Пладне*, инжењера Кирила Попова и Асена Павлова.⁶⁰⁵ Међутим, и у новом Савезу је настала подела на два крила, посебно по питању спољне политике. Према извештају југословенског посланика једну групу су чинили следбеници идеја Косте Тодорова и Александра Обова: Георги Димитров - Гемето, Асен Павлов и Георги Влков. Другу групу су чинили Никола

⁵⁹⁷ АЈ, 159–58, досије 1, Александр Вукчевић Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 238 од 22. фебруара 1932.

⁵⁹⁸ Лазар Поповски („Лука“) је још јула 1930. писао Танасију Динићу да је деловање преко емиграната погрешно јер су се тако придобијале само поједине личности, док су средства користили појединци. Он је сматрао да је БЗНС потребно ојачати стварањем поверења код „војних и других интелектуалних фактора“. АЈ, 14–28–74, лист 275.

⁵⁹⁹ АЈ, 159–18, досије 17/1, МИП Сталној делегацији при Друштву народа и Посланству у Софији Пов. Бр. 3300 од 28. фебруара 1932; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 84.

⁶⁰⁰ АЈ, 38–32–77, дописник ЦПБ-а из Прага ЦПБ-у Ш 372/32 од 23. јуна 1932.

⁶⁰¹ *Извештаји МИП-а*, III, 342.

⁶⁰² *ЧИБИ*, III, № 30, 84.

⁶⁰³ *Извештаји МИП-а*, III, 93. Према Костадину Палешутском, оснивање овог савеза је нагнало Гичева и Димова да се још ближе повежу са михајловистима ВМРО што је кулминирало споразумом у Рилском манастиру новембра 1932. године. К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, 310.

⁶⁰⁴ К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 240.

⁶⁰⁵ *Извештаји МИП-а*, III, 93.

Петков, „експонент Македонаца“, Кирил Попов, Влчо Костов и други. Према Вукчевићу, на инсистирање Николе Петкова у резолуцију са конгреса одржаног новембра 1932. унет је став да БЗНС „Александар Стамболијски“ сматра да ће помирење између балканских држава моћи да се оствари тек по враћању Бугарској отетих територија, њеним изласком на Егејско море и давањем права бугарским мањинама.⁶⁰⁶

Не располажемо подацима да ли је одмах по формирању БЗНС „Александар Стамболијски“ дошло и до савеза емигрантских крила Тодоров-Обов и Атанасов-Стојанов. Ипак, доласком Богољуба Јевтића на положај министра иностраних послова јула 1932. југословенски контакти са обе емигрантске групе су обједињени. Тако је Танасију Динићу крајем децембра 1932. потврђена сарадња поменутог Николе Петкова са македонским круговима. Према пошиљаоцу извештаја, новац који је Југославија давала Александру Обову за финансирање листа *Пладне* овај је прослеђивао Петкову у Бугарску. Међутим, по налогу Македонаца, Петков није подмиривао дугове за штампање листа због чега је претило његово гашење. Због тога је хитно тражена помоћ од 20.000 француских франака месечно како би се регулисали дугови, док је новац требало послати у Бугарску без посредника.⁶⁰⁷ Не располажемо подацима шта је учињено по овом питању.

Средина 1932. у Бугарској била је обележена и расправом по питању интегралног југословенства и односима са Краљевином Југославијом. Својеврстан увод представљала је посета дописника листа *The Times* Николе Антонова Београду новембра 1931. године. Антонов је у југословенску престоницу дошао како би спровео „анкету“ међу југословенским политичким круговима о односима са Бугарском. Према сопственим речима, будући да је био кандидат за новог бугарског посланика у Прагу, желео је да се на лицу места што боље упозна са ситуацијом, „како би могао водити своје будуће посланство“. По повратку у Бугарску, у листи *Знаме* је објавио 12 чланака под насловом „Једна анкета у Југославији“⁶⁰⁸, у којима је, насупрот постојећем мишљењу у Бугарској да су југословенски војни кругови противни зближењу две земље, тврдио да су и политички и војни кругови били за зближење. Разлика је једино постојала у методу: споразумом или силом, уз постојање присталица и једне и друге опције у обе групе. Наводећи супротне југословенске и бугарске ставове око тога шта је препрека зближења (ВМРО, односно режим у Вардарској бановини), Антонов наводи да му је „јасно стављено до знања“ да југословенска влада не жели да повезује та два питања, те да бугарска влада не сме да се меша у унутрашње ствари Југославије, а да до промене режима може доћи када се Бугарска званично одрекне својих претензија према Македонији.⁶⁰⁹

Антонов је разговарао и са министром иностраних послова Војиславом Маринковћем који му је нагласио да о мањинском питању не може бити разговора, те да је југословенска делегација на Другој балканској конференцији била превише попустиљива. Поновио је Антонову свој став о неопходности уништења ВМРО, додавши да ће се за то постарати Југославија уколико бугарска влада не буде била у стању да то учини - војном интервенцијом у Пиринску Македонију, уз претходно изношење проблема пред Друштво народа са позивом на члан 12 Пакта. Маринковић је изјавио да је Југославија спремна на тај корак чак и у случају бугарског изношења македонског питања пред Женеви. Ипак, Антонов је сматрао да је Маринковић пре био за ликвидирање ВМРО на други начин, помоћу земљорадничких емиграната. Они би збацили краља Бориса и прогласили републику, ставивши Бугарску под југословенску заштиту, што би резултирало уништењем македонске организације и

⁶⁰⁶ Исто, 417; ЧИБИ, III, № 30, 83.

⁶⁰⁷ ДАС, ЛФТД, ТД-140, листови 1–2; Т. Миленковић, н. д., 358.

⁶⁰⁸ На ове чланке је одговорио лист *Време*: „Једна бугарска анкета“, *Време*, 2. јануар 1932, 3; „Београдски разговори г. Антонова“, *Време*, 3. јануар 1932, 4; „Г. Антонов и политика зближења“, *Време*, 4. јануар 1932, 4; „Неверно репродукована изјава г. др. Маринковића“, *Време*, 10. јануар 1932, 1.

⁶⁰⁹ *Извештаји МИП-а*, III, 15; „Једна бугарска анкета“, *Време*, 2. јануар 1932, 3; Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 136–137.

стављањем тачке на македонско питање.⁶¹⁰ Са друге стране, према Антонову, војни кругови су рачунали са могућношћу образовања комунистичке владе у Бугарској, при чему би Југославија као мандатор великих сила могла да интервенише, постављајући једновремено на власт своје присталице и ликвидирајући ВМРО.⁶¹¹

Поред спознавања става југословенске владе, мисија Николе Антонова се састојала и у утврђивању става опозиционих политичара према зближењу са Бугарском. Према извештају Бранислава Денића, Антоновљеве наводе о држању опозиције, посебно Антона Корешеца, Љубомира Давидовића и Јована Јовановића, демантовало је бугарско Посланство у Београду, остајући при својим ранијим тврђењима да се од југословенске опозиције могу очекивати уступци Бугарској и промена становишта по македонском питању.⁶¹² Са друге стране, Живко Аврамовски, позивајући се на грађу Форин Офиса, наводи да је Антонов тврдио да су поједини „политички фактори“ у Београду били спремни да Бугарској врате такозване Западне покрајине у замену за одрицање од Македоније.⁶¹³

Поједини опозициони политичари су заиста размишљали у том правцу. Тако је радикал Лазар Марковић саопштио маја 1931. Ружди Арасу да се радикали залажу за аутономију Македоније, док је он сматрао да Бугарској треба вратити „чисто бугарске области“.⁶¹⁴ Могуће је да је и Милан Стојадиновић слично размишљао, будући да је сарадник Танасија Динића, Лазар Поповски, извештавао да је Антонов био одушевљен Стојадиновићевим гледиштем из чега је закључио да је Радикална странка „многу еволуирала“ по питању зближења са Бугарском.⁶¹⁵ Почетком 1932. леви земљорадници под вођством Драгољуба Јовановића израдили су један документ под називом „Шеснаест тачака др Драгољуба Јовановића“ који је требало да представља нови програм Савеза земљорадника. Документ је био намењен вођству и првацима странке и требало је да утиче на активирање земљорадничког покрета. У 7. тачки програма, Драгољуб Јовановић је осудио политику југословенства јер је њом, између осталог, компромитована идеја уједињења са Бугарима, сматрајући да је државу требало назвати Југославијом тек по извршењу овог чина. Уједињењу са Бугарском је посвећена 10. тачка. Јовановић је Бугарску означио „нашим природним савезником“, те да се земљорадници морају енергично залагати за уједињење две јужнословенске државе. Сматрао је да се Бугарској морају вратити Западне покрајине, а македонско питање „узети на понован претрес“, стварајући од Вардарске и Пиринске Македоније посебну покрајину у новој држави, којој би се касније прикључила и Егејска Македонија. „Док то не истакнемо, свако има право да сумња у нашу искреност“.⁶¹⁶ Драгољуб Јовановић је документ доставио и вођи Савеза земљорадника Јовану Јовановићу,

---

⁶¹⁰ Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 137. Интересантна је забелешка Антонова поводом разговора са једном личношћу блиском Војиславу Маринковићу: „Ми имамо програм у односу на Бугарску и ми га следимо без икаквог одступања. Спровођење овог програма ће захтевати извесно време. Ми нећемо озбиљно разговарати ни са једном бугарском владом која не даје гаранције да се отказала не само територијалних захтева већ такође свих националних права над Македонијом. Таква је била влада Стамболијског и таква ће бити влада Обова и Тодорова у блиској будућности. Сада се свим средствима проводи рад на тражењу амнестије у Бугарској и кад то постигнемо ми ћемо приступити реализацији наше политике. Тодоров ужива поверење Француске и то ће знатно олакшати наш посао“. Цитирано према: *Исто*, 137–138.

⁶¹¹ *Исто*, 138.

⁶¹² Према Денићу, због таквог писања Антонова избио је оштар сукоб између њега и Мушанова, што је довело до иступања Антонова из Демократске странке и његовог испадања из комбинације за посланика у Прагу. АЈ, 159–18, досије 17/1, МИП Сталној делегацији при Друштву народа и Посланству у Софији Пов. Бр. 3300 од 28. фебруара 1932.

⁶¹³ Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 137.

⁶¹⁴ Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919–1938. godine“ u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 2, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 183.

⁶¹⁵ АЈ, 14–28–74, лист 425. Са друге стране, Стојадиновић је у својим мемоарима записао да је од студентских дана „сањао“ о великој Југославији од Јадранског до Црног мора. Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires, 1963, 394.

⁶¹⁶ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Сазнања*, књига 2, Београд, 1997, 217–220; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, 150–151; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994, 31.

који је у опширним напоменама прокоментарисао више тачака. У вези македонског питања, забележио је да је најпре решено „оружјем, а сада насељавањем и пресељавањем“, што се односило на сва три дела Македоније. Истовремено је сматрао да је уједињење са Бугарском тешко изводљиво у догледном времену.⁶¹⁷

Слично мишљење као вођа левих земљорадника имао је и Светозар Прибићевић, вођа Самосталне демократске странке. У својој књизи, издатој крајем 1932. у Паризу, Прибићевић се zaloжио за успостављање републике и федерализацију државе, јер се без тога није ни могао замислити улазак Бугарске у Југославију. Што се тиче територијалног питања, Прибићевић је сматрао погрешним узимање делова „старе Бугарске“ 1919, док је по македонском питању заступао став да је потребно да се Македонци сами слободно изјасне о својој народности. Такође је сматрао да Македонија треба да добије своју аутономију, прво у Краљевини Југославији, а потом и у југословенској држави са Бугарском у њеном саставу.⁶¹⁸ Подацима о Прибићевићевој идеји за улазак Бугарске у једну југословенску републику располагао је и бугарски посланик у Лондону Панчо Хаџимишев. Из истог извора је сазнао да је хрватски емигрант Аугуст Кошутић, потпредседник Хрватске сељачке странке, категорично изјавио да је његова партија била противна уласку Бугарске у састав Југославије. Разлог за то је био што би у једној таквој евентуалности православни елемент у Југославији имао знатну надмоћ у односу на католичанство.⁶¹⁹

После чланака у листу *Знаме*, Антонов је сажет приказ своје „анкете“ објавио у часопису *Философски преглед*, закључујући да је потребно створити нову атмосферу поверења између два народа⁶²⁰. Већ у следећем броју *Философског прегледа*, његов уредник Димитар Михалчев је објавио чланак под називом „Да ли је могућа уједињена и недељива Југославија?“, у коме, настављајући се на Антонова, анализира идеју интегралне Југославије. Чланак је изазвао жестоку реакцију у бугарским интелектуалним круговима, што је довело до широке дискусије у бугарској штампи и напада на Михалчева, што је резултирало и његовим одговором критичарима, објављеним у виду брошуре.⁶²¹ О овој теми је расправљано и у Народном собрању новембра 1932, при чему су представници владине већине истакли потребу споразума са Краљевином Југославијом.⁶²²

Пропаганду о интегралном југословенству у периоду 1931–1933. повели су и протогеровисти ВМРО. Избором Петра Шанданова, Крстана Поптодорова и Петра Трајкова за чланове ЦК протогеровиста на VII ванредном конгресу ВМРО августа 1931, одлучено је да се престане са издавањем листа *Свобода или смърт*, а уместо њега покрене *Революционен лист*. Кроз њега је пласирана нова пропагандна тактика о непостојању већинског бугарског становништва у Македонији и потреби решавања македонског питања у

⁶¹⁷ Т. Stojkov, *Opozicija*, 151–152.

⁶¹⁸ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952, 150, 152, 162–163, 247. Прибићевић је нешто касније изменио своје мишљење. У нацрту програма Самосталне демократске странке, који је почетком августа 1935. послао у Загреб, Прибићевић наводи да треба одустати од става за формирањем македонске федералне јединице, „да ми морамо разумјети посебни став, који у том питању заузимају Срби из Србије“. Наглашавајући да му није познат став тамошњег становништва, Прибићевић је своје мишљење о положају Македоније поткрепио тврдњом да се за њену аутономију залажу Бугари „из познатих разлога“, односно да су у томе видели само етапу у њеном припајању Бугарској. Због тога „ми морамо претпостављати, да ти крајеви буду национално српски, него да буду бугарски“. Под тим је подразумевао да се они придобију „либералним методама, културним радом, идеалом слободе, који је дуго напајао српски народ, а не методама силе“, којим су се служили Бугари. Ljubo Voban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb, 1973, 259.

⁶¹⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 17–18, 21–22.

⁶²⁰ Антонов је маја 1932. поново био у Београду поводом конференције министара иностраних послова чланица Мале антанте, када је говорио у сличном тону. По свему судећи, његове ставове је делио и аташе за штампу бугарског Посланства Борис Велев (ДАС, ЛФТД, ТД-213, листови 68–69). Према чехословачком посланику у Софији Макси, који је писање Антонова оценио као „храбро и енергично“, југословенски посланик у Софији Вукчевић се сагласио са Антоновљевим чланком, потпуно променивши своје дотадашње мишљење о њему. ЧДМ, I, Бр. 57, 270–271.

⁶²¹ Опширније о овом питању у: *Извештаји МИП-а*, III, 202, 236–237, 273–274, 309; К. Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, 252–273.

⁶²² *Извештаји МИП-а*, III, 414–415.

оквиру Краљевине Југославије. Истовремено је заступана идеја о постојању македонске федеративне јединице унутар велике југословенске државе настале уједињењем Југославије и Бугарске.⁶²³

Поред подршке које су добили од земљорадника Косте Тодорова и Александра Обова, протогеровисти су одржавали везе и са припадницима круга „Звено“.⁶²⁴ У питању је била невелика, али веома утицајна политичка организација. Основао ју је 1927. Димо Казасов, бивши члан Социјал-демократске партије и министар у влади Александра Цанкова. Организација је окупљала групу интелектуалаца која је заступала идеје централизма и етатизма уз успостављање система јаке државе без политичких партија. Према историчару Воину Божинову, иако је поседовао готово све параметре, „Звено“ није представљао типичну фашистичку организацију. Сам Казасов је писао да је фашизам имао знатног утицаја на чланове круга, али да је он ипак представљао јединствену организацију („ми нисмо фашисти, ми смо звенари“). Године 1928. почео је да излази и лист *Звено*, преко кога су ширили своје идеје. Убрзо по формирању, организацији је приступио Кимон Георгијев, бивши министар у влади Андреја Љапчева, који је напустио кабинет због владине подршке михајловистима ВМРО. Недуго потом, Георгијев ће постати главни руководилац организације.⁶²⁵

„Звено“ је по свом оснивању, као и већина десничарских организација, био антијугословенски настројен због македонског питања. Међутим, од њих се разликовао због свог става да је проблеме са Југославијом требало решити кроз међусобно разумевање, а као услов за то требало је бугарском становништву у југословенској држави дати основна права. Чињеница која је диктирала политику „Звена“ према Југославији била је и заједничка нетрпељивост према Ивану Михајлову и његовом крилу ВМРО. Звенари су благонаклоно гледали на протогеровисте, јер су поједини чланови одржавали тесне контакте са генералом Протогеровим и Војном лигом. Прекретницу у међусобним односима означила је већ помињана шпијунска афера коју је открио Димо Казасов. На оптужбе звенара реаговао је и Иван Михајлов који је упутио смртне претње Казасову, Кимону Георгијеву и Дамјану Велчеву, вођи Војне лиге и блиском сараднику звенара. Како закључује Воин Божинов, то је значило објаву рата најзначајнијем фактору у Бугарској - војсци. То је ујединило звенаре и највећи део бугарског официрског кора против михајловиста, што је, према Божинову „парадоксално, али сасвим логично“ значило да су имали заједнички циљ са југословенском краљевином.⁶²⁶

Пуковник Танасије Динић је током 1929. и прве половине 1930. од својих повереника добијао податке о звенарима и пуковнику Дамјану Велчеву, односно Војној лиги.⁶²⁷ Да ли по Динићевим инструкцијама, или, пак, сопственој иницијативи, Лазар Поповски је средином 1930. ступио у контакт са звенарима, пласирајући преко Петра Дарвинкова, резервног пуковника, идеју о југословенско-бугарском зближењу. Истовремено, Дарвинков је израдио једну платформу која је говорила о потреби споразумевања са Југославијом, као и о заједничкој акцији са земљорадницима и национал-либералима (крилом Георги Петрова).⁶²⁸ Већ помињана шпијунска афера коју је обелоданио звенар Димо Казасов септембра 1930. изазвала је огромно незадовољство у војсци против владајућег режима. Како је обавештаван Танасије Динић звенари су започели свој рад у војсци, истовремено радећи на придобијању

⁶²³ С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 91–93.

⁶²⁴ *Исто*, 90, 96.

⁶²⁵ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 70–73; Voин Vojinov, „Political circle "Zveno" between Sofia and Belgrade 1934–1935“, *Токови историје*, бр. 3, (2014), 92.

⁶²⁶ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 73–74, 77–78; V. Vojinov, „Political circle "Zveno" between Sofia and Belgrade 1934–1935“, 93–95.

⁶²⁷ Погледати: ДАС, ЛФТД, ТД-235. О чувеном отвореном писму Дамјана Велчева генералу Бакарцијеву и његовом пријему у бугарској јавности извештавао је и дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић. АЈ, 38–26–70, Денић Председништву Министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 723 од 23. октобра 1929; Денић Председништву министарског савета Пов. О. Ш. Бр. 734 од 24. октобра 1929.

⁶²⁸ АЈ, 14–28–74, листови 265, 268, 275, 280.

резервних официера.⁶²⁹ То је имало успеха, те је при одржавању Конгреса резервних официера новембра 1930. осуђен рад владе Андреја Љапчева по питању шпијунске афере, због чега је одбијено и да се пошаље поздравни телеграм председнику владе.⁶³⁰ После Конгреса, у Савез се поново учланио Лазар Поповски, који је такође отпочео рад међу резервним официрима.⁶³¹ Већ следећег месеца изабрано је ново руководство Савеза међу којима се налазио и резервни генерал Велизар Лазаров, близак Кимону Георгијеву.⁶³²

Узимајући у обзир све активности звенара, Поповски је закључио да је њихов главни циљ извршење преврата у Бугарској. Присуствовао је на пар конференција на којима су, иако није дошло до формулисања плана акције, изнети извесни подаци будућег деловања. Према њима, извршењем преврата предузело би се следеће: 1) административна реформа која би довела до зближења народа и представника власти; 2) обраћање највеће пажње на село и успостављање сарадње између интелигенције и земљорадника и 3) међусобно допуњавање унутрашње и спољне политике. У односу на спољну политику, Поповски је дејствовао у правцу споразума са Југославијом на равноправним основама и у том смислу идеју развијао у два правца: стварање аутономне Македоније у саставу југословенско-бугарске конфедерације или југословенско-бугарско споразумевање на рачун Грчке. Истовремено се радило и на привлачењу Војне лиге и остваривању контаката са свим круговима где је могло да се делује у горњем смислу.⁶³³ Поповски је због тога марта 1931. тражио да му се достави 20 револвера, како би се показала његова озбиљност, те да се оформи „један већи буџет“⁶³⁴ и да се Славе Иванов доведе у непосредну везу са људима Михаила Шкартова, организованих у групу „Серчани“ (по рејону Серез), која би тако ојачана могла да започне борбу у петричком крају, при чему је могло да се рачуна и на звенаре и Војну лигу, будући да су све ове групе биле у међусобном контакту.⁶³⁵

Захваљујући својој агитацији „серкл“ „Звено“ је задобијао све већи број присталица, при чему је децембра 1931. групи пришао и виђенији демократа и уредник листа *Знаме* Петко Пенчев.⁶³⁶ Према извештају Поповског, питање зближења са Југославијом је често расправљано на састанцима групе. На једном таквом састанку, коме су између осталих присуствовали Пенчев и Г. Николов (директор монопола извоза хране), Никола Антонов је изнео своје утиске из Београда наглашавајући да постоји могућност за међусобно зближење, при чему је у том процесу велику улогу играо Богољуб Јевтић.⁶³⁷

Југословенско Посланство у Бугарској је такође пратило активности круга „Звено“.⁶³⁸ Априла 1932. звенари су у Софији имали свој први јавни наступ пред 2000–3000 људи на коме су изнели свој политички програм. Југословенско Посланство је закључило да звенари своје идеје уобличавају у политички покрет, уз живу и конспиративну агитацију у политичким и војним круговима: „Вође овог покрета показују се велики оптимисти и рачунају благодаревни садашњем расулу државног и политичког живота у Бугарској, да у

⁶²⁹ *Исто*, лист 300.

⁶³⁰ ДАС, ЛФТД, ТД-79, лист 4.

⁶³¹ АЈ, 14–28–74, лист 305.

⁶³² ДАС, ЛФТД, ТД-79, лист 29.

⁶³³ АЈ, 14–28–74, листови 300, 341.

⁶³⁴ Поповски је у својим писмима Динићу константно говорио да је за успех акције у Бугарској неопходно да се одобравају што већа финансијска средства. Због тога је Динић у једном писму Богољубу Јевтићу написао да жали „што се још увек из тих Лукиних писама не види ништа друго до његова стара бољка: паре - паре!!!“ *Исто*, лист 281.

⁶³⁵ *Исто*, лист 350. „Лука је у одличним везама са лучистима [Звенарима - М. Ж], у сталном контакту са неутралним и Серчанима (македонцима) које у колико може помаже, - а са друговима (официрима) потпуно је како треба. Време је да помислиш и поред свега, да нађеш средства да се отпочне нешто. За 3–4 месеца имаћеш могућност да видиш резултат.“ *Исто*, лист 351.

⁶³⁶ *Исто*, лист 394.

⁶³⁷ *Исто*, лист 406.

⁶³⁸ *Извештаји МИП-а*, II, 56–57.

недалекој будућности, под изговором заштите Бугарске од бољшевичке опасности, постану господари ситуације“.⁶³⁹

Маја 1932. Београд је посетио и Петко Пенчев⁶⁴⁰. Његова посета је званично била везана за одржавање конференције министара иностраних послова Мале Антанте. У ствари, дошао је са мисијом да се састане са водећим политичким личностима и са њима „размени мисли“ на који начин би могло доћи до искреног југословенско-бугарског зближења. Будући да је долазио у име звенара и да је заступао стварање једног блока између интелектуалаца и БЗНС који би оријентисао Бугарску ка сарадњи са Југославијом, Танасије Динић је сматрао да Пенчев заслужује да му се посвети пажња. По пристизању у Београд, Пенчева су на станици сачекали Коста Тодоров, Недељко Атанасов и Борис Велев, бугарски аташе за штампу. Са Пенчевим је разговарао и Славе Иванов, један од важнијих Динићевих сарадника. Како је јављао Динићу, Пенчев му је изјавио да се у Бугарској све више развијао став о потреби зближења са Југославијом, да су присталице споразума „усиљено“ радиле у том правцу и да је он управо у њихово име упућен у Београд. Пенчев је водио разговор и са Војиславом Маринковићем, који му је изјавио да је и Југославија за споразумевање са Бугарском, али да је пре тога потребно испунити одређене услове: формирање стабилне владе у Бугарској која би имала снаге да „наложи“ и спроведе то зближење и растури ВМРО. Пенчев је имао исто мишљење као Маринковић, сматрајући да ВМРО „треба што пре да изчезне“, додајући да организацију још подржавају краљ Борис, један део Војне лиге и Италијани.⁶⁴¹ Према речима Лазара Поповског, утисци које су Пенчев и Антонов донели из Београда одушевили су звенаре, што је изазвало реакцију михајловиста који су отворено почели да их називају издајницима.⁶⁴²

У складу са својим плановима, звенари су покушавали да остваре сарадњу са бугарским земљорадницима. Међутим, разочарани деловањем земљорадничких министара у бугарској влади, одлучили су да приступе енергичнијем раду. Кимон Георгијев је у разговорима са Лазаром Поповским крајем 1931. изјавио да је група у политичком погледу најближа вођама земљорадничке емиграције, будући да им је програм по питању споразумевања са Југославијом почивао на истој основи. Том приликом је Георгијев напоменуо да би лист *Пладне* требало с времена на време да пише повољно о бугарској војсци, како би звенари могли да повољније пласирају земљораднике у војничким круговима.⁶⁴³ Ипак, огорчене борбе између различитих крила БЗНС нагнале су звенаре да испитају могућност уједињења Земљорадничког савеза. С тим циљем су новембра 1932. представници „Звена“ ступили у директне разговоре са Димитром Гичевим и Вергилом Димовим. Према речима Поповског, они су искрено изјавили да су се састајали са Македонцима, да у политичком смислу „не представљају ништа“, те да нису у стању да одрже традиционалну политику БЗНС. Због тога су били спремни на сарадњу са „једном реалном силом ако би се иста могла створити“. После ових разговора, од стране звенара је одређена комисија која ће водити даље преговоре коју су чинили један члан Војне лиге, један члан „Војног савета“ и Лазар Поповски. Према речима Поповског, на изразит захтев да Гичев и Димов тачно изнесу своје гледиште, они су после неколико састанака ангажовани за сарадњу. Том приликом је Гичев поновио да они „не представљају ништа“, те да их је краљ Борис гурао према михајловистима. Друга етапа плана је требало да се спроведе после састанка између Лазара Поповског и Тасе Динића. Истовремено, радило се на окупљању „погодних елемената“, при чему је идеја интегралног југословенства постајала све прихватљивија, на чему је „најактивније“ радио и Дамјан Велчев.⁶⁴⁴ У циљу поспешивања те

⁶³⁹ *Извештаји МИП-а*, III, 133.

⁶⁴⁰ Готово истовремено, у Београд је дошао и Никола Антонов, после чега су уследили његови чланци о зближењу са Југославијом, о чему смо напред писали.

⁶⁴¹ ДАС, ЛФТД, ТД-213, листови 63, 67; ДАС, ЛФТД, ТД-241.

⁶⁴² АЈ, 14–28–74, листови 424–425.

⁶⁴³ *Исто*, лист 394.

⁶⁴⁴ *Исто*, лист 459; Т. Миленковић, *н. д.*, 441–442.

идеје, југословенска агенција „Авала“ се обавезала да откупљује на дневном нивоу 500 бројева листа *Изгрев*, органа звенара, који је запао у финансијску кризу.⁶⁴⁵

Сарадња на Балкану и Бугарска

Као што смо већ навели, почетком октобра 1931. уместо Александра Малинова функцију председника бугарске владе и министра иностраних послова преузео је Никола Мушанов, дотадашњи министар унутрашњих послова.⁶⁴⁶ Та промена није утицала на зближење две јужнословенске краљевине, при чему је нерешено македонско питање и даље представљало највећу препреку. Свега неколико дана по промени бугарске владе, бугарска делегација је покушала да покрене мањинско питање на Другој балканској конференцији која се одржавала у Цариграду. Бугарски делегат је још на заседању Савета конференције у Солуну 1. фебруара 1931. инсистирао да се на дневни ред уведе ово питање, али је опрезни Папанастасију вештом формулацијом замаскирао одговор.⁶⁴⁷ Међутим, убрзо је дошло до промене у саставу бугарске Националне групе за Балканску конференцију. За новог председника је одређен Јанко Саказов, народни посланик и бивши министар, док су за потпредседнике постављени професор Генев и Андреј Тошев.⁶⁴⁸ Британски посланик у Софији Сидни Вотерлоу је извештавао да је оставка професора Абацијева последица помирљивог држања бугарске делегације на претходној конференцији, те да је због третмана македонске мањине у Југославији, одлучено да се у њен састав укључе национални људи.⁶⁴⁹ Слично је извештавао и југословенски посланик, истичући присуство македонских „дејаца“ у делегацији: публицисте Димитра Мишева, професора Георги Генова и Владимира Руменова, члана македонске парламентарне групе у бугарском Собрању. Да би показао какав ће став заузети бугарска делегација у свом будућем раду, Вукчевић је пренео коментаре Андреја Тошева учињене у његовом присуству: да у Југославији постоје босанска и црногорска мањина, као и да хрватски, „босански“ и „црногорски“ језик нису истоветни српском језику.⁶⁵⁰ Да је Бугарска била намерна да покрене ревизионистичка питања показао је и Јанко Саказов на једној конференцији, убрзо по преузимању дужности председника бугарске Националне групе. У случају неусвајања тих захтева, изјавио је да ће Бугарска одустати од учешћа на конференцији. Интервенцијом британске дипломатије преко свог представника у Софији, та могућност је отклоњена.⁶⁵¹

Друга балканска конференција одржана је у Цариграду од 20. до 25. октобра 1931. године⁶⁵². Према оцени југословенског Посланства у Турској, конференција је била „интересантнија и активнија од прошлогодишње“, захваљујући практичним питањима која су испуњавала дневни ред, додајући да су грчка и турска делегација истицале грчко-турски

⁶⁴⁵ АЈ–14–28–74, лист 459. Лист *Изгрев* је започео излагање јануара 1932. године. Пропагирао је зближење са Југославијом, растурање ВМРО, укидање политичких партија, ограничење права монарха. *Български периодичен печат 1844–1944. Аотиран библиографски указател, том I*, с.с. Димитър П. Иванчев, Софија, 1962, 367–368.

⁶⁴⁶ *Извештаји МИП-а*, II, 363.

⁶⁴⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 49.

⁶⁴⁸ АЈ, 159–9, досије 2, Александар Вукчевић МИП-у Пов. Бр. 362 од 3. марта 1931.

⁶⁴⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 49.

⁶⁵⁰ АЈ, 159–9, досије 2, Александар Вукчевић МИП-у Пов. Бр. 362 од 3. марта 1931. Своје антисрпске и антијугословенске ставове Тошев је поновио у својим чланцима објављеним током 1931. у којима је Србе окривио за лоше југословенско-бугарске односе, критикујући идеју интегралног југословенства, за коју су се залагали чланови југословенске делегације Живко Топаловић и Велибор Јонић. Једини начин за успостављање трајног српско-бугарског пријатељства видео је у признавању постојања бугарске мањине у Македонији и враћању Западних покрајина Бугарској. На тај начин би било омогућено југословенско-бугарско уједињење, али на федералистичкој основи. С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 801.

⁶⁵¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 49–50.

⁶⁵² Добивши информације да ће мањинско питање ипак бити покренуто у извесном обиму на конференцији, Војислав Маринковић се одлучио на такав састав југословенске делегације који је показивао југословенску незаинтересованост за политичке теме, већ окренутост ка привредној сарадњи. Опширније о томе у: С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 799–800, 802–805.

Пакт о пријатељству као модел по коме би балканске државе требало да се споразумеју.⁶⁵³ Као и на претходној конференцији, албанска делегација је енергично иступила подносећи мемоар о положају албанске мањине у Југославији. Реаговала је и бугарска Национална група која је изјавила да пре решавања мањинског питања, у овом случају признавања бугарске мањине у Југославији и Грчкој, не може бити речи о балканском пакту⁶⁵⁴. Југословенска делегација је одговорила својим мемоаром, што је довело до заоштравања односа који су изглађени турском интервенцијом. Због тога ни у преговорима око балканског пакта није остварен већи помак.⁶⁵⁵ Закључак посланика у Турској Љубомира Нешића је био да су Турци били пажљиви и коректни према југословенској делегацији, Бугари „врло умерени, а Арбанаси незадовољни“. Посебно је подвукао честу сарадњу и контакт југословенске и бугарске делегације.⁶⁵⁶ Додире двеју делегација позитивно је оценио и Никола Мушанов у интервјуу датом Кости Крајшумовићу, дописнику *Политике* у Бугарској, сматрајући да је потребно остваривати што више контаката између два народа, посебно неслужбених, који би утицали на међусобно зближење.⁶⁵⁷

Иако обећавајући, ови наговештаји југословенско-бугарског зближења, нагло су „охлађени“ вешћу о путу Николе Мушанова у Анкару. Та вест је веома забринула југословенску владу јер су дипломатски кругови у Софији били уверени да је у питању био још један покушај стварања бугарско-грчко-турског блока, налик Малој антанти, ослоњен на Италију и Совјетски Савез. Овакве претпоставке поткрепила је чињеница да је готово истовремено турском председнику владе Исмету Иненију стигао позив да посети Рим и Москву.⁶⁵⁸ Судајући према немачким документима, Београд је и посете турског министра иностраних послова Атинеи и Будимпешти, као и посету совјетског министра иностраних послова Анкари крајем октобра⁶⁵⁹, посматрао као покушај приближавања Бугарске Грчкој и

⁶⁵³ *Извештаји МИП-а*, II, 372–373.

⁶⁵⁴ Југословенско Посланство у Тирани је, анализирајући састав албанске делегације, закључило да је она имала инструкције да заједно са бугарским представницима покрене мањинско питање на конференцији (С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 803). Слично је закључило и Посланство у Турској. *Извештаји МИП-а*, II, 373.

⁶⁵⁵ *Извештаји МИП-а*, II, 373; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 51–52.

⁶⁵⁶ АЈ, 395–23–240, лист 543. Постоји могућност да је на став бугарских представника утицао разговор који је британски посланик у Софији Вотерлоу водио са Јанком Саказовим пре одласка за Цариград у коме је инсистирао на умерености бугарске делегације и незваничним разговорима са југословенским и грчким представницима (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 50). Не наводећи извор, Вук Винавер тврди да су том приликом југословенски делегати предложили својим бугарским колегама споразумевање на следећој основи: 1) признање бугарске мањине у Западним покрајинама; 2) бугарско одрицање од Македоније и растурање ВМРО и 3) евентуални територијални уступци Бугарској у каснијем периоду (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 210). Са друге стране, Људмил Петров наводи да је у „закулисним разговорима“ на конференцији председник југословенске делегације Велибор Јонић, иначе поборник идеје интегралног југословенства, изјавио да ће по поновном успостављању уставног и демократског поретка у Југославији бити ослобођен пут за српско-бугарско разумевање, при чему ће сви постојећи проблеми, укључујући и македонски, бити повољно решени (Л. Петров, *България и Турција*, 57). Са своје стране, Велибор Јонић је на свом саслушању пред органима Озне 1945. изјавио да је на овој конференцији, коју погрешно датира у 1930. годину, заједнички иступио против грчког пројекта балканског пакта који је предвиђао „фиксирање“ граница утврђених мировним уговорима, јер је то значило одрицање Јужних Словена од изласка на Егејско море (*Колаборационисти пред судом Озне II. Саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николе Губарева*, прир. Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, Београд, 2022, 179). Живко Топаловић је по повратку у Београд изјавио немачком посланику Улриху фон Хаселу да југословенска влада не може да изврши „самоубиство“ и призна постојање македонске или бугарске мањине унутар својих граница пре стварања југословенско-бугарске државе. Ипак, додао је да уколико Југославија и Бугарска успеју да пронађу основу за заједничку државу, македонско становништво би могло да се изјасни као посебна националност у оквиру те државе. Ж. Аврамовски, „Енглеска и питање балканског пакта“, 136.

⁶⁵⁷ „Бугарска и Југославија“, *Политика*, 22. новембар 1931, 3.

⁶⁵⁸ АЈ, 370–26–76, лист 272; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 52.

⁶⁵⁹ Коментаришући вести о турском посредништву за зближење Бугарске и Совјетског Савеза, Александар Вукчевић је сматрао да је мала вероватноћа да ће бугарска влада прихватити било чије интервенције по питању обнове односа са СССР-ом, наводећи као разлог непостојање тренутних економских интереса и страх од ширења комунистичке пропаганде у земљи. АЈ, 370–26–76, листови 276–277.

Турској.⁶⁶⁰ Иако југословенски страхови нису били без основа⁶⁶¹, посланик у Софији Александар Вукчевић је сматрао да гласове о стварању грчко-бугарско-турског пакта треба узети са резервом, поткрепљујући своје тврдње чињеницом да Грчка отворено води политику против склапања било каквих савеза, а да Бугарска „бар за сада“ није одступила од своје политике „неопредељености и ишчекивања“.⁶⁶²

Званичан став бугарске владе о одласку у Анкару био је да је у питању куртоазна посета којом се узвраћала посета Ружди Араса Софији 1930. године.⁶⁶³ Поред Николе Мушанова, тај став је заузела и скоро сва бугарска штампа, трудећи се да докаже да циљ пута председника владе није никакво удруживање против бугарских суседа нити скалапање блока против Мале Антанте⁶⁶⁴. Такав начин писања штампе навео је југословенског отпавника послова у Софији Милоја Смиљанића да закључи да је иза тога стајала бугарска влада те да је баш због тога „изнете погледе и уверавања о неполитичком циљу посете“ требало примити са „највећом резервом“.⁶⁶⁵ Према наводима дописника ЦПБ-а у Софији Велимира Кривошића на политички значај посете је указивао састав делегације коју су чинили представници свих странака Народног блока, укључујући и двојицу земљорадника: Николу Захаријева и Вергила Димова⁶⁶⁶. Иако је добио уверења да ће се у Анкари расправљати спорна питања између две земље, Кривошић је закључио да се „уз интервенцију Италије нешто спрема између Грчке, Турске и Бугарске“.⁶⁶⁷ Како су се вести у том смислу шириле и у иностранству, бугарски посланици у Прагу и Паризу су инструисани да демантују такве гласине.⁶⁶⁸

Посета Николе Мушанова Анкари трајала је од 2. до 8. децембра 1931. године. Према историчару Људмилу Петрову постигнути резултати су били веома скромни: донето је решење о формирању мешовите комисије за регулисање спорних двовласничких питања, за Македонце који су живели у Цариграду обећано је добијање бугарског држављанства и утврђено је повећање увоза одређених артикала из Бугарске.⁶⁶⁹ У разговору су додирнута и извесна међународна питања. Док је због тешког положаја бугарског и турског становништва у Добруци договорена заједничка сарадња представника двеју држава у Букурешту, Мушанов није дао одговор на турски предлог о посредовању у грчко-бугарском спору и заједничком деловању Турске, Грчке и Бугарске у правцу обезбеђивања једног сталног места у Савету Друштва народа.⁶⁷⁰

Боравак бугарског председника владе у Анкари поново је изазвао коментаре о склапању тројног савеза, у чему није изостајала ни југословенска штампа.⁶⁷¹ По повратку у Софију, Мушанов је демантовао те вести југословенском и француском посланику. Вукчевић је иста уверења добио и од Николе Захаријева и Вергила Димова, који су изразили

⁶⁶⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 52.

⁶⁶¹ Министар иностраних послова Турске Ружди Арас је више пута током 1931. покушавао да посредује у решавању грчко-бугарског спора и турско-грчко-бугарском зближењу, говорећи у извесним приликама и против Југославије. Л. Петров, *България и Турция*, 52–56.

⁶⁶² АЈ, 370–26–76, лист 277; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 211.

⁶⁶³ *Извештаји МИП-а*, II, 465.

⁶⁶⁴ Изузетак је представљао италилофилски лист *Независност*, орган национал-либерала, који је у неколико наврата указивао да је циљ путовања управо образовање грчко-турско-бугарског пакта. АЈ, 370–26–76, листови 287–288.

⁶⁶⁵ *Исто*, листови 285–288.

⁶⁶⁶ Кривошић је уреднику листа *Земледелско знаме* Михаилу Пундеву оштро замерио на чланству земљорадника у овој делегацији, сматрајући да је тиме БЗНС напустио политику споразумевања са Југославијом. Пундев је после тог разговора покушао да наговори Димова да одустане од пута, али у томе није имао успеха. АЈ, 38–28–72, Кривошић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 458 од 29. новембра 1931.

⁶⁶⁷ *Исто*.

⁶⁶⁸ Л. Петров, *България и Турция*, 59.

⁶⁶⁹ *Исто*, 59. Исте постигнуте резултате наводи и Александар Вукчевић у свом извештају, изузев података о давању бугарског држављанства Македонцима, што наводи на закључак да то није јавно обнародовано. АЈ, 370–26–76, лист 292.

⁶⁷⁰ Л. Петров, *България и Турция*, 59–60.

⁶⁷¹ *Исто*, 60.

незадовољство писањем југословенске штампе, тврдећи да су позив за одлазак у Турску прихватили како би могли да контролишу тамошње разговоре. Извештавајући о поменутиим разговорима, Вукчевић је додао да је карактеристично да Мушанов није давао изјаве о разговорима које је водио са Турцима по питању обнове односа са Совјетским Савезом⁶⁷² нити о односима са Грчком.⁶⁷³ Југословенски посланик у Атини је приметио индиферентан став о овој посети и код званичних грчких кругова, закључујући да је грчка влада, поред обавештености о току разговора, била и у договору са Турцима, видећи иза свега „камуфлирану италијанску интервенцију“.⁶⁷⁴ Италија заиста није одустајала од идеје тројног савеза упереног против Југославије, али Мушановљева посета Анкари је показала да Бугарска није заузела одређенији став према италијанским плановима.⁶⁷⁵ То се показало марта 1932. када је Софију посетио Ружди Арас приликом повратка из Женева. Према југословенском посланику у Бугарској, посета је прошла без готово икаквих свечаности са бугарске стране, благодаревши чињеници да се Арас сам „наметнуо“ да се задржи у Софији⁶⁷⁶. Вукчевић је извештавао да иако турски министар иностраних послова није одустајао од своје посредничке улоге у регулисању односа Бугарске са другим земљама⁶⁷⁷, овом посетом ништа није било постигнуто, закључивши да су је сви политички кругови у Софији сматрали сувишном.⁶⁷⁸ Овај Вукчевићев став је потврдио и Милоје Смиљанић августа 1932. наводећи да су бугарско-турски односи остали на „мртвој тачки“.⁶⁷⁹

Значајнија страховања код југословенских владајућих кругова изазвала је иницијатива за румунско-бугарско зближење. Први наговештаји такве политике појавили су се у октобру 1931. када је Софију посетио председник румунске земљорадничке партије др Николае Лупу са неколико својих присталица, коме је приређен званичан пријем, што је било у супротности са његовом незваничном посетом.⁶⁸⁰ Кампања је потом фебруара 1932. развијена у румунској и бугарској штампи,⁶⁸¹ да би априла исте године иницијативом бившег бугарског министра Григора Васиљева у Софији било основано бугарско-румунско друштво, уз присуство већег броја румунских политичара и јавних радника⁶⁸². Исти чин је следећег месеца поновљен у

---

⁶⁷² Вукчевић је по питању успостављања бугарско-совјетских односа јављао да је једино штампа и даље тврдила да то питање није било ни од каквог интереса за Бугарску, намерно наводећи на утисак да Бугарска није вољна да нормализује односе са овом земљом (АЈ, 370–26–76, лист 292). Са друге стране, Мушанов је преко посланика у Прагу сондирао терен код совјетског представника у Чехословачкој за успостављање трговинских односа између две земље. Совјети су повољно примили те предлоге, али су њихово реализовање условили нормализовањем дипломатских односа. К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи 1931–1939*, 47–48; Людмил Йорданов Спасов, *България и СССР 1917–1944 (политико-дипломатически отношения)*, Велико Търново, 2008, 245.

⁶⁷³ АЈ, 370–26–76, листови 291–293.

⁶⁷⁴ *Исто*, листови 299–300.

⁶⁷⁵ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 171–172. Грчко Министарство иностраних послова успело је да дође до једног документа који је требало да представља текст турско-бугарског савеза који је требало да буде потписан приликом Мушановљеве посете Анкари, те га је послало свом посланику у Анкари на проверу. Он га је показао југословенском отправнику послова и превео му неколико пасуса. Један од чланова био је следећи: у случају југословенског напада на Бугарску, Турска се обавезивала да омогући Италији да достави Бугарској помоћ у оружју и опреми. Југословенски отправник послова је на основу стилизације текста стекао утисак да није писан од „људи од заната“, док грчки посланик није веровао у реалност оваквог савеза. АЈ, 370–26–76, лист 317.

⁶⁷⁶ Са друге стране, Арас се поверио југословенском посланику да је замољен од бугарске владе да при повратку у Турску посети Софију како би се пронашло решење за нерегулисања питања која су постојала између две земље. АЈ, 370–26–76, листови 321–322.

⁶⁷⁷ Почетком 1932. Арас је бугарском посланику у Анкари Тодору Павлову предложио образовање економског блока од стране држава источног Средоземља. Л. Петров, *България и Турция*, 60.

⁶⁷⁸ АЈ, 370–26–76, листови 313–316; *Извештаји МИП-а*, III, 92.

⁶⁷⁹ АЈ, 370–26–76, лист 328.

⁶⁸⁰ *Извештаји МИП-а*, II, 364–365.

⁶⁸¹ АЈ, 395–26–252, лист 266.

⁶⁸² Та иницијатива се поклопила са постављањем новог румунског посланика у Софији, због чега је Константин Фотић тражио од југословенског посланика у Букурешту извештај ли су ове активности представљале промену у румунско-бугарским односима. АЈ, 395–26–251, листови 241–243; АЈ, 395–26–252, лист 267.

Букурешту оснивањем румунске „подружнице“.⁶⁸³ Југословенски посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић изјавио је свом чехословачком колеги да је ово зближење изазвало непријатан утисак у Београду, при чему се румунски министар иностраних послова Димитрие Гика извинио југословенском посланику, признавши да су румунски земљораднички прваци „претерали“ приликом свог бављења у Софији.⁶⁸⁴

И поред активности припадника Унутрашње добруцанске револуционарне организације (Вътрешната добруджанска револуционна организация - ВДРО) у Добруци,⁶⁸⁵ доласком Васида Стојке на место румунског посланика у Софији рад на зближењу две земље се интензивирао. Приликом предаје својих акредитивних писама јула 1932. Стојка је одржао неуобичајен говор за такву прилику који је завршио речима да „Дунав не треба да дели, већ да уједињује народе својих обала“.⁶⁸⁶ Одмах после тога је дошло до посете бугарских правника Букурешту, на челу са бугарским министром правде Димитром Врбеновим, да би следећег месеца Румунија одобрила да 1500 излетника из Добруце, међу којима је био велики број Бугара, посети Рушчук, што је оставило веома повољан утисак у бугарској јавности.⁶⁸⁷ Активности на румунско-бугарском зближењу примећене су и од стране ванбалканских дипломатских представника. Чехословачки посланик у Букурешту је сматрао да је иницијатива за ову политику потекла од румунских земљорадничких представника Лупуа и Радукануа, који су искористили тешку економску ситуацију у обе државе како би покренули питање успостављања аграрног блока земаља под румунским вођством. Судећи према његовом извештају и румунско јавно мњење је позитивно гледало на ово приближавање, уз наду да ће Бугарска изменити свој дотадашњи однос према Малој Антанти и Француској.⁶⁸⁸ Југословенски дописник ЦПБ-а у Софији имао је другачији став. Према његовом мишљењу на румунско-бугарско зближење су утицала два момента: потписивање пољско-совјетског пакта и долазак нове владе на власт у Румунији. Према томе, изолованост у којој се Румунија нашла потписивањем наведеног пакта, усмеравала је румунску политику на зближење са својим јужним суседом, што су Бугари желели да искористе, поред очекивања да ће нова румунска влада спровести мањинске мере изречене у својој резолуцији.⁶⁸⁹ Слично је извештавао и посланик у Софији Александар Вукчевић.⁶⁹⁰

Ситуација је убрзо постала алармантна. Најпре је југословенски отпавник послова у Софији јављао да се румунско-бугарски преговори о подизању моста на Дунаву повољно развијају, да би се после одржавања Треће балканске конференције у Букурешту пронео глас о могућности састанка румунског и бугарског краља.⁶⁹¹ Сазнавши за такве планове, југословенски посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић одмах је тражио објашњење од новог румунског министра иностраних послова Титулескуа. Он је потврдио постојање таквих намера, али је иницијативу за састанак краљева пребацио на бугарску страну, напомињући да је „одмах пресекао све разговоре о овоме“. Истовремено је обавестио Чолак-Антића да му се обратио Никола Мушанов желећи да направи званичну посету Букурешту, сматрајући да је иницијатива потекла од румунског посланика у Софији Васида Стојке и бугарског посланика у Букурешту Георги Кјосеиванова, који је премештен за Београд. Правдајући се „да не види начина како би одбио г. Мушанова“, Титулеску је, у циљу парирања ове посете, предложио посету краља Александра или министра иностраних послова Богољуба Јевтића Букурешту, која би се одиграла пре доласка бугарског председника владе. Међутим, Чолак-Антић је, сходно добијеним инструкцијама, обавестио Титулескуа да Београд веома неповољно гледа

⁶⁸³ АЈ, 395–26–252, листови 267–269, 272–278.

⁶⁸⁴ ЧИБИ, III, № 20, 58–59.

⁶⁸⁵ АЈ, 395–26–252, листови 256–257, 264–265, 280.

⁶⁸⁶ Исто, листови 286–287, 303.

⁶⁸⁷ Исто, листови 281–284, 294–298.

⁶⁸⁸ ЧИБИ, III, № 20, 55–56.

⁶⁸⁹ АЈ, 395–26–252, листови 302–304.

⁶⁹⁰ Исто, лист 324.

⁶⁹¹ Исто, листови 316–317, 324; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 86.

на наговештену посету⁶⁹² и да неће ништа учинити „да би се утисак ове посете ублажио“. Такав став је утицао на румунског министра да, после дуже дискусије са југословенским послаником, пред њим састави одговор Софији у коме је истакнуто да ће Мушанов увек радо бити примљен, али да се „због парламентарних послова“ посета одлаже за после Божића. Краљ Александар је био задовољан оваквим одговором, што је повољно утицало и на Титулескуа, који је још једном поновио да краљ Карол није иницирао састанак са краљем Борисом, већ да је то све дело претходне румунске владе. Све међусобице коначно су биле изглађене на састанку Мале антанте у Београду децембра 1932. године.⁶⁹³ Разјашњен је и румунски став према Италији⁶⁹⁴ и Бугарској. Она није више могла да преговара са ове две земље без знања Југославије и Чехословачке, обавезујући се да ће остати неутрална у случају југословенско-италијанског сукоба уз сузбијање мађарског или бугарског покушаја да се укључе у тај сукоб.⁶⁹⁵

Букурешт је октобра 1932. био домаћин и Треће балканске конференције. Припрема овог састанка започета је крајем јануара 1932. у Цариграду где је заседао Савет Балканске конференције.⁶⁹⁶ Југословенску делегацију чинили су др Василије Јовановић као предсеник и др Живко Топаловић као генерални секретар. По свему судећи, приликом учесталих контаката југословенске и бугарске делегације на претходној балканској конференцији у Цариграду договорена је посета бугарске делегације Југославији, која је отказана на југословенски захтев. Приликом подношења извештаја о раду југословенске националне групе, Живко Топаловић је изјавио да је узрок томе била „нездрава атмосфера“ створена после чланака Николе Антонова објављених у Бугарској. Члан бугарске делегације Јанко Саказов је одобрио југословенски корак, изјављујући да Антонов није члан бугарске националне групе, те да се према њој односио чак и непријатељски.⁶⁹⁷

Дискусија југословенских и бугарских делегата постала је бурнија приликом расправе о балканском пакту. Албанска и бугарска делегација су у начелу пристајале на балкански пакт, али су његово ратификовање условиле решавањем мањинског питања. На томе је посебно инсистирао Јанко Саказов. Василије Јовановић је на то одговорио да је југословенски услов за споразумевање са Бугарима разоружање свих „банди“ уз југословенску границу. Андреј Тошев је изјавио да је ВМРО „јача од свију нас, јер је невидљива организација“, те да ће се њено деловање угасити по престанку југословенског прогона Македонаца. Најречитији у овој расправи је био Живко Топаловић. Негирао је постојање бугарске националне свести код македонског становништва, поткрепљујући своју тврдњу чињеницом да је тамошњем становништву раздвојено оружје које оно није употребљавало против државне управе већ против припадника ВМРО⁶⁹⁸. Топаловић је оповргао и бугарску тезу о србизирању Македоније, наводећи да се насупрот томе врши „југословенизирање државе и ишчезавање онога што је било обележје специјално српске

⁶⁹² „[...] посета Мушанова у Букурешту [...] би код београдских најмеродавнијих кругова убила свако поверење и дала доказа да румунска влада води према Бугарској политику, која није у сагласности са нашим савезничким односима“ (АЈ, 395–1–9, лист 486). Краљ Александар је крајем новембра 1932. примио румунског посланика у Београду Гуранескуа. У свом извештају Гуранеску је саопштио да је „издржао најнепријатнији и најагресивнији напад“, где је краљ Александар жестоко нападао румунску спољну политику, доводећи чак у питање и лојалност Румуније. Румунски посланик је бранио лојалност краља Карола, додајући да је додатну гаранцију представљало присуство Титулескуа у влади. Како би се изгладиле односи у директним разговорима, Гуранеску је предложио организовање лова у Темишвару почетком децембра 1932. на који би био позван и краљ Александар. Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Beograd, 1984, 98–99.

⁶⁹³ АЈ, 395–1–9, листови 481–492, 494; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 86–87, 109.

⁶⁹⁴ Јула 1932. поведени су румунско-италијански преговори о продужењу пакта о пријатељству између две земље. Пакт је продужен до јануара 1933. што је изазвало подозрење Југославије. G. Popi, *n. d.*, 98.

⁶⁹⁵ *Isto*, 100.

⁶⁹⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 53.

⁶⁹⁷ АЈ, 395–26–258, лист 441.

⁶⁹⁸ По преузимању дужности команданта Граничне трупе 1930, генерал Драгиша Ковачевић је становништву источне Македоније поделио 25.000 пушака са по 50 метака на цев како би се заштитило од комитских упада. М. Вјелјас, *Vojaska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 238.

културе“. Тај процес је поредио са уједињењем Немачке и Италије, позвавши Бугаре да, уколико желе, приђу југословенској држави јер су „наша браћа и по језику и по општој култури“. Због тога није било могуће признати постојање југословенских мањина у Југославији. Тврдњу Андреја Тошева о „невидљивости“ македонске организације је оценио као неозбиљну, апелујући на њено растурање, као услов за почетак озбиљнијих разговора о међусобном споразумевању. „Јер ми ћемо се на крају крајева морати споразумети“.⁶⁹⁹

И у наставку расправе о пакту, југословенски делегати су се изјаснили против грчког предлога о уносу одредбе о мањинама у нацрт пакта⁷⁰⁰, на шта су албански и бугарски представници изјавили да је у том случају пакт „беспредметан“, а самим тим и сарадња на балканској конференцији. Седница је потом прекинута, а грчки делегат Папанастасиу је покушао да наговори југословенске делегате да усвоје његов предлог како би се то питање скинуло са дневног реда, а у сваком случају образовање мањинске комисије није било могуће пре склапања балканског пакта. У супротном, Папанастасиу је одговорност за прекид конференције пребацивао на југословенску делегацију. После међусобног саветовања, југословенски делегати су одбацили такву оптужбу, али су донели и компромисну одлуку: председник југословенске националне групе Василије Јовановић је одбио грчки предлог, док је секретар Живко Топаловић гласао за, али уз два услова: да југословенски пристанак на одредбе о националним мањинама зависи и од пристанка ванбалканских држава са којима је југословенска влада била повезана у том погледу и да за дефинисање националних мањина важе прописи уговора о миру. Грчка делегација је усвојила овакво југословенско становиште док је представник румунске групе начелно пристао на грчки предлог, уз услов да на њега пристану и остали чланови румунске делегације који нису били присутни. На Топаловићев захтев у нацрт пакта је унета и одредба која је јасно прецизирала обавезу за растурање терористичких организација. Усвајајући југословенске и румунске оградe, албанска и бугарска делегација су одлучиле да продуже рад у Савету, после чега је у начелу једногласно усвојен нацрт пакта који је требало да се достави политичкој комисији на следећој балканској конференцији.⁷⁰¹

Још једна затегнута ситуација се јавила при крају заседања Савета Балканске конференције. Албанска и бугарска делегација су поднеле Савету на усвајање Протокол између Албаније и Бугарске (о признавању мањина) који је потписан у Софији 9. јануара 1932. године⁷⁰². Потписивањем овог протокола признато је постојање албанске мањине у Бугарској и бугарске мањине у Албанији, док су се две делегације обавезале да утичу на своје владе да омогуће отварање мањинских школа у местима у којима је постојало већинско мањинско становништво. Будући да остале делегације нису биле упознате са садржином Протокола, те тако стављене пред свршен чин, југословенски представници су уложили писмени протест против начина подношења Протокола. Како би се избегло покретање овог питања на Трећој балканској конференцији, нађено је компромисно решење: бугарска делегација је повукла Протокол, а југословенска свој писмени протест.⁷⁰³ Југословенско Посланство у Тирани је пратило развој албанско-бугарских односа, те је закључило да се питање отварања бугарских школа у Албанији налази „у фази испитивања“, те да ће се бугарски захтеви после изјаве албанског краља посланику Настасијевићу тешко остварити.⁷⁰⁴

По повратку у Софију Јанко Саказов је изјавио британском посланику да ће веома тешко доћи до помирења на Балкану уколико се не прихвате бугарске мањинске тезе, окривљујући Југославију за насталу атмосферу на седницама Савета, односно хладније

⁶⁹⁹ AJ, 395–26–258, листови 432–437; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 53.

⁷⁰⁰ Грчки делегат је предложио образовање једне међубалканске комисије која би примала и разматрала петиције националних мањина. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 53.

⁷⁰¹ AJ, 395–26–258, листови 437–440.

⁷⁰² Текст протокола видети у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II том (1919–1945), прir. Momir Stojković, Beograd, 1996, 358–359.

⁷⁰³ AJ, 395–26–258, листови 443–444; *Извештају МИП-а*, III, 40–41; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 53–54.

⁷⁰⁴ *Извештају МИП-а*, III, 48–49.

држање Грчке и Турске.⁷⁰⁵ На незадовољство бугарске делегације додатно је утицало неодржавање састанака националних група на којима је требало даље расправљати мањинско питање. Због тога су Бугари прво тражили одлагање Треће балканске конференције, заказане за октобар у Букурешту, а затим су крајем септембра 1932. обавестили председавајућег Стефана Чичеа Попа да неће учествовати на конференцији уколико се не усвоје мањинске одредбе из резолуције са Друге балканске конференције. Под притиском Румуније, а и Николе Мушанова по његовом повратку из Женева, бугарска национална група је прихватила да учествује на конференцији. Ипак, изостанак њеног председника и потпредседника требало је да остави утисак да Бугари нису придавали велики значај балканској конференцији.⁷⁰⁶

Трећа балканска конференција је одржана у Букурешту од 21. до 26. октобра 1932. године. Будући да се економска криза све јаче осећала на Балкану, једно од најважнијих питања која су расправљана на конференцији тицало се економске сарадње балканских држава. Важно место је посвећено и развоју трговине, научног истраживања у пољопривреди, унапређењу туризма и железничког, друмског и ваздушног саобраћаја итд. Препоручено је и оснивање једног балканског Института за историјска истраживања, чије седиште би требало да буде у Цариграду који би се, између осталог, бавио проучавањем заједничке прошлости балканских народа.⁷⁰⁷

До супротстављених ставова је поново дошло када се покренула дискусија о пројекту балканског пакта. Бугарска делегација је по његовом изношењу на расправу захтевала да се то питање одложи за наредну конференцију како би националне групе могле да се састану и реше спорна питања у нацрту. Одбијањем овог захтева, Бугари су напустили рад конференције и задржали статус посматрача⁷⁰⁸. Ни југословенска национална група није била задовољна развојем догађаја, јер је после изласка Бугара конференција усвојила предлог Балканског пакта. Југословени су били незадовољни садржајем IV главе Пакта на коју су приговоре дали још јануара 1932. на седници Савета у Цариграду. Они су захтевали измену ове главе, али како је то било одбијено, потписали су предпројекат балканског пакта уз напомену да одбијају IV главу.⁷⁰⁹ Према писању Чедомира Ђурђевића, санитетског генерала у пензији и бившег председника југословенске групе за Балканску конференцију, одредбе четвртог поглавља су изазвале огорчење југословенских меродавних кругова, јер су њима Југославији наметане веће обавезе од оних прописаних мировним уговорима. Због тога су се по завршетку Треће конференције појавили гласови да ни Југославија не треба да настави учешће на балканским конференцијама, док је Правна секција изостављена из састава југословенске групе за балканске конференције.⁷¹⁰

Бугарска и војна питања

Једно од најважнијих питања које је заокупљало европску и светску дипломатију до средине 30-их година било је разоружавање, које је било у надлежности Друштва народа од самог оснивања ове организације. Његовом подробијем решавању приступило се тек средином 20-их година, када је одлучено да се сазове једна светска конференција о разоружању. Децембра 1925. образована је Припремна комисија за конференцију о

⁷⁰⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 54.

⁷⁰⁶ *Isto*, 55–56.

⁷⁰⁷ *Isto*, 56–57. Погледати и: *Трећа балканска конференција (рад југословенске националне групе)*, ур. др Чед. Ђурђевић, проф. Јов. Вељић, Београд, 1934.

⁷⁰⁸ Држање бугарске делегације на Трећој балканској конференцији поздравила је целокупна бугарска штампа. Полузванична *La Bulgarie* је писала да су Југославија и Грчка намеравале да Бугарску принуде на „националну капиталуцију“, али да у томе нису имале успеха. Отправник послова у Софији Милоје Смиљанић је оценио да писање овог бугарског листа јасно оцртавало став бугарске владе по мањинском питању. АЈ, 159–18, досије 17/1, отправник послова у Софији Милоје Смиљанић Богољубу Јевтићу Пов. Бр. 1449 од 4. новембра 1932.

⁷⁰⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 57–59.

⁷¹⁰ *Трећа балканска конференција*, 14.

разоружању са задатком припремања потребних докумената и материјала, у чији састав су ушли представници 26 земаља. Њен рад је трајао од 1926. до 1931. при чему је одржано седам заседања на којима су, по Чедомиру Попову, „вођене бескрајне и углавном неплодне дискусије“. Историчари Срђан Мићић и Наташа Милићевић указују да се на овим седницама у расправама између представника великих сила показало неколико проблема: свака сила је тежила разоружању других сила уз очување сопствених оружаних снага; неприхватање међународне контроле од стране САД-а и СССР-а, које нису биле чланице Друштва народа; пребацивање одговорности на друге у случајевима опасности прекида рада седнице; постојање разлика у тумачењима политичке стране питања разоружања (национална безбедност појединих држава, очување светског мира, спровођење решања преко општих или регионалних уговора). Југословенска делегација је на заседањима Припремне комисије наступала заједно са делегацијама Чехословачке, Румуније, Француске, Белгије и Пољске.⁷¹¹

На основу усвојене конвенције Припремне комисије, Савет Друштва народа је јануара 1931. одлучио да се Конференција о разоружању сазове за 2. фебруар 1932. у Женеви. Убрзо по заказивању конференције показале су се супротности које су постојале између великих сила. Немачка влада је најавила енергично деловање ка успостављању равноправног положаја Немачке по питању наоружања, што је посебно утицало на Француску да потврди свој став: до разоружања неће доћи док се не добију чврсте гаранције о безбедности у Европи.⁷¹²

До које мере су се Французи плашили Немаца увидео је југословенски делегат на Конференцији Константин Фотић када је схватио да су били спремни на многе уступке на своју штету, жртвујући тако поред својих и интересе својих савезника.⁷¹³ Ипак, југословенска делегација је наставила заједничко наступање са својим „колегама“ из Припремне комисије. Њихов став је био да се питање разоружања не сме разматрати одвојено од питања националне безбедности. Тек по његовом решавању могло би се приступити ограниченом или потпуном разоружању. Насупрот овим земљама стајале су Велика Британија, САД и Немачка које су исте проблеме посматрале са техничке стране. Притом, Американци и Британци су највише пажње посветили проблематици поморског наоружања.⁷¹⁴

Конференција од самог почетка није најбоље започела свој рад. Ређали су се разни предлози и програми, али није направљен никакав помак. Због тога је септембра 1932. Немачка саопштила да напушта Конференцију јер није било „склоности да је у правима изједначе са осталим земљама“. Како би се обезбедио даљи рад Конференције, велике силе су децембра 1932. одлучиле да се Немачкој призна равноправност по питању наоружања. То је вратило Немачку за „преговарачки сто“, али само за кратко, будући да је већ следеће године, по доласку Адолфа Хитлера на власт, Конференција доживела свој крах.⁷¹⁵

Одлука пет великих сила Немачке, Велике Британије, Француске, Италије и САД-а из децембра 1932, поред Немачкој, равноправност у наоружању признала је и осталим земљама разоружаним на основу уговора о миру: Бугарској, Аустрији и Мађарској, што је усвојила и Генерална комисија Конференције. Иако је формално Конференцији остављено „право да дискутује о начину на који ће се применити у пракси ова равноправност“, југословенски делегат је приметио да признавањем права наоружавања југословенским суседима, даљи рад Конференције поприма много већи значај за југословенску краљевину. Штампa ових држава је одушевљено поздрављала наведени акт великих сила, при чему се нарочито истицала бугарска штампа која је захтевала да после ревизије војних и политичких клаузула мировних уговора треба изменити и територијалне клаузуле.⁷¹⁶

⁷¹¹ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 88–89; Ѓ. Роров, *n. d.*, 427–428.

⁷¹² Ѓ. Роров, *n. d.*, 429–430.

⁷¹³ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 89.

⁷¹⁴ *Исто*.

⁷¹⁵ Ѓ. Роров, *n. d.*, 431–434.

⁷¹⁶ *Извештаји МИП-а*, III, 455–456; К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 89.

Краљевина Југославија је посебну пажњу обрађала на држање Бугарске. Крајем 1931. и почетком 1932. у француском Сенату су одржаване седнице на којима се расправљало о војним питањима појединих европских држава. Том приликом се генерал Буржоа, члан Сената, поред објашњавања италијанске војне организације осврнуо и на војне снаге Мађарске и Бугарске, констатујући да ове две земље непрестано крше одредбе мировних уговора: јачина мирнодопске војске била је знатно већа од дозвољене, активно се вршила обука резервиста, војно ваздухопловство је било замаскирано трговачким ваздухопловством итд.⁷¹⁷ Слично је извештавао и југословенски конзул у Варни истичући четири главна момента: позивање већег броја регрута; учестало набављање муниције и ратног материјала; предузимање различитих мера за брзо извођење мобилизације и сазивање ратног савета.⁷¹⁸ Поводом извештаја генерала Буржоаа у француском Сенату, грчки посланик у Београду је по налогу своје владе, узимајући у обзир предстојећу Конференцију о разоружању, покушао да сазна југословенске намере по том питању. Истовремено је предложио заједничко југословенско-грчко-румунско наступање на Конференцији изношењем доказа о интензивном бугарском наоружавању. Исте инструкције добио је и грчки посланик у Букурешту.⁷¹⁹ Међутим, ова грчка сондирања су очигледно постала позната бугарској влади. Полузваничан лист *La Bulgarie* је упозоравао да ће Бугарска, у случају оваквог наступа својих суседа, покренути македонско питање у Женеви. Грчки министар иностраних послова Андреас Михалакопулос демантовао је бугарске наводе у разговору са иностраним новинарима, напомињући да Југославија, Грчка и Румунија немају ништа против владе Николе Мушанове већ да „чињенице које постоје односе се на политику наоружања пређашњих бугарских влада“, што је потврђено у анкети генерала Буржоаа.⁷²⁰

О предстојећој Конференцији о разоружању у бугарској јавности није вођења велика расправа. Посланик Вукчевић је једино забележио митинг једног женског комитета на коме се захтевало разоружање бугарских суседа и решавање мањинског питања као повода „сукобима између народа“, док је штампа углавном доносила преводе чланака из иностраних листова. Према Вукчевићу, Бугарска није много очекивала од Конференције, усмеравајући своје захтеве ка прелазу са добровољачке на стајаћу војску или разоружање околних земаља. Бугарска је, према југословенском посланику, заузела такав став јер је већ пронашла начин да „изигра“ одредбу о добровољачкој војсци, спроводећи истовремено техничко опремање оружане силе у складу са својим финансијским могућностима.⁷²¹ Вукчевићеви закључци су се потврдили тачним јер је бугарска делегација на отварању Конференције затражила равноправност у наоружању и прелазак на систем стајаће војске.⁷²²

Бугарска је заиста „изигравала“ одредбе Нејског мировног уговора и константно радила на обнављању својих оружаних снага од завршетка рата. Југославија је, као директно заинтересована, опсежно пратила бугарске кораке по овом питању, што је и био један од разлога за поновно отварање Конзулата у Варни 1927, преко које је пристизао ратни

---

⁷¹⁷ „Француски сенат обавештава се о наоружању Италије и Мађарске“, *Време*, 18. децембар 1931, 5; „Бугарска и Мађарска оружају се мимо уговора о миру“, *Време*, 17. јануар 1932, 1; „Како се побеђене државе оружају“, *Време*, 24. јануар 1932, 3. Према француским сазнањима Бугарска је до 1930. развила формацију од осам пешадијских дивизија (дозвољено је било осам пешадијских пукова), осам артиљеријских пукова са 77 батерија (дозвољено 24 батерије од тога девет позицијских), четири коњичке бригаде са 33 ескадрона (дозвољено три коњичка пука) са прикривеном авијацијом чији припадници су се водили као службеници Министарства пошта, телеграфа и железнице (поседовање авијације је било забрањено). Што се тиче кадровских питања бугарска војска је располагала са 3600 официра (дозвољено 1650) и 6000 подофицира (дозвољено 2200), као и замаскираном војном обавезом. М. Вјелажас, *Војска Краљевине ШС/Југославије*, 209, паромена 613.

⁷¹⁸ АЈ, 159–18, досије 17/Л, Конзулат у Варни МИП-у, војном изасланику и посланику у Софији Стр. Пов. Бр 142 од 12. марта 1932.

⁷¹⁹ АЈ, 159–58, досије 2, Алберт Крамер Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 1355 од 26. јануара 1932.

⁷²⁰ АЈ, 159–17, досије 16, посланик у Атини МИП-у Пов. Бр. 68 од 2. фебруара 1932.

⁷²¹ АЈ, 159–17, досије 16, Александар Вукчевић МИП-у Пов. Бр. 116 од 29. јануара 1932.

⁷²² *Извештаји МИП-а*, III, 80.

материјал.⁷²³ Природно, бугарске набавке су у овом периоду поглавито биле усмерене на Италију. Британска обавештајна служба је у пролеће 1928. открила велику испоруку данских митраљеза Бугарској уз италијанско посредништво, док је италијанска индустрија учествовала у различитим набавкама које је спроводило бугарско Министарство војно.⁷²⁴ Према подацима којима је располагао југословенски Главни генералштаб, Бугарској је од стране Италије стално дотуран ратни материјал у мањим количинама, који „доноси скоро сваки италијански брод, када долази у бугарска пристаништа“⁷²⁵. Како су ти транспорти вршени преко Цариграда МИД је јануара 1929. инструисао тамошње Посланство да ступи у додир са југословенским војним изаслаником задуженим за Грчку и Турску и Конзулатом у Варни како би заједничким радом осигурали „континуитет праћења“. Посланству је истовремено сугерисано да преузме „на себе“ спровођење војно-обавештајне службе у односу на Бугарску.⁷²⁶

Италија је радила и на организовању ваздухопловне индустрије у Бугарској, те је фирма „Капрони“ откупила фабрику авиона у Казанлаку, до тада у власништву чехословачке фирме „Аеро“⁷²⁷, што је до јавности доспело априла 1930. када је продаја већ била извршена. Иако су у овој фабрици израђиване авионске конструкције без мотора, њен прелазак у италијанске руке је и касније изазивао живо интересовање у софијским дипломатским круговима, нарочито Југословена, Француза и Грка, услед појаве напоредних вести о пресељењу дела производње у Варну и пристизању хаубица и митраљеза за бугарску војску.⁷²⁸ Према томе, италијански војни утицај је преовлађивао у Бугарској, те је посланик у Софији Ренато Пјачентини почетком 1931. са задовољством могао да констатује постигнуте успехе на војном пољу: у настави је коришћен италијански тактички уџбеник преведен од стране министра војног генерала Николе Бакарџијева, иначе питомца Торинске војне академије; у италијанским војним школама се усавршавало 25 бугарских официра, док је италијанска војна индустрија подмиривала највећи део испорука бугарској војсци.⁷²⁹ Њено наоружавање италијанским материјалом настављено је и доласком на власт Народног блока.⁷³⁰

Поред праћења војних испорука, у фокусу југословенских служби била је и организација и формација бугарске војске. Рад на прикупљању таквих информација интензиван је после серије терористичких акција михајловиста ВМРО марта 1930, после којих је Краљевина Југославија прекинула процес побољшања односа са Бугарском. У том смислу новоодређеном војном изасланику за Грчку и Турску са седиштем у Атини пуковнику Жарку Мајсторовићу⁷³¹ издате су посебне инструкције, којима су његове редовне

⁷²³ Срђан Мићић наводи да је Конзулат поново отворен јануара 1927 (С. Мићић, *Од бирократије до демократије*, 273), док Иван Ристић наводи децембар исте године. И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, 112.

⁷²⁴ И. Димитров, „*Българо-италијански политически одношения*“, 144.

⁷²⁵ Југословенски обавештајци су бележили следеће испоруке: јуна 1928. Бугарској је дотурено 2000 седала за коњицу и 42 сандука пушака Манлихер; јула 22 авионска мотора, 12 митраљеза са резервним деловима и 60 затварача за артиљеријска оруђа; августа 92 сандука аутоматских пушака (декларисаних као делови машина), осам камиона и 69 сандука пушака Манлихер (декларисаних као материјал за дестилацију); септембра 33 сандука (у документу се не наводи чега) декларисаних као санитарски материјал за бугарски Црвени крст, извесне количине аутоматских пушака и телефонског материјала, шест мотора Фијат за пољске рефлекторе и четири авиона Капрони. АЈ, 370–24–72, лист 260.

⁷²⁶ *Исто*, листови 260, 265.

⁷²⁷ Поред постојања ове фабрике, Чехословачка је желела да учествује и у снабдевању Бугарске војним авионима. Чехословаци су пред Југославенима правдали ту своју жељу могућношћу контроле бугарског наоружања. Међутим, преовладали су ставови да није било „лојално“ наоружавати непријатеља Краљевине СХС. *ЧИБИ*, II, № 116, 214–215.

⁷²⁸ АЈ, 38–27–71, заменик дописника ЦПБ-а у Софији Бошко Токин ЦПБ-у Пов. Ош. Бр. 156 од 16. априла 1930; *ЧИБИ*, II, № 171, 314–315; *ЧИБИ*, II, № 173, 328; *ЧИБИ*, II, № 174, 328.

⁷²⁹ И. Димитров, „*Българо-италијански политически одношения*“, 144.

⁷³⁰ *Исто*, 174–175.

⁷³¹ Геншт. пуковник Жарко Мајсторовић је 4. јуна 1930. одређен за војног изасланика у Грчкој и Турској. Дужност је преузео 6. јула 1930, а на функцији је остао до 30. августа 1932. године. ВА, ДПП, к. 931, досије 216.

дужности у ове две земље стављене у други план. Као примарна дужност, од „првостепеног значаја“, назначена му је обавештајна служба према бугарској војсци. Будући да је војни изасланик у Софији „налазећи се у релативно малој вароши“ био подложен већој бугарској контроли, пуковник Мајсторовић је инструкисан да успостави мрежу агената користећи за то Цариград и донекле грчку територију, где се агенти „могу упућивати, а да Бугари не уоче њихову везу са нашим органима“.⁷³² Истовремено, МВиМ је започело планирање једне војне операције са циљем запоседања Пиринске Македоније, о чему ће касније бити више речи.⁷³³

Упутства дата пуковнику Мајсторовићу била су следећа: организацију обавештајне службе према Бугарској требало је поглавито изводити из Цариграда, а у мањем обиму и са грчке територије. С тим у вези, министар војске и морнарице је издао одобрење да пуковник Мајсторовић проведе месец дана у Цариграду како би пронашао способне агенте и формирао обавештајну службу. Посебно је назначено да лично пронађе агенте за које је било неопходно да, ради очувања конспирације, одлично познају Цариград и Бугарску, нарочито њене јужне и источне крајеве. Своје извештаје агенти би лично подносили изасланику. Истовремено требало је да са својим радом упозна посланика и једног чиновника Посланства у Цариграду, који би га у хитним случајевима могли замењивати у раду. Што се тиче организације обавештајне службе са грчке територије, рад је требало ограничити на долину реке Струме, уз коришћење Солуна као центра за пријем података. Основни задатак војног изасланика био је да се „до детаља и дубоко упозна са организацијом и формацијом бугарске војске“ на целој територији Бугарске. Ипак, посебно је назначено „расветљавање прилика“ у следећим гарнизонима: Бургас, Јамбол, Шумен, Рушчук, Тројан, Сливен, Трново, Хасково, Крџали, Плевен, Пловдив, Мелник и Неврекоп. У тим местима требало је прикупити податке о: називима „скривених“ и „нескривених“ пешадијских и артиљеријских јединица и свим њиховим појединостима; намени, броју и калибру артиљеријских оруђа у магацинима; скривеним слагалиштима муниције; називима скривених јединица у време мира; називима ратних јединица; ратном саставу пешадијских дивизија, броју пешадијских пукова и јачини и видовима дивизијске артиљерије; дивизијама са бројним називом већим од „броја 8“; разликама између ратног и мирнодопског формацијског састава; техничким новинама у артиљерији, гасној служби, моторизацији и авијацији; јавним и сумњивим звањима појединих трупних надлештава; активностима Македонског комитета у бугарској Македонији и кретању македонских вођа кроз Цариград. Поред свега наведеног требало је организовати и праћење поморских транспората ратног материјала за Бугарску.⁷³⁴

Своје поверенике за рад према Бугарској имало је и југословенско Посланство у Цариграду,⁷³⁵ у коме је од маја 1929. послове отправљао секретар Посланства.⁷³⁶ Месец дана по извршењу мартовских терористичких напада, отправнику послова се јавило лице које се представило као Леон Милер, пореклом из Русије, ранији сарадник руске и британске обавештајне службе. Према закључку отправника послова, Милер је био члан „интернационалне групације професионалних шпијуна са седиштем у Цариграду“. Поред обимног материјала о бугарској војсци⁷³⁷, нудио је и достављање података о Македонском комитету.⁷³⁸ После прегледа одређеног броја извештаја од стране Главног генералштаба, јула 1930. је одлучено да Посланство прихвати Милерове услуге.⁷³⁹ Истовремено је

⁷³² АЈ, 370–51–133, листови 528–529.

⁷³³ М. Вјелажас, *Војска Краљевине ШХС/Југославије*, 239.

⁷³⁴ АЈ, 370–51–133, листови 529–531.

⁷³⁵ АЈ, 370–24–73, лист 314.

⁷³⁶ Тонка Жупанчић, „Посланство Краљевине Југославије у Турској - Цариград, Анкара 1919–1945 (1890–1945). Историјат ствараоца и значај архивске грађе фонда“, *Архив. Часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 2, (2004), 13.

⁷³⁷ Према изјави Милера, извештаје којима је располагао састављао је мађарски војни изасланик у Софији за своју владу, који је истовремено био и „одржач специјалних веза“ између мађарског и бугарског Генералштаба. АЈ, 370–24–73, листови 388–389.

⁷³⁸ *Исто*, листови 334–335, 388–390.

⁷³⁹ *Исто*, листови 324–329, 344–371, 373–379, 383–387, 393.

новоодређеном посланику у Турској Љубомиру Нешићу⁷⁴⁰ наређено да његов ангажман изврши у споразуму са пуковником Мајсторовићем.⁷⁴¹ Међутим, пуковник Мајсторовић се са повереником састао тек новембра 1930. када му је дао детаљне инструкције за рад,⁷⁴² које су, судећи према сачуваној грађи, биле у духу добијених упутстава Главног генералштаба.⁷⁴³ Ипак, изгледа да његов рад није у потпуности задовољавао посланика Нешића.⁷⁴⁴ Било како било, Посланство у Цариграду је и у наредном периоду наставило да прикупља податке о бугарској војсци.⁷⁴⁵

Напоредо са припремама за Конференцију о разоружању, а потом и њеног рада, прављени су кораци ка образовању регионалних блокова у средњој Европи. Како су то углавном били покушаји и предлози великих сила, усклађени са њиховим интересима у Подунављу, Југославија, Румунија и Чехословачка су започеле процес учвршћивања својих веза и ојачања Мале антанте. Током београдске конференције Мале антанте одржане од 20. до 22. маја 1929. потписан је Општи акт мирења, арбитраже и судског расправљања, у духу препорука Друштва народа о закључивању уговора о мирном решавању међународних спорова. Поред слања поруке Мађарској и великим силама да чланице Мале антанте неће пристати на ревизионистичку политику у Подунављу, значај овог акта је био у томе што су министри иностраних послова трију земаља први пут истовремено ставили потпис на један документ, учвршћујући тако унутрашњу структуру овог савеза. Следећи састанак одржан је од 25. до 27. јуна 1930. у Штрпском Плесу. Том приликом су, између осталог, разматрана два кључна проблема: предлог Европске уније француског министра иностраних послова Аристида Бријана и рад на даљем учвршћењу савеза. Што се тиче првог проблема, иако је оцењен као поновни покушај стварања директоријума великих сила у Европи, тројица министара су се сложила да му званично дају подршку, али да га не прихвате. Рад на реорганизацији Мале антанте настављен је потписивањем Допунског споразума о уговорима о пријатељству и савезу. Тиме је успостављена нофа форма Мале антанте. Годишњи састанци министара иностраних послова сада су били озваничени, уз промене земље домаћина. Друга значајна новина било је јединствено спољнополитичко иступање савеза, док је чланицама ограничен суверенитет у односима са трећим државама и учешћу на међународним конференцијама. Ипак, деловање на политичком пољу није праћено успешном економском сарадњом, што је имало извесне негативне последице. Наиме, светска економска криза довела је до значајног погоршања економске ситуације у појединим пољопривредним земљама средње и југоисточне Европе, што је за последицу имало њихово удруживање и образовање Аграрног блока. Како су његове чланице биле Југославија и Румунија, то је утицало на слабљење јединства Мале антанте.⁷⁴⁶

Са друге стране, константне политичке турбуленције у региону утицале су на чвршће повезивање чланица Мале антанте. Повратак Хабзбурга на аустријски или мађарски престо поново је постао актуелан 1931. године. Међутим, знатно активнији су били кораци које је предузела Немачка. Немачки ревизионизам, ојачан економском кризом у земљи, подупирали су и све гласнији десничарски кругови. Поред претензија на делове пољске територије, немачка експанзија је била усмерена ка Аустрији, где је такође постојао велики број приврженика аншлуса. Тајни преговори између две владе започети крајем 1930. резултирали су споразумом о царинској унији између Немачке и Аустрије марта 1931 (Курцијус-Шоберов

⁷⁴⁰ Љубомир Нешић, вишегодишњи југословенски посланик у Бугарској, дужност посланика у Турској је преузео 27. јуна 1930. године. АЈ, 334/Персонални–178–501, лист 1.

⁷⁴¹ АЈ, 370–24–73, листови 392–393.

⁷⁴² *Исто*, лист 421.

⁷⁴³ За детаље видети извештаје повереника из 1930. и 1931. писане на француском језику: *Исто*, листови 421–425, 429–446, 458–474, 478–484, 496–520, 524–527, 531–535, 546–548.

⁷⁴⁴ *Исто*, листови 465–468, 496.

⁷⁴⁵ *Исто*, листови 651–655.

⁷⁴⁶ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 61–63; Milan Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969, 53–54, 56–57; Здењек Сладек, *Мала Антанта 1919–1938. Њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд, 2019, 132–133, 161–164.

споразум), што је у ствари био први корак ка уједињењу две земље. Иако Југославија и Румунија, по свему судећи, нису виделе опасност у овом чину надајући се економским користима, Едуард Бенеш је на састанку Мале антанте у Букурешту од 3. до 5. маја 1931. успео да добије подршку својих колега за енергично иступање против царинске уније.⁷⁴⁷

Сарадњу чланица Мале антанте на политичком пратила је и сарадња на војном пољу. У складу са нашом темом ми ћемо обратити пажњу на проблем Бугарске. Краљевина Југославија је, у периоду нашег интересовања, за евентуални рат против Бугарске располагала варијантом ратног плана „Б5“ израђеном 1. фебруара 1929. године. Она је полазила од претпоставке бугарског напада на Румунију, при чему је Југославија према одредбама Војне конценције била у обавези да интервенише снагама јачине шест пешадијских дивизија, једне коњичке дивизије и 30 авиона. Истовремено, разматрана је и могућност бугарског напада на Југославију у циљу задавања решавајућег удара пре извршења напада на Румунију⁷⁴⁸. Овај план је донекле модификован 11. јануара 1932, када су извршене одређене измене у броју ангажованих снага.⁷⁴⁹ Неколико месеци по усвајању овог плана, приликом заседања Мале антанте маја 1929. „Београдским протоколом“ је извршено продужење југословенско-румунске Конвенције о дефанзивном савезу за пет година, рачунајући од датума ратификације. Као допуна овом протоколу истог дана је потписан Протокол бр. III којим је на исти период продужена „ужа“⁷⁵⁰ југословенско-румунска Војна конвенција из 1923. године. У случају неотказивања дефанзивног савеза и војне конвенције у одређеном року, предевиђено је њихово аутоматско продужење. Ратификациони инструменти измењени су 16. новембра 1929. у Букурешту. За разлику од Конвенције о дефанзивном савезу која је јавно регистрована у Друштву народа јануара 1930, Протокол о Војној конвенцији је остао тајна.⁷⁵¹

Септембра 1930. у Београду је одржан састанак представника генералштабова чланица Мале антанте. Најпре су од 7. до 9. септембра југословенски и румунски начелници Обавештајних одељења разменили своја сазнања о бугарској војсци,⁷⁵² да би им се 9. септембра придружио и чехословачки колега када су прешли на разматрање мађарске војске.⁷⁵³ Два дана касније, 11. септембра 1930, поред варијанте плана „Ноз Н“ упереног против Мађарске тројица начелника Генералштабова су усвојили још две варијанте ратних планова: план „Но1 НВ“ којим је предвиђен заједнички напад Мађарске и Бугарске на Југославију, при чему би Чехословачка интервенисала максимумом снага, а Румунија већином својих снага и план „Но1 В“ који је предвиђао напад Бугарске на Југославију, у ком случају је Румунија требало да интервенише на југословенској страни. Прву варијанту је требало прикључити југословенском плану „М4, Б5“, а другу плану „Б4“.⁷⁵⁴

Наредни састанак представника генералштабова одржан је у Букурешту маја 1931, пар дана после састанка министара иностраних послова. Као и претходног пута, пре састанка

⁷⁴⁷ К. Павловић, *Дневник 1930–1932*, 63; Ђ. Попов, *n. d.*, 405–406, 410–414; М. Vanku, *n. d.*, 57–59; З. Сладек, *n. d.*, 134–137; Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd, 1987, 66–67, 76–80.

⁷⁴⁸ Поред овог самосталног плана, операције против Бугарске су током 1929. биле предвиђене и у варијантама ратних планова које су укључивале Италију, Мађарску и Албанију: „И4, Б“ и „И, М, Ар, Б“. М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 208–210; Далибор Велојић, „Ратни планови Војске Краљевине СХС/Југославије 1922–1938“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2017), 59.

⁷⁴⁹ ВА, П-17, к. 19, ф. 1, д. 1; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 207; Д. Велојић, „Ратни планови“, 59. Овај ратни план је остао на снази до 5. јуна 1935. када је усвојена нова варијанта ратног плана „Б5“. ВА, П-17, к. 19, ф. 1, д. 2, лист 202.

⁷⁵⁰ Трипартитном војном конвенцијом Мале антанте од 14. септембра 1923. замењене су све дотадашње билатералне војне конвенције које су постојале између чланица савеза. Међутим, тада је потписан и један југословенско-румунски „специјалан и посебан војни споразум према Бугарској, који ове две државе Мале Антанте ближе интересује“. ВА, П-17, к. 107, ф. 1, д. 41, листови 7–8.

⁷⁵¹ Исто, листови 5–6, 9.

⁷⁵² ВА, П-17, к. 105, ф. 3, д. 6, листови 1–3.

⁷⁵³ ВА, П-17, к. 105, ф. 3, д. 5, листови 1–4.

⁷⁵⁴ ВА, П-17, к. 105, ф. 3, д. 3, листови 16–37; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 213.

начелника три генералштаба, одржана је конференција „обавештајаца“. Југословенски и румунски начелници Обавештајних одељења су од 7. до 9. маја разматрали стање бугарске војске, чија је јачина у случају рата процењена на 186 батаљона (162 пешадијска и 24 батаљона граничара), 180 батерија, две коњичке дивизије уз 12–18 дивизијских коњичких ескадрона и 4–5 армијских коњичких пукова, као и 100 авиона. У зависности од броја пешадијских пукова у дивизијама (три, четири или шест) претпостављало се да Бугарска може развити 12–18 пешадијских дивизија. Што се тиче мирнодопске формације, потврђено је да је Бугарска повећала број пешадијских батаљона са 24 на 72 и да је организовала још две дивизијске команде: девету у Плевни и десету у Хаскову. На крају састанка је договорено да се настави заједнички рад на размени података о бугарској војсци, те да на будућим састанцима присуствују и југословенски и румунски војни изасланици у Софији.⁷⁵⁵

Састанак начелника Генералштабова Мале антанте одржан је 11. маја 1931. године. Том приликом је потписана заједничка Војна конвенција, уперена против Мађарске, којом су поништене све раније потписане конвенције између чланица савеза.⁷⁵⁶ Истовремено, потписана је и југословенско-румунска Војна конвенција, као Анекс горњој Конвенцији. Њоме су се Југославија и Румунија обавезале да у случају уочених бугарских припрема против две земље или изненадног бугарског напада на једну од њих благовремено предузму контрамере, односно спроведу мобилизацију и што пре изврше напад на Бугарску.⁷⁵⁷ Уз ову Конвенцију потписана је и варијанта ратног плана „No2 В“, усклађен са југословенским планом „Б5“, који је предвиђао бугарски напад на Румунију. Југословенски и румунски Генералштаб сматрали су ову варијанту мало вероватном осим у случају тежње Бугарске да изазове сукоб ширих размера.⁷⁵⁸ Израђена је и варијанта „No2 Н-В“ која је предвиђала заједнички напад Мађарске и Бугарске на Румунију. И ова варијанта је сматрана тешко остваривом осим, поново, у случају већег конфликта. Због тога је предвиђено да се мађарски и бугарски фронт ликвидирају што пре, како би савезничке снаге биле слободне за дејство на другим фронтима.⁷⁵⁹ Обавештајни подаци о Мађарској и Бугарској поново су разматрани у Прагу децембра 1931, при чему су усклађивана и питања неопходна за предстојећу Конференцију о разоружању. Том приликом је усвојен и ратни план „No1 CG (Conflict General)“ за случај светског рата.⁷⁶⁰

Заоштравање међународне ситуације током 1932. године додатно је утицало на још чвршће повезивање чланица Мале антанте. Неуспешна политика Друштва Народа на Далеком истоку, застој у раду Конференције за разоружање, јачање националсоцијализма у Немачкој и њене и италијанске ревизионистичке тежње, само су неки од догађаја који су изазвали узнемирење у Подунављу. На све то, Бенито Мусолини је октобра 1932. приликом држања говора у Торину први пут изнео идеју о успостављању директоријума четири велике силе (Италије, Велике Британије, Француске и Немачке) којим би се сачувао мир и окончала економска криза. Месец дана касније, поручио је да „спас“ на континенту једино може да се постигне ревизијом граница у источној и југоисточној Европи.⁷⁶¹

Истог месеца у Београду су се поново састали војни представници држава Мале антанте. Поред размене информација о развоју мађарске и бугарске војске, на састанку су усвојене и нове варијанте ратног плана „CG“: „No2 CG“ и „No3 CG“. Бугарска је била заступљена у потоњој варијанти. Она је предвиђала истовремени напад Италије, Мађарске, Албаније и Бугарске на Југославију, Совјетског Савеза и Бугарске на Румунију и Немачке и Аустрије на Чехословачку. Као и у претходним плановима, три савезнице је требало да прво

⁷⁵⁵ ВА, П-17, к. 105, ф. 4, д. 11, листови 1–8; М. Вјелажас, *Војска Кралјевине SHS/Jugoslavije*, 214.

⁷⁵⁶ ВА, П-17, к. 29, ф. 1, д. 2, листови 1–8; ВА, П-17, к. 105, ф. 4, д. 12, листови 1–8; М. Vanku, *n. d.*, 59–60.

⁷⁵⁷ ВА, П-17, к. 105, ф. 4, д. 12, листови 10–15.

⁷⁵⁸ ВА, П-17, к. 19, ф. 1, д. 1, листови 185–189; ВА, П-17, к. 105, ф. 4, д. 15, листови 1–6; М. Вјелажас, *Војска Кралјевине SHS/Jugoslavije*, 214–215; З. Сладек, *n. d.*, 154.

⁷⁵⁹ ВА, П-17, к. 105, ф. 4, д. 14, листови 1–7; М. Вјелажас, *Војска Кралјевине SHS/Jugoslavije*, 215; З. Сладек, *n. d.*, 154.

⁷⁶⁰ М. Вјелажас, *Војска Кралјевине SHS/Jugoslavije*, 215.

⁷⁶¹ Ѓ. Попов, *n. d.*, 436; З. Сладек, *n. d.*, 143.

ликвидирају Мађарску, да би Румунија и Југославија потом дејствовале против Бугарске. По њеном ликвидирању, све снаге би се употребиле против Италије. Ова варијанта је била изузетно тешка за Југославију, која је требало да се супротстави целокупној албанској, већем делу италијанске и 15–18 пешадијских и две коњичке дивизије мађарске и бугарске војске.⁷⁶²

Резолуција великих сила из децембра 1932. о равноправности побеђених држава у наоружању представљала је окидач за збијање редова чланица Мале антанте. На иницијативу краља Александра у Београду је 18–19. децембра одржан ванредан састанак министара иностраних послова Мале антанте. Београд је, према речима румунског министра Титулескуа, изабран јер би састанак тако имао „изглед једне манифестације, то нам је сада потребно“, будући да дотадашњи састанци у Женеви нису завређивали довољно пажње. Чехословачки министар иностраних послова Едуард Бенеш заузео је став да три државе морају да пруже „отпор нападима апетита великих сила“ и да се још јаче вежу једна за другу. Бенешев предлог је усвојен те је одлучено да се усаврши организациона форма Мале антанте и донесе њен статут, чиме је требало „јасно показати да Мала антанта има своју политику, коју ће солидарно и у независној акцији водити“.⁷⁶³ Узимајући у обзир италијанске активности на подривању Југославије током 1932. и остварењу својих планова у Подунављу (стварање блока држава са седиштем у Будимпешти), југословенски министар иностраних послова Богољуб Јевтић је сматрао да је управо јака Мала антанта представљала препреку оваквим италијанским плановима. Због тога је закључио да је будући главни задатак овог савеза: „активна и конструктивна политика сарадње у средњој Европи и најенергичнији отпор нареду који ствара ревизионистичка политика“.⁷⁶⁴ Слично је константовано и приликом разговора краља Александра и Едуарда Бенеша 18. децембра: „Италија не зна колико је отпорна Мала антанта“,⁷⁶⁵ при чему је Бенеш отворено изјавио да су сви напори усмерени на сузбијање италијанске експанзије и борбу против ревизије.⁷⁶⁶

Организована италијанска кампања против Краљевине Југославије, обновљена у другој половини 1932, заиста је задавала велике бриге југословенским војним и политичким круговима. Огорчена ревизионистичка пропаганда у италијанској штампи као и умешаност Италије у упаде комита и усташа требало је „да изазове код нас неред и да прикаже нашу земљу као вештачку творевину неспособну за живот и која се налази пред распадом“. Запажене су и интензивне италијанске војне активности. Југословенски МИП је располагао подацима о подизању утврђења дуж границе са Југославијом, изградњи магацина са муницијом, стратегијских путева итд, закључивши да је на „целом фронту према нама војничка ужурбаност таква [...] као да смо пред блиским ратом“.⁷⁶⁷ Прикупљени подаци су у виду једног елбората крајем децембра 1932. предати француском војном изасланику у Београду генералу Лепетиту. У њему је предочено да се Италија налази на челу групе ревизионистичких земаља које би могле ступити у дејство по отпочињању италијанског напада, при чему су посебно истакнуте Мађарска и Бугарска. Истовремено је указано на Албанију као јаку италијанску базу и италијански захтев код аустријске владе за слободан прелаз трупа преко њене територије.⁷⁶⁸ Закључак француског Генералштаба је био да Италија „неће имати смелости да нападне Југославију на пролеће“ те да је „извесно да за

⁷⁶² М. Вјелјас, *Војска Краљевине SHS/Југославије*, 216.

⁷⁶³ АЈ, 159–18, досије 21, Јевтић лично помоћнику министра иностраних послова Стр. Пов. Бр. 558 од 4. децембра 1932; АЈ, 159–46, досије 2, Богољуб Јевтић Иву Андрићу Стр. Пов. Бр. 595 од 27. децембра 1932; М. Ванки, *п. д.*, 77; З. Сладек, *н. д.*, 140; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд, 2010, 127.

⁷⁶⁴ АЈ, 159–18, досије 21, Јевтић лично помоћнику министра иностраних послова Стр. Пов. Бр. 558 од 4. децембра 1932.

⁷⁶⁵ Цитирно према: V. Vinaver, *Југославија и Француска*, 228.

⁷⁶⁶ V. Vinaver, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, 504.

⁷⁶⁷ АЈ, 159–46 досије 2, Богољуб Јевтић Иву Андрићу Стр. Пов. Бр. 595 од 27. децембра 1932; *Britanci*, II, 96–98; М. Вјелјас, *Војска Краљевине SHS/Југославије*, 233; V. Vinaver, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, 506; V. Vinaver, „Угрожавање Југославије“, 144–146.

⁷⁶⁸ М. Вјелјас, *Војска Краљевине SHS/Југославије*, 233.

сада [...] блефира“, сматрајући да нема индикација да је Италија постигла војно-политичке савезе са Мађарском и Бугарском.⁷⁶⁹

Да италијанске намере нису биле безазлене показало је неколико догађаја. Један од њих је италијански притисак на албанску владу да прихвати успостављање италијанско-албанске царинске уније⁷⁷⁰, док је други представљала италијанска новинарска кампања против Југославије.⁷⁷¹ Најзначајнији од тих догађаја била је тзв. Хиртенбершка афера из јануара 1933, односно откривање италијанских испорука наоружања Мађарској преко аустријске територије. То је довело до узбуђења у Југославији, Румунији и Чехословачкој које су хтеле да питање изнесу пред Друштво народа. Ипак, после контакта са Паризом и Лондоном чланице Мале антante су се сложиле да се питање реши дипломатским путем. Проблем је решен крајем фебруара 1933. споразумом да се оружје врати натраг у Италију.⁷⁷²

Проблем нове организације Мале антante, отворен у Београду децембра 1932, министри иностраних послова Југославије, Румуније и Чехословачке наставили су да претресају у Женеви, где су 16. фебруара 1933. потписали Организациони пакт Мале антante. Тиме је савез претворен у јединствену међународну целину. Најзначајније одредбе овог Пакта биле су следеће: установљен је Стални савет као управни орган заједничке политике три државе; све спољнополитичке одлуке морале су да се донесу једногласно, при чему је било који споразум једне чланице са неком трећом државом морао да добије сагласност друге две чланице.⁷⁷³ Истовремено све дефанзивне и војне конвенције између земаља чланица продужене су на неодређено време.⁷⁷⁴

Ратификација Пакта Мале антante извршена је у Прагу 30. маја 1933,⁷⁷⁵ где су се министри иностраних послова Богољуб Јевтић, Николае Титулеску и Едуард Бенеш састали како би, између осталог, дали коначан одговор на питање Четворног пакта. Наиме, приликом боравка британског председника владе Ремзија Мекдоналда и државног секретара за спољне послове Џона Сајмона у Риму марта 1933. Мусолини је изнео свој предлог пакта четири велике силе који је предвиђао следеће: успостављање директоријума Велике Британије, Италије, Француске и Немачке; ревизију мировних уговора; једнакост у наоружању Немачке, Мађарске, Аустрије и Бугарске; заједничко наступање четири велике силе у свим спорним питањима. Мусолинијев предлог је наишао на велики отпор у европским земаљама, док је посебно узбуђење изазвао у Југославији, Румунији и Чехословачкој. Стални савет Мале антante који је заседао у Женеви издао је 25. марта коминике у којем је изречено да нико нема право да располаже туђим територијама и изврши једнострану ревизију мировних уговора. Стога је Савез предузео широку дипломатску активност, овластивши румунског министра иностраних послова да утиче у Паризу и Лондону да се Пакт сведе само на његове

⁷⁶⁹ АЈ, 341–27–88, начелник Политичког одељења МИП-а лично за посланика у Лондону Строго поверљиво Пов. Бр. 1521 од 28. јануара 1933.

⁷⁷⁰ Опширније о томе у: Živko Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, V, (1963), 181–184.

⁷⁷¹ *Britanci*, II, 164.

⁷⁷² *Извештаји Министарства Иностранних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, књига IV, прир. Нада Петровић, Јелена Ђуришић, Београд, 2009, 5–7 (даље: *Извештаји МИП-а, IV*); М. Vanku, *n. d.*, 71–73; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 510–512. Будући да је у питању било заплењено аустроугарско оружје из Првог светског рата (50.000 пушака Манлихер и 200 митраљеза Шварцлозе) указивала се могућност да је овај контингент био намењен Бугарској, која је исте моделе и калибар имала у свом наоружању (АЈ, 159–19, досије 9, Јевтић сталном делегату при Друштву народа Пов. Бр. 1193 од 22. јануара 1933; *Извештаји МИП-а, IV*, 7). Југословенски војни изасланик у Прагу је приметио да је чехословачка штампа вести о афери доносила без коментара, закључујући: „Чехословачка је исто тако фабрикант и лиферант оружја, и она наоружава свакога, који јој се обрати. Ваљда јој је због тога и незгодно да се буни против другог који ради то исто. Да наоружава Бугарску то је сигурно“. Према војном изасланику, Чехословачка је Бугарској продала 10.000 Манлихерових пушака. АЈ, 159–19, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 1270 од 26. јануара 1933.

⁷⁷³ М. Vanku, *n. d.*, 77; З. Сладек, *n. d.*, 140–141.

⁷⁷⁴ ВА, П-17, к. 107, ф. 1, д. 41, листови 1–11.

⁷⁷⁵ „Мала Антанта тражи да Четворни пакт има важност само за силе потписнице и наглашава да за њу питање ревизије државних граница не постоји“, *Политика*, 31. мај 1933, 1.

потписнице. Ова иницијатива је имала успеха и француска влада је изјавила да неће поништити своје обавезе према Малој антанти, као и да ће одредбе пакта важити само за оне земље које га буду потписале. Стални савет Мале антанте је на свом заседању у Прагу од 30. маја до 1. јуна 1933. усвојио гаранције француске владе и изнео да се питање ревизије граница три државе „не поставља“⁷⁷⁶. Четворни пакт је после значајних измена потписан од стране великих сила јуна 1933, али је у суштини остао „мртво слово на папиру“.⁷⁷⁷

*

Подизање Мале антанте на један виши ниво имало је за последицу да је њеним чланицама била онемогућена свака једнострана спољнополитичка акција без претходне сагласности друге две чланице. Због тога је Краљевина Југославија морала да стави „у акта“ план о упаду у Пиринску Македонију на коме је радила од средине 1930. године. Наиме, прекидом процеса зближења са Бугарском после серије терористичких напада припадника ВМРО марта 1930, југословенски војни кругови су започели припреме на изради једног плана за коначно ликвидирање ВМРО.

С тим у вези, МВиМ је 12. јуна 1930. наредило команди III армијске области у Скопљу да изради план једне војне операције са циљем запоседања Пиринске Македоније. На основу тог наређења, генерал Милан Недић, заступник команданта III армијске области, саставио је са својим Штабом⁷⁷⁸ предлог операције и доставио га Главном генералштабу 19. јула 1930. године. Иницијални акт МВиМ (Стр. Пов. Ђ. Бр. 960 од 12. јуна 1930) и елаборат генерала Недића (Стр. Пов. Ђ. Бр. 832 од 19. јула 1930) нисмо пронашли у архивској грађи те њихов садржај можемо назрети кроз каснија документа којима је план уобличаван. Из тих докумената добијамо увид у замисли МВиМ и Главног генералштаба поводом ове операције, као и ставове и размишљања генерала Недића. Према томе, главна идеја југословенског војног врха била је припрема једне војне операције којом би се, уколико се укаже потреба, извршила окупација бугарске територије до реке Струме тј. области која је представљала базу за дејство ВМРО према југословенској територији. Сама акција је замишљена као „усамљена“ тј. без дејстава и подршке на нишавском и тимочком војишту. Због тога се за њену основу узимао фактор изненађења, односно тајност припрема и брзина и енергично дејство јединица. Као најзначајнији војни и политички циљ ове операције означен је Ћустендил због чега је нападна група на овом правцу требало да буде најјача. Одреди који би наступали из правца Босиљграда и Царевог Села имали би задатак да пресецају комуникације (посебно пругу Софија - Ћустендил) и евентуално дејствују у бок и позадину бугарских делова који би се задржали у висини Ћустендила, док је дејствима у правцу Петрича и Цумаје дат споредан значај. Самим тим, у питању је била једна војна операција са ограниченим циљем, а не ратни поход против Бугарске.⁷⁷⁹ И поред тога, рад на њеном коначном уобличавању трајаће наредних пар година.

Коментаре на свој пројекат генерал Недић је добио 15. августа 1930. године. Иако је начелник Главног генералштаба генерал Милан Миловановић закључио да је елаборат састављен „врло брижљиво и са свима потребним детаљима“ сматрао је да је израђен на погрешној основи: са претпоставком да је акција требало да се изврши у блиској будућности без потребних припрема и студија које осигуравају њен потпуни успех. Генерал Миловановић је само тако објашњавао Недићеву оцену да се план „ближи операцији

⁷⁷⁶ Став Мале антанте по питању ревизије мировних уговора најбоље оцртава Титулескуова изјава новинарима приликом посете Чехословачкој; „ревизија значи рат“. Цитирано према: М. Vanku, *n. d.*, 83.

⁷⁷⁷ *Isto*, 81–84; Ѓ. Попов, *n. d.*, 442–442; З. Сладек, *n. d.*, 143–145; Е. Campus, *n. d.*, 55–57.

⁷⁷⁸ У овом периоду, поред генерала Недића, на изради плана активно су радили геншт. бриг. генерал Милан Раденковић, начелник Штаба III армијске области и његов помоћник геншт. пуковник Милорад Мајсторовић. Децембра 1930. генерал Раденковић је постављен за начелника Генералштабног одељења МВиМ, чиме је и даље имао увид у израду планиране акције. Пуковник Мајсторовић је заступао начелника Штаба III армијске области до априла 1931. када је на ту дужност одређен геншт. пуковник Лав Рупник. М. Vjelajac, *Generali i admirali*, 200, 256, 266.

⁷⁷⁹ ВА, П-17, к. 517, ф. 5, д. 34, листови 1–16.

политичко-авантуристичког карактера“. Истовремено, генералу Недићу је замерено оцењивање политичких околности и скренута пажња да је његов задатак био израда „чисто војничког елабората“, а да ће, уколико се акција одобри, „дан и час“ њеног почетка бити благовремено саопштени. На овом месту нећемо улазити у разматрање „чисто војничких“ детаља већ сматрамо да су интересантнији закључци генерала Недића. Он је потпуно искључивао могућност изненађења која је била круцијална за успешно извођење ове акције. Сматрао је да ће Бугарска још првог дана бити обавештена о југословенским намерама и покретима трупа, као и о томе да се на осталим фронтима неће ништа предузимати у циљу потпомагања ове акције, што ће Бугарима омогућити да све расположиве трупе упуте у долину Струме⁷⁸⁰. На основу тога, генерал Недић је закључио да ће Бугари већ после два дана имати преимућство у односу на југословенске снаге.⁷⁸¹ Све ове закључке генерал Миловановић је категорички одбацио.⁷⁸²

Следећа варијанта плана достављена је МВиМ 30. септембра 1930. године. Министар војске и морнарице је 27. новембра обавестио генерала Недића да одобрава достављени план, али уз извесне примедбе које је ставио начелник Главног генералштаба. Поред мањих измена у распореду појединих јединица и уређењу позадине, главна пажња је усмерена на очување тајности операције, што се нарочито види из преписке Команде III армијске области и МВиМ током децембра 1930. и јануара 1931. године.⁷⁸³ Одобривши у начелу план генерала Недића, МВиМ је 27. новембра 1930. наредило и команданту V армијске области да изврши припреме за формирање једног одреда који је требало да штити леви бок јединица III армијске области. Ове припреме су завршене до марта 1931. године.⁷⁸⁴

Међутим, услед промена у мирнодопској формацији и дислокацији Југословенске војске⁷⁸⁵ Команда III армијске области је прерађен план операције могла да достави тек почетком 1932, не мењајући притом њену идеју, циљ и карактер. План акције који је тада израђен и достављен 29. фебруара 1932. МВиМ сачуван је у архивској грађи и према речима министра војног израђен „у духу мојих наређења [...] од 12. јуна 1930. године и [...] 13. јануара 1931. год“. Садржај овог елабората нам указује какве су биле замисли МВиМ, као и однос југословенског војног врха према Бугаској и ВМРО.⁷⁸⁶

Општа идеја целокупне операције била је „чишћење окупиране зоне и радикално уништавање свих злочинаца илегалне организације В.М.Р.О“. Да би се постигао одређени циљ, операција је требало да се изведе у неколико корака: а) препад на непријатељске граничне делове и њихово уништење; б) муњевито продирање нападних колона на периферију зоне коју је требало окупирати и в) најбрже стварање чврстог фронта око те зоне

⁷⁸⁰ „[...] све што се у Јужној Србији деси, најдаље већ трећег дана излази штампано у Бугарском листу „Македонија“. Исто, лист 2.

⁷⁸¹ Исто, листови 1–4.

⁷⁸² „Ово је међутим нетачно и сада немогуће. Раније, када су новине могле писати све што су хтеле, сваки догађај у Јужној Србији, телефониран је истога дана редакцијама, које су га одмах штампале. Бугарско Посланство читало је новине, истога дана слало шифроване депеше у Софију и само то је било довољно, па да се другога и трећега дана зна шта се у Јужној Србији дешава. Међутим, био је изванредан број људи, који је несметано радио против државе и одржавао везе са оне стране границе. Данас новине не смеју да пишу онако безобзирно, а појединци, у колико их још има, немају више ону слободу рада, те и њихови извештаји не би могли ићи тако брзо како то замишља командант III Армијске области. Ово саопштавање може се онемогућити и другим нарочитим средствима, које командант треба и може да предузме у даном моменту“. Исто, лист 2.

⁷⁸³ ВА, П-17, к. 517, ф. 6, д. 8, листови 2–7; ВА, П-17, к. 517, ф. 7, д. 3, листови 1–2. Историчар Миле Бјелајац у својој књизи наводи да је коначан план акције завршен 20. децембра 1930, а да га је министар војни одобрио 24. децембра 1930. године (М. Вјелјајас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 240). Међутим, на основу тачке 12. министровог наређења од 27. новембра 1930. генерал Недић је требало да изврши потребне измене у плану на основу примедба начелника Главног генералштаба, а да Министарству војске и морнарице достави план „у целини са прилозима и скицама, јер то до сада није учињено“. На основу тога Команда III армијске области је 22. децембра доставила целокупан план операције, а МВиМ је 24. децембра известило о пријему поменутог плана, не о његовом одобравању. ВА, П-17, к. 517, ф. 6, д. 8, листови 1–8.

⁷⁸⁴ ВА, П-17, к. 517, ф. 2, д. 4, листови 1–7; ВА, П-17, к. 517, ф. 6, д. 4, лист 1; ВА, П-17, к. 517, ф. 7, д. 2, лист 1.

⁷⁸⁵ О томе опширније у: М. Вјелјајас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 84.

⁷⁸⁶ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 17, листови 2–4; ВА, П-17, к. 517, ф. 5, д. 15, листови 1–58.

и њена изолација. Потом би се приступило чишћењу терена. Сама акција је морала бити „суперлативно изненадна, муњевито брза и до крајности енергична“. У супротном, уколико не би успела у року од 48 часова, ситуација би се изменила на југословенску штету. Као што смо већ напоменули, главни фактор у извођењу ове операције представљало је изненађење, а да би се оно постигло кључна је била тајност припрема и брзина извођења саме акције. У том смислу, генерал Недић је предложио да се цела операција заснује на бази међугарнизонских вежби које би се завршиле бојевим гађањем. Да су у питању маневри и бојева гађања требало је да буде убеђена и јавност, страна обавештајна служба, па и саме трупе. Изузетак би једино представљали команданти самосталних група, њихови начелници штабова и команданти пододсека Граничне трупе. Како би се замаскирала ова акција било је предвиђено да јединице пограничних гарнизона крену ка западу ради „учествовања у маневру“, да се официрима и војницима одобре одсуства, предузму стварни радови на фиктивним полигонима итд. Том приликом, генерал Недић је подвукао да се код суседних држава прати евентуална реакција на „маневре“, сматрајући да уколико изненађење буде откривено акција не би требало да се предузме. Што се тиче отпора на које би југословенске снаге наишле, Команда III армијске области је рачунала на то да ће Бугари ипак бити на релативном опрезу. Стога, поред граничних јединица, требало је рачунати и на стално наоружану сељачку милицију („поузданици В.М.Р.О“), комитске чете, обвезнике јединица за заштиту границе из околних села и поједине јединице из најближих гарнизона.⁷⁸⁷

Посебно је интересантан уводни део предложене заповести, који је по свему судећи требало да се прочита војсци пред почетак операције: „Бугари, ти наши стари крвници, плаћеници једног нашег суседа [Италије - прим. М. Ж], већ 14 година не дају мира нашој држави. Атентати, паклене машине, убијања наших недужних грађана, деце и жена, то су средства којима подривају безбедност наше отаџбине, а по поруци наших непријатеља. Јунаци! Ви познајете Бугаре; подмукли, лукави, до крајности неповерљиви, они су нас мучки у леђа напали 1913. и 1915. године; ми смо их тукли и победили 1913., 1915. и 1918. год.[ине]. Да би се учинио крај тим одродима Словенства, Господин Министар Војске и морнарице са Стр. Пов. Ђ. Бр. _____ наредио је: [...]“.⁷⁸⁸

Сам начин извршења напада подсећа на тактику Блицкрига (*Blitzkriega*) касније примењену од стране немачке војске током Другог светског рата: „Пробијајући непријатељски фронт, колоне имају да хитају у наређеним им правцима, не обазирјући се никако на даље догађаје у самој граничној зони, већ да што пре избију на одређене им одсеке на периферији окупационе зоне“. Покрете ка Струми, Коњовској планини и линији Силни Врх - Бели Камик и заузимање одређених одсека требало је извршити у једном налету.⁷⁸⁹ Предвиђено је да главнина југословенских снага образује Пчињску групу подељену у Раковски, Криворечки и Босиљградски одред, коју су подржавали Струмички и Малешки одред на десном и Власински одред V армијске области на левом крилу.⁷⁹⁰

Са опкољеним бугарским јединицама требало је да се обрачунају жандарми и граничари и тиме обезбеде колонама комуникацијске правце: „Првенствено треба они да заштиту разоре до краја, похватају или поубијају све што је наоружано, да се дочепају што пре непријатељских магацина оружја, опреме и муниције“. Ликвидирањем ових снага елиминисао би се у самом почетку кадар за герилско ратовање у позадини наступајућих колона. Како наводи генерал Недић у елаборату, чишћење окупираних зона извело би се „тактички, административно и криминално а са драстичном енергијом“. Детаље би разрадили команданти граничних пододсека, командири граничних чета и жандармеријских одреда на основу добијене заповести. Недић је напоменуо да Команда III армијске области не би могла да предузме чишћење и уређење окупационе зоне, већ би за то требало да се одреди „особена личност, умешна и енергична“, која би стајала под Недићевом командом. Поред

⁷⁸⁷ ВА, П-17, к. 517, ф. 5, д. 15, листови 1–8.

⁷⁸⁸ Исто, лист 18.

⁷⁸⁹ Исто, листови 8–9.

⁷⁹⁰ Исто, листови 18–55.

тога, за извршење овог задатка захтевао је и 1200 жандарма из Вардарског жандармеријског пука. Недић је предвидео и неповољнији след догађаја - брзо повлачење бугарских граничних делова, уз остављање комитских и милицијских одреда у позадини чиме би се избегло њихово уништење на самој граници. У сваком случају, задатак граничара и жандарма остајао је исти.⁷⁹¹

Начелник Главног генералштаба своје примедбе на израђени план изнео је новембра 1932, међутим, оне нису битно утицале на саму идеју већ су се тичале распореда јединица и појединих појашњења за које је генерал Недић требало да упути посебне представке.⁷⁹² Одређене измене су морале да буду учињене и због нове промене у формацији појединих пешадијских, артиљеријских и инжињеријских јединица крајем новембра 1932. године.⁷⁹³ Због тога је генерал Недић 30. јануара 1933. поднео начелнику Главног генералштаба предлог распореда новоформираних јединица. Иако предлог није сачуван у целини,⁷⁹⁴ на основу наређења које је Команда III армијске области издала потчињеним јединицама можемо претпоставити да је усвојен. Тиме се, према нашем мишљењу, ушло у финалне припреме за коначно уобличавање плана операције. Поменути акт Команде III армијске области издата су детаљна наређења око извршења припрема за попуну предвиђених јединица људством до пуног мирнодопског састава, као и потребном стоком и комором. Успостављена је и посебна свеска деловодног протокола са ознаком „Лично Строго Пов...../Л.“ у коју су завођена сва наређења везана за предвиђену операцију.⁷⁹⁵ Поред потчињених јединица, извештаје о извршеним припремама доставиле су и команде које су стављале одређене јединице на располагање Команди III армијске области.⁷⁹⁶ Завршено је и прорачунавање материјалних потреба (привлачење хране у гарнизоне, формирање коморских јединица), док су концепти наређења 2. априла 1933. достављени МВиМ на одобравање. Међутим, уместо тога, Команди III армијске области је 30. маја 1933. са Стр. Пов. Ђ. Бр. 1478 наређена обустава сваког даљег рада на плану операције.⁷⁹⁷

Како не располажемо поменути документом не можемо са сигурношћу рећи који су разлози издавања оваквог наређења. Према нашем мишљењу, одговор се налази у тренутној политичкој ситуацији у Европи. Поред „бурних“ догађаја код великих сила, чланице Мале антанте су фебруара 1933. потписале Организациони пакт Мале антанте чиме су ограничене њихове једностране спољнополитичке активности. Имајући то у виду, затим притисак који је од почетка 1933. вршен на Југославију од Француске и Чехословачке за споразумевање са Бугарском,⁷⁹⁸ као и то да се датум ратификације Пакта Мале антанте поклапа са датумом издавања поменутог наређења МВиМ, закључујемо да су то главни разлози за стављање планиране операције „у акта“⁷⁹⁹.

⁷⁹¹ Исто, листови 8–9, 11–12.

⁷⁹² ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 17, листови 1, 5–6.

⁷⁹³ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 2, листови 1–2; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 4, лист 1.

⁷⁹⁴ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 2, листови 1–2.

⁷⁹⁵ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 3, листови 1–7.

⁷⁹⁶ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 5, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 6, листови 1–2, ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 7, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 8, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 9, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 10, лист 1, ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 11, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 15, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 16, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 18, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 19, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 20, листови 1–2; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 21, листови 1–5; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 22, лист 1; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 23, лист 1.

⁷⁹⁷ ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 13, листови 1–4; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 14, листови 1–2; ВА, П-17, к. 518, ф. 1, д. 24, листови 1–6.

⁷⁹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 249.

⁷⁹⁹ По свему судећи, југословенске припреме нису остале непримећене. Тако је британски посланик у Београду Невил Хендерсон 9. фебруара 1933. саопштио новопостављеном бугарском посланику Георгију Кјосеиванову да је располагао информацијама да су извесни југословенски кругови намеравали да окупирају Пиринску Македонију како би паралисали дејство комита. Међутим, одмах је додао да је такву намеру сматрао крајње неозбиљном и да би једна таква авантура могла да има опасних последица и за саму Југославију. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, лист 86.

Устаљено мишљење југословенских војних кругова по питању Бугарске није се променило ни у наредном периоду и поред иницијативе коју су преузели краљ Александар и краљ Борис на зближењу две земље током 1933, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. О томе сведоче разговори француских војних представника у Југославији са I и II помоћником начелника Главног генералштаба, генералима Петром Косићем и Богољубом Илићем током новембра 1933. године. Расправљајући о југословенским стратешким плановима, генерал Илић је изјавио мајору Антоану Бертурту, иначе ангажованом на реформи Југословенске војске, да колико год би тренутни пораз на западу био „непријатан“, толико би бугарски напад, сличан оном из 1915, био „смртоносан“ за Југославију. Због тога је генерал Илић, пре ангажовања против Мађарске и Италије, као приоритет означио поседање Софије и неутралисање Бугарске. Слично је француском посланику у Мађарској изјавио и тамошњи југословенски представник Јован Дучић: „Ако нас Италијани нападну ми ћемо их пустити до Загреба, а ми ћемо моментално ући у Бугарску са три армијска корпуса“⁸⁰⁰. Са друге стране, генерал Косић је изјавио француском војном изасланику да процес југословенско-бугарског зближења, који је био у току, није променио становишта војног врха.⁸⁰¹

***

Отварање југословенско-бугарске границе почетком 1929. и заседање мешовите комисије у Пироту најавили су могућност регулисања односа између две јужнословенске краљевине. Међутим, читава серија различитих инцидената током 1929. и 1930. показала је да још увек није наступио моменат за постизање споразума, због чега је Београд одлучио да заузме чвршћи став према Бугарској. Очекивану промену у бугарској политици није донео ни пад владе Андреја Љапчева са власти средином 1931. године. То се показало већ током јесени преко граничних инцидената и напада на југословенско Посланство у Софији, а затим и широком антијугословенском акцијом наредне 1932. године. Међусобном зближењу нису допринела ни настојања за успостављање сарадње између балканских држава. У међувремену, Београд је наставио да одржава везе са бугарским земљорадницима, док је за сарадњу придобио протогероисте ВМРО и успоставио контакт са представницима круга „Звено“. Истовремено, пратио је тајно бугарско наоружавање и правио план за упад у Пиринску Македонију како би се разрачунао са михајловистима ВМРО.

---

⁸⁰⁰ Цитирано према: М. Вјелас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 221, напомена 642.

⁸⁰¹ *Isto*, 220–221.

3. ТРАЖЕЊЕ СПОРАЗУМА: ОДНОСИ 1933–1937.

3. 1. Покушаји зближења преко два монарха

„Отопљавање“ атмосфере

Иако је 1933. представљала преломну годину у југословенско-бугарским односима¹, њен почетак није наговештавао њихово побољшање. Мањинско питање је и даље представљало најзначајнији проблем у односима две државе. То је бугарски председник владе Никола Мушанов јасно нагласио приликом дебате о престоној беседи у Народном собрању новембра 1932. године. У прилог својој тези о бугарском карактеру македонског становништва изнео је два аргумента: добровољачку македонску дивизију од 20.000 Македонаца за време рата и српско-бугарски уговор из 1912. који је Бугарској признавао право на зону јужно од Скопља. Разговарајући са Мушановим, југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић је стекао утисак да је бугарски премијер веровао да ће Југославија морати да промени свој непопустљив став по питању мањина и да је убеђен да асимилација становништва неће успети ни у Јужној Србији, а камоли у Западним покрајинама. Уколико би се то и догодило, у шта није веровао, тиме не би било решено питање добросуседских односа. Због тога је сматрао да би Југославија „као много јача“ требало да начини први корак ка побољшању међусобних односа, давањем мањинских права бугарском становништву. Тиме би аутоматски дошло и до престанка „илегалне акције“ на југословенској територији. Југословенски посланик је на основу овог разговора закључио да је бугарска политика остала непромењена и да докле год Никола Мушанов буде водио бугарску спољну политику не би требало очекивати никакве резултате у побољшању односа са Бугарском.²

На стагнирање југословенско-бугарских односа утицала је и унутрашња криза у Југославији³, која је у извесном смислу „охладила“ бугарску јавност по питању зближења са овом земљом. На формирање таквог става доста је утицао и притисак михајловиста ВМРО на све политичаре, посебно представнике владајућих странака.⁴ Са друге стране, непрестана међусобна убиства протогеровиста и михајловиста ВМРО имала су веома негативан ефекат на бугарско јавно мњење⁵, што је кулминирало децембра 1932. атентатом на директора листа *Македонија* Симеона Ефтимова испред бугарског Двора, који је убрзо преминуо у болници.⁶

¹ Прва реченица у делу годишњег извештаја британског посланика у Београду који се односио на Бугарску гласи: „Ништа у политичкој историји Југославије, током 1933. године, није изузетније од великог побољшања до којег је дошло у односима са Бугарском“. *Britanci*, II, 155.

² АЈ, 341–25–78, МИП Посланствима у Паризу, Лондону, Берлину, Риму и Прагу Пов. Бр. 20193 од 6. децембра 1932; *Извештаји МИП-а*, III, 415.

³ У питању је био низ резолуција опозиционих странака прокламованих крајем 1932. и почетком 1933. године: „Загребачке пунктације“ Селачко-демократске коалиције, „Новосадска (Војвођанска) резолуција“ представника Радикалне и Самосталне демократске странке из Војводине, Декларација Словенске људске странке, „Спахине пунктације“ Југословенске муслиманске организације, као и „писма пријатељима“ Републиканске и Демократске странке. Опширније у: Ljubo Boban, „Zagrebačke punktacije“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IV, (1962), 309–366; Т. Stojkov, *Opozicija*.

⁴ *ЧИБИ*, III, № 33, 96–97.

⁵ Према подацима југословенског Посланства у Софији, у Бугарској је током 1932. убијено 37 протогеровиста, десет михајловиста, двојица федералиста и три невина лица, док су рањена двојица протогеровиста, тројица михајловиста и десет невиних лица. *Извештаји МИП-а*, IV, 34.

⁶ *Исто*, 125–126; *Извештаји МИП-а*, III, 451–452. Видети и извештај дописника ЦПБ-а из Софије Велимира Кривошића: АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Минитарског савета Пов. Ст. Бр. 11 од 4. јануара 1933. Танасије Динић је у документу којим је описивао „улогу“ Лазара Поповског забележио да је Поповски августа 1932. дошао у Београд са бугарским дипломатским пасошем у вези мисије добијене од стране председника владе Николе Мушанова. Динић не наводи какав задатак је Поповски добио од Мушанова, већ да је његов боравак искоришћен да се направи нови споразум о југословенској сарадњи са протогеровистима. Динић даље наводи да се, на бази тог споразума, 23. септембра 1932. састао у Бечу са Шандановим и Шкартовим после чега је уследила „крвава акција у Софији“, односно убиство Ефтимова и других михајловиста (АЈ, 14–28–75, лист

Због тога је на захтев краља Бориса председник Удружења резервних официра генерал Сирманов започео акцију измирења два крила, која је завршена неуспешно. Ипак, обе стране су прихватиле успостављање примирја од осам дана.⁷

Међутим, михајловисти су настало затишје покушали да искористе за увлачење Југославије у сукоб са протогеровистима и то као иницијатора убистава која су се свакодневно вршила у Бугарској. У том правцу је инспирисана кампања у бугарској штампи, посебно против чиновника југословенског Посланства у Софији, која је у ствари требало да припреми бугарску јавност за убиство неког од југословенских дипломата. На такву евентуалност је указивало анонимно писмо које је Посланство добило средином јануара 1933. године. Кампања бугарске штампе против југословенског представништва у Софији састојала се у објављивању изјаве извесног Стефана Петрова, бившег бугарског подофицира, у листу *Македонија*, да је добио налог од двојице секретара Посланства Славка Којића и Вукашина Шећеровића да убије народног посланика Петка Росена Чорбацијева, иначе присталицу интегралног југословенства. Ову вест су потом пренели готово сви бугарски листови⁸, изузев листова *Пладне*, *Мир* и *Знаме*.⁹ Југословенски посланик Александар Вукчевић је поводом таквог писања бугарске штампе упутио протестну ноту захтевајући од бугарске владе заштиту чиновника југословенског Посланства.¹⁰ Дописник ЦПБ-а из Софије Велимир Кривошић је сматрао да југословенска штампа не би требало да остане нема на бугарске напесе, сугеришући објављивање чланака о раду бугарског Посланства у Београду, при чему је Бугарима требало ставити до знања да су чиновници бугарског Посланства „таоци за наше чиновнике у Софији“.¹¹ Кривошићев предлог је делимично усвојен, те је лист *Време* у осам наставака крајем јануара 1933. објавио документа о шпијунском и пропагандном раду македонских студентских удружења у иностранству која је у Прагу прикупио некадашњи члан ВМРО Милан Јосифовић.¹²

---

750). Што се тиче мисије Поповског, Славе Иванов је писао Динићу да се на интервенцију Пенчева и Антонова Мушанов сагласио да Поповски дође у Београд и утврди какво је, у општим цртама, расположење за зближење између две земље. По Иванову, Поповски у Београду није био потпуно искрен, већ је прикрио чињеницу да је молио Мушанова да интервенише код михајловиста да „својевољно“ не учине нешто приликом његовог одласка у Београд. ДАС, ЛФТД, ТД-150, лист 12.

⁷ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 23 од 10. јануара 1933; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 57 од 26. јануара 1933; *Извештају МИП-а*, IV, 125. Погледати и: ДАС, ЛФТД, ТД-75.

⁸ Дописник ЦПБ-а је у свом извештају навео један део наслова из бугарске штампе: „Припремају ли Срби убиства у Бугарској?“, „Завера против П. Росена“, „Осујеђен атентат на П. Росена“, „Срби припремају провокаторска убиства у Бугарској“, „Српски чиновници траже оруђа за вршење убистава“, „Шећеровић и Којић дају револвер и паре једном несретном Бугарину да убије Петка Росена“, „Србија организује убиства у Бугарској“ итд. АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 44 од 19. јануара 1933.

⁹ *Исто*; *Извештају МИП-а*, IV, 33; „Нова кампања бугарске штампе против наших представника“, *Политика*, 19. јануар 1933, 3; „Још једна клеветничка кампања бугарске штампе“, *Политика*, 22. јануар 1933, 2; „Једна нова дрска кампања из Софије против наше Краљевине“, *Време*, 19. јануар 1933, 1; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 309–310.

¹⁰ *Извештају МИП-а*, IV, 33; „Наш протест у Софији“, *Правда*, 20. јануар 1933, 3; „Вербална нота југословенског посланика у Софији“, *Време*, 20. јануар 1933, 2; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 310.

¹¹ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 44 од 19. јануара 1933.

¹² „Тајна документа филијале ВМРО у Прагу, која откривају терористички и шпијунски рад бугарских студентских друштава у иностранству“, *Време*, 22. јануар 1933, 1; „Устав тајне организације и поверљиви расписи ММТРО откривају терористичко и конспиративно наличје бугарских „студентских“ друштава“, *Време*, 23. јануар 1933, 1–2; „Упутства за војну шпијунажу у Југославији која је бугарски генералштаб слао преко „македонских студентских удружења“, *Време*, 24. јануар 1933, 3; „Писмо професора Милетића које открива његове везе са терористима“, *Време*, 25. јануар 1933, 2; „Иван Михајлов издаје бугарским „студентима“ по иностранству детаљна упутства како имају да врше војну шпијунажу у Југославији“, *Време*, 26. јануар 1933, 3; „Упитник за шпијунажу састављен од бугарског генералштаба и дељен преко Михајлова „студентима“ у иностранству“, *Време*, 27. јануар 1933, 3; „Македонско студентско друштво“ у Прагу служи као централа за војну шпијунажу у нашој Краљевини“, *Време*, 29. јануар 1933, 3; „Шеф ВМРО Иван Михајлов шаље Борису Дамњанову 50 долара да купи ново одело“, *Време*, 31. јануар 1933, 3.

Следећа провокација македонствујушчих догодила се средином фебруара 1933. године. Наиме, михајловисти су за 12. фебруар заказали одржавање „општег македонског сабора“ у Горњој Цумаји уз учешће свих легалних македонских организација, која су требала да поднесу извештаје о свом раду од завршетка рата. Према сазнањима дописника ЦПБ-а из Софије сабор је имао двојаку улогу: да подигне морал македонске емиграције и да пред бугарском јавношћу покаже њено јединство. Међутим, како је најављиван и догађај од историјског значаја, у јавности су се појавиле вести да ће на сабору доћи до проглашења аутономије Пиринске Македоније.¹³ До тога ипак није дошло, али су одређени закључци у декларацији сабора изазвали узнемирење југословенских кругова. Њима је величана терористичка акција и изнесен захтев за успостављањем независне македонске државе у њеним природним границама. Говорили су и председник општине, као и командант гарнизона пуковник Недев, који је изјавио да је војска „увек готова да са Македонцима изврши ослобођење Македоније“.¹⁴

Видно учешће на сабору су узела и два „најсвежија“ емигранта из Југославије: др Асен Татарчев(ић) и Хрват Марко Дошен, један од организатора Личког устанка. Татарчевић, осуђен 1928. на пет година робије због веза са бугарским комитама, помилован је новембра 1932, да би већ после месец дана преко Зајечара пребегао у Бугарску. После сусрета са Јорданом Чкатровим и Иваном Михајловим, отпутовао је у Женеви где је поднео петицију о положају бугарске мањине у Македонији. Према подацима посланика Александра Вукчевића, Татарчевић се по повратку у Бугарску састао са Михајловим на сабору у Горњој Цумаји, где је, у складу са усвојеном декларацијом, изразио спремност да се са пар терориста из Албаније пребаци у околину Ресна, иначе свој родни крај.¹⁵ Министар иностраних послова Богољуб Јевтић инструисао је сталног делегата при Друштву народа да присуство и говор Татарчева у Горњој Цумаји буду главни аргументи за побијање његове петиције: „Агент Комитета а не представник мањине“.¹⁶

Поводом отвореног захтева за оружаном борбом за стварање независне македонске државе, као и учествовања грађанских, војних и црквених власти на сабору, југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић је 27. фебруара 1933. уручио Александру Гиргинову, заступнику министра иностраних послова и вера, протестну ноту, скрећући пажњу на могуће последице због толерисања „отворене непријатељске пропаганде и припрема акције против мира и интегритета Југославије“.¹⁷ Примивши ноту, Гиргинов је изјавио Вукчевићу да подаци којима је располагала бугарска влада нису одговарали чињеницама наведеним у ноти, да је бугарска влада више пута показивала своју мирољубиву политику према Југославији, те самим тим била противник деловања „неодговорних кругова“. Према Гиргинову, његове речи је потврдила усвојена саборска резолуција, којом није одобрavana политика бугарске владе, што је показивало да ниједан представник бугарских власти није учествовао на сабору. Вукчевић је одговорио да ипак остаје чињеница да се на бугарској територији организује непријатељска акција против Југославије коју је бугарска влада не само толерисала, већ је и охрабривала неким својим поступцима, додавши да нота није представљала претњу Бугарској, већ неопходно подсећање на одговорност

¹³ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 56 од 27. јануара 1933; Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 83 од 9. фебруара 1933; АЈ, 341–43–137, Алберт Крамер лично посланику у Лондону Пов. Бр. 2211 од 7. фебруара 1933.

¹⁴ *Извештаји МИП-а*, IV, 124–125; Valerian Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934 (Nastanak Balkanskog pakta 1934)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 11, (1978), 313.

¹⁵ АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву Министарског савета Пов. Ст. Бр. 73 од 3. фебруара 1933; АЈ, 159–20, досије 13, Александар Вукчевић МИП-у Пов. Бр. 287 од 24. фебруара 1933; АЈ, 370–24–73, лист 615; *Извештаји МИП-а*, IV, 124.

¹⁶ АЈ, 341–43–137, Богољуб Јевтић Посланству у Лондону Пов. Бр. 9579 од 24. фебруара 1933.

¹⁷ АЈ, 370–24–73, лист 616; *Извештаји МИП-а*, IV, 125; Цочо В. Билярски, *Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса*, Софија, 2006, № 61, 139–141; „Протестна нота наше владе поводом сабора македонствујушчих у Горњој Цумаји“, *Политика*, 1. март 1933, 2. Усмени протест учинио је и грчки посланик 11. марта. „Корак грчког посланика у Софији“, *Политика*, 12. март 1933, 19.

бугарске владе. Обавештавајући Николу Мушанова¹⁸ о наведеном, Гиргинов је сматрао да нота није смела остати без одговора, те да би било најбоље да га Мушанов уручи.¹⁹ Ипак, пошто се и даље налазио у иностранству, Гиргинов је одговор бугарске владе доставио Вукчевићу 9. марта, побијајући све тврдње изложене у југословенској ноти и приказујући их као интриге уперене против зближења две земље.²⁰

Југословенски МИП је располагао подацима да су „многи македонски кругови“ били незадовољни прогласом о независној Македонији, не верујући у могућност остварења тог задатка, изјашњавајући се за њену аутономију, макар и у границама федералне Југославије. Постојале су тврдње да је декларација о независној македонској држави донета на „изричит захтев Италије а по упутствима бугарског Двора“. МИП је сматрао да је све то било део Мусолинијевог плана о преуређењу средње Европе и Балкана.²¹

Италијанска ревизионистичка кампања против Краљевине Југославије је настављена током марта 1933, а велико неспокојство југословенских кругова изазвале су вести о најављеној заједничкој италијанско-мађарској акцији на пролеће. Истовремено, посланик Вукчевић је јављао из Софије да су михајловисти ВМРО одлучили да током априла започну синхронизовану акцију из Бугарске и Албаније, док је одређен број људи требало да се пошаље у Аустрију, Мађарску и Италију одакле би вршили заједнички упад са хрватским емигрантима.²² Банска управа у Новом Саду је преко повереника добила податке да је у Мађарску стигло око 100 бугарских комита,²³ док је Танасије Динић у свом елаборату „Паклени планови Италије уз сарадњу југословенских издајника почетком 1933. године“ писао да је у Мађарској октобра 1932. образован „Хрватски револуционарни комитет“ на чијем челу се налазио Густав Перчец коме је за обуку људства и њихово пребацивање у Југославију додељен Кирил Дрангов, резервни члан ЦК ВМРО михајловиста²⁴. Према Динићу образовање тог комитета је био део италијанског плана за убиство краља Александра²⁵, што би довело до распада Југославије и омогућило остварење италијанских ревизионистичких тежњи.²⁶ У том смислу је требало да послужи и италијански предлог Пакта четири велике силе, али је својим одлучним деловањем реорганизована Мала антанта успела да се супротстави свакој ревизији.²⁷

Према подацима којима је располагало југословенско Посланство у Софији априла 1933, Италија је радила и на организовању уже сарадње између усташа, Македонаца и Косовског комитета.²⁸ Те информације су се показале као тачне. Средином марта 1933. у Будимпшети²⁹ је

---

¹⁸ Мушанов се у то време налазио у иностранству где је преговарао са француским и британским портерима бугарских зајмова. У Софију се вратио 20. марта 1933. године. *Извештаји МИП-а*, IV, 119.

¹⁹ Ц. Биљарски, *Иван Михајлов в обектива*, N° 62, 141–142.

²⁰ *Исто*, N° 63, 142–144; *Извештаји МИП-а*, IV, 125; „Одговор бугарске владе на југословенску ноту, *Политика*, 12. март 1933, 3.

²¹ АЈ, 395–29–276, лист 59.

²² АЈ, 159–20, досије 10, Јевтић лично сталном делегату при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 106 од 21. фебруара 1933; АЈ, 341–43–137, Јевтић Посланству у Лондону Пов. Бр. 6569 од 8. априла 1933; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 515.

²³ АЈ, 74–50–68, лист 93.

²⁴ Поред Дрангова, од јула 1932. у Мађарској се обучавајући усташе налазио и Величко Димитров Керин, познатији као Владимир Георгијев Черноземски, који ће у Марсеју извршити атентат на краља Александра. Зоран Тодоровски, *Внатрешната Македонска Револуционерна Организација 1924–1934*, Скопје, 1997, 207–208.

²⁵ Динићеви закључци нису били без основа. Априла 1933. румунска Дирекција јавне безбедности саопштила је југословенском посланику Бошку Чолак Антићу да „према поузданм информацијама“ михајловисти ВМРО припремају атентат на краља Александра у Београду приликом видовданских свечаности. Терористи би том приликом допутовали преко Румуније снабдени италијанским, румунским или југословенским пасошем. Као извршилац атентата назначен је Димитар Стефанов, иначе егзекутор чувеног „дејца“ ВМРО Петра Чаулева 1924. године. АЈ, 395–29–276, листови 63–65, 67–72.

²⁶ ДАС, ЛФТД, ТД-251.

²⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 515.

²⁸ АЈ, 74–50–68, лист 91.

²⁹ ВМРО је одржавао блиске односе са Мађарском. Контакте са војним круговима одржавао је Јордан Ђурков, док је везу са мађарским послаником у Софији одржавао Кирил Дрангов. З. Тодоровски, *Внатрешната Македонска Револуционерна Организација 1924–1934*, 208.

склопљен споразум између Анта Павелића и вође Косовског комитета Хасан-бега Приштине о заједничкој борби на рушењу Југославије. Будући да је већ постојала сарадња између Хрвата и Македонаца, у документу је наглашено да је неопходно успоставити и сарадњу између Македонаца и Албанаца. Потом би се организовао један тројни састанак на коме би се усагласила даља акција.³⁰ Хасан-бег Приштина се већ крајем марта 1933. обрео у Бугарској, где се чак састао и са Лазаром Поповским, коме је признао да је радио на стварању једног општег револуционарног фронта, за чије се образовање располагало са довољно средстава.³¹ Према посланику Вукчевићу, Хасан Приштина није наишао на најбољи пријем код македонствујућих, који су га гледали као италијанског агента, „па чак можда и нашег плаћеника“.³² Поред михајловиста, Приштина је тражио сусрет и са федералистом Филипом Атанасовим и протогеровистима, који су одбили да се састану са њим. Вукчевић је том приликом напоменуо да је Приштина био у свакодневnoj вези са изаслаником Светозара Прибићевића, извесним „М. Хаџијом“, који је радио у редакцији бугарског листа *Зора*.³³ Југословенски МУП је крајем априла располагао подацима да је одређен број терориста упућен у Албанију, доводећи то у везу са склопљеним споразумом са Приштином,³⁴ док је Посланство у Букурешту јављало да ће почетком јуна у Будимпешти бити склопљен хрватско-македонски споразум о деловању њихових терористичких група.³⁵ И поред тога, југословенско Посланство у Софији је јављало да је у редовима михајловиста током маја владала велика узнемиреност. Посебну пометњу је изазвао повратак у Југославију бившег петиционара, адвоката Димитрија Илића (Димитра Илијева).³⁶ Његова сведочанства под насловом „Ко омета зближење на Балкану“ су потом објављена у листу *Време* у више наставака током јула 1933,³⁷ да би наредног месеца, уз Илићеву дозволу, новинар Милош Брашић који је водио разговор са Илићем, све то објединио и објавио у виду брошуре.³⁸

Измењене политичке прилике у Европи и на Балкану почетком 1933. нагнале су и бугарске владајуће кругове да преиспитају свој дотадашњи принцип спољне политике - неутралност и невезивање ни за једну силу. У супротном, будући да се већ назирало извесно споразумевање балканских држава, Бугарској је претила још већа изолација. Свесни да у новонасталој међународној ситуацији морају из ње изаћи, пред бугарским владајућим круговима стајала су два правца: приступање грчко-турском блоку под егидом Италије или зближење са Малом антантом и оријентација ка Француској.³⁹

И поред извесних симпатија по питању ревизије мировних уговора, италијански предлог Пакта четири велике силе изазвао је скептичност бугарског председника владе да може доћи до његове реализације. Посебно је нагласио да Бугарска не може поздравити директоријум великих сила, будући да је Бугарска у прошлости највише страдала од њихових сукобљених интереса. О својим ставовима је једним поверљивим циркуларом

³⁰ В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 116.

³¹ АЈ, 14–28–74, лист 522.

³² АЈ, 74–50–68, лист 91.

³³ *Исто*.

³⁴ АЈ, 411–6–15, листови 341–342.

³⁵ АЈ, 395–29–280, лист 238.

³⁶ АЈ, 159–20, досије 13, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 9425 од 29. маја 1933; *Извештаји МИП-а*, V, 145.

³⁷ „Једна пустиловина Македонског комитета и бугарске дипломатије, која се завршила потпуним крахом“, *Време*, 13. јул 1933, 2; „Наличје званичне бугарске политике“, *Време*, 14. јул 1933, 2; „У Бугарској нема разлике између „легалног“ и „илегалног“, *Време*, 15. јул 1933, 2; „Данашња Бугарска би извршила политичко самоубиство ако би одлучила да ликвидира са Македонским комитетом“, *Време*, 16. јул 1933, 2; „Претседнику г. Љапчеву лежи на срцу Македонски комитет а митрополиту Стефану старе методе егзархата“, *Време*, 17. јул 1933, 2; „Очајно стање народа у бугарској Македонији“, *Време*, 18. јул 1933, 3; „Два часа разговора са вођом бугарских бандита Ванчом Михајловом“, *Време*, 19. јул 1933, 3.

³⁸ Милош Брашић, *Бугарска под црном руком Македонског комитета. Доживљаји бившег функционера ВМРО адвоката Димитрија Илића*, Београд, 1933.

³⁹ V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 307, 309; Кръстьо Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите 1933–1939*, София, 1989, 45–46.

обавестио сва бугарска посланства.⁴⁰ Због тога је Мусолинијев предлог утицао на слабење односа између Софије и Рима и раст неповерења према Италији. То је нарочито било изражено настојањем Италије да Бугарска приступи грчко-турском споразуму, што би значило бугарско одрицање од изласка на Егејско море, ревизионистичког циља за који се сматрало да је најизводљивији. Истовремено, примећен је и процес француско-италијанског зближења, обновљен после доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, што је довело до закључка у Софији да је Италија једино гледала сопствене интересе.⁴¹

Предлог Пакта четири велике силе изазвао је „отрежњење“ и у турским дипломатским круговима и утицао да се Турска престроји на линију зближења са Малом антантом и Француском. Истовремено, турски министар иностраних послова Ружди Арас је поново активирао своја настојања за образовањем трипартитног турско-грчко-бугарског пакта⁴². Главни циљ његове акције био је стварање једног општебалканског споразума којим би се гарантовале постојеће границе. Међутим, пре приступања преговорима у том смислу, Арас је тежио формирању трипартитног пакта који је требало да спречи евентуалан приступ Бугарске Малој антанти и заустави наслућујући процес југословенско-бугарског зближења.⁴³ Будући да су између Грчке и Бугарске постојала нерешена финансијска питања, Турска је посредовала у њиховом решавању, али је та иницијатива завршена без успеха. Исто тако су протекли разговори Мушанова и Максимоса на Конференцији за разоружање у Женеви маја 1933, као и сусрет Малинова и Максимоса на Економској конференцији у Лондону месец дана касније, који су показали да Бугарска не одустаје од својих захтева за излаз на Егејско море.⁴⁴ Због тога су се Грчка и Турска маја 1933. начелно договориле о склапању билатералног споразума, који је званично потписан 14. септембра 1933. године.⁴⁵

Велику полемику у Бугарској изазвало је и потписивање Конвенције о дефиницији нападача у Лондону 3. и 4. јула 1933. између Мале антанте, СССР-а и Турске.⁴⁶ Израду једне такве конвенције предложио је совјетски комесар за иностране послове Максим Литвинов фебруара 1933. током рада Конференције за разоружање.⁴⁷ Бугарска је захваљујући турском сондирању терена у Софији била упозната са припремом Конвенције, али је одбила да је потпише због неслагања са садржајем 5. тачке, према којој је припрема наоружаног одреда на територији једне државе за упад у другу државу окарактерисана као агресивни акт. Самим тим, сваки комитски упад на југословенску или румунску територију означавао би Бугарску као агресора.⁴⁸

Потписивањем наведене Конвенције Бугарска се нашла у још већој изолацији.⁴⁹ Према извештају југословенског Посланства у Софији, у Бугарској је тај чин примљен са великим изненађењем и узбуђењем, због чега је дошло до оштрих напада опозиције на бугарску владу, посебно председника Народног собрања Александра Малинова, који је као

---

⁴⁰ *Извештаји МИП-а*, IV, 123; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 57–58. Са друге стране, историчар Илчо Димитров наводи да је поменути циркуларом Мушанов саопштио да Бугарска приступа принципима на којима се заснивао Мусолинијев предлог. И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 180.

⁴¹ V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 308, 312; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 180.

⁴² Иако је овај предлог имао доста сличности са италијанским покушајима образовања сличног блока са почетка 1930-их, иницијатива Ружди Араса из 1933. је имала антииталијански карактер. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 56.

⁴³ *Исто*, 55–56; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 63, 65.

⁴⁴ Živko Avramovski, „Bugarska i balkanski sporazum 1933–1934.“ u: *Jugoslovensko-bugarški odnosi u XX veku*, zbornik radova 2, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 194; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 59.

⁴⁵ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 60.

⁴⁶ *Исто*, 61–62; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 308.

⁴⁷ M. Vanku, *n. d.*, 85.

⁴⁸ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 180; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 61–62; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 308.

⁴⁹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 62.

бугарски делегат учествовао на Економској конференцији у Лондону.⁵⁰ Малинов је по повратку у Софију предао краљу Борису и премијеру Николи Мушанову један меморандум у коме се изјаснио за напуштање политике неутралности и неопредељености. Услед опозиционих напада, Малинов је своје ставове изложио и новинарима, што је допринело широј дискусији у јавности о томе да ли је потребна промена бугарске спољне политике. Иако је Мушанов тежио да покаже више оптимизма, због великог узбуђења у јавности заказао је конференцију свих бивших председника влада и министара иностраних послова, као и шефова политичких партија.⁵¹ Састанак је одржан 14. и 15. јула 1933. године. При отварању конференције, Мушанов је бранио политику своје владе, доказујући да је била упозната са свим међународним питањима, те да је догађаји нису изненадили. После њега је реч узео Малинов и у дугом говору поновио своју изјаву дату новинарима, закључујући да је неопходно да Бугарска заузме профранцуску оријентацију.⁵² Сутрадан су дискутовали скоро сви представници партија, изјаснивши се за политику ишчекивања. Једино је социјалиста Крсто Пастухов захтевао активнију спољну политику која је укључивала потписивање Конвенције о дефиницији нападача, као и склапање пактова са Румунијом, Југославијом и Грчком уз поштовање принципа заштите мањина и ревизије мировних уговора. Према писању листа *Знаме*, учесници на конференцији су се сложили да Бугарска и даље треба да остане на линији ишчекивања, која „није коначна. Међутим, засад нема разлога за њеном ревизијом“.⁵³

Ипак, чехословачком посланику у Софији је од једног учесника састанка саопштено да је већина присутних изразила спремност да подржи профранцуску оријентацију.⁵⁴ Сличним подацима је располагало и југословенско Посланство у Софији. Оно је извештавало да поменута конференција није утицала на промену бугарске спољне политике, те да није било могуће донети никакве одлуке док се краљ Борис налазио ван земље. Ипак, Посланство је из „целог овог хаотичног стања“ увидело два спољнополитичка правца: оријентисање Бугарске ка Француској, Малој антанги и Југославији и задржавање политике невезивања „када већ није могуће њену политику вратити на старе стазе“, закључујући да су присталице прве оријентације задобијале све чвршће позиције у Бугарској.⁵⁵

Француска је са своје стране дејствовала у том правцу. Почетком августа 1933. у Бугарску је стигла француска делегација за учешће на конгресу радикално-демократских партија. На њеном челу налазио се бивши председник владе Едуард Ерио. Према извештају југословенског Посланства у Бугарској, у софијским политичким и дипломатским круговима владало је мишљење да је посета Ериоа представљала „најозбиљнији покушај“ да се Бугарска оријентише према Француској и Малој антанги и да поправи односе са Југославијом.⁵⁶ То је било тачно. У разговорима са бугарским политичарима, Ерио је инсистирао на потреби југословенско-бугарског споразумевања, чиме би се поправио и положај Бугарске на Западу. Разговарајући са чехословачким послаником Прокопом Максом, Мушанов је изјавио да Бугарска рачуна на француско и чехословачко посредништво у том зближењу, додајући да су бугарски захтеви „тако скромни“ да их није тешко задовољити.⁵⁷ Будући да се Мушанов том приликом жалио на антибугарско држање Турске и Грчке, Макса га је саветовао да се Бугарска оријентише према средњој Европи, где су се налазили њени

⁵⁰ *Извештаји МИП-а*, IV, 259.

⁵¹ *Исто*, 259–260; *ЧИБИ*, III, № 48, 145–146; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 62.

⁵² Судећи према писмима која је Танасију Динићу упућивао Лазар Поповски, Александар Малинов је придобијен за политику зближења са Југославијом посредством Динићевог „пријатеља“ и његовог сарадника „великог новинара“ (претпостављамо Николе Антонова). *АЈ*, 14–28–74, листови 519, 551.

⁵³ *Извештаји МИП-а*, IV, 259–260; *ЧИБИ*, III, № 49, 150–151.

⁵⁴ *ЧИБИ*, III, N 49, 151.

⁵⁵ *Извештаји МИП-а*, IV, 260.

⁵⁶ *Исто*, 286–287.

⁵⁷ Према југословенском Посланству у Софији, Мушанов је Ериоу саопштио да је услов за споразумевање са Југославијом давање мањинских права бугарском становништву и повратак Западних покрајина. *Исто*, 287.

политички и економски интереси, док од сарадње са Грчком и Турском није могла да очекује никакве користи.⁵⁸

Ерио је после Софије отпутовао у Турску, где је тамошњег југословенског посланика информисао о свом бављењу у Бугарској, саопштавајући му да је код Бугара, који су га молили за посредништво, несумњиво постојала жеља за обостраним разговорима. Додајући да је бугарске државнике упутио на непосредан додир са југословенским колегама, Ерио је у поверењу изјавио да су Италији предуго остављене слободне руке у Софији, те да је тамо потребно активирати француску политику.⁵⁹ Да је потребно радити на зближењу са Југославијом, саопштено је и краљу Борису приликом његове посете Паризу лета 1933. године.⁶⁰

*

Иако су југословенско-бугарски односи крајем 1932. достигли врхунац напетости, што је довело до поновног затварања југословенске границе за бугарске двовласнике, обе стране су изражавале спремност за побољшање односа. Развој међународне ситуације током 1933, а посебно појачана дипломатска активност на Балкану 1933–1934, утицали су да се процес југословенско-бугарског зближења помери са мртве тачке. Међутим, и једна и друга страна је приступила остварењу тог циља из различитих побуда. Сређивањем међусобних односа, Југославија је очекивала нормализовање стања на граници и ликвидирање ВМРО, признавање територијалног *status quo* и престанак бугарске „мањинске политике“. Истовремено, добри односи са Бугарском би осујетили формирање проиталијанског грчко-турско-бугарског блока и осигурали југословенску источну границу. Са друге стране, Бугарској је пријатељство са Југославијом омогућавало излазак из изолације и чвршће везе са Француском и Малом антантом. Још значајније, могла би да оствари и извесне територијалне аспирације. Наиме, у Бугарској је постепено дошло до разумевања да остварење територијалних аспирација није могуће извршити одједном. Због тога је споразумевање са Југославијом, која је према бугарском сазнању имала претензије према Солуну, могло да доведе до заједничке акције за излаз на Егејско море.⁶¹

Тенденције ка зближењу са западним суседом појавиле су се у Бугарској још крајем 1932. године. Један од показатеља таквих размишљања представљало је постављање Георги Кјосеиванова за бугарског посланика у Београду новембра 1932. године⁶². Југословенски дипломатски кругови су имали повољно мишљење о њему, будући да је био један од четворице бугарских посланика (од њих 12) који није био Македонац и „важи за човека који није пао под утицај македонствујушчих“. Његов рад као посланика у Букурешту, одакле је премештен у Београд, југословенски МИП је такође повољно оценио.⁶³ У југословенску престоницу је стигао 13. јануара 1933. и истог дана преузео Посланство. Три дана касније примљен је од министра иностраних послова Богољуба Јевтића. Јевтић је том приликом југословенско-бугарске односе окарактерисао као „ненормалне“, сматрајући да ће требати доста времена и стрпљења да би се дошло до искреног и трајног разумевања. Кјосеиванов је са своје стране изјавио да је било неопходно да се престане са преувеличавањем граничних

⁵⁸ АЈ, 370–26–76, лист 372; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 68.

⁵⁹ АЈ, 370–27–77, лист 90; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 68–69.

⁶⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69.

⁶¹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 67–68, 72; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 311–312.

⁶² Готово у исто време за бугарског посланика у Прагу је одређен Панчо Дорев. Разговарајући са Франтишком Кубком, сарадником листа *Prager Presse*, Дорев је изјавио да је у Праг упућен са мисијом постављања чехословачко-бугарских односа на нову основу, преко тесне сарадње са Југославијом. Том приликом је нагласио да је његово постављање за посланика уследило са категоричном сагласношћу југословенске владе, додајући да је југословенски посланик у Прагу Првислав Грисогоно његов најбољи пријатељ. Иако је био Македонац, Дорев се залагао за југословенско-бугарско зближење, условљавајући га решавањем мањинског питања у Македонији. *ЧИБИ*, III, № 29, 80–81.

⁶³ *Исто*, № 37, 105; *Извештају МИП-а*, IV, 33.

инцидената, који су стварали нервозу и код југословенског и код бугарског јавног мњења. Јевтић се са тим сложио, али је нагласио потребу бугарске владе да учини све што је било у њеној моћи да онемогући инциденте, а уколико се догоде, да сарађује на њиховом решавању. Разговор двојице дипломата је вођен у пријатељском тону и наговештавао је отопљавање међусобних односа.⁶⁴ Његов долазак је поздравила и југословенска штампа као првог посланика који од 9. јуна 1923. „долази да нешто ради“. Кјосеиванов је изјавио новинарима да је у Београд дошао са мисијом успостављања поверења и срдачних односа између две земље, посебно наглашавајући потребу успостављања што тешњих контаката на културном пољу.⁶⁵

Са друге стране, неповерење које је краљ Александар гајио према Бугарима показало се приликом предаје акредитивних писама 31. јануара 1933. године. Поред уобичајених питања о његовим претходним положајима, југословенски суверен је упитао Кјосеиванова да ли је учествовао у ратовима. Посланик није одговорио где се налазио током Другог балканског рата, настојећи да истакне заједничка дејства Срба и Бугара 1912. као „јединствени датум у историји“. На то је краљ Александар одговорио да је то била „лепа успомена“, али је и прекинуо аудијенцију.⁶⁶

Нови бугарски посланик је почетком фебруара разговарао и са својим чехословачким колегом у Београду. Изјавио му је да је за постизање мира на Балкану, а самим тим и у Европи, неопходно да Југославија и Бугарска постигну споразум. Да би се то остварило, Кјосеиванов је нагласио да је неопходно да се прошлост остави по страни и да се обе земље окрену будућности. На тај начин ће, поред гарантовања мира, моћи да се створи једна држава од Јадранског до Црног мора, која би спречила губитак словенских територија у будућности и њихову асимилицију, циљајући овим коментаром на Грчку. Према Кјосеиванову, главна препрека за зближење представљала је тренутна атмосфера која је владала између два народа. Кривицу за такво стање је пребацивао на југословенску страну, јер је Југославија Македонски комитет поистовећивала са Бугарском или њеном владом, што је било погрешно јер је и Бугарска „ако не и више“ страдала од његовог дејства. Стога, уколико би Југословени престали да нападе михајловисте повезују са бугарском владом, био би направљен први корак ка измирењу две стране. На крају разговора дотакли су се и мањинског питања, при чему је Кјосеиванов изјавио да се Бугарска залаже за једну културну аутономију „Бугара или Македонаца“ у Југославији, али да решење тог проблема треба тражити преко Друштва народа.⁶⁷

Кјосеиванов је почетком фебруара разговарао и са британским послаником Невилом Хендерсоном. За разлику од њега, Хендерсон је сматрао да су терористички напади ВМРО представљали главну препреку у зближењу две јужнословенске краљевине. Британски посланик је уверавао свог саговорника да је македонско становништво било спокојно и да никаквог прогона на југу није било. Истовремено, Хендерсон је сматрао да Македонци нису били ни Срби ни Бугари, већ посебно словенско племе „са грчком примесом“. Са друге стране, Кјосеиванов је покушавао да га увери у њихово бугарско порекло, сматрајући да је управо њихово напуштање „јаке и богате“ Југославије и одлазак у „малу, бедну и измучену“ Бугарску био најбољи доказ за то. Због тога је давање македонском становништву оних права које су уживали и у Османском царству, представљало главни услов за зближење Бугарске и Југославије. Хендерсон је сумњао да ће нешто моћи да се постигне по том питању, иако је краљ Александар лично био добро расположен према Бугарској. Ове Хендерсонове речи су веома изненадиле Кјосеиванова, јер му је свега два дана раније амерички посланик Принс саопштио да је краљ „ужасно“ мрзео Бугаре.⁶⁸

⁶⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 58–60.

⁶⁵ „Хоћу да радим на уклањању неповерења између Југославије и Бугарске“, *Политика*, 2. фебруар 1933, 2; „Нови бугарски посланик г. Кјосеиванов о зближењу Београда и Софије“, *Правда*, 2. фебруар 1933, 3; „Изјава новог бугарског посланика на нашем Двору г. Георги Кјосеиванова“, *Време*, 2. фебруар 1933, 3.

⁶⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 65–68; Srdjan Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, у: *България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX–XXI век. Сборник статии*, Велико Търново, 2012, 219–220.

⁶⁷ *ЧИБИ*, III, № 37, 104–105.

⁶⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 85–86.

Извесни утицај на бугарску спољну политику имало је и потписивање Организационог пакта Мале антанте фебруара 1933. године. Тим чином је савез Југославије, Румуније и Чехословачке знатно учвршћен, а самим тим и њихов престиж, што је показало бугарским владајућим круговима да је ревизионизам према Југославији и Румунији неостварив у том тренутку, као и да је Југославија далеко од распадања. Бугарски привредни кругови су мислили да ће нови Пакт утицати на бугарске економске односе са другим земљама, пре свега Чехословачком, која ће морати да тражи сагласност Београда и за закључивање трговинских уговора са другим државама.⁶⁹ Југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић је извештавао да је бугарска штампа поводом потписивања Пакта у почетку показивала „извесну злураду резервисаност“, преносећи становишта европских листова. Полузванични лист *La Bulgarie* је са своје стране задовољно констатовао учвршћење Мале антанте, јер је то искључивало сваку ратну авантуру њених чланица, чиме је била осигурана и безбедност Бугарске. Истовремено, лист је сматрао да Мала антанта неће заузети непомирљив став према ревизионизму, већ да ће потражити начин да се „нагоди“ са својим суседима. Југославији наклоњени кругови су истицали важност ојачања Мале антанте, која је постала велика сила у Европи. Звенари су чак говорили и о могућности приступа Бугарске Малој антанти, али уз услов побољшања положаја бугарске националне мањине у Југославији.⁷⁰

Бугарска дипломатија је извршила извесна сондирања терена у вези преоријентације према Малој антанти и Француској. Приликом заседања Савета балканке конференције у Букурешту марта 1933. преко бугарског посланика у Румунији Стоилова организован је незваничан састанак између бугарских делегата Јанка Саказова, Андреја Тошева, Григора Васиљева и Георги Генова са чехословачким послаником у Букурешту Јаном Шебом. Разговор је вођен на српском језику, будући да су сви добро владали њиме. Поред понављања својих тврдњи о постојању бугарског становништва у Македонији, Бугари су отворили питање приступа њихове земље Малој антанти. Шеба им је отворено рекао да пут ка Малој антанти води преко Београда, што је код њих изазвало извесно разочарење. Шеба је на захтев бугарских делегата посредовао у организовању разговора југословенских и бугарских делегата. Међутим, према речима председника југословенске делегације Јовановића, ти разговори нису довели ни до какве промене јер су Бугари поново тражили признање постојања бугарског елемента у Македонији. Став Југословена је такође остао непромењен: у Македонији је живело становништво које се није разликовало од Срба ни по вери, ни по језику ни по етничком пореклу, те због тога није могло да буде проглашено за националну мањину. О овим разговорима Шеба је обавестио и југословенског посланика у Букурешту Бошка Чолак-Антића, као и француског посланика, закључујући да је потписивање Пакта Мале антанте тешко примљено у Софији.⁷¹ О приступу Бугарске Малој антанти разговарао је и Никола Мушанов са чехословачким послаником у Софији Максом, док је председник Народног собрања Александар Малинов током рада привредне конференције у Лондону разговарао са Титулескуом о могућности склапања уговора између Бугарске, Југославије и Румуније.⁷²

По свему судећи, ти кораци нису предузети са озбиљношћу.⁷³ Званични бугарски политички кругови су и даље остајали на линији неопредељености и невезивања. Поводом Организационог пакта Мале антанте Никола Мушанов је, по свом повратку из Париза, пред Парламентарном комисијом за спољне послове изјавио да бугарска влада „не види ништа нарочито ново“, те да Бугарској остаје могућност да са чланицама Мале антанте води

⁶⁹ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 66–67; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 313.

⁷⁰ АЈ, 341–25–78, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 3932 од 2. марта 1933.

⁷¹ *ЧИБИ*, III, № 43, 128–132; К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 70–71.

⁷² К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 71; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 314.

⁷³ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 71.

појединачне преговоре за регулисање спорних питања.⁷⁴ Ипак, лист *Време* је у броју од 21. марта објавио интервју свог новинара са бугарским председником владе, у возу којим се враћао из Париза за Софију, у коме је Мушанов изјавио да је и Бугарска могла да приступи Малој антанти и да се Југославија и Бугарска сукобљавају „само зато што су тако хтели наши непријатељи“.⁷⁵ Мушанов је пред поменутом комисијом то енергично демантовао, сматрајући да цензура није допустила објављивање његових правих речи.⁷⁶ Током повратка у Софију, Мушанов се 19. марта 1933. у истом возу нашао са југословенским министром иностраних послова Богољубом Јевтићем, при чему су водили дужи разговор. Јевтић је „са одушевљењем“ говорио о важности југословенско-бугарске сарадње, јер би тиме нестало балканског питања и две земље би имале контролу на Балкану. Ипак, избегавао је разговор о мањинском проблему, на шта је Мушанов поновио да би Југославија као јача држава требало да попусти по том питању, чиме би помогла бугарској влади „да се отараси притиска Македонаца“, заступљених у читавом државном апарату.⁷⁷ Мушанов је по повратку у Бугарску организовао 24. марта конференцију за новинаре. Да ли због „нетачно“ објављеног интервјуа у листу *Време*, Мушанов је новинарима предочио делове разговора са Јевтићем, и то, како је оценило југословенско Посланство у Софији, само оне делове који су њему одговарали. Тај његов поступак је изазвао незадовољство у Београду, јер му је од стране посланика Вукчевића скренута пажња да разговор није био намењен јавности.⁷⁸

Ипак, процес зближења између две јужнословенске краљевине кретао се узлазним током, с тим што су у томе главну реч водили ванполитички чиниоци. Тако је крајем јануара 1933. у листу *Време* објављен интервју са директором софијског Народног позоришта,⁷⁹ док су готово истовремено, на свом путу за Мађарску, Београд посетили ловци из Бугарске. Њима је на београдској железничкој станици приређен срдачан дочек од стране југословенских ловаца, а увече и банкет, коме је председавао Милан Стојадиновић, председник Средишне управе Савеза ловачких удружења. У свом поздравном говору Стојадиновић је изразио потребу да се води „политика упознавања и приближавања, политика споразума и мира међу народима“, наздрављајући бугарској краљевској кући, на шта је исто одговорио и председник бугарског ловачког удружења.⁸⁰ Бугарским ловцима је сличан дочек приређен и приликом њиховог повратка из Мађарске почетком фебруара.⁸¹ Поред ових навода, бележимо и честитку Савета Правног факултета у Београду професору Софијског универзитета Стефану Бобчеву поводом његовог 80. рођендана.⁸² Интензивирана је и сарадња на културном и привредном пољу. Бугарски представници су срдачно примљени на Конгресу ПЕН клуба у Дубровнику и Конгресу словенских инжењера и архитеката у Београду, док је велика пажња посвећена делегацији бугарских привредника током њиховог обиласка Београда, Загреба и Љубљане септембра 1933. године.⁸³ Према извештају секретара МИП-а Радоша Шћепановића, који је пратио бугарске привреднике, домаћини у Загребу и Љубљани су у својим говорима изјављивали да је Југославија „непотпуна“ те да би и Бугарска требало да јој се прикључи. Посебно се боравак бугарске делегације у Љубљани

⁷⁴ АЈ, 341–25–78, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 3932 од 2. марта 1933; АЈ, 159–20, досије 13, Александар Вукчевић Богољубу Јевтићу Пов. Бр. 494 од 30. марта 1933; *Извештаји МИП-а*, IV, 133; *ЧИБИ*, III, № 41, 120.

⁷⁵ „Изјава претседника бугарске владе г. Мушанова „Времену“, *Време*, 21. март 1933, 3.

⁷⁶ *ЧИБИ*, III, № 40, 113.

⁷⁷ *Исто*; *Извештаји МИП-а*, IV, 122–123.

⁷⁸ *Извештаји МИП-а*, IV, 123; „Г. Мушанов о политици Бугарске“, *Правда*, 25. март 1933, 2. Том приликом лист *Правда*, преносећи изјаву Мушанова о спољној политици Бугарске, није уопште поменуо односе са Југославијом.

⁷⁹ „Разговор са директором софијског народног позоришта г. Константином Сагајевом“, *Време*, 27. јануар 1933, 6.

⁸⁰ „Долазак бугарских ловаца“, *Време*, 19. јануар 1933, 4; „Бугарски ловци у Београду“, *Време*, 30. јануар 1933, 3; „Бугарски ловци у Београду“, *Правда*, 31. јануар 1933, 8.

⁸¹ „Бугарски ловци у Београду“, *Политика*, 8. фебруар 1933, 13.

⁸² „Честитка г. Стефану Бобчеву“, *Политика*, 2. фебруар 1933, 11.

⁸³ *ЧИБИ*, III, № 54, 169; *Исто*, № 57, 183–184.

претворио у праву манифестацију јужнословенског уједињења. Бугаре је дочекала огромна маса света са академском омладином и песмом „Хеј Словени“. Према извештају Шћепановића, Бугари су били толико изненађени, да је Никола Козаров приликом држања говора од узбуђења пао. Посебан утисак на Бугаре оставио је у свом говору председник љубљанске Трговинске коморе Иван Јелачин, често прекидан овацијама Бугара. Између осталог рекао је: „Ми Словенци, чувари југословенског запада осећамо се врло срећни у нашој дивној Југославији. Југословенски привредници пружају вам руку да увеличате југословенско коло и да будете чувари југословенског истока. У колико пре дођете к нама у толико ће наша велика отаџбина бити јача и солиднија“.⁸⁴

У Београду је од 20. до 26. јуна 1933. одржана и конференција представника југословенске и бугарске железнице ради утврђивања одређених олакшица за бугарски извоз. Према писању бугарских листова, југословенска делегација се трудила да начини максималне уступке.⁸⁵ Средином јуна дошло је и до поновног отварања југословенске границе за двовласнике. Наиме, бугарске захтеве за отварањем границе, југословенска страна је условила са два услова: потписом и ратификацијом допунског споразума о двовласницима и састанком Централне мешовите комисије са задатком усвајања нових упутстава за примену Правилника Б у циљу обезбеђења што бољег реда на граници. Пошто су Бугари усвојили оба услова, допуна Конвенције је потписана у Софији 3. јуна 1933, а југословенско-бугарска граница је за двовласнике отворена 15. јуна 1933. године.⁸⁶

Најзначајнији корак ка побољшању југословенско-бугарских односа направили су представници две православне цркве. На основу одлука усвојених на конференцији Светског савеза за унапређење међународног пријатељства помоћу цркава септембра 1929. у Авињону⁸⁷, крајем априла и почетком маја 1933. у Бугарској је боравила делегација Српске православне цркве коју су чинили епископ охридско-битољски Николај Велимировић, епископ бачки Иринеј Ђирић, Војислав Јанић и прота Миливоје Петровић. Како је извештавало југословенско Посланство у Софији, боравак српске делегације у Бугарској претворио се у манифестацију југословенско-бугарског зближења. Епископи обеју цркава су одржали заједничку службу у цркви Александра Невског у Софији, док су делегати Српске православне цркве примљени и од стране краља Бориса и краљице Ђоване. Резултат бављења српских делегата у Бугарској било је потписивање Протокола којим су се обе стране заложиле за продубљивање односа између два народа и што чешће сусрете верских и културних организација. Истовремено је договорена и посета представника бугарског Националног савета Охриду.⁸⁸ Бугарска штампа је позитивно коментарисала састанке црквених представника,⁸⁹ док је задовољство изразио и председник бугарске владе Никола Мушанов,⁹⁰ који се у Цариброду упознао са владиком Николајем и Војиславом Јанићем, приликом свог повратка из Женева.⁹¹

⁸⁴ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Конзуларно-привредно одељење (334), фасцикла 496, јединица описа 1595, извештај Радоша Шћепановића о посети бугарских привредника од 11. септембра 1933 (даље: АЈ, 334/КПО).

⁸⁵ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 77.

⁸⁶ *Извештаји МИП-а*, IV, 191–192; „Отварање југословенско-бугарске границе“, *Политика*, 15. јун 1933, 3. Допунски споразум погледати у: *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, № 257, 428–431. Према Манчеву и Бистричком, Југославија је пристала на отварање границе пошто је у Бугарској донесен закон који је требало да ограничи рад ВМРО и спречи даља међусобна убиства. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 77.

⁸⁷ О односима Српске православне цркве и Бугарског егзархата опширније у поглављу „Остварени видови сарадње“.

⁸⁸ *Извештаји МИП-а*, IV, 143–144; *Britanci*, II, 155. Ова посета је требало да буде реализована октобра 1933, али је одложена због конгреса македонске омладине у Дупници одржаног почетком тог месеца. Као званичан разлог је наведена болест патријарха Варнаве. ЦДА, Лични фонд Дечко Дянков Караджов (1503К), опис 1, архивска јединица 13, лист 5 (даље: ЦДА, ф. 1503К).

⁸⁹ *Извештаји МИП-а*, IV, 144.

⁹⁰ *Исто*, 192; *ЧИБИ*, III, № 46, 139–140.

⁹¹ „Повратак г. др. Николаја из Бугарске“, *Правда*, 10. мај 1933, 4.

Војислав Јанић је крајем јула 1933. посетио бугарског посланика у Београду Георги Кјосеиванова. Понављајући стечене утиске из Бугарске, Јанић је говорио о трајном споразумевању између два народа. Истовремено, саопштио је Кјосеиванову да не одобрава званичну политику одрицања мањинских права бугарском становништву у Македонији, додајући да ће „када он дође на власт“ отворити бугарске школе и цркве, чиме ће отпочети нова страница у југословенско-бугарским односима. Међутим, најзначајнији импулс у зближењу два народа, представљао би, по Јанићу, сусрет два владара, што би могло да доведе до стварања заједничке јужнословенске државе, која би се потом проширила до „природних граница јужнословенства“, заузимајући Трст, Солун, Цариград и Констанцу.⁹² Слично је по повратку у Југославију са Кјосеивановим разговарао и дотадашњи војни изасланик у Софији потпуковник Милан Марковић⁹³. Он је бугарском посланику изјавио да је са жаљењем напустио Бугарску, убеђен у жељу бугарског народа за искреним зближењем са Југославијом. Сматрао је да ће пре или касније владе обеју земаља на то бити приморане услед притиска јавног мњења. Извесне жртве које би у том случају морале да се направе, компензацију би нашле у једном савезу, при чему би југословенска и бугарска војска биле „господари на Балканском полуострву“.⁹⁴ О потреби усклађивања заједничке спољне политике, успостављања царинске уније и заједничке војне сарадње, Кјосеиванову је говорио и патријарх Варнава.⁹⁵

Према извештају југословенског посланика у Софији Александра Вукчевића, посета делегата Српске православне цркве Бугарској, бугарско одбијање трипартитног пакта као и инцидент у Разграду⁹⁶ изазвали су велику узнемиреност у Турској. Због тога се Ружди Арас уместо пакта утроје заложиио за постизање билатералних пактова.⁹⁷ То је југословенском посланику у Атини потврдио и тамошњи турски посланик, додајући да је жеља Араса да се ти двострани пактови „стоје“ у један општи балкански пакт.⁹⁸ Питање његовог образовања покренуто је на турску иницијативу јула 1933. током одржавања Економске конференције у Лондону. Поред Турске, за приступање Бугарске једном балканском пакту била је заинтересована и Румунија, која је страховала од једностраног југословенско-бугарског зближења.⁹⁹ По свему судећи, Ружди Арас и Николае Титулеску су приликом боравка у Лондону разговарали са Бугарима по том питању уз враћање извесних територија Бугарској.¹⁰⁰ Арас је о томе разговарао са бугарским послаником у Лондону Хаџи Мишевим,

⁹² ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 152–153; Радмила Радић, *Војислав Јанић (1890–1944). Свештеник и политичар. Поглед кроз аналитички прозор*, Београд, 2018, 169–170; К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 51.

⁹³ Потпуковник Милан Марковић је дужност војног изасланика у Бугарској и Турској предао 20. јуна 1933. пуковнику Василију Петковићу. ВА, ДПП, к. 980, досије 624; ВА, ДПП, к. 1335, досије 167.

⁹⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2152, лист 44; К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 52. Будући да је из бугарске престонице повучен после годину дана проведених на дужности, Марковић је саопштио Кјосеиванову да је о томе морао да даје лажна објашњења, како не би компромитовао своју владу. Извештавајући о томе МВРИ, бугарски посланик је писао да му је Марковић, додуше не отворено, указао да је смењен јер није желео да се, као своји претходници, служи „бозацијама и емигрантима“ (ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2152, листови 44–45; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските држави 1933–1939. г.*, Софија, 1993, 9–10). Са друге стране, чехословачки посланик у Софији за потпуковника Марковића наводи да је био „наиван, необразован и бруталан“, те да је провоцирао Бугаре „чачкањем“ старих рана, оптужбама за издају, подлост и слично. Интересантно је да он у свом извештају од 10. априла 1933. наводи да је Марковић већ опозван из Софије, иако је он званично разрешен дужности 29. маја 1933. године. *СВЛ*, бр. 18, 1. јун 1933, 746; *ЧИБИ*, III, № 41, 122.

⁹⁵ К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 51–52.

⁹⁶ У питању је био инцидент са рушењем турских гробова у месту Разград у Бугарској, што је изазвало оштру реакцију турске штампе и демонстрације пред бугарским Конзулатом у Цариграду. *Извештаји МИП-а*, IV, 116.

⁹⁷ Вукчевић је оценио да је Арасова понуда Југославији за закључење билатералног пакта учињена како би се избегла икаква сумња у понуде Бугарима и Грцима. *АЈ*, 370–24–73, лист 648.

⁹⁸ *Исто*, лист 650.

⁹⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 248; А. Кузманова, *От Ньои до Крайова*, 152.

¹⁰⁰ *Извештаји МИП-а*, IV, 288; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 248; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 6–7.

док је Титулеску, говорећи о стварању Балканског Локарна¹⁰¹, председнику Народног собрања Малинову изнео могућност уступања дела Добруџе и Македоније, као и Цариграда и Босилграда.¹⁰² Према писању Вука Винавера и Људмила Спасова, слично је Мушанову истог месеца предложио и југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић,¹⁰³ док је према Људмилу Петрову, Арас саопштио бугарском посланику у Турској Николи Антонову да је добио обећања Јевтића и Титулескуа да ће доћи до територијалних уступака у корист Бугарске.¹⁰⁴ Живко Аврамовски наводи да је, по доспећу Арасове иницијативе у јавност, исти демантовао Антонову да је дао такву изјаву, а југословенском посланику саопштио да је у питању био бугарски маневар, те да он сматра да је прво потребно постићи балкански споразум, а онда расправљати о концесијама Бугарској.¹⁰⁵

Како би проверио вести о територијалним уступцима, бугарски посланик у Београду Георги Кјосеиванов је 2. августа 1933. о томе разговарао са министром иностраних послова Богољубом Јевтићем, који је био веома изненађен тим информацијама. Категорично је демантовао да је Арасу обећао икакве територијалне концесије Бугарској, уверавајући бугарског посланика да ни Румунија није имала намеру да учини тако нешто. На Арасову посредничку улогу је гледао веома сумњиво, због чега је изјавио Кјосеиванову да ће Југославија, када се буду створили услови за искрено и братско споразумевање са Бугарском, сама учинити предлог бугарској влади за преговоре. До тада је требало избегавати посреднике. Бугарски посланик се сагласио са Јевтићем, али је указао да бугарска влада не би придавала важност Арасовим речима да на могућност територијалних уступака није указао ни Вукчевић у Софији. На то је Јевтић бурно реаговао, рекавши да ће истог дана тражити објашњење од Вукчевића, сматрајући да је у питању био неки неспоразум. Када се примирио додао је, будући да је знао за Вукчевићеву узнемиреност поводом најављене посете турског премијера и министра иностраних послова Софији, да је постојала могућност да је југословенски посланик на своју руку „подметнуо“ уступке како би отклонио везивање Бугарске за Турску. Увидевши како је то звучало, Јевтић је одмах изјавио Кјосеиванову да не схвати погрешно његове речи, уверавајући га да је искрено радио на побољшању односа између две земље. Међутим, сматрао је да није требало журити, како би време „залечило“ старе ране, док су обе стране морале да учине напор како би се повратило међусобно поверење. На питање бугарског посланика какве узајамне компромисе је требало учинити да би се створили услови за зближење, Јевтић је поново одговорио да ће се то видети кад наступи повољан моменат. На то је Кјосеиванов одлучио да заузме чвршћи став. Изјавио је да је тај моменат дошао, бар што се тичало Бугарске, јер су јој нудили занимљиве предлоге. Због тога је постојала могућност, да уколико не постигне један задовољавајући споразум са западном сусетком, Бугарска крене другим путем, који би је удаљио од Југославије. Због тога је сматрао да би један пријатељски гест са југословенске стране остварио искрено пријатељство између две земље. Јевтић је на то одговорио да би цела југословенска јавност са жаљењем пропратила удаљавање Бугарске од Југославије, посебно уколико би оно имало везе са неком другом државом. Разговор је завршио поновним указивањем на неопходност протока времена како би се могло доћи до успостављања пријатељских односа.¹⁰⁶

Бугарски посланик је био веома незадовољан овим разговором. Стекао је утисак да је југословенска влада намеравала да „превари и успава“ Бугарску. Веораво је да се надала да ће „лепим речима и далеким обећањима“ успети у намери да Бугарска своје погледе усмери искључиво ка Југославији и окрене леђа земљама које су јој нудиле своје пријатељство. На тај начин би Бугарска, кад изгуби симпатије тих земаља, бити у југословенској милости и

¹⁰¹ Бугарски посланик у Атини Петар Нејков саопштио је свом југословенском колеги да му је било јасно да је иза румунске у турске иницијативе стајала Француска, али је сматрао да би већу вредност имало директно југословенско-бугарско споразумевање неголи посредством треће стране. АЈ, 370–24–73, листови 646–647.

¹⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 248; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69.

¹⁰³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 249; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 7.

¹⁰⁴ Л. Петров, *България и Турция*, 71.

¹⁰⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69–70.

¹⁰⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 142–144; Л. Петров, *България и Турция*, 73.

приморана да прихвати њене услове. Што се тиче Јевтића, сматрао је да не би требало веровати у његову искреност, будући да је, пре свега, био човек од поверења краља Александра. Самим тим, није могао да игнорише краљева осећања, „а данашњи краљ Југославије мрзи Бугаре. То је несумњиво“. Таква његова осећања, Кјосеиванов је објашњавао сећањем на бугарски напад 1915. године. Узимајући у обзир чињеницу да је краљ Александар руководио и унутрашњом и спољном политиком Југославије, сматрао је да би било крајње наивно очекивати неке уступке југословенске стране. Због тога је мислио да би било неопходно од Београда захтевати јасан одговор на питање: да ли је Југославија била спремна да према Бугарској учини оне уступке које је она сматрала неопходним да би се дошло до тесног зближења између две земље. У случају негативног одговора, Кјосеиванов је сматрао да за Бугарску није било касно да своју спољну политику оријентише према оним државама, на чију би подршку могла да рачуна.¹⁰⁷

Добивши такав извештај из Београда, бугарски председник владе је начинио, према оценама софијског дипломатског кора, „намерну нетактичност“. Наиме, реагујући на вести о намераваној званичној посети Богољуба Јевтића Софији приликом његовог пута за Анкару, Никола Мушанов је 4. августа у једном интервјуу изјавио да је мало вероватно да ће до те посете доћи, те да Југославија, уколико се руководи жељом за зближењем може пронаћи начина да задовољи бугарска „законска права“. Мушановљева изјава је изазвала бурну реакцију у бугарским круговима који су пропагирали зближење са Југославијом. Исто тако, реаговао је и дипломатски кор. Чехословачки отправник послова је провером код свог југословенског колеге Милоја Смиљанића добио одговор да је Јевтић заиста Кјосеиванову изразио жељу да посети Софију¹⁰⁸, коју је овај проследио својој влади. Због таквог начина одбијања посете, посебно у време међусобног зближења, Смиљанић је уложио протест генералном секретару бугарског МВРИ Георгију Радеву.¹⁰⁹

Насупрот оваквом кораку бугарског председника владе и министра иностраних послова и вера, у Београду је 10. и 11. августа, на свом проласку за Париз, срдечно примљен председник бугарске Националне групе за балканску конференцију Јанко Саказов, који је потом присуствовао и седници Главног одбора југословенске Националне групе и био примљен од стране Божидара Пурића, помоћника министра иностраних послова. Том приликом га је Пурић упознао са званичним југословенским ставом да не може доћи ни до каквих концесија по питању Западних покрајина и бугарских мањина, јер би то довело до компликација у односима, већ да је првенствено требало радити на отклањању препрека које су отежавале тренутне односе. Ипак, у документу којим су посланства у Софији, Атини, Тирани, Анкари и Букурешту обавештена о посети Саказова, стоји да „тек после једног стварног побољшања односа могло би бити говора о концесијама“.¹¹⁰ Како се ова реченица, иако не говори о неким конкретним уступцима, дијаметрално разликује од дотадашње југословенске политике према Бугарској, поставља се питање да ли је представљала маневар југословенске дипломатије или, пак, званичан став, будући да је француска влада саветовала да се Бугарској изађе у сусрет, како би се придобила за балкански пакт.¹¹¹

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 144–145; Л. Петров, *България и Турция*, 73.

¹⁰⁸ Не располажемо другим изворима који би потврдили да ли је Јевтић заиста у неком тренутку Кјосеиванову изразио жељу да посети Софију. Са друге стране, приликом њиховог разговора 2. августа 1933, јасно му је наговестио да није намеравао да се приликом пута у Анкару задржава у бугарској престоници. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, лист 142.

¹⁰⁹ *ЧИБИ*, III, № 51, 158–160. Свега неколико дана касније, на вест о могућности постављања бившег бугарског министра иностраних послова Христа Калфова на место високог комесара Друштва народа у Данцигу, Богољуб Јевтић је инструкисао посланика у Румунији и сталног делегата при Друштву народа да се „дискретно учини све да се осујети довођење Бугарина на тај положај, али да се не осети да то долази са наше стране“. АЈ, 159–20, досије 13, Богољуб Јевтић сталном делегату при Друштву народа Пов. Бр. 15870 од 12. августа 1933; АЈ, 395–29–276, лист 90.

¹¹⁰ АЈ, 370–26–75, лист 81.

¹¹¹ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 70.

Саказов је у разговору са председником југословенске Националне групе Василијем Јовановићем поновио познати став да би Југославија као јача држава ипак требало да направи извесне уступке, чиме би поборници зближења у Бугарској добили могућност да успешно воде борбу против македонствујушких. Добивши одговор да је ипак „кључ решења“ у Бугарској, Саказов је закључио да и чланови југословенског Националног савета заступају званичну политику, што би могло да утиче на Бугарску да остане неопредељена.¹¹² Боравећи у Београду, Саказов је искористио прилику да се види и са југословенским социјалистима, укључујући и Драгишу Лапчевића, са којим је новинарима поновио потребу југословенско-бугарског уједињења.¹¹³

Значајну промену у југословенско-бугарске односе унело је потписивање грчко-турског пакта 14. септембра 1933, наговештеног још у мају исте године, којим су две земље гарантовале заједничке границе у Тракији. Иако је грчка делегација, предвођена председником владе Панагисом Цалдарисом, пристигла у Турску 9. септембра, до потписивања пакта је дошло неколико дана касније услед извесних неслагања грчких и турских представника. Пре свега, постављало се питање против кога је пакт био уперен. Цалдарис и грчки министар иностраних послова Димитриос Максимос су уверавали југословенског посланика у Анкари да пакт није био уперен против Југославије, већ да је служио миру и самим тим и југословенским интересима.¹¹⁴ Како је извештавао југословенски посланик у Анкари, Турци су желели да пакту дају шире размере, али да су се Грци томе противили јер су желели да избегну утисак да је пакт уперен против неке треће стране, а нарочито Бугарске и Италије. Према посланику Јанковићу, Грке је на заузимање таквог става приморавао и страх да би Бугарска могла „да се баци сасвим у наше руке“ уколико би се у одредби о гарантовању граница помињала нека трећа држава. Због тога је са подозрењем гледала на сваки напредак у зближењу две јужнословенске краљевине, те је, као и Турска, тежила склапању билатералних пактова са Бугарском и Југославијом чиме би гарантовала своје границе. Јанковић је на крају закључио да је пакт „без сумње“ ипак представљао напредак на учвршћивању мира на Балкану.¹¹⁵ Овакво расположење југословенског посланика потврдио је и чехословачки отправник послова у Анкари, сматрајући да Јанковић вероватно у првом тренутку није размишљао да „трећа држава“, против чијег евентуалног напада је уперен пакт, може бити и Југославија.¹¹⁶

Са друге стране, потписивање грчко-турског пакта је у Бугарској непријатељски дочекано.¹¹⁷ Према извештају југословенског отправника послова у Софији Милоја Смиљанића, потписивање грчко-турског пакта изазвало је велико изненађење у Бугарској, јер је његов садржај показивао да су и Турска и Грчка биле против ревизије постојећих граница. То је био и удар на „тенденциозну пропаганду“, која је до тада једино Југославију и Румунију представљала као одлучне противнике ревизионизма на Балкану. Смиљанић је тврдио да су Бугари могли да увиде да је њихова земља била потпуно изолована на Балкану и да је „њена спољна политика претрпела потпуни крах“. Такво стање је додатно погоршавала чињеница да је пакт склопљен са знањем Француске, СССР-а, па чак и Италије.¹¹⁸

Бугарска штампа је такође исказивала разочараност и раздраженост,¹¹⁹ док је бивши бугарски посланик у Прагу Борис Вазов писао у листу *Миръ* 15. септембра 1933. да је и Југославија „погођена“ овим пактом, који је био уперен против економског излаза Словена на Егејско море.¹²⁰ Да је пакт био уперен против Југославије и Бугарске сматрао је и

¹¹² АЈ, 370–26–75, лист 81.

¹¹³ „Вођ бугарских социјалиста у Београду“, *Политика*, 11. август 1933, 4; „Састанак Јанка Саказова и Драгише Лапчевића, старих социјалистичких бораца“, *Политика*, 12. август 1933, 1.

¹¹⁴ АЈ, 370–28–79, лист 175; *ЧИБИ*, III, № 53, 161–162.

¹¹⁵ АЈ, 370–28–79, лист 178; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 66.

¹¹⁶ *ЧИБИ*, III, № 53, 165.

¹¹⁷ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 66.

¹¹⁸ *Isto*; АЈ, 370–28–79, листови 197–198.

¹¹⁹ АЈ, 370–28–79, листови 193–194; *ЧИБИ*, III, № 54, 168.

¹²⁰ АЈ, 370–28–79, лист 193.

бугарски посланик у Анкари Никола Антонов, не кријући своје незадовољство потписивањем тог акта. Он је изјавио чехословачком отправнику послова да су се грчко-турским пактом створили психолошки услови за југословенско-бугарско зближење, те да би чехословачка влада требало да утиче на Београд по том питању, сматрајући да би у будућности могло доћи до опасности у случају одлагања тог процеса.¹²¹ Антонов је потом отишао у Софију да реферише Мушанову о новонасталој ситуацији пре доласка турске делегације, заказане за 20. септембар. После два дуга разговора са бугарским председником владе, Антонов је затражио хитан састанак са чехословачким послаником у Софији Максом, наглашавајући да је потребно да му саопшти „нешто“ што би Бенеш требало да зна пре конференције Мале антанте у Синаји, заказане за крај септембра 1933. године. Будући да је Антонов затражио пријем после разговора са Мушановим, Макса је закључио да је он учињен уз сагласност бугарског премијера, ако не и по његовој жељи. Састанак је одржан 18. септембра 1933. године. Антонов је изјавио Макси да није био подробније упознат о пакту, већ да је једино знао да се воде преговори. Вече пред потписивање, Ружди Арас га је обавестио о садржају пакта и да он није био уперен против неке треће државе, да је отворен за Бугарску и да се потписивање може одложити док не стигне њен одговор. Антонов је оценио да је у питању био трик, јер је Арас знао да ће Софија одбити да потпише пакт.¹²²

Антонов је потом изјавио да је југословенски посланик у Анкари Мирослав Јанковић био веома забринут потписивањем пакта, али да га је Арас умирио речима да „Југославија може да буде спокојна“ јер је пакт уперен против „друге државе“. Према Антонову, Јанковић, кога је окарактерисао као веома наивног, је потом чехословачком отправнику послова у Анкари исказао своје задовољство што је поново учињено нешто неповољно по Бугарску. Антонову је било важно да Београд не дели мишљење свог посланика у Турској, већ да схвати да је „анкарски договор“ био уперен против животних интереса две јужнословенске краљевине, односно против њиховог изласка на Егејско море. Због тога је сматрао да тренутну ситуацију треба искористити за зближење два народа, наводећи међусобне сусрете на различитим нивоима, подвлачећи да тако нешто није могло да се замисли годину дана раније. Притом је био убеђен да у томе Едуард Бенеш може одиграти важну улогу.¹²³ Макса је такође био мишљења да је наступио повољан моменат за југословенско-бугарско зближење, а самим тим и између Бугарске и Мале антанте.¹²⁴

Сусрети краља Александра и краља Бориса

У том тренутку руковођење процесом зближења између Југославије и Бугарске преузела су двојица монарха. Краљ Борис је у више наврата показивао жељу да ступи у контакт и да се сусретне са краљем Александром. Године 1926, бивши руски министар финансија Пјотр Барк је покушао да уреди састанак два владара. Док је добио потврдан одговор од бугарског краља, краљ Александар је то одбио уз речи да је Борис „син свог оца“.¹²⁵ Краљ Борис није одустајао, те је приликом путовања југословенске краљице Марије и њене мајке румунске краљице Марије преко Софије за Цариград, са својом супругом краљицом Ђованом организовао свечани дочек на софијској железничкој станици,¹²⁶ док је крајем априла 1933. преко југословенског МИП-а упутио краљу Александру својеручно писмо.¹²⁷ Није нам познат садржај тог писма, али претпостављамо да је желео сусрет са

¹²¹ ЧИБИ, III, № 53, 164–165; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 67.

¹²² ЧИБИ, III, № 54, 168–169.

¹²³ Исто.

¹²⁴ Исто, 170.

¹²⁵ R.[obert] H.[amilton] Bruce Lockhart, *Guns or Butter. War Countries and Peace Countries of Europe revisited*, London, 1938⁶, 162–163.

¹²⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69; Б. Глигоријевић, *н. д.*, 145.

¹²⁷ АЈ, 74–50–68, лист 95. Илчо Димитров наводи да је француски посланик у Софији располагао подацима да су два суверена успоставила контакт маја 1933. преко некадашњег министра вера Војислава Јанића (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 197, бележка 38). Јован Јовановић Пижон наводи да

југословенским сувереном, будући да је краљ Александар почетком маја 1933. саопштио Кости Тодорову да се југословенско-бугарско зближење не може остварити преко личних контаката двојице владара јер је Борис сматрао да Александар жели његову смрт.¹²⁸

Тако је приликом проласка краља Бориса и краљице Ђоване кроз Београд јула 1933, приликом њиховог путовања у западну Европу, краљ Александар избегао да их види правдајући то чињеницом да се налазио ван престонице.¹²⁹ Током боравка у Великој Британији, краљ Борис је посетио замак Балморал у Шкотској где се састао са краљем Џорџом V и британским премијером Ремзијем Мекдоналдом.¹³⁰ Том приликом му је британски краљ саветовао да успостави један однос поверења и сарадње са југословенским и румунским краљем.¹³¹ Слично му је саветовано и у Паризу. Француски министар иностраних послова Жозеф Пол-Бонкур је жељу бугарског краља за одобравањем једног зајма Бугарској условио променама бугарске политике према Југославији¹³². На Борисову примедбу да је југословенски монарх одбијао све његове иницијативе за састанак, Пол-Бонкур се прихватио посредничке улоге и преко југословенског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића, који је упућен за Београд, добио пристанак краља Александра за састанак са бугарским краљем. Том приликом је напоменуто да ће сусрет бити „породичног карактера“.¹³³ Краљ Александар није био одушевљен заказаним сусретом, те је саопштио британском посланику у Београду Невилу Хендерсону да ће бугарском суверену указати „сваку учтивост“, али ништа више од тога докле год краљ Борис „буде охрабривао македонске револуционаре“.¹³⁴

Према Брусу Локхарту, по доласку воза на југословенску границу, краљ Борис је телеграфисао краљу Александру, изразивши жељу да се са њим види на београдској железничкој станици. То је изненадило југословенског краља, оставивши му мало времена да се консултује са својим министрима. По дочеку бугарског краљевског пара 18. септембра којем су присуствовали и краљ Александар и краљица Марија, двојица суверена су се издвојила у један вагон. Разговор је у почетку био хладан, при чему је краљ Александар краља Бориса ословљавао са „ваше величанство“ и са „ви“.¹³⁵ Бугарски краљ је покушао да разговара и о политичким питањима, на шта му је краљ Александар одговорио да је најбоље да се то остави министрима иностраних послова.¹³⁶ Краљ Борис је, видећи куда води разговор, храбро почео да ословљава југословенског краља са „ти“ и „Александрџе“, подсетивши га на њихов сусрет 1912. у Софији. То је очигледно пријало краљу Александру, те је разговор постао приснији и уместо предвиђених 21 минут, колико времена је воз требало да проведе на станици, потрајао је скоро читав сат.¹³⁷ Борис је изјавио Александру да

су два владара одржавала везу преко акредитованих посланика мимо својих влада. Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књига II, Београд, 1939, 501.

¹²⁸ Душан Марковић, Срђан Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, бр. 1, (2017), 180; К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 233.

¹²⁹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 11.

¹³⁰ *Исто*; R. H. Bruce Lockhart, *n. d.*, 162. Југословенско Посланство у Лондону је пратило кретање бугарског краљевског пара и о томе извештавало МИП. АЈ, 341–25–78, отправник послова Јовановић МИП-у Пов. Бр. 711 од 6. септембра, Пов. Бр. 730 од 9. септембра и Пов. Бр. 737 од 13. септембра 1933.

¹³¹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 11.

¹³² Погледати и осврт Пола Бонкура на разговор са краљем Борисом у својим мемоарима: J.[oseph] Paul-Boncour, *Entre deux guerres. Souvenirs sur la IIIe République. Les lendemains de la victoire 1919–1934*, Paris, 1945, 354–356.

¹³³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 12–13. Интересантно је да је, излажући пред немачким органима своју делатност према Бугарској, Танасије Динић изјавио да је сусрет двојице владара била његова заслуга, чиме је ојачао положај краља Бориса у Бугарској. Узимајући у обзир чињеницу да је краљ Борис од Немаца тражио његову смену са места министра унутрашњих послова у Влади националног спаса и његово хапшење, закључујемо да су горње Динићеве речи изречене са циљем одржавања свог положаја. Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Фонд Безбедносно-информативне агенције, фасцикла 3, П. 1–2, Танасије Динић.

¹³⁴ *Britanci*, II, 156.

¹³⁵ *Isto*; Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 180–181; R. H. Bruce Lochart, *n. d.*, 163.

¹³⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69.

¹³⁷ Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 181; R. H. Bruce Lochart, *n. d.*, 163.

Бугарска није имала никаквих обавеза према другим земљама, да има одрешене руке за разговоре, те да жели постизање искреног разумевања између два народа. Одговоривши му да је то и његова жеља, краљ Александар му је дао гаранције да неће покретати династичко питање, чиме је „најосетљивија тема“ за бугарског краља била регулисана¹³⁸. Том приликом, Борис је, чувши о намераваном путу краља Александра за Синају, Цариград и Крф, позвао југословенског монарха да на том путу посети Евксиноград, летњу резиденцију краљевске породице код Варне,¹³⁹ где би могли да наставе разговор. Према француском посланику у Београду Најжару, краљ Александар није одбио овај позив, али га није ни прихватио, при чему је посланик био мишљења да је постојала могућност да ће краљ Александар ипак отићи у Бугарску.¹⁴⁰

По одласку бугарског краљевског пара за Софију издато је званично саопштење којим је наглашено да је у питању био узвратни дочек за срдачан пријем краљице Марије и њене мајке 1932. године.¹⁴¹ Министар иностраних послова Богољуб Јевтић је истог дана упутио југословенским посланствима циркулар којим је поновио став из коминикеа да је у питању била узвратна посета за дочек југословенске и румунске краљице. Ипак, додао је да је састанак означавао „добру вољу и манифестацију са наше стране“, а да је зближење између Југославије и Бугарске било могуће уколико се Бугарска буде дефинитивно помирила са постојећим стањем¹⁴², подвлачећи да је на њој да својим држањем омогући бољи развој односа.¹⁴³ Слично је из Софије извештавао британски отпавник послова Џон Балфур. Њему је Александар Вукчевић саопштио да Југославија неће одступити по питању признавања бугарске мањине или промени status quo-а. Штавише, југословенска влада ће, као предуслов за постизање споразума, тражити успостављање ефикасних мера како би се осигурала безбедност границе. Вукчевић је сматрао да за тако нешто постоје оправдане могућности, будући да су бугарске власти по одласку краља Бориса у иностранство предузеле специјалне мере против „кордонопреступника“ што је довело до извесног затишја по питању атентата, закључујући да бугарске власти могу да контролишу ситуацију, све док то желе. Генерално, Вукчевић је био мишљења да није било потребе ни за каквим форсирањем. Направљен је добар почетак, те је за зближење две земље било потребно стрпљење и дискретна упорност. У случају показивања добре воље са бугарске стране, Вукчевић је наговетио и могућност потписивања ветеринарске конвенције, која је била питање престижа за БЗНС, као и културног уговора, који би омогућио вршење пропаганде преко штампе на територијама обеју земаља.¹⁴⁴

Сусрет две краљевске породице, београдска штампа је пропратила на насловним странама са надом да ће тај догађај означити прекретницу у дотадашњим односима између две земље.¹⁴⁵ Према извештају југословенског Посланства у Софији, састанак је у Бугарској

¹³⁸ Вести о југословенско-бугарском уједињењу појављивале су се и у наредном периоду што је Богољуб Јевтић морао да демантује (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 79). Ипак, у разговору са пољским послаником у Београду јануара 1934. помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић је стварање „Југославије од Јадранског до Црног мора“, којој би касније био омогућен и излаз на Егејско море, означио као званичну политику Краљевине Југославије. К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 51.

¹³⁹ Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 192; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 69; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 13.

¹⁴⁰ *Documents diplomatiques français 1932–1939. Ire Serie (1932–1935)*, Tome IV (16 Juillet - 12 Novembre 1933), Paris, 1968, N° 225, 382 (даље: DDF, IV).

¹⁴¹ „Званично саопштење“, *Политика*, 19. септембар 1933, 1.

¹⁴² Према француском посланику у Београду, краљ Александар је изјавио краљу Борису да је Софији позната политика Југославије која се заснивала на непоколебљивом поштовању уговора. Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 13.

¹⁴³ АЈ, 341–62–187, циркулар Богољуба Јевтића Пов. Бр. 18068 од 18. септембра 1933; АЈ, 370–26–75, лист 82; АЈ, 395–29–276, лист 98.

¹⁴⁴ *Цар Борис III*, I, N° 128, 263; С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 822.

¹⁴⁵ „Сусрет Њ. В. Краља са бугарским Краљем Борисом“, *Политика*, 19. септембар 1933, 1; „Сусрет Њ. В. Краља и Краљице са бугарским краљевским паром“, *Правда*, 19. септембар 1933, 1; „Састанак Њ. В. Краља и Краљице са Њ. В. Краљем Борисом и Краљицом Јоаном у Београду“, *Време*, 19. септембар 1933, 1.

поздрављен како од јавности, тако и од политичких кругова. Тежило се да се представи као реакција на грчко-турски пакт¹⁴⁶, при чему је истицано да Бугарска мора да тражи најтешњу сарадњу са својим западним суседом, јер је то био једини начин да Бугарска изађе из тешке ситуације. Готово сви бугарски листови су похвално писали о састанку. Чак је и *Македонија* изменила свој тон пишући да не постоје сметње за споразум Београда и Софије, једино што је Југославија морала да прихвати „законите“ захтева Бугарске и „Македонских Бугара“.¹⁴⁷

Позитивни резултати овог сусрета готово одмах су се показали. У павиљону „Цвијета Зузорић“ 24. септембра је организована изложба седморице бугарских сликара, коју је отворио бугарски посланик у Београду Георги Кјосеиванов.¹⁴⁸ Тај догађај је искоришћен да се истог дана у Београду изврши оснивање Југословенско-бугарске лиге¹⁴⁹, организације која је имала задатак да ради на узајамном упознавању и зближењу два народа.¹⁵⁰ О заинтересованости београдске јавности овим скупом, сликовито говори податак да просторије Пољско-југословенске лиге у којима је одржан скуп, нису могле да приме све заинтересоване. Оснивачку скупштину отворио је члан југословенске националне групе за Балканске конференције, санитетски генерал у пензији Чедомир Ђурђевић. Том приликом, поред међусобног измирења, Ђурђевић је навео потребу за подвлачењем „етничког и језичког јединства“ свих Јужних Словена од Јадранског до Црног мора истакавши као крајњи циљ „стварање најтешње привредне сарадње, ма и у облику царинског савеза [...] без кога нема изградње заједнице“. После Ђурђевића, реч су узели и професор Божидар Зечевић, Велибор Јонић, Коста Крајшумовић, Раша Плаовић, Нико Бартуловић, Танасије Динић и др. Ипак, одређене несугласице су избиле око усвајања правила лиге, да би исте биле решене по доласку посланика Кјосеиванова.¹⁵¹ Већ сутрадан, „као одјек манифестација у Београду“ пољопривредну изложбу у Неготину је посетило око 50 чланова фудбалског клуба „Бдин“ из Видина са својим навијачима, који су имали заказану утакмицу „са нашим“, што је довело до „братских манифестација“.¹⁵² Свега неколико дана касније, 29. септембра, на иницијативу групе „Звено“ у Софији је као пандан београдској лиги основано Бугарско-југословенско удружење. Као и у Београду, оснивање овог удружења је пратила велика заинтересованост бугарске јавности, што потврђује податак да се на самом оснивању учланило преко 300 људи.¹⁵³

Посета краља Александра Бугарској била је једна од тема на седници Сталног савета Мале антанте у Синаји крајем септембра 1933, којој су присуствовали и краљеви Александар I и Карол II. Читајући записник састанка, могло би се констатовати да су се државе чланице једногласно изјасниле за успостављање добрих односа са Бугарском, уз услов поштовања одредби мировних уговора.¹⁵⁴ Ипак, учесници састанка нису у потпуности били на истој

¹⁴⁶ Турски председник владе Исмет Инени и министар иностраних послова Ружди Арас посетили су 20. септембра Софију. Они су уверавали бугарску владу да грчко-турски пакт није био уперен против Бугарске и настојали су да је придобију за приступ пакту. Пошто у томе нису имали успеха, предложили су закључење сличног пакта између Бугарске и Турске. Међутим, Бугари су и то одбили, те је резултат посете турских државника било продужење турско-бугарског пакта о пријатељству из 1929. године. Бугарски посланик у Анкари Никола Антонов изјавио је Александру Вукчевићу да већина бугарских политичара и даље верује да је пакт између Грчке и Турске био уперен против Бугарске и Југославије, на шта је Вукчевић закључио да је већина бугарских политичара сматрала да је потребно да се ове две земље споразумеју на рачун Грчке и Турске. *Извештаји МИП-а*, IV, 320–321; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 67.

¹⁴⁷ *Извештаји МИП-а*, IV, 319–320.

¹⁴⁸ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Ст. Бр. 333 од 15. септембра 1933; Павле Јевтић ЦПБ-у Ст. Бр. 334 од 19. септембра 1933; „Отварање изложбе слика седморице бугарских уметника“, *Време*, 25. септембар 1933, 3.

¹⁴⁹ Опширније о Југословенско-бугарској лиги у: Бојан Симић, „Југословенско-бугарска лига у Београду“ у: *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Зборник радова*, књига 1, гл. и одг. уредник Владан Јовановић, Београд, 2015, 161–177.

¹⁵⁰ *Извештаји МИП-а*, IV, 321.

¹⁵¹ „Југословенско-бугарска лига основана је јуче у Београду“, *Политика*, 25. септембар 1933, 5–6. За критику рада оснивачке скупштине погледати: ДАС, ЛФТД, ТД-253.

¹⁵² „Бугари из Видина посетили Неготин“, *Политика*, 26. септембар 1933, 4.

¹⁵³ *Извештаји МИП-а*, IV, 321; „Југословенско-бугарски клуб у Софији“, *Политика*, 30. септембар 1933, 2.

¹⁵⁴ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 70; E. Campus, n. d., 63.

линији. Зазирући од једностраног југословенско-бугарског зближења, Румунија је тежила да се на зближењу са Бугарском ради паралелно. По сагласности Савета за посету југословенског краља Бугарској, румунски министар иностраних послова Николае Титулеску је захтевао да после састанка краља Александра и Бориса у Евксинограду дође и до састанка бугарског и румунског краља. Југословенски суверен је инсистирао да се процес зближења са Румунијом одложи док се не рашчисти терен за југословенско-бугарско зближење. Међутим, Румуни су се томе противили, посебно Титулеску који је био непопустљив, што је навело краља Александра да љутито напусти састанак. Ипак, ствар је врло брзо изглађена.¹⁵⁵

По завршетку састанка Савета Мале антанте, краљ Александар је на разарачу „Дубровник“ посетио Бугарску, Турску и Грчку.¹⁵⁶ Званично, путовање је требало да има чисто приватни карактер, на шта указују инструкције министра иностраних послова Богољуба Јевтића југословенском посланику у Анкари Мирославу Јанковићу.¹⁵⁷ Исте инструкције су издате и југословенским представницима у Бугарској, јер на дочеку југословенског краљевског пара није било ни посланика Александра Вукчевића ни конзула у Варни Ђорђа Ивковића.¹⁵⁸ По приближавању „Дубровника“ бугарској обали 3. октобра 1933, краљ Борис се попео на брод и дочекао југословенски краљевски пар, после чега су се искрцали на обалу и одвезли у Евксиноград, где су наставили разговор започет на броду.¹⁵⁹ О току самог разговора сведоче нам извештаји француског посланика у Београду Емила Нејжара о разговору са краљем Александром¹⁶⁰ и чехословачког посланика у Букурешту Јана Шебе о разговору са југословенским колегом Бошком Чолак-Антићем, коришћеним од стране како југословенске¹⁶¹ тако и бугарске историографије.¹⁶²

Судећи према француском посланику, краљ Борис је пре свега саопштио краљу Александру своја страховања да ће отказати посету због комитских активности у рејону Ђевђелије крајем септембра¹⁶³. Александар му је одговорио да није намеравао да одступи од усвојеног плана, како би показао да је трајни споразум између две земље немогућ уколико не дође до уништења ВМРО и одрицања Бугарске од територијалних аспирација на рачун Југославије. Борис је покушао да се оправда да није имао никаквих веза са упадом комита, на шта му је Александар одговорио „као један балкански владар другом“ да обојица знају да је са „комитацијама“ могуће рашчитити уколико се то жели¹⁶⁴. Жалећи се на то какву му је земљу оставио отац краљ Фердинанд, подложну утицајима са стране, Борис је напоменуо да није преузео обавезе ни према коме, не желећи да понови авантуристичку политику. Чак је напоменуо Мусолинију да је будућност Бугарске била у споразумевању са Југославијом.¹⁶⁵

¹⁵⁵ ЧИБИ, III, № 68, 203–204; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 71; Б. Глигоријевић, *н. д.*, 144–145.

¹⁵⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 71.

¹⁵⁷ АЈ, 370–7–34, листови 41–43.

¹⁵⁸ АЈ, 370–26–75, лист 84; ИАБ, Легат Косте Ст. Павловића - 2768, Дневник за 1933. годину, унос за 3. октобар 1933 (даље: ИАБ, 2768).

¹⁵⁹ „Срдчан дочек југословенских суверена у Евксинограду“, *Политика*, 4. октобар 1933, 1.

¹⁶⁰ Извештај француског посланика се у извесним деловима поклапа са записима Мирослава Спалајковића о сусретима двојице владара, бележеним током разговора са краљем децембра 1933, због чега га сматрамо веродостојним. Разлика је у томе што их Спалајковић датира у децембар и тадашњи сусрет Александра и Бориса у Београду. Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 195–196.

¹⁶¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 71–72.

¹⁶² Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 16–17.

¹⁶³ Крајем септембра 1933. у два наврата је дошло до комитског упада у рејону Ђевђелије. Двојица комита су 26. септембра поставили једну „паклену машину“ у самој вароши при чему је погинуло двоје, а рањено пет лица. Три дана касније, група од 15 комита се појавила у с. Степанову код Ђевђелије, при чему је поставила две експлозивне направе на пругу Удово - Ђевђелија. Откривене од стране месног становништва, комите су приморане да се под борбом повуку натраг у Грчку. Југословенско Посланство у Софији је ове активности македонствујушких везивало за започет процес споразумевања између Југославије и Бугарске. *Извештаји МИИП-а*, IV, 322–323.

¹⁶⁴ Према Кости Тодорову, који се видео са краљем Александром по његовом повратку у Београд, Борис је због страха од михајловиста одбио савез који му је понудио краљ Александар. Истовремено, југословенски владар га је обавестио о притиску Румуније и Турске за што скорије потписивање балканског пакта, што је он одлагао докле год се не пронађе начин и за приступ Бугарске. К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 252.

¹⁶⁵ *DDF*, IV, № 292, 538–539; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 16–17.

С тим у вези, Борис је покренуо питање уступања Западних покрајина Бугарској и отварања бугарских школа и цркава у Вардарској бановини¹⁶⁶, као услов за вођење политике споразумевања. Краљ Александар је одбио те услове¹⁶⁷, територијалне из стратегијских и политичких разлога, а културне због могућности обнављања раније српско-бугарске борбе у Османском царству. Према краљу Александру, Борис је видевши одбијање свих својих захтева, признао да би и он поступио на исти начин.¹⁶⁸ Двојица владара су разговарала и о бугарско-румунским односима. О томе постоји сачуван телеграм министра Двора Милана Антића упућен са разарача „Дубровник“. Обавестивши краља Александра о добијеном позиву за састанак са краљем Каролом, краљ Борис је навестио да би радије пре тога посетио Београд. Александар му је одговорио да Карол већ дуже времена жели да се састане са њим, због чега му је саветовао да оде на састанак и „не прави питање о првенству пута“, јер су Југославија и Румунија потпуно сагласне по питању спољне политике.¹⁶⁹

Посети југословенског краљевског пара Бугарској придаван је врло велики значај у светској штампи, која је и поред наглашеног породичног карактера посете, састанак југословенског и бугарског суверена везивала како за сређивање односа на Балкану тако и југословенско-бугарских односа. Бугарска штампа је такође посети посветила опширне коментаре, констатујући побољшање атмосфере између две земље. Поводом тога, поједини листови су изражавали наду да ће две владе искористити тај повољан моменат за решавање „нерешених питања“: мањинског проблема и враћање Западних покрајина Бугарској, док су други са одушевљењем говорили о будућем савезу између две земље, којим је Бугарска једино могла да оствари своје аспирације у Тракији.¹⁷⁰ Званично, бугарски краљ је сусрет у Евксинограду оценио као користан, будући да је, како је извештавао британски посланик у Софији, Борис веровао да лични контакти доприносе успостављању поверења.¹⁷¹ Своје задовољство посетом изразио је и на отварању редовног заседања Народног собрања крајем октобра.¹⁷² Никола Мушанов је у разговору са чехословачким послаником у Софији сусрет означио као историјски догађај, сматрајући да ће, уколико дође до зближења између Југославије и Бугарске, нестати и балканског питања,¹⁷³ док је румунском посланику Васили Стојки саопштио да је зближење са Југославијом „могуће и пожељно“, али да је првенствено требало решити питање бугарских мањина, додајући да је Југославија непопустљива по питању status quo-a.¹⁷⁴

Краљ Александар је, судећи према чехословачком посланику у Београду, као најважнији део свог пута означио посету Бугарској. Сматрао је да је у народу постојала обострана жеља за зближењем, против чега је деловао ВМРО, извесни виши кругови, као и Италија која је подстицала контакте између Бугарске и Мађарске¹⁷⁵. Због тога је Александар

¹⁶⁶ Министар Двора Милан Антић је забележио да је краљ Борис покренуо питање слободне продаје и растурања бугарских листова у Јужној Србији, на шта је краљ Александар одговорио да то питање треба да решавају владе уз напомену да нема ништа против тога „уколико се ти фактори сложе“. Антић је ову Борисову иницијативу критиковао као отварање залечених рана. АСАНУ, 14.387, документ бр. 8635; *Исто*, документ 10.443, стр. 26.

¹⁶⁷ Насупрот томе, бугарска полиција је од свог повереника добила информације да је краљ Александар изразио спремност за уступање Бугарској Западних покрајина и Струмице, као и дипломатску подршку по питању бугарских ревандикација према Грчкој. Заузврат тражио је дефинитивно ликвидирање македонског питања и бугарску неутралност у случају југословенског рата са Италијом или Мађарском. Ови захтеви су били одбијени од бугарске стране. Здравка Мичева, „Балкански пакт и българио-југославските отношения (1933–1934 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1971), 15.

¹⁶⁸ *DDF*, IV, № 292, 539. Слично је чехословачком посланику у Букурешту саопштио тамошњи југословенски посланик. *ЧИБИ*, III, № 63, 195–196; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 71–72.

¹⁶⁹ *AJ*, 370–31–89, лист 148; Б. Глигоријевић, *н. д.*, 146.

¹⁷⁰ *AJ*, 370–26–75, лист 83; *Извештаји МИП-а*, IV, 367.

¹⁷¹ *Цар Борис III*, I, № 130, 268–269.

¹⁷² *Исто*, № 131, 270; *Извештаји МИП-а*, IV, 367.

¹⁷³ *ЧИБИ*, III, № 69, 209.

¹⁷⁴ Е. Campus, *н. д.*, 64.

¹⁷⁵ Средином октобра 1933. Софију и Анкару су посетили мађарски председник владе Ђула Гембеш и министар иностраних послова Калман Кања. Њима су по пристизању у Софију, према оцени југословенског Посланства у

сматрао да уколико Бугарска заиста жели зближење, да је њен ред да то и докаже.¹⁷⁶ Ипак, није гајио велике наде да ће се Бугарска споразумети са било којим својим суседом, сматрајући да ће радије да остане изолована него да призна границе успостављене Нејским мировним уговором. Француски посланик Нејжар је стекао утисак да је краљ Александар тежио да преговорима дође до балканског Локарна, који би гарантовао постојеће границе и удружио Југославију, Румунију, Турску и Грчку, без учешћа Бугарске и Албаније.¹⁷⁷

Богољуб Јевтић је сматрао да сусрет двојице владара у Евксинограду није битно изменио југословенско-бугарске односе. Према њему, Југославија је учинила све што је могла да се приближи Бугарској, али да је ова и даље стварала потешкоће, због чега је требало превазићи још много препрека да би се дошло до стварног зближења. На крају је додао да што се тиче односа са источним суседом, није требало гајити никакве илузије и да ће, уколико Бугари и даље буду допуштале активности Македонског комитета, доћи до поновног затварања југословенске границе. Што се тиче балканског Локарна, Јевтић такође, као краљ Александар, није рачунао на учешће Бугарске и Албаније.¹⁷⁸

Контакте између две јужнословенске краљевине пажљиво је пратила и британска дипломатија, закључивши да образовање једног балканског савеза није било могуће без југословенско-бугарског зближења. Ипак, британски посланик у Београду Невил Хендерсон је на Бугарску гледао као једину препреку остварењу овог савеза, будући да се није одрицала својих територијалних претензија. Истовремено, није веровао у искреност бугарске стране по питању зближења са Југославијом, док је сматрао да постоји могућност југословенских уступака, али да до њих неће доћи пре добијања уверења о бугарској лојалности и признању *status quo*-а. Због тога је био мишљења да не би било опортуно вршити притисак на Југославију за давање тих уступака. Са друге стране, британски посланик у Софији Сидни Вотерлоу је, узимајући у обзир повољну атмосферу насталу посетом краља Александра Евксинограду, предлагао заједнички британски и француски наступ у Београду, што би могло да доведе до помака у македонском питању. Његова сугестија је била да југословенска влада, и то на личну одлуку краља Александра, омогући мањинама у земљи основну наставу на матерњем језику у оним општинама где би се за то изјаснило 20 породица. По Вотерлоуу, то не би угрозило „политику асимиловања“ Јужне Србије, а допринело би повећању југословенског угледа у свету и ојачало бугарску владу у борби против ВМРО. Напоследку, тај југословенски гест би допринео и решавању других међусобица.¹⁷⁹ Пар дана по Вотерлоуовом предлогу, Хендерсон је упитао Јевтића постоји ли могућност за извесне културне и просветне уступке у Македонији, на шта му је овај одговорио да не би могло ништа да се уради а да не дође до поремања постојећих односа.¹⁸⁰

Француски посланик у Софији Камбон је подржао идеју свог британског колеге, предлажући новембра 1933. сличан план Ке д' Орсеју: отварање бугарских школа само у Западним покрајинама, које су до пре извесног времена биле у саставу Бугарске. Позивао је и на „концентричну и дискретну“ акцију Француске и Британије, како проиталијански елементи у Бугарској не би прекинули започети процес југословенско-бугарског

Мађарској, приређене овације, чиме је посета добила обележје ревизионистичке манифестације. Том приликом су Гембеш и Кања обавештени да Бугарска неће мењати правац своје спољне политике (АЈ, 370–30–85, лист 180; *Извештају МИП-а*, IV, 390). Коста Павловић се у свом дневнику осврнуо на ову посету, бележећи да је Гембеш у својој здравици подвукао братство бугарског и мађарског оружја током рата, те да је по одласку изјавио изасланицима Македонског комитета да постоји могућност да поново цивилно одело замене униформом (ИАБ, 2768, Дневник за 1933, унос за 29. октобар 1933). О писању мађарске штампе и ставу тамошњих политичких кругова поводом сусрета двојице краљева током 1933. видети извештаје дописника ЦПБ-а из Будимпеште: АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској - Будимпешта (396), фасцикла 21, јединица описа 48, листови 794, 829, 837–842.

¹⁷⁶ *ЧИБИ*, III, № 70, 211–212.

¹⁷⁷ *Исто*, № 61, 193; *DDF*, IV, № 292, 539; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 72.

¹⁷⁸ *ЧИБИ*, III, № 62, 194–195; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 72.

¹⁷⁹ *Živko Avramovski, „Stav britanske diplomatije prema sklapanju balkanskog sporazuma (1933–1934)“, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 16, (1983), 145–147.

¹⁸⁰ *Isto*, 147.

зближења.¹⁸¹ Ипак, анализирајући извештаје својих представника на страни, Форин Офис је средином новембра 1933. заузео став да се, будући да није било могућности да се Југославија принуди на давање концесија, не врше никакви кораци у том правцу.¹⁸²

Насупрот Француској и Британији, Италија није повољно гледала на промену бугарске спољнополитичке оријентације, будући да је она тежила образовању трипартитног пакта који би поделио Балкан на два супротстављена тора. Са друге стране, у Београду су били задовољни таквом бугарском оријентацијом јер је Бугарска, како наводи историчар Ладислав Деак, требало да представља једну „од бројних компонената“ којима би се слабио италијански утицај на Балкану. Поред Балкана, Италија је притисак на Југославију вршила и преко Подунавља, покушавајући да наметне свој утицај у Аустрији. То се посебно видело у плану италијанског дипломате Фулвија Сувича о привредној сарадњи подунавских земаља, који су чланице Мале антанте осудиле на свом састанку у Синаји септембра 1933. године. Због тога је пут краља Александра у балканске земље почетком октобра предузет са циљем испитивања могућности образовања једног балканског споразума чија би функција, поред консолидације Балкана, била и спречавање италијанске експанзије.¹⁸³ Опасност која је Југославији претила од стране Италије, утицала је на краља Александра да током новембра 1933. изврши преоријентацију југословенске спољне политике и сигурност земље базира на сарадњи са Немачком. Ова одлука није била моментална, већ се искристалисала развојем догађаја током прве половине 1933. године.¹⁸⁴

У складу са усвојеним одлукама на синајској конференцији Мале антанте, после посете краља Александра Бугарској, Турској и Грчкој, на пут у балканске земље је кренуо румунски министар иностраних послова Николае Титулеску. У бугарску престоницу стигао је 12. октобра 1933, где је водио разговоре са краљем Борисом и председником владе Николом Мушановим. Вече пред полазак за Цариград, Титулеску је примио југословенског и чехословачког посланика у Софији, саопштавајући им да је Борису и Мушанову говорио „врло енергично и одређено“. Рекао им је да је Мала антанта против сваке ревизије мировних уговора, те да се то стање једино може променити ратом. Што се тиче Румуније, нудио је економске и мањинске концесије, уз реципроцитет Бугарске, док ништа није могао да предложи у име Југославије.¹⁸⁵ Инсистирао је на потреби директног зближења, без утицаја великих сила, стављајући пред Бугарску две могућности: зближење са Малом антантом или њено потпуно изоловање. Даље је изјавио да је по његовом мишљењу успео да разбије све илузије које је имала бугарска влада, констатујући очевидно попуштање, које је настало састанком југословенског и бугарског краља, што је омогућило и његов долазак у Софију. Том приликом, Титулеску је уговорио да се сусрет између краља Карола и краља Бориса одржи крајем октобра 1933. на Дунаву, што је била жеља бугарског монарха.¹⁸⁶

Према наводима Живка Аврамовског, чехословачка и британска дипломатска грађа је указивала да је посета румунског министра иностраних послова учињена из страха од једностраног југословенско-бугарског зближења. Због тога је на синајској конференцији условио одлазак краља Александра у Евксиноград, својом посетом Софији после тога, чиме би се паралелно поред зближења са Југославијом, радило и на румунско-бугарском зближењу. Следећа контрадикторност се односила на његов наступ пред бугарским краљем и

¹⁸¹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 21–22.

¹⁸² Ž. Avramovski, „Stav britanske diplomatije prema sklapanju balkanskog sporazuma“, 147.

¹⁸³ Ladislav Deak, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, XIV–XV, (1982), 181–183; С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 748–749.

¹⁸⁴ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 748–749.

¹⁸⁵ Једна од тема разговора било је и подизање моста на Дунаву између Румуније и Бугарске. Према подацима које је Титулеску дао југословенском посланику у Анкари, Мушанов је покренуо то питање, на шта му је Титулеску одговорио да је Румунија већ преузела обавезе о подизању једног таквог моста између ње и Југославије, која има велике интересе по том питању. Због тога је предложио постизање тројног споразума између Југославије, Румуније и Бугарске по питању подизања моста. АЈ, 370–31–89, листови 151–152.

¹⁸⁶ АЈ, 370–31–89, лист 149; АЈ, 395–29–276, лист 106; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 73–74; E. Campus, *n. d.*, 64–65.

председником владе. Док је Титулеску саопштио југословенском и чехословачком посланику да је једино говорио у име Румуније, југословенски војни кругови су располагали подацима да је ипак говорио у име Мале антанте. Наиме, почетком новембра 1933. Румунију је посетила група југословенских генерала како би учествовала на прослави светог Михаила у Букурешту. Том приликом су обавестили чехословачког посланика Шебу о незадовољству политичких кругова у Београду Титулескуовим наступом у Софији.¹⁸⁷ Један неименовани генерал је чак изјавио „да су југословенски војници радије за споразум са Бугарском, него за пакт са Турском и Румунијом“.¹⁸⁸

Састанак румунског и бугарског краља одржан је 30. октобра 1933. на Дунаву. Прво је Борис посетио Ђурђево, да би потом Карол дошао у Русе. Затим су оба владара са свитом изашла бродом на Дунав где су водили разговоре. Неколико дана пре овог сусрета, Титулеску је, завршавајући своју туру по Балкану, посетио Београд где је разговарао са краљем Александром и Богољубом Јевтићем. Том приликом је договорено да румунски наступ буде такав да Бугари не стекну утисак да су окружени и да морају деловати под притиском. Из истог разлога није требало представљати пакт између Југославије, Румуније, Грчке и Турске као свршен чин. Међутим, Румуни су говорили изван договореног. Краљ Карол је саопштио бугарском краљу да за Бугарску није било другог избора него да се прикључи балканском пакту о ненападању и гарантовању граница, који би требало да буде потписан на десет година. На то је Борис инсистирао да се по том питању не врши никакав притисак на Бугарску, јер њено јавно мњење не би на то пристало без уступака друге стране, напомињући да би минимум представљао излазак на Егејско море и повољно решење мањинског питања. О изласку Бугарске на Егејско море разговарали су и Титулеску и Мушанов, при чему је румунски министар иностраних послова изјавио да се једино може говорити о изласку у економском смислу.¹⁸⁹

Према југословенском посланику у Софији, Титулеску је на састанку, коме су присуствовали још и Никола Мушанов, бугарски посланик у Букурешту и румунски посланик у Софији, изнео, за разлику од софијских разговора, један конкретан предлог. Напомињући да то чини у име Југославије, Румуније, Грчке и Турске, Титулеску је понудио бугарској влади потписивање једног пакта о међусобном гарантовању постојећих граница. У случају бугарског прихватања предлога, Титулеску је изнео готовост свих суседних држава да учине све што је могуће за економско јачање Бугарске: Румуни по питању моста на Дунаву и транзита робе, Југословени такође по питању транзита, Грци по питању слободне зоне у Солуну и трговинског уговора, што су нудили и Турци. Наравно, све понуде су биле условљене бугарским потписивањем пакта. Међутим, Мушанов је остао при свом ставу да закључење гарантних пактова није било потребно, већ да су мировни уговори били довољни „само би их требало примењивати“. Ипак, није одбио предлог румунског министра иностраних послова, изјављујући да је неопходно да га пре тога проучи. Поред наведеног, расправљани су и билатерални румунско-бугарски односи, при чему је договорено постизање споразума о бугарским мањинама у Добруци и румунских мањина у околини Видина. Истовремено, уговорена је и посета бугарског краљевског пара Синаји за јануар 1934. године.¹⁹⁰

Политички и дипломатски кругови у Букурешту су делили мишљење да сусрет на Дунаву неће довести до значајних промена, те да Бугарска неће променити своју политику, чак штавише, покушаће да извуче из тренутне ситуације што више, будући да је била свесна свог значаја за италијанску балканску политику.¹⁹¹ По завршетку сусрета, Мушанов је изјавио чехословачком посланику у Софији да је Бугарска највећи значај придавала односима са Југославијом, сматрајући да је тренутна ситуација веома повољна за зближење,

¹⁸⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 73–74.

¹⁸⁸ Цитирано према: *Isto*, 74.

¹⁸⁹ *Isto*, 79–80; *ЧИБИ*, III, № 68, 205–206.

¹⁹⁰ *AJ*, 395–29–276, листови 110–112.

¹⁹¹ *ЧИБИ*, III, № 68, 207–208; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 81.

јер су готови сви посланици у Народном собрању гласали за зближење са Југославијом.¹⁹² За исти правац се изјаснила и Тракијска организација. Прво су то исказали њени омладинци на свом VIII редовном конгресу почетком октобра у Крпали, а затим и сама Организација на свом Конгресу одржаном крајем октобра 1933. у Софији. То је уједно био и први конгрес на којем није било представника Македонског националног комитета.¹⁹³ Југословенско Посланство у Софији је то оценило као дефинитивно разилажење двеју организација по питању бугарске спољне политике, будући да су Тракијци „данас највећи поборници политике зближења са Југославијом“, преко које су видели остварење својих циљева.¹⁹⁴

Почетак новембра су такође обележиле манифестације југословенско-бугарског пријатељства. При свом повратку из Анкаре, група југословенских новинара је два дана провела у Софији као гост бугарских новинара. Том приликом су примљени и од стране бугарског председника владе Николе Мушанова.¹⁹⁵ Узвратна срчаност је приређена у Југославији бугарским новинарима који су се враћали из Немачке. Том приликом, они су посетили Оплепац и имали прилике да разговарају са шумадијским сељацима. По повратку у Бугарску, у својим листовима су изнели утиске из Југославије, констатујући расположење свих слојева за зближење са Бугарском.¹⁹⁶ Истовремено са југословенским новинарима, у Бугарску је пристигло 40 чланова Ротари клуба из Југославије на челу са гувернером југословенског дистрикта Миланом Стојадиновићем. Поред њега, „од познатијих имена“ допутовали су адмирал у пензији Драгутин Прица и Стеван Павловић, бивши помоћник министра иностраних послова. Југословенски ротаријанци су позвани у Бугарску како би присуствовали оснивању првог бугарског ротари клуба, на чијем челу је био Тодор Недков, доскорашњи бугарски посланик у Бечу.¹⁹⁷ Утиске Милана Стојадиновића из Софије објавио је лист *Политика* на насловници. Поред осврта на „херметички“ затворену југословенско-бугарску границу¹⁹⁸, Стојадиновић је изнео да је у разговору са Бугарима дошао до закључка

¹⁹² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 81.

¹⁹³ *Isto*, 82; *Извештаји МИП-а*, IV, 370, 417.

¹⁹⁴ *Извештаји МИП-а*, IV, 417. Неосуђивање конгресних резолуција Тракијске организације од стране југословенске владе посебно је узнемирујуће деловало на грчко Посланство у Софији. Страхујући од све чешћих показатеља побољшања југословенско-бугарских односа, Грчка је са своје стране тежила да потенцира добре односе са Југославијом. У том смислу је била карактеристична бројност грчке делегације на откривању грчког војног гробља у Пироту новембра 1933. године (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 83). Опширније о „тракијском питању“ у: Стајко Трифионов, *Българското национално-освободително движење в Тракия 1919–1934*, Софија, 1988.

¹⁹⁵ *Извештаји МИП-а*, IV, 417; „Југословенски новинари у Софији“ и „Новинари код г. Мушанова“, *Политика*, 5. новембар 1933, 3.

¹⁹⁶ *Извештаји МИП-а*, IV, 417; „Београд и Софија треба да се споразумеју“ и „Г. Крапчев о симпатијама према Бугарској у Југославији“, *Време*, 23. новембар 1933, 3; Здравка Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години (1933–1940 г.), *Исторически преглед*, кн. 3, (1967), 9–10. Приликом боравка бугарских новинара у Београду, са неколицином је разговарао Славе Иванов, блиски сарадник Танасија Динића. Поред изнесених симпатија за свој пријем и потврде да је народ у Југославији за зближење са Бугарском, директор листа *Зора* Данаил Крапчев је саопштио Иванову да се манифестацијама не може доћи до тог зближења. Конкретно, изјавио је да до њега неће доћи без давања права бугарским мањинама у Македонији. Истог захтева, Бугарска би могла да се одрекне уступањем Босилграда, Цариброда и дела Македоније до Вардара. На примедбе Иванова да Бугарска не може очекивати такве уступке, Крапчев је одговорио да у том случају нема разлога за зближење: „Чекаћемо ревизију уговора - она мора да дође. Немци се оружају усиљено и ако се не буде хтео рат мора да се да ревизија уговора“. ДАС, ЛФТД, ТД-278.

¹⁹⁷ „Долазак чланова Ротари-клуба у Софију“, *Политика*, 5. новембар 1933, 5; „Први ротари клуб у Софији“, *Правда*, 8. новембар 1933, 2.

¹⁹⁸ Сведочанство о југословенско-бугарској граници оставио је некадашњи капетан Југословенске војске Арсеније Јанковић, који је децембра 1933. преузео гранични вод на тремећи Југославије, Бугарске и Грчке. Под својом командом имао је шест караула на међусобном растојању до једног km. Истовремено, рејони појединих граничних чета на мање угроженим одсецима износили су и по 30 и више km. „Обезбеђење границе се састојало из густог распореда војника, дуж граничне линије, дању и ноћу, у свим годишњим добима и разних препрека. Поред тога, одмах иза граничне линије са наше стране дуж целог овог дела границе, била је постављена тзв „засака“ од дрвета. То су у ствари посечене дебље гране и шибље са лишћем, па густо међусобно укрштене, висине преко два метра, тако да онај који покушава да илегално уђе из Бугарске у Југославију, мора прво кроз засеку да се провуче, што је било доста тешко, а поред тога, ноћу, при провлачењу

да „код њих“ влада повољна атмосфера за зближење два народа, те да је већина Бугара у основи расположена за споразум са Југославијом, а да би се до тога дошло потребно је кренути од почетка: међусобно упознавање преко излета, састанака, конгреса.¹⁹⁹ Овај текст Милана Стојадиновића, пренело је затим неколико бугарских листова.²⁰⁰

Увидевши до којих размера се политика споразумевања са Југославијом „примила“ у Бугарској, михајловисти ВМРО су покушали да јој парирају уз ангажман „иностраних пријатеља“. Међутим, предузети кораци завршени су безуспешно. Хрватски емигрант Марко Дошен, ангажован да по Бугарској делује против идеје зближења, онемогућен је у тој намери у самом почетку, забраном одржавања конференција. Бугарску је током новембра 1933. посетио и сер Едвард Бојл, председник Балканског комитета у Лондону. Иако промакедонски оријентисан, Бојл је по пристизању у Софију изјавио новинарима да тренутак није био погодан за разговоре о ревизији мировних уговора, што је изазвало незадовољство Македонаца.²⁰¹

Очевидно побољшање југословенско-бугарских односа изазивало је немир код преосталих балканских земаља. Посебно је бугарско одбијање да приступи балканском пакту наводило на мишљење да предстоји једнострано споразумевање између Југославије и Бугарске. Због тога су Румунија, Турска и Грчка биле одлучне да „неутралишу Бугарску“ било њеним ангажманом пактом упеторо било потписивањем пакта учетворо без Бугарске.²⁰² У исто време је дошло и до промене француског става: од подршке пакта петорице прешло се на заступање четворног пакта, изражавајући чак незадовољство што се одуговлачило са његовим потписивањем како би се придобила Бугарска.²⁰³ То је, према сведочењу Косте Тодорова, изазвало велику нервозу код краља Александра. Позвавши Тодорова у Нишку Бању, где је био на одмору, Александар му је изјавио да је био спреман да у случају склапања савеза врати Бугарској Цариград и Босиљград. Добивши одобрење краља Александра, Тодоров је о томе известио бугарског посланика у Београду Георги Кјосеиванова, који је у поверењу пренео Софији ову незваничну понуду. Тодоров је по повратку у Софију разговор са југословенским краљем саопштио и Петку Пенчеву, будући да је овај био пријатељ са бугарским председником владе. Међутим, Мушанов ову понуду није узимао за озбиљно.²⁰⁴

Са друге стране, предузимани су озбиљни кораци за образовање балканског пакта. То се посебно видело по држању Турске, која је усвојила антиревизионистичку политику. Председник Турске Кемал Ататурк је то отворено рекао румунском министру иностраних послова Титулескуу приликом његове посете Анкари средином октобра 1933. године. Он је тада предложио склапање пакта о гарантовању граница, што је Титулеску одбио уз

кроз засеку одаје га шушањ сувог лишћа и пуцкетање грања. Иза засеке, са наше стране, биле су ископане „вучје јаме“ - рупе, шахматно распоређене, са дрвеним шиљцима, окренутим нагоре. Све је то било маскирано травом. Иза вучјих јама, био је трећи ред препрека, минске препреке. У ствари, минске препреке састојале су се од мине (преправљене топовске гранате) и разапете танке жице између два кочића који су били на растојању 10 до 20 метара. На једном делу жице била је прикључена мина, па ако би неко налетео на разапету жицу, ударна игла би се активирала, ударила би у капислу и изазвала експлозију мине. Најзад, у стотетарском појасу, рачунајући од граничне линије па у дубину наше територије, ради прегледности, све је дрвеће било посечено и трава редовно кошена. Иза свих ових различитих препрека налазио се распоред заседа, на сваких 50 до 100 метара. То су заправо били ископани заклони за седећи став (понекад и за стојећи или лежећи став) и маскирани, у којима су се граничари налазили преко целе ноћи“ (АСАНУ, Заоставштина Арсенија Јанковића (14550), *Мој живот. Записи о догађајима и људима од 1915. до 1975. године*, листови 44–45). Упоредити са: Александар Живоћић, „Извештај генерала Драгутина Милутиновића о стању на граничном фронту према Бугарској 1926.“, *Токови историје*, бр. 3, (2015), 169–188.

¹⁹⁹ „Утисци из Софије“, *Политика*, 14. новембар 1933, 1–2.

²⁰⁰ АЈ, 37–94–527, листови 177, 186–187.

²⁰¹ *Извештаји МИП-а*, IV, 417–418.

²⁰² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 251.

²⁰³ Isto; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 86.

²⁰⁴ K. Todorov, *Balkan Firebrand*, 252–253; Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 183.

образложење да би то izazvalo сумњу код Бугара. Због тога је 17.октобра потписан румунско-турски Пакт о пријатељству, ненападању, арбитражи и измирењу.²⁰⁵

Напоредо са Румунима, Турци су о склапању пакта преговарали и са Југословенима, при чему је дофоворено да се потписивање изврши у новембру. Пре одласка у Југославију, турски министар иностраних послова Ружди Арас је посетио Атину где је званично изјавио да је Турска противна ревизији међународних уговора. Одатле је продужио за Београд где је 27. новембра 1933. са Богољубом Јевтићем потписао Пакт о пријатељству, ненападању, правном регулисању спорова, концилијацији и арбитражи. Том приликом су вођени и разговори око могућег чвршћег повезивања Југославије, Турске, Румуније и Грчке како би се очувало постојеће стање и мир на Балкану. Стога, иако је Југославија тежила склапању пакта између пет балканских земаља сматрајући то као најидеалније решење, није одбацивала ни идеју четвоространог споразума. На такву опцију је наводила тежња за гарантовањем територијалног status quo-a.²⁰⁶

При повратку у Анкару Ружди Арас је поново посетио Софију безуспешно покушавајући да приволи Бугарску балканском пакту.²⁰⁷ Према извештају југословенског Посланства у Софији, потписивање југословенско-турског пакта је izazvalo незадовољство у Бугарској, при чему је оно искључиво било усмерено на Турску. Истовремено, створило је врло добро расположење пред посету бугарског краљевског пара Београду.²⁰⁸

Бугарска дипломатија још увек није могла да проникне у југословенску спољнополитичку оријентацију. Да је то неопходно учинити, упозаравао је бугарски посланик у Атини Петар Нејков. Он је, анализирајући држање југословенских делегата на Четвртој балканској конференцији одржаној у Солуну од 5. до 11. новембра 1933, закључио да је Југославија тежила самосталности у балканској политици, невезано за становишта Румуније, Грчке и Турске.²⁰⁹ Југословенски делегат Чедомир Ђурђевић је писао да су остали учесници конференције приметно страховали од процеса југословенско-бугарског зближења. Због тога је упутио лично писмо председницима румунске, грчке и турске делегације наглашавајући дужност Југословена да омогуће бугарско приступање балканском пакту.²¹⁰ На конференцији је забележена сарадња југословенских и бугарских делегата у свим комисијама, изузев политичке, што је један од учесника нашао за „занимљиво“ јер су и једни и други одлучно избегавали међусобне препирке.²¹¹ Свакако, један од значајнијих резултата конференције било је бугарско потписивање нацрта општег Балканског политичког пакта, уз извесне резерве.²¹²

Према томе, план о привлачењу Бугарске балканском споразуму није напуштан. Извештавајући посланика у Паризу Мирослава Спалајковића о „потпуном споразумном“ деловању са Турском и Грчком „у сређивању балканских односа“, Богољуб Јевтић га је обавестио да ће се приликом посете бугарског краљевског пара Београду децембра 1933. деловати у правцу приступања Бугарске балканском споразуму²¹³. „Бугарска има разлога да

²⁰⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 75.

²⁰⁶ Isto, 75, 83–85; V. Bystrický, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934“, 350–351, 359–360; Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941*, Косовска Митровица, 2018, 77–80.

²⁰⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 85.

²⁰⁸ Isto; *Извештају МИП-а*, IV, 416–417.

²⁰⁹ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 828–829.

²¹⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 101–102.

²¹¹ С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 828. Ипак, забележени су и извесни „испади“. Тако је супруга председника бугарске националне групе Јанка Саказова учесницима конференције делила апел о миру на Балкану којим је захтевана подела Југославије на шест посебних држава, уз образовање посебне Македоније и Тракије и извесно територијално проширење Бугарске. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 102.

²¹² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 101–102.

²¹³ Краљ Александар је француском посланику Нејжару изјавио, приликом њиховог разговора 27. новембра, да ће ова посета, као и предвиђени сусрет Бориса и Карола у јануару 1934, представљати последњи напор за привлачење Бугарске балканском пакту. Нејжар је том приликом, начувши да поједини војни кругови прижељкују приступању Бугарске Малој антанти насупротив формирању балканског пакта, предочио краљу

се не издваја и не осамљује већ напротив, са поверењем да иде уз Југославију“. Ипак, нагласио је да постоји и опција без Бугарске. „Ако буду разумели ситуацију и прилике, биће најбоље, ако не, идемо даље и без њих“.²¹⁴ Јевтић је потом слично саопштио и посланику у Анкари и сталном делегату при Друштва народа. Говорећи о четворном споразуму, Јевтић је саопштио да се жели и прилазак Бугарске, али да уколико до тога не дође „споразум четири земље биће довољан и ефикасан да сачува данашњи статус кво на Балкану, уосталом увек отворен приступу Бугарске“.²¹⁵ У сваком случају, решеност Југославије да побољша односе са својим источним суседом огледала се у чињеници да је одлучено да се из Софије опозове дотадашњи посланик Александар Вукчевић и на његово место упути Александар Цинцар-Марковић, саветник југословенског Посланства у Паризу, за кога је затражен агреман крајем новембра 1933. године.²¹⁶

Званична посета бугарског краљевског пара и председника владе Николе Мушанова Југославији била је од 10. до 13. децембра 1933. године. Међутим, бивши ађутант краља Бориса поморски капетан Коста Скутунов у својим сећањима наводи да је овој званичној посети претходио строго инкогнито долазак краља Бориса почетком децембра. Том приликом бугарски краљ је путовао у грађанском оделу обичним вагоном регуларне линије, а придружио му се самовољно и Љубен Бошков, директор Главне дирекције железница и пристаништа. По уласку у Југославију, њих двојица су са „ваздухопловним ађутантом“ краља Александра прешли у краљевски вагон и тако наставили пут до Београда. Према даљим наводима Скутунова, двојица владара су обилазила дворска имања, ишли у лов и на банкете, при чему је бугарски краљ упознао поједине пријатеље краља Александра и истакнуте југословенске званичнике.²¹⁷ Према истраживању историчара Срђана Мићића, овај долазак краља Бориса није потврђен ни у једном другом извору, а једино што посредно указује на могућност организовања ове посете јесте допис министра Двора канцелару краљевских ордена од 10. децембра 1933. о одликовању Бошкова Орденом југословенске круне II реда.²¹⁸ Поред тога, на могућност инкогнито доласка бугарског краља указује и навод капетана Скутунова о „ваздухопловном ађутанту“, будући да су од јануара 1933, између осталих официра, дужност ађутанта краља Александра обављала и двојица ваздухопловних потпуковника за генералштабне послове, Драгутин Савић и Бранко Наумовић.²¹⁹ Такође, 10. и 11. новембра 1933. у Југославији је, при повратку из иностранства, као гост краља Александра боравио кнез Кирил Трновски, рођени брат краља Бориса, те постоји могућност да је том приликом уговорен инкогнито долазак бугарског суверена.²²⁰

Почетком децембра 1933. у Софију је из Београда, у вези са предстојећом посетом краља Бориса, позван бугарски посланик Кјосеиванов ради добијања инструкција. Како је по повратку изјавио француском посланику у Београду Нејжару, искрено зближење између Југославије и Бугарске није било могуће без задовољења „административних захтева“ Бугара у Западним покрајинама. Међутим, самоиницијативно је додао да ће лично утицати на краља Бориса и премијера Мушанова да потпишу пријатељски споразум са југословенском владом. Према Нејжару, Кјосеиванов је изјавио да ће „полудети“ уколико краљ Борис напусти

Александру могуће последице једног таквог корака, као и билатералног југословенско-бугарског споразумевања, заложивши се за образовање балканског пакта. *Documents diplomatiques français 1932–1939. 1re Serie (1932–1935)*, Tome V (13 Novembre 1933 - 13 Mars 1934), Paris, 1970, N° 58, 115–116 (Даље: DDF, V); Стефан Анчев, *Балканите - начин на употреба 1918–1938 г. Част прва*, Велико Търново, 2006, 141.

²¹⁴ ДАС, Лични фонд Мирослава Спалајковића, МС-259 (даље: ДАС, ЛФМС).

²¹⁵ АЈ, 159–46, досије 2, Јевтић Сталном делегату при Друштву народа Пов. Бр. 23580 од 25. децембра 1933; АЈ, 370–43–117, лист 176.

²¹⁶ ДАС, ЛФМС, МС-259.

²¹⁷ Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 183–184.

²¹⁸ *Исто*, 184.

²¹⁹ *СВЛ*, бр. 1, 3. јануар 1933, 1.

²²⁰ „Брат бугарског краља кнез Кирил у Београду“, *Политика*, 11. новембар 1933, 1; „Кнез Кирил отпутовао за Софију“, *Политика*, 12. новембар 1933, 1.

Београд без потписаног споразума који би озваничио зближење између две земље.²²¹ Француски посланик се истовремено интересовао у југословенском МИП-у о томе да ли је Бугарска расположена за приступ једном балканском Локарну. Иако је посета бугарског суверена оцењена као „добар знак“, југословенски политичари су сматрали да је краљу Борису неопходна подршка утицајних бугарских државника и војске како би повео једну политику измирења са суседима.²²²

Као што смо навели, посета бугарског краљевског пара, кнеза Кирила и председника владе Николе Мушанова Југославији трајала је од 10. до 13. децембра 1933. године. На железничкој станици у Београду, дочекали су их краљ Александар, краљица Марија, кнез Павле и кнегиња Олга, да би затим отишли до Старог двора, а потом на Дедиње. Другог дана боравка организован је лов у с. Петровчићу, а увече гала вечера и концерт Краљеве гарде. Трећег дана организован је пут на Авалу, где је краљ Борис положио венац на споменик Незнаком јунаку, одакле се продужило на Оплепац и обилазак краљевог имања. По повратку у Београд, организована је интимна вечера и концерт у Официрском дому Краљеве гарде. Последњег дана боравка у Југославији, пре повратка за Софију, бугарска краљевска породица је присуствовала обележавању крсне славе Карађорђевића Светог Андреје Првозваног.²²³ За време свог боравка, краљ Борис је изјавио краљу Александру да је целокупан бугарски народ био за зближење са Југославијом, те да је одбио посредничку понуду румунског краља Карола. Како би додатно појачао своје речи, Борис је осудио политику свог оца краља Фердинанда као романтичарску, додавши да је Бугарска одувек била оруђе великих сила. Због тога је желео да „крене новим путем“. Ипак, када је краљ Александар поставио питање бугарског учешћа у балканском пакту, бугарски краљ је више пута поновио тежак положај у коме се налазио, тражећи помоћ југословенског суверена. Александар га је уверавао да неће учинити ништа што би могло додатно да отежа његов положај, нити ће вршити било какав притисак. Притом је нагласио да су добросуседски односи могући и без постизања икаквог споразума: „И то би било боље и за тебе и за мене него да преваримо наше народе“.²²⁴ Затим су се дотакли ВМРО-а, при чему је Борис изјавио да му македонска организација ствара велике неприлике. Краљ Александар му је одговорио да њен опстанак зависи од бугарске владе, правећи паралелу са ликвидирањем „Црне руке“, са чиме се и Борис сложио: „То ћемо и учинити, јер се више не могу поднети злочини и разбојништва ових бандита“.²²⁵ Разговори двојице суверена у Београду, као и претходни у Евксинограду, вођени су без присуства чланова владе. Иако су постигнути резултати били скромни, оба владара су била задовољна, при чему су били свесни да је потпуно споразумевање морало добити формалан облик.²²⁶

Посетом су били задовољни и министри иностраних послова Богољуб Јевтић²²⁷ и Никола Мушанов. Мушанов је изјавио чехословачком посланику у Софији Макси да краљ Борис и он нису у Београду помињали територијално и мањинско питање, како би се дошло до напретка у међусобним односима. Јевтић је саопштио чехословачком посланику у Београду да тај напредак није смео да буде на уштрб југословенских односа са осталим суседима, због чега је југословенска влада тежила побољшању односа између тих земаља и

²²¹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 23.

²²² Исто, 24.

²²³ Детаљан програм боравка бугарске делегације видети у: АЈ, 74–337–488, листови 16–23. Милан Стојадиновић наводи у својим мемоарима да је тада било гласова о уговореном браку између престолонаследника Петра и ћерке краља Бориса кнегиње Марије Лујзе. М. Стојадиновић, *n. d.*, 396.

²²⁴ Тада га је краљ Борис упитао да ли краљ Александар верује у његову искреност. „Све док ме не будеш преварио“, одговорио му је краљ Александар. „Али то ћеш моћи да урадиш само једном, Борисе, и упозоравам те да би ти се тад све вратило...“. Д. Марковић, С. Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса“, 194.

²²⁵ Исто, 184–197; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 24–25.

²²⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 87; S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 220.

²²⁷ Јевтић је француском посланику Нејжару изјавио: „Извршен је одлучујући притисак. Краљ Борис је на добром путу [...] успостављена је веза узајамног поверења између два краља“. *DDF*, V, № 150, 291, note 1.

Бугарске.²²⁸ Мушанов је изјавио Макси да је Бугарска чак спремна да приступи „некаквом“ балканском Локарну, како би се умирени Грци и Румуни, али уз „извесну формулу“ прихватљиву Бугарској и потребно време без икаквог притиска.²²⁹ Краљ Александар и југословенска влада су на тај начин препустили бугарском краљу и премијеру да сами „пронађу“ и предложи ту формулу.²³⁰ Двојица министра иностраних послова су се договорили да отпочну преговори за закључење трговинског споразума са ветеринарском конвенцијом, преговори за упрошћавање пасошких формалности и побољшање саобраћајних веза између две земље.²³¹ По свему судећи, било је речи и о пакту о ненападању.²³²

Склапање Балканског споразума

Све веће испољавање југословенско-бугарског зближења изазвало је код Грка позната страховања о словенском продору ка Егеју, због чега су крајем децембра предузели акцију за убрзавање потписивања пакта и без Бугарске, уз могућност њеног накнадног приступа. С тим циљем, грчки министар иностраних послова Димитриос Максимос је посетио Рим, Париз и Лондон како би осигурао потпору западних земаља. Током ових посета Максимос је изјављивао новинарима да непосредно предстоји потписивање пакта учетворо, а да је Бугарска добродошла да му се касније придружи.²³³ Ове изјаве су изазвале велику узнемиреност у бугарском јавном мњењу, као и реакцију штампе која је углавном нападала турског и грчког министра иностраних послова. Бугарска влада је такође била изненађена, будући да није учествовала у преговорима о пакту, нити познавала његове одредбе. Поред Софије, незадовољство Максимосовим изјавама је показивао и Београд. У разговору са немачким послаником у Београду, Богољуб Јевтић је изјавио да је Максимос „свесно претеривао“ како би се југословенска политика показала антибугарском, што је требало да одобривољи Италију. Нагласио је да још увек није дошло до коначне стилизације пакта²³⁴, те да се очекују резултати посете краља Бориса Румунији, заказаној за крај јануара 1934. године.²³⁵

Према чехословачком отправнику послова у Београду, југословенска влада је сматрала да није могуће прихватити потписивање балканског пакта без учешћа Бугарске. То му је потврдио начелник Политичког одељења МИП-а, по коме је четворни пакт могао да

²²⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 87.

²²⁹ *Isto*; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 26.

²³⁰ Ž. Avramovski, „Stav britanske diplomatije prema sklapanju balkanskog sporazuma“, 150.

²³¹ *Извештају МИП-а*, IV, 451; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 87. Бугарски дипломата Симеон Радев је сматрао да би било од великог значаја да бугарска страна приликом преговора у Београду покрене питање успостављања железничке линије Ћустендил - Куманово. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, лист 220.

²³² ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 1.

²³³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 90–100; *isti*, „Bugaraska i balkanski sporazum 1933–1934.“, 195–196.

²³⁴ С тим у вези, Јевтић је 17. јануара 1934. инструкисао Константина Фотића у Женеви да скрене пажњу Титулескуу да у евентуалним разговорима са Грцима не прихвата дефинитивну редакцију балканског пакта пре сусрета са њим у Загребу. Према Јевтићу, Максимос је својим изјавама на такав начин поставио питање Албаније, да је за Југославију постало немогуће да је оставе ван пакта. „Кад пакт не приводи Бугарску и не прима Арбанију, јасно је онда колики може бити његов значај за Југославију и зашто се он почео да свиђа и Италији“ (АЈ, 159–46, досије 3, Јевтић лично Константину Фотићу Стр. Пов. Бр. 67 од 17. јануара 1934). Француски представник у Женеви Рене Масиљи је такође сматрао да су Максимосове изјаве у Риму по питању Албаније имале циљ да одобривоље италијанску владу, али да је истовремено требало да покажу важност четвоространог пакта за Грчку. Масиљи је сматрао да закључење једног пакта без Бугарске не би довело до смирења на Балкану, при чему је стекао утисак да је грчкој влади било најбитније да се осигура од евентуалних последица југословенско-бугарског зближења. Тим поводом, у најстрожем поверењу је саопштио Фотићу да је грчки посланик у Паризу Политис септембра 1933, пред пут краља Александра у Варну, предао француском МИП-у један меморандум у коме је скренуо пажњу на последице које би за Грчку имала једна балканска политика стриктно ограничена на зближење Југославије и Бугарске. Због тога је молио француску владу да се та политика прошири на сређивање односа између свих балканских држава. АЈ, 159–46, досије 3, Константин Фотић лично Богољубу Јевтићу Стр. Пов. Бр. 4 од 19. јануара 1934.

²³⁵ *Извештају МИП-а*, V, 11; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 96, 98–99.

буде потписан сваког дана, али да Југославија није видела нарочити интерес у таквом пакту.²³⁶ Мушанов је чехословачком посланику у Софији радосно саопштио да Београд, за разлику од Букурешта, не брза закључење пакта, те да су југословенске изјаве у том правцу извршене под француским притиском. Истовремено, притисак је вршио и француски посланик у Софији Камбон.²³⁷ Чиновници чехословачког посланства у Бугарској су сматрали да су Французи веома подложни утицају способних грчких дипломата, те се због тога мешали преко потребе. Посланство је заступало став да је у интересу Чехословачке, а самим тим и Мале антанте, зближење на релацији Београд - Софија у односу на „проблематични“ општебалкански пакт, било од првостепеног значаја. Сматрали су да би југословенско-бугарско зближење чвршће везало Румунију за Малу антанту, а то би уједно довело и до стабилизовања прилика на Балкану. Ипак, чехословачки посланик је указивао и на „кратковидост“ бугарских званичника који су отворено пред страним дипломатама говорили да је приближавање Београду за циљ имало добијање уступака од стране Грчке.²³⁸

Истовремено, 17. јануара 1934. сви софијски листови су донели декларацију ЦК михајловиста ВМРО. Њом је ЦК изразио симпатије поводом акције за споразумевање балканских земаља, али је упозоравао да је потребно решити и македонско питање. У супротном, наговештавао је наставак терористичког деловања.²³⁹ Користећи пријем у румунском Посланству, југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић је пришао свом бугарском колеги Светославу Поменову и „враголасто“ изнео мишљење да ће Балкански пакт, када га већ подржава и Иван Михајлов, бити потписан. Поменов је одговорио да ће сви у Бугарској поздравити склапање пакта, али на нивоу једнакости и узајамног поштовања. Међутим, уколико би циљ споразума било потврђивање стања насталог мировним уговорима, пакт не би био прихваћен. Разговору се прикључио и румунски посланик Николае Петреску-Комнен који је изјавио да је циљ пакта стварање атмосфере поверења међу балканским народима. Тек онда би могли да се очекују конкретни резултати, који, пак, не би требало да буду услов за закључење пакта већ његова последица. Пошто је Поменов ћутао, Балугџић га је упитао сматра ли да конкретни резултати треба да претходе пакту. Поменов му је одговорио да је за придобијање Бугарске потребно да је они који су покренули питање пакта најпре убеди у своју искреност. Према Поменову та искреност је могла да се манифестује кроз три области: правни положај Бугарске, пре свега положај њене војске, одузете територије и положај бугарских мањина. Пошто се румунски посланик одвојио од њих, Балугџић је саопштио Поменову да те захтеве није било могуће остварити при тренутним условима. Сматрао је да је одузимањем територија Бугарској направљена грешка, због чега би било добро да јој се исте врате. Међутим, то је било тешко остварљиво, будући да је југословенско јавно мњење и даље било неповерљиво према Бугарима. Ипак, позивајући се на „свемогућност“ краља Александра, Балугџић је поновио да је за осигурање наведених уступака потребно променити дотадашњу атмосферу у југословенско-бугарским односима. Што се тиче мањина, према Поменову, југословенски посланик је приметио да је потребно да се за своја права боре на демократски начин, а не оружјем, признавши додуше да је то веома тешко, узимајући у обзир тренутни режим у Југославији, за који је веровао да није трајан.²⁴⁰

²³⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 99.

²³⁷ ЧИБИ, III, № 82, 243. Коментаришући изјаву свог министра иностраних послова Пола Бонкура о томе да је пакт „једнодушно одобрен“ од стране четири балканске земље, што је појачало узнемирење у Бугарској, Камбон је изјавио свом чехословачком колеги да је његова интервенција код Мушанова имала за циљ да Бугарска што пре предложи формулацију балканског пакта која би њој одговарала, како је договорено децембра 1933. у Београду. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 96–97.

²³⁸ ЧИБИ, III, № 82, 243–244.

²³⁹ *Извештаји МИП-а*, V, 13; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 315. Југословенски војни и дипломатски кругови су оценили да је ова декларација написана у доста помирљивијем тону од дотадашњих сличних изјава, те да је на њено обликовање учествовала „околина краља Бориса“ и владини кругови. ВА, П-17, к. 95г, ф. 2, д. 2, листови 2–3; *Извештаји МИП-а*, V, 13.

²⁴⁰ Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 67, 147–148.

Поменов је сутрадан 18. јануара о истим питањима разговарао и са немачким министром иностраних послова Константином фон Нојратом „добрим познаваоцем прилика на Балкану, а и нашим пријатељем“, замоливши га за обавештења о балканском пакту. Према фон Нојратовим подацима, на образовању балканског пакта су инсистирали Турци и Грци како би и на тај начин потврдили границе успостављене Нејским мировним уговором. Што се тиче Југославије, иако је и она била заинтересована, држала је резервисан став, док за Румунију није имао прецизнијих информација. Будући да је пакт потврђивао одредбе мировног уговора, фон Нојрат је сматрао незамисливим да исти буде потписан од стране бугарске владе. Са друге стране, признао је да ни остајање ван пакта, у случају његовог потписивања, није било најповољније решење. Како није веровао да је текст пакта припремљен, како је изјављивао Максимос, немачки министар иностраних послова је сматрао да бугарски услови за приступ морају бити тако конципирани да пакт претворе у безазлен уговор о сарадњи балканских држава. Уколико би Бугари показали непопустљивост по том питању, веровао је да је могло доћи до остварења пакта у том облику.²⁴¹

Бугарска је покушала да сазна и званичне чехословачке позиције по балканском питању. Мушанов је још крајем 1933. званично затражио Бенешово мишљење по питању бугарског приступа балканском пакту. Истовремено, упутио му је и позив да посети Софију како би разменили мишљења о том проблему.²⁴² Будући да је дипломатским круговима већ било познато да ће се о ставу Мале антанте према балканском пакту решавати на загребачкој седници Сталног савета 22. јануара 1934, Бенеш је свој одговор Мушанову упутио неколико дана пре заседања, саветујући Бугарској да приступи пакту. По постизању споразума ставио је у изглед и своју посету Софији.²⁴³ Макса је садржину телеграма саопштио Мушанову 20. јануара. Бугарски премијер је изјавио да бугарској влади није био поднет никакав званичан предлог пакта, а што је још сложеније, иницијатива је долазила од Грчке са којом је Бугарска била у затегнутим односима. Даље, није могао да заузме никакав став по том питању пре заседања Мале антанте у Загребу и посете Букурешту крајем јануара. Посебно је нагласио да је за њега било веома важно становиште Мале антанте. Према његовим речима, југословенска влада је желела да пре загребачког састанка зна бугарску позицију, због чега је било предвиђено да Богољуб Јевтић дође у Софију и лично разговара са Мушановим. Међутим, како је био спречен, упутио је бугарског посланика Кјосеиванова који му је саопштио да ће Југославија одредити комисију за преговоре са Бугарском, док је краљ Александар био спреман да Македонцима подари широку амнестију. То је Мушанов сматрао актом од огромног значаја за бугарско јавно мњење. Због тога је оценио да би се југословенско-бугарски преговори најповољније развијали да није било интрига са румунске, турске и грчке стране. Упозорио је и да би југословенско потписивање балканског пакта без Бугарске угрозило процес зближења између Београда и Софије. Такво мишљење су делили и југословенски, чехословачки и француски посланик у Бугарској.²⁴⁴

По добијању наведених вести од Кјосеиванова, Бугарска је такође образовала комисију за преговоре са Југославијом коју су чинили: главни секретар МВРИ Георги Радев, као председавајући, главни секретар Министарства унутрашњих послова и народног здравља Н. Паница, директор Политичког одељења МВРИ Тодор Павлов, директор полиције Тодоров, пуковник Филип, директор Штампe т. Христов, начелник одељења Царина Митков и заменик начелника Конзуларно-економског одељења Н. Ванчев. Комисија је заседала у Софији 3. јануара 1934. и сагласила се о питањима које је требало покренути при преговорима са Југославијом: 1) једнак третман Бугара са поданицима других држава при издавању виза за одлазак или пролазак кроз Југославију и омогућавање Бугарима који су живели у Југославији и онима у Бугарској (родом из Македоније) међусобно посећивање; 2)

²⁴¹ Исто, 148; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 109.

²⁴² Кръстьо Манчев, Валериан Бистрички, „Българо-югославското сближение и Чехословакия (1933–1937)“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1968), 16.

²⁴³ Исто; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 107–108.

²⁴⁴ ЧИБИ, III, № 85, 252–253; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 107–109.

давање пограничном становништву извесних олакшица при преласку границе у изузетним случајевима и 3) укидање режима према бугарским железничким и административним чиновницима приликом њиховог бављења у Цариброду.²⁴⁵

Међутим, Кјосеиванов је по повратку у Београд уочио промену код југословенског министра иностраних послова. На састанку који је имао са њим 20. јануара 1934. Јевтић није више говорио о бугарској декларацији, о којој је било речи приликом сусрета у Београду²⁴⁶, нити пакту о ненападању, већ једино о балканском гарантном пакту, коме би могла да приђе и Бугарска. Бугарски посланик је поновио да ниједна бугарска влада неће прићи једном пакту који би гарантовао постојеће границе на Балкану, додавши да је југословенска влада имала да бира између две политике, узајамно искључиве: политике пријатељства и сарадње са Бугарском и политике заокруживања Бугарске. Јевтић је одговорио да је разумео разочарање које је четворни балкански пакт изазивао у бугарској јавности, али је указао и на деликатан положај Југославије. Према његовим речима, југословенско одбијање потписивања пакта би изазвало подозрење других земаља, што би могло да резултира окретању Турске и Грчке Италији, што је пак представљало подједнаку опасност и за Југославију и за Бугарску. Независно од тога, такав југословенски став би могао да изазове и компликације унутар Мале антанте. На основу тих Јевтићевих речи, Кјосеиванов је закључио да се Југославија већ сагласила са потписивањем четворног балканског пакта.²⁴⁷

Забринут оваквим Јевтићевим држањем, Кјосеиванов је отишао код његовог помоћника Божидара Пурића, који је био знатно отворенији. У поверењу му је саопштио да је Титулеску телефоном инсистирао из Женеве да пакт буде обелодањен пре посете краља Бориса Букурешту, како би Бугарска била стављена пред свршен чин. Тек је на Јевтићево објашњење да би то представљало увреду за краља Бориса, невољно пристао да сачека. По Пурићу, Титулеску је „брзао“ због страха од југословенско-бугарског пријатељства, а из истог разлога је и Француска захтевала од Југославије да потпише четворострани пакт. Пурић је признао свом саговорнику да ће један балкански пакт без Бугарске ставити пред тежак испит зближење са Југославијом. Међутим, и он је његово потписивање правдао италијанском опасношћу. Са друге стране, уверавао је Кјосеиванова да Југославија неће променити своју политику пријатељства са Бугарском.²⁴⁸

Исте вечери, Кјосеиванов је видно обесхрабрен посетио и француског посланика у Београду Најжара. Упитан због чега бугарска влада још увек није осмислила за њу прихватљиву формулу пакта, Кјосеиванов је одговорио да је бугарска влада намерно одуговлачила како би припремила своје јавно мњење, с тим да се не би ангажовала око реализације пакта докле год не реши своје несугласице са Грчком²⁴⁹. Штавише, додао је, Мушанов је приликом пута у Београд стекао утисак да се од њега тражило да се придружи једној декларацији о миру на Балкану, а не балканском гарантном пакту. Изразио је спремност бугарске владе да потпише једну такву декларацију, али ни у каквом случају гаранцију територијалног status quo-а. Најжар је окривио бугарску владу да је својим

²⁴⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 2–3.

²⁴⁶ Не располажемо подацима о каквој се декларацији радило. Кјосеиванов је разговарајући 20. јануара 1934. са француским послаником у Београду изјавио да су се, према Мушанову, двојица монарха у Београду споразумела да се Бугарска придружи једној декларацији мира, а не гарантном пакту (Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 29). Са друге стране, Кјосеиванов је по поменутом одласку у Софију лично известио Мушанова да су у Београду од Бугарске очекивали да изради за њу прихватљиву формулу балканског пакта, како би Јевтић могао да је представи на предстојећој конференцији Мале антанте и „прогура“ је уз Бенешеву помоћ. ЦДА, Фонд Българска легация във Виена (304К), опис 1, архивска единица 2782, лист 1 (даље: ЦДА, ф. 304К).

²⁴⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, листови 1–2; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 28–29.

²⁴⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, листови 4–6; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 28.

²⁴⁹ Уместо представљања свог предлога пакта, како је било договорено у Београду, бугарска влада је инструисала своје представнике у иностранству да се у разговорима позивају на Пакт Друштва народа и да инсистирају да се Бугарска третира на исти начин као и Немачка у Пакту четири велике силе парафираном у Риму. Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 28.

нетактичким територијалним захтевима испровоцирала идеју гарантног пакта. Због тога је саветовао бугарску владу да што пре достави свој нацрт балканског пакта, јер је у супротном постојао ризик његовог потписивања без Бугарске. На крају разговора му је рекао да је из разговора са Јевтићем стекао утисак да ће југословенска влада настојати, докле год је то било могуће, да одлажи потписивање пакта како би омогућила бугарској влади да изађе са својим предлогом.²⁵⁰ Са друге стране, очигледно желећи да прави интриге, румунски посланик у Београду Гуранеско је изјавио Кјосеиванову да ће ускоро доћи до потписивања балканског пакта без Бугарске, јер се баш Југославија за то залагала.²⁵¹

Кјосеиванов није погрешно у свом расуђивању да је Југославија пристала на потписивање четворног пакта. Исто тако, бугарски посланик је тачно обавештен да ће југословенска влада настојати да што дуже одложи његово потписивање. Двадесет првог јануара, у Загреб су пристигли румунски и чехословачки министри иностраних послова²⁵². Сутрадан, пред конференцију Сталног савета Мале антанте, Богољуб Јевтић и Николае Титулеску су одржали састанак како би усагласили своје ставове. Разлика је била у томе што је Титулеску захтевао хитно потписивање пакта, правдајући то опасношћу одласка Турске и Грчке у италијанску орбиту, док је Јевтић захтевао да се прво дође до стилизације пакта која ће бити прихватљива Бугарима. На крају је постигнут компромис да Титулеску још једном испита бугарски став приликом посете краља Бориса и Мушанова Румунији. Уколико би и тада одбили да приступе пакту, требало им је саопштити да ће пакт бити потписан од стране четири државе, а уколико прихвате да потпишу пакт о гаранцији граница и status quo-а да им се преда текст пакта. Ово компромисно решење је потом усвојено и на заседању Сталног савета Мале антанте. На тај начин југословенска влада је пристала на склапање балканског пакта и без Бугарске. На то је била приморана будући да су са једне стране то инсистирали грчки и румунски министри иностраних послова, а са друге Мушанов није доставио предлог пакта који би био прихватљив за Бугарску.²⁵³

Истовремено, за проналажење формуле пакта која би била прихватљива за Бугарску залагала се и Турска. У том смислу је Ружди Арас изјавио бугарском посланику у Анкари Николи Антонову да би балкански пакт требало да гарантује сигурност, а не status quo, обећавши да ће разговарати са Грцима и Румунима по том питању.²⁵⁴ Увиђајући извесне супротности у ставовима четири балканске земље по питању пакта, Велика Британија је такође тежила проналажењу формуле која би омогућила приступ Бугарске. Њен званичан став је подразумевао измену клаузула о гарантовању постојећих граница у случају да Бугарска није желела да потпише такав пакт, учешће Бугарске у проналажењу погодних решења и сређивање спорних економских и финансијских питања са суседима. О томе је известила своје представнике у балканским земљама, Италији и Француској.²⁵⁵ Коментаришући овај став британске владе, југословенски МИП је уочавао промену код Британаца: по његовом схватању Британија је раније остављала утисак да су супротности између Југославије и Бугарске потребне ради очувања равнотеже на Балкану, док је у том тренутку отворено радила на југословенско-бугарском споразуму како би, по свему судећи,

²⁵⁰ Исто, 29; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, листови 7–9; DDF, V, № 247, 492–493.

²⁵¹ Божидар Пурић је сазнавши за то био веома огорчен поступком румунског посланика. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 10.

²⁵² Мушанов је преко чехословачких представника у Софији и Београду безуспешно покушавао да ступи у контакт са Едуардом Бенешом како би овај могао да утиче на Титулескуа поводом његовог става о што скоријем потписивању пакта. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 111–112.

²⁵³ Исто, 109–111. По завршетку састанка у Загребу, помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић је обавестио Кјосеиванова да је текст четворног балканског пакта, са могућношћу каснијег бугарског приступа, коначно израђен, те да ће до његовог потписивања доћи током фебруара по одобрењу заинтересованих влада. Према Пурићу, на његовом што скоријем потписивању је највише инсистирао Титулеску, рачунајући да ће на тај начин консолидовати унутрашњу ситуацију у Румунији. Пурић је истовремено уверавао Кјосеиванова да ће Југославија и после образовања четворног пакта продужити своју политику зближења и пријатељства са Бугарском. ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а. е. 2782, лист 10.

²⁵⁴ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 29.

²⁵⁵ Ž. Avramovski, „Bугарска i balkanski sporazum 1933–1934.“, 197.

сузбила француски утицај. С тим у вези, Божидар Пурић је инструкисао посланика у Лондону да саопшти британској влади да је Југославија улагала све напоре како би Бугарска приступила балканском пакту и да ће то и надаље чинити, те да ни у каквом случају неће пристати на такву формулацију пакта која Бугарској не би остављала „отворена врата“.²⁵⁶ Британски посланик у Београду је својој влади потврдио југословенске напоре, због чега је предложио да се утиче на Бугарску да изнесе своје предлоге пакта.²⁵⁷

Са друге стране, Бугарска је такође увидела подвојеност у ставовима балканских држава и тежила да то искористи. У једном документу бугарског МВРИ оцењено је да је тренутна међународна ситуација давала Бугарској прилику „за успешно маневрисање“ са охрабрујућим изгледом на успех. Према томе, план бугарске владе је био да Никола Мушанов пред Друштвом народа изјави да је Бугарска била спремна да са свим суседима склопи пактове о ненападању укључујући ту и дефиницију нападача усвојену од Друштва народа. На тај начин, Југославија, Румунија и Турска би биле стављене пред дилему да ли да прихвате бугарску понуду и тиме одбаце своје привилегије остварене Лондонском конвенцијом, или да на њу не одговоре и тако се компромитују пред светом. У сваком случају, како је закључивало бугарско МВРИ, Бугарска би показала своје поверење у Друштво народа и жељу за учвршћивањем мира.²⁵⁸ Историчар Људмил Спасов је закључио да склапање пактова о ненападању ни у једном тренутку није био циљ бугарске владе, већ је требало да послужи за отварање дискусије између балканских земаља, уз учешће Друштва народа, како би се потпуно осујетила идеја о пактовима.²⁵⁹

Тако је и поступљено. Приликом посете краља Бориса и председника владе Николе Мушанова Букурешту крајем јануара 1934. одбијен је захтев за приступање Бугарске балканском пакту будући да је његова основа остала гарантовање територијалног status quo-a. Насупрот томе, Мушанов је предложио потписивање пактова о ненападању, што је Титулеско одбио.²⁶⁰ Повратком Мушанова из Румуније, бугарски посланик у Паризу Константин Батолов је инструкисан да саопшти француској влади спремност Бугарске да потпише билатералне пактове о ненападању са свим својим суседима, изузев Турске са којом је још 1929. склопила пакт о пријатељству. У истом смислу су инструкисани и бугарски посланици у балканским земљама, док је исто саопштено и Александру Вукчевићу приликом његове опроштајне посете 29. јануара 1934. године.²⁶¹

Мушанов је по повратку у Бугарску 1. фебруара известио и Спољнополитички одбор Народног собрања, који је једногласно одобрио његов поступак одбијања пакта. Бугарски премијер је том приликом истакао да је ужурбана активност око склапања пакта била уперена против Југославије и њеног зближења са Бугарском, због чега се Одбор заложио за наставак политике споразумевања са Југославијом. Увиђајући пројугословенско расположење у Бугарској, француски, чехословачки, југословенски и румунски посланик су се споразумели да заједнички дејствују у правцу споразумевања Бугарске са Југославијом и Румунијом.²⁶²

Бугарски предлог о склапању пактова о ненападању разматран је на састанку четворице министара иностраних послова у Београду 3. и 4. фебруара 1934. године. Пред сам сусрет у Београду, Бугарска је Југославији изнела јединствени предлог. Како је Јевтић у поверењу саопштио француском посланику у Београду Најжару, Мушанов је, како би обезбедио савез између Београда и Софије, понудио гаранције југословенско-бугарске

²⁵⁶ АЈ, 341–25–80, Божидар Пурић лично посланику у Лондону Ђорђу Ђурићу Стр. Пов. Бр. 115 од 27. јануара 1934.

²⁵⁷ Ž. Avramovski, „Bугарска i balkanski sporazum 1933–1934.“, 197.

²⁵⁸ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 29–30.

²⁵⁹ *Исто*, 31. Према румунском посланику у Берлину, немачка влада је улагала велике напоре да осујети приступање Бугарске Балканском пакту, дејствујући како преко свог представника у Софији, тако и преко бившег краља Фердинанда. Е. Campus, *n. d.*, 74–75.

²⁶⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 111–112.

²⁶¹ *Isto*, 113–114; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 30–31.

²⁶² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 113–114.

границе. Међутим, Београд је тај предлог одбацио као „авантуристички“, сматрајући да је био уперен против осталих бугарских суседа.²⁶³ Југославија и даље није одустајала од проналажења повољног решења за Бугарску. Како је у Београду требало да се стилизује коначан текст Балканског пакта, Најжар се интересовао о Јевтићевом ставу по том питању. Југословенски министар иностраних послова још увек није био потпуно сигуран, те је Најжар закључио да је нагињао пакту о ненападању који би садржао клаузулу о *status quo*-у на Балкану, али без помињања гаранција²⁶⁴. Према Јевтићевим речима, ова формула би била прихватљива за Бугарску, али и за Албанију, јер не би повлачила италијанску реакцију, од које су Грци и Турци страховали.²⁶⁵

Подупрт од британске и чехословачке владе, Богољуб Јевтић је на састанку са својим колегама инсистирао да се из нацрта пакта избаци све што би могло да остави утисак да је уперено против Бугарске и да онемогући њено касније приступање пакту. Како је извештавао британски посланик у Београду Невил Хендерсон, резултат овог сусрета је све до парафирања пакта био неизвестан, будући да је југословенска влада све чинила „да бије бугарску битку све док је то могла да чини, а да не жртвује интересе својих пријатеља“²⁶⁶, одржавајући током преговора контакте са бугарском владом.²⁶⁷ Ипак, будући да су бугарски краљ и председник владе приликом посете Румунији поново одбили приступање пакту, одлучено је да се исти закључи без Бугарске, при чему су четворица министара иностраних послова парафирани текст пакта 4. фебруара. Том приликом је одбијен и бугарски предлог о билатералним пактовима о ненападању, док су истог дана земље потписнице упутиле бугарској влади идентичне ноте. Њима је саопштено да пактови о ненападању не могу бити замена за балкански пакт, већ његова допуна, због чега су изразиле спремност да појединачно преговарају са Бугарском о склапању наведених пактова на бази дефиниције агресора из Лондонске конвенције.²⁶⁸

Јевтић је саопштио Кјосеиванову да је по парафирању текста пакта предложио својим колегама да се исти достави бугарском представнику у Београду, али да то није било прихваћено. Уместо тога су Кјосеиванову достављене идентичне ноте. Јевтић је потврдио свом саговорнику да су преговори вођени у натегнутој атмосфери, нарочито последњег дана, када је Титулеско стално претио, било подношењем оставке, било напуштањем Београда или пак распадањем Мале антанте. Јевтић је уверавао Кјосеиванова да југословенска влада неће мењати своју политику према Бугарској и да ће заступати бугарске интересе пред другим балканским државама.²⁶⁹ Са друге стране, Пурић му је саопштио да се на преговорима при помену Бугарске одмах указивало на постојање иредентистичких организација на њеној територији, које влада није могла или није желела да растури. Због тога су четири владе морале да потпишу пакт како би осигурале своју безбедност.²⁷⁰

Пошто су у Београду отклоњене све несугласице око спорних питања, министри иностраних послова су отпутовали у Атину где је 9. фебруара 1934. извршено свечано потписивање Балканског пакта и његових додатних протокола. Потписивањем Пакта, Југославија, Румунија, Грчка и Турска су се обавезале на узајамну гаранцију свих својих балканских граница. Поред тога, обавезале су се да неће предузимати политичке акције према другим балканским државама непотписницама Пакта без претходног консултовања са

²⁶³ К. Манчев, *Југославија и међународните одношења на Балканите*, 78.

²⁶⁴ Према подацима којима је располагао бугарски посланик у Београду Кјосеиванов, краљ Александар је инсистирао код Јевтића да се у пакту не помиње тренутни територијални *status quo* на Балкану. Поред тога, ставио је до знања да Југославија неће потписати пакт који би био уперен против Бугарске. *Исто*.

²⁶⁵ *Исто*.

²⁶⁶ Цитирано према: Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 115.

²⁶⁷ *Isto*.

²⁶⁸ *Isto*, 116. Текст југословенске ноте видети у: *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1934–1939)*, книга 2, избор и редакција Д-р Новица Велјановски, Д-р Јан Рихлик, Скопје, 2007, Бр. 9, 81–82 (даље: *ЧДМ*, II).

²⁶⁹ ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а. е. 2782, лист 20.

²⁷⁰ *Исто*.

осталим чланицама. Ова одредба је имала за циљ да онемогући остварење билатералног југословенско-бугарског споразума.²⁷¹ Како је Богољуб Јевтић обавестио југословенске представнике у иностранству, рок трајања пакта је требало да се одреди после две године, за које време није могао бити отказан, с тим да рок трајања Пакта није могао бити мањи од пет година. Уколико годину дана пре његовог истека не би био отказан, Пакт се аутоматски продужавао за пет година.²⁷²

Међутим, сукоби грчке позиције и опозиције око преузетих обавеза по питању уласка у рат са неком ванбалканском земљом, у овом случају Италијом, као и интерпретативна изјава грчке владе да Грчка на основу Пакта није била обавезна да уђе у рат против ма које велике силе, изазвале су незадовољство осталих потписника, а нарочито Југославије.²⁷³ Богољуб Јевтић је већ почетком априла изразио жаљење што није усвојен предлог бугарског председника владе да се најпре закључе пактови о ненападању, а потом приступи образовању Балканског пакта. Истовремено, његов помоћник Божидар Пурић је у разговору са Кјосеивановим намерно умањивао значај Балканског пакта. Пурић је тврдио да је Југославија, ризикујући компромитовање процеса зближења са Бугарском, пристала на потписивање Балканског пакта како би одвојила Грчку од италијанског утицаја. Међутим, како тај циљ није био остварен²⁷⁴, многи у Београду су размишљали о потреби ратификације пакта. Према Пурићу, и да буде ратификован, Пакт ће остати „мртво слово на папиру“, те да ће „пре или касније“ бити срушен југословенско-бугарским споразумом.²⁷⁵ Кјосеиванов је од америчког посланика у Београду обавештен да је и краљ Александар био веома огорчен држањем Грчке.²⁷⁶

Превирања у Грчкој по питању Балканског пакта, побудила су код бугарских владајућих кругова наду да ће то утицати на Београд да настави политику зближења са Бугарском.²⁷⁷ Иако изненађена потписивањем Пакта,²⁷⁸ бугарска јавност је, судећи према југословенском Посланству у Софији, показала „много веће спокојство него што се очекивало“, док је бугарска штампа писала да је Пакт поред Бугарске, био уперен и против Југославије и међусобног зближења јужнословенских држава.²⁷⁹ На такав став свакако је утицао захтев краља Бориса Николи Мушанову 6. фебруара да забрани објављивање чланака уперених против Југославије. Борис је саопштио француском посланику у Софији Камбону, да је ту одлуку донео како би спречио деловање противника зближења са Београдом.²⁸⁰ Према историчару Људмилу Спасову, Борис је 19. фебруара отпутовао у земље Западне Европе како би осигурао подршку за своју политику зближења са Југославијом.²⁸¹ Званично, разлог његовог одласка било је присуство на погребу белгијског краља Алберта I.²⁸²

Сутрадан по проласку краља Бориса кроз Југославију, краљ Александар је примио у аудијенцију новог бугарског војног изасланика у Југославији и Чехословачкој пуковника Ивана Маркова²⁸³. Примивши са задовољством поздраве од бугарског суверена, изразио је

²⁷¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 117–120; isti, „Bugaraska i balkanski sporazum 1933–1934.“, 199.

²⁷² АЈ, 370–43–117, лист 183.

²⁷³ Ž. Avramovski, „Bugaraska i balkanski sporazum 1933–1934.“, 199. Опширније у: isti, *Balkanska antanta*, 137–148.

²⁷⁴ Италијани су по потписивању Пакта развили велику активност у Атини како би поново осигурали свој утицај у Грчкој. Југословенски посланик у Атини је, поред деловања преко Венизелоса, потврду те политике видео и доласком у Атину италијанског министра хигијене и директора италијанског листа *Трибуна*. АЈ, 341–27–88, МИП Посланствима у Лондону и Риму Пов. Бр. 8181 од 18. априла 1934.

²⁷⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, листови 15–16; К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 88–89.

²⁷⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 14.

²⁷⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 148.

²⁷⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 66; *ЧИБИ*, III, № 92, 267.

²⁷⁹ *Извештаји МИП-а*, V, 66–67.

²⁸⁰ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 33.

²⁸¹ *Исто*.

²⁸² „Краљ Борис ће присуствовати погребу“, *Политика*, 20. фебруар 1934, 3.

²⁸³ Пуковник Марков је био члан Централне мешовите комисије за ликвидацију двовласничких имања која је од 4. до 27. септембра 1933. заседала у Врњачкој Бањи. Њен задатак је био решавање спорних питања по којима

жаљење што због прехладе задобијене у лову није могао да изађе на железничку станицу и лично га поздрави. Због тога је изразио жељу да се виде приликом његовог повратка за Бугарску, како би га лично обавестио о развоју догађаја после њиховог последњег сусрета децембра 1933, а посебно о Балканском споразуму. Што се тиче пакта, краљ Александар је веома похвално говорио о чехословачком министру иностраних послова Едуарду Бенешу и његовом посредовању око коначне редакције текста споразума. На тај начин је било осигурано да Балкански пакт неће ометати југословенско-бугарско зближење, што је краљ двапут поновио пуковнику Маркову. По завршетку аудијенције, коју нису добијали сви војни изасланици, пуковник Марков је о разговору известио посланика Кјосеиванова, који је преко бугарског Посланства у Паризу пренео краљу Борису жељу краља Александра за сусретом.²⁸⁴

Бугарски монарх је прихватио позив. Приликом проласка кроз Југославију, при повратку из Немачке, краља Бориса је 4. марта 1934. на железничкој станици у Младеновцу дочекао краљ Александар и путовао са њим око сат и по до следеће станице. Бугарски краљ му је саопштио да је после разговора са новим француским министром иностраних послова Лујом Бартуом одлучио да посети Берлин, где му је од Адолфа Хитлера и Хермана Геринга²⁸⁵ саветовано да настави политику споразумевања са Југославијом²⁸⁶. Да ће наставити тим путем потврдио је и краљу Александру, истовремено му захваливши што је југословенска влада на пријатељски начин водила преговоре око Балканског пакта.²⁸⁷

Бугари су се трудили да покажу своје расположење за зближењем са Југославијом.²⁸⁸ На заузимање таквог става утицали су и извештаји бугарских посланика из којих се видело да европске земље са симпатијама гледају на југословенско-бугарско споразумевање.²⁸⁹ Тако је доскорашњи посланик у Софији Александар Вукчевић са посебном пажњом испраћен на нову дужност,²⁹⁰ док је исто тако примљен и нови посланик Александар Цинцар-Марковић. Приликом предаје својих акредитивних писама 7. марта 1934. Цинцар-Марковић је одржао говор који је врло повољно примљен у бугарској јавности и штампи, док је краљ Борис у свом одговору потврдио наставак политике зближења између две земље.²⁹¹ Опште одобравање и задовољство у Бугарској, како је извештавало југословенско Посланство у Софији, изазвао је говор министра иностраних послова Богољуба Јевтића у Народној Скупштини приликом расправе о буџету, делом посвећен југословенско-бугарским односима. Том приликом, зближење са Бугарском су поздравили и поједини народни

рејонске комисије нису постигле сагласност. *Извештаји МИП-а*, IV, 322; „Цвијета Зузорић“ бугарским уметницима“, *Правда*, 29. септембар 1933, 10.

²⁸⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 6, а. е. 2264, листови 116–119; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 33.

²⁸⁵ Нови британски посланик у Софији Виктор Кевендиш-Бентинк је извештавао да је задовољство бугарске јавности посетом краља Бориса Немачкој показивало да се Бугарска надала да ће пораст немачког међународног утицаја моћи да јој користи у остварењу својих ревизионистичких аспирација. *Цар Борис III*, N° 144, 293.

²⁸⁶ Приликом разговора са фон Нојратом 1. марта 1934, краљ Борис је изјавио да му је краљ Александар децембра 1933. саопштио да жели чвршће везивање за Немачку. Борис је том приликом затражио да Немачка учини извесне економске концесије Југославији, како би се сузбио француски утицај, што су и Југословени прижељкивали (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 131). Слично је неколико дана касније Хитлеру саопштио и југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић. Већ 15. марта у Београду су отпочели преговори о новом трговинском уговору са Немачком, који је закључен 1. маја 1934. године. Њиме је Немачка изашла у сусрет Југославији на тај начин што се обавезала да откупљује југословенске пољопривредне производе по ценама вишим од оних на светском тржишту. Са друге стране, Југославија се обавезала да уместо девиза своја потраживања регулише клирингом, односно увозом немачких индустријских производа. Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, Zagreb, 1975, 79–81.

²⁸⁷ *Цар Борис III*, I, N° 144, 293; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 33–34.

²⁸⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 148.

²⁸⁹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 125–126.

²⁹⁰ „У част г-ђе и посланика г. Вукчевића“, *Правда*, 12. јануар 1934, 2; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 148.

²⁹¹ АЈ, 310–2, говор Александра Цинцар-Марковића; *Извештаји МИП-а*, V, 101; „Говори југословенског софијског посланика и бугарског краља Бориса“, *Правда*, 8. март 1934, 2; „Бугарска штампа о еволуцији у југословенско-бугарским односима“, *Правда*, 11. март 1934, 2; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 148.

посланици, од којих се посебно истакао Светислав Хођера, председник Југоловенске народне странке.²⁹² Крајем марта 1934. процес југословенско-бугарског зближења поздравили су и представници земљорадника, демократа и социјалдемократа у Народном собрању. Једини који су се изјаснили против били су посланици македонске групе и Национал-либералне партије.²⁹³

Настављени су и сусрети званичника. Приликом свог пута у Париз, Никола Мушанов се 8. априла састао са Богољубом Јевтићем на београдској железничкој станици. Према писању листа *Политика*, двојица министара инотраних послова су разменили мишљења о тренутној фази односа између две земље, као и о закључцима донесеним на децембарском састанку у Београду.²⁹⁴ Том приликом, Мушанов је понудио Јевтићу закључење пакта о ненападању, по моделу тек склопљеног немачко-пољског пакта.²⁹⁵ Југословенски војни кругови су такође изражавали задовољство развојем зближења са Бугарском. Тако је поводом наведеног сусрета двојице министара иностраних послова, начелник Обавештајног одељења Главног генералштаба генерал Петар Арачић изјавио француском војном изасланику да су односи са Бугарском одлични, те да то не мењају ни повремени упади комита, јер је Југославији било познато да бугарска влада чини све што је у њеној моћи да дође до избегавања инцидента.²⁹⁶

Свега неколико дана касније, Јевтић се, на свом путу за Анкару, задржао 16. априла на софијској железничкој станици где је дочекан од стране министра унутрашњих послова Александра Гиргинова, који је заступао одсутног Мушанова²⁹⁷. По доласку на граничну станицу у Драгоману, Јевтић је изјавио бугарским новинарима да је почетак југословенско-бугарских преговора „питање дана“, те да су југословенски делегати спремни за преговоре. Поред тога, изнео је могућност закључења пакта о ненападању између две јужнословенске краљевине, о чему ће разговарати са Мушановим приликом званичне посете Софији у мају. Приликом проласка кроз Бугарску, Јевтић је и на успутним станицама дочекиван и поздрављан од стране представника бугарских власти.²⁹⁸

Посета Богољуба Јевтића Турској имала је вишеструки значај. Поред разговора о ситуацији проузрокованом грчком интерпретативном изјавом, југословенски и турски министар иностраних послова су разговарали и о Бугарској. Југословенски посланик у Анкари је још током марта известио о ставу турске владе по питању грчког корака. Турци су сматрали да иако је грчка декларација била „за жаљење“, она ипак није променила постојеће стање, будући да се у случају напада неке ванбалканске земље од Грчке није ни очекивала

---

²⁹² *Извештаји МИП-а*, V, 101–102; „Краљевина Југославија мушки је пошла путем приближења са Бугарском“, *Политика*, 13. март 1934, 2. Јевтићев експозе су потом у целости пренели готово сви бугарски листови уз коментаре да је у питању била значајна манифестација југословенских званичних кругова по питању зближења са Бугарском. Дописник ЦПБ-а из Софије Павле Јевтић је извештавао да толики публицитет није дат ниједном министру иностраних послова неке стране државе, те да је оставио веома добар утисак на бугарску јавност. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 86 од 16. марта 1934.

²⁹³ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 124–125.

²⁹⁴ *Извештаји МИП-а*, V, 140–141; „Састанак г. Јевтића са г. Мушановим“, *Политика*, 11. април 1934, 3; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 148.

²⁹⁵ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 126; Л. Йорданов Спасов, *България и СССР*, 251. Немачко-пољски пакт о ненападању није садржао клаузулу о дефиницији нападача. Мушанов је 21. марта 1934. изјавио британском посланику у Софији да Бугарска још увек није спремна да потпише са суседима пактове о ненападању уколико се остајало на становишту да исти морају да садрже клаузулу из Лондонске конвенције. Нагласио је да је то за њу било опасно због константних граничних инцидента. *Цар Борис III*, I, № 145, 294.

²⁹⁶ Л. Йорданов Спасов, *България и СССР*, 251.

²⁹⁷ Јевтић је 5. априла 1934. известио бугарског посланика Кјосеиванова да ће средином истог месеца посетити Анкару, изразивши жељу да се види са Мушановим у Софији. Том приликом је изразио спремност да се са њим види и по одласку и по повратку из турске престонице, како би га обавестио о разговорима са Ружди Арасом (ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 15). Будући да је Мушанов припремао одлазак у Западну Европу, дошло је до поменутог сусрета у Београду.

²⁹⁸ „Г. Јевтићу је приређен свечани дочек у Софији“, *Политика*, 17. април 1934, 3; „Свечан пријем г. Јевтића у Цариграду после пријатељског дочека у Бугарској“, *Политика*, 18. април 1934, 2; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 148.

нека озбиљнија војна помоћ. Према турској влади, балканска независност је једино могла да буде угрожена комбинованом италијанско-бугарском акцијом²⁹⁹. Због тога је највећу пажњу требало посветити Бугарској коју је требало придобити за приступ Балканском пакту или је пак константно држати у изолацији. Што се тиче Италије, Турска је сматрала да је она опаснија политички неголи војно³⁰⁰, будући да је поново покушала да придобије Турску за стварање турско-бугарско-грчког пакта. Ипак, југословенски посланик у Анкари је могао да закључи да су после потписивања Балканског пакта италијанско-турски односи знатно погоршани, посебно након Мусолинијевих изјава о експанзији ка истоку.³⁰¹

Узимајући све наведено у обзир, Јевтић и Арас су усагласили даље кораке према Бугарској: наставити напоре ка привлачењу Бугарске Балканском пакту уз задржавање пријатељског става према њој. Позитивно је оцењена и бугарска понуда о пактовима о ненападању, чије би остварење могло да допринесе бољој међусобној сарадњи.³⁰² Јевтић и Арас су се том приликом договорили да се четворица министара иностраних послова састану крајем маја 1934. у Женеви, за време Конференције о разоружању и од Максимоса затраже објашњења поводом грчких резерви.³⁰³

Убрзо по повратку из Анкаре, Јевтић је током 7. и 8. маја 1934. посетио Софију. То је била прва званична посета једног представника југословенског владе Бугарској од завршетка Првог светског рата. Јевтић је већ у Драгоману поздрављен од представника бугарске владе и бугарских новинара, где су му се придружили и Александар Цинцар-Марковић и Георги Кјосеиванов, одакле је воз наставио за Софију. Приликом доласка воза, југословенског министра иностраних послова дочекала је цела бугарска влада, председник Народног собрања Александар Малинов, као и представници краља Бориса. Према писању листа *Време*, Јевтића је поздравило 100.000 грађана. Током боравка, Јевтић је био примљен и од стране краља Бориса, док је организовано и више свечаних пријема.³⁰⁴ Двојица министара иностраних послова истог дана су отпочели преговоре о односима између две земље, да би их наставили и током 8. маја. Поред њих двојице, у разговорима су учествовали и помоћник бугарског министра иностраних послова Георги Радев, директори политичких одељења Владислав Мартинац и Тодор Павлов, као и посланици у Софији и Београду, Александар Цинцар-Марковић и Георги Кјосеиванов.³⁰⁵

Нажалост, нисмо располагали изворима југословенске провенијенције, којима бисмо могли да реконструишемо преговоре Богољуба Јевтића и Николе Мушанова у Софији, због чега смо морали да се ослонимо на извештаје чехословачких дипломата. Током разговора са

---

²⁹⁹ Према извештају југословенског посланика у Анкари, Ружди Арас је за југословенско-турско држање према Италији предвиђао два програма, минимални и максимални, чисто дефанзивног карактера. Први је обухватао утврђивање југословенских и турских граница против италијанско-бугарског напада, док је потоњи подразумевао заједнички захтев (ултиматум?) Италији да „демилитарише“ започете радове на „нашим границама“ (Ријека, Задар, албанска граница, Додеканез) (АЈ, 370–7–34, лист 247). Истовремено, југословенска влада је од стране Турске и Грчке обавештена да Италија врши наоружавање Бугарске. *Исто*, лист 246; АЈ, 370–24–73, листови 670, 672.

³⁰⁰ Арас је изјавио југословенском посланику да би Турска италијански напад на малоазијску територију „примила врло мирно и чак са задовољством“, будући да није сумњала у победу свог оружја. АЈ, 370–7–34, лист 248.

³⁰¹ АЈ, 341–25–80, циркулар Богољуба Јевтића Стр. Пов. Бр. 362 од 31. марта 1934; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 149.

³⁰² *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 149.

³⁰³ *Isto*, 151; К. Манчев, *Југославија и међународните одношенија на Балканите*, 91–92. Турски министар иностраних послова је о разговорима са Јевтићем обавестио грчког посланика у Анкари, стекавши утисак да су Грци страховали да Бугарска не склопи пактове о ненападању само са појединим земљама. Британски посланик у Атини Сидни Вотерлоу је такође извештавао да је Грчка са страховањем гледала на пут Мушанова у Западну Европу и Јевтића у Анкару, видевши у томе југословенско-бугарско-турско организовање. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 149–150, паромена 36.

³⁰⁴ *Извештаји МИП-а*, V, 176; „Свечани дочек министра спољних послова г. Богољуба Јевтића у Софији“, *Време*, 8. мај 1934, 1.

³⁰⁵ „Бугарска престоница је свечано и срдечно дочекала југословенског министра“, *Политика*, 8. мај 1934, 3; „Резултати састанка у Софији: продужење рада у атмосфери узајамног поверења“, *Политика*, 9. мај 1934, 1.

бугарским краљем и председником владе, Јевтић није покретао питање приступа Бугарске Балканском пакту, будући да је знао њихов чврст став поводом те проблематике³⁰⁶. Због тога је ток разговора усмерен на билатерални пакт између две земље, са којим би истовремено били склопљени и билатерални пактови са Румунијом и Грчком³⁰⁷. Према Јевтићевим речима, Бугари су били спремни да закључе такве пактове, па чак и да прихвате дефиницију нападача из Лондонске конвенције. Једину тешкоћу је представљао члан који је могао да се односи на упаде комита. Јевтић је изјавио да разуме бугарска двоумљења, додајући да се сигурно може пронаћи формула која ће задовољити и остале чланице Балканског пакта. О томе је био спреман да преговара у Женеви на састанку са министрима иностраних послова, наговештавајући и консултације са Едуардом Бенешом по том питању. Јевтић је том приликом нагласио да Југославија ни не мора да закључи пакт о ненападању са Бугарском, јер је веровала речима краља Бориса. Преговоре је водила како би Бугарска такве пактове склопила са осталим суседима, додајући да не постоји временско ограничење до када би они морали бити закључени.³⁰⁸

Током боравка у Софији, југословенски званичници су разговарали и о закључењу трговинског уговора и ветеринарске конвенције³⁰⁹, као и о пасошком питању, олакшицама у пограничном промету и ликвидацији двовласничких имања. Јевтић је саопштио чехословачком посланику у Бугарској Макси да је том приликом договорено да се убудуће сва питања решавају директно, без икаквих посредника.³¹⁰ Пред Јевтићев одлазак из Софије издат је заједнички коминике којим је константована приврженост обеју земаља учвршћењу мира и општег споразума. Двојица министара иностраних послова су са задовољством истакла почетак спровођења у дело одлука донетих на састанку у Београду децембра 1933, будући да је постигнут споразум о железничким тарифама, док су у Београду вођени преговори око склапања трговинског уговора и ветеринарске конвенције. Договорено је и образовање мешовите комисије са задатком проучавања саобраћајних питања. На крају је закључено да су се двојица министара споразумела „да приступе проучавању свих питања која се постављају или која би се могла поставити између Југославије и Бугарске у духу који ће појачати пријатељство два народа и осигурати им трајну и плодну сарадњу“.³¹¹ У складу са закључком коминикеа, југословенски лист *Правда* је извештавао да је склапање пакта о ненападању већ „свршена ствар“.³¹²

Потпуни обрт у међусобним односима који је наступио после сусрета двојице монарха, допринео је да и у југословенској и у бугарској јавности дође до уверења да ће приликом Јевтићеве посете Софији доћи до потписивања неког конкретног споразума, па чак и пакта о ненападању. Такво уверење су показивале и југословенски представници у

³⁰⁶ Софијски дописник француског листа *Le Petit Parisien* је извештавао да су разговори вођени и на тему приступа Бугарске Балканском пакту, што је пренела и југословенска штампа. „Г. г. Јевтић и Мушанов расматрали су и проблем уласка Бугарске у Балкански пакт“, *Време*, 10. мај 1934, 1.

³⁰⁷ Италијанско Посланство у Београду је известило Рим да је бугарска влада желела да прво закључи пакт са Југославијом, а тек онда са Румунијом и Грчком због постојећих нерешених питања. Генерални секретар бугарског МВРИ Георги Радев је то демантовао италијанском посланику у Софији, изјавивши да Бугарска жели истовремено закључивање пактова о ненападању са суседима. *I Documenti Diplomatici Italiani. Settima Serie: 1922–1935, Volume XV (18 marzo - 27 settembre 1934)*, Roma, 1990, № 214, 228 (даље: *DDI, Settima Serie, XIV*).

³⁰⁸ *ЧИБИ*, III, № 99, 284–285; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 150–151.

³⁰⁹ Преговори о овим питањима започели су у Београду 8. маја 1934. године. „Јутрос су допутовале у Београд бугарске делегације за трговинске и ветеринарске преговоре са Југославијом“, *Правда*, 8. мај 1934, 2; „Јуче су отпочели трговински преговори са Бугарском“, *Политика*, 9. мај 1934, 3.

³¹⁰ „Резултати састанка у Софији: продужење рада у атмосфери узајамног поверења“, *Политика*, 9. мај 1934, 1; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 151.

³¹¹ *Извештаји МИП-а*, V, 176–177. Још током боравка Јевтића у Софији, ширили су се гласови да је понудио Бугарској извесне територијалне концесије, што се показало као нетачно. *Македонија во австриските документи (1920–1938)*, предговор и редакција доц. д-р Ђорѓи Стојчевски, проф. д-р Даринка Петреска, Скопје, 2011, Бр. 121, 471–472.

³¹² „Формално закључење двостраног пакта о ненападању“, *Правда*, 9. мај 1934, 1; „Пакт о ненападању између Југославије и Бугарске свршена ствар“, *Правда*, 10. мај 1934, 1.

иностранству у разговору са својим бугарским колегама.³¹³ Јевтић и Мушанов су заиста разговарали о закључењу пакта о ненападању између Југославије и Бугарске. Обавештавајући о томе бугарска посланства у иностранству, Мушанов је навео да ће се „размена мисли“ по том питању наставити, са надом да ће се доћи до формуле која ће узети у обзир бугарско виђење лондонске Конвенције о дефиницији нападача.³¹⁴ Поред тога, Мушанов је добио формално уверење да ће Југославија дати једну, додуше ограничену, амнестију Македонцима осуђеним за преступе политичке природе.³¹⁵

Извештавајући о посети југословенског министра иностраних послова, Макса је писао да је она значајно утицала на позитивно расположење бугарске јавности и политичких кругова по питању даљег развоја југословенско-бугарских односа. Негативне написе су једино објавили листови *Македонија* и *Заря*, али због свеопштег расположења ти „покушаји диверзије“, како их именује Макса, су завршени без икаквог ефекта, што је утицало и на неактивност ВМРО.³¹⁶ Позитивне коментаре на посету Богољуба Јевтића изнели су и бивши бугарски министри иностраних послова. Председник Народног собрања Александар Малинов изјавио је југословенским новинарима да га радује „што ступамо на један сасвим нови пут, који ће нам донети нове резултате“, те да је потребно наставити међусобне посете, не само политичара већ и лекара, правника, инжењера итд.³¹⁷ Долазак југословенског министра поздравили су и Атанас Буров и Александар Цанков.³¹⁸

Италијански посланик у Београду Карло Гали је у свом извештају Риму, свега дан пред преврат у Бугарској, означио Јевтићеву посету Бугарској као важан корак у постизању споразума између две земље. Том приликом је закључио да је постизање споразума са Бугарском представљало осовину југословенске политике, чији се почетак налазио у кружном путовању краља Александра током јесени 1933. године.³¹⁹ Разговарајући са својим италијанским колегом, немачки посланик у Софији Римелин је сматрао да је такав развој догађаја представљао неуспех италијанске политике у Бугарској.³²⁰

Напред смо напоменули да је питање грчких резерви поводом војног ангажовања у оквиру Балканског пакта требало да буде решено на састанку четворице министара иностраних послова у Женеви крајем маја 1934. године. Пре доласка у Женеву Ружди Арас је посетио Букурешт где се споразумео са Титулескуом око грчког ангажовања. Договорено је да се прихвати њена неутралност у случају рата са Италијом, уз обавезу да брани Солун против било ког непријатеља³²¹. Потом су њих двојица 14. маја отпутовали у Београд где су се састали са Богољубом Јевтићем³²². Из тог разговора је проистекао закључак да

³¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 89, 96–97; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 38, 43.

³¹⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 12.

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 151. Према информацијама које је британско Посланство у Софији добило од својих америчких колега, акције спровођене над ВМРО од јула 1933, као и став бугарске владе према македонствујушцима, представљале су резултат „сугестија“ краља Бориса. *Цар Борис III*, I, № 146, 295–296.

³¹⁷ „Узбудљива изјава г. Малинова“, *Време*, 8. мај 1934, 1.

³¹⁸ „Разговор са г. Александром Цанковом, бившим председником бугарске владе“ и „Бугарска штампа“, *Време*, 11. мај 1934, 1, 9.

³¹⁹ *DDI*, Settima Serie, XIV, № 258, 277.

³²⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 274.

³²¹ Чехословачки посланик у Букурешту је извештавао да је Титулеску ту подразумевао и одбрану од Бугарске и Југославије. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 156.

³²² Док је Арасова посета Београду била уговорена приликом Јевтићеве посете Анкари, долазак румунског министра иностраних послова је био неочекиван. Поред тога, Титулеску је после Арасовог одласка за Женеву остао у Београду још извесно време како би добио обавештења о Јевтићевим разговорима у Софији. Помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић је саопштио Кјосеиванову да је Титулеску „скочио од стола“ када му је Јевтић саопштио да је у Софији било речи о пакту о ненападању. Затим је предложио закључивање једног општег пакта о ненападању између држава Балканског споразума и Бугарске уз обавезну дефиницију нападача. На то му је Јевтић изјавио да је био решен да одржи обећање дато у Софији, односно замене те дефиниције неком која би била прихватљива за Бугарску. Пар дана касније, Јевтић је бугарском посланику потврдио Пурићеве речи. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 18–19; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 56–58.

Југославија, Турска и Румунија најпре између себе потпишу војне конвенције³²³. По консолидовању своје унутрашње ситуације, њих би склопила и Грчка, уз обавезу да до извршења тог чина обезбеђује неутралност Солуна. Титулеску је саопштио чехословачком посланику у Београду да је војна конвенција предвиђала напад Бугарске у три случаја: 1) напад на једну чланицу Балканског споразума; 2) напад у заједници са Италијом и 3) напад у заједници са Мађарском. Грчки министар иностраних послова се сложио са усвојеним закључцима у Београду и изјавио да ће отићи у Женеу на даље разговоре. Приликом тих састанака тројица министара иностраних послова су се сложила да Грчка задржи своју неутралност у случају рата са неком ванбалканском силом, што је требало да буде санкционисано посебном одредбом у војној конвенцији. Захваљујући постигнутим споразумима, Југославија и Румунија су 16. јуна 1934. ратификовале Балкански пакт.³²⁴

Наставак подупирања „пројугословенских“ струја у Бугарској

Напоредо са званичном политиком, југословенске службе су и даље подупирале „пројугословенске“ струје у Бугарској, тежећи њиховој међусобној сарадњи. Раније смо навели да се Тракијска организација на свом Конгресу октобра 1933. изјаснила за југословенско-бугарско зближење. Међутим, југословенске службе су још од раније добијале назнаке о оваквом ставу Тракијаца. На Конгресу октобра 1932. изабрано је ново руководство Тракијске организације, које је заступало умерена политичка убеђења.³²⁵ По свему судећи, одређену улогу у избору нових људи имао је Лазар Поповски и то по налогу Београда. Како је извештавао Танасија Динића, михајловисти ВМРО су повели акцију да на чело организације поставе себи одане људе, али им то није успело те су цео ЦК Тракијаца чинили „најближи сарадници“. Поповски је потом са политичким секретаром организације, књижевником Константином Петкановим, разговарао о тренутној ситуацији и даљим могућностима рада, што је, према Поповском, врло добро примљено. Том приликом је дотакнуто и питање евентуалног доласка Петканова или председника Тракијске организације Ивана Пандалејева Ормадџиева у Београд на даље разговоре.³²⁶

По свему судећи, деловање Тракијске организације је настављено по израђеном плану. Посланик Александар Вукчевић је крајем марта 1933. извештавао да је организација поводом двадесетогодишњице пада Једрена организовала „агитациону седмицу“ са циљем пропагирања повратка Тракије Бугарској и изласка на Егејско море. Вукчевић је приметио да је то био први пут да су Тракијци, по угледу на Македонце, отпочели да приређују серију предавања, при чему је, „што је за нас значајно“, истакнута „позната концепција Тракијаца да је једини пут бугарског народа долином Марице, ка Тракији и Белом мору“.³²⁷ Већ 20. априла, отправник послова у Софији Милоје Смиљанић је, на тражење МИП-а, доставио податке о шесторици звенара и двојици Тракијаца, Константину Петканову и Николи Константинову. Смиљанић је том приликом навео да се Петканов, приликом избора новог руководства октобра 1932, показао као „интегралиста“, те да је заједно са већ помињаним „интегралистом“ професором Димитром Михалчевим издејствовао победу над „македонофилском“ струјом. Поред тога, био је уредник листа *Тракија* у коме је осуђивао дотадашњу политику Бугарске, истичући питање Тракије и изласка на Егејско море као најзначајније питање бугарске спољне политике. Што се тиче Николе Константинова, он се такође залагао за исту спољнополитичку оријентацију, иако је био политички пријатељ Андреја Љапчева.³²⁸ Спољнополитички курс Тракијаца је потврђен октобра 1933,

³²³ Истовремено је разматрана и могућност потписивања југословенско-турског пакта, који је предвиђао обострану помоћ у случају напада Италије на једну од њих. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 158.

³²⁴ *Isto*, 156–160.

³²⁵ С. Трифонов, *н. д.*, 180.

³²⁶ АЈ, 14–28–74, листови 449–450. Поповски наводи да је истовремено водио успешне преговоре и са припадницима Добруджанске организације. *Исто*.

³²⁷ АЈ, 370–24–73, лист 642.

³²⁸ АЈ, 74–50–68, листови 73–76.

одржавањем већ помињаног Конгреса и чињеницом да је Петканов изабран за библиотекара новооснованог Бугарско-југословенског удружења у Софији.³²⁹ Исти став је заузет и јануара 1934. на збору у Свиленграду на коме је учествовало око 10.000 људи.³³⁰ Истог месеца је дошло и до расцепа у ВЗРО. На једној страни се налазила група која се залагала за наставак сарадње са ВМРО и вршење терористичких акција у Југославији на челу са Иваном Ђошевим. На другој страни се налазила група предвођена Славом Лазаровим, братом генерала Велизара Лазарова блиског Кимону Георгијеву, која се залагала за обустављање акције на југословенској територији.³³¹ Будући да је Лазар Поповски јављао Танасију Динићу почетком јуна 1933. да је остварио везу са припадницима ове организације, изводимо закључак да су југословенске службе имале удела у расцепу западнопокрајинаца.³³²

Настављени су и контакти са протогеровистима. Априла 1933. у Београд је поново дошао Лазар Поповски са мисијом од звенара да испита могућност „наслона“ на Југославију у случају преврата у Бугарској и да уговори састанак између Танасија Динића и Крстана Поп-Тодорова, који се одиграо наредног месеца у Бечу.³³³ Динић је пред органима Озне потврдио одржање овог састанка,³³⁴ док се у ед-мемоару о сарадњи са протогеровистима, који је израдио тадашњи посланик у Бугарској Александар Цинцар-Марковић, он не помиње.³³⁵ У том тренутку, према Динићевим речима, „умеша своје прсте у акцију протогеровиста Коста Тодоров услед чега дође до претреса и интернирања протогеровиста а паралисања крвопролића“.³³⁶

Наиме, почетком јануара 1933. Народно собрање је усвојило нов Закон о амнестији, којим су били амнестирани готово сви емигранти. Самим тим, повратак у Бугарску је био омогућен и земљорадничким емигрантским вођама Кости Тодорову, Александру Обову, Недељку Атанасову и Христу Стојанову. Потоња двојица вратила су се у Бугарску 5. фебруара, док су Тодоров и Обов стигли 5. марта 1933. године.³³⁷ Пре повратка у Бугарску, Тодоров је био у аудијенцији код Богољуба Јевтића. Дописник *Политике* из Бугарске, Коста Крајшумовић је саопштио Динићу да му је после састанка Тодоров изјавио да је издејствовао да се протогеровистима пошаље 20 револвера. Према Динићу, на тај начин је веза са протогеровистима доспела у „новинарске редове“, а самим тим и до југословенских земљорадника, будући да је Крајшумовић био припадник те партије. Динић у писму Богољубу Јевтићу даље анализира ширење сазнања о сарадњи, претпостављајући да о њој већ зна бугарска емиграција у Београду и Паризу, као и михајловисти и земљорадници у Бугарској, закључујући да је „оно што је пуних 5 година остало у највећој тајни, када се је умешао Коста Тодоров избило на јаву“.³³⁸

Не располажемо подацима како је тачно Коста Тодоров „умешао своје прсте у акцију протогеровиста“. Према ед-мемоару Цинцар-Марковића веза са протогеровистима је држана у строгој тајности, тако да су у Бугарској о њој једино знали Михаил Шкартов и Петар Шанданов од протогеровиста, а са југословенске стране посланик и један секретар Посланства (у питању је био Драгољуб Јовановић).³³⁹ Да ли је ангажовање Тодорова била жеља краља Александра? Пре одласка у Бугарску марта 1933, Тодоров је на позив краља Александра био у аудијенцији у Двору.³⁴⁰ Већ следећег месеца, поново се обрео у Београду,

³²⁹ *Извештаји МИП-а*, IV, 367–368, 417.

³³⁰ *Извештаји МИП-а*, V, 13.

³³¹ *Исто*.

³³² АЈ, 14–28–74, лист 548.

³³³ АЈ, 14–28–75, листови 750–751.

³³⁴ *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

³³⁵ АЈ, 310–2, Ед-мемоар Александра Цинцар-Марковића о југословенској сарадњи са протогеровистима.

³³⁶ АЈ, 14–28–75, лист 751.

³³⁷ *Извештаји МИП-а*, IV, 31–32, 120–121.

³³⁸ АЈ, 14–28–74, листови 439–440.

³³⁹ Интересантно, ед-мемоар не говори о избијању ових контаката у јавност. АЈ, 310–2, Ед-мемоар Александра Цинцар-Марковића о југословенској сарадњи са протогеровистима.

³⁴⁰ К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 241–242.

тражећи преко југословенског посланика у Румунији Бошка Чолак-Антића хитан пријем код Богољуба Јевтића.³⁴¹ По завршетку аудијенције, Тодоров се састао са Славе Ивановим и Лазаром Поповским³⁴² и саопштио им да му је обећано следеће: а) да се путем продаје перничког угља оствари добит од два милиона лева, од којих би се део употребио за покретање листа³⁴³; б) да ће се протогеровистима дати 200 револвера³⁴⁴, аутомати и „паклене машине“ и в) око 3 милиона лева да развију акцију. Том приликом је Тодоров саопштио да ће се акција убудуће водити непосредно преко маршала Двора генерала Александра Димитријевића и првог ађутанта краља генерала Милана Јечменића.³⁴⁵

Пуковник Динић није благонаклоно гледао на уплитање Косте Тодорова у везу са протогеровистима, као ни на, по свему судећи, план за његово искључење из сарадње. Због тога је у писму претпоставио да интриге против њега долазе из „табора Косте Тодорова“, сматрајући да је овај желео да преузме одржавање везе са протогеровистима ради личне користи. „Остављајући на страну изложене вести које се односе на мене“, а у „интересу посла“, Динић је предложио да се обустави свака помоћ која је протогеровистима ишла преко Косте Тодорова „односно његових органа Живадиновића и емиграната“, тим пре јер је сам ЦК протогеровиста јављао да им се не доставља оружје већ новац, којим су набављали оружје од бугарских полицајаца, истовремено их придобијајући за себе. Истовремено је истакао да је потребно да се што пре утврди одакле су долазиле интриге против њега.³⁴⁶

Поменуто интернирање вођа протогеровиста, за које је Динић као кривца навео Тодорова и његову индискрецију, догодило се почетком јула 1933. године. Тада су ухапшени Петар Шанданов, Лев Главничев, Михаил Шкартов и војвода Чегански, да би после неколико дана били интернирани у Сливен.³⁴⁷ Међутим, до њиховог интернирања је, по свему судећи, дошло из других разлога. Наиме, како међусобна убиства припадника ВМРО нису престајала, краља Бориса је посетио резервни официр Васил Каракулаков, који је у име звенара изјавио да ће уколико се убиства наставе, а међу њима се нађе и неки припадник „Звена“, група сматрати краља Бориса као директно одговорног.³⁴⁸ Наступ Каракулакова је изазвао одређени ефекат³⁴⁹, те је 24. јуна Народно собрање усвојило посебан закон за сузбијање ових убистава, док је сутрадан извршена блокада и претрес Софије, при чему је ухапшен већи број особа и заплењена велика количина оружја.³⁵⁰ Судећи према извештају југословенског Посланства у Бугарској, нови командант полиције у Софији је искористио бекство једног рањеног протогеровисте из болнице те је 9. јула извршио хапшење вођа протогеровиста ВМРО.³⁵¹ Том приликом је краљ Борис још једном покушао да измири завађена крила аутономиста ВМРО,³⁵² што је завршено безуспешно, при чему су протогеровисти наставили свој рад.³⁵³

³⁴¹ АЈ, 395–29–276, лист 60. Тодоров се у Румунији обрео по позиву румунске владе, која је, према Тодорову, уплашена Хитлеровим доласком на власт, желела да започне разговоре о савезу балканских земаља. К. Тодоров, *Balkan Firebrand*, 250.

³⁴² Динић је у овом документу навео да је Поповски у Београд дошао на позив Тодорова. АЈ, 14–28–74, лист 439.

³⁴³ Динић је у примедби дописао да му је Поповски саопштио да је „у интимном плану“ било предвиђено да се од те суме Тодорову да 500.000 лева за исплату својих дугова, по 300.000 Петку Пенчеву и Лазару Поповском, док би се остатак употребио за лист. *Исто*.

³⁴⁴ Тодоров у својим мемоарима наводи да је и преко Прага успео да прокријумчари 150 револвера за протогеровисте. К. Тодоров, *Balkan Firebrand*, 244.

³⁴⁵ АЈ, 14–28–74, лист 439.

³⁴⁶ *Исто*, лист 441.

³⁴⁷ *Извештаји МИП-а*, IV, 261. Интернирани протогеровисти су убрзо пребачени у Карлово где су уживали наклоност власти и војске, будући да је командант гарнизона био класни друг Лазара Поповског. Поред тога, дотурено им је оружје, а режим је био такав да су могли да „побегну кад затреба“, што се и остварило јануара 1934. године. АЈ, 14–28–74, листови 603, 610; ВА, П-17, к. 95г, ф. 2, д. 2, листови 3–4.

³⁴⁸ Кирил Пърличев, *36 години във ВМРО. Спомен на Кирил Пърличев*, Софија, 1999, 376.

³⁴⁹ Готово идентичним сазнањима је располагао и Танасије Динић. АЈ, 14–28–74, листови 444–445.

³⁵⁰ *Извештаји МИП-а*, IV, 190.

³⁵¹ *Исто*, 261.

³⁵² *Исто*.

³⁵³ С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 95–96.

Унутрашњи сукоб није мимоишао ни БЗНС. Наведени повратак емигрантских вођа у Бугарску почетком 1933. унео је, према оцени југословенског Посланства у Софији, „много живости“ у политички живот земље, посебно у „званичним“ земљорадничким редовима, међу којима је постојао велики број људи незадовољних радом министара Гичева, Димова и Муравјева.³⁵⁴ То је неминовно водило ка борби у земљорадничком табору. Чехословачки посланик у Софији Прокоп Макса је сматрао да уколико емигранти започну акцију против земљорадничких министара, да ће Гичев спремно на њу одговорити. Ипак, Макса је на основу једног разговора са својим југословенским колегом стекао утисак да Београд не очекује много од повратка емиграната и да их више неће финансијски помагати, што је Макса оценио као правилан потез.³⁵⁵ На такав Вукчевићев одговор је свакако утицала његова разочараност закључцима са претходног Конгреса БЗНС „Александар Стамболијски“. И поред тога, он је неколико пута признао Макси да Београд потпомаже лист *Пладне*.³⁵⁶

Емигрантска четворка се по повратку у Бугарску „поделила“ у две групације. На основу међусобног споразума, Атанасов и Стојанов су ушли у БЗНС „Врабчу 1“ са намером да се против Гичева боре изнутра са циљем преузимања вођства и сједињења са БЗНС „Александар Стамболијски“, фракцијом којој су приступили Тодоров и Обов. Убрзо по њиховом доласку отпочели су да држе успешне зборове по земљи. Увидевши да су ти зборови почели да делују штетно по „званичне“ земљораднике, Димитар Гичев је интервенисао код министра унутрашњих послова да се они забрањују. Посланик Вукчевић је извештавао да још увек није било могуће наслутити резултат међусобних земљорадничких борби, али је закључио да су емигранти „ту борбу започели са лепим изгледом на успех“, те да „званично“ вођство сигурно неће седети скрштених руку.³⁵⁷ До истог закључка је дошао и стални делегат при Друштву народа Константин Фотић после разговора са Гичевим у Женеви јуна 1933, који је на Фотића оставио утисак „човека који је решен да се енергичним средствима разрачуна, истина не са превратним елементима [ВМРО - прим. М. Ж], већ са својим партијским дисидентима“. Разговарајући са Фотићем, Гичев се жалио на нападе доскорашњих емиграната, подвлачећи да је њихову акцију омогућавала обилна југословенска помоћ. Због тога је молио Фотића да пренесе министру иностраних послова Богољубу Јевтићу молбу за ускраћивање „оног дела помоћи“ коју су емигранти употребљавали за политичку акцију против вођства „Врабче 1“, додајући да њихова акција штети и Југославији јер разбија БЗНС, а јача њене „заклете непријатеље“.³⁵⁸

По свему судећи, Југославија је заиста одлучила да промени своје држање према емигрантима, пре свега због унутрашњих расцепа који су уследили. Наиме, започета акција за уједињење расцепканих земљорадничких крила није се развијала са успехом, већ је довела и до сукоба међу емигрантском четворком. По одласку Александара Обова у иностранство, где су се већ налазили Коста Тодоров и Христо Стојанов, у Бугарској се половином јула 1933. Недељко Атанасов споразумео са Георги Марковим и Николом Петковим. Том приликом је формиран Извршни одбор са Атанасовим као политичким секретаром, при чему у његов састав нису ушла преостала тројица емиграната.³⁵⁹ Овај потез Атанасова је посебно погодио Христа Стојанова, његовог дугогодишњег саборца. Он се са Тодоровом и Стојановим потом обрео у Југославији, где су између осталих, посетили и бившег министра иностраних послова Војислава Маринковића. Затим су 16. јула 1933. потписали један протокол којим су саопштили да настављају традиционалну политику Александра Стамболијског, што је по њима подразумевало враћање Западних покрајина Бугарској и

³⁵⁴ *Извештаји МИП-а*, IV, 121.

³⁵⁵ *ЧИБИ*, III, № 36, 103.

³⁵⁶ *Исто*, № 38, 110.

³⁵⁷ *Исто*, 109; АЈ, 74–50–68, листови 77–78; *Извештаји МИП-а*, IV, 121–122, 128.

³⁵⁸ АЈ, 159–46, досије 2, стални делегат при Друштву народа Константин Фотић МИП-у Стр. Пов. Бр. 29 од 14. јуна 1933.

³⁵⁹ ДАС, ЛФТД, ТД-150, лист 19; *Извештаји МИП-а*, IV, 141, 260–261.

признавање мањинских права Бугарима у Македонији.³⁶⁰ Ипак, њиховим повратком у Бугарску дошло је до измирења са Атанасовим, те је средином августа проглашено уједињење БЗНС „Александар Стамболијски“ и крила БЗНС „Врабча 1“ које су предводили Атанасов и Стојанов, при чему је образован „Уједињени БЗН Савез (Александар Стамболијски и Врабча 1)“, привлачећи под своје окриље велики број земљорадника.³⁶¹ То је оставило последица на владин БЗНС „Врабча 1“, од кога се на октобарском Конгресу одцепило крило под вођством потпредседника Народног собрания Николе Захаријева, за које се очекивало да ће приступити Уједињеном земљорадничком савезу на његовом конгресу заказаним за 21. новембар 1933. године.³⁶²

Успешно одржавање овог конгреса било је од велике важности за новостворени Савез. Због тога је у Београд од стране емигрантских вођа упућен извесни „Аспарух Митрашинов“, некадашњи директор листа *La Bulgarie* за време Стамболијског, како би издејствовао добијање финансијске потпоре за одржавање конгреса. Митрашинов је по доласку прво посетио Танасија Динића, а потом, између осталих а по налогу Атанасова, и извесног „Д. Миловановића“. Иако је Миловановић „одмах рекао Митрашинову, да он није никакв фактор ни јавни ни тајни“, из његовог отвореног и прецизног одговора Митрашинову може се закључити да је пренео званичан југословенски став по овом питању. Признајући да је тренутна ситуација емиграната „бити или не бити“, те да „се мора још нешто крупно учинити“, Миловановић је изнео да се не може прећи преко „погрешака, па чак и неваљалстава емиграната“. Њих је означио као главне кривце за тренутно стање у Земљорадничком савезу, будући да су истовремено помагали и Димитра Гичева и његове противнике, корумпирани људе у Бугарској, клеветајући се међусобно у Југославији³⁶³. Окривио их је и за то што је Гичев ступио у контакт са михајловистима и Италијанима, будући да му нису указали поверење по његовом доласку на власт, те да су наступали „нервозно и заповеднички“, што је изазвало његову реакцију³⁶⁴. Оптужио их је и за поновне свађе по повратку у Бугарску, чест долазак у Београд по новац, аферу са финансирањем новог листа³⁶⁵, чиме су изазвали бугарску јавност против себе, а Југославију компромитовали. И поред свега наведеног, Миловановић је подвукао да је потребно одмах дати новац за конгрес, с тим што би по његовом завршетку, дотадашњи начин финансирања претрпео корените промене, са чиме се сложио и Митрашинов.³⁶⁶

На основу овог разговора, у документу је закључено и предложено следеће: 1) да се и поред свега не може допустити да дотадашњи рад са емигрантима пропадне јер је истовремено било кривице и са југословенске стране услед вођења политике на неколико колосека; 2) постојање јединствене политичке мисли с југословенске стране и јединствене материјалне помоћи, односно правилна сразмера између издатака за БЗНС и личну помоћ, коју пак треба праведно поделити; 3) хитна материјална помоћ за одржавање конгреса како би био „што импозантнији у сваком погледу и да успе“; 4) овај њихов захтев искористити за рашчишћавање ситуације: отворено саопштити Бугарима да „нама не требају агенти за Југославију, већ добри Бугари на терену, који ће бити наши пријатељи“; да више не долазе у Београд, већ раде на терену и да је потребно да Коста Тодоров, иако „уопште узевши

³⁶⁰ Обавештавајући о томе Богољуба Јевтића, Танасије Динић је закључио: „Тако вам је са том браћом - сви су исти“. ДАС, ЛФТД, ТД-150, лист 19; С. Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике*, 932.

³⁶¹ *Извештаји МИП-а*, IV, 285.

³⁶² *Исто*, 366–367.

³⁶³ „Шта су Тодоров и Обов рекли за Н. Атанасова и Хр. Стојанова, то не би могла ни Марица да опере! Према Гичеву су они данас много учтививији, него што су били један према другом“. ДАС, ЛФТД, ТД-92, лист 6.

³⁶⁴ „... Гичев никада не би отишао овако далеко, ни био италијанаш и реакционар, да га нису емигранти, који су се у међувремену измирили, на то нагнали. [...] Наравно, он је сад постао неваљалац и нема му спаса“. *Исто*.

³⁶⁵ Јула 1933. бугарски лист *Време* је на насловници објавио факсимил писма Христа Стојанова из априла исте године, којим је обавестио уредника листа *Кавалџ* у Пловдиву Димитра Павлова да му је послао новац за лист. АЈ, 14–28–74, лист 546; Т. Миленковић, *н. д.*, 434.

³⁶⁶ По Митрашинову, Обов и Тодоров су месечно добијали 17.500 француских франака. ДАС, ЛФТД, ТД-92, листови 1–8.

користан, али у даном моменту више штетан“, после конгреса напусти Бугарску, јер је својим присуством изазивао „националисте“; 5) после конгреса упутити поузданог човека у Бугарску како би проверио стање на терену; 6) дотадашња помоћ је оцењена као довољна с тим да се лични издаци смање и изједначе, а материјални повећају. Истакнуто је да је емигрантима довољна помоћ од 3000 француских франака, односно 30.000 лева, при чему би се исто додељивало Обову и Тодорову за њихове породице. Свим осталим емигрантима у Југославији, изузев Ивану Тулешкову, као и људима у Бугарској, издатке је требало смањити, при чему је разлику требало пребацити директно Савезу којим би руководили Георги Јорданов и Митрашинов, као најпоштенији; 7) најенергичније је требало сузбијати предлоге о извршењу земљорадничког пуча и подржавати легалну борбу у Бугарској као једино решење; 8) привлачење Уједињеном савезу земљорадничких група Николе Захаријева, Торлакова, Георги Маркова, Драгијева, као и Асена Стамболијског, сина Александра Стамболијског. Споразум са Гичевим је оцењен као немогућ, али је ипак предложено да се пробају све опције; 9) требало је испитати и могућност образовања заједничког „фронта“ са радницима. Према документу, на томе се већ радило у Москви или Бечу, за шта је био задужен извесни „Светозар“, при чему је наглашено да је у питању чисто технички, а не политички савез. На крају је закључено да се Савезу одмах да помоћ за конгрес уз поруку да ће се целокупна сарадња престојити од 1. децембра 1933. године.³⁶⁷ Конгрес је одржан у Софији од 21. до 23. новембра 1933. и према оцени југословенског Посланства био је успешан и врло добро организован са учешћем око 3000 делегата. Што се тиче бугарске спољне политике, у конгресној резолуцији је наглашена потреба мирољубиве политике и првенствено споразум са Југославијом.³⁶⁸

Истовремено, калкулације са земљорадницима је правила и група „Звено“. Према информацијама које је добијао Танасије Динић, звенари су у највећој тајности, уз посредништво Петка Пенчева и Лазара Поповског, водили акцију на измирењу Косте Тодорова и Димитра Гичева. Иако нису имали повољно мишљење о емигрантским вођама³⁶⁹, прихватили су се рада на измирењу како би могли да рачунају на подршку јаке земљорадничке организације при извршењу преврата у земљи. У том смислу је крајем јула 1933. у два маха дошло до сусрета између Гичева и Дамјана Велчева на којима је утврђено да Гичев и даље задржи свој тренутни став, а да у погодном моменту пређе у акцију. После поновног сусрета са Велчевим 10. августа и Кимоном Георгијевим 13. августа, Гичев је пристао на сарадњу са Тодоровим, при чему је постизање измирења остављено звенарима.³⁷⁰

Звенари су желели да конкретизују своје односе и са Југославијом и Малом антантом, како би обезбедили подршку са те стране после извршеног преврата.³⁷¹ Будући да је лист *Изгрев* услед финансијских потешкоћа морао да буде угашен, звенари су дошли на идеју покретања једног новог листа, који би пропагирао идеју споразума са Југославијом и зближења са Малом антантом и Француском. Као један од извора финансирања новог листа, израдили су пројекат да Југославија откупи 10.000 тона угља, што је Лазар Поповски крајем марта 1933. пренео Танасију Динићу. Почетком априла југословенском и чехословачком посланику у Софији се у истом смислу обратио и Петко Пенчев износећи конкретан предлог обезбеђења

³⁶⁷ Исто, 9–11; Т. Миленковић, *н. д.*, 445–451.

³⁶⁸ *Извештаји МИП-а*, IV, 414–415. Представници југословенског Савеза земљорадника су по одржању Конгреса упутили БЗНС „Александар Стамболијски и Врабча 1“ поздравно писмо. На то је бурно реаговао дописник *Политике* из Софије Коста Крајшумовић, такође земљорадник, осудивши било какву подршку бугарским земљорадницима док год не дође до уједињења завађених фракција. Ово посебно јер су југословенски, чехословачки и румунски земљорадници упутили подршку различитим фракцијама. АЈ, Збирка Јована Јовановића – Пижона (80), фасцикла 32, јединица описа 153, листови 328–341 (даље: АЈ, 80).

³⁶⁹ Према извештају дописника ЦПБ-а из Софије Велимира Кривошића, звенари су били незадовољни Вергилом Димовим, док су првенствено желели да сарађују са Александром Обовим и Костом Тодоровим о коме су имали врло повољно мишљење. АЈ, 38–28–72, Кривошић Председништву министарског савета Пов. Ст. Бр. 26 од 12. јануара 1933.

³⁷⁰ АЈ, 14–28–74, листови 551, 559, 601, 610; АЈ, 14–28–75, лист 749.

³⁷¹ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 162.

финансијске помоћи: откуп бугарског дувана од стране француског и чехословачког дуванског монопола и куповина бугарског државног угља од стране Југословенских државних железница³⁷². Будући да су југословенски, чехословачки и француски посланик још пре тога дискутовали о потреби заједничког парирања италијанске пропаганде у Бугарској³⁷³, овај предлог је наишао на повољан пријем код све тројице.³⁷⁴ Ипак, Бенеш је одбацио Пенчевљево иницијативу под изговором да није давала довољно гаранције.³⁷⁵

Са друге стране, Југославија се заинтересовала за овај случај. Априла 1933. у Београд је дошао Лазар Поповски добивши мисију од звенара да испита могућност наслона на Југославију за случај извршења преврата,³⁷⁶ да би крајем истог месеца отправник послова у Софији Милоје Смиљанић, на тражење МИП-а, доставио податке о шесторици највиђенијих звенара и двојници вођа Тракијске организације.³⁷⁷ Убрзо је између Танасија Динића и његових људи у Бугарској започела и преписка око југословенске куповине угља.³⁷⁸ То је резултирало доласком Илије Антонова³⁷⁹, брата Николе Антонова, у Београд почетком августа 1933. године. Ту се састао са директором Речне пловидбе Краљевине Југославије³⁸⁰, који му је изјавио да ће направити компензациони уговор са пернишким рудником, око лиферовања угља југословенској железници.³⁸¹ Звенари су са своје стране делали и у Бугарској, те је крајем октобра Лазар Поповски јавио Динићу да је званично од бугарског Министарства трговине добио овлашћење да дође у Југославију и проучи питање каменог угља.³⁸² У међувремену, датум изласка листа, поновног назива *Изгрев*, померен је од септембра на 11. децембар, да би, услед Борисове посете Југославији децембра 1933, остављено да излажење отпочне по његовом повратку.³⁸³

Питање спољнополитичке оријентације Бугарске према западу, актуализовано током јула, као и најављена посета бившег француског премијера Едуарда Ериоа за август 1933, нагнале су звенаре на конкретнију акцију. Деветог августа 1933, делегација круга „Звено“ коју су чинили Кимон Георгијев, Ставри Андрејев и Димо Казасов, посетила је председника владе Николу Мушанова. У разговору који је трајао око два сата, делегати су председнику владе скренули пажњу на опасност која је претила Бугарској пројектованим пактом са Турском и Грчком, подвлачећи да је главна линија покрета била зближење са Београдом, Малом антантом и Француском. На коментар Мушанова да Југославија не нуди никакве уступке те да је зато приморан да се окрене другој страни, звенари су одговорили да уколико не буде било могуће остварење споразума са Југославијом, Бугарска свакако не треба да се везује за Грчку и Турску и тако затвори своје перспективе за излаз на Егејско море.³⁸⁴

³⁷² Бугарска фирма која би извршила продају дувана део прихода би дала звенарима за потребе листа, док је при продаји угља предвиђено да звенари добију концесију за његову продају. *ЧИБИ*, III, № 42, 126.

³⁷³ Александар Вучевић је предложио Богољубу Јевтићу да се у том смислу заједнички делује у договору са чехословачким председником Бенешеом. *Исто*, 125.

³⁷⁴ *Исто*, 125–126; АЈ, 14–28–74, листови 522–523; *Ж. Avramovski, Balkanska antanta*, 162.

³⁷⁵ *ЧИБИ*, III, № 42, 128, бележка 4.

³⁷⁶ АЈ, 14–28–75, листови 750–751.

³⁷⁷ АЈ, 74–50–68, листови 73–76.

³⁷⁸ ДАС, ЛФТД, ТД-248.

³⁷⁹ Илија Антонов је од 1933. до 1938. водио Први бугарски путнички биро „България“ у Софији, филијалу београдског туристичког друштва Путник А. Д. До 1936. филијалом је управљао самостално, а од тада па до 1938, када је напустио службу, под контролом појединих ревизора и делегата Путника, услед извесних неправилности. Овај биро је основан у Софији 1. марта 1933. и поред туристичке и саобраћајне функције, коришћен је и као обавештајни пункт Југословенске војске. АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), фасцикла 1021, јединица описа 1929, министар војске и морнарице генерал Милан Недић министру трговине и индустрије Ивану Андресу Пов. Ђ. Об. Бр. 5016 од 23. октобра 1939; посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм Конзуларно-привредном одељењу МИП-а Пов. Бр. 2240 од 14. децембра 1939 (даље: АЈ, 65).

³⁸⁰ Опширније о Речној пловидби Краљевине Југославије у: Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине*, Београд, 2014, 157–189.

³⁸¹ АЈ, 14–28–74, листови 551, 603.

³⁸² ДАС, ЛФТД, ТД-157, лист 11.

³⁸³ *Исто*, лист 9; АЈ, 14–28–74, листови 550–551.

³⁸⁴ АЈ, 14–28–74, листови 600–601, 610; *ЧИБИ*, III, № 50, 155.

У тренутку састанка са Мушановим, југословенског отправника послова у Софији Милоја Смиљанића³⁸⁵ посетио је Петко Пенчев. Обавештавајући га о чему ће делегати разговарати са бугарским премијером, Пенчев је отворено упитао какве уступке звенари могу очекивати од Југославије по извршењу преврата у Бугарској, нагласивши да је њихова организација била у стању да за 24 часа ликвидира ВМРО. Узмајући у обзир раније „алузије“ југословенских званичника, код звенара се стекло уверење да је, по дефинитивном и искреном бугарском опредељењу ка југословенској политици, Југославија била спремна да Бугарској врати Западне покрајине. Пенчев је подвукао да звенари то и не траже, али да се надају самосталном југословенском гесту у том смислу, не тражећи чак повраћај оба среза (босиљградског и царибродског), већ макар једног „који је Југославији мање потребан“. Према Пенчеву такав гест би Бугарима дао извесно „морално задовољење“ и омогућио спровођење широке југословенске политике. Додао је и да звенари одустају од захтева давања мањинских права македонском становништву, задовољавајући се културним зближењем између Југославије и Бугарске: „да се бугарски језик и бугарска култура поштују у Југославији, као што ће се српско-хрватски језик и југословенска култура поштовати у Бугарској“. Пенчев је изразио и жељу да се састане са Богољубом Јевтићем, како би лично продискутовали ова питања, молећи да му се омогући што скорији долазак у Југославију.³⁸⁶

Смиљанић је одговорио Пенчеву да је територијално питање било ван сваке дискусије, јер је очување status quo-а представљало основу југословенске спољне политике, чије би нарушавање довело до отварања других граничних питања. Поред тога, уступање дела територије Бугарској би било дефинитивно, док би Југославија остала без икаквих гаранција да ће Бугарска остати привржена пројугословенској политици³⁸⁷. Ипак, Смиљанић је у писму Божидару Пурићу изнео своје лично мишљење да би се кроз пет или десет година могла извршити извесна корекција границе у корист Бугарске и то у босиљградском срезу, будући да је „географски и саобраћајно“ одсечен од осталог дела Југославије. То би могло да се изврши по завршетку железничке пруге Крагујевац - Краљево - Косовска Митровица - Скопље, при чему би поменути срез изгубио своју стратешку важност коју је до тада заузимао.³⁸⁸

Смиљанић је Пенчеву отворено саопштио да ни по мањинском питању није могло бити никаквих уступака. Са друге стране, Југославија је била спремна да са Бугарском склопи трговински уговор „на што широј бази“ и ветеринарску конвенцију, што би могло да доведе и до царинске уније. Успостављањем „атмосфере поверења и пријатељства“ унапредиле би се и саобраћајне прилике између две земље. „Једном речју“, закључио је Смиљанић Пенчеву, „бугарско-југословенски односи треба да се крећу путем једне постепене еволуције и враћања поверења. Политику зближења Бугари треба да воде из убеђења да је то једина за њих корисна национална политика; корисне резултате треба да очекују тек у будућности а никако у самом почетку нове оријентације“.³⁸⁹ Смиљанић није могао да оцени снагу звенара нити њихове изгледа на успех, будући да им је покрет био конспиративног карактера. Ипак, сматрао је да се не сме губити из вида да су звенари учествовали у преврату од 9. јуна 1923. „који је био један од најбоље организованих и изведених преврата“. У сваком случају, сматрао је да југословенски интереси ни у ком

³⁸⁵ За односе са звенарима, протогеровистима и политичким странкама у Бугарској био је задужен секретар Посланства Вукашин Шећеровић. Међутим, услед инцидента са запленим револверима од стране бугарске полиције, које је Шећеровић доставио протогеровистима, он је премештен у IV одсек Политичког одељења МИП-а, под чијом ингеренцијом је била и Бугарска, предавши своје контакте Смиљанићу. С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 95–96.

³⁸⁶ Исто, 96; АЈ, 310–2, писмо Милоја Смиљанића Божидару Пурићу од 10. августа 1933.

³⁸⁷ Пенчев је пре овог разговора, о корекцији границе преговарао и са послаником Александром Вукчевићем, који је такође енергично одбацио питање ревизије status quo-а (ЧИБИ, III, № 50, 155–156). Са друге стране, Вукчевић је чехословачком посланику у Софији Макси изнео своје лично мишљење по коме су југословенски политички кругови у Београду сматрали да постоји могућност корекције југословенско-бугарске границе, али не у том тренутку и тек по постизању коначног споразума. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 162, напомена 83.

³⁸⁸ АЈ, 310–2, писмо Милоја Смиљанића Божидару Пурићу од 10. августа 1933.

³⁸⁹ Исто.

случају нису на губитку. Због тога је тражио да му се доставе две железничке пропуснице за возњу I класом, за Пенчева и његову супругу.³⁹⁰

Дан после разговора са југословенским отправником послова, Пенчев је посетио и чехословачког отправника послова Масаржика, са ким је говорио у истом смислу, што је Смиљанић оценио као праву дипломатску припрему преврата.³⁹¹ Пенчев је замолио Масаржика и да уговори сусрет њега и Дима Казасова са француским послаником Камбоном. Овај је пристао да их прими, истовремено обећававши да ће им уредити сусрет са Ериоом. Чехословачки и француски представници у Софији делили су исто мишљење као и Смиљанић по питању снаге и могућности успеха звенара. Због тога су сва тројица закључила да је било неопходно да се према њима заузме резервисан став, тим пре да би се избегла оптужба о мешању у унутрашње ствари друге државе. Као и приликом претходног контакта Пенчева са југословенским и чехословачким представницима у априлу 1933, румунски посланик у Софији није био обавештен о овим разговорима.³⁹²

Звенари су сусрет између Богољуба Јевтића и Пенчева покушали да уговоре и преко Танасија Динића. У свом писму од 16. августа, Лазар Поповски је од Динића тражио да му што хитније јави да ли се наведени састанак може одржати између 20. и 30. августа. Поповски је том приликом као идеју за проучавање изнео могућност да Београд учини уступке у границама букурешког мировног уговора из 1913, после чега би Бугарска склопила савез са Југославијом и приступила Малој антанти. По Поповском, та мала жртва Југославије дала би перспективу и за постављање питања западне Тракије. Динић је о овом захтеву обавестио Јевтића уз коментар: „Дакле ревизија у смислу схватања Косте Тодорова“.³⁹³ Јевтић је пристао да се види са Пенчевим, те је Божидар Пурић обавестио југословенско Посланство у Софији да ће Јевтић бити око 25. августа у Београду, када ће извести о тачном датуму састанка.³⁹⁴ Према наводима Живка Аврамовског, сусрет је одржан у другој половини 1933, при чему је Јевтић заузео резервисан став изјављујући Пенчеву да је његова жеља да се до споразума са Бугарском дође кроз директне контакте, без икаквих посредника. Аврамовски је закључио да је такав став југословенског министра иностраних послова био резултат несигурности у могућност преузимања власти у Бугарској од стране звенара.³⁹⁵

Преврат у Бугарској 19. маја 1934. и наставак рада на зближењу

Показаће се да су звенари располагали довољном снагом за извршење преврата, у чему су знатну подршку добили од Војне лиге на челу са Дамјаном Велчевим. Обе организације су крајем 1933. започеле са убрзаним припремама за извршење преврата: осмишљавањем програма, радом у војсци, обезбеђењем политичког савезника. Посебну забринутост је изазивало поновно јачање Александра Цанкова, коме је током јануара пришао и главни идеолог групе „Звено“ Димо Казасов, чија партија је на фебруарским изборима 1934. била трећа по броју гласова³⁹⁶. Због тога је Цанков за 20–21. мај заказао велики партијски збор у Софији којим је желео да себе представи као једину особу која би могла да реши постојећу кризу бугарске владе. То је приморало звенаре и „војнике“ да крену у остварење својих планова.³⁹⁷

³⁹⁰ Исто; С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 96.

³⁹¹ АЈ, 310–2, писмо Милоја Смиљанића Божидару Пурићу од 10. августа 1933; *ЧИБИ*, III, № 50, 155–156.

³⁹² *ЧИБИ*, III, № 50, 157–158.

³⁹³ АЈ, 14–28–74, листови 602, 610.

³⁹⁴ АЈ, 310–2, Божидар Пурић Посланству у Софији Пов. Бр. 16264 од 19. августа 1933.

³⁹⁵ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 162–163. Да није придавао значај речима Пенчева, Јевтић је потврдио Кјосеиванову приликом њиховог разговора 19. маја 1934. године. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 59.

³⁹⁶ Опширније о Цанковљевој партији у: Димитрина Петрова, „Създаване и дейност на Цанковото движение (мај 1932 – мај 1934 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1986), 34–47; Войн Божинов, „Народно социално движение - Сговор 1932–1934 г.“, *Исторически преглед*, кн. 1–2, (2007), 114–133.

³⁹⁷ Опширније о припремама за преврат у: В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 87–92, 99–103; Георги Марков, *Парола „Сабя“*. *Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936*, Софија, 1992, 94–105.

Користећи моменат када је Никола Мушанов водио преговоре за састав нове владе, будући да је 14. маја поднео оставку свог кабинета, звенари и припадници Војне лиге су током ноћи 18/19. маја извршили преврат, приморавши краља Бориса³⁹⁸ да потпише указ о наименовању нове владе под председништвом Кимона Георгијева³⁹⁹. Иако у њој није било Дамјана Велчева, он је свој утицај на управљање државом испољавао „иза кулиса“. Влада је одмах 19. маја објавила манифест у коме је изнела разлоге због којих је дошло до промена и програм свог рада, чија је суштина била успостављање ауторитативне власти у земљи. Устав је стављен ван снаге, распуштено је Народно собрање и укинуте су све политичке партије. Приступило се и административном преуређењу државе, при чему су постојећи окрузи груписани у седам области. Манифестом су најављене и економске и социјалне реформе. Извршене су промене и у војсци, где су на најважније функције постављене присталице звенара. Што се тиче спољне политике, влада је у манифесту нагласила да ће радити на зближењу са суседима, Француском и Малом антантом. Такође, најављено је и успостављање дипломатских односа са Совјетским савезом.⁴⁰⁰

Доказ за вођење такве политике представљало је постављање Константина Батолова, бугарског посланика у Француској, за министра иностраних послова и вера⁴⁰¹. Он је подржавао погледе француске владе по питању колективне безбедности у Европи, као и политику зближења са Југославијом.⁴⁰² Према историчарима Крсту Манчеву и Валеријану Бистричком, профранцуски курс нове бугарске владе је произилазио из чињенице да су сви њени суседи, са којима је желела да реши постојеће проблеме, били у извесном смислу француски савезници. Њих двојица су указивали и на противуречности такве политике: жеља за споразумевањем са суседима уз истовремену тежњу мирној ревизији мировних уговора. Да влада звенара у суштини није променила спољнополитичке концепције претходне владе Кимон Георгијев је потврдио 12. јула 1934. приликом образлагања програма свог кабинета.⁴⁰³

Бугарско ослањање на Француску било је у вези и са тренутном политичком ситуацијом у Европи. Будући да је Немачка отпочела да врши јачи притисак у Подунављу, Француска је, свесна могућих последица, покушала да парира тим корацима. Њен министар иностраних послова Луј Барту је још почетком 1934. изашао са планом који је требало да задржи Немачку у постојећим границама. Тај план је подразумевао образовање широког савеза између Француске и земаља источне и југоисточне Европе, укључујући ту и Совјетски Савез и Италију као велике силе. Француска дипломатија је почела да врши притисак на земље Мале антанте. Посебна пажња је том приликом посвећена југословенско-италијанском измирењу. Будући да француски планови нису одговарали југословенској спољнополитичкој оријентацији, Југославија није показивала интерес за учешћем у једном антинемачком савезу. Процес француско-совјетског зближења, поново је покренуо питање успостављања

³⁹⁸ Према извесним подацима, у случају краљевог одбијања „сарадње“, пучисти су имали припремљен акт о његовој абдикацији и проглашењу републике. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 161, нарочена 76.

³⁹⁹ Оставци бугарске владе претходиле су извесне персоналне промене у војсци. Деветог маја за министра војног је, на изненађење многих, уместо генерала Александра Кисова постављен генерал Атанас Ватев, председник Војне лиге. Убрзо по његовом доласку приморани су да поднесу оставке и начелник Генералштаба генерал Бакарцијев (компромитован помињаном Шпијунском афером) и командант софијског гарнизона генерал Соларов. Према информацијама којима је располагао дописник ЦПБ-а из Софије Павле Јевтић, ове промене су биле у вези са новом спољнополитичком оријентацијом Бугарске. Краљ Борис је желео да се „отресе сувише јаког македонског утицаја“ и да ојача позиције Војне лиге. Према извесним подацима, то је чинио са намером да око себе окупи одане људе из војске који би у повољном тренутку могли да преузму целокупну управу у земљи у своје руке (АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 140 од 16. маја 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 146 од 23. маја 1934). Због тога су у првим тренуцима у Београду сматрали да је иза преврата стајао краљ Борис. *Македонија во австриските документи*, Бр. 120, 470.

⁴⁰⁰ *Извештаји МИП-а*, V, 177–179; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 161.

⁴⁰¹ Немачка амбасада у Паризу је располагала информацијама да је Батолов био значајна карика групе „Звено“, те да је као такав одржавао уске везе са француском владом. Према истом извору, Француска је тежила збацивању Кобурга у Бугарској, како би могло доћи до образовања персоналне уније са Југославијом. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 164–165.

⁴⁰² *Isto*, 164; Л. Спасов, *България и СССР*, 257.

⁴⁰³ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 133–136.

дипломатских односа између земаља чланица Мале антанте и СССР-а. О томе је донета одлука на заседању Сталног савета Мале антанте у Загребу јануара 1934. године. Међутим, приликом следећег заседања Савета у Женеви, 9. јуна су дипломатске односе са СССР-ом успоставиле само Чехословачка и Румунија. Југославија то није учинила на изричит захтев краља Александра.⁴⁰⁴ Водећи се најављеном политиком, дипломатске односе са СССР-ом је успоставила и Бугарска јула 1934. године. За бугарског посланика у Москви одређен је већ помињани Димитар Михалчев.⁴⁰⁵

Нова бугарска влада је извршила и војно поседује Петричког округа, који је укинут и подељен између две области. Међутим, њено држање према михајловистима је оцењено као „скоро помирљиво“.⁴⁰⁶ На то је указивала чињеница да су после разоружања, припадници струје Ивана Михајлова пуштени на слободу, с тим „да се апсолутно покоравају даљим наредбама власти“. Према дописнику ЦПБ-а из Софије Павлу Јевтићу, михајловисти су „уплашени енергичним ставом нове владе“ нападали исту да је „србофилска“ и протурали вести да је преврат извршен уз помоћ Југославије. Због тога се питао није ли све то представљало само један маневар, са циљем да се покаже добро расположење владе према Југославији, како би се за узврат могли тражити уступци, о чему су већ кружили гласови по Софији.⁴⁰⁷ Ипак, будући да су, по свему судећи, михајловисти покушали да реорганизују своје редове, влада је током јуна предузела енергичне мере и у наредних неколико месеци ликвидирала организацију Ивана Михајлова. Заплењена је огромна количина оружја⁴⁰⁸, док је велики број михајловиста ухапшен и интерниран. Заплењена је и архива организације, као и њен капитал у вредности од неколико десетина милиона лева.⁴⁰⁹ Поред тога, одмах по извршењу преврата извршено је пензионисање бугарског посланика у Риму генерала Ивана Влкова,⁴¹⁰ док је представницима „бугарске мањине“ у Женеви Димитру Шалеву и Григору Анастасову⁴¹¹ и студентима у иностранству „прононсираним македонцима“ укинута потпора.⁴¹²

После неколико месеци скривања, Иван Михајлов је 10. септембра 1934. са својом супругом Мелпоменом (Менчом) Карничевом пребегао у Турску. Тамо су ухапшени и спроведени у Цариград. Сматрајући их за политичке кривце, турске власти су их након извесног полицијског надзора пустиле на слободу остављајући им могућност да остану у Турској или да оду у неку другу земљу. Југословенски МИП је одмах приступио сондирању терена по питању екстрадиције Михајлова Југославији. Међутим, како је добио одговор да ће такав захтев, уколико буде поднесен, бити одбијен, МИП је инсистирао да се Иван Михајлов

⁴⁰⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 163–164; B. Krizman, *Vanjska politika*, 81–82; M. Vanku, *n. d.*, 101–102, 111–112; Jacob V. Noptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972, 67–69.

⁴⁰⁵ Опширније о преговорима и успостављању односа у: Л. Спасов, *България и СССР*, 257–262.

⁴⁰⁶ *Извештаји МИП-а*, V, 179–180.

⁴⁰⁷ *Исто*, 180; АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 146 од 23. маја 1934.

⁴⁰⁸ Према подацима којима је располагало југословенско Посланство у Софији, приликом претреса је пронађено око 9000 пушака, 200 италијанских карабина, 50 лаких и 10 тешких италијанских митраљеза и 400 сандука бомби и „паклених машина“ (*Извештаји МИП-а*, V, 217). Прецизније податке изнео је Кимон Георгијев у свом говору 12. јула 1934: 10.938 пушака, 7.767 бомби, 637 револвера, 47 митраљеза, 15 аутомата, 3 бацача граната и 701.388 метака. АЈ, 37–22–174, листови 325–326.

⁴⁰⁹ *Извештаји МИП-а*, V, 217–218, 255, 298, 333; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 320.

⁴¹⁰ „Г. Влков пензионисан“, *Правда*, 21. мај 1934, 3.

⁴¹¹ Бугарска влада је, правдајући тај поступак мерама штедње, одлучила да укине своје Посланство у Швајцарској и Сталну делегацију при Друштву народа, које је водио Димитар Миков. Међутим, југословенски стални делегат при Друштву народа је сматрао да се узрок овог корака може потражити у чињеници да је Миков „и то не увек на дискретан начин“ помагао акције Шалева и Анастасова и других представника ВМРО у Женеви. Ту своју тврдњу је поткрепио обавештењима да ће бугарска влада ипак поупунити место сталног делегата у Женеви и да ће на ту функцију одредити Николу Антонова, дотадашњег посланика у Анкари, што се и догодило. АЈ, 159–22, досије 9, стални делегат при Друштву народа Богољубу Јевтићу Пов. бр. 549 од 17. јула 1934; „Извештај Бугарске Друштву народа“, *Правда*, 25. август 1934, 4.

⁴¹² АЈ, 159–22, досије 9, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 14153 од 29. јуна 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 218.

интернира у унутрашњост земље и да му се не дозволи одлазак из Турске. Стога, Михајлов и његова супруга су почетком октобра 1934. интернирани у Кастамону, мало место на северу Турске.⁴¹³

Са друге стране, протогеровисти су јавно показивали задовољство извршеним превратом.⁴¹⁴ Будући да су и они представљали илегалну организацију, већ у јуну су издали проглас којим је саопштено да се одричу илегалног рада. Према информацијама Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба, већ наредног месеца су се организовали у тројке и помагали властима у проналажењу скривених михајловиста. То им је омогућило да уз помоћ владе поставе своје људе на чело легалне македонске организације у Бугарској.⁴¹⁵

Краљевина Југославија је са посебном пажњом пратила настале промене код источног суседа. Реакција југословенске штампе је била опрезна. Нису скриване симпатије према првим корацима нове владе, посебно избором Константина Батолова за министра иностраних послова, али су извесну збуњеност изазвале изјаве Кимона Георгијева о давању мањинских права македонским Бугарима.⁴¹⁶ Одређену резервисаност је показала и југословенска дипломатија. Према извештају бугарског посланика у Београду Кјосеиванова од 19. маја 1934, Божидар Пурић је вест о извршеном преврату саопштио Богољубу Јевтићу у тренутку док је овај водио разговор са бугарским послаником. И поред тога што је преко Танасија Динића, а и Петка Пенчева лично, био упознат са уверењима звенара, Јевтић је забринуто упитао Кјосеиванова неће ли промена владе негативно утицати на политику југословенско-бугарског зближења. Кјосеиванов је то демантовао подвлачећи да ће се под новом владом та политика само појачати. Иако задовољан тим речима, Јевтић је истакао да Београд неће одобравати промену владе, уколико се испостави да је извршена без сагласности краља Бориса.⁴¹⁷ Десетак дана касније и краљ Александар се интересовао да ли је краљ Борис био задовољан новом владом.⁴¹⁸ Коста Тодоров је у својим мемоарима навео да га је краљ Александар исто упитао, када се неколико дана по преврату, поново нашао у изгнанству у Београду.⁴¹⁹ Војин Божинов је закључио да су краљ Александар и југословенска дипломатија, и поред благонаклонисти према звенарима, сматрали бугарског краља за најзначајнију карику у зближењу две земље.⁴²⁰ Због тога су антимонархистичке тенденције новог режима, као и супротности између краља Бориса и звенара и у наредном периоду утицале на резервисан став југословенских званичних кругова према бугарској влади.⁴²¹ На

---

⁴¹³ Miloš Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska 1938–1940.“ u: *W kręgu dyplomacji i polityki. W 100-lecie nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską i Jugosławią*, pod redakcją Wojana Dimitrijevicia, Pavla Vavrišuka, Andrzeja Zaćmińskiego, Bydgoszcz, 2020, 178–179.

⁴¹⁴ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Стр. Пов. Бр. 146 од 23. маја 1934.

⁴¹⁵ ВА, П-17, к. 95г, ф. 2, д. 8, лист 3; ВА, П-17, к. 95г, ф. 2, д. 11, лист 6; С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 98–99.

⁴¹⁶ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 221. Говорећи о односима са суседима, Кимон Георгијев је истакао неопходност „културне аутономије бугарских мањина ма где се оне налазиле“. Дописник *Политике* Коста Крајшумовић се на то питао да ли је постојала разлика између програма звенара и михајловиста (*Македонија во австриските документи*, Бр. 120, 470; „Питање спољне политике“, *Политика*, 22. мај 1934, 3). Погледати и: Чедомил Митриновић, *Бугарска под старим и новим режимом. Једна политичка репортажа*, Београд, 1934.

⁴¹⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 59; В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 126–127.

⁴¹⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 61; В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 127.

⁴¹⁹ К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 255–256.

⁴²⁰ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 127. О томе сведочи и Александар Цанков у својим мемоарима. Према његовим речима, краљ Борис га је неколико недеља по извршењу преврата „са видном радошћу“ обавестио да ће краљ Александар званично посетити краљевски Двор, „како би осведочио своју монархијску солидарност и личне симпатије према њему“ (Александар Цанков, *Моето време. Мемоари*, сџс. д-р Милен Куманов, Софија, 2002, 403). Ипак, аустријски посланик у Софији је у свом извештају навео да његов југословенски колега није крио задовољство извршеним превратом. *Македонија во австриските документи*, Бр. 121, 471.

⁴²¹ Посланик у Софији Александар Цинцар-Марковић је изјавио свом чехословачком колеги да Југославија мора да води политику постепеног зближења са новом бугарском владом јер је у случају брзог споразумевања

такав став југословенске владе, и поред задовољства мерама предузетим према михајловистима ВМРО, утицало је и нестабилно унутрашње стање у Бугарској, као и све испољенија подвојеност у војним круговима. Југословенско Посланство у Софији је извештавало о размимоилажењу бугарског краља и владе и тежњама активних официра⁴²² да се, иако су власт после преврата препустили влади Кимона Георгијева, мешају у управљање државом.⁴²³

И поред тога, у Београду је после успешних преговора 24. маја 1934. потписан Уговор о трговини и пловидби између две земље са Санитарно-ветеринарском конвенцијом као прилогом Уговору. Истовремено је посебним писмом дозвољено да 1400 бугарских градинара може радити у Југославији, као и одређен број југословенских печалбара у Бугарској. Бугарска влада је током јуна ратификовала Уговор, док Југославија то није учинила, већ је привремено ступио на снагу 1. јула 1934. године⁴²⁴. Тиме је прекинуто неуговорно трговинско стање које је трајало од прекида српско-бугарских односа 1913. године. Истог дана када је потписан Уговор о трговини и пловидби, југословенска и бугарска Народна банка су потписале Споразум о клирингу који је ступио на снагу 11. јуна 1934. године.⁴²⁵ Такође, директор Политичког одељења МИП-а Владислав Мартинац је 27. маја 1934. саопштио Кјосеиванову да му је Јевтић пред одлазак у Женеу наложио да изради један пројекат за широку амнестију, који би требало да обухвати што је могуће већи број лица из Македоније. Према Мартинцу, југословенска влада је намеравала да објави ту амнестију у што скоријем року, можда и до краја маја.⁴²⁶

Током наредних месеци настављени су и контакти на културном и привредном плану. Тако су Југославију током маја месеца посетили бугарски лекари, певачи и књижевници, док су југословенски привредници узвратили посету Бугарској. Током јуна у Београд је дошло 75 чланова Бугарско-југословенског удружења, при чему је одржана заједничка седница са југословенским колегама. После завршене посете, председник бугарског удружења Димо Казасов је обишао и више места у Јужној Србији. Посебну важност је представљала посета југословенских правника Бугарској почетком јула. На банкету у њихову част говорио је Кимон Георгијев⁴²⁷, што је представљало његов први јавни наступ по преузимању премијерске функције.⁴²⁸ Како је извештавао бугарски посланик из Београда, југословенско-бугарско зближење је толико одушевљено деловало на јавност, да је влада морала да уведе извесну цензуру штампе по том питању.⁴²⁹

Југославија је морала да води рачуна и о својим савезницама из Балканског пакта, посебно јер су у том периоду вођени преговори око војних конвенција. То је био још један разлог за испољавање опрезности у односу на нову бугарску владу.⁴³⁰ Извршење преврата у Бугарској изазвало је поновну забринутост код Румуна, Турака и Грка. Румунска штампа је чак почела да имлицира да је Јевтићева посета Софији почетком маја имала везе са

постојала опасност да Бугари повећају своје захтеве. К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 110.

⁴²² Британски посланик у Софији Чарлс Бентинк је располагао непровереним информацијама да млађи официри врше притисак на владу да издејствује од Југославије повратак територија одузетих Нејским мировним уговором. *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941), Том II (1934–1941)*, със. Димитър Митев, София, 2007, № 2, 12 (даље: *Цар Борис III, II*).

⁴²³ *Извештаји МИП-а*, V, 253, 297, 332–333; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 169; К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 138.

⁴²⁴ Текст Уговора видети у: *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 148, 30. јун 1934.

⁴²⁵ *Извештаји МИП-а*, V, 180, 218; *Britanci*, II, 224, паромена 4.

⁴²⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 22. Не располагамо подацима да ли је дошло до поменуте амнестије.

⁴²⁷ Његов говор видети у: *Из личния архив на Кимон Георгиев*, Том II, със. Калинка Анчова, Милена Тодоракова, София, 2008, № 35, 93–95 (даље: *Из личния архив на Кимон Георгиев, II*)

⁴²⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 181, 256; З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 11–14.

⁴²⁹ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 138.

⁴³⁰ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 169–170.

извршеним превратом.⁴³¹ У појединим страним листовима појављивале су се вести да је следећи корак представљало стварање „великосрпске државе“, односно безусловно припајање Бугарске Југославији.⁴³² Да је постојао извесни југословенско-бугарски тајни споразум сматрали су и у Турској. Бугарски посланик у Анкари Никола Антонов је извештавао да су Турци били веома изненађени смелошћу бугарске владе да се упусти у разрачунавање са ВМРО. Тај њен корак повезивали су са постојањем тајног споразума са Југославијом, док су поједини кругови сматрали да је савез између ове две земље неминован, уколико већ није био договорен.⁴³³ Са друге стране, грчка дипломатија је на вест о преврату изразила наду да су пуч извршили михајловисти и присталице Александра Цанкова. Међутим, када се сазнало да су у питању били звенари, Грци нису могли да прикрију „забринутост од нашег евентуалног споразума са Бугарском“.⁴³⁴ Због тога је министар иностраних послова Максимос изразио бојазан југословенском посланику у Атини да Југославија не учини Бугарима извесне концесије по мањинском питању, јер би исто морала да учини и Грчка. Затим је изјавио да је потребно да се четворица министара иностраних послова, а посебно он и Јевтић, на предстојећем састанку у Женеви споразумеју о уступцима који би се дали Бугарској за њен приступ пакту.⁴³⁵

Наведени састанак је одржан 5. јуна 1934. године. После Јевтићевог излагања о својим разговорима са Мушановим у Софији месец дана раније, присутни су, на категорично инсистирање Титулескуа да се уместо билатералних пактова са Бугарском закључи један мултилатерални пакт о ненападању, одлучили да изнесу предлог у том смислу.⁴³⁶ То је учинио Ружди Арас три дана касније приликом повратка у Турску. Он се у Софији сусрео са бугарским министром иностраних послова Константином Батоловим и обавестио га усвојеним закључцима са састанка, додавши да би мултилатерални пакт требало да садржи лондонску дефиницију нападача. Арас је изјавио да она није била уперена против Бугарске, те да су министри иностраних послова били спремни да разматрају нову формулу коју би предложила бугарска влада. Међутим, Батолов је поновио став претходне владе о потписивању билатералних пактова о ненападању без лондонске дефиниције нападача. Истовремено, бугарски министар иностраних послова је изјавио да ће бугарска влада размислити о приступању Балканском пакту или закључењу једног мултилатералног пакта са земљама чланицама⁴³⁷, будући да би то помогло смирењу на Балкану. Ипак, подвукао је да је пре тога потребно успоставити атмосферу узајамног поверења, што је до тада једино учињено са Југославијом.⁴³⁸

Пре састанка са Батоловим, Ружди Арас је разговарао са новинарима којима је изјавио да четири земље чланице очекују бугарски одговор на позив за приступање Балканском пакту, изразивши наду да ће Бугарска учествовати на наредном заседању Савета Балканског пакта у Анкари.⁴³⁹ То је навело бугарску владу да енергично изјави да неће трпети никакве притиске за приступање Балканском пакту и да ће продужити своју политику за закључење билатералних

⁴³¹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 138.

⁴³² *Македонија во австриските документи*, Бр. 121, 471. Звенари ипак нису били присталице „интегралне Југославије“ (*Исто*, Бр. 122, 475; „Питање спољне политике“, *Политика*, 22. мај 1934, 3). Према неким подацима, такве тенденције је једино подржавао министар финансија Петар Тодоров. *Цар Борис III*, II, № 10, 31; *Македонија во австриските документи*, Бр. 121, 471.

⁴³³ Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 77, 156; *Исто*, № 79, 157–158.

⁴³⁴ *Извештаји МИП-а*, V, 183.

⁴³⁵ АЈ, 370–24–73, лист 677.

⁴³⁶ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 141.

⁴³⁷ Живко Аврамовски ове речи Константина Батолова наводи позивајући се на извештај чехословачког посланика у Софији (*Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 168). Са друге стране, историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички у својој књизи то не наводе, иако су користили исти извор. Чак у наставку текста пишу да се у тренутној ситуацији нису отварали никакви изгледи за приступање Бугарске Балканском пакту. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 142–143.

⁴³⁸ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 167–168; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 141–143.

⁴³⁹ „Тевфик Ружди-беј о политици Балканског споразума“, *Политика*, 10. јун 1934, 2; „Изјава Ружди беја бугарским новинарима“, *Време*, 9. јун 1934, 1; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 168–169, напомена 99.

пактова о ненападању. У том смислу, посланик у Београду Кјосеиванов је инструкисан да се поново обрати Јевтићу са понудом двостраног пакта о ненападању, који би био закључен пошто бугарска влада добије и усвоји обећану формулу о дефиницији нападача. Том приликом је требало да нагласи да бугарска влада очекује што скорији почетак преговора. Инструкције су добили и бугарски представници код осталих суседа. Никола Антонов је такође требало да понуди Ружди Арасу закључење пакта о ненападању, уколико Турска не би желела да продужи важење протокола из 1933. за још пет година. Са друге стране, посланицима у Атини и Букурешту је наложено да саопште тамошњим владама да је Бугарска спремна да отпочне преговоре о пактовима о ненападању чим буду била ликвидирана сва нерешена питања.⁴⁴⁰

На тај начин, како констатују историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрицки, бугарска понуда је до лета 1934. доживела промену. Док је Мушанов почетком године безусловно нудио пактове о ненападању, као доказ мирољубивих намера Бугарске, влада звенара је, изузимајући Југославију и Турску, закључење истих са Грчком и Румунијом условила решавањем спорних питања са тим земљама.⁴⁴¹ По свему судећи, Бугарска је на овај корак била охрабрена држањем Богољуба Јевтића, који је и даље подржавао склапање билатералних пактова о ненападању са Бугарском. Он је бугарском посланику у Женеви, по завршетку састанка министара иностраних послова Балканског споразума, саопштио да ће покушати да промени Титулескуов став приликом састанка Савета Мале антанте у Букурешту средином јуна. Међутим, како је касније изјавио Георгију Кјосеиванову, није успео да наговори румунског министра иностраних послова да прихвати бугарски предлог.⁴⁴² Убрзо је, под притиском осталих чланица, морао да одустане од идеје двостраног пакта, будући да је средином августа 1934. саопштио Кјосеиванову да ће још једном покушати да убеди Грчку, Румунију и Турску да закључе пактове са Бугарском. Уколико у томе не буде имао успеха, изјавио је да ће то питање одложити до тренутка кад Румунија и Грчка буду закључиле такве пактове са Бугарском.⁴⁴³

Бугарска дипломатија је почетком августа 1934. отворено почела да даје назнаке, будући да је растурила ВМРО, о потреби реципроцитета југословенске стране. По свему судећи, обећана амнестија није била извршена до тог периода.⁴⁴⁴ Са друге стране, уступци су направљени по питању слободе кретање бугарских држављана по Југославији. Узимајући у обзир први члан југословенско-бугарског Уговора о трговини и пловидби који је држављанима обе земље омогућавао „право слободног уласка, путовања, бављења и настањивања на територији друге стране, као и слободног напуштања ове у свако доба“⁴⁴⁵ Конзуларно-привредно одељење МИП-а је 29. августа 1934. својим циркуларом издало југословенским представништвима нова упутства о издавању виза бугарским држављанима. Према њима, „исправним“ бугарским поданицима се у визи више није требало означавати место у које путују, већ бановина, што је омогућавало већу слободу кретања. Притом, могло се навести више бановина, а назначено је да полицијске власти неће правити сметње ни у случају одласка у бановину која није наведена у визи, осим у Моравску и Вардарску. Што се тиче путовања у последње две, визе су издаване само по претходном одобрењу МУП-а и то појединачно, с тим што се у њима наводило место или више места у која би дотична особа путовала.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 143; Л. Спасов, *България и СССР*, 267.

⁴⁴¹ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 143.

⁴⁴² *Исто*, 142; Л. Спасов, *България и СССР*, 267.

⁴⁴³ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 144.

⁴⁴⁴ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 214. Бугарски министар финансија Петар Тодоров је то отворено изјавио новинару *Правде* средином јула 1934. године. „Политика пријатељства према Југославији, али са резервом“, *Правда*, 17. јул 1934, 3.

⁴⁴⁵ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 148, 30. јун 1934, 614.

⁴⁴⁶ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Белгији - Брисел (392), фасцикла 4, јединица описа 13, лист 131. На основу ових упутстава, Јужну Србију је током октобра посетио већи број Македонаца како би се видео са својим рођацима. Према извештају који је добио југословенски МУП, те посете су оставиле добар утисак на тамошње становништво „нарочито на бугарофиле“, који су у томе видели корак ка побољшању односа са Бугарском. *Извештаји МИП-а*, V, 379.

Истовремено, отпочеле су и припреме за посету краља Александра Софији. С тим циљем, бугарски принц Кирил је 28. августа инкогнито отпутовао аутомобилом преко Цариброда на Блед, где се налазио краљ Александар.⁴⁴⁷ Исто тако, у Софију је почетком септембра отпутовао маршал Двора генерал Александар Димитријевић.⁴⁴⁸ Због предострожности поводом предстојеће посете, бугарске власти су извршиле хапшења и интернирања михајловиста, као и чланова Македонског националног комитета.⁴⁴⁹ Дописник ЦПБ-а из Софије Павле Јевтић је извештавао да су у јавност пуштене вести да ће доласку југословенског суверена претходити поменута амнестија македонствујушчих, те да ће се у Софији наставити политички разговори. Политички кругови у Бугарској су посети придавали „изузетну важност“, верујући да ће то значајно допринети побољшању односа између две државе, као и да ће ојачати положај краља Бориса у земљи.⁴⁵⁰ Иако је долазак краља Александра формално требало да представља узвратну посету, на њу се у Бугарској није гледало као на један протоколарни акт, већ на нову манифестацију зближења две земље.⁴⁵¹ Београдски листови су на насловним странама извештавали о припремама за долазак југословенског краљевског пара, изјавама бугарских званичника и срдачном писању бугарске штампе.⁴⁵² Ипак, из писања појединих листова и у једној и другој земљи, произилазила је чињеница да ниједна страна није изменила свој став по македонском питању.⁴⁵³ То се посебно види из бележака Кимона Георгијева о проблемима о којима је требало расправљати приликом посете краља Александра. Као најважнији проблем у односима две земље Георгијев је означио забрану растурања бугарских књига и часописа у Југославији, као и санкције према лицима код којих се пронађе таква литература.⁴⁵⁴

Најављени одлазак југословенског суверена у Бугарску, и поред бегства Ивана Михајлова у Турску, изазвао је у југословенским политичким круговима бојазан од могућности извршења атентата од стране михајловиста.⁴⁵⁵ На такву могућност су указивале и информације којима је располагала румунска Дирекција јавне безбедности.⁴⁵⁶ Да су вести о скорашњем атентату биле тачне, потврдио је лично 21. и 22. септембра 1934. у Женеви заменику југословенског сталног делегата у Друштву народа Ивану Суботићу „пријатељ“ из Берлина, односно један од важнијих обавештајаца тамошњег Генералног конзулата. У питању је био франковац Владимир Сакс Петровић⁴⁵⁷. Он се управо вратио из Италије где је имао састанак са Антом Павелићем и другим припадницима усташког покрета. На састанку је одлучено да се атентат на краља не изврши у Бугарској, јер су услед деловања новог режима везе са михајловистима веома ослабиле, већ у Француској, коју је краљ Александар требало да посети убрзо по повратку из Бугарске⁴⁵⁸. Том приликом је говорио и о појединим личностима и њиховим везама са михајловистима, мађарским и италијанским службама.⁴⁵⁹

⁴⁴⁷ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 237 од 30. августа 1934.

⁴⁴⁸ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 261 од 14. септембра 1934.

⁴⁴⁹ Исто; АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 259 од 13. септембра 1934.

⁴⁵⁰ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 228 од 23. августа 1934.

⁴⁵¹ Исто.

⁴⁵² Погледати листове *Политику*, *Правду* и *Време* од 25. до 28. септембра 1934. године.

⁴⁵³ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 265 од 20. септембра 1934; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 170–171.

⁴⁵⁴ *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, II, № 79, 187–188.

⁴⁵⁵ Петар Живковић, *Сећања 1903–1946*, прир. Александар Животић, Зајечар, 2016, 133.

⁴⁵⁶ АЈ, 395–29–276, лист 87; *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, II, № 78, 186.

⁴⁵⁷ Будући да је дуги низ година био у емиграцији и радио на рушењу Југославије, уживао је апсолутно поверење усташких кругова те нико није посумњао да је ступио у југословенску службу. М. Stojadinović, *n. d.*, 339.

⁴⁵⁸ Владета Милићевић у својим сећањима наводи да је одлука за убиство краља Александра донесена у Риму почетком августа 1934. приликом састанка Анта Павелића и Ивана Михајлова (V. Milićević, *n. d.*, 55–57). Исто се наводи и у литератури (В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 156; Б. Глигоријевић, *n. d.*, 285). Узимајући у обзир чињеницу да је Михајлов 10. септембра 1934. побегао из Бугарске, сматрамо да је овај састанак веома упитан.

⁴⁵⁹ АЈ, Заоставштина Кнеза Павла - 797, ролна 10, скенови 474–475 (даље: АЈ, 797); АСАНУ, 14.387, документ бр. 8508; Иван Суботић, „О завери против живота краља Александра (Марсељски атентат)“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 14, (1964), 43–49; В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 157.

Рад наведених организација и служби заснивао се на претпоставци да ће ликвидацијом краља Александра доћи до распада југословенске државе, што би омогућило остварење њихових циљева и аспирација. Тако је још крајем 1933, на вест да је краљ Александар намеравао да свој рођендан 17. децембра прослави у Загребу, Павелић ангажовао Петра Ореба, рибара са Корчуле, да изврши атентат. Међутим, ова акција је завршена неуспешно.⁴⁶⁰ Хапшењем Ореба, југословенска полиција је имала у рукама доказе који су потврђивали умешаност италијанских власти у организовање атентата.⁴⁶¹

Југословенска влада је после спречавања атентата увидела сву озбиљност ситуације. Очигледно је то увидео и краљ Александар, будући да је 5. јануара 1934. саставио свој тестамент. Због тога је решено да се предузму одређени дипломатски кораци. Састављен је један „подсетник“ на француском језику о деловању терористичких група у Италији, Мађарској и Бугарској, са знањем тамошњих власти, и њиховој активности на југословенској територији. Тај документ је циркуларно прослеђен југословенским представницима у иностранству са назнаком да га „дискретно“ предају министрима иностраних послова држава код којих су акредитовани.⁴⁶² Југословенска јавност је о деловању усташа обавештена током суђења Петру Оребу марта 1934, што је изазвало огроман револт против Италије.⁴⁶³

Истовремено, крајем 1933. је донета одлука да се предузму посебни кораци са циљем ефикаснијег осматрања рада усташке организације. За ту сврху је посредством Танасија Динића ангажован федералиста ВМРО Филип Атанасов да „као стари познаваоц и сарадник хрватских сепаратиста“ ступи са њима у везу. У том смислу, Атанасов се фебруара 1934. састао у Бечу са Иваном Перчевићем при чему је у начелу обновљена сарадња, док је дефинитивна одлука требало да се донесе на састанку Атанасова са Антом Павелићем и Густавом Перчецом у Данцигу. Међутим, овај састанак није реализован јер је убрзо дошло до хапшења Андрије Артуковића у Бечу и претреса Перчевићевог стана, у коме је пронађен материјал о југословенској војној организацији. Тада је и Перчевић удаљен из Беча што је довело до привременог прекида тек успостављене везе.⁴⁶⁴

Она је обновљена током лета 1934. посредством Атанасовљевог пријатеља Симеона Бурева⁴⁶⁵, сарадника Ивице Франка из времена Д'Анунцијеве окупације Ријеке. Он се јула 1934. у Будимпешти састао са Франком и Владимиром Сакс Петровићем, при чему је, између осталог, било речи о формирању једног хрватско-македонско-црногорско-албанског комитета у Женеви. На питање, кога би од Македонаца предложио да уђе у његов састав Бурев је предложио Филипа Атанасова. Већ почетком августа Перчец је позвао Атанасова на састанак, који је одржан 21. августа 1934. у Будимпешти. Том приликом је конкретизован план сарадње: образовање центра у Женеви, који би „легалним путем“ водио борбу против Југославије и припремао јавно мњење у вези предстојеће револуционарне акције. С тим у вези, предвиђено је да за италијанског посланика у Аустрији буде постављен Фулвио Сувич који би издавао политичке директиве и материјално обезбеђивао функционисање центра. Напоредо са тим, појачала би се индивидуална терористичка акција, док је планирано и прикупљање 10.000–15.000 „револуционара“, који би у датом моменту могли да изазову „револуционарни покрет“ у Хрватској. Према Атанасову, Перчец је том приликом навео да

---

⁴⁶⁰ В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 129–131. Судаћи према документима италијанског конзула у Загребу, априла 1934. су у Београд пристигла двојица студената са прокријумчареним оружјем преко границе са намером да изврше атентат. Пошто им се за то није указала прилика отишли су у Загреб где су ухапшени. Enes Milak, „Italijanska diplomatija i hrvatsko pitanje 1928–1935“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, (1988), 99; E. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 74, napomena 109.

⁴⁶¹ E. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 72, 83.

⁴⁶² AJ, 395–30–209, листови 207–213; Б. Глигоријевић, *н. д.*, 283–284, 312.

⁴⁶³ *Britanci*, II, 248; E. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 83.

⁴⁶⁴ ДАС, ЛФТД, ТД-273.

⁴⁶⁵ У свом извештају о овом састанку Бурев је изјавио да је присталица образовања интегралне Југославије. (Исто). Бугарске власти су такође пратиле Атанасова и Бурева. Обавештавајући Посланство у Бечу да су 3. марта 1934. напустили Софију, генерални секретар МВРИ Георги Радев је почетком маја тражио од посланика да провери да ли су били у Бечу. ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а. е. 2782, лист 44.

му за такав рад није било довољно милион лира месечно, колико је тада добијао. Због тога је тражио од Атанасова да му тајно омогући контакт са Совјетима, како из разлога материјалне помоћи, тако и због сарадње са Комунистичком партијом Југославије (КПЈ). Што се тиче Македонаца, Атанасов је требало да буде њихов представник у „легалном центру“, док је за борбу против владе звенара у Бугарској требало образовати нову организацију⁴⁶⁶, као и атентаторске групе у Македонији. Притом, Перчец је инсистирао да се што пре у Београду образује македонска студентска група која би ступила у везу са већ постојећом хрватском студентском групом.⁴⁶⁷ Предвиђено је да сва ова питања конкретну форму добију на конференцији која ће се одржати у Будимпешти септембра 1934. године⁴⁶⁸. Не располажемо подацима како је протекла та конференција, осим што је Атанасов поново пропутовао кроз Београд 22. септембра.⁴⁶⁹ Према писању Богдана Кризмана, тада је извршено прикупљање одабраних људи за извршење атентата у Француској, снабдевање лажним пасошима и појединачно упућивање у ту земљу.⁴⁷⁰

Будући да је одлучено да се атентат на краља Александра изврши у Француској, посета Бугарској је протекла без икаквог инцидента⁴⁷¹. Југословенски краљевски пар је тамо боравио од 27. до 30. септембра 1934. године. У њиховој пратњи налазио се министар иностраних послова Богољуб Јевтић⁴⁷² и дворска свита. Приликом доласка у Софију, дочекали су их бугарски краљевски пар, кнез Кирил, премијер Кимон Георгијев, министар иностраних послова Константин Батолов, софијски митрополит Стефан и други високи званичници Бугарске. Приликом проласка кроз Софију, југословенска делегација је одушевљено поздрављена од стране великог броја грађана. Према писању листа *Време* на дочеку је било 200.000 људи. Краљ Александар и краљица Марија су смештени у дворец Врану, надомак Софије, где је краљ Борис у њихову част приредио интимну вечеру. Наредне вечери приређена је гала-вечера у софијском двору, као и серкл, на којима је краљ Александар имао прилику да разговара са великим бројем бугарских јавних личности⁴⁷³. Двадесет деветог септембра ујутру организован је лов у краљевском ловишту у с. Кричим недалеко од Пловдива, да би после лова уследила посета Пловдиву, где је југословенски краљевски пар положио венац на гроб краљице Марије Лујзе, мајке краља Бориса⁴⁷⁴.

---

⁴⁶⁶ Према информацијама које је немачки посланик у Софији добио од бугарског МВРИ, Италијани су бившем министру пољопривреде Димитру Гичеву дотурили већу финансијску потпору да у заједници са михајловистима изврши пуч и збаци владу звенара. Бугарска влада је располагала подацима да су одређене личности са италијанским пасошима прешле у Турску где их је сачекао представник италијанског конзулата и пребацио у Италију. Немачки посланик није искључивао веродостојност таквог следа догађаја, будући да је познавао рад италијанског посланика у Бугарској Коре (Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 166, паромена 93). Извештаје бугарског Посланства у Анкари о преласку поменутих лица видети у: Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 74–76, 154–155.

⁴⁶⁷ ДАС, ЛФТД, ТД-273.

⁴⁶⁸ Атанасов је 25. августа послао писмо Танасију Динићу, укратко га обавештавајући о разговору и тражећи уједно инструкције за даљи рад. Потом је отпутовао у Берлин где је требало да се састане са Милом Будаком. ДАС, ЛФТД, ТД-271.

⁴⁶⁹ ДАС, ЛФТД, ТД-273.

⁴⁷⁰ В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 157–158.

⁴⁷¹ Према Милану Антићу, ватикански делегат у Софији Ронкали је такође добио обавештење да ће се на краља Александра извршити атентат приликом пута у Париз о чему је обавестио краља Бориса, који је, пак, то саопштио југословенском краљу приликом ове посете. АСАНУ, 14.387, документ бр. 8620.

⁴⁷² Милан Антић у својим белешкама наводи да су бугарски званичници желели да у Софију дође и председник владе Никола Узуновић. Међутим, Узуновић је остао упоран у томе да не иде у Бугарску, наводећи да земља не може остати и без краља и без председника владе. Антић даље наводи да му је краљ Александар саопштио да је Узуновић одбијао да крене у Бугарску јер се бојао за свој живот. АСАНУ, 14.387, документ бр. 8508.

⁴⁷³ Између осталих ту су били и припадници претходних режима: Александар Цанков, Атанас Буров, Никола Мушанов, Димитар Гичев, Вергил Димов, Александар Гиргинов и други.

⁴⁷⁴ Приликом посете Пловдиву, краљ Борис је зауставио аутомобил и двојица суверена су сами без икакве заштите прошетали улицама града. Краљ Александар је изјавио краљу Борису да је то било први пут да негде иде без пратње од када је преузео престо. На то је бугарски монарх одговорио да ће он чувати обојицу, што је оставило дубок утисак на југословенског краља. S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars”, 221.

Сутрадан, 30. септембра, југословенска краљевска породица се вратила у Југославију испраћена бурним овацијама бугарског становништва. Током вечери, на бугарском радију је емитована емисија посвећена Југославији и Бугарској, на коме је, између осталих, говорио и бивши дописник ЦПБ-а из Софије Бранислав Денић.⁴⁷⁵

Посета краља Александра Бугарској искоришћена је и за вођење политичких разговора. Поред већ поменутог питања растурања бугарске литературе у Југославији, као најважнијег, Кимон Георгијев је у својим белешкама истакао још два проблема о којима је требало дискутовати: олакшање пасошких формалности уз отварање нових граничних прелаза и побољшање саобраћајних комуникација. Георгијев је са жаљењем истакао да по тим питањима ништа није учињено од децембра 1933, када су први пут разматрана приликом посете краља Бориса Југославији.⁴⁷⁶ Нешто другачије је извештавао немачки отправник послова у Београду фон Јансон. На основу информација до којих је он дошао, бугарска влада је поставила више захтева за решавање: 1) отварање југословенско-бугарске границе, пуна слобода кретања двовласника и слободан прелаз у Македонију; 2) дозвола за дистрибуцију бугарских новина у Југославији; 3) ускраћивање помоћи бугарским емигрантима у Југославији и прекид односа са земљорадницима у Бугарској; 4) амнестија Македонаца; 5) давање школске аутономије „македонској мањини“ у Југославији. Према Јансону, југословенска влада је прихватила прва три услова. Амнестију Македонаца је третирала као чисто унутрашње питање, док по питању мањинских школа није желела да расправља.⁴⁷⁷

Током посете, Богољуб Јевтић је имао више састанака са Кимоном Георгијевим и Константином Батоловим. Један од њих одржан је 28. септембра у присуству краља Александра и краља Бориса. Сутрадан, 29. септембра, министри иностраних послова су, у пратњи посланика Александра Цинцар-Марковића и Георги Кјосеиванова, отишли у Рилски манастир где су наставили разговоре.⁴⁷⁸ По њиховом завршетку, Јевтић је изјавио чехословачком и румунском посланику у Софији да се током разговора нису дотицали билатералних пактова о ненападању. Речи је било о Балканском пакту, коме је Бугарска поново одбила да приступи.⁴⁷⁹ Са друге стране, Бугари су, по свему судећи, пружили уверења да ће задржати неутралност у случају сукоба између Италије и Југославије.⁴⁸⁰

По завршетку преговора, 30. септембра је издат званични коминике којим су Богољуб Јевтић, Кимон Георгијев и Константин Батолов „са посебним задовољством“ констатовали да су закључење трговинског уговора и ветеринарске конвенције оправдали очекивања у вези успостављања што блискијих економских веза између две земље. У коминикеу се даље наводи да су се тројица државника споразумела да се, у циљу даљег развоја економских

---

⁴⁷⁵ *Извештаји МИП-а*, V, 333–334; *Britanci*, II, 238; „Званично саопштење о путу Н. В. краља и краљице“, *Политика*, 28. септембар 1934, 4; „200.000 Бугара поздравило је у Софији са огромним одушевљењем југословенски Краљевски пар“, *Време*, 28. септембар 1934, 1; „Серкл“, „Н. В. краљ Александар у разговору са бугарским државницима“, „Високи гости у лову на бугарском краљевском ловишту“ и „Висока посета Пловдиву“, *Политика*, 30. септембар 1934, 1–2; В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 215–216.

⁴⁷⁶ *Из личнија архив на Кимон Георгиев*, II, № 79, 187.

⁴⁷⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 170.

⁴⁷⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 334–335; „Политичка конференција у Врани. - Министри у аудијенцији“, *Политика*, 29. септембар 1934, 1; „Конферисања министара у Рилском манастиру“, *Политика*, 30. септембар 1934, 2.

⁴⁷⁹ Краљ Александар је 15. септембра 1934. изјавио митрополиту црногорско-приморском Гаврилу Дожићу да ће приликом посете Бугарској покушати да приволи краља Бориса да приступи Балканском пакту. *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз, 1974, 126.

⁴⁸⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 171; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 144–145. Југословенско-италијански односи су током 1934. били у знаку константне напетости, изазване италијанским потезима као што је на пример демонстрација италијанске флоте пред Драчем 23. јуна или војне активности на аустријској граници после убиства канцелара Енгелберта Долфуса јула месеца. Крајем августа 1934. Италијани су организовали и војне маневре у Тоскани, како би проверили готовост своје војске за операције у беспутним теренима, какви су постојали у Југославији. Југословенски војни кругови су свакако били обавештени о овим припремама, будући да је краљ Александар изјавио 2. октобра 1934. француском посланику у Београду да је потребно да се услед оваквог италијанског понашања обезбеди позадина из правца Бугарске. *Britanci*, II, 225; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 35.

односа, што пре приступи отварању нових граничних прелаза и то једног северно, а два јужно од линије Цариброд - Драгоман; да се додатно упросто пасошке формалности при преласку границе; као и да се одмах отпочне са проучавањем могућности повезивања југословенских и бугарских железница на линији Видин - Неготин и Ђушево - Куманово. На крају су истакли потребу рада на учвршћивању културних веза између два народа.⁴⁸¹ Према наводима Војина Божинова тада је договорено и да се допусти растурање бугарских књига и софијске штампе у Југославији⁴⁸², док се бугарске наде о евентуалном уступању Западних покрајина нису оствариле, будући да о томе није било ни речи.⁴⁸³

Према писању Живка Аврамовског, београдски политички кругови су били задовољни постигнутим резултатима у Бугарској, иако невеликим, а посебно пријемом краља Александра и југословенске делегације, што је омогућавало даљи развој југословенско-бугарских односа.⁴⁸⁴ Богољуб Јевтић је изјавио чехословачком посланику у Београду да бугарска влада „заиста има намеру да сарађује са Југославијом“.⁴⁸⁵ Краљ Александар је пред француским послаником такође изразио задовољство постигнутим резултатима⁴⁸⁶. Ипак, са жаљењем је истакао да је нова бугарска влада нестабилна, иако је била „искрена“ у својим намерама.⁴⁸⁷ Са друге стране, судећи према немачким изворима, српска опозиција није благонаклоно гледала на остварене резултате у Софији, видевши у „релаксирању“ пограничног режима опасност од продора бугарске пропаганде у Македонију. Немачки отправник послова у Београду је сматрао да су ова страховања била преувеличана.⁴⁸⁸

Немачка дипломатија је са задовољством пратила посету краља Александра Бугарској и међусобно зближење између две земље. То је југословенском суверену отворено саопштио немачки посланик у Софији фон Римелин.⁴⁸⁹ Он је у свом извештају оценио да је зближење Југославије са Бугарском представљало резултат тежњи двојице монарха да се ослободе француског, односно италијанског тугорства, подвлачећи да је зближење убрзано „општом спољнополитичком немоћи великих сила Антанте и невичне политике италијанске дипломатије, која често долази до изражаја“.⁴⁹⁰ Да су постигнута споразуми у Бугарској значајни, сматрао је и немачки отправник послова у Београду. Он је посебно подвукао да ће решавање саобраћајних питања имати велику важност за бугарску спољну трговину.⁴⁹¹ Да је посета била „потпуно успешна“ сматрао је и британски посланик у Београду,⁴⁹² док је, са друге стране, италијанска дипломатија оценила да посетом краља Александра Бугарској није ништа значајније постигнуто.⁴⁹³

По повратку из Бугарске, краљ Александар је отпутовао у Француску где је требало да настави разговоре са министром иностраних послова Лујом Бартуом по питању измирења са Италијом и сарадње у „источном Локарну“. Међутим, по пристизању у Марсеј 9. октобра

⁴⁸¹ Из личниј архив на Кимон Георгиев, II, № 81, 190; Извештаји МИП-а, V, 335.

⁴⁸² Извештавајући своју владу о садржају коминикеа, британски посланик у Београду Невил Хендерсон је извештавао да се под „учвршћивањем културних веза“ највероватније подразумевала дозвола слања бугарске литературе и штампе у Југославију. *Britanci*, II, 238.

⁴⁸³ В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 216–217. Аустријски посланик у Софији Екхарт је извештавао да се у Бугарској појавила разочараност због југословенског чврстог става по македонском питању, посебно јер се очекивала једна општа амнестија, која би обухватила добар део Македоније. *Македонија во австриските документи*, Бр. 125, 480.

⁴⁸⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 171.

⁴⁸⁵ Цитирано према: *Isto*, 171, паромена 108.

⁴⁸⁶ Милан Антић је у својим папирима забележио да је краљ Александар по повратку из Бугарске био „ван себе од усхићења и утисака које је на том путу доживео, осећао је да је господар Балкана“. АСАНУ, 14.387, документ бр. 8508.

⁴⁸⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 35.

⁴⁸⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 172.

⁴⁸⁹ *Isto*.

⁴⁹⁰ Цитирано према: *Isto*.

⁴⁹¹ *Isto*, 171.

⁴⁹² *Britanci*, II, 238.

⁴⁹³ Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 91, 168; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd, 1976, 81.

1934. на краља је извршен атентат од стране михајловисте Величка Керина, познатијег као Владо Георгијев Черноземски, при чему је поред краља Александра, живот изгубио и Луј Барту.⁴⁹⁴

3. 2. Пут ка споразуму

На основу тестаментa краља Александра, услед малолетности престолонаследника Петра, управљање земљом је поверено Намесништву које су чинили кнез Павле Карађорђевић, сенатор др Раденко Станковић и бан Савске бановине др Иво Перовић. У суштини, управљање земљом преузео је у своје руке кнез Павле, тежећи да настави спољну политику коју је до тада водио краљ Александар.⁴⁹⁵

Убиство краља Александра у Марсеју довело је до заоштравања односа Југославије са Италијом и Мађарском, које је југословенска влада кривила за саучесништво у атентату. Због тога је решила да у Друштву народа поднесе тужбу против влада ових земаља. У томе је добила подршку својих савезника из Мале антанте и Балканског пакта приликом састанака њихових представника у Београду 19. октобра. Међутим, услед великог француског и британског притиска да у меморандуму не помиње Италију, Југославија је пред Друштвом народа оптужила само Мађарску. Савет Друштва народа је 10. децембра 1934. донео Резолуцију, којом је наложено мађарској влади да предузме истрагу и казни кривце. Мађарска је на то пристала у свом одговору јануара 1935, док је ово питање званично скинуто са дневног реда маја исте године када је мађарски одговор од свих чланица „примљен к знању“.⁴⁹⁶

Марсељски атентат је имао знатних реперкусија и на унутрашњеполитички живот Југославије. То се пре свега огледало у постепеном попуштању стега према ванпарламентарним опозиционим странкама и одбацивању режимске Југословенске националне странке. После пада са власти јуна 1935, ова странка више неће представљати никакав политички чинилац. Крајем октобра 1934. образована је последња влада Николе Узуновића у коју су ушла тројица бивших председника шестојануарских влада: генерал Петар Живковић, Војислав Маринковић и Милан Сршкић. Од самог почетка, у овој влади су се појавиле две супротстављене струје: једна, коју су предводили Узуновић, Сршкић и Маринковић, која се залагала за континуитет дотадашње политике и друга, предвођена Богољубом Јевтићем, која је тежила попуштању и споразумевању са опозиционим вођама. Овај међусобни сукоб се распламсао повратком Богољуба Јевтића из Женева децембра 1934. године. Подржавајући Јевтића, кнез Павле му је поверио мандат за састав нове владе, коју је овај образовао крајем децембра 1934, задржавајући ресор министра иностраних послова. Будући да су кабинет махом чинили људи који нису улазили у састав влада за време краљеве диктатуре, као и да је Јевтић водио преговоре са представницима опозиције, створен је утисак да је направљен заокрет у унутрашњој политици.⁴⁹⁷

Југословенско-бугарски односи по смрти краља Александра

Погибија краља Александра изазвала је у Бугарској „право запрепашћење“, како је извештавало југословенско Посланство у Софији, посебно јер је јавност и даље била под утиском његове посете. На потврду ове вести, према захтеву краља Бориса, влада је наредила обустављање свих јавних забава у Софији и објавила тродневну жалост војске и државних институција, почевши од 12. октобра. Југословенско Посланство је добијало велики број телеграма и телефонске изјаве саучесћа. Телеграме су послали и Кимон Георгијев и Константин Батолов у којима су изразили наду да ће политика међусобног зближења бити

⁴⁹⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 172.

⁴⁹⁵ С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 64–65.

⁴⁹⁶ Т. Стојков, *Опозиција*, 275–276; Ј. Ноптнер, *n. d.*, 71–72; М. Ванку, *n. d.*, 109; Е. Кампус, *n. d.*, 90.

⁴⁹⁷ Т. Стојков, *Опозиција*, 277–280.

продужена. Велики број бугарских политичких личности и јавних радника долазио је и у Посланство и уписивао се у књигу. Истовремено, бугарска штампа је у многобројним чланцима изражавала жаљење због извршеног атентата.⁴⁹⁸ Са друге стране, аустријски посланик у Софији је извештавао да су се у јавности могли чути и гласови да је до атентата морало доћи јер се „народи нису могли некажњено поробити“ односно да је у питању била „божја казна за атентат у Сарајеву 1914. године“.⁴⁹⁹

Посебну забринутост и узбуђеност у бугарској јавности изазвале су вести да је убица краља Александра био михајловиста ВМРО „Владо Георгијев Черноземски“⁵⁰⁰, будући да се тамо веровало да је атентатор припадао усташкој организацији⁵⁰¹. Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији Павла Јевтића, бугарски листови су „по званичним инструкцијама“ морали да доносе умирујуће чланке. Истовремено, листови су алудирали да је Керин припадао растуреној организацији, те да се због тога није могао оптуживати бугарски народ нити његова влада, која је последњих месеци пружила довољно доказа да жели пријатељство са Југославијом. Узнемирење је владало и у владиним круговима, који су изражавали наду да чињеница да је Бугарин био убица краља Александра, неће утицати на југословенско-бугарско зближење. У том правцу је деловао и Павле Јевтић, који је листовима *Камбана*⁵⁰² и *Нови дни* доставио одређене податке „како би се указало на трагичну плаћеничку службу Павлића и Перчеца“.⁵⁰³

Живко Аврамовски наводи у својим радовима да атентат у Марсеју није утицао на процес југословенско-бугарског зближења: поред размењених телеграма у којима су две владе изразиле спремност за наставак рада на зближењу, за манифестовање такве политике искоришћена је и сахрана краља Александра.⁵⁰⁴ Сарадња бугарске полиције са француским и југословенским властима, такође је повољно коментарисана.⁵⁰⁵ Ипак, извесни дипломатски кругови су констатовали да је наступило извесно захлађење у односима Југославије и Бугарске. На такав закључак је наводило приметно одсуство краља Бориса на погребу југословенског суверена⁵⁰⁶. Британски посланик у Београду Хендерсон је извештавао да је то изазвало разочарење у Југославији. Његов француски колега је јављао Паризу да је изостанак

⁴⁹⁸ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 277 од 10. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 278 од 12. октобра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 374.

⁴⁹⁹ *Македонија во австриските документи*, Бр. 125, 480–481.

⁵⁰⁰ Улогу о утврђивању Кериновог идентитета имао је и помињани Кирил Карацић, који је напуштањем ВМРО југословенским службама доставио материјал потребан за обарање петиције Димитра Шалева у Женеви. Препознавши Керинову фотографију у новинама, Карацић је отишао у југословенски МУП и доставио податке о атентатору. Његову изјаву потврдили су и подаци добијени од софијске полиције. АЈ, 38–28–72, писмо дописника ЦПБ-а у Софији Павла Јевтића директору ЦПБ-а од 15. октобра 1934; АЈ, 159–46, досије 3, Богољуб Јевтић сталном делегату при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 821 од 15. октобра 1934.

⁵⁰¹ Југословенски дописник ЦПБ-а и аустријски посланик у Софији су готово идентично извештавали о првобитној реакцији бугарске јавности: „Хвала Богу, што се код нас није ништа десило“ (АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 285 од 19. октобра 1934; *Македонија во австриските документи*, Бр. 125, 480). Слично олакшање је Кимону Георгијеву изразио и бугарски посланик у Француској Петко Стајнов. *Из личнија архив на Кимон Георгиев*, II, № 85, 199.

⁵⁰² Од 1934. власник *Камбана* је био Лазар Поповски.

⁵⁰³ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 280 од 15. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 282 од 16. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 285 од 19. октобра 1934.

⁵⁰⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 173; isti, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968, 26.

⁵⁰⁵ *Из личнија архив на Кимон Георгиев*, II, № 85, 199–200; ЧДДМ, II, Бр. 28, 162–163; *Britanci*, II, 238–239.

⁵⁰⁶ Уместо њега, бугарску делегацију су чинили: кнез Кирил, први ађутант краља генерал Панов, министар иностраних послова Батолов, министар војни генерал Златев, као и генерал Герциков и пуковници Календаров, Бојацијев и Најденов, који су били додељени на службу краљу Александру током његове посете Софији (*Извештаји МИП-а*, V, 374). Бугарски посланик у Француској је одсуство краља Бориса покушао да оправда „деликатношћу психолошке природе“ (Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 36). Слично је писао и британски отправник послова у Софији Џон Балфур Невилу Хендерсону у Београд. Балфур је правдао Борисов изостанак са погребача чињеницом да је атентатор био припадник ВМРО, те да је и краљ највероватније сматрао да његово присуство не би било најпапетније, због чега је решио да упуту принца Кирила. „У сваком случају, краљ није плашљивац“. *Цар Борис III*, II, № 8, 23.

бугарског краља оставио лош утисак, оценивши то „као нијансу захлађења односа“. Он је у свом извештају истакао да су тешкоће са којима се суочавала Југославија навеле бугарске владајуће кругове на размишљање да ли је потребно наставити дотадашњу политику према Југославији, те да ли су мере спроведене према ВМРО биле преурањене. Слично мишљење је имао и Константин Фотић, југословенски стални делегат при Друштву народа.⁵⁰⁷ У сваком случају, бугарска делегација је добро примљена у Београду, што је са задовољством примљено у бугарској јавности.⁵⁰⁸

Сахрани краља Александра присуствовало је и 434 новинара из разних земаља о којима је ЦПБ израдио посебан елаборат.⁵⁰⁹ Међу њима су се налазили и бугарски новинари и то представници „садашње званичне Бугарске“ (између осталих, Лазар Поповски и Димо Казасов). Југословенски новинари су у разговору са њима приметили „невероватну нервозу“, те да је изгледало да „имају немирну савест“. На постављена питања нису давали конкретне одговоре што је наводило на закључак „да постоје нека факта која они желе да прећуте“. Посебно је било уочљиво да је бугарски аташе за штампу у Београду страним новинарима „нервозно тумачио“ да је Величко Керин „Југословен-Македонац“⁵¹⁰. Поред тога, Бугари су изражавали задовољство што југословенска штампа није нападала Бугарску у својим написима, наглашавајући притом потребу „крајњег споразума са Југославијом“.⁵¹¹

Како би манифестовала „заједничку жалост југословенског и бугарског народа“, бугарска влада је на дан сахране краља Александра у целој Бугарској прогласила општу народну жалост. На дан погреб, 18. октобра, у цркви Св. Александра Невског у Софији југословенско Посланство и бугарска влада су заједнички приредили помен краљу Александру, коме је присуствовао краљ Борис, цела влада, дипломатски и официрски кор. Помен су служили председник бугарског Св. Синода митрополит Неофит и софијски митрополит Стефан, који је у свом говору изнео заслуге краља Александра за југословенско-бугарско зближење и одржање мира на Балкану и Европи. Примећено је и учешће неколико хиљада грађана. Свечани помен је приређен и у Варни у присуству краљице Ђоване, као и у другим местима Бугарске. Према наводу дописника ЦПБ-а, помен у Софији је био „најсвечанији који је одржан последњих година“ у бугарском главном граду.⁵¹²

Нисмо у могућности да закључимо да ли су ове манифестације бугарских званичних кругова биле искрене или организоване из предострожности због евентуалне југословенске реакције. Тако су се, непосредно по сазнању идентитета атентатора, Софијом пронеле вести о антибугарским демонстрацијама у Београду и нападу на бугарско Посланство. То су југословенски дописник ЦПБ-а Јевтић и посланик Цинцар-Марковић демантовали, а исто је учинио и бугарски министар иностраних послова по повратку из Београда. Према сазнањима Павла Јевтића, ове вести су потицале из „италијанско-мађарских кругова“, посебно од мађарског аташеа за штампу Тахауера.⁵¹³ У Бугарској се страховало и од тога како ће Југославија реаговати према Мађарској. Сматрало се да ће поступити као Аустроугарска према Србији 1914. године. Чак су постојали гласови о југословенској полицијској операцији против терориста на мађарској територији, што је изазвало страхове о могућношћу једне

⁵⁰⁷ *Britanci*, II, 239; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 36; Нил Балфур, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990, 61.

⁵⁰⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 374.

⁵⁰⁹ АЈ, 395–30–290, листови 220–263.

⁵¹⁰ У питању је била тактика да се на сваки начин онемогући повезаност бугарског народа са атентатом. На вест да је Величко Керин идентификован као атентатор, бугарски листови су пренели саопштење да је рођен у Каменици која се налази у Бугарској. Међутим, убрзо је то измењено, те је саопштено да је рођен у с. Патрик код Штипа, а да се са 14 година преселио у Каменицу са својим оцем. Према информацијама до којих је дошао дописник ЦПБ-а Павле Јевтић, бугарске власти су у Каменицу упутили полицијске агенте како би спречили било кога да тамо дође до Керинове крштенице или разговара са његовом породицом. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 280 од 15. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 285 од 19. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 293 од 25. октобра 1934.

⁵¹¹ АЈ, 395–30–290, листови 248–249.

⁵¹² АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 284 од 19. октобра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 375.

⁵¹³ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 288 од 27. октобра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 374–375.

такве акције и против Бугарске⁵¹⁴. Тако је бугарски посланик у Француској Петко Стајнов 16. октобра 1934. писао Михаилу Мацарову да уколико се не промени однос према ВМРО нико неће смети да „заустави Србе да предузму мере за заштиту своје државе“.⁵¹⁵ Слично је три дана касније писао и Кимону Георгијеву, истакавши да није смео ни да помисли шта би било са Бугарском да влада није предузела енергичне мере против ВМРО („толико смо изоловани“).⁵¹⁶

Бугарски званичници су тежили да искористе сваку прилику како би ставили до знања да ће продужити политику коју су започели краљ Александар и краљ Борис. О томе је Константин Батолов разговарао са Богољубом Јевтићем у Београду током боравка на погребу југословенског краља. Поред тога, бугарски лист *Утро* је пренео да је министар војни генерал Пенчо Златев срдачно примљен од стране југословенског министра војног генерала Милана Миловановића. Том приликом је генерал Миловановић изјавио да се југословенско-бугарско зближење мора „наставити још већом снагом“.⁵¹⁷ У Бугарској је пажљиво праћена и реконструкција кабинета Николе Узуновића. Због тога је задржавање ресора министра иностраних послова у рукама Богољуба Јевтића бугарска штампа окарактерисала као гаранцију за наставак политике зближења две земље.⁵¹⁸ У том смислу, Батолов је изјавио да ће, на основу усвојених договора у Софији септембра 1934, мешовита југословенско-бугарска комисија убрзо започети свој рад.⁵¹⁹

Како би показала своју приврженост политици зближења, бугарска влада је интензивирала своје деловање против михајловиста ВМРО. Тако је бугарско МВРИ 23. октобра наредило бугарском Конзулату у Једрену да не продужи важење пасоша двојници припадника Македонске политичке организације у САД-у.⁵²⁰ Два дана касније полицијске власти су близу бугарско-турске границе ухапсиле бивше чланове ЦК ВМРО михајловиста Кирила Дрангова и Жора Настева док је недуго затим, у Бургасу одржано суђење саучесницима у бегству Ивана Михајлова у Турску. То је био први пут да је ВМРО пред бугарским судом „изобличена и упоређена са најординарнијом разбојничком бандом“.⁵²¹ Према историчару Војину Божинову, бугарска влада је у тој својој привржености стигла и до „самопонижења“. То се огледало у томе што је Кимон Георгијев упутио шефа полиције Начева у југословенско Посланство, како би „пред страним дипломатама рапортирао о акцијама бугарских власти“. Божинов даље наводи да је Батолов осудио овај корак.⁵²²

Како би се Југославији доказала постојаност у спољној политици, одлучено је да се изврше промене у београдском Посланству.⁵²³ Према извештају дописника ЦПБ-а у Бугарској, Софијом су се још крајем октобра проносили гласови о постављању Дима Казасова за новог посланика у Београду. Павле Јевтић је „из добро обавештених кругова“ сазнао да ће томе претходити сондирање терена у Београду, будући да је у Бугарској владало мишљење да су југословенски званични кругови незадовољни његовим извесним „гестовима“.⁵²⁴ Југославија је, ипак, прихватила ово наименовање тако да је краљ Борис 19.

⁵¹⁴ У претходном поглављу смо обрадили југословенски план за такву акцију.

⁵¹⁵ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 36–37.

⁵¹⁶ *Из личния архив на Кимон Георгиев*, II, № 85, 199.

⁵¹⁷ „Бугарски изасланици о настављању курса пријатељства између Бугарске и Југославије“, *Правда*, 21. октобар 1934, 6.

⁵¹⁸ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 294 од 25. октобра 1934.

⁵¹⁹ „Изјава г. Батолова о Југословенско бугарској мешовитој комисији“, *Правда*, 4. новембар 1934, 3. Бугарска комисија за проучавање отварања нових граничних прелаза заседала је већ 24. октобра. *Из личния архив на Кимон Георгиев*, II, № 87, 202.

⁵²⁰ *Иван Михайлов в обектива*, № 107, 184.

⁵²¹ *Извештаји МИП-а*, V, 378, 422; В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 219.

⁵²² В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 219. Ови наводи се донекле поклапају са извештајем дописника ЦПБ-а који је јављао да је бугарско МВРИ изразило незадовољство што је југословенска штампа у потпуности објавила званичан извештај бугарске полиције о идентитету „Черноземског“. АЈ, 38–28–72, извештај дописника ЦПБ-а „шефу“ од 20. новембра 1934. без броја.

⁵²³ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 37.

⁵²⁴ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 304 од 3. новембра 1934.

ноембра 1934. потписао указ о његовом постављању за посланика⁵²⁵. Константин Батолов је уверавао Александра Цинцар-Марковића да су бугарски краљ и влада „без обзира на све тешкоће и интриге“, о чему ће ниже бити речи, били чврсто решени да наставе политику зближења са Југославијом. Најбољи доказ за то, како је навео Батолов, било је упућивање Дима Казасова у Београд. Ипак, југословенски посланик је сматрао да је Казасов био дворски човек, те да ће се у свом раду више придржавати инструкција краља Бориса неголи оних од бугарске владе. У интервјуу датом бугарским новинарима, Казасов је навео да је политика југословенско-бугарског зближења неопходна како би се осигурао рад на „једном свестраном препороду“. Ипак, нагласио је да је постизање тог циља „један спор процес“.⁵²⁶ Нови бугарски посланик је допутовао у Београд 12. децембра 1934. године. Пре поласка посетио је југословенског посланика Цинцар-Марковића, изјавивши му да рачуна на заједничку сарадњу при раду на међусобном зближењу. Приликом испраћаја за Југославију, на станици је, између осталих, био и софијски митрополит Стефан, који је преко Казасова поручио српском патријарху Варнави да ће бугарска црква још снажније радити на зближењу два народа.⁵²⁷ Опозив дотадашњег посланика у Београду Кјосеиванова и његов повратак у Софију је такође требало да буде показатељ политике зближења са Југославијом, будући да је постављен за начелника Дворске канцеларије. Његово држање у Београду МИП је оценио као „коректно и лојално“, те да је својим радом значајно допринео побољшању југословенско-бугарских односа.⁵²⁸ Да ће и у Софији радити на том пољу Кјосеиванов је изјавио и дописнику листа *Правда*, што је објављено на насловној страни.⁵²⁹

Југословенска страна је такође показивала да ће наставити политику зближења са Бугарском. Пре свега, Бугарска није ни речју поменута у југословенском меморандуму о Марсељском атентату, изузев чињенице да је убица био Бугарин, о чему су многи у Софији страховали⁵³⁰. Бугарски стални делегат у Женеви Никола Антонов је извештавао да његове југословенске колеге, као ни влада у Београду, нису показивали ни најмању жељу да у процес умешају званичну Бугарску, и поред интрига суседних држава.⁵³¹ Чак су исказивали спремност да продуже рад на зближењу. Тако је Богољуб Јевтић изјавио Антонову у Женеви децембра 1934. да је задовољан развојем југословенско-бугарских односа и да ће се по повратку у Београд ангажовати на решавању граничних питања. Том приликом је изнео наду да би у међусобним односима могао да се направи и корак даље, не прецизирајући на шта је тачно мислио⁵³². То је, међутим, условио учвршћењем режима у Бугарској и задржавањем

---

⁵²⁵ Бугарски суверен је сматрао да Казасов није погодна личност за положај посланика у Београду. Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 37.

⁵²⁶ АЈ, 797, ролна 11, снимци 155, 188; *Извештаји МИП-а*, V, 418; „Бугарски публициста г. Димо Казасов постављен за посланика Бугарске на нашем Двору“, *Правда*, 20. новембар 1934, 2; „Г. Димо Казасов о својој мисији у Београду“, *Политика*, 23. новембар 1934, 2.

⁵²⁷ АЈ, 797, ролна 11, снимак 210; „Г. Димо Казасов у Београду“, *Политика*, 13. децембар 1934, 3; „Долазак новог бугарског посланика“, *Политика*, 14. децембар 1934, 2. Казасов је своје акредитиве предао кнезу Павлу 10. јануара 1935. године. АЈ, 74–219–312, листови 93–97.

⁵²⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 419, 421; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 37.

⁵²⁹ „Ми и Бугари. Како нам представља ситуацију г. Кјосеиванов“, *Правда*, 26. новембар 1934, 1–2.

⁵³⁰ Бугарски представници у Женеви су су са великом пажњом пратили развој ситуације поводом поднетог меморандума. Видети извештај Николе Антонова: *Из личния архив на Кимон Георгиев*, II, № 101, 223–228.

⁵³¹ *Исто*, № 102, 228. Према извештају Кјосеиванова, турски министар иностраних послова Ружди Арас је на конференцији представника Балканског пакта у Београду 19. октобра 1934. изјавио да је Бугарска спровела мобилизацију и упутила војску на границу са Југославијом. Ове тврдње је Јевтић одмах оповргао објаснивши да је у питању појачање граничних трупа, које је Бугарска учинила на тражење Југославије како би се спречио евентуални упад „злонамерних људи“ за време сахране краља Александра. Према Божидару Пурићу, суседи су „градили своју политику на југословенско-бугарским размирицама“. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 146.

⁵³² Новопостављени бугарски посланик у Београду Димо Казасов је почетком јануара 1935. саопштио чехословачком посланику у Софији да му је Богољуб Јевтић обећао да ће се дозволити слободна дистрибуција бугарских листова у Југославији. То је Казасов означио као велики корак у односима између две земље. *ЧДДМ*, II, Бр. 31, 172–173.

политике споразумевања са Југославијом.⁵³³ То је очигледно била реакција на вести да су одређени кругови у Бугарској тражили „замрзавање“ односа са Југославијом док се не види како ће се изборити са унутрашњом кризом. О кружењу тих вести био је упознат и Антонов због чега их је категорично демантовао, уверавајући Јевтића да и уколико дође до извесних промена у влади звенара, неће доћи до промене политичког курса према Југославији.⁵³⁴

Бугари су били упознати и са негативним ставовима појединих високих југословенских званичника по питању Балканског пакта.⁵³⁵ Наиме, од 30. октобра до 2. новембра 1934. у Анкари је одржана седница представника четири чланице Балканског пакта на којој је направљен корак даље на уобличавању постојећег споразума. Том приликом је усвојен Статут о организацији пакта, чиме је успостављен Стални савет Балканског споразума, састављен од четворице министара иностраних послова, са задатком вођења заједничке политике држава чланица. Све одлуке Савет је морао да донесе једногласно. Поред тога, начињени су кораци за решавање привредних, саобраћајних и туристичких питања. У званичном коминикеу састанка истакнута је спремност за одржавање мира на Балкану и решавање свих спорних питања са суседним балканским државама.⁵³⁶ Крајем новембра 1934, Никола Антонов је од једног новинара добио текст његовог разговора са југословенским послаником у Паризу Мирославом Спалајковићем. Према Спалајковићевим речима, Румуни, Грци, Турци, па чак и Чехословаци, радили су против југословенско-бугарског зближења⁵³⁷. С тим у вези, циљ анкарске конференције Балканског пакта био је да се пронађе „магична формула“ која би Бугарску привукла Балканском пакту, да би се потом извршило спајање са Малом антантом⁵³⁸. Југославија није желела да Бугарска приступи Балканском пакту, настављао је Спалајковић, већ је хтела „да је задржи за себе“ и закључи један савез, у коме је лежала будућност обе земље. Због тога је у Анкару упућен помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић, који није имао овлашћења да одлучује „већ само да извештава“. На крају је Спалајковић закључио да би приступ Бугарске Балканском пакту представљао фаталност и за њу и за Југославију.⁵³⁹ Да Бугарска не би требало да приступи Балканском пакту, Пурић је, као лично мишљење, саопштио Константину Батолову у Софији 5. новембра, приликом повратка из Анкаре.⁵⁴⁰

Због тога се Антонов интересовао код Богољуба Јевтића о последњој конференцији Балканског пакта. Југословенски министар иностраних послова је изјавио да поред усвајања Статута, ништа друго од нарочите важности није разматрано⁵⁴¹, те да је то и био разлог што је у Анкару упутио свог помоћника. Сматравши да су Јевтићеве речи такође означавале дезаинтересованост од Балканског пакта, Антонов му је саопштио шта је Пурић изјавио у Софији. Јевтића су изненадиле речи свог помоћника. Због тога је рекао Антонову да је

⁵³³ Из личниј архив на Кимон Георгиев, II, N° 103, 229.

⁵³⁴ Исто; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 36.

⁵³⁵ Из личниј архив на Кимон Георгиев, II, N° 94, 213–214; Исто, N° 103, 229–230.

⁵³⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 175–179.

⁵³⁷ Према истом извору, Спалајковић је сасвим отворено изјавио да је био противник политике зближења са Бугарском, али да је променио свој став захваљујући краљу Александру, који га је убедио у супротно. *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, II, N° 94, 213.

⁵³⁸ Историчар Крсто Манчев наводи да је у питању био француски антиревизионистички план, којем би требало да се прикључе Аустрија, Мађарска и Бугарска. К. Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите*, 106–107.

⁵³⁹ Из личниј архив на Кимон Георгиев, II, N° 94, 213–214.

⁵⁴⁰ Исто, N° 103, 229; „На повратку из Ангоре, г. Пурића је у Софији дочекао и поздравио министар г. К. Батолов“, *Политика*, 6. новембар 1934, 3. Пурић је и пре тога изјавио Кјосеиванову да Балкански пакт не може да постоји без Бугарске. *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, II, N° 103, 230.

⁵⁴¹ Турска Велика народна скупштина је неколико дана пре конференције ратификовала закључене војне конвенције између Турске, Румуније и Југославије. Јавност о постојању и ратификовању ових војних конвенција није била обавештена. Према извештају немачког амбасадора из Турске, поменуте три земље су приликом састанка потврдиле конвенције, док је Грчка то примила к знању. Потом је 2. новембра 1934. потписана грчко-турска војна конвенција. Њоме је предвиђено да две земље одмах у случају напада једне балканске земље, самостално или у савезу са другом земљом, одмах отпочну војна дејства, којима би се придружиле и Југославија и Румунија. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 175, 178–179.

Балкански пакт користан Југославији, те да се мора пронаћи начин да сви буду задовољни. Затим је изјавио да ради на закључењу једног новог пакта, којим би, уколико успе у својој намери, требало да се среди ситуација у источном Средоземљу. Нагласио је да је жеља Југославије да Бугарска буде чланица тог пакта, али да се пре његовог образовања морала добити сагласност Италије, за коју је веровао да ће је добити. Циљ тог новог пакта, како је Јевтић објаснио Антонову, требало је да буде ослобођење Балкана од свих утицаја са стране и потврђивање његове самосталности. Антонов је закључио да је та идеја највероватније потекла од турског министра иностраних послова Ружди Араса.⁵⁴²

Остале чланице Балканског споразума су такође показивале жељу за решавањем спорних питања са Бугарском. У том смислу је бугарски министар иностраних послова Батолов, приликом боравка у Београду на сахрани краља Александра, разговарао са својим грчким колегом Максимосом. Тада је договорено да се наставе разговори о нерешеним питањима. Иницијативу је показао и румунски министар иностраних послова Николае Титулеску. Он је приликом пута у Анкару изјавио у Пловидву 25. октобра 1934, да је инструисао посланика у Софији Стојку да са бугарском владом такође отпочне преговоре о спорним питањима. Приликом повратка из Анкаре, Титулеску се 5. новембра задржао у Софији где је преговарао са Батоловим и Кимоном Георгијевим⁵⁴³. Том приликом је у начелу постигнут споразум о изградњи трајекта код Рушчука, који би везивао румунске и бугарске железнице. Међутим, иако су румунско-бугарски односи током новембра окарактерисани као срдачни и пријатељски, већ следећег месеца је поново дошло до „међусобних полемика и напада“. На истом нивоу су били и турско-бугарски односи, иако је између ове две земље постојао Пакт о пријатељству. Препирка се углавном водила око положаја Помака у Бугарској, турским војним мерама према бугарској граници у Тракији и на мореузима и изјавама Араса у Београду 19. октобра 1934. године.⁵⁴⁴

У Бугарској је са посебним интересовањем праћена унутрашњеполитичка ситуација у Југославији. Тако је вест да је Богољуб Јевтић добио мандат, а потом и саставио владу децембра 1934, примљена са задовољством у бугарској јавности. Готово сви бугарски листови су то поздравили, не само као знак унутрашње консолидације, него и као гаранتيју да политика споразумевања између Југославије и Бугарске неће бити промењена. С друге стране, после првих вести о амнестији опозиционих политичара⁵⁴⁵, код извесних политичких кругова у Бугарској се појавила нада да ће томе следити амнестија свих политичких криваца, међу њима и оних „који су се огрешили о саму државу“. Други су, пак, помишљали и на евентуално преуређење земље на федеративној основи.⁵⁴⁶ По свему судећи, постојала је и бојазан о промени југословенске политике према Бугарској, што је навело дописника ЦПБ-а да те вести бугарским новинарима окарактерише као неосноване.⁵⁴⁷

И поред изјава југословенских званичника да ће Југославија остати привржена политици зближења са Бугарском, у стварности је ипак дошло до извесног „замрзавања“ овог процеса⁵⁴⁸. То се првенствено видело у држању кнеза Павла, који је изражавао сумње у

⁵⁴² Из личниј архив на Кимон Георгиев, II, № 103, 229–230.

⁵⁴³ Дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић је извештавао су током ове посете у Софији предузете јаке мере безбедности, те да се уопште није знало кретање Титулескуа. Југословенско Посланство чак није знало ни полазак његовог воза Букурешт, док његови представници нису могли да дођу у контакт са својим румунским колегама. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 310 од 8. новембра 1934.

⁵⁴⁴ *Извештаји МИП-а*, V, 375, 417, 467–468; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 145–146; А. Кузманова, *От Ньой до Крайова*, 159–160.

⁵⁴⁵ После погибије краља Александра, током октобра је амнестиран Антон Корошец и припадници Словенске људске странке, док је у децембру уследило амнестирање Влатка Мачека. Т. Stojkov, *Опозиција*, 282; Ljubo Voban, *Маџек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941. Из повјести хрватског питања*, књига 1, Zagreb, 1974, 167–168.

⁵⁴⁶ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 367 од 20. децембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 369 од 25. децембра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 466–467.

⁵⁴⁷ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 369 од 25. децембра 1934.

⁵⁴⁸ „Застој“ у односима је приметио и бугарски посланик у Француској Петко Стајнов. Узимајући у обзир промене у европској политици које би могле да се испоље штетно по Бугарску, тражио је 18. јануара 1935. од

умешаност краља Бориса у марсељски атентат⁵⁴⁹. Поред тога, сматрао је да је идеја окружења Југославије и даље актуелна, независно од зближења две јужнословенске земље. Неповеће су додатно појачале вести, добијене почетком 1935, да је Италија финансирала извршење атентата на краља Петра II, принца Павла и премијера Богољуба Јевтића са циљем дестабилизовања Југославије.⁵⁵⁰

Догађаји у Бугарској су такође утицали на захлађење југословенске стране. Југословенски посланик у Софији Цинцар-Марковић је оценио да се политичка ситуација у Бугарској, смрћу краља Александра, развијала „у знаку потпуне неизвесности“. У владајућим круговима су, и поред привидне сагласности, постојале велике несугласице. Слично је било и код војних фактора. Константно изложени интригама Двора, италијанске пропаганде и извесног дела македонаца, били су децембра 1934. подељени у три групе: 1) групу Дамјана Велчева коју су помагали звенари и официри са републиканским тенденцијама, а по свему судећи и Кимон Георгијев; 2) групу пуковника Крума Колева, који је уз себе имао и један део млађих официра⁵⁵¹ и 3) група официра монархиста, који су углавном подлегли италијанској пропаганди и организовали „шовинистичко-ревизионистичке манифестације“.⁵⁵²

Судећи према извештајима Цинцар-Марковића, италијанска пропаганда је после смрти краља Александра отпочела праву офанзиву. „Благодарећи великим материјалним средствима“ и „погодним паролама“ постепено се увлачила у све бугарске кругове и имала „за циљ да у бугарско-југословенским односима створи атмосферу неповерења, забуне и противуречности, да интригира, распали шовинизам и пробуди старе ревизионистичке паролe“. Постојећи спорови између бугарских официра продубљени су деловањем италијанског Посланства, које је подупирало официре блиске краљу Борису. По свој прилици, италијански посланик Кора је са њима лично одржавао контакте. Захваљујући томе, међу официрима су поново почеле да се испољавају „великобугарске паролe“, док је идеја сарадње и пријатељства са Југославијом постала „небугарска и непатриотска“. Да би подупрли своје тврдње, Италијани су овим круговима достављали „доказе о неискрености Срба, њиховим обавезама према осталим суседима Бугарске као и о немогућности давања конкретних уступака Бугарској“. Како је Цинцар Марковић закључио почетком децембра 1934, деловање ове пропаганде је постигло одређене резултате, што се огледало у различитим ревизионистичким манифестацијама⁵⁵³. Поред тога, свеукупна ситуација је „потпуно дезоријентисала бугарски народ“, који је почео са неповерењем да гледа на режим у земљи. И поред тога, југословенски посланик је извештавао да је добио уверења да бугарска влада неће променити своју политику. Посебно му је наглашено да група око пуковника Велчева и даље има снаге да парира акцију својих противника.⁵⁵⁴

Следећа проблематика која је забринула југословенске кругове било је македонско питање „у новој фази“, како га је у свом извештају насловио посланик Цинцар-Марковић. У

Константина Батолова да Бугарска, „иако је на Југославију био ред да учини нешто“, уложи напор у Београду да се учини један корак напред. *Из личниј архив на Кимон Георгиев*, II, №140, 262–264.

⁵⁴⁹ Негативан став кнеза Павла према бугарском краљу није се ни касније променио, што се види из упозорења које је 1936. дао британском државном секретару за спољне послове Ентони Идну: „Он је са свима добар - у Лондону је Енглеz, у Берлину Кобург, а у Италији Парма“. Н. Балфур, С. Мекеј, *н. д.*, 69–70.

⁵⁵⁰ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 37–39.

⁵⁵¹ Тзв. неутрални, који су остали верни идејама деветнаестомајског преврата, али разочарани у звенаре који су их лишили могућности преузимања власти. В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 237.

⁵⁵² АЈ, 797, ролна 11, снимак 154.

⁵⁵³ У питању је био низ манифестација поводом годишњице потписивање Нејског мировног уговора. Опширније у: АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 305 од 3. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 312 од 9. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 327 од 19. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 328 од 20. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 329 од 22. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 334 од 28. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 344 од 4. децембра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 420. Погледати и извештај о шовинистичкој пропаганди у бугарским уџбеницима: АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 354 од 12. децембра 1934.

⁵⁵⁴ АЈ, 159–22, досије 9, Александар Цинцар-Марковић Богољубу Јевтићу Пов. бр. 967 од 26. октобра 1934; АЈ, 797, ролна 11, снимци 154–155; И. Димитров, *Българо-италијански политически одношения*, 207–208.

питању је био рад бугарске владе на уједињењу и легализовању македонског покрета, који би потом деловао под њеном контролом. Наиме, после обрачунавања са михајловистима ВМРО, бугарске власти су се окренуле тзв. легалној организацији. По наређењу владе, августа 1934. извршено је растурање Македонског националног комитета, док су његови чланови похапшени и интернирани, а имовина секвестрирана. Према Цинцар-Марковићу, тада се у владиним војним круговима дошло до идеје да се преко македонских братстава покуша уједињење завађених македонских „дејаца“ и образује, под контролом владе, нова македонска организација. Она би имала задатак „културне и пропагандистичке борбе“ уз апсолутно искључење терористичких метода рада. С тим циљем, почетком септембра је образован привремени Национални комитет од Македонаца блиских владиним круговима⁵⁵⁵, који је добио задатак да поведе акцију измирења. Међутим, ти напори су били без успеха будући да су незадовољство радом новопостављеног комитета изражавали и протогеровисти. Поред тога, размимоилажења по том питању су почела да се појављују и међу официрима.⁵⁵⁶

После марсељског атентата, питање уједињења македонског покрета преузели су на себе војни кругови, занемарујући постојећи Национални комитет. Организовани су нови преговори између михајловиста и протогеровиста, над којима је надзор вршило Министарство војно, док је значајну улогу у њима имао и министар унутрашњих послова генерал Петар Мидилев. Један од водећих преговарача био је др Филип Атанасов. Ипак, као и претходни преговори, ни ови нису имали пуно успеха због михајловиста који су својим држањем отежавали преговоре. Према сазнањима Цинцар-Марковића, то су намерно чинили, јер су добијали све већу потпору у круговима официра монархиста. Захваљујући тој подршци већи број интернираних македонаца је током децембра 1934. ослобођен.⁵⁵⁷

Незадовољна таквим њиховим држањем, бугарска влада је одлучила да поопштри мере према михајловистима. После покушаја бегства двојице преосталих чланова ЦК михајловиста октобра 1934, извршени су претреси у Софији и Ђустендилу, при чему је заплена архива Жора Настева. Пронађени материјал је компромитовао изванредан број бугарских политичара и откривао везе ВМРО са италијанским и мађарским посланствима у Софији. Оно што је посебно важно је да се из поменуте документације видело да михајловисти нису ни једног тренутка помислили на капитулацију после 19. маја. Захваљујући откривеном материјалу, владин орган *Нови дни* је средином децембра 1934. отпочео са његовим публикавањем, како би се ВМРО компромитовала пред бугарском јавношћу. И поред тих мера, крајем децембра је ослобођено око 150 Македонаца, оптужених за јатаковање и одржавање везе са ВМРО, док су „истакнути терористи“ и даље били у интернацији.⁵⁵⁸ Југословенски војни кругови су са скепсом гледали на владине мере против михајловиста, констатујући да је на судовима изречен већи број смртних пресуда, али да ниједна није била извршена.⁵⁵⁹

Даље подозрење југословенских владајућих кругова према Бугарској изазвао је пад владе Кимона Георгијева 22. јануара 1935. године.⁵⁶⁰ На промену кабинета углавном су утицали унутрашњеполитички разлози. Преврат 19. маја 1934. нанео је велики удар кредибилитету Круне у Бугарској. Међутим, према бугарском историчару Војину Божинову, краљ Борис је увидео да је и даље задржао извесни ауторитет код официра (пре свега, генерала Пенча Златева, новог министра војног). Захваљујући томе, постепено је радио на повратку свог престижа у војсци и привлачењу официра из Војне лиге. Да је у томе имао успеха

⁵⁵⁵ Један од његових чланова био је и Григор Анастасов, бивши петиционар из Женеве. Он је отпочео да држи предавања по земљи о борби Македонаца у Југославији, критикујући терористичку акцију ВМРО. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 244 од 4. септембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 316 од 12. новембра 1934; *Извештаји МИП-а*, V, 377–378.

⁵⁵⁶ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 357 од 14. децембра 1934; АЈ, 797, ролна 11, снимци 202–204; *Извештаји МИП-а*, V, 298, 333.

⁵⁵⁷ АЈ, 797, ролна 11, снимци 196, 204–205.

⁵⁵⁸ *Извештаји МИП-а*, V, 421, 470.

⁵⁵⁹ ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 2, лист 2.

⁵⁶⁰ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 38.

показале су свечаности на Шипки августа, као и отварање Конгреса византолога у Софији септембра 1934. године. Такав развој ситуације утицао је и на пуковника Дамјана Велчева и његове присталице да поведу контраакцију, при чему је разматрано успостављање институције Државног савета којим би прерогативи Круне били знатно ограничени. Поред тога појављивале су се и вести да би сам Велчев могао да уђе у владу, чак и да постане премијер. Анализирајући настало стање у Бугарској, југословенски посланик у Софији Цинцар-Марковић је децембра 1934. извештавао о јасном оцртавању „два фронта са супротним погледима“: влада са Дамјаном Велчевим на једној и краљ Борис на другој страни. Ипак, већ почетком 1935. могло се приметити да је популарност краља Бориса, како у војсци, тако и у народу, била све већа. Влада Кимона Георгијева није успела да задобије поверење народа нити јавног мњења, посебно на селу, које је са подозрењем гледало на предузете реформе у земљи. Незадовољни су били и привредни кругови, погођени увођењем државног монопола на разне артикле и тежњом владе за већом контролом индустрије и трговине.⁵⁶¹

Одређене владине економско-финансијске мере осудио је и Финансијски комитет Друштва народа у Женеви јануара 1935. године. Пре свега, то се такође односило на завођење монопола, чиме су били погођени интереси иностраног капитала. Због тога се претпостављало да је иза одлуке Финансијског комитета, да не прима тврдње бугарске владе о немогућности регулисања својих обавеза према иностраним портерима, стајао утицај тих кругова. Тај неуспех у Женеви је и био непосредан повод да Кимон Георгијев поднесе оставку своје владе.⁵⁶²

На пад владе Кимона Георгијева утицали су и спољнополитички фактори. На претходним странама смо навели „закулисни“ рад италијанског Посланства у Софији. Своје интересе у Бугарској имала је и Велика Британија, која није благонаклоно гледала на француски утицај на Балкану, као ни на југословенско-бугарско зближење⁵⁶³. Половином јануара 1935, непосредно пред пад бугарске владе, Варну је посетила британска крстарица „Лондон“ под командом контраадмирала Џона Турна. Будући да је до ове посете дошло у тренутку политичке кризе у Бугарској, дипломатски кругови су је тумачили као британску интервенцију у корист бугарског краља и монархије, као и противтежу болшевизму и русофилским тенденцијама у бугарској спољној политици.⁵⁶⁴ Да је долазак британске крстарице извршен у најповољнијем тренутку за Круну, краљ Борис је потврдио британском отправнику послова Џону Балфуру. Поред утицаја на унутрашњем плану, бугарски суверен је изјавио да је посета британске крстарице Варни представљала и поруку Совјетима и Турцима да Црно море „није њихово језеро“.⁵⁶⁵

Смрт краља Александра, од кога је добио гаранције за свој престо⁵⁶⁶, код бугарског суверена је обновила страховања по питању „интегралне Југославије“. То се могло видети из

⁵⁶¹ *Извештаји МИП-а*, V, 469–470; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину*, књига VI, прир. Нада Петровић, Београд, 2011, 9–10 (даље: *Извештаји МИП-а*, VI); В. Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците*, 233–244.

⁵⁶² АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 28 од 23. јануара 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 11.

⁵⁶³ Тако је британски посланик у Софији, извештавајући о стању у Бугарској по паду владе звенара, навео да је промена режима донела извесно олакшање, означивши тако крај једног диктаторског режима оличеног у екстремизму, претећем републиканизму и претераној везаности за Југославију. *Цар Борис III*, II, № 11, 32.

⁵⁶⁴ *Извештаји МИП-а*, VI, 11; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 31; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 207–208. Британски посланик у Софији Бентинк је крајем 1934. извештавао Лондон да су републиканске тенденције владе Кимона Георгијева биле веома опасне. Александър Г. Величков, „Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев в английската документация (јануари 1935–март 1936 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1981), 60.

⁵⁶⁵ *Цар Борис III*, II, № 10, 28–29. Турски дипломатски кругови су сматрали да је промена бугарске владе била „дело енглеске политике“, те да је контраадмирал Турн донео „поруку енглеске владе Краљу Борису и саветовао га да рашчисти ситуацију која је за њега и његову династију опасна“. Будући да су краљ Борис, принц Кирил и генерал Златев посетили британску крстарицу, узвративши тако посету контраадмирала Турна Софији, Турци су закључили да је том приликом „решена судбина бугарске владе“. АЈ, 411–6–15, листови 379–380.

⁵⁶⁶ Велибор Јонић је на свом саслушању 1945. пред органима Озне изјавио да је био примљен од стране краља Александра непосредно пред његов пут у Бугарску 1934. године. Том приликом му је реферисао о свом раду на балканским конференцијама и изнео став „Југословенске акције“ по питању Бугара: уједињење Бугарске са Југославијом на истим принципима уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, уз разлику што би се Бугарима

његовог разговора са британским контраадмиралом. Балфур је у писму Невилу Хендерсону изнео да је краљ Борис саопштио Турну да после смрти југословенског краља није знао „какав му је положај одређен у бугарско-југословенским односима“, те да је кнез Павле за њега представљао загонетку⁵⁶⁷. Због тога га је плашило постојање „интегралних“ осећања међу члановима бугарске владе, која би лако могла да се прелију и на југословенску страну.⁵⁶⁸ Свега неколико дана по паду владе Кимона Георгијева, краљ Борис је пред британским отправником послова показао приметно олакшање. На Балфурову примедбу да је и у Бугарској било присталица идеје интегралне Југославије, краљ Борис је одговорио да је „избегнута опасност да та погубна идеја пусти корење у Бугарској“.⁵⁶⁹

Успостављање владе генерала Златева, у којој је било још двојице активних официра, југословенски посланик Цинцар-Марковић је оценио као тежњу Војне лиге да преузме директно учешће у управи земљом. Изјаве у том смислу су дали нови премијер и чланови владе, истакавши да ће се политика преуређења државе, истакнута 19. маја 1934, наставити „у пуној сагласности и јединству између Круне, владе, војске и народа“.⁵⁷⁰ Задржавање Константина Батолова на положају министра иностраних послова и вера требало је да покаже да ни бугарска спољна политика неће претрпети промене. То се посебно односило на Југославију. У том смислу су Батолов и генерал Златев дали изјаве дописницима агенције „Авала“, подвлачећи да ће нова бугарска влада наставити политику зближења коју су прокламовала двојица владара.⁵⁷¹ Ипак, југословенски дописници из Софије су извештавали да је владао општи утисак да је влада генерала Златева била прелазног карактера са циљем да припреми терен за нормализовање политичке ситуације.⁵⁷²

признао индивидуалитет. Краљ Александар му је на то одговорио да је имао неко обећање од краља Бориса „и да ћемо видети да ли ће се Борис њега држати“. Јонић је изјавио да није знао о каквим се обећањима радило (*Колaborационисти пред судом Озне*, II, 181). О „Југословенској акцији“ опширније у: Василије З. Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, (докторска дисертација), Београд, 2017, 264–272; Исти, *Друга Европа и Краљевина Југославија: ЈНП Збор (1934–1941)*, Нови Сад, 2021, 20–23.

⁵⁶⁷ Тако је кнеза Павла описао Кјосеиванов крајем октобра 1934. године. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2530, лист 35.

⁵⁶⁸ *Цар Борис III*, II, № 8, 23. Будући да су ове речи саопштене једном британском контраадмиралу, не искључујемо могућност коју су износиле и турске дипломате – да је Турн донео извесну „поруку енглеске владе“, тим пре што Британци нису благонаклоно гледали на образовање велике југословенске државе. Тако је британски посланик у Београду Невил Хендерсон у свом меморандуму Форин Офису марта 1934. изнео да би уједињењем Југославије и Бугарске настала држава представљала дестабилишући фактор на Балкану, која би пореметила постојећи однос снага, закључивши: „Мир се завршава тамо где Српско, односно Југословенско-бугарска заједница почиње“ (цитирано према: D. Livanios, „A loveless entanglement“, 138). Слично мишљење је годину дана касније изнео и његов наследник у Београду Роберт Х. Кембел. Иако би, по Кембелу, образовање „интегралне Југославије“ решило македонско питање, постојање тако снажне словенске државе би поставило нови проблем - тежњу за изласком на Егејско море и заузимањем Солуна. И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 154.

⁵⁶⁹ *Цар Борис III*, II, № 10, 31; И. Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, 154–155. Користећи врхунац политичке кризе, Александар Цанков је показивао све већу активност нападајући бугарску владу по питању републиканизма и интегралне Југославије. У том смилу је било и „писмо пријатељима“ које је разаслао јануара 1935. године. У делу који се односио на зближење са Југославијом, истакао је да оно мора да се изведе на „поштеним основама: две државе, два слободна и независна народа и две националне културе“. Исте принципе је прихватио и Димитар Гичев, један од земљорадничких вођа, са којим је Цанков отпочео преговоре о сарадњи. *Извештаји МИП-а*, VI, 62; „Г. Александар Цанков о ситуацији у Бугарској“, *Политика*, 2. фебруар 1935, 2.

⁵⁷⁰ *Извештаји МИП-а*, VI, 10–11. Са друге стране, југословенски војни кругови су оценили даје у питању било ублажавање режима од 19. маја 1934. и повратак утицаја краља Бориса на вођење државне политике (ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 7, лист 4). Слично је извештавао и дописник ЦПБ-а у Софији, поткрепљујући своју тврдњу чињеницом да је свега дан по оставци Кимона Георгијева образована нова влада. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 33 од 25. јануара 1935.

⁵⁷¹ *Извештаји МИП-а*, VI, 11; „Министар г. Батолов уверава да промена владе неће утицати на бугарску спољашњу политику“ и „Министар-претседник генерал г. Златев о политици зближења са Југославијом“, *Политика*, 24. јануар 1935, 1; Ž. Avramovski, *Balkanska antnata*, 189. Пишући о личности генерала Златева, дописник листа *Политика* Коста Крајшумовић је истакао да је био „познати присталица“ споразума између Југославије и Бугарске, те да је као такав осуђиван од стране ранијих режима. „Личност г. П. Златева“, *Политика*, 24. јануар 1935, 1.

⁵⁷² АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 41 од 31. јануара 1935; „У Софији се држи да нова влада има прелазан карактер“, *Политика*, 24. јануар 1935, 1.

Променом режима у Бугарској дошло је и до промене односа према Македонцима. Одмах по образовању новог кабинета извршено је хапшење и интернирање вођа протогеровиста Петра Шанданова и Крстана Поп-Тодорова са 20 присталица, док је за Петром Трајковим расписана потерница. Њихово хапшење је правдано неопходношћу истоветног односа према обе фракције ВМРО.⁵⁷³ По свему судећи, прави разлог за интернирање протогеровиста био је тај што су одржавали тесне везе са Дамјаном Велчевим. Чак је било и вести да су планирали атентат на краља Бориса.⁵⁷⁴ Такве тврдње нису биле без основа. Наиме, Танасије Динић је и после преврата маја 1934. наставио да одржава везе са протогеровистима. Дана 19. и 20. августа 1934. Динић се на Сушаку и у Загребу лично састао са Петром Шандановим⁵⁷⁵, који га је известио о одиграним догађајима у Бугарској. Према Шанданову, представници Војне лиге су марта 1934. донели одлуку да се ликвидира краљ Борис. Извршење тог задатка поверено је протогеровистима, с тим што је о томе једино обавештен Шанданов. Припреме су отпочеле, али су убрзо прекинуте будући да се појавио погодан моменат за извршење преврата. Тада је „војни центар“ обуставио извршење тог задатка, преуевши на себе „да то питање сам ликвидира“. Шанданов је сматрао да је задржавање краља Бориса на престолу била грешка „која ће се влади осветити“, али није могао ништа да учини по том питању без сагласности звенара.⁵⁷⁶

Промена владе у Бугарској окарактерисана је у Француској као корак ка удаљавању две земље једне од друге. Због тога је бугарски посланик у Паризу Петко Стајнов поново интервенисао код своје владе да се предузму мере које би оповргле такво мишљење.⁵⁷⁷ Будући да је он већ једном предлагао да Бугарска учини корак према Југославији, бугарска влада је одлучила да тако поступи. Југословенски посланик у Софији Александар Цинцар-Марковић је позван у аудијенцију од стране Константина Батолова, а затим и генерала Златева, на којима су посланику изнели жељу за регулисањем питања, покренутим приликом посете краља Александра Софији. Цинцар-Марковић је потом отпутовао у Београд по даље инструкције. Бугарска влада је инструисала и бугарског посланика у Београду Дима Казасова да исто саопшти и Богољубу Јевтићу, који је изразио спремност да приступи наставку преговора. По повратку Цинцар-Марковића у Софију, 4. фебруара је поново примљен од бугарског премијера и министра иностраних послова, којима је саопштио да се југословенска влада слаже са бугарским предлозима. Тада је договорено да се образује једна мешовита комисија која ће решавати питања нових граничних прелаза и олакшавања пасошких формалности. Одлука југословенске владе да приступи преговорима о решавању наведених питања повољно је коментарисана од стране штампе обеју земаља.⁵⁷⁸

⁵⁷³ ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 7, лист 4; *Извештаји МИП-а*, VI, 11–12. Богољуб Јевтић је саопштио бугарском посланику Казасову 28. јануара 1935. да ће обнављање македонске активности у Бугарској значити повратак у прошлост. Казасов га је уверавао у постојаност нове владе, скрећући пажњу да је нови премијер генерал Златев организовао чишћење Петричког округа од ВМРО. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2797, листови 8–9; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 38.

⁵⁷⁴ *Извештаји МИП-а*, VI, 12. Краљ Борис је изјавио британском отправнику послова у Софији да су протогеровисти, по налогу пуковника Велчева, два пута планирали извршење атентата на њега: 31. децембра 1934. и 15. јануара 1935. године. *Цар Борис III*, II, № 10, 29.

⁵⁷⁵ У изворима и литератури се погрешно наводи да је до овог састанка дошло током 1933. године. АЈ, 310–2, Ед-мемоар Александра Цинцар-Марковића о југословенској сарадњи са протогеровистима; С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 94.

⁵⁷⁶ Током састанака на Сушаку и у Загребу, на захтев Шанданова је одлучено да се успостави непосредан контакт са протогеровистима јер је „Лазар апсолутно више незгодан ма за какву везу“. На тај начин је Лазар Поповски искључен као посредник. Договорено је да се контакт одржава преко секретара Посланства у Софији Драгољуба Јовановића. Поповски о томе није обавештен, већ је решено да му се саопшти, када се буде обратио за помоћ, да је иста укинута услед новостворене политичке ситуације у Бугарској. ДАС, ЛФТД, ТД-273.

⁵⁷⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 39.

⁵⁷⁸ *Исто*; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2797, листови 11–12; „Министар-претседник генерал г. Златев о односима са Југославијом“, *Политика*, 26. јануар 1935, 2; „Пред састанак југословенске и бугарске комисије“, *Политика*, 5. фебруар 1935, 3; „Бугарска штампа о политици зближења са Југославијом“, *Политика*, 6. фебруар 1935, 3; „Отварање нових граничних прелаза према Бугарској и пасошки споразум“, *Политика*, 20. фебруар 1935, 5; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 154–155.

Комисија је свој рад требало да започне у Софији 11. фебруара, да би убрзо то било померено за 20. фебруар 1935. године. За председника југословенске делегације одређен је посланик Александар Цинцар-Марковић, док су преостали чланови били: Милоје Смиљанић, саветник МИП-а, др Иво Могоровић, инспектор МУП-а, геншт. потпуковник Јован Соколовић⁵⁷⁹, инж. Станислав Јосиповић, начелник Министарства грађевина и Душан Трајковић, начелник Министарства финансија. На челу бугарске делегације налазио се Тодор Христов, главни секретар МВРИ, док је један од чланова био и Дечко Карацов, начелник Конзуларно-привредног одељења МВРИ, који је током 1929–1930. био члан бугарске делегације приликом преговора у Пироту и Софији. Комисија је релативно брзо завршила свој рад. На седници од 22. фебруара⁵⁸⁰ две делегације су се сагласиле да се на југословенско-бугарској граници отворе три нова гранична прелаза: Вршка Чука на путу Видин – Кула – Зајечар; Стрезимировци на путу Трн – Стрезимировци – Клисуре – Врање и код Ђушева (Деве Баира) на путу Ђустендил – Ђушево – Крива Паланка, док је сутрадан, 23. фебруара, постигнут споразум о визама који је ступао на снагу 1. априла 1935. године. Усвојен је режим који је Југославија имала са већином других земаља. Наредних дана је расправљано о уређењу граничне, полицијске и царинске службе на новим прелазима, док су завршни протоколи потписани 27. фебруара 1935. године. Том приликом су шефови делегација одржали пригодне говоре, док је постизање споразума поздравио и бугарски министар иностраних послова и вера Константин Батолов.⁵⁸¹

Истовремено са боравком југословенских делегата, у Софију је дошла и група југословенских драмских писаца на челу са Браниславом Нушићем. Његово дело „Ожалошћена породица“ извођено је у бугарском Народном позоришту, што је софијска публика са одушевљењем пропратила. Током боравка у Софији, приређено је неколико културних манифестација, на којима је узео учешће и бугарски министар просвете генерал Радев. Као знак признања за развој југословенско-бугарских културних односа, Нушић је одликован бугарским Орденом за грађанске заслуге I степена.⁵⁸²

Извештавајући о добром пријему југословенских делегата и уметника у Софији, аустријски посланик у Бугарској Херцфелд је извештавао да је бугарска јавност јасно показала да је за зближење са Југославијом, што су показивали и владајући војни кругови. Према Херцфелду, они су сматрали да Бугарска мора у будућности заједнички наступати са Југославијом, јер би једино тако могла да се заштити од осталих суседа. Истовремено би две јужнословенске државе оствариле надмоћ на Балкану. Тада би Бугарска била обештећена територијама на истоку, док би се за узврат одрекла Македоније. Да је Бугарска тежила вођењу такве политике, аустријском посланику је потврдила и извесна „меродавна личност“, блиска краљу Борису. Она му је изјавила да ће бугарским одрицањем од Македоније, пут ка зближењу бити заиста отворен. Међутим, на томе је морало да се ради поступно и то због два разлога: 1) Југославија је на Балкану имала обавезе према другим земљама и 2) требало је спречити да Италија стане на страну несловенских балканских народа. Херцфелдов саговорник је на крају закључио да је доста тога постигнуто успостављањем пријатељских односа између две земље.⁵⁸³ Истовремено, југословенски посланик у Софији Александар

⁵⁷⁹ Потпуковник Јован Соколовић се од маја 1933. налазио на челу III одсека Обавештајног одељења Главног генералштаба. *СВЛ*, Бр. 16, 12. мај 1933, 660.

⁵⁸⁰ У литератури се може пронаћи податак да је комисија овог дана завршила свој рад. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 155.

⁵⁸¹ *Извештаји МИП-а*, VI, 63–64; „Пред састанак југословенске и бугарске комисије“, *Политика*, 5. фебруар 1935, 3; „Одложен састанак Југословенско-бугарске комисије за утврђивање граничних прелаза“, *Политика*, 9. фебруар 1935, 3; „Састанак југословенско-бугарске комисије“, *Политика*, 17. фебруар 1935, 2; „Рад мешовите југословенско-бугарске комисије“, *Политика*, 23. фебруар 1935, 2; „Споразум о визама“, *Политика*, 24. фебруар 1935, 2; „Данас ће мешовита југословенско-бугарска комисија завршити рад“, *Политика*, 26. фебруар 1935, 3; „Југословенско-бугарска комисија завршила рад“, *Политика*, 28. фебруар 1935, 2.

⁵⁸² *Извештаји МИП-а*, VI, 118; „Срдачан дочек југословенских драмских писаца у Софији“, *Политика*, 20. фебруар 1935, 5; З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение“, 16.

⁵⁸³ *Македонија во австриските документи*, Бр. 126, 481–483.

Цинцар-Марковић је такође говорио да ће се политика међусобног зближења водити постепено.⁵⁸⁴

Поред наведеног гостовања југословенских драмских уметника, међусобне посете културних и јавних радника настављене су и током марта, априла и маја 1935. године.⁵⁸⁵ Ипак, ове посете су могле да доведу и до извесног контраекта, бар што се тиче одласка Југословена у Бугарску. Наиме, после сусрета краља Александра и краља Бориса 1933. дошло је до интензивирања узајамних посета и гостовања разних удружења и појединаца ради што бољег упознавања и културног зближења два народа. Један мањи део тих посета је организован са знањем и претходним одобрењем југословенског МИП-а, док је већи део организован директним споразумевањем између југословенских и бугарских колега, након чега се тражило мишљење МИП-а. То је, како је оценио МИП, довело до непостојања „потребног система и реда“, што је често узроковало пренатрпаност боравком по две-три групе идентичних удружења у Бугарској. Поред тога, у Бугарску су путовале и групе југословенских држављана „које нису могле допринети угледу наше земље у иностранству“. Поводом тога, МИП је априла 1934. скренуо пажњу Министарству просвете да обавести потчињена удружења да се пре планирања пута у Бугарску обратe МИП-у за мишљење и одобрење. По свему судећи, ова интервенција југословенског МИП-а није имала довољно ефекта. Југословенско Посланство у Софији је годину дана касније извештавало о честом доласку лица штетних по „углед и интересе државе“, што је могло да компромитује акцију упознавања две земље. Због тога је МИП био приморан да поново интервенише код Министарства просвете.⁵⁸⁶ На сличан начин је интервенисао и МУП, скрећући пажњу Министарству просвете да је управа Народног позоришта у Скопљу, без консултовања са банском управом, организовала концерт бугарског оперског певача Петра Рајчева.⁵⁸⁷

Слично је крајем маја 1935. извештавао и дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић. Поздрављајући међусобно упознавање југословенских и бугарских удружења, Јевтић је додао да су ове посете, иако приватног карактера, у Софији често посматране као полузваничне мисије. Разлог за то представљале су здравице на банкетима, на којима су говорници, поред истицања братства југословенског и бугарског народа, „ишли тако далеко“ да су говорили о јединственом народу од Триглава до Црног мора. Насупрот томе, Бугари су били реалнији и уздржљивији. Подвлачили су бугарски карактер Тракије, али и наглашавали потребу слободне циркулације бугарских листова и књига у Југославији, слободну комуникацију између македонске емиграције и становништва Јужне Србије и слично. Истовремено, истицали су неопходност споразума између две земље кроз „узајамно попуштање“, „равноправност“ и „поштовање“, јасно наглашавајући постојање две независне државе. Као последицу таквог делања Југословена, Јевтић је навео да је у јавности, под утицајем Македонаца, усвојено да се за Југословене више не користи термин „југославјани“ већ „југославци“. Први је требало да се користи да се означе сви Јужни Словени, а потоњи за држављане Југославије. Јевтић је закључио да је то био само један од примера којим су Бугари желели да се ограде од идеје интегралног југословенства.⁵⁸⁸

Враћајући се на међусобне посете, Јевтић је извештавао да је првобитно одушевљење заменио „период хладног расуђивања“ у коме су анализирани конкретни резултати постигнути у току претходних месеци. Резултат су представљале критике, како у штампи тако и усмено, на постојеће забране циркулације бугарских листова у Југославији. Поред тога, указао је на постојање извесног замора и код најодушевљенијих присталица споразумевања са Југославијом, при чему су могли да се чују гласови о потреби

⁵⁸⁴ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 157–158.

⁵⁸⁵ О томе опширније у: *Исто*, 155; *Извештаји МИП-а*, VI, 118, 168–169, 215.

⁵⁸⁶ АЈ, 66–79–222, МИП Министарству просвете Пов. Бр. 7832 од 13. априла 1934; МИП Министарству просвете Пов. Бр. 5917 од 25. априла 1935; Министарство просвете Просветним одељењима свих бановина П. пов. бр. 214 од 11. маја 1935.

⁵⁸⁷ АЈ, 66–79–223, МУП Министарству просвете Пов. I бр. 26039 од 22. маја 1935.

⁵⁸⁸ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 181 од 29. маја 1935.

ограничавања међусобних посета. Сматрало се да је „фаза упознавања“ прошла, те да је требало приступити решавању конкретних питања, пре свега економских, а затим и политичких. Закључио је да је велики део бугарског народа расположен за трајни споразум са Југославијом, али да може наступити разочарање ако се са југословенске стране не учини „минимум концесија“. Истовремено, Јевтић је писао да су „неурачунљиви и неполитички говори појединаца“ изазивали подозрење и реакцију представника румунског, турског и грчког посланства у Софији. Узимајући све то у обзир, Јевтић је сматрао да би за извесно време „на сваки начин“ требало обуставити групне посете, а наставити доласке интелектуалаца и привредника, „којима би се морао објаснити деликатан положај Бугарске“.⁵⁸⁹

Историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички су такође сматрали да међусобне посете нису уродиле плодом, те да су се југословенско-бугарски односи развијали тешко и споро. До таквог закључка су дошли на основу чињенице да је Југославија договорене граничне прелазе отворила тек током августа и септембра 1935. године. Са друге стране, истицали су спремност Бугарске на брзу реализацију договора, будући да је она 15. маја отворила царинарницу и граничне прелазе код Вршке Чуке, Стрезиминоваца и Ђушева.⁵⁹⁰

Војна побуна у Грчкој и питање бугарског наоружавања

Ново узнемирење на Балкану изазвала је војна побуна у Грчкој почетком марта 1935. године. У питању је била побуна официра републиканаца, који су сматрали да грчка влада ради на поновном успостављању монархије. Побуњеницима се придружио и део флоте који је отпловио на Крит убедивши Елефтериоса Венизелоса да преузме вођство побуне. Његове слуге да је побуна изведена прерано показале су се као тачне. Томе су допринели и сами побуњеници, будући да нису показали енергичност и нису искористили ефекат изненађења. Консолидујући своје снаге, влада је уз помоћ лојалних трупа после 11 дана угушила побуну, док је Венизелос побегао на Додеканез, а после у Напуљ.⁵⁹¹

Чланице Балканског споразума су побуну у Грчкој оцениле као покушај растурања тог савеза. Посебно узнемирење је, после сазнања да је Венизелос био на челу побуне, показала југословенска влада, видевши у томе „италијанске прсте“. На такав закључак су је навели претходни италијански кораци. Наиме, постигнути француско-италијански споразум од 7. јануара 1935. (Римски споразуми) код Југославена није отклонио постојеће сумње у Италију. Југословенски званичници су отворено изражавали незадовољство постигнутим споразумом, будући да најављена Мусолинијева декларација о интегритету Југославије не би ништа променила. Очекивали су конкретна обећања о одступању од ревизионистичке политике. Да Италија није одустала од такве политике показала је и њена понуда Грчкој 20. фебруара 1935. за закључење источномедитеранског пакта, коме би приступила и Турска. На крају, избијање венизелистичке побуне у Грчкој и бугарски кораци по том питању, навели су југословенску владу на закључак да су сви наведени догађаји били део процеса који је за циљ имао уништење Балканског пакта и потпуно окружење Југославије. Кључ је лежао у победи пучиста у Грчкој који би, са једне стране, остварили савез са Албанијом, а са друге, омогућили Бугарској излаз на Егејско море, што би довело до распада Балканског споразума и успостављања новог савеза под италијанским утицајем. Због тога је Југославија подржала владу Панагиса Цалдариса, стављајући јој на располагање одређену количину муниције и војних авиона.⁵⁹²

⁵⁸⁹ Исто.

⁵⁹⁰ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 155–156.

⁵⁹¹ *Извештаји МИП-а*, VI, 120; Živko Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1975), 61–62.

⁵⁹² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 187–189; isti, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj“, 62, 64–65; L. Deak, „Jugoslovensko-italijanski odnosi“, 193–194; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 39–40; К. Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите*, 118–119. Погледати и: АЈ, 370–28–79, лист 335.

Југословенски посланик у Атини је извештавао да је владиној победи у Грчкој знатно допринело и држање Бугарске, које је схваћено као „озбиљна опасност интегритету отаџбине“.⁵⁹³ Бугарска је заиста предузела одређене дипломатске кораке и војне мере на грчкој и турској граници „на један врло невешт начин“, како је извештавало југословенско Посланство из Софије. Одмах по избијању побуне, Бугарска је приступила појачању војних ефектива уз грчку границу. Министар иностраних послова и вера Константин Батолов је пред страним новинарима те мере правдао чињеницом да се центар побуњеника налазио у близини бугарске границе. Изјаве у истом смислу инструисани су да дају и бугарски војни изасланици у иностранству, док су њихове колеге у Бугарској позване у Министарство војно како би добили потребна обавештења. Ипак, званичне изјаве о „лојалности и мирољубивости бугарске политике према суседима и о чисто дефанзивном карактеру предузетих војних мера“ нису измениле стечено уверење о бугарским намерама. Бугарско јавно мњење, као и бугарски посланик у Атини Петар Нејков, показивали су нескривене симпатије према побуњеницима. Поред тога, заседање Ратног савета под председништвом краља Бориса нагнало је југословенско Посланство у Софији да закључи да је Бугарска „не само очекивала неке крупне политичке догађаје и промене у Грчкој“, већ се и припремала за евентуалну интервенцију која би јој омогућила излаз на Егејско море.⁵⁹⁴

Да то није било без основа показао је предлог бугарског војног изасланика у Београду пуковника Ивана Маркова начелнику Главног генералштаба генералу Љубомиру Марићу за заједнички напад на Грчку, при чему би Југославија добила Солун, а Бугарска Кавалу. Нисмо располагали подацима да ли је у питању био самоиницијативни акт пуковника Маркова или је, пак, био инструисан да изнесе југословенској страни такав предлог.⁵⁹⁵ Судаћи према извештају чехословачког посланика у Београду, и у Југославији се размишљало у том правцу. Према њему, Југословени су били потпуно разочарани неспремношћу грчке војске због чега се „у многим главама размишља не би ли било боље приклонити се свесловенској политици притиска ка Егејском мору“.⁵⁹⁶ Према истом извору, будући да је Бугарска на своју руку отпочела војне припреме, у Београду су почели да сумњају да су Бугари хтели сами да продру на Егеј, према коме је и југословенска влада показивала аспирације.⁵⁹⁷

У сваком случају, југословенски званични став је био јасан, што је Богољуб Јевтић саопштио бугарском посланику у Београду после потписивања Римских протокола: „Непроменљива основа наше политике остаје балканска солидарност, коју ћемо се трудити да сачувамо и ојачамо“.⁵⁹⁸ Тако је у загребачким *Новостима* објављен чланак под насловом „Шта спрема Бугарска“ којим је упозорено да ће у случају бугарског упада у Грчку Југославија испунити своје обавезе из Балканског пакта. Исто су југословенска и румунска влада одговориле турској влади на њено питање како ће поступити у случају да ситуација у Грчкој доведе до евентуалних компликација. На основу тога су посланици трију земаља у Атини саопштили Цалдарису да се неће дозволити никакве територијалне промене на Балкану. Исто је румунски министар иностраних послова Титулеску, као председник Балканског споразума, саопштио бугарској влади, напомињући да ће у случају преласка њених трупа у Грчку, остале земље отпочети дејство против Бугарске.⁵⁹⁹

⁵⁹³ *Извештаји МИП-а*, VI, 120. Грчка штампа је крајем фебруара 1935. повела кампању против бугарских војних припрема, док је истовремено начелник грчког Генералштаба изјавио да Бугарска крши одредбе Нејског мировног уговора наоружавајући се и градивши путеве према грчкој граници. *Исто*, 63; АЈ, 411–7–17, лист 364.

⁵⁹⁴ *Извештаји МИП-а*, VI, 112–113; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 193–194; isti, „Balkanske zemlje i vojna robuna u Grčkoj“, 66–68.

⁵⁹⁵ АЈ, 370–28–80, лист 568; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 40; И. Дренков, *Великобританија и македонският вџпрос*, 155.

⁵⁹⁶ Цитирано према: *Ž. Avramovski*, „Balkanske zemlje i vojna robuna u Grčkoj“, 67. Један од људи који је тако размишљао био је и помоћник министра иностраних послова Божидар Пурић. Он је чехословачком аташеу за штампу изјавио да ће Југославија у случају већег војног сукоба бити приморана да поседне Солун, будући да се показало колика је снага грчке војске. *Isto*.

⁵⁹⁷ *Isto*.

⁵⁹⁸ Цитирано према: К. Манчев, *Југославија и меѓународните одношения на Балканите*, 118.

⁵⁹⁹ АЈ, 370–26–76, лист 414; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 193–194.

Значајну помоћ Грчкој пружила је и Турска. Поред лифEROвања наоружања и муниције, извршила је и концентрацију неколико дивизија у Тракији⁶⁰⁰. Управо је ово појачање турских ефектива Бугарска искористила да оправда појачање својих снага према Турској и Грчкој. Према извештају југословенског посланика у Турској, у питању је било пет од укупно осам пукова, „који су у ствари дивизије“, којима је Бугарска располагала.⁶⁰¹ Ситуација се потом додатно закомпликовала када је бугарски стални делегат при Друштву народа Никола Антонов предао 7. марта 1935. генералном секретару Друштва народа ед-мемоар о стању на бугарско-турској граници. Њиме је турска влада оптужена за гомилање војске у Тракији од тренутка потписивања Балканског пакта и за војне припреме за напад на Бугарску. Овај корак Антонова је изазвао велико изненађење и неодобравање у европским дипломатским круговима. Истовремено, могао је да доведе до још већих компликација. Суочена са негативним ставом европских дипломата и енергичним држањем чланица Балканског споразума⁶⁰², Бугарска је већ 9. марта повукла поднети ед-мемоар. Том приликом је Антонов изјавио да је он није био намењен јавности, већ је био „потпуно личног карактера“.⁶⁰³

Повлачење ноте у Женеви, и поред званичних изјава да је случај ликвидиран, није изменило држање Турске према Бугарској. Ружди Арас је изјавио југословенском посланику у Анкари да турска влада сматра да је иза „бугарског испада“ стајала Италија, те да је пристала да случај третира као „безазлену ствар“ како би се наставили напори на придобијању Бугарске за чланство у Балканском споразуму. Истовремено, Арас је изјавио захвалност за држање југословенске владе приликом догађаја у Грчкој и „њеним спољним одјецима“.⁶⁰⁴

Завршетак грађанског рата у Грчкој нагнао је бугарског министра иностраних послова и вера Батолова да југословенском посланику појасни бугарске кораке. У разговору који је водио са Цинцар-Марковићем 14. марта 1935. Батолов је изјавио да је Бугарска предузела искључиво одбрамбене мере. Нагласио је да су такви кораци били неопходни услед гомилања турских трупа, као и вести о постојању ирегуларних чета које су водиле агитацију код Помака у Бугарској. Што се тиче мера према Грчкој, сматрао је да оне нису изискивале „никакво нарочито оправдање“. Појачање тог дела границе извршено је због близине побуњенике, који су могли да пређу на бугарску територију. Да се то догодило, без присуства појачања, Бугарска не би могла да их разоружа што би подстакло нове интриге о бугарској повезаности са Венизелосом и Италијом. Разговарајући о томе са представницима осталих земаља у Софији, Цинцар-Марковић је известио да су сви, а нарочито француски посланик, веровали у искреност Батоловљевих речи.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ Заstraшени да је Италија потписивањем Римских протокола добила одрешене руке у Малој Азији, Турци су и пре побуне почели да повлаче своје снаге са совјетске и персијске границе и да их концентришу на малоазијској обали и Тракији, будући „да су и са те стране потпуно несигурни“. АЈ, 411–1–1, лист 98.

⁶⁰¹ АЈ, 370–3–17, лист 8; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 194–196.

⁶⁰² Поједини извори британске провенијенције указују да је Турска предложила својим савезницама да изврше поделу Бугарске, што је југословенска влада одбила (*Britanci*, II, 315; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 197–198). Бугарски историчари наводе да је држање Југославије према Бугарској било знатно блаже од оног које су заузеле Румунија и Турска. К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 119; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 40.

⁶⁰³ АЈ, 159–47, досије 25, телеграми заступника сталног делегата при Друштву народа Манојловића МИП-у Пов. бр. 165 и Пов. бр. 174 од 8. марта и Пов. бр. 175 и Пов. бр. 176 од 9. марта 1935; АЈ, 370–26–76, лист 422; *Извештаји МИП-а*, VI, 113–114; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 195–196. Према обавештењима из бугарског званичног извора, бугарска влада је материјал о турским активностима у Тракији доставила свим својим представницима у иностранству. Што се тиче Антонова, он је инструкисан да са тим упозна генералног секретара Друштва народа, а не да поднесе демарш како је он учинио. Поред тога, Антонов је сат времена пре предаје ед-мемоара, са његовом садржином упознао новинаре у Женеви што је окарактерисано као „некоректност према Секретаријату“. Одмах после овог догађаја Никола Антонов је опозван у Софију и стављен на расположење. АЈ, 159–47, досије 25, заступник сталног делегата при Друштву народа Манојловић МИП-у Пов. бр. 165 од 8. марта 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 114.

⁶⁰⁴ АЈ, 370–26–76, листови 413–414; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 197.

⁶⁰⁵ АЈ, 370–25–74, листови 24–26; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 196–197.

И поред солидарног југословенског држања са осталим чланицама Балканског споразума, ситуација у Грчкој је поновно појачала страховања од југословенско-бугарског зближења. То је, према чехословачком посланику у Букурешту Јану Шеби, посебно запажено код румунских владајућих кругова, који су добили сазнања о југословенском неповерењу у Грчку као савезника. Због тога су се плашили да се Југославија не посвети потпуном сређивању односа са Бугарском или, што је било још непожељније, стварању интегралне Југославије. У сваком случају, стабилизовање прилика на југословенско-бугарској граници, значило је бугарско фокусирање на Јужну Добруцу. Шеба је на основу разговора са румунским меродавним личностима закључио да би то довело до промене румунске политике, јер не би била у стању да штити своје интересе против Бугарске која је имала југословенску подршку или била у саставу велике Југославије. Према Шебиним сазнањима, слична страховања су показивали и Грци.⁶⁰⁶

Чехословачки посланик је у југословенско-бугарском зближењу видео и опасност по интересе своје земље, сматрајући да они воде распаду Мале антанте. Такав закључак је извео из чланка некадашњег председника владе Николае Јорге који је, осврћући се на чланак Драгољуба Јовановића о уједињењу Југославије и Бугарске, писао да би против такве државе Румунија склопила пакт са Италијом. Узимајући у обзир чињеницу да је Јорга био близак са краљем Каролом, Шеба је сматрао да његове наводе не би требало занемарити. Сматрајући Румунију „незамењивим савезником“ и одступницом у евентуалном рату, Шеба је препоручивао Прагу да преиспита дотадашњи рад на културној пропаганди у Бугарској, као и бугарске захтеве за лифровањем оружја, закључивши да би једна велика Југославије без Румуније била за Чехословачку од мале помоћи.⁶⁰⁷

Још док је трајала побуна у Грчкој, у Европи су се одвијали крупни догађаји. Приликом претреса војног буџета, Велика Британија је 4. марта 1935. најавила повећање кредита за наоружање. Као оправдање за тај свој поступак, Британија се позвала на немачко наоружавање, противно мировним уговорима. Поведена успехом приликом повратка Сарске области после плебисцита јануара 1935, немачка влада је искористила овај британски корак и 10. марта 1935. озваничила оснивање ратног ваздухопловства. Шест дана касније усвојен је и закон о увођењу војне обавезе, чиме су немачке оружане снаге повећане на 36 дивизија. Владе Француске, Велике Британије и Италије су на ту одлуку благо реаговале уложивши формално протестне ноте. Међутим, узнемиреност немачким наоружавањем нагнало је ове три земље на реакцију, те су од 11. до 14. априла 1935. одржале конференцију у Стрези. На њој су формално осудили једнострану потез Немачке, изнели нови предлог Дунавског пакта и препоручили „заинтересованим земљама“ да размотре поновно наоружавање Аустрије, Мађарске и Бугарске.⁶⁰⁸

Немачко наоружавање је нагнало француску владу да одустане од Источног пакта и убрза потписивање уговора о узајамној помоћи са Совјетским Савезом, до кога је дошло 2. маја 1935. године. Две недеље касније, 16. маја, потписан је и чехословачко-совјетски пакт о пријатељству и узајамној помоћи. Будући да је Чехословачку и Совјетски Савез раздвајала Румунија, поставило се питање регулисања румунско-совјетских односа и омогућавања проласка Црвене армије преко румунске територије. На тај начин су отпочели преговори између Румуније и Совјетског Савеза, чију реализацију је Немачка на све начине покушала да онемогући.⁶⁰⁹

Како би учврстила свој антинемачки фронт, Француска је радила и на југословенско-италијанском споразумевању. На томе је посебно инсистирала по потписивању Римских

⁶⁰⁶ Ž. Avramovski, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj“, 77–78.

⁶⁰⁷ Isto, 78–79.

⁶⁰⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska zemlje i velike sile*, 32–33; isti, *Balkanska antanta*, 201–202; К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 120.

⁶⁰⁹ Živko Avramovski, „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za Rumunsku spoljopolitičku orijentaciju“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VII, (1965), 10–11; isti, *Balkanska antanta*, 202; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 290; isti, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju*, 268.

протокола јануара 1935. године. Будући да се припремао за напад на Етиопију, Мусолинију је био неопходан мир на источној граници. Због тога је одлучио да начини пријатељски корак према Југославији. Половином марта 1935. у Београд је стигао нови италијански посланик гроф Виола ди Кампалто, који је приликом предаје акредитивних писама говорио о поштовању територијалног интегритета Југославије и потреби међусобног зближења⁶¹⁰. Међутим, усвојене одлуке у Стреси су поново изазвале неповерење Београда у италијанске намере, за коју се сматрало да тежи разбијању Мале антанте и Балканског споразума. Исто становиште су имале и југословенске савезнице из ових пактова. На тај начин су своју даљу сарадњу у оквиру Дунавског пакта условиле променом италијанске политике.⁶¹¹ С тим у вези је био и предлог југословенског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића. Он је почетком априла 1935, приликом једног ручка у Ке д' Орсеју, изјавио француском министру иностраних послова Пјеру Лавалу да би Мусолини требало да се ангажује у Софији на приступању Бугарске Балканском пакту, чиме би, у случају потребе, Југославија добила већу слободу акције у Средњој Европи.⁶¹² Тиме би Мусолини показао вољу „за једну политичку акцију у потпуној супротности са политиком коју је до јуче водио“.⁶¹³

Одбацивање војних клаузула Версајског мировног уговора од стране Немачке у Бугарској је примљено са симпатијама, али је у почетку избегавано да се отворено изнесе бугарски званични став по том питању. Увидевши узнемиреност чланица Балканског споразума, бугарска влада је крајем марта 1935. инстурисала новог посланика у Анкари Тодора Павлова да званично изјави турској влади да Бугарска неће следити пример Немачке и једнострано отказати војне клаузуле Нејског мировног уговора⁶¹⁴. Према изјави југословенског посланика у Анкари Мирослава Јанковића, изјава Павлова је у Турској оставила веома добар утисак, тим пре што се од Бугарске није очекивао такав корак. Због тога је извештавао да земље Балканског пакта могу бити задовољне, сматрајући да је саопштење бугарске владе било последица постојања тог пакта. Међутим, наведена изјава није значила да је Бугарска престала да прати питање наоружавања. Тако је министар иностраних послова Константин Батолов изјавио југословенском посланику Цинцар-Марковићу да ће Бугарска своје држање ускладити са ставом Аустрије и Мађарске. Уколико би ове земље затражиле од Друштва народа равноправност у наоружању то би морала да учини и Бугарска, јер другачије држање не би могла да оправда пред својим јавним мњењем. Том приликом је Батолов изразио наду да ће Београд, у случају таквог развоја догађаја, заузети благонаклон став према Бугарској. Исто је Цинцар-Марковићу поновио и бугарски председник владе генерал Златев.⁶¹⁵

⁶¹⁰ Југословенско Посланство у Софији је извештавало да је говор новог италијанског посланика у Београду оставио „дубок утисак“ у свим политичким круговима у Софији. Бугарска штампа је говор оценила као „један од најважнијих догађаја данашњице“. Према Посланству, говор је посебно поздравила штампа која је отворено била за југословенско-бугарско зближење, јер је у томе видела могућност споразумевања две јужнословенске земље (*Извештаји МИП-а*, VI, 114–115). Са друге стране, извештај дописника ЦПБ-а је био другачији. Он је јављао да је Кампалтин говор створио „велику сензацију“ у политичким круговима, док је код јавности примљен са „великим запрепашћењем“. То се пре свега односило на изјаву о поштовању југословенског територијалног интегритета. Јевтић је даље јављао да су „тзв. пријатељи зближења“ овај акт протумачили као неактивност бугарске спољне политике, док је код македонских кругова изазвао револт према Италији. АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 85 од 20. марта 1935.

⁶¹¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 202; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 289–290; L. Deak, „Jugoslovensko-italijanski odnosi“, 195–197.

⁶¹² Интересантно је да је том приликом румунски министар иностраних послова Титулеску био против тога изјавивши „да је наша заједничка кућа без Бугарске била до сада прави рај, а чим би Бугарска у њу ступила, Балканска антанта би се претворила у пакао“. АЈ, 310–2, Божидар Пурић Александру Цинцар-Марковићу Пов. Бр. 9623 од 19. априла 1935.

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ Дечко Карацов, бугарски посланик у Београду од априла 1936, у својим сећањима је забележио да је Бугарска изабрала да кроз разговоре са својим суседима добије њихов пристанак за отказивање војних клаузула Нејског мировног уговора. ЦДА, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 13, лист 78.

⁶¹⁵ АЈ, 370–21–67, лист 137; АЈ, 370–25–74, листови 29–30; АЈ, 370–42–115, лист 448; *Извештаји МИП-а*, VI, 115.

Балканске земље су са великом пажњом пратиле састанак великих сила у Стрези, при чему су највећу заинтересованост показивале око питања наоружања „бивших непријатељских држава“. Државни секретар италијанског Министарства иностраних послова Фулвио Сувич је пред одлазак у Стрезу изјавио југословенском посланику Јовану Дучићу да ће Италија активно радити да Аустрија, Мађарска и Бугарска не изгубе „права која би била дозвољена Немачкој“.⁶¹⁶ Заједнички коминике по завршетку конференције показао је да су велике силе заузеле такав став по питању наоружања ових држава. Француски министар иностраних послова Пјер Лавал се одмах по повратку из Стрезе састао 15. априла 1935. у Женеви са представницима Мале антанте и Балканског споразума како би их обавестио о постигнутим резултатима. Међутим, ту је наишао на енергичан протест свих присутних, а нарочито Титулескуа, који је „врло оштрим речима“ изјавио да ће одлуке великих сила бити схваћене као одобрење наоружавања и притисак на Малу антанту и Балкански пакт да то прихвате. „Јако узбуђен нашим држањем“ и не успевши да се оправда, Лавал је саопштио да ће у изјави француској штампи навести да питање наоружања Аустрије, Мађарске и Бугарске није било прејудицирано одлукама у Стрези.⁶¹⁷

У својству председника конференције у Стрези, Мусолини је „заинтересованим“ владама упутио телеграм обавештавајући их о усвојеним препорукама по питању наоружања. Међутим, на одржаној седници Балканског споразума у Женеви је одлучено да се на тај телеграм не одговара, са чиме се сложио и Едуард Бенеш.⁶¹⁸ Представници Италије, Француске и Велике Британије су 16. априла 1935. и званично обавестили „заинтересоване“ владе о одлукама из Стрезе. Том приликом је помоћник југословенског министра иностраних послова Божидар Пурић био оштар. Изјавио је да су велике силе своје одлуке донеле без консултовања чланица Мале антанте и Балканског споразума, чиме су морално охрабриле Аустрију, Мађарску и Бугарску, а њих ставиле „у тежак положај да ми то одбијемо и нађемо излаз из ове новостворене ситуације“. Посебно је истакао као апсурд осуду наоружавања Немачке са једне стране, а са друге допуштање истог за Аустрију, Мађарску и Бугарску⁶¹⁹, подвлачећи да су два савеза „у могућности и желе да онемогуће“ наоружавање те три земље.⁶²⁰ Сличне реакције су имали и представници Румуније и Турске. С тим у вези карактеристично је писмо бугарског посланика у Паризу Петка Стајнова председнику владе генералу Златеву да би Румунија и Турска са задовољством искористиле један „неразумни“ корак Бугарске, оличен у угледању на Немачку, па да покажу Француској како се поштују мировни споразуми.⁶²¹

Конференција у Стрези је показала чланицама Мале антанте и Балканског споразума да су се велике силе поново споразумеле између себе, а на штету малих држава. Због тога је у Букурешту од 10. до 15. маја 1935. одржано заседање Сталног савета Балканског споразума, како би се усвојио коначан став према новопротекламованој политици великих сила. Тема за разговор било је више: односи са Совјетским Савезом, поновно наоружавање Аустрије, Мађарске и Бугарске, Дунавски пакт, односи између Мале антанте и Балканског споразума, као и међусобни економски односи чланица.⁶²² Будући да је спектар проблема био доста велики, забележена је приметна разлика у ставовима чланица, посебно по најважнијим питањима: односима према Немачкој, Аустрији и Совјетском Савезу.⁶²³

У складу са нашом темом, ми ћемо се осврнути на питање поновног наоружавања Бугарске, које је за разлику од преостале две земље, било од конкретног значаја за државе

⁶¹⁶ АЈ, 341–27–88, циркулар Богољуба Јевтића Пов. бр. 9254 од 12. априла 1935.

⁶¹⁷ АЈ, 370–21–67, лист 140; М. Vanku, *n. d.*, 117–118; Е. Campus, *n. d.*, 98.

⁶¹⁸ АЈ, 370–43–117, лист 287; *Извештају МИП-а*, VI, 179–180.

⁶¹⁹ „Да је Сер Џон Сајмон у разговору са Хитлером рекао да ће британска флота сутрадан бити пред Хамбургом, Немачка би вероватно имала друго држање“. АЈ, 370–21–67, лист 143.

⁶²⁰ *Исто*, листови 143–144; *Извештају МИП-а*, VI, 180; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 289; Е. Campus, *n. d.*, 99.

⁶²¹ К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 121.

⁶²² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 203; Е. Campus, *n. d.*, 99–100.

⁶²³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 208.

Балканског споразума. Према наводима Живка Аврамовског, иако су његове чланице изразиле енергичан протест по том питању, усвојени закључак великих сила није могао бити игнорисан. Због тога су четворица министара иностраних послова приступили разматрању овог проблема, али нису могли да се споразумеју под којим условима „би ово наоружање дозволили“. Немачки отпратник послова у Букурешту је извештавао да су неки од предлога били да Бугарска прво приступи Балканском пакту, односно, да се уведе стална контрола њеног наоружавања.⁶²⁴

Извори бугарске провенијенције такође указују да је вођена расправа о том питању, али једино говоре о попустљивом ставу Југославије. Према једном бугарском извештају од 10. маја 1935. Југославија ће на конференцији заузети следећи став: противљење наоружавању Мађарске; незаинтересованост по питању Аустрије; што се тиче Бугарске, она би имала југословенску подршку, да то питање није било повезано са наоружавањем све три земље. Због тога је Београд морао да се сагласи са осталим чланицама како не би правио преседан, али у сваком случају је заузео блажи став од осталих земаља.⁶²⁵ Према другом извору, министри иностраних послова су на конференцији одлучили да се супротставе одлуци великих сила, али су са друге стране изразили спремност да отпочну директне преговоре са Аустријом, Мађарском и Бугарском, уз захтев додатних безбедносних гаранција. У Софији су под додатним гаранцијама разумели приступање Бугарске Балканском пакту и признавање status quo, што је било неприхватљиво.⁶²⁶ У складу са тим, бугарском посланику у Београду Дими Казасову дата су додатна појашњења. Југославија није могла да заузме другачији став од својих савезника по питању бугарског наоружавања. Међутим, одлука у Букурешту је имала само теоријски значај јер у Београду „нико не би спречио Бугарску да учини шта год може за своје наоружавање“. Што се тиче приступања Балканском пакту, Казасову је речено да Југославија неће вршити никакве притиске, већ да би бугарска влада требало сама о томе да одлучи.⁶²⁷ С тим у вези карактеристично је деловање бугарског посланика у Француској Петка Стајнова. Он је у писму генералу Златеву од 14. априла 1935. навео да је, и поред свих унутрашњих супротности, Балкански споразум представљао међународни фактор. Због тога је пред Бугарском видео две опције: да ради на растурању пакта кроз један чврст савез са Југославијом или да му приступи, под условом да у њему може имати одговарајућу улогу.⁶²⁸

Образовање владе Андреја Тошева

У међувремену, политичка ситуација у Бугарској се компликовала. Поред подела у војничким круговима, против владе генерала Златева отворено су иступили Кимон Георгијев и Александар Цанков. Први изјавом у београдском листу *Правда*⁶²⁹, а други преко још једног „писма пријатељима“. Ови потези су изазвали реакцију министра унутрашњих послова

⁶²⁴ *Isto*, 203.

⁶²⁵ К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 122.

⁶²⁶ *Isto*.

⁶²⁷ *Isto*. Југословенском посланику у Софији је, пак, саопштено да бугарска влада ништа неће предузимати по питању наоружавања без консултација са Београдом. Истовремено је обавештен да влада проучава могућност приступа Бугарске Балканском пакту, не одступајући притом од својих ранијих резерви. *Извештаји МИИП-а*, VI, 211.

⁶²⁸ К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 125. Стајнов је почетком априла 1935. покушао да дејствује у прилог свог првог предлога. Он је посетио маршала Франша д'Епера и изјавио да Бугарска жели савез са Југославијом, замоливши га да се по том питању заузме код југословенске владе. Маршал д'Епере је о томе обавестио југословенског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића, који му је изјавио да се бугарска жеља може „одмах остварити“ њеним ступањем у Балкански пакт. На маршалов коментар да Бугарска једино жели савез са Југославијом, Спалајковић је одговорио да Бугарска „ништа неће постићи, догод се буде заносила оваквим несувременим комбинацијама и инспирисала најужим егоистичким побудама“ (АЈ, 310–2, Божидар Пурић Александру Цинцар-Марковићу Пов. Бр. 9623 од 19. априла 1935). Напомињемо да су ставови Мирослава Спалајковића изнесени у овом писму у потпуној супротности са онима којима је новембра 1934. располагао Никола Антонов, а које смо изнели у претходном тексту.

⁶²⁹ „Г. Кимон Георгијев о политичкој ситуацији у Бугарској“, *Правда*, 8. април 1935, 3.

Крума Колева, који је, са пристанком генерала Златева, 18. априла 1935. наредио интернирање Георгијева, Цанкова и њихових најближих сарадника. Међутим, незадовољни овом одлуком, министри Јанаки Молов, Љубен Диков (присталице Цанкова) и Константин Батолов су поднели оставке на своје положаје. Суочен са кризом владе, генерал Златев је 19. априла поднео краљу Борису оставку кабинета, оставивши му слободу да изабере новог премијера.⁶³⁰ После разматрања извесних војних личности, Војна лига је као свог кандидата за председника владе одредила Дима Казасова, посланика у Београду. Међутим, краљ Борис је сматрао да је Казасов као кандидат „крајње неповољан“, одлучивши се да мандат повери Андреју Тошеву, који је 21. априла формирао владу.⁶³¹

Успостављање новог режима у Бугарској, југословенско Посланство у Софији је оценило као „дворски преврат“.⁶³² Сличну оцену је, узимајући у обзир састав владе, изнео и дописник ЦПБ-а у Софији.⁶³³ Да је краљ Борис преузео управу земље у своје руке, показао је и манифест бугарском народу, објављен исте вечери по формирању владе. То је био први пут да се краљ обратио народу путем манифеста, објашњавајући му мотиве који су довели до промене владе. Према мишљењу политичких кругова, Тошев је добио мандат из унутрашњополитичких разлога: задатак владе је био да ликвидира режим успостављен 19. маја 1934, врати војску у касарне и изради нови устав. Са друге стране, постављање Георгија Кјосеиванова за министра иностраних послова и вера, требало је да покаже да Бугарска неће мењати устаљени спољнополитички курс.⁶³⁴

Одмах по образовању кабинета, Андреј Тошев и Георги Кјосеиванов су разговарали са дописником агенције „Авала“, коме су саопштили да ће Бугарска наставити политику коју су започела двојица владара. Њих двојица су 23. априла примила и посланика Александра Цинцар-Марковића кога су такође уверавали да се бугарска спољна политика неће променити.⁶³⁵ И поред таквих изјава, Цинцар-Марковић је извештавао да Тошев није променио „своја стара схватања“ приказавши га да је „најоданији пријатељ кобуршке династије и краља Бориса, највиднији представник бугарског национализма, најдоследнији пионир ревизионизма и најревноснији сарадник македонске ствари“.⁶³⁶ Узимајући у обзир његове прошле везе са ВМРО, дописник ЦПБ-а Павле Јевтић је извештавао да се у бугарској јавности и политичким круговима појавила вест да је Југославија била незадовољна избором Тошева за премијера. Овим тврдњама је у прилог ишла и чињеница да су бугарске власти конфисковале примерке листа *Политика* од 23. априла, у коме је објављен чланак о политичкој ситуацији у Бугарској и личности Андреја Тошева.⁶³⁷ Јован Јовановић Пижон је са своје стране оценио да ће Тошев имати тежак задатак да из диктатуре пређе на уставност, закључивши да су „генерали у Бугарској својим експериментом бацили [...] земљу у нова искушења“.⁶³⁸ Југословенски војни кругови такође нису благонаклоно гледали на промену у Бугарској, будући да је Тошев био потпредседник „Македонског научног института, писац историје организације В.М.Р.О., писац свих македонских меморандума и врховни адвокат македонске организације, лични пријатељ Ивана Михаилова“. Имајући то увиду, Обавештајно одељење Главног генералштаба је сматрало као врло вероватно да ће се сви припадници ВМРО наћи на слободи.⁶³⁹

⁶³⁰ *Извештаји МИП-а*, VI, 164–165.

⁶³¹ *Исто*, 165–166; АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 124 од 19. априла 1935; Г. Марков, *н. д.*, 127. Опширније о образовању владе Андреја Тошева у: Г. Марков, *н. д.*, 127–137.

⁶³² *Извештаји МИП-а*, VI, 166.

⁶³³ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 125 од 22. априла 1935.

⁶³⁴ *Исто*; *Извештаји МИП-а*, VI, 166–167; „Прелазни карактер бугарске владе“, *Политика*, 23. април 1935, 3.

⁶³⁵ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 129 од 29. априла 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 167; „Спољашња политика Бугарске остаје непромењена“, *Политика*, 24. април 1935, 1.

⁶³⁶ *Извештаји МИП-а*, VI, 167.

⁶³⁷ *Исто*; АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 129 од 29. априла 1935; „Забрањен јучерашњи број „Политике“, *Политика*, 24. април 1935, 3.

⁶³⁸ Иностранци, „Промене у Бугарској“, *Српски књижевни гласник*, 16. мај 1935, 151.

⁶³⁹ ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 16, лист 3.

Бугарски званичници су и остале суседе уверавали да ће наставити дотадашњу политику. Приликом повратка из Париза, турског министра иностраних послова Ружди Араса су на софијској железничкој станици дочекали Тошев и Кјосеиванов и бивши министар иностраних послова Константин Батолов. Они су се по Арасовим речима „утркивали у уверавањима“ да ће Бугарска повести политику искреног зближења са суседима, тражећи од њега да им помогне у испуњењу тог циља. Слична уверавања су дали и турском посланику у Софији при чему су посебно истакли да ће се Бугарска у спољној политици руководити примером Турске „која је имала снаге да ликвидира са прошлошћу и територијалним ревандацијама“. Саопштавајући наведено југословенском посланику у Турској Мирославу Јанковићу, Арас је прилике у Бугарској оценио као врло тешке, те да ће бити потребно неколико година да се земља опорави. Узимајући у обзир такву ситуацију, сматрао је да се бугарским уверавањима, бар што се тиче блиске будућности, може поверовати. Ипак, изразио је и бојазан да ће велике силе покушати преко Бугарске да утичу на сређивање односа између балканских земаља. Због тога је сматрао да би чланице Балканског пакта требало да заузму следећи став: прихватити сарадњу великих сила, али одбити њихов диктат при сређивању односа на Балкану. Арас је сматрао да ће у том смилу најпре покушати да дејствује Велика Британија. На такву могућност је указивала предвиђена посета краља Бориса британском Двору на прославу краља Џорџа, „коју би требало пратити“. Претпостављао је да ће бугарски монарх радити за „бугарску ствар“, док би Британци гледали да употребе Бугарску за своју политику, нарочито по покренутом питању утврђивања мореуза. Ипак, Арас је закључио да ће и овај покушај интервенције великих сила пропасти, што ће натерати Бугарску да дефинитивно приступи Балканском споразуму.⁶⁴⁰

Интересовање за Балкан, а посебно Југославију, показивала је и Немачка. Она је настојала да контрира Француској и одврати Југославију од учешћа у плановима који су имали за циљ окружење Немачке. Бугарски посланик у Београду Димо Казасов је средином марта 1935. извештавао о појачаном расположењу према Немачкој у Југославији. Оценио је да је на формирање таквог расположења утицало потписивање Римских протокола између Француске и Италије, али и систематична немачка пропаганда. Априла 1935. Немачка и Пољска су отпочеле заједничку акцију на зближењу Мађарске и Југославије. Потом је Херман Геринг предузео личну иницијативу и током свог свадбеног путовања посетио Мађарску, Бугарску и Југославију. Приликом сахране маршала Јозефа Пилсудског маја 1935. Геринг је изјавио пољском министру иностраних послова Јозефу Беку да ће приликом боравка у Београду прво радити на мађарско-југословенском, а затим и југословенско-бугарском зближењу. Он је пред свој полазак саопштио мађарском посланику у Берлину да би Мађарска требало да се споразуме са Београдом и Букурештом, а своје ревандације усмери према Чехословачкој. Слично је током 24. и 25. маја у Будимпешти разговарао и са мађарским председником владе Ђулом Гембешом.⁶⁴¹

Геринг је затим наставио пут за Софију, где је стигао 26. маја и тамо провео два дана, при чему је имао и неколико званичних посета. Југословенски посланик у Софији је извештавао да се сматра да је током ове посете најважније било што је Геринг провео цело једно после подне са краљем Борисом у интимном разговору. Цинцар-Марковић је оценио да је то представљало потврду да је Борис тежио враћању политици ослонца на Немачку. Према информацијама којима је располагало Посланство, циљ Геринговог пута у Софију је било образовање немачко-пољско-бугарско-мађарског блока, при чему је постигнут и начелан договор о наоружавању Бугарске, пре свега ваздухопловним наоружањем, на бази компензације⁶⁴². Са друге стране, у бугарским војним круговима су се шириле вести да је

⁶⁴⁰ АЈ, 370–43–117, листови 315–316.

⁶⁴¹ *Britanci*, II, 308, 330; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, 110–111; *isti*, *Jugoslavija i Francuska*, 292–293; К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 114–115.

⁶⁴² Те информације су се показале као тачне. Краљ Борис се још почетком априла 1935. обратио немачкој влади са молбом о достави војних авиона, да би следећег месеца предао Герингу конкретан план за лифровање

Геринг пренео жељу Немачке за потпуним споразумевањем између Југославије и Бугарске.⁶⁴³ Слично је извештавао и дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић. Поред тога, он је навео да су бугарски листови писали да је југословенским листовима забрањено да пишу о Геринговој посети Будимпешти и Софији из обзира према Француској. Исто тако, донета је вест да су југословенске власти забраниле да Геринг и његова пратња прелете преко војне зоне око Деве Баира и да је због тога његов одлазак био одложен за неколико сати. Јевтић је јављао да га је потом представник немачке агенције ДНБ уверавао да је та вест наљутила Геринга, те да је протествовао код бугарских редакција, додавши да су југословенске власти дале Герингу неограничену дозволу да пређе бугарско-југословенску границу где год зажели.⁶⁴⁴

Геринг је потом боравио неколико дана у Далмацији, да би током 6. и 7. јуна 1935. боравио у Београду где је разговарао са кнезом Павлом, Богољубом Јевтићем, Миланом Стојадиновићем и генералом Петром Живковићем. Том приликом је осудио чехословачко-совјетски пакт и заложиио се за југословенско-мађарско зближење, нагласивши да Немачка не подржава територијалне ревандикације према југословенској територији.⁶⁴⁵ Кнез Павле је у свом дневнику забележио да Геринг жели југословенско-бугарско зближење, те да је увидео да такво расположење влада и у Бугарској, посебно код краља Бориса.⁶⁴⁶

Долазак Милана Стојадиновића на чело југословенске владе и односи са Бугарском

У међувремену, дошло је до промене политичких прилика у Југославији. Влада Богољуба Јевтића је од свог формирања децембра 1934. предузимала кораке који је требало да учврсте њену популарност у јавности: одвајање присталица ЈНС од страначког врха, амнестирање вође ХСС-а Влатка Мачека, Јевтићеви разговори са опозиционим групама, као и одређене финансијске мере. Почетком фебруара Намесништво је објавило указ којим је распуштена Народна скупштина, изабрана новембра 1931, и најављени парламентарни избори за 5. мај 1935. године. Том приликом је Богољуб Јевтић најавио да ће, иако члан ЈНС-а, на изборима учествовати са владином листом. На изборе су одлучиле да изађу и Демократска странка и Савез земљорадника. Са циљем победе на изборима, њихове вође Љубомир Давидовић и Јован Јовановић су понудиле Влатку Мачеку образовање коалиције, чију листу би он предводио. Мачек је у име СДК то прихватио, док је овој групацији, после неуспелих преговора са радикалима и Словенском људском странком, приступила и Југословенска муслиманска организација (ЈМО), чиме је образована Удружена опозиција. Поред владине и листе Удружене опозиције, на изборе су изашле још две: Божидара Максимовића и Димитрија Љотића. Избори су протекли уз примену различитих репресивних мера владиног апарата⁶⁴⁷, што је утицало на резултат: 60,65% гласова за владину листу; 37,32% за Удружену опозицију, док преостале две листе нису прешле изборни цензус. Будући да су били незадовољни током избора и коначним резултатом, СДК, Демократска странка и Савез земљорадника су одлучили да не учествују у раду Народне скупштине (ЈМО је по завршетку избора напустила коалицију).⁶⁴⁸

Међутим, свега месец и по дана по завршетку избора, Богољуб Јевтић је 20. јуна 1935. био принуђен да кнезу Павлу поднесе оставку свог кабинета. Како износи Тодор Стојков, паду његове владе је претходила „закулисна активност политичких и војних група“ на образовању новог кабинета, при чему су се највише истакли његови министри Милан Стојадиновић и генерал Петар Живковић. Са гледиштима поменуте двојице био је сагласан и

авиона, тенкова и тешке артиљерије путем клиринга или компензације. Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 117.

⁶⁴³ *Извештаји МИП-а*, VI, 212.

⁶⁴⁴ АЈ, 38–28–72, акти ЦПБ-а Пов. Бр. 3609 од 29. маја и Пов. Бр. 3708 од 3. јуна 1935.

⁶⁴⁵ *Britanci*, II, 330; М. Стојадиновић, *n. d.*, 330–331; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, 111; *isti, Jugoslavija i Francuska*, 293.

⁶⁴⁶ АЈ, 797, ролна 5, снимак 83.

⁶⁴⁷ Опширније у: I. Dobrivojević, *n. d.*, 83–94.

⁶⁴⁸ Т. Стојков, *Опозиција*, 289–290; М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 38–41.

кнез Павле, који је одобрио отварање владине кризе. Кнез Павле је већ показао да жели да раскрсти са владом и њеном странком ЈНС и да заузме пробритански спољнополитички курс. По оставци кабинета и консултација са политичким личностима, мандат за састав нове владе кнез Павле је, према ранијем договору, поверио Милану Стојадиновићу. Нови кабинет је образован 24. јуна 1935. године.⁶⁴⁹

Поред положаја председника владе, Стојадиновић је преузео и ресор иностраних послова, иако му то није била жеља. Он је на тај положај планирао да постави Момчила Нинчића, а када је овај одбио, Божидара Пурића, помоћника министра иностраних послова. Међутим, на наговор Двора је преузео и тај портфељ.⁶⁵⁰ Одређивање Стојадиновића за председника владе и министра иностраних послова било је у складу са новим спољнополитичким концептом кнеза Павла коју је, после потребне оријентације у унутрашњој и спољној политици, почео да спроводи. Према наводима Богдана Кризмана, његов програм је могао да се сведе на четири главне тачке: 1) антикомунизам и непризнавање дејуре Совјетског Савеза; 2) британско-немачко зближење уз усмеравање немачке експанзије на Совјетски Савез; 3) очување државног интегритета уз споразумевање са суседима путем двостраних уговора и 4) приближавање Италији, с тим да добри односи са Немачком представљају евентуално осигурање од Рима. И поред Стојадиновићевих изјава да ће његова влада остати на дотадашњем курсу: сарадња са Малом антантом, Балканским споразумом и Француском⁶⁵¹, дипломатски кругови су већ назирали промене које су оценили као осамостаљење југословенске спољне политике. Према томе, Кризман закључује да је нови спољнополитички концепт био: напуштање дотадашњих позиција и прелазак на неутралност.⁶⁵²

Бугарска јавност је са великим интересовањем пратила развој политичке ситуације у Југославији. Према оцени дописника ЦПБ-а, бугарска штампа је коректно извештавала о петомажским изборима. Том приликом је позитивно коментарисана чињеница да је и опозицији дозвољено да учествује на изборима са својом листом. Део јавности је са симпатијама примио победу владине листе, видевши у томе гаранцију за наставак политике југословенско-бугарског зближења⁶⁵³. Такав став су заузели и владини листови *Нови дни* и *La Bulgarie*, док су *Зора*, *Заря*, *Утро* и *Слово* донели неколико чланака који су указивали да Југославија још увек није извршила своју консолидацију.⁶⁵⁴ Пад Јевтићеве владе је такође пропраћен истим коментарима. Са друге стране, постављање Милана Стојадиновића је примљено са изненађењем, али и симпатијама. Стојадиновић је у Бугарској уживао углед истакнутог државника и финансијског стручњака, што су софијски политички кругови сматрали као гаранцију за сређивање прилика у земљи. Том приликом су поједини кругови изражавали наду да ће доћи до федерализације и „признања једнакости свих народа у Југославији“.⁶⁵⁵

Милан Стојадиновић је још као опозиционар имао контакте са личностима из Бугарске. Томе је допринио и његов ангажман на месту председника Савеза ловачких удружења и гувернера југословенског Ротари клуба, о чему смо већ писали. Сведочење о томе пружа честитка ротаријанца и директора рада у Бугарској Стојча Мошанова Стојадиновићу, приликом његовог именованја за министра финансија децембра 1934.

⁶⁴⁹ Опширније у: Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985, 7–46. Погледати и: М. Stojadinović, *n. d.*, 334–339.

⁶⁵⁰ М. Stojadinović, *n. d.*, 342; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 137, напомена 333.

⁶⁵¹ Погледати: *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. I redovni sastanak Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije držan 4 jula 1935 godine u Beogradu*, knjiga 1, Beograd, 1935, 115; „Изјава претседника г. Др. Стојадиновића“, *Политика*, 25. јун 1935, 5.

⁶⁵² В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 83–85.

⁶⁵³ Краљ Борис је изјавио британском посланику у Софији да је разочаран што Јевтић није добио стабилнију већину на изборима и да се нада да ће остати на челу владе, јер ће он засигурно следити политику краља Александра. *Цар Борис III*, II, № 15, 43.

⁶⁵⁴ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 150 од 9. маја 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 211–212.

⁶⁵⁵ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић Пов. бр. 209 од 26. јуна 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 256.

године.⁶⁵⁶ Мошанова, са којим се знао још од 1928, Стојадиновић је угостио јуна 1935. у свом дому, неколико дана пре преузимања премијерске дужности.⁶⁵⁷ Стојадиновић је остварио и добре односе са Георги Кјосеивановим, који ће се у наредном периоду све више продубљивати.⁶⁵⁸

По свему судећи, Стојадиновић је по преузимању дужности тежио да „брзим корацима“ приступи решавању отворених питања између Југославије и Бугарске.⁶⁵⁹ Међутим, показало се да су односи и даље били затегнути. Историчар Људмил Спасов наводи да је јуна 1935. извесни политички скандал изазвало финале Пете фудбалске балканијаде која се играла у Софији. Наиме, финална утакмица између репрезентација Југославије и Бугарске завршена је нерешено 3:3, али је укупна гол разлика била на страни Југославије. Међутим, Бугари то нису хтели да признају, не доделивши Југославији победнички пехар. Према Спасову, таква одлука је изазвала оштру и осуђујућу реакцију београдске штампе, појачавајући већ постојећу атмосферу неповерења између политичара.⁶⁶⁰

Одређена доза неповерења и незадовољства настала је као последица учешћа југословенских сокола на слету бугарског Јунака у Софији јула 1935. године. Самој најави догађаја посвећена је знатна пажња у београдској штампи, а посебно боравку бугарског министра иностраних послова генерала Рашка Атанасова, председника Јунака, и његових сарадника у Југославији. У ту сврху је у Београду одржана свечана соколска седница у дворани Коларчевог универзитета, док су Бугари имали пријем код кнеза Павла, Милана Стојадиновића и генерала Петра Живковића. Потом су наставили путовање по Југославији, при чему су срдачно примљени у Загребу, Сплиту, Дубровнику, Херцег Новом, Цетињу, Мостару, Сарајеву и Нишу.⁶⁶¹

Свесловенски слет у Софији је одржан средином јула 1935. и на њему је, поред учесника из Чехословачке и Пољске, учествовало и око 6000 припадника Сокола из Југославије, који су примљени веома срдачно. Поред тога, по први пут после рата у манифестацијама су учествовали и Соколи из Македоније, што су посебно подвукли сви бугарски листови. Иако је боравак Сокола у Бугарској окарактерисан као величанствен, присуство „јужносрбијанаца“ је био повод за неколико инцидената „шовинистичких кругова“. Према дописнику ЦПБ-а из Софије, „поједине индивидуе“ су ступале у контакт са соколима из Вардарске, Савске и Приморске бановине и покушавале да од њих добију информације о стању у Југославији. Многи „јужносрбијанци“ су искористили прилику да се виде са својим рођацима којима су саопштавали да се „бугарско становништво“ још увек прогања, те да многима није било дозвољено да дођу на слет као непоуздани. Чак су постојали подаци да су појединци решили да остану у Бугарској.⁶⁶²

Слично је Милана Стојадиновића известио и бан Вардарске бановине. Према његовим информацијама, огромно одушевљење приликом доласка јужносрбијанских сокола, пратила је агитација македонствујушчих да они нису Срби већ Бугари, што су многи одобравали, посебно соколи из Куманова и Прилепа, скидајући соколске и качећи значке Јунака. Узимајући у обзир наведено, бан је закључио да „ми још нисмо у потребној мери национално афирмирани у овим крајевима и да се о националном преформирању овога света мора повести најозбиљнија брига“. Такође је сматрао да су македонствујушчи и даље веома јаки у

---

⁶⁵⁶ АЈ, 37–28–210, листови 533–534. Историчар Момчило Павловић наводи да су управо „ротаријанске везе“ Милана Стојадиновића са Стојчом Мошановим и Иваном Поповим, бугарским послаником у Београду од 1937, имале утицаја на склапање југословенско-бугарског пакта о вечном пријатељству 1937. године. Момчило Павловић, „Ротаријанци – друштвена елита у Краљевини Југославији“, *Историја 20. века*, бр. 2, (2002), 138, 146.

⁶⁵⁷ Стојчо Мошанов, *Моята мисија в Каиро*, Софија, 1991, 49–53.

⁶⁵⁸ АЈ, 37–28–210, лист 538.

⁶⁵⁹ Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 149, 249.

⁶⁶⁰ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 44.

⁶⁶¹ Погледати лист *Политику* од 28. јуна до 9. јула 1935. године.

⁶⁶² АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 244 од 16. јула 1935; „Велике соколско-јуначке манифестације у Софији“, *Политика*, 13. јул 1935, 5.

Бугарској, због чега је био мишљења да би према Бугарској требало водити обазриву политику, без преурањених потеза који би олакшали њихов утицај „на овај наш национално још не асимилиран свет“.⁶⁶³ О агитацији михајловиста и припадника ВЗРО код сокола, обавештења је имало и Обавештајно одељење југословенског Главног генералштаба.⁶⁶⁴

Југословенски војни и политички кругови су и са других страна добијали вести о поновном активирању михајловиста ВМРО, али и „западнокрајинаца“. Обавештајно одељење Главног генералштаба је јуна 1935. располагало подацима да је са михајловистима почео да успоставља везу Александар Цанков. Том приликом је процењено да ће у случају његовог доласка на власт доћи до потпуног оживљавања ВМРО. И поред одређеног попуштања према михајловистима, обавештајни кругови су закључили да влада Андреја Тошева ипак неће допустити повратак на стање пре 19. маја 1934, пре свега због спољнополитичког положаја земље. Ипак извршено је ослобађање одређеног броја михајловиста, док су са друге стране знатно пооштрене мере против протогеровиста, што је довело до њиховог интернирања. Поред тога, 18. јуна је у више места Бугарске прослављен „Дан Македоније“⁶⁶⁵, док су истог дана у селима Калотини и Стрезимировцима, у организацији ВЗРО, одржани зборови и прославе, али без уобичајених протеста у близини граничне линије.⁶⁶⁶

Југословенски МИП је поред информација о оживљавању делатности ВМРО, располагао подацима да су водећи михајловисти Кирил Дрангов и Јордан Чкатров имали „специјалан третман“ у болници одакле су могли слободно да одржавају контакт са својим присталицама. С тим у вези, помоћник министра иностраних послова Владислав Мартинац је средином јула 1935. саопштио бугарском посланику Казасову да су те вести узнемириле Милана Стојадиновића. Казасов је оповргао те информације, изјавивши да се поменута двојица налазе у болници услед погоршаног здравственог стања, те да бугарска влада, пре свега, из унутрашњеполитичких разлога неће допустити обнављање дејства ВМРО.⁶⁶⁷ Неколико дана касније МВРИ је такође инструкисало Казасова да категорично побије југословенске тврдње уз навођење примера владиног деловања против ВМРО. Што се тиче скупа у с. Калотини, наложено му је да изјави да скуп није био благовремено пријављен због чега није било довољно времена за реакцију власти.⁶⁶⁸

Узимајући у обзир све наведено, југословенска влада је одлучила да не дозволи посету бугарске црквене делегације Југославији, која је између осталог требало да посети и Македонију.⁶⁶⁹ И поред растућег неповерења у Бугарску, југословенска влада је одлучила да приступи делимичном регулисању граничних питања. С тим у вези, помоћник министра иностраних послова Владислав Мартинац је средином јула 1935. саопштио посланику Дими Казасову да ће гранични прелаз код Стрезимироваца бити отворен до 15. августа, а онај код Ђушева до 15. септембра 1935. године. Што се тиче северног дела границе, Милан Стојадиновић је почетком септембра 1935. понудио отварање прелаза на линији Видин – Брегово – Неготин. За Бугарску су, међутим, већу важност имали прелази јужно од линије Драгоман – Цариброд. Казасов је изражавао незадовољство због ограничења која су Бугари имали приликом одласка у Македонију, али је сматрао да би требало прихватити Стојадиновићев предлог, како би касније могло

⁶⁶³ АЈ, 37–51–315, листови 6–7.

⁶⁶⁴ ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 32, листови 7–8.

⁶⁶⁵ Кругови око листа *Обзор* су намеравали да погинулим Македонцима организују парастос у цркви Св. Недеље, као што је и до тада чињено. Међутим, због присуства великог броја гостију из Југославије поводом Балканског купа, власти су забраниле парастос, што је изазвало огорчење код македонских кругова. *Извештаји МИП-а*, VI, 256–257.

⁶⁶⁶ ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 32, листови 2–6; ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 29, листови 2–9; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 158.

⁶⁶⁷ Ц. Билярски, *Иван Михайлов в обектива*, № 149, 249–250.

⁶⁶⁸ *Исто*, № 150, 250–251.

⁶⁶⁹ *Вііапсі*, II, 316; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 44.

да се тражи отварање граничног прелаза јужно до Ђушева. Бугарска влада се сложила са југословенским предлогом.⁶⁷⁰

Југославенска влада је одлучила да изврши одређене уступке и по питању циркулације бугарске штампе у Југославији, али уз извесна ограничења: 1) претходну цензуру одобрених листова; 2) допуштање њихове доступности и продаје искључиво у Београду; 3) дозволу за циркулацију су добили једино листови *Нови дни*, *Утро*, *Мир* и *Слово*; 4) утврђивање максималног броја примерака одобрених листова. О томе је Владислав Мартинац 20. августа 1935. известио бугарског посланика у Београду Казасова. На његово питање због чега није био дозвољен улаз листова *Зора* и *Заря*, Мартинац му је одговорио да су исти били под италијанским утицајем, што је Казасов демантовао. Обавештавајући своју владу о наведеним ограничењима, Казасов је сматрао да би требало усвојити југословенске предлоге, јер је боље имати „нешто“ него „ништа“. Што се тиче прве две тачке, Казасов је истакао да против њих не би требало протестовати, јер је и Бугарска забрањивала оне југословенске листове чије писање се косило са дозвољеном цензуром⁶⁷¹. Са друге стране, сматрао је да би требало радити на повлачењу последње две тачке тражећи истовремено дозволу за улазак бугарске научне литературе и белетристике. Кјосеиванов се са тим сложио, инструишући га да учини корак у том смислу. Што се тиче југословенског предлога, сматрао је да је веома ограничен, али да је и такво делимично решење, у том тренутку, било задовољавајуће.⁶⁷²

*

И поред наведених уступака, Југославија је предузела кораке за појачање свог обезбеђења од стране Бугарске. На то је утицала и могућност заоштравања односа у Средоземљу и избијања рата, услед италијанских припрема за напад на Етиопију, што је допринело и чвршћем повезивању чланица Балканског споразума. Рад на томе је започет још током 1934. године. После постигнутих споразума у Женеви, 5. јуна 1934. је потписана југословенско-турска војна конвенција, док је конвенција између Румуније и Турске потписана 1. августа исте године, с тим што је антидатирана на 5. јун 1934. године. За време састанка представника четири чланице Балканског пакта у Анкари, 2. новембра 1934. потписана је и грчко-турска војна конвенција, коју су Југославија и Румунија одобриле 11. децембра 1934. године.⁶⁷³

Овим конвенцијама, међутим, нису били регулисани потребни детаљи војне природе, што је остављено да реше генералштабови земаља чланица. Већ током децембра 1934. у Букурешт је у највећој тајности пристигла турска војна делегација, док су румунски представници посетили Анкару почетком 1935. године. Међутим, ови сусрети нису довели до постизања коначног договора.⁶⁷⁴ Југославија је такође радила на успостављању чвршће комуникације са Турском. С тим у вези, почетком фебруара 1935. успостављено је самостално војно изасланство у Анкари, чиме је Турска изузета из надлежности војног изасланика у Бугарској.⁶⁷⁵

Процес чвршћег војног повезивања чланица Балканског споразума убрзала је Конференција у Стреси. Приликом заседања Сталног савета Балканског споразума у Букурешту маја 1935, поред већ наведених тема разговора, договорено је да се приступи

⁶⁷⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 204–208; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 155–156; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 44–45.

⁶⁷¹ Тако су током јула 1935. забрањена два броја *Политике* због писања о Дамјану Велчеву и Капетанској лиги. „Забрана „Политике“ у Софији“, *Политика*, 21. јул 1935, 2; „Забрана „Политике“ у Софији“, *Политика*, 22. јул 1935, 6.

⁶⁷² ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 198–201; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 156–157; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 44.

⁶⁷³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 160, 179; Л. Петров, *България и Турция*, 85.

⁶⁷⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 161; Л. Петров, *България и Турция*, 86.

⁶⁷⁵ ВА, ДПП, к. 1335, досије 167; СВЛ, бр. 6, 7. фебруар 1935, 185; Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2010), 27.

преговорима о склапању војне конвенције. Богољуб Јевтић је том приликом предао Ружди Арасу на проучавање југословенски пројекат војне конвенције⁶⁷⁶. Југословенски посланик у Анкари Мирослав Јанковић је 8. јуна 1935. обавестио Јевтића да се турски Генералштаб у потпуности слагао са југословенским гледиштем. У међувремену, у Турску су 4. јуна 1935. пристигли инкогнито и у цивилу представници румунског Генералштаба. Према извештају југословенског посланика, турска влада је очекивала да прво започне рад са југословенским делегатима, па тек онда са Румунима. И поред тога, започети рад је настављен „у потпуној дискрецији, најповерљивије и неопажено“. Том приликом су Турци изразили наду да ће у скорије време у Анкару стићи и представници југословенског Главног генералштаба, без којих нису желели да усвоје никакав дефинитиван договор. То су Румуни осетили, што су југословенски посланик и војни изасланик видели из разговора са својим румунским колегама. И поред тога, румунски посланик је саопштио Јанковићу да су румунски војни представници били задовољни вођеним разговорима. До јединих потешкоћа је дошло по питању броја дивизија које би Румунија требало да упути према Бугарској у случају учествовања још неке земље у рату. Турци су инсистирали да Румунија у сваком случају упути одређен број дивизија, док су Румуни тражили да, уколико на пример и Мађарска уђе у рат, тај број буде мањи, са чиме су се Турци на крају сложили. Оно што је интересантно је да Турци Румунима нису показали југословенски пројекат војне конвенције.⁶⁷⁷

У међувремену, југословенски Главни генералштаб је 5. јуна 1935. усвојио нове варијанте ратних планова против Мађарске „М4“⁶⁷⁸ и Бугарске „Б5“. План против Бугарске је био готово идентичан као варијанта из јануара 1932, с тим што је предвиђао одређено повећање југословенских војних ефектива, као и савез са Турском.⁶⁷⁹ Истог дана је усвојена и комбинована варијанта ратног плана против Бугарске и Мађарске „Б5, М4“, којом је делимично измењена претходна варијанта из фебруара 1932. године. То се пре свега видело из повлачења дела снага са бугарске границе, будући да је ова варијанта предвиђала савез са Турском и благонаклоно држање Грчке.⁶⁸⁰

Рад на изради војне конвенције је настављен и после доласка Милана Стојадиновића на чело југословенске владе. Он се 16. јула 1935. интересовао код посланика у Анкари да ли су румунски официри били упознати са југословенским пројектом војне конвенције, да би 8. августа 1935. у Анкару пристигли делегати југословенског Главног генералштаба див. генерал Димитрије Живковић, начелник Оперативног одељења, и геншт. капетан I класе Драгутин Мишковић⁶⁸¹, који се налазио на служби у Обавештајном одељењу. Узимајући у обзир посао строго поверљиве природе, њих двојица су путовали румунским бродом под својим именима, али као чиновници МИП-а.⁶⁸²

Нисмо располагали подацима о току њихових разговора, као ни о томе да ли је било преговора и између југословенских и румунских официра, будући да је Стојадиновић крајем августа 1935. посебним куриром доставио пројекат војне конвенције Титулескуу, који се налазио у Бад Гастајну.⁶⁸³ У сваком случају, будући да је крајем новембра у Београду требало

⁶⁷⁶ У литератури постоји податак да је Југославија пројекат војне конвенције доставила турској и румунској влади августа 1935. године. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 222.

⁶⁷⁷ АЈ, 370–43–117, листови 305, 311–312, 314, 318, 320.

⁶⁷⁸ План погледати у: ВА, П-17, к. 19, ф. 1, д. 2, листови 1–143.

⁶⁷⁹ *Исто*, листови 144–333.

⁶⁸⁰ Опширније о томе у: ВА, П-17, к. к. 19, ф. 1, д. 3, листови 1–138; Д. Велојић, „Ратни планови“, 63–64.

⁶⁸¹ Мишковић је био зет начелника Главног генералштаба арм. генерала Љубомира Марића, те постоји могућност да је по тој основи упућен као делегат у Турску. Са друге стране, Душица Бојић наводи да је Мишковић био један од блиских пријатеља турског председника Кемала Ататурка. Душица Бојић, *Сећања породице и мемоари генерала Љубомира Марића (1878–1960). Друго допуњено издање*, Београд, 2017, 60.

⁶⁸² АЈ, 370–43–117, листови 318–320; ВА, ДПП, к. 2064, досије 387; *СВЛ*, бр. 36, 15. септембар 1934, 1394; *СВЛ*, бр. 17, 4. мај 1936, 985.

⁶⁸³ Е. Самрус, *n. d.*, 102. Стојадиновић у својим мемоарима наводи да је, и поред своје жеље за споразумевањем са Бугарском, одлучио да за сваки случај учврсти везе са савезницима из Балканског споразума „да би се Бугарска држала у шаху, у случају да наступи каква нежељена промена у Софији“. Према његовим речима,

да се одржи редовни састанак начелника генералштабова чланица Мале антанте, одлучено је да се у Београд позову и представници турског Генералштаба. На тај начин би се одржао и први састанак тројице начелника генералштабова земаља Балканског пакта и истовремено извршило парафирање пројекта тростране војне конвенције. Услед познатих грчких резерви, пројекат конвенције њој није био достављен.⁶⁸⁴

Југословенска влада је током септембра 1935. захтевала што скорије одржање састанака војних представника са чиме се сложио и румунски министар иностраних послова.⁶⁸⁵ С тим у вези, Милан Стојадиновић је 19. октобра 1935. инструисао посланика у Анкари да извести турског председника владе или начелника Генералштаба о детаљима предвиђене конференције у Београду.⁶⁸⁶ Током наредних дана, југословенски и румунски посланик су по питању војне конвенције разговарали са турским министром иностраних послова. Једина тема разговора била је Бугарска и Ружди Арас им је изложио закључке до којих је дошао са председником Кемалом Ататурком и начелником Генералштаба маршалом Февзи Чакмаком. Они су усвојили три могуће претпоставке у случају евентуалног сукоба: 1) Бугарска за извесно време задржава своју неутралност; 2) Бугарска заузима непријатељски став у случају сукоба чланица са неким ванбалканским државама и 3) да је једна од држава чланица у сукобу са Бугарском. Арас је изнео и „одговоре“ на наведене претпоставке.⁶⁸⁷

Међутим, грчки војни изасланик у Софији је сазнао од војног изасланика „једне велике силе“ за уговорени састанак у Београду, због чега су грчки посланици у Београду и Анкари инструисани да затраже објашњења. Стојадиновић је одговорио грчком посланику у Београду да је предвиђени састанак чисто информативне природе, те да на њему ништа неће бити дефинитивно потписано. Изјавио је да грчком Генералштабу није био упућен позив због очекиване промене режима у Грчкој, те да ће се са њима разговарати по поновном успостављању монархије, за шта се веровало да ће довести до унутрашњег стабилизовања Грчке. Слична обавештења су дата и грчком посланику у Анкари.⁶⁸⁸

Заказаној конференцији у Београду претходио је састанак југословенског и румунског начелника Обавештајног одељења, који су током 25. и 26. новембра 1935. разменили своја сазнања о бугарској војсци.⁶⁸⁹ Конференција представника генералштабова чланица Балканског споразума одржана је током 28. и 29. новембра 1935. године. Турски представници, на челу са помоћником начелника Генералштаба генералом Асимом Гундузом, најпре су 22. новембра кренули за Букурешт где су разговарали са румунским официрима и министром иностраних послова. Титулеску је изјавио британском посланику у Букурешту да му је генерал Гундуз предложио значајно умањење обавеза чланица, правдајући то потпуном угроженошћу Турске од стране великих сила, што је Титулеску знатно разљутило. Представници турског и румунског Генералштаба су потом продужили у Београд где су са својим југословенским колегама парафирали тространу војну конвенцију. Њом су биле предвиђене заједничке обавезе у случају војних дејстава три државе против Бугарске, као и у случају ангажовања Југославије и Румуније у централној Европи. Међутим, како се није могло доћи до коначног договора о потребном броју војних ефектива, конвенција је једино парафирана, док су дискусије настављене и у наредном периоду.⁶⁹⁰

Бугари су претпостављали да су Југославија, Румунија, Грчка и Турска потписивањем Балканског пакта преузеле одређене војне обавезе према Бугарској. Због тога је ова настојала да дође до што тачнијих информација о тим аранжманима и стању војних ефектива својих

лично је за преговоре са Турцима одабрао генерала Димитрија Живковића „спремног и коректног официра“, подвлачећи да је успешно извршио своју мисију. М. Stojadinović, *n. d.*, 446.

⁶⁸⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 222; Е. Campus, *n. d.*, 102.

⁶⁸⁵ Е. Campus, *n. d.*, 102.

⁶⁸⁶ АЈ, 370–43–117, листови 324, 326–327.

⁶⁸⁷ АЈ, 370–43–117, листови 330–331. Нажалост, „одговоре“ нисмо могли да протумачимо услед нечиткости документа.

⁶⁸⁸ АЈ, 370–43–117, листови 332–335, 337.

⁶⁸⁹ Опширније у: ВА, П-17, к. 29, ф. 1, д. 32, листови 1–31.

⁶⁹⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 222–223; Е. Campus, *n. d.*, 102–103; Л. Петров, *България и Турција*, 87.

суседа. У томе је нарочитог успеха имао бугарски посланик у Анкари, који је успео да добије сазнања о доласку румунских и југословенских официра у Турску јуна, односно августа 1935. године. Боравак турских официра у Југославији такође није остао непримећен. Бугарски посланик у Београду Димо Казасов је 4. децембра 1935. упитао Владислава Мартинца о боравку турске војне делегације. Према Казасову, Мартинац се правио изненађен одговоривши да не располаже подробним информацијама, што је навело бугарског посланика да закључи да се таквој тврдњи не може веровати. Казасов је покушао да се информише и код југословенских војних кругова, који су покушавали да посету окарактеришу као чисто информативне природе.⁶⁹¹ До одређених информација су дошли и бугарски војни кругови. На основу њих, бугарско Министарство војно је известило МВРИ да је било готово сигурно да ће се преговори завршити потписивањем тростране конвенције која је једино могла да буде уперена против Бугарске. Због тога је Министарство војно предложило да се предузму неопходне мере да Бугарска, у случају евентуалног сукоба у централној Европи, не остане изолована. Конкретно, мислило се на подршку „једне велике силе“ која би могла да врши притисак на бугарске суседе и спрече њихову евентуалну акцију према Бугарској. Историчар Људмил Петров закључује да се, по свему судећи, ту мислило на Италију, будући да Немачка још увек није била довољно спремна за такве кораке.⁶⁹²

Афера са пуковником Дамјаном Велчевим и пад владе Андреја Тошева

У међувремену, политичка ситуација у Бугарској се заоштравала. Влада Андреја Тошева је по свом формирању започела са уклањањем са важнијих положаја свих лица постављених од стране звенара, укључујући и активне официре. Управо је стање у војсци влади задавало највише брига. Присталице Дамјана Велчева се нису слагале са насталим променама. Због тога су већ крајем априла 1935. вођени преговори за извршење новог преврата, од кога се одустало услед подељености у официрском кору. То свакако није значило престанак деловања пуковника Велчева и његових сарадника. На конгресу Војне лиге почетком маја 1935. у њен савет су изабрани кандидати Дамјана Велчева, да би његов утицај у Лиги знатно ојачао приласком пуковника Крума Колева, министра унутрашњих послова у влади генерала Златева. Поред тога, Велчев је за сарадњу придобио и групу БЗНС око Георгија Димитрова - Гемета. Убрзо је уследила и реакција власти. Поред константне пропаганде, током јуна и јула 1935. извршено је хапшење истакнутих звенара и већег броја протогеровиста, под оптужбом да су припремали атентат на краља Бориса. Том приликом је пронађен и интерниран преостали вођа протогеровиста Петар Трајков. Крајем јуна полиција је забранила излажење листа *Камбана* Лазара Поповског, да би средином следећег месеца дошло и до његовог хапшења због сумње „да лист субвенционира једна страна држава“. Поред тога, извршена је и заплена књига писца Константина Петканова, истакнутог члана Тракијске организације. Петканов је изјавио дописнику ЦПБ-а да је то урађено због његове политике најтешње сарадње са Југославијом.⁶⁹³

Услед такве ситуације, Дамјан Велчев је 26. јула 1935, са исправним пасошем, авионом пребачен на земунски аеродром. У јавности су се у почетку појавили гласови да је Велчев протеран из Бугарске, те да је чак и страдао, будући да неколико дана није било никаквих вести о њему. Све те гласине, Велчев је демантовао по доласку у Београд, напоменувши да је Бугарску напустио својом вољом.⁶⁹⁴ По доласку у Београд, Велчев се за

⁶⁹¹ Л. Петров, *България и Турция*, 84–88; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 168.

⁶⁹² Петров још наводи да су поједине бугарске дипломате са поверењем усвајале изјаве појединих суседних званичника да војне конвенције нису биле потписане. Л. Петров, *България и Турция*, 88.

⁶⁹³ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 218 од 1. јула; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 234 од 11. јула; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 244. од 16. јула 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 208–211, 253–254; „Хапшење директора софиске „Камбане“, *Политика*, 18. јул 1935, 4; Г. Марков, *н. д.*, 138–141.

⁶⁹⁴ М. Stojadinović, *н. д.*, 401; „Пуковник Дамјан Велчев и генерал Влков протерани из Бугарске“ и „Куда је отпутовао г. Велчев?“, *Политика*, 21. јул 1935, 2; „Г. Велчев јуче још није био отпутовао у иностранство“, *Политика*, 22. јул 1935, 6; „Г. Велчев није напустио Бугарску“, *Политика*, 23. јул 1935, 3; „Пуковник Велчев је

прво време сместио код индустријалца Илије Панића, да би касније пронашао други стан. Све време боравка у Београду налазио се под надзором полиције, која је имала задатак да прати његово кретање и сусрете и да пази да не напусти југословенски главни град.⁶⁹⁵

Према историчару Људмилу Спасову, развој унутрашњополитичких прилика у Бугарској утицао је да се у Београду оформе две струје по питању даљег рада на зближењу са овом земљом. Једна, чији је носилац био Богољуб Јевтић, а од јуна 1935. Милан Стојадиновић, се залагала да се то оствари преко краља Бориса⁶⁹⁶. Друга струја, коју су представљали министар војни генерал Петар Живковић, а од стране опозиције Милан Гавриловић, члан Савеза земљорадника, заступала је став да се зближење може остварити само уколико се на власти у Бугарској налазе представници БЗНС „Пладне“, звенари и њихови симпатизери из Војне лиге.⁶⁹⁷

Према Спасову, подељеност је постојала и у југословенском Посланству у Софији. Посланик Александар Цинцар-Марковић је заступао гледиште генерала Живковића и Милана Гавриловића, а војни изасланик, пуковник Василије Петковић, Јевтића и Стојадиновића. Јуна 1935. у Бугарску се вратио Коста Тодоров, што је побудило наде код Цинцар-Марковића да ће моћи да окупи опозицију и, уз помоћ пуковника Колева и Календарова, изврши преврат. Пуковник Петковић се није слагао са деловањем југословенског посланика. Због тога је писао рапорт генералу Живковићу, надајући се да ће доћи до опозивања Цинцар-Марковића из Софије. Уместо тога, дошло је до опозивања пуковника Петковића, на чије место је постављен геншт. потпуковник Драгољуб Михаиловић, његов класни друг. Према Спасову, Петковић је покушао да укаже Михаиловићу на штетан рад Цинцар-Марковића, на шта му је овај одговорио да су Јевтић и Стојадиновић „на погрешном путу“, јер бугарски владајући кругови „једно говоре, а друго раде“.⁶⁹⁸

Нисмо располагао другим изворима којима бисмо потврдили наводе Људмила Спасова. Због тога их треба узети са извесном резервом, посебно што у изнетом следу догађаја има извесних неправилности. Док се Коста Тодоров заиста током јуна 1935. вратио у Бугарску,⁶⁹⁹ указ о опозивању пуковника Петковића и постављању потпуковника Михаиловића потписан је 28. маја 1935, с тим што је Михаиловић преузео дужност војног изасланика 7. јула 1935. године.⁷⁰⁰

Милан Стојадиновић је у својим мемоарима навео да је једну од основа његове спољне политике чинило „приближење, споразум и пријатељство са Бугарском“. Сматрао је да је до остварења тог циља требало доћи путем сарадње са краљем Борисом, а не „заобилазним путем обарања Краља и проглашењем републике“. Због тога је присуство пуковника Дамјана Велчева у Београду могло да се неповољно протумачи у Софији.⁷⁰¹ Из тог разлога, Стојадиновић је 10. септембра 1935. позвао бугарског посланика Дима Казасова. Изјавивши му да жели да буде „лојалан сусед“ и да се не меша у бугарске унутрашње ствари, Стојадиновић се интересовао о ставу бугарске владе по питању боравка Велчева у Београду. Казасов му је изјавио да је Велчев дошао са редовним пасошем, да није гоњен од стране бугарске владе, те да је његов однос према њој „потпуно исправан и нормалан“. Том приликом је изјавио да бугарска влада није имала ништа против што се Велчев налази у Београду. Поред тих речи, на Стојадиновића је умирујуће деловала и

стигао у Београд“, *Политика*, 28. јул 1935, 7. Георги Марков наводи да је Велчев у Београд допутовао 6. јула 1935. године. Г. Марков, *н. д.*, 151.

⁶⁹⁵ М. Stojadinović, *н. д.*, 401–402.

⁶⁹⁶ Ове наводе сам Милан Стојадиновић потврђује у својим мемоарима. М. Stojadinović, *н. д.*, 398.

⁶⁹⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 45.

⁶⁹⁸ *Исто*, 45–46.

⁶⁹⁹ Међутим, свега неколико дана по повратку, „замољен“ је од полиције да поново напусти земљу. *Извештаји МИП-а*, VI, 254–255; К. Todorov, *Balkan Firebrand*, 265–266.

⁷⁰⁰ ВА, ДПП, к. 1034, досије 389; ВА, ДПП, к. 2064, досије 387.

⁷⁰¹ М. Stojadinović, *н. д.*, 393–394, 398.

чињеница да су Казасов, као и бугарски војни изасланик, били у сталном контакту са Велчевим.⁷⁰²

По свему судећи, Казасов је Стојадиновићу пренео и жељу бугарског министра иностраних послова Кјосеиванова да се при повратку из иностранства⁷⁰³ види са њим у Београду. С тим у вези, југословенски премијер је 13. септембра 1935. инструисао в. д. сталног делегата при Друштву народа Ивана Суботића да пренесе Кјосеиванову да ће се радо са њим састати. Увиђајући деликатност боравка пуковника Велчева у југословенској престоници, Стојадиновић је искористио прилику и да директно комуницира са Кјосеивановим по том питању. Због тога је наредио Суботићу да обавести бугарског министра иностраних послова да се Велчев налази у Београду и да је неколико пута одлазио у бугарско Посланство, што је он тумачио као сагласност бугарске владе по питању његовог боравка. И поред тога, желео је да зна став Кјосеиванова по том питању, због чега га је молио да му саопшти да ли је останак Велчева у Београду био прихватљив или је било потребно да се премести у унутрашњост земље или чак изван њених граница. Суботићу је посебно нагласио да пренесе да Велчев не одржава контакте са југословенским званичницима.⁷⁰⁴ Што се тиче сусрета у Београду, Стојадиновић је сматрао да ће га Кјосеиванов питати за мишљење о наоружавању побеђених држава, посебно Бугарске⁷⁰⁵, као и о евентуалном приступу Бугарске Балканском споразуму. Због тога је посебним телеграмом истог дана наложио Суботићу да увиди какво је било мишљење Титулескуа, Араса и Максимоса, који су се такође налазили у Женеви, по том питању.⁷⁰⁶ Нисмо располагали подацима какви су били ставови румунског, турског и грчког министра иностраних послова.

Суботић је поступио по добијеним инструкцијама и известио Кјосеиванова, који је био „дирнут [...] пажњом вашег саопштења“. Бугарски министар иностраних послова је био мишљења да би било боље да Велчев не борави у Београду, „где би могао формирати своју групу“, већ да му се дискретно сугерише да се премести у Далмацију или Словенију, што је Стојадиновић усвојио. Поводом њиховог сусрета, бугарски министар се захвалио Стојадиновићу што је усвојио његову жељу и изјавио Суботићу да му је намера да југословенском премијеру изложи политику бугарске владе, која се састојала у следећем: 1) пријатељство са Југославијом није представљало један пролазан и тренутан, већ један сталан став. Оно је искрено и у Софији желе да се одржава и са југословенске стране; 2) то пријатељство не представља претњу према некој другој држави; 3) Бугарска не намерава да „за сада“ улази у Балкански пакт, јер јој је пријатељство са Југославијом довољна гаранција и 4) иако не постоји никаква уговорна обавеза, Кјосеиванов понавља „већ раније постигнуту усмену сагласност“ да Бугарска неће ништа предузимати у својој спољној политици пре претходног консултовања са Југославијом.⁷⁰⁷

Кјосеиванов је 17. септембра још једном разговарао са Суботићем, понављајући му разлоге због којих Бугарска није могла приступити Балканском пакту⁷⁰⁸. Суботић је

⁷⁰² *Isto*, 401–402; АЈ, 370–25–74, лист 86; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2797, листови 90–91; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 158, бележка 41.

⁷⁰³ Кјосеиванов је током септембра боравио у Женеви, Паризу и Лондону радећи на регулисању финансијских питања Бугарске. АЈ, 159–47, досије 25, Цинцар-Марковић МИП-у Пов. бр. 993 од 10. октобра 1935; АЈ, 159–52, досије 3, Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 83 од 14. септембра 1935.

⁷⁰⁴ АЈ, 159–52, досије 3, Стојадиновић лично в. д. сталног делегата при Друштву народа Ивану Суботићу Стр. Пов. Бр. 1122 од 13. септембра 1935.

⁷⁰⁵ Приликом заседања Скупштине Друштва народа у Женеви 11. септембра 1935, мађарски и аустријски делегати су затражили равноправност у наоружању. Што се тиче Бугарске, Кјосеиванов је изјавио Ружди Арасу да она неће у том тренутку покретати то питање. АЈ, 159–47, досије 26, Суботић МИП-у Пов. бр. 629 од 14. септембра 1935; „Делегати Мађарске и Аустрије траже равноправност у наоружању“, *Политика*, 12. септембар 1935, 2.

⁷⁰⁶ АЈ, 159–52, досије 3, Стојадиновић Суботићу Стр. Пов. Бр. 1123 од 13. септембра 1935.

⁷⁰⁷ АЈ, 159–52, досије 3, Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 80, 82. и 83. од 14. септембра 1935; Стојадиновић Суботићу Стр. Пов. Бр. 1159 од 18. септембра 1935.

⁷⁰⁸ Маја 1935. Симеон Радев, на служби у бугарском МВРИ, изјавио је британском посланику Бентинку да је прави разлог бугарског неприступања Балканском пакту била жеља да задржи слободне руке у вођењу своје

извештавао да је разговор одисао неповерењем према Турској, нарочито Ружди Арасу, упркос недавних мирољубивих изјава обе стране⁷⁰⁹. Кјосеиванов је изјавио да су у Бугарској страховали од директног напада Турака. Њихове маневре и нагомилавање трупа⁷¹⁰ тумачили су да су повезани са намераваном комунистичком револуцијом у Бугарској. Додао је да би бугарска страховања била још већа да Југославија није била чланица Балканског пакта. Због тога је Југославија представљала једину гаранцију да пакт није био уперен против Бугарске. На крају је подвукао да се краљ Борис ангажовао око политике споразумевања са Југославијом, те да иста неће бити промењена ни у случају унутрашњих промена у Бугарској.⁷¹¹ Истог дана је Стојадиновић известио Суботића да се 30. септембра враћа са пута по унутрашњости, те да ће првих дана октобра бити у Београду.⁷¹²

Међутим, у очекивању доласка Кјосеиванова у Београд избила је афера са Дамјаном Велчевим. Стојадиновић у својим мемоарима пише да му је од стране Илије Панића неколико пута предлагано да се састане са овим пуковником. Панић је био „познати“ бугарофил и као такав пријатељ Велчева. С тим у вези, био је симпатизер Савеза земљорадника и лични пријатељ Милана Гавриловића⁷¹³, а био је и члан Управног одбора Југословенско-бугарске лиге. Стојадиновић „није журио“ са прихватањем тих предлога, како наводи, да не би изазвао сумњу код краља Бориса у искреност своје политике.⁷¹⁴

С друге стране, како наводи историчар Људмил Спасов, потпуковник Драгољуб Михаиловић је по преузимању дужности војног изасланика у Бугарској ступио у везу са Дамјаном Велчевим и припадницима Војне лиге, члановима БЗНС „Пладне“ Георги Димитровим - Геметом, Георги Влковим и Недељком Атанасовим и звенарима Петром Тодоровим, Петком Пенчевим и Иваном Харизановим. Са њима су везе одржавали и представници југословенског Посланства и новинари. Спасов даље наводи да се том приликом углавном расправљало о стању опозиције и њеној спремности да, у случају доласка на власт, поведе политику Александра Стамболијског. Притом је потпуковник Михаиловић сматрао да треба брзо делати, јер ће у супротном „Италијани завршити посао у Бугарској“. Како би убрзао ток догађаја, Михаиловић је септембра 1935. уверавао опозиционе кругове о скором паду Милана Стојадиновића и доласку на чело владе генерала Петра Живковића.⁷¹⁵

спољне политике. На такав корак ју је навела опасност да против своје воље буде увучена у евентуалне европске компликације. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 213–214.

⁷⁰⁹ Током августа 1935. водила се оштра полемика између бугарске и турске штампе. Она је избила поводом откривања споменика пољском краљу Владиславу у Варни, који је 1444. погинуо у борби против Турака. Југословенско Посланство у Софији је извештавало да су Бугари желели да овај догађај искористе у своје политичке сврхе, подвлачили солидарност хришћанских народа против Турака. Инцидент је званично ликвидиран заједничком изјавом Кјосеиванова и Ружди Араса приликом његовог проласка кроз Софију крајем истог месеца. АЈ, 411–6–15, листови 387–388; *Извештаји МИП-а*, VI, 297–298.

⁷¹⁰ Турска војска је од 21. до 27. августа извршила маневре два корпуса своје војске у Тракији. Југословенски генерални конзул у Цариграду је закључио да су они имали демонстративан карактер према Бугарској. Узимајући у обзир број војних јединица који је учествовао у овим маневрима, генерални конзул је истакао да је карактеристично то што није био позван да присуствује ниједан војни изасланик. АЈ, 411–1–1, лист 122.

⁷¹¹ АЈ, 159–52, досије 3, Суботић Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 97 од 17. септембра 1935.

⁷¹² АЈ, 159–52, досије 3, Стојадиновић лично Суботићу Стр. Пов. Бр. 1144 од 17. септембра 1935.

⁷¹³ О ставовима Милана Гавриловића према споразумевању са Бугарима опширније у: Мира Радојевић, „Милан Гавриловић о идеји Балканске заједнице 1941–1945“, *Наша прошлост. Часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево*, бр. 13, (2012), 175–187.

⁷¹⁴ М. Стојадиновић, *n. d.*, 402; „Боравак бугарских новинара у Београду“, *Време*, 20. новембар 1933, 3.

⁷¹⁵ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 46–48. Са своје стране, Михаиловић је приликом саслушања 1946. изјавио да је у Бугарској ступио у везу са свима који су били против краља Бориса: официрима из Војне лиге (генерал мајор Светослав Попов, генерал Стојчев, Иван Маринов и други), земљорадницима и протогеровистима (Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, 71). Георги Димитров - Гемето у својим сећањима такође потврђује да је са Михаиловићем одржавао везу док је овај био на положају војног изасланика у Софији. Георги Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Негош“*, св. 21, (1968), 60.

Спасов даље наводи да су присталице Велчева у Бугарској 23. септембра закључиле да је било потребно да се он врати у земљу како би се извршио преврат и збацила влада Андреја Тошева. Главни иницијатори ове акције били су секретар Војне лиге генерал Владимир Заимов, Кимон Георгијев, као и вође бивших политичких партија Никола Мушанов, Григор Васиљев и други⁷¹⁶. Истовремено, у Југославији је владало неспокојство поводом италијанских припрема за напад на Етиопију, будући да се у случају брзог италијанског успеха очекивао напад на Југославију. Спасов наводи да су при таквој ситуацији генерал Живковић, Милан Гавриловић и Илија Панић одлучили да пребаце Дамјана Велчева у Бугарску. У пратњи потпуковника Светозара Милошевића, Панића и Христа Лазарова, који га је и довезао авионом у Југославију, Велчев је 29. септембра стигао у Пирот. Ту га је преузео капетан Мирко Чубрило, командир граничне чете, са којим се упутио ка Цариброду, а затим и граници. После неуспеха истог дана, Велчев је прешао у Бугарску 1. октобра 1935. године. Међутим, како су бугарске власти биле обавештене о овој намери, Велчев је већ сутрадан био ухапшен.⁷¹⁷

Извори југословенске провенијенције говоре да је пребацивање Велчева у Бугарску извршено из других разлога. Потпуковник Милошевић је на свом саслушању, неколико дана по пребацивању Велчева, изјавио да се на тај корак одлучио на наговор и у договору са Панићем⁷¹⁸. Био је уверења „да ће тиме послужити нашој ствари“, будући да је „знао“ да се у Бугарској припрема рестаурација Македонског комитета, те да је Велчев то требало да спречи.⁷¹⁹ Са друге стране, Стојадиновић је у свом циркулару навео да се Велчев упутио ка граници када му је саопштена одлука да ће бити премештен у унутрашњост земље.⁷²⁰

У својим мемоарима, Стојадиновић наводи да је Драгољуб Михаиловић одржавао тесне везе са Дамјаном Велчевим, при чему су развили заједничка гледишта: војни савез између Југославије и Бугарске, уклањање краља Бориса са престола и дивљење према Совјетском Савезу. Такође наводи да је Михаиловић одржавао присне везе и са командантом артиљерије генералом Заимовим, те да су њих тројица уобличио идеју о повратку Велчева и преузимању власти. Још додаје да је о томе и званично био обавештен од бугарске стране⁷²¹, а да је и Обавештајно одељење Главног генералштаба те податке сматрало веродостојним.⁷²²

Стојадиновић наводи да је због тога одлучио да премести из Софије пуковника Михаиловића, али и посланика Цинцар-Марковића који је, иако није био умешан у аферу, био одговоран за деловање војног изасланика. Ипак, да њихов одлазак не би био доведен у везу са афером, после извесног времена су постављени на „боља места у иностранству“:

---

⁷¹⁶ У Бугарској је постојало велико незадовољство владином политиком, које је претило да доведе до озбиљног погоршања ситуације у земљи. Пројекат новог изборног закона који није дозвољавао учешће укинутих политичких партија већ предвиђао образовање једне државне странке, изазвао је реакцију виђенијих бугарских политичара. Против овог закона су се изјаснили и поједини чланови владе, међу њима и министар иностраних послова и вера Георги Кјосеиванов. *Извештаји МИП-а*, VI, 295–296.

⁷¹⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 48–50.

⁷¹⁸ Драгољуб Михаиловић је на свом саслушању 1946. навео да су Панић и Милошевић били кумови. Јован Марјановић, *Dražica Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga I. Britanski štićenik*, Zagreb, Beograd, 1979, 48.

⁷¹⁹ ВА, П-17, к. 133, ф. 2, д. 23, лист 1. Југословенско Посланство у Софији је током септембра 1935. извештавало да је влада Андреја Тошева постајала попустљивија према михајловистима, због чега се и код њих осећао извештаван покрет за оживљавање акције. Најбољи показатељ таквих тенденција било је поновно излагање листа *Свобода или смрт* (*Извештаји МИП-а*, VI, 330). Са друге стране, узимајући у обзир тренутну ситуацију, Обавештајно одељење Главног генералштаба је смарало да бугарска влада неће дозволити знатно ојачање ни михајловиста ни протоговериста ВМРО. Стање је једино могло да се измени у случају промене политичких прилика у Бугарској „што се стално очекује“. ВА, П-17, к. 95г, ф. 3, д. 51, лист 8.

⁷²⁰ АЈ, 370–25–74, лист 86.

⁷²¹ Према Стојадиновићу, Бугари су до сазнања о везама и плановима Драгољуба Михаиловића и Дамјана Велчева сазнали преко љубавнице посланика Александра Цинцар-Марковића, извесне Наташе Дерманчеве, која је уједно била и љубавница софијског шефа полиције, као и агент совјетске обавештајне службе. М. Стојадиновић, *n. d.*, 410–411.

⁷²² *Isto*, 398–399, 411. Погледати и изјаву Николе Губарева, дугогодишњег службеника Управе града Београда: *Колaborационисти пред судом Озне*, II, 378–379.

Цинцар-Марковић за посланика у Берлину, а Михаиловић за војног изасланика у Прагу.⁷²³ Са своје стране, Драгољуб Михаиловић је изјавио да је са симпатијама гледао на пребацивање Дамјана Велчева, али да у то није био умешан. Будући да је имао сазнања о томе известио је своје претпостављене у Београду. Што се тиче премештаја за Праг, Михаиловић је сматрао да је то учињено на захтев Бугарске, јер се са званичне стране сматрало да је био умешан у аферу.⁷²⁴

Поводом овог случаја смене су извршене и у Југословенској војсци. Потпуковник Светозар Милошевић је из Генералштабног одељења МВиМ премештен у Приштину, да би неколико дана касније поднео молбу за пензију која му је уважена. На исто место је премештен и потпуковник Душан Бојовић⁷²⁵, шеф обавештајног центра у Пироту, који је примио Велчева, док је капетан Мирко Чубрило премештен у Бијељину.⁷²⁶ Промена је извршена и на положају начелника Генералштабног одељења МВиМ, иако то министар војни не наводи у свом извештају. На челу овог одељења налазио се генерал Лазар Тонић. Он је такође саслушан, будући да је потпуковнику Милошевићу одобрио одсуство за одлазак у Пирот. Он се бранио да није био упознат са припремама око пребацивања Велчева, док је потпуковник Милошевић такође тврдио да му није рекао разлог због кога је тражио одсуство. Са друге стране, потпуковник Бојовић је изјавио да га је лично генерал Тонић назвао тражећи да капетан Чубрило дође у Пирот. Те чињенице, као и тврдње још једног обавештајца, потпуковника Гојка Јовановића, да му је Милошевић саопштио да је обавестио Тонића, а затим и чињеница да је Милошевић био на служби у Генералштабном одељењу, највероватније су утицале да и генерал Тонић буде смењен.⁷²⁷

Исту судбину је нешто касније доживео и министар војни генерал Петар Живковић. Будући да је он од формирања Стојадиновићевог кабинета закулисно радио против југословенског премијера, кнез Павле и Стојадиновић су покушали још током јесени 1935. да га одстране из владе, али без успеха. Управо је пребацивање пуковника Велчева преко границе дало прилику Стојадиновићу да изврши реконструкцију своје владе. У разговору са потпуковником Бојовићем, Стојадиновић је закључио да је пребацивање извршено са знањем генерала Живковића, због чега је изјавио да ће се са њим „обрачунати“ због рада иза његових леђа. Коначно, прилика му се пружила 6. марта 1936. када је на њега покушан атентат у Народној скупштини од стране посланика Дамјана Арнаутовића. Кабинет је реконструисан већ сутрадан, при чему је за министра војног изабран генерал Љубомир Марић, дотадашњи начелник Главног генералштаба. То је требало да укаже да је генерал Живковић имао везе са атентатом.⁷²⁸ Задовољство сменом Петра Живковића је исказао и бугарски председник владе Георги Кјосеиванов. Разговарајући са италијанским послаником у Софији Сапутом, бугарски премијер је изјавио да је смена генерала Живковића представљала груб ударац „југословенској војној лиги“ и успех политике кнеза Павла. Кјосеиванов је био задовољан и

⁷²³ М. Stojadinović, *n. d.*, 411–412. Према званичним документима, указ о упућивању Цинцар-Марковића у Берлин потписан је 16. септембра 1935. године. Према томе, уколико Стојадиновићеве наводе узмемо као тачне, постоји могућност да је указ антидатиран како се не би повезао са афером. Што се тиче пуковника Михаиловића, указ о његовом премештају за војног изасланика у Чехословачку потписан је 2. априла 1936. године (АЈ, 334/Персонални–202–525, лист 518; ВА, ДПП, к. 1034, досије 389). Случајно или не, на дан хапшења Дамјана Велчева, 2. октобра 1935, потписан је указ којим је секретар Посланства у Софији Драгољуб Јовановић, између осталог задужен за одржавање везе са присталицама пуковника Велчева, премештен у Београд. АЈ, 334/Персонални–158–481, лист 664; ДАС, БИА, списак IV, предмет број 41, лист 58.

⁷²⁴ Б. Димитријевић, К. Николић, *Генерал Михаиловић*, 71–72. Да је Михаиловић учествовао у пребацивању пуковника Велчева наводи се и у документима који се чувају у фонду Безбедносно-информативне агенције. ДАС, БИА, списак IV, предмет број 41, лист 48.

⁷²⁵ На његово место је враћен потпуковник Звонимир Хећимовић, који је у периоду од 1930. до 1934. већ био на том положају. Хећимовић наводи да је на Бојовића бачена главна кривица, те да је бугарска влада тражила његову смену. ДАС, БИА, списак IV, предмет број 41, листови 1–2.

⁷²⁶ ВА, П-17, к. 133, ф. 2, д. 23, листови 1–2.

⁷²⁷ ВА, П-17, к. 133, ф. 2, д. 20, листови 1–2; ВА, П-17, к. 133, ф. 2, д. 21, листови 1–2; *СВЛ*, бр. 38, 8. октобар 1935, 1563; М. Stojadinović, *n. d.*, 405.

⁷²⁸ М. Stojadinović, *n. d.*, 410; Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 120–121, 125, 129–135.

избором новог министра војног, наговештавајући свом саговорнику да је у питању био један од ретких генерала који је одбијао да се прикључи „војној лиги“.⁷²⁹

Као што смо навели, бугарске власти су већ извесно време располагале подацима о незадовољству једне групе официра против владе Андреја Тошева. Истовремено, започела је и закулисна активност шефова политичких странака, посебно земљорадника око групе „Пладне“. То је навело бугарске владајуће кругове на закључак да се врше припреме за државни удар, који је требало да предводи Дамјан Велчев. На дан његовог преласка у Бугарску, 1. октобра 1935, извршено је хапшење већег броја истакнутих звенара, пладнеоваца и протогеровиста, њих преко 200, за које се сумњало да су били у тесној вези са завереницима.⁷³⁰

Наредног дана је ухапшен и пуковник Велчев, после чега је влада прогласила опсадно стање у земљи. После петочасовног заседања истог дана, влада се обратила јавности једном декларацијом, којом је обавестила јавност о разлозима завођења опсадног стања. Том приликом је истакнуто да је завера дело пуковника Велчева, Косте Тодорова и терористе Доча Узунова.⁷³¹ Да је Велчев био у вези са осталом двојицом, који су такође нелегално ушли у Бугарску, Узунов чак са својом четом, поновили су у званичним изјавама председник владе Андреј Тошев, министар војни генерал Стефан Цанев, као и директор софијске полиције пуковник Сава Бакрцијев. Користећи проглас бугарске владе, као и изјаве бугарских званичника, софијски листови су у својим ванредним бројевима детаљно извештавали о „обиму и циљу конспирације“, правећи притом и низ алузија на Београд. Како би изјавама меродавних кругова дао већи значај, председник владе Тошев је 3. октобра одржао говор на радију у коме је поновио да је намера завереника била да убију краља Бориса, краљицу Ђовану, као и већи број представника власти и виших официра. То је утицало да бугарска штампа још јаче почне да напада заверенике и конкретно наводи да је завера организована у Београду, износећи притом „знатну количину материјала непровереног и неоснованог“.⁷³² Истовремено, сви југословенски листови су почели да се конфискују, те бугарска јавност није могла добити обавештења са те стране.⁷³³

Поводом декларације бугарске владе од 2. октобра, помоћник министра иностраних послова Владислав Мартинац је позвао бугарског посланика и тражио објашњење, при чему је Казасов изјавио да су наводи о Узунову били неистинити. И поред тога, југословенска влада је била категорична, због чега је Казасов тражио од своје владе да оповргне или појасни тврдње о Узунову.⁷³⁴

Приликом повратка из Женева, бугарски министар иностраних послова Кјосеиванов се, на основу ранијег договора, 4. октобра задржао у Београду. Пред одлазак из Женева, Кјосеиванов је имао дужи разговор са Иваном Суботићем. Изјавио му је да у Београд долази да се састане са Стојадиновићем на изричит захтев краља Бориса, који „жели непоколебљиво наставити политику сарадње са Југославијом, коју отпочео са Блаженопочившим Краљем“ и сматра да је у обостраном интересу „да обе династије буду међусобно везане што чвршћим пријатељским везама“⁷³⁵. Што се тиче афере са Велчевим, Кјосеиванов је сматрао да Југославија није била умешана, те да ће његово присуство у Београду представљати најбољи деманти свих верзија о везама завереника са Југославијом. Ипак, саопштио је Суботићу да ће „пријатељски“ замолити Стојадиновића да се из Југославије одстране сви бугарски емигранти који су радили против краља Бориса и режима. Поводом самог догађаја у Бугарској, Кјосеиванов је био уверен да је у питању била завера на челу са Велчевим „са у

⁷²⁹ *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939, Volume III (1° gennaio - 9 maggio 1936), Roma 1992, № 422, 485.*

⁷³⁰ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 320 од 4. октобра 1935.

⁷³¹ *Извештаји МИП-а*, VI, 367.

⁷³² *Исто*; АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 327 од 9. октобра 1935.

⁷³³ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 321 од 5. октобра 1935.

⁷³⁴ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 51.

⁷³⁵ Да ли је краљ Борис овде мислио на већ помињани брак између краља Петра II и бугарске кнегиње Марије Лујзе?

крајњој линији републиканском тенденцијом, и то за интегралну Југославију“. Поред тога, изјавио је да је располагао тачним обавештењима о састанку Велчева и Доче Узунова у Београду. Сматрао је да је и Казасов компромитован, будући да је одржавао личне везе са Велчевим, као и да је на своју руку изјавио Стојадиновићу да се бугарска влада не противи останку Велчева у Београду. Због тога је очекивао да ће Казасов сам поднети оставку, у супротном биће смењен⁷³⁶. Кјосеиванов је на уму већ имао и могућу замену - бившег пуковника Трајанова, личног пријатеља генерала Петра Живковића.⁷³⁷

Долазак бугарског министра иностраних послова и вера очекиван је са великим нестрпљењем. По уласку у Југославију, Кјосеиванов се у изјави љубљанском дописнику листа *Политика* оградао од званичних бугарских оптужби да је преврат организован на југословенској територији. Међутим, по доласку у Београд пред новинарима се држао крајње резервисано. Тек по завршетку састанка са Стојадиновићем, представницима штампе је изјавио да су том приликом измењена мишљења о питањима од интереса за обе стране. Истовремено је искористио прилику да категорички демантује вести да је завера пуковника Велчева организована на југословенској територији.⁷³⁸ О томе је Стојадиновић одмах упознао и сва југословенска представништва у иностранству.⁷³⁹

Истог дана, у Софији је интервенисао и југословенски посланик Цинцар-Марковић. С тим у вези, у бугарским листовима је објављено саопштење, којим су демантовани наводи „страних листова“ да је у бугарским званичним изјавама навођено да је Дочо Узунов прешао југословенско-бугарску границу. Одмах потом, бугарска штампа је престала да прави алузије на рачун Југославије, али је и даље задржала тенденциозни стил писања према завереницима, звенарима и пладнеовцима.⁷⁴⁰ Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији, наведено саопштење је допринело да владајући кругови још више изгубе поверење бугарске јавности, те да је и отворено почело да се говори да је завера пуковника Велчева „надувана“, како би се режим обрачунао са својим противницима.⁷⁴¹

Београдска штампа је поводом ове афере такође оштро реаговала, усмеравајући нападе како на Андреја Тошева тако и представнике његовог кабинета. Осврћући се на писање листова *Политика* и *Правда*, Бугарска телеграфска агенција је 6. октобра издала један коминике којим је навела да су ови листови „били заведени“ од лица заинтересованих за погоршање југословенско-бугарских односа.⁷⁴² Сутрадан је помирљиво реаговао и бугарски председник владе, изјавивши дописнику агенције „Авала“ да се он лично, а и његова влада, искрено залажу за наставак политике зближења са Југославијом.⁷⁴³ Слично је уверавао и југословенског посланика у Софији наводећи да је „ова несрећа чисто унутрашња ствар Бугарске и да бугарска влада ни на који начин не жели довести у питање пријатељство са Југославијом, јер јој је оно најскупље“. И поред тога, Стојадиновић је у свом циркулару закључио да је превладао утисак да држање Андреја Тошева „није било у свему лојално“, док се Кјосеиванов понео потпуно коректно.⁷⁴⁴

Заједно са Кјосеивановим, 4. октобра је у Софију отишао и бугарски посланик у Југославији. По повратку у Београд 13. октобра, Казасов је чинио напоре да ублажи створену

⁷³⁶ Према информацијама којима је располагао британски посланик у Софији Бентинк, Кјосеиванов је био толико љут на Казасова да је при изласку из воза у Београду одбио да се рукује са њим. *Цар Борис III*, II, N° 21, 54.

⁷³⁷ АЈ, 159–52, досије 3, Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр 138 од 2. октобра; Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 139 од 3. октобра 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 368.

⁷³⁸ „Приликом боравка г. Кјосеиванова у Београду, расправљен је неспоразум изазван прокламацијом г. Тошева“, *Политика*, 5. октобар 1935, 3. Сличну изјаву дао је и бугарским новинарима по повратку у Софију. АЈ, 159–47, досије 25, Цинцар-Марковић МИП-у Пов. Бр. 993 од 10. октобра 1935.

⁷³⁹ АЈ, 370–26–75, лист 100.

⁷⁴⁰ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 327 од 9. октобра 1935; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 52.

⁷⁴¹ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 321 од 5. октобра 1935.

⁷⁴² АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 327 од 9. октобра 1935.

⁷⁴³ „Претседник бугарске владе г. Тошев признаје да су његова саопштења изазвала „неспоразуме“, *Политика*, 9. октобар 1935, 5.

⁷⁴⁴ АЈ, 370–25–74, лист 86.

кризу у односима. Он је изјавио једном новинару да је уверавао бугарску владу у југословенску неумешаност у аферу. Имао је сусрет и са Стојадиновићем, који му је саопштио да су изјаве бугарских званичника, као и писање бугарске штампе, антијугословенски протумачени у Београду. Истовремено, признао је Казасову да је постојала умешаност појединих представника војних и цивилних власти у организовање прелаза пуковника Велчева у Бугарску, те да су они смењени. Стојадиновић је на крају изразио наду да је наведени случај ликвидан. Користећи овај разговор, Казасов је предао ноту бугарске владе на југословенски предлог за отварање граничног прелаза између Неготина и Брегова.⁷⁴⁵

Према извештају дописника ЦПБ-а, дописници иностраних листова у Софији су такође сматрали да је влада свесно пренаглашавала размере пребацивања пуковника Велчева у Бугарску ради ослобођења од својих противника. С тим у вези, Бугарима је „трн у оку“ представљало извештавање дописника агенције *Reuters* Џозефа Свајра, са којим је сарађивао и Павле Јевтић.⁷⁴⁶ Од свог доласка у Софију октобра 1932, Свајр је извештавао о ВМРО на начин који није погодновао ни македонској организацији, ни бугарској влади, а ни Балканском комитету у Лондону. На исти начин је поступио и поводом случаја пуковника Велчева, са којим је био у пријатељским односима. То је изазвало реакцију бугарског посланика у Лондону Симеона Радева, који је неколико пута интервенисао у агенцији *Reuters* поводом „необјективног“ извештавања њеног дописника из Софије.⁷⁴⁷

Будући да Бугари нису желели да му продуже боравишну дозволу, Свајр је децембра 1935. напустио Софију. Током свог трогодишњег бављења у Бугарској, прикупио је обиман материјал о македонском покрету са намером да изда књигу на енглеском језику. Из тог разлога, обратио се југословенском Посланству у Софији, тражећи документацију о деловању македонствујућих у Јужној Србији и бугарским злочинима за време окупације. Крајем децембра 1935. дошао је у Београд, где се сусрео са шефом IV одека Политичког одељења МИП-а Милојем Смиљанићем. Осврћући се на своје напуштање Бугарске, Свајр је изјавио да су му Бугари као повод за ускраћивање боравка замерили две ствари: да је посети Хермана Геринга маја 1935. дао превелики значај и што је приликом хапшења Велчева тврдио да је ствар „пренадувана“ од стране владе Андреја Тошева. Ипак, сматрао је да је главни разлог за непријатељски став бугарских власти било његово извештавање о ВМРО, које је штетило македонској пропаганди у Великој Британији. Због тога је као главне конспираторе против себе означио бугарског посланика у Лондону Симеона Радева и Николу Стојанова, секретара у бугарском Министарству финансија, обојицу са великим везама у Британији. Што се тиче деловања ВМРО, Свајр је највећу одговорност за то пребацивао на краља Бориса. Смиљанић није могао да разазна да ли је Свајр то говорио „из убеђења и љубави према истини“ или по нечијем налогу, будући да су га југословенске службе сматрале за агента „Интелигенс сервиса“.⁷⁴⁸

Пре свог одласка за Лондон, Свајр се почетком јануара 1936. још једном састао са Смиљанићем, обавештавајући га о односима између Бугарске и Британије. Главну линију у тим односима представљала је институција монархије. Будући да је британско јавно мњење волело своју династију и монархију, са симпатијама је гледало и на остале државе са таквим уређењем. Због тога је подржан повратак грчког краља Ђорђа на престо новембра 1935, док се са нелагодом гледало на Дамјана Велчева и некадашњу владу Кимона Георгијева, републикански представљене. Поред тога, краљ Борис је у Британији имао неколико личних и утицајних пријатеља, пре свих Едварда Бојла, преко којих је вршена пропаганда у његову

⁷⁴⁵ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 54–55.

⁷⁴⁶ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 324 од 7. октобра 1935; АЈ, 38–31–76, годишњи извештај Павла Јевтића за 1935. годину.

⁷⁴⁷ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 324 од 7. октобра 1935; АЈ, 341–60–183, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 30008 IV од 23. децембра 1935; белешка шефа IV одека Политичког одељења МИП-а Милоја Смиљанића од 28. децембра 1935. о разговору са Свајром; J. Swire, *n. d.*, 313, 325.

⁷⁴⁸ АЈ, 341–60–183, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 30008 IV од 23. децембра 1935; белешка шефа IV политичког одека МИП-а Милоја Смиљанића од 28. децембра 1935. о разговору са Свајром; J. Swire, *n. d.*, 325–326.

корист. Веома активна је била и пропаганда у корист Бугарске, која се идентификовала са македонском пропагандом. Помињани бугарски посланик у Лондону Радев⁷⁴⁹ се трудио да идеју Велике Бугарске представи као најкориснију за британске интересе на Балкану. У томе је требало да му помогне и извесни професор Чакаров, уредник Британско-бугарске ревије, за кога је Свајр тврдио да ће бити одређен за трговачког аташеа бугарског Посланства.⁷⁵⁰ Како би парирао бугарску пропаганду, југословенски МИП је одлучио да изађе у сусрет Свајровој молби и приступио изради потребног материјала, од чега му је један део достављен марта 1936, а други маја 1937. године.⁷⁵¹ Књига Џозефа Свајра под називом *Bulgarian conspiracy* објављена је 1939. године.

Поред пропаганде у иностранству, „шовинистичко-националистичка пропаганда“, како се често помиње у документима, развијана је и у Бугарској, што су југословенски представници пажљиво пратили. Дописник ЦПБ-а Павле Јевтић је извештавао да је влада Андреја Тошева настављала политику Кимона Георгијева по питању организовања бугарске омладине у један савез на фашистичкој и нацистичкој основи. Циљ тих мера је био да се национално васпитање будућих нараштаја стави под контролу државе. Поред тога, у целокупној настави се систематски пропагирала идеја санстефанске Бугарске и територијалних аспирација.⁷⁵²

Слично је јављао и војни изасланик у Бугарској пуковник Драгољуб Михаиловић. Према његовом извештају у бугарском Министарству просвете је постојало посебно одељење „за телесно и државно-грађанско васпитање“. Преко њега је школска омладина дужи низ година васпитавана „у духу шовинистичко-националистичком“, уз постојање униформи и војничке дисциплине. Резултати су могли да се виде приликом прослава дана Црвеног крста 20. октобра и празника „Народних будитеља“ 1. новембра, што је Михаиловић документовао и фотографијама. Посебно је потоњи празник свечано прослављен. Као и сваке године приређене су манифестације, при чему су запажене групе обучене у народне ношње из Македоније, Западних покрајина, Добруце и Тракије. Посебно је била упечатљива једна група студената која је носила табле са натписима „Македонија је наш идеал“, „Тракија, Добруца и Западне покрајине биће наше“ и др. Полиција је интервенисала тек по завршетку дефилеа. Наведени начин образовања омогућавао је бугарској омладини одређену предвојничку обуку. Због тога се са регрутима одмах по доласку у касарну могло отпочети са борбеном обуком. Михаиловић је закључио да се морало признати да је Југославија далеко заостајала за Бугарском по том питању. На крају свог извештаја, Михаиловић је закључио да је било јасно да се Бугарска није помирила са стањем у којем се налазила, будући да су све манифестације вршене са знањем и одобрењем званичника.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Симеон Радев, иначе рођен у Ресну, постављен је за бугарског посланика у Лондону средином 1935. после оставке дотадашњег посланика Панча Хаџи-Мишева. Поводом његовог именовања, отправник послова у Софији је извештавао да је Радев „један од највећих македонских идеолога и бугарских шовиниста, који своје схватање није изменио“. По његовом преузимању дужности, посетио га је југословенски посланик у Лондону Славко Грујић. Из разговора је закључио да је у питању била особа веома упозната са догађајима и људима у Југославији (истраживао је у бечким и цариградским архивима, био претлаћен на југословенске часописе итд). Што се тиче тренутних југословенско-бугарских односа, Радев је уверавао свог саговорника да ће се у Бугарској и даље радити на међусобном зближењу. Сматрао је да је обема земљама потребно 25 година мирног развитка, због чега су мир и добри односи са Југославијом представљали императив. АЈ, 341–25–74, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 13540 од 25. јуна 1935; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 14662 од 30. јула 1935; посланик у Лондону Славко Грујић Стојадиновићу Пов. Бр. 660 од 2. септембра 1935.

⁷⁵⁰ АЈ, 341–60–183, белешка шефа IV политичког одсека МИП-а Милоја Смиљанића од 8. јануара 1936. о разговору са Свајром.

⁷⁵¹ АЈ, 38–29–73, шеф ЦПБ-а МУП-у Пов. Бр. 5418 од 30. октобра 1937; АЈ, 341–60–183, Посланство у Лондону МИП-у Пов. Бр. 39 од 8. фебруара 1936; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 5601/IV од 10. марта 1936.

⁷⁵² АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 314 од 24. септембра; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 370 од 12. новембра; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. од 5. децембра 1935.

⁷⁵³ АЈ, 66–79–222, пуковник Драгољуб Михаиловић начелнику Главног генералштаба Пов. Бр. 291 од 8. новембра 1935.

До манифестација је дошло и 27. новембра, на годишњицу потписивања Нејског мировног уговора. И поред забране истих, око стотинак студената је у Софији успело да приреди демонстрације уз певање песме „Срби, наши врагови“. Том приликом је дошло до разбијања натписа на згради Бугарско-југословенског удружења. Овај пут, полиција је енергично реаговала. Југословенско Посланство је извештавало да се примећивала активност михајловиста, како кроз деловање људи, тако и кроз писање македонске штампе.⁷⁵⁴ Раст југословенског неповерења према Бугарској, како у званичним круговима тако и у јавности, приметио је и бугарски посланик у Београду Димо Казасов. Он је извештавао да су у Београду веровали да је ВМРО, уз толерисање бугарских власти, обновио своју делатност и да је поново појачао свој утицај на бугарску политику, што је он на све начине покушавао да демантује.⁷⁵⁵ Казасов је извештавао да су југословенски кругови информације о деловању михајловиста црпели из македонског листа *Обзор*, који је око себе окупио познате функционере ВМРО. Казасов је упозоравао да деловање тих група, толерисаних од стране владе, дају довољно материјала за развијање става о неискрености бугарске политике према Југославији, што је он на све начине тежио да побија.⁷⁵⁶

Историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички наводе да су манифестације антијугословенског карактера представљале резултат великоsrпске политике у Западним покрајинама и Македонији. Према њиховим наводима, таква политика је представљала значајну препреку зближењу две државе, на шта је у разговорима са југословенским званичницима указивао и бугарски посланик Казасов.⁷⁵⁷ У таквој атмосфери, Софију је 11. новембра напустио Александар Цинцар-Марковић и отпутовао на новоодређени положај у Берлин, предавши дужност саветнику Посланства Драгану Божовићу.⁷⁵⁸ Цинцар-Марковић је веома срдачно и свечано испраћен уз присуство изасланика краља Бориса и целокупне бугарске владе, као и великог броја присталица југословенско-бугарског зближења.⁷⁵⁹ Тадашњи министар народне привреде Стојчо Мошанов је свечани испраћај југословенског посланика оценио као „бескорисни вишак пажње“. Он је у својим сећањима забележио да је иницијатор тога био лично Тошев, желећи на тај начин да ублажи постојећу атмосферу у односима две земље. Бугарски премијер је том приликом отишао и корак даље и приликом опраштања пољубио Цинцар-Марковића у образ. Према Мошанову, изненађен тим непротоколарним чином, Цинцар-Марковић је демонстративно руком обрисао образ.⁷⁶⁰

Истог месеца дошло је и до пада владе Андреја Тошева. Поред незадовољства јавног мњења, као непосредан повод за пад владе узимају се оставке министра финансија Рјаскова и министра саобраћаја Кожухарова, јер се нису сложили са захтевом владе за повећањем кредита за наоружавање, односно предвиђеним променама Устава. Поред тога, утврђено је да је министар унутрашњих послова Рашко Атанасов био умешан у аферу пуковника Велчева. Истог дана по подношењу оставке, 23. новембра 1935, нову владу је образовао Георги Кјосеиванов, задржавајући ресор министра иностраних послова и вера. Нови бугарски кабинет је оцењен као потпуно чиновнички, са ограниченом мисијом: прелазак на нормалан политички живот. Југословенски представници у Софији су извештавали да је формирање нове владе примљено са неповерењем, те да су политички кругови, изузев оних око Александра Цанкова, заузели резервисано држање.⁷⁶¹

⁷⁵⁴ АЈ, 159–47, досије 25, отправник послова у Софији Драган Божовић МИП-у Пов. Бр. 1156 од 22. новембра 1935; отправник послова у Софији Драган Божовић МИП-у Пов. Бр. 1187 од 28. новембра 1935; *Извештаји МИП-а*, VI, 416–417.

⁷⁵⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2723, листови 14–15.

⁷⁵⁶ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 151–152.

⁷⁵⁷ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 159.

⁷⁵⁸ АЈ, 334/Персонални–202–525, лист 521.

⁷⁵⁹ *Извештаји МИП-а*, VI, 417. Многобројне исечке из бугарске о штампе о његовом напуштању Софије погледати у: АЈ, 310–1.

⁷⁶⁰ С. Мошанов, *н. д.*, 71.

⁷⁶¹ АЈ, 38–28–72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 386 од 25. новембра 1935; АЈ, 370–25–74, лист 75; *Извештаји МИП-а*, VI, 414–416.

У својој декларацији, објављеној 25. новембра, влада је изјавила да ће наставити политику прокламовану манифестом од 21. априла 1935. године. Том приликом је подвучено да ће Бугарска наставити политику зближења са „братском“ Југославијом и пријатељства и споразумевања са осталим суседима.⁷⁶² Кјосеиванов је 27. новембра примио југословенског отправника послова Божовића. Изјавио му је да ће његова влада водити политику „најискренијег“ пријатељства са Југославијом и да то „мора бити линија будуће бугарске спољне политике“. Том приликом се интересовао о наименовању новог југословенског посланика у Софији⁷⁶³. Већ истог дана, у Београду је потписан указ о постављању Момчила Јуришића-Штурма, дотадашњег помоћника министра иностраних послова, за новог посланика у Бугарској, док је агреман добијен 3. децембра 1935. године.⁷⁶⁴ Приликом разговора са Казасовим 31. јануара 1936, Милан Стојадиновић му је саопштио да ће целокупни персонал Посланства у Софији, укључујући и војног изасланика, бити промењен у скорије време. То је требало да представља најбољи доказ о његовој тежњи да искрено сарађује са Бугарском. Истовремено је уверавао саговорника да Цинцар-Марковић није смењен због нелојалног деловања према Бугарској. Поред тога, Стојадиновић је обавестио бугарског посланика да је на место директора листа *Време* поставио свог личног пријатеља Љубу Поповића, чиме ће се изменити дотадашње „некоректно“ држање листа према Бугарској. Такође, за његовог дописника из Софије назначен је Борис Николов, некадашњи новинар листа *Пладне*, у чију објективност је Казасов изразио сумњу.⁷⁶⁵

Промена бугарске владе је повољно утицала на даљи развој југословенско-бугарских односа. Према наводима Људмила Спасова, југословенска влада је наредила штампи да обустави антибугарску кампању, док је Стојадиновић показао спремност да реши питање растурања бугарских листова и књига у Југославији.⁷⁶⁶ Оно је делимично решено почетком јануара 1936. када је МУП дозволио растурање листова *Утро* и *Мир* (по 50 примерака). Поред Београда, дозвољена је продаја по 30 примерака ових листова и у Скопљу.⁷⁶⁷ Поред тога, југословенска влада је дала своју сагласност да Француска и Чехословачка могу учествовати у замени дотрајалог бугарског артиљеријског материјала.⁷⁶⁸

Бугарска је константно радила на наоружавању своје војске, о чему смо већ писали. Интензитет тих напора је појачан током 1935, посебно од посете Хермана Геринга Бугарској, што су приметили и југословенски и румунски обавештајни кругови. Приликом састанка њихових начелника Обавештајних одељења у Београду крајем новембра 1935. утврђено је да су „изузетно напорни разговори вођени последњих година“ резултирали склапањем неколико споразума за поновно наоружавање Бугарске: а) конвенција са Немачком, којом се она обавезала да Бугарској испоручи сав материјал (наоружање и муницију) наручен током Првог светског рата, а који није испоручен због потписивања примирја; 2) уговор о компензацији са конзорцијумом немачких, аустријских, мађарских и чехословачких индустријалаца (уз највеће поруцбине из Немачке) о испоруци, највећим делом, машина за војне фабрике у замену за дуван; 3) уговор са Немачком, утврђен приликом Герингове посете. У питању је био кредит на десет година од 1,5 милијарди лева, на основу кога би Бугарска добила артиљерију, авијацију, оклопна возила итд.⁷⁶⁹ „Обавештајци“ су дошли до података да је Бугарска упућивала војне мисије у иностранство

⁷⁶² АЈ, 370–25–74, лист 75; *Извештаји МИП-а*, VI, 415.

⁷⁶³ Бугарски посланик у Београду Димо Казасов је извештавао да су се као наследници Цинцар-Марковића помињали помоћник министра иностраних послова Момчило Јуришић-Штурм и посланици у Бечу и Тирани, Ђорђе Анастасијевић односно Јован Ђонових. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 215.

⁷⁶⁴ АЈ, 334/Персонални–160–483, листови 268–271; АЈ, 370–25–74, лист 75.

⁷⁶⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 234–235.

⁷⁶⁶ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 55.

⁷⁶⁷ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 11 од 14. јануара 1936; АЈ, 74–50–68, лист 208; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 230–233. Међутим после два месеца је донета одлука да се дистрибуција листова ипак ограничи само на Београд. ЦДА, Ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 232; *Britanci*, II, 419.

⁷⁶⁸ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 55.

⁷⁶⁹ ВА, П-17, к. 29, ф. 1, д. 32, листови 11–12.

са задатком проучавања савременог ратног материјала и добијања повољних услова за његову набавку. Том приликом је утврђено постојање сталних војних мисија у Немачкој и Италији, док је реализовано и неколико посета привременог карактера, од чега највише Чехословачкој. Тако су јуна 1935. забележене посете батаљону везе и фабрици аутомобила Татра, а септембра 1935. ваздухопловној фабрици у Прагу, као и фабрикама Збројовка и Шкода.⁷⁷⁰

С тим у вези, крајем новембра 1935. Стојадиновићу се обратио чехословачки посланик, обавештавајући га да Бугарска жели „у допуштеним јој границама“ набавити наоружање у Чехословачкој. Чехословачка влада је сматрала да би то требало прихватити, јер би се тако бугарско наоружавање могло контролисати. У супротном, Бугарска би се обратила некој другој земљи, те би та контрола била искључена. Готово истовремено, југословенском премијеру се обратио и француски посланик, извештавајући га да су Бугари од фабрике Шнајдер желели да набаве 48 брдских топова, којим би заменили дотрајала оруђа. Турски министар иностраних послова је сматрао да би Бугарској требало допустити ове набавке, докле год су биле у оквиру мировног уговора,⁷⁷¹ што је највероватније утицало да се и Стојадиновић сложи са тим захтевима.⁷⁷² Ипак, на захтев Румуније, чехословачка влада је одустала од учествовања у набавкама за бугарску војску током 1936. године.⁷⁷³

Припреме за потписивање Пакта о вечном пријатељству

У међувремену, италијанским нападом на Етиопију почетком октобра 1935, наступиле су кључне промене на европској сцени. Мусолинијеве жеље за освајањем ове афричке земље датирале су још од 1932. године. Тада су отпочеле и прве припреме, које су систематски спровођене током наредних неколико година. Важан тренутак, који је дао подстрек завршним припремама, представљало је добијање одрешених руку за акцију од стране Француске јануара 1935. године. Француски министар иностраних послова Пјер Лавал је на тај начин желео да придобије Италију за сарадњу у чувању аустријске независности од Немачке. По том питању је чак дошло и до заједничког рада двају генералштабова на изради ратног плана за случај рата са Немачком. Велика Британија је имала сличан став као и Француска. Међутим, њен нови државни секретар за спољне послове Семјуел Хор није желео да Мусолинију да потпуно одрешене руке. Због тога је деловао на двоструком колосеку: водио преговоре са чланицама Друштва народа око евентуалних санкција према Италији, односно тежио да концесијама на рачун Етиопије задовољи Мусолинијеве прохтеве. Како је Мусолини и даље захтевао целу Етиопију, Британија је извршила концентрацију своје флоте у Средоземљу, што је чак изазвало француско незадовољство. Међутим, Мусолинији се није на то обазирао и издао је наређење да 3. октобра 1935, без објаве рата, отпочне напад на Етиопију. Друштво народа је 7. октобра прогласило Италију агресором, а три дана касније донело одлуку о примењивању санкција против ње.⁷⁷⁴

И поред тога што је то негативно утицало на њихов спољнотрговински биланс, чланице Балканског споразума су прихватиле одлуку Друштва народа. На исти начин је поступила и Бугарска. Југословенски посланик у Софији је извештавао да је Кјосеиванов, на питање италијанског посланика какво ће држање заузети Бугарска, одговорио да ће бугарска влада своје држање одредити у споразуму са осталим балканским државама⁷⁷⁵. Неколико дана касније ову вест је потврдио и југословенски стални делегат при Друштву народа Иван Суботић. Њему је његов бугарски колега саопштио да је добио инструкције да по питању

⁷⁷⁰ Исто, листови 19–20.

⁷⁷¹ АЈ, 370–25–74, листови 76–78.

⁷⁷² Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 55.

⁷⁷³ АЈ, 74–50–68, лист 227.

⁷⁷⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 35–39.

⁷⁷⁵ Кјосеиванов је саопштио италијанском посланику да му је Стојадиновић изразио своје жаљење због увођења санкција. Бојан Симић, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*, Београд, 2019, 43.

санкција и компензација сарађује са њим и турским делегатом.⁷⁷⁶ Међутим, турски министар иностраних послова Ружди Арас је изјавио југословенском посланику у Анкари да „Бугарска нешто покушава у Лондону“, због чега је „тако лако примила санкције“. Као разлог за то навео је потребу Бугарске да обезбеди подршку за своје „балканске циљеве“. Слично је извештавао и немачки посланик у Софији. Будући да је у то време у Британији боравила бугарска финансијска делегација која је постигла договор око регулисања старих зајмова, Римелин је сматрао да је Британија вршила притисак да се и Бугарска прикључи санкцијама.⁷⁷⁷

На основу таквих бугарских одлука, Италија је сматрала да је бугарска потчинила своју спољну политику југословенској. Уручивши протестну ноту поводом бугарског корака, италијански посланик у Софији Сапуто је демонстративно прекинуо контакт са бугарским министром иностраних послова. Убрзо по формирању бугарске владе, Кјосеиванов је позвао Сапута и уверавао га да увођење санкција није представљало промену бугарске оријентације, те да је желео да се води италијанским становиштем у европској политици. Том приликом је изразио наду да ће Југославија успети да се одвоји од Француске и приближи Италији. На тај начин би било могуће образовати један блок који би чиниле Италија, Југославија, Мађарска, Пољска и Бугарска. Историчар Илчо Димитров је истакао да је чињеница да је по први пут један бугарски министар обећао чланство Бугарске у неком блоку земаља показивала колика је била жеља да се умири Италија.⁷⁷⁸

Санкције против Италије ступиле су на снагу 18. новембра 1935. године. Према одлукама Друштва народа, забрањен је сваки увоз из Италије, а делимично и извоз у ову земљу. Забрана се, међутим, није односила на најважније сировине за ратну индустрију: нафту, угаљ, кокс и челик.⁷⁷⁹ У сваком случају, увођење санкција је довело до знатног заостравања италијанско-британских односа. Могућност да се санкције прошире и на увоз нафте, што би се контролисало у Средоземном мору, стварало је опасност од италијанског напада на британску флоту. Чињеница да Британија у том тренутку није била спремна за рат, навела је њену владу да се крајем 1935. обрати Француској, Југославији Грчкој и Турској и сазна њихово држање у случају италијанског напада на земљу која примењује санкције. Француска влада се сложила са британским ставом да би у том случају требало војнички помоћи нападнуту земљу. После одређених консултација, исти став су заузеле и југословенска, грчка и турска влада. Јануара 1936. иста уверења су саопштена Стојадиновићу и од стране британске владе.⁷⁸⁰

Страхујући од евентуалног сврставања Бугарске уз Италију у евентуалном сукобу, Британија је покушала да је приволи да приступи Балканском пакту. У том смислу се могу разумети и британски кораци у Атини на сређивању грчко-бугарских односа јануара 1936. године.⁷⁸¹ Да се Бугарска удаљавала од Италије и све више приближавала Великој Британији југословенском посланику у Анкари је саопштио и турски министар иностраних послова Ружди Арас.⁷⁸² На приступу Бугарске Балканском пакту радила је и Француска. Разговори по том питању вођени су у Паризу почетком фебруара 1936. приликом повратка балканских државника из Лондона са сахране британског краља Џорџа V⁷⁸³. Још док се краљ Борис

⁷⁷⁶ АЈ, 159–47, досије 25, Владислав Мартинац Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 23823/III/Дн. 18 од 19. октобра 1935; АЈ, 159–58, досије 9, Иван Суботић МИП-у Стр. Пов. Бр. 157 од 16. октобра 1935; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 216–217.

⁷⁷⁷ АЈ, 341–27–78, циркуларно шифровано писмо Стојадиновића Пов. Бр. 27561 од 22. новембра 1935; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 74.

⁷⁷⁸ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 230–231.

⁷⁷⁹ Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 143.

⁷⁸⁰ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 49–55.

⁷⁸¹ *Isto*, 57–58, 237. Дипломатски кругови у Анкари су такође располагали подацима о британском посредништву за зближење. Међутим, грчки отправник послова је по налогу своје владе то демантовао наводећи да су вести долазиле из италијанског извора. АЈ, 370–43–117, листови 346, 348–350, 355.

⁷⁸² АЈ, 370–25–74, лист 80.

⁷⁸³ Поред приласка Бугарске Балканском пакту, разговори су вођени и о Дунавском и Средоземном пакту. Ипак, Јован Јовановић Пижон је указивао да је значај тих разговора преувеличаван у јавности. Сматрао је да није било

налазио у Паризу поједини француски листови су објавили вести о могућем приласку Бугарске Балканском пакту, што је бугарски краљ демантовао⁷⁸⁴. На исти начин је реаговало и бугарско МВРИ,⁷⁸⁵ док је полузванични лист *Днес* 7. фебруара објавио саопштење да су вести из Париза биле преурањене и пребрзе.⁷⁸⁶

Истовремено, по овом питању се развила полемика у бугарској штампи. Повод за њу представљао је чланак бившег министра Михаила Маџарова у листу *Мир* од 5. фебруара, којим је заузео став да би Бугарска требало да приступи Балканском пакту. На овај чланак одговорио је бивши председник владе и министар иностраних послова Никола Мушанов 9. фебруара у листу *Зора*, бранећи став своје владе о немогућности приступа Балканском пакту. Међутим, дописник агенције „Авала“ из Софије је извештавао да овај одговор Мушанова није био „нимало случајан, ни личан“. Према његовим сазнањима, 7. фебруара 1936. у кући Николе Мушанова је одржана једна конференција којој су, поред Мушанова, присуствовали и бивши министри: Александар Малинов, Атанас Буров, Христо Калфов, Бојан Смилов, Александар Гиргинов и Тодор Кожухаров, неколико народних посланика и директор листа *Зора* Данаил Крапчев. На том састанку је одлучено да се поведе кампања против приступа Бугарске Балканском пакту, чији је резултат представљао чланак Мушанова, као и низ сличних чланака објављених у листовима *Зора* и *Слово*. Маџаров се 12. фебруара поново у листу *Мир* вратио на ово питање, бранећи своје мишљење и побијајући аргументе Мушанова.⁷⁸⁷ Поводом наведене дебате у штампи, Кјосеиванов је разговарао са британским послаником у Софији скрећући му пажњу на неприхватљив начин којим је Бугарска била позвана да приступи пакту.⁷⁸⁸

Приликом повратка из Лондона, 17. фебруара 1936. кроз Софију је пропутовао турски министар иностраних послова Ружди Арас. Бугарски председник владе Георги Кјосеиванов му је изашао у сусрет до станице у Драгоману, а затим су заједно допутовали у Софију где су остали у разговору око два сата. Пред свој одлазак, Арас је изјавио бугарским новинарима да ће чланице Балканског пакта и даље радити на окупљању свих балканских земаља у оквиру овог пакта. Поред тога, нагласио је да ће приступ Бугарске бити разматран на мартовском заседању Савета Балканског пакта у Београду.⁷⁸⁹

Истог дана када је турски министар иностраних послова био у Софији, у Београд је стигао краљ Борис, где се задржао три дана као гост принца Павла. Њих двојица су већ имала прилику да се састану у Лондону, те постоји могућност да је тада ова посета и договорена. Током боравка, краљ Борис је посетио гроб краља Александра на Опленцу и имао састанке са намесницима Раденком Станковићем и Ивом Перовићем, док је у посебној аудијенцији примио југословенског премијера.⁷⁹⁰ На том састанку су претресани југословенско-бугарски односи у општим цртама и једино је констатовано да ће се наставити политика „доброг суседства и поступног приближавања“. О приступу Бугарске Балканском пакту није било речи, што је навело Стојадиновића да закључи да су изјаве Ружди Араса о томе биле „и сувише претеране“.⁷⁹¹ Ипак, Стојадиновић је инструкисао југословенског посланика у Анкари

могуће за тако кратко време пронаћи решење за актуелне европске проблеме. Иностранци, „Средња Европа“, *СКГ*, Бр. 4, 16. фебруар 1936, 329.

⁷⁸⁴ По свему судећи, том приликом је краљу Борису од стране Титулескуа предложен румунско-турски пројекат о неутрализацији Бугарске који је предвиђао да Бугарска остане разоружана, а да јој границе буду гарантоване од стране суседа. Тај план је бугарски краљ одбацио. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 202.

⁷⁸⁵ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, прир. Нада Петровић, Београд, 2012, 76 (даље: *Извештаји МИИП-а*, VII); *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 250.

⁷⁸⁶ *AJ*, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 43 од 7. фебруара 1936.

⁷⁸⁷ *AJ*, 74–50–68, листови 254–255; *Извештаји МИИП-а*, VII, 76; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 250–251.

⁷⁸⁸ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 251.

⁷⁸⁹ *AJ*, 74–50–68, лист 186; „Ружди Арас изјавио је у Софији да се ради на приступању Бугарске Балканском пакту“, *Правда*, 19. фебруар 1936, 1.

⁷⁹⁰ *Извештаји МИИП-а*, VII, 74; „Њ. В. Краљ Борис са Њ. Кр. Вис. Кнезом Намесником Павлом на Опленцу“, *Време*, 19. фебруар 1936, 1.

⁷⁹¹ *AJ*, 370–43–117, лист 356; *AJ*, 797, ролна 13, снимак 188; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 251; S. Michich, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 222.

да затражи објашњење од турског министра иностраних послова. Будући да су његове изјаве у Софији изазвале велику пажњу политичких кругова у Турској, Арас се правдао да то није рекао, већ да су новинари погрешно протумачили његове речи. Стојадиновић се задовољио тим одговором.⁷⁹² На крају, Кјосеиванов је, по повратку краља Бориса у Софију, изјавио новинарима да Бугарска неће приступити Балканском пакту из већ познатих разлога, али да ће у заједници са својим суседима радити на очувању мира.⁷⁹³

Кораци турског министра иностраних послова ипак су били добро прорачунати. Југословенски посланик у Анкари Бранко Лазаревић је извештавао да бугарско-турски односи нису били најбољи. Иако је било покушаја зближења две земље, до тога није дошло јер ниједна страна није наступала са стварном жељом. Главни разлог због кога је Турска приступала тим покушајима био је страх од југословенско-бугарског зближења. Због тога се трудила да онемогући постизање тог споразума. На основу разговора са турским званичницима, Лазаревић је закључио да је управо због страха од словенске солидарности Турска толико инсистирала на приступу Бугарске Балканском пакту. Остварењем тог циља, веровала је да ће се односи Бугарске са осталим балканским земљама развијати паралелно са југословенско-бугарским односима.⁷⁹⁴

Према наводима историчара Крста Манчева, документи бугарске и чехословачке провенијенције указују да Југославија није била заинтересована за приступ Бугарске Балканском пакту. Бугарски посланик у Паризу Константин Баталов је располагао информацијама да је кнез Павле у том смислу разговарао са краљем Борисом у Лондону, док су југословенски званичници у Београду слично саопштили бугарским представницима. Манчев закључује да би улазак Бугарске у Балкански пакт онемогућио билетарно југословенско-бугарско споразумевање и оставило Југославију унутар француског система безбедности, одакле је Стојадиновић тежио да се извуче.⁷⁹⁵

На југословенско-бугарском зближењу, поред приступа Бугарске Балканском пакту, радила је и британска влада. С тим циљем, 22. маја 1936. у Софију је допутовао Едвард Бојл, председник Балканског комитета у Лондону, поборник тезе о бугарском карактеру становништва у Македонији. Према подацима којима је располагало југословенско Посланство у Софији, Бојл је у Бугарску дошао у полузваничној мисији. Његов задатак је био да се, „као пријатељ бугарског народа“, упозна са гледиштем бугарске владе, појединих политичара и македонских кругова о бугарској спољној и унутрашњој политици „и да, по потреби, учини извесне сугестије по појединим питањима“. Између осталог, његова мисија је имала за циљ да види какво је било расположење Бугарске према Југославији. Због тога је приликом сусрета са званичним лицима, а и македонским круговима, сугерисао продужење политике зближења са „братском Југославијом“, те да треба престати са „борбом и мржњом према суседима“ и пружити руку свом „најближем брату“. Посланик Момчило Јуришић-Штурм је писао да су ове Бојлове изјаве биле потпуно супротне од оних које је давао приликом претходне посете 1933, те да је изненадио све својом умереношћу. Према Јуришићевим сазнањима, Бојл је једном високом бугарском званичнику признао „своје раније грешке“ и саветовао да је политика зближења са Југославијом била од највећег интереса за Бугарску. Подвукао је да је то одговарало идејама британске владе, а да ће и он у том смислу радити у Балканском комитету. Бојл је сличан разговор водио и са краљем Борисом. Своје утиске са пута по Балкану⁷⁹⁶, Бојл је изнео на састанку британског Удружења за блиски и средњи Исток. Што се тиче Бугарске, Бојл је констатовао побољшање њених односа са суседима, сматрајући да би они требало да буду „дарежљиви“ према Бугарској, како би је придобили за Балкански пакт. Према Бојлу, Румунија би могла да јој врати део

⁷⁹² АЈ, 370–43–117, листови 357–360.

⁷⁹³ „Изјава Г. Кјосеиванова о актуелним политичким преговорима“, *Време*, 24. фебруар 1936, 1.

⁷⁹⁴ АЈ, 370–25–74, лист 91.

⁷⁹⁵ К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 134.

⁷⁹⁶ Поред Бугарске, Бојл је обишао још и Турску, Грчку и Албанију.

Добруце, Грчка обезбеди излаз на Егејско море. Што се тиче Југославије, Бугарска би се задовољила са „стварно добром локалном управом“ у Македонији.⁷⁹⁷

Југословенска влада је такође показивала готовост за споразумевање са Бугарском ван Балканског споразума. Њени званичници су изјављивали бугарским дипломатама индиферентност према овом савезу. Тако је југословенски посланик у Паризу Божићар Пурић изјавио свом колеги Батолову да је из једног разговора са кнезом Павлом стекао утисак да је овај на пакт гледао као на средство којим су Грчка и Турска затвориле Југославији и Бугарској излаз на Егејско море. Сличне изјаве је крајем јануара 1936. давао и Милан Стојадиновић. Изјаснивши се као искрени поборник зближења две земље, југословенски премијер је изјавио бугарском посланику Казасову да неће допустити ниједном суседу да учини нешто против Бугарске⁷⁹⁸. Истовремено је истакао да није био приврженик интегралне Југославије, већ да је заступао тезу независних држава са својим династијама на челу, подвлачећи да се Југославија неће мешати у унутрашњи живот Бугарске и да ће политику зближења водити преко званичних бугарских представника.⁷⁹⁹

Да је заиста намеравао да се држи те политике, Стојадиновић је показао својим држањем према протогеројевцима. На телеграм генералног конзула у Цариграду да му се обратио Димитрије Томалевски⁸⁰⁰ са жељом да дође у Београд, Стојадиновић је одговорио да је то у датом тренутку било „неумесно“, те да евентуалне „предлоге и сугестије“ саопшти генералном конзулу.⁸⁰¹ Сличан став је заузео и према процесу који се у Софији водио против пуковника Велчева⁸⁰². Поводом изрицања смртне пресуде Велчеву и Станчеву, Милан Стојадиновић се обратио британском посланику у Београду Кембелу са питањем да ли ће Британија интервенисати у Софији како би се ублажила казна. Кембел је из разговора са југословенским премијером закључио да уколико се казна изврши, а не дође до активирања ВМРО, односи Југославије и Бугарске неће много претрпети, јер Југославије није намеравала да протестује на одлуке софијског суда пре него што то учине велике силе.⁸⁰³

Поред исказане жеље за зближењем, Стојадиновић је изјавио Казасову да је између две земље и даље постојао недостатак поверења. Стога је као услов за даље побољшање односа навео бугарско одрицање од аспирација за вардарском долином, као и потребу да на челу бугарске владе не буду личности непријатељски расположене према Југославији. Поред тога, упозорио је Казасова да ће однос бугарске владе према ВМРО бити главни показатељ

---

⁷⁹⁷ АЈ, 341–25–80, посланик у Лондону МИП-у Пов. Бр. 668 од 18. маја 1936; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 13091 IV од 28. маја 1936; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 13540 IV од 3. јуна 1936; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 13985 IV од 8. јуна 1936; МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 15163 IV од 20. јуна 1936; Посланик у Лондону МИП-у Пов. Бр. 904 од 11. јула 1936; *Z. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 237.

⁷⁹⁸ Крето Манчев наводи да Југославија није желела да посредује у побољшању односа између својих савезника и Бугарске због чињенице да је једино слаба и изолована Бугарска могла да прихвати споразум са Југославијом. К. Манчев, *Југославија и међународните одношенија на Балканите*, 134–135.

⁷⁹⁹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 195–196; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 55–56.

⁸⁰⁰ Димитрије Томалевски је био рођени брат виђеног протогеројевисте Наума Томалевског, убијеног децембра 1930. године. МИП је и у наредном периоду наставио да финансијски помаже Томалевског, који је за узврат достављао податке о акцији михајловиста из Турске. АЈ, 411–6–15, листови 525–527, 543.

⁸⁰¹ *Исто*, листови 454–455.

⁸⁰² Југословенски представници у Бугарској су од самог почетка пратили његово суђење. Оно је завршено 22. фебруара 1936. када су Дамјан Велчев и Кирил Станчев осуђени на смрт, 11 оптужених на робију, док је 14 људи ослобођено. Оштра пресуда Велчеву и Станчеву изазвала је велико изненађење како у Бугарској тако и у иностранству. Због тога је бугарском краљу и влади достављен велики број захтева за њихово помиловање. Међу њима се налазио и апел који је саставила Југословенско-бугарска лига у Београду, који је за два дана потписало преко 40 југословенских организација. У Бугарској је претила и криза владе, будући да је један број министара био против извршења смртне казне. На крају, краљ Борис је 28. марта 1936. помиловао Велчева и Станчева, који су пуну амнестију добили 1940. године. *Извештаји МИП-а*, VII, 73, 135–136; Б. Симић, „Југословенско-бугарска лига у Београду“, 171.

⁸⁰³ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 56–57.

какову је политику Софија желела да води према Југославији.⁸⁰⁴ Бугарски историчар Људмил Спасов закључује да су југословенско-бугарски односи тада поново кренули узлазним током, при чему су обе стране морале да направе одступања ради постизања коначног споразума: Софија да се одрекне територијалних аспирација према Југославији, а Београд да одустане од идеје интегралне Југославије.⁸⁰⁵

Свега пар дана пре овог разговора, 28. јануара 1936. бугарски посланик у Београду је известио Кјосеиванова да је Македонија за Југославију представља „првостепени национални посед“ који јој је отварао најзначајнији стратешки и економски пут ка мору. Због тога је Казасов скретао пажњу да није требало очекивати давање националних права бугарској мањини у скорије време, у шта су многи веровали у Бугарској, већ штавише појачан рад на „југославизирању“ македонских Бугара. Сматрао је да би сваки напор са бугарске стране у том смислу наишао на веома снажна контрадејства. Казасов је писао да је политика зближења са Југославијом била од „виталног значаја“ за Бугарску, али да није могла бити подређена тим противмерама. Без обзира на њих, политика зближења је требало да се води јасно, отворено и без лавирања.⁸⁰⁶

Бугарска је убрзо показала да је планирала да води такву политику. Средином фебруара 1936. уследила је поменута посета краља Бориса Југославији. Као што смо већ навели, Милан Стојадиновић је обавестио југословенска представништва да је том приликом једино договорен наставак политике „доброг суседства и поступног приближавања“.⁸⁰⁷ Ни кнез Павле, по свему судећи, није придавао превелики значај овој посети. Он је британском посланику у Београду Роналду Кембелу, без навођења личних импресија, изнео готово идентичне податке као и Стојадиновић у свом телеграму: није било разговора о важнијим политичким питањима; приступ Бугарске Балканском пакту није разматран, из чега је кнез закључио да се Бугарска позиција по том питању није променила. Са друге стране, краљ Борис је Кембелу изразио задовољство што је имао прилику да продуби познанство са кнезом Павлом и пријатељски разговара. Британски посланик је у свом извештају закључио да је, иако није ништа значајније постигнуто, ова посета имала позитивних ефеката на међусобне односе.⁸⁰⁸

Пријем и испраћај краља Бориса нашироко је пропратила бугарска штампа, подвлачећи значај сусрета и разговора са југословенским званичницима. Истовремено, листови су истицали добре односе између две земље и „словенску солидарност“: „Снегови се још више топе и повлаче се пред топлином срдачности која се шири код нас и код наше западне сусетке“.⁸⁰⁹ Према извештају југословенског отправника послова у Софији Драгана Божовића софијски политички кругови и јавност су са великим задовољством примили вест о краљевој посети Београду, сматрајући да ће то знатно утицати на побољшање југословенско-бугарских односа⁸¹⁰. Да је посета била корисна за обе земље, Божовићу је саопштио и краљ Борис по доласку на софијску железничку станицу. Истовремено је исказао и своје задовољство срдачним пријемом у Београду.⁸¹¹

Готово истовремено извршене су и промене у представништвима двеју земаља. Већ раније најављено опозивање посланика Дима Казасова из Београда уследило је крајем јануара 1936. године. Његов испраћај из југословенске престонице 9. фебруара 1936. био је

⁸⁰⁴ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 196; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 56.

⁸⁰⁵ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 57.

⁸⁰⁶ *Исто*, 152–153.

⁸⁰⁷ АЈ, 370–43–117, лист 356. Са друге стране, Стојадиновићев блиски сарадник Милан Јовановић Стоимировић је у свом дневнику забележио да посету бугарског краља „нико не уме да протумачи“. Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад, 2000, 38.

⁸⁰⁸ *Цар Борис III*, II, № 23, 56–57.

⁸⁰⁹ „Бугарски листови о срдачном пријему краља Бориса у Београду“, *Време*, 21. фебруар 1936, 2.

⁸¹⁰ Немачки посланик у Софији је том приликом извештавао да су се чак појавиле и вести о закључењу пакта о ненападању између Југославије и Бугарске. *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 238.

⁸¹¹ АЈ, 74–50–68, лист 189; „Н. В. Краљ Борис стигао у Софију“, *Самоуправа*, 20. фебруар 1936, 2.

веома срдачан. „Великог поборника бугарско-југословенског зближења“, на станици је испратило преко 200 најугледнијих „јавних радника“. Међу њима се налазио и председник владе Милан Стојадиновић, који је пар дана раније организовао и свечани ручак у част Казасова, као и Коста Тодоров, један од вођа бугарских земљорадника.⁸¹² За новог бугарског посланика у Београду одређен је дотадашњи посланик у Прагу Дечко Карацов. Он је и раније долазио у додир са Југословенима, будући да је као начелник Конзуларног одељења МВРИ, био председник бугарске делегације у Централној мешовитој комисији за ликвидацију двовласничких имања, као и делегације за склапање трговинског уговора између две земље. Истовремено, за секретара бугарског Посланства одређен је Христо Шишманов, који се налазио на служби у Конзулатном одељењу МВРИ. Према извештају југословенског отправника послова у Софији, Шишманов је важио за коректног човека и доброг познаваоца привредних прилика. Узимајући у обзир чињеницу да су и Карацов и Шишманов службовали у Конзуларном одељењу МВРИ, закључујемо да је један од важних задатака њихове мисије било и унапређење привредних односа између две земље.⁸¹³ Своје акредитиве, Карацов је уручио кнезу Павлу 22. априла 1936. године.⁸¹⁴

У Софију је 26. фебруара 1936. стигао и нови југословенски посланик Момчило Јуришић-Штурм, који је сутрадан преузео дужност од секретара Драгана Божовића⁸¹⁵. Да би показали колики су значај придавали његовом доласку, Бугари су одступили од свог протокола, по коме на дочеку страних посланика није било службених лица. Овом приликом, Јуришића-Штурма је у име бугарске владе дочекао шеф протокола МВРИ Белинов, а у име Кјосеиванова секретар МВРИ Милев. Поред њих, дочеку је присуствовао и Димо Казасов, у име Бугарско-југословенског друштва.⁸¹⁶ Своја акредитивна писма, Јуришић-Штурм је предао краљу Борису 10. марта 1936. године. Приликом одласка у Двор, на софијским улицама је било више хиљада људи који су поздрављали југословенског посланика. Извештавајући о томе, југословенско Посланство је констатовало да је у питању била манифестација која у таквим приликама и на такав начин никада није била практикована. Бугарска штампа је срдачно поздравила новог посланика и преносила измењене говоре приликом предаје акредитива, подвлачећи чврсту намеру за спровођењем политике зближења између двеју земаља.⁸¹⁷

Реакција је уследила и са југословенске стране. Милан Стојадиновић је 6. марта 1936. у свом експозеу пред народним посланицима, поводом односа са Бугарском, истакао да је последњи сусрет кнеза Павла и краља Бориса показао да ће политика зближења бити настављена. Према извештају југословенског Посланства у Софији, тај део експозеа је у Бугарској примљен са „општим одобравањем“.⁸¹⁸ Крајем истог месеца посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм је примио представнике редакција свих бугарских листова. Том

⁸¹² *Извештаји МИП-а*, VII, 17, 76; „Бугарски посланик на нашем Двору г. Димо Казасов опозван је за Софију“, *Време*, 6. фебруар 1936, 2; „Ручак Претседника владе г. др. Милана Стојадиновића у част г. Казасова“, *Време*, 8. фебруар 1936, 2; „Одлазак бугарског дипломате и пријатеља Југославије“, *Политика*, 10. фебруар 1936, 3.

⁸¹³ АЈ, 74–50–68, лист 175; *Извештаји МИП-а*, VII, 17. Карацов је у својим сећањима навео да се његова мисија састојала у следећем: успостављање поверења и јачање пријатељских веза између две владе, решавање питања бугарског наоружавања и организовање посете бугарских свештеника Македонији, одложене још октобра 1933. године. ЦДА, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 13, листови 4–5.

⁸¹⁴ „Бугарски посланик г. др. Карацов предао је акредитиве Њ. Кр. Вис. Кнезу Намеснику“, *Политика*, 23. април 1936, 2.

⁸¹⁵ Иако је агреман за њега добијен почетком децембра 1935, Јуришићев одлазак у Софију је одлаган због процеса који се водио против Дамјана Велчева. Увидевши да ће процес потрајати, крајем јануара 1936. је решено да у најскорије време отпутује за Бугарску. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 235.

⁸¹⁶ АЈ, 74–50–68, листови 210, 215; S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 222.

⁸¹⁷ АЈ, 74–50–68, лист 239; *Извештаји МИП-а*, VII, 138. Говоре Момчила Јуришића-Штурма и краља Бориса, као и исечке из бугарске штампе погледати у: АЈ, 74–50–68, листови 240–248.

⁸¹⁸ *Извештаји МИП-а*, VII, 137–138. Са друге стране, будући да је тада покушан атентат на Милана Стојадиновића, бугарска штампа је о томе извештавала на видним местима и сензационалистичким насловима. Према отправнику послова Драгану Божовићу, листови су на тај начин тежили да прикажу несређено стање у Југославији. АЈ, 74–50–68, лист 233.

приликом је дао изјаву о југословенско-бугарским односима, истакавши да је политику међусобног зближења потребно наставити по сваку цену. По давању изјаве, Јуришићу се обратио председник бугарског новинарског удружења Јордан Мечкаров, уверавајући га „да ће срца бугарских новинара бити увек отворена за велику идеју бугарско-југословенског зближења и братског споразума“.⁸¹⁹

*

Ипак, велике промене које су се напореда са овим догађајима одигравале у Европи, бацале су сумњу на будуће држање Бугарске, посебно изражене код југословенских савезница. Наиме, Адолф Хитлер је још од потписивања француско-совјетског пакта о пријатељству маја 1935. намеравао да откаже Локарнски уговор и изврши поседање Рајнске области. Коначну одлуку о томе донео је фебруара 1936, да би већ 7. марта исте године то и учинио, узевши за повод ратификовање француско-совјетског пакта. Француска и Велика Британија се нису одлучиле на војну интервенцију, већ су одлучиле да се обрате Друштву народа и потписницама Локарнског уговора. Заузимању таквог става допринела је и неслога западних савезника по питању санкција према Немачкој, што је Хитлер користио у своју корист. Савет Друштва народа је на британски захтев заседао у Лондону од 14. до 24. марта 1936. године. Резолуција усвојена том приликом осудила је једнострану немачку акту као претњу миру и позвала чланице Друштва народа да предузму све мере како би се тај мир очувао. Међутим, то је остало мртво слово на папиру, будући да се Немачка више није обазирала на међународне обавезе.⁸²⁰

Ревизионистички корак Немачке изазвао је велику забринутост чланица Мале антанте и Балканског споразума, будући да је могао да наведе и остале побеђене земље на слично деловање. Уласком немачке војске у Рајнску област посебно је била погођена Чехословачка, изложена евентуалном немачко-мађарском удару. Због тога је она изјавила да ће у свим одлукама следити Француску, док је Едуард Бенеш предложио образовање једног блока држава који би се супротставио даљем немачком надирању. Према његовој замисли блок је требало да образују западне силе, Совјетски Савез, чланице Мале антанте и Балканског споразума, Белгија, Пољска и Италија. Истовремено се заложио и за увођење санкција Немачкој. Спремност да следи Француску изразио је и румунски министар иностраних послова Николае Титулеску. Међутим, са њим се нису слагале преостале чланице Балканског споразума, што је чак довело и до оштријих ситуација. Посебно незадовољство је изазвао Титлескуов коминике којим је изјавио да су чланице Мале антанте и Балканског споразума спремне да свим средствима бране мировне уговоре, укључујући и Локарнски уговор. Због тога су грчка, турска и југословенска влада морале да демантују наводе румунског министра иностраних послова.⁸²¹

Улазак немачке војске у Рајнску област бугарска јавност је примила са видним одушевљењем. Посебно је штампа доносила опширне извештаје, не скривајући симпатије за овај немачки корак, видевши у њему „природну последицу неправичних уговора“. Тим пре, што је десетак дана раније у јавности циркулисала вест да ће и Бугарска увести редовну војску. Због тога је отправник послова у Софији Драган Божовић оценио да се у целој Бугарској осећа „појачано шовинистичко-војничко расположење“. Оно је било нарочито изражено код ревизиониста који су се надали ревизији осталих мировних уговора.⁸²² Да би Бугарска и Мађарска могле да крену у том правцу страховали су и у југословенском МИП-у.⁸²³ Југословенски Главни генералштаб је такође негативно гледао на догађаје у Рајнској

⁸¹⁹ „Југословенски посланик у Софији о зближењу Бугарске и Југославије“, *Политика*, 26. март 1936, 2; „Југословенско-бугарски односи“, *Самоуправа*, 30. март 1936, 1.

⁸²⁰ Опширније у: *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 131–152; M. Vanku, *n. d.*, 145–157.

⁸²¹ Опширније у: *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 227–235. За званичан став југословенске владе погледати: *AJ*, 370–21–67, листови 208–209.

⁸²² *AJ*, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 89 од 12. марта; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 98 од 19. марта 1936; *AJ*, 74–50–68, лист 237.

⁸²³ *AJ*, 370–21–67, лист 209; *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 150.

области, сматрајући да ће у евентуалном француско-немачком рату Бугарска и Мађарска прве стати на немачку страну.⁸²⁴

Турска влада је још пре немачког корака располагала информацијама свог посланика у Софији да Бугарска намерава да откаже војне клаузуле Нејског мировног уговора. Неколико дана касније, то је објавио и атински лист *Врадини*. Како је директор листа у поверењу изјавио југословенском посланику у Грчкој, вест је потекла из италијанског извора. Бугарска влада се одмах оградилa од ових вести и инструисала свог посланика у Атини Шишманова да демантује такве гласине. Он је уверавао да је бугарска влада имала мирољубиве намере према својим суседима, подвлачећи том приликом и војну слабост Бугарске. Према југословенском посланику у Атини, ови кораци бугарског посланика су повољно примљени у грчкој јавности.⁸²⁵ И поред тога, југословенски представници у Бугарској су извештавали да су Бугари вршили појачања својих трупа према грчкој и турској граници.⁸²⁶

Ситуација у Европи се, међутим, и даље компликовала. Како се рат у Етиопији ближио крају, Италија је правила кораке који су имали за циљ да покажу да није одустала од европске политике. На Мусолинијеву иницијативу отпочело је зближење са Немачком, при чему је нудио споразумевање по аустријском питању. Средином марта 1936. Италија је учврстила и свој положај у Албанији склапањем 12 споразума са њеном владом, да би неколико дана касније у Риму био одржан састанак италијанских, мађарских и аустријских представника. Том приликом је дошло до потписивања нових протокола којима су учвршћене везе између земаља Римског споразума.⁸²⁷ Иако званично овим протоколима нису дотицана војна питања, увођење опште војне обавезе у Аустрији 1. априла 1936, навело је југословенску дипломатију на закључак да је Италија дала одрешене руке Аустрији и Мађарској по питању наоружавања. Због једностраног кршења одредаба Сен Жерменског мировног уговора, представници Мале антанте у Бечу су 6. априла заједно уручили аустријској влади идентичне протестне ноте.⁸²⁸

Завођење опште војне обавезе у Аустрији поново је актуелизовало држање Бугарске. На питање Милана Стојадиновића какав став ће турска влада заузети на догађај у Аустрији, Ружди Арас је изјавио југословенском посланику Бранку Лазаревићу да је „ствар решена у Риму“ и да ће Аустрију следити Мађарска и Бугарска. Према Лазаревићу, Араса је једино интересовала Бугарска. У сличном духу је отпочела писање и турска штампа, што је поново навело Лазаревића да закључи да се турски листови нису плашили мађарског и аустријског наоружавања, већ искључиво наоружавања Бугарске.⁸²⁹

Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији Павла Јевтића, ревизионистички корак Аустрије није изазвао изненађење у Бугарској, већ уверење да ће исто учинити и Мађарска. Бугарска штампа је аустријску одлуку правдала као последицу „понижавајућих уговора о миру“. Што се тиче самог држања Бугарске, штампа је била врло резервисана и између редова је указивала да Бугарска неће учинити такав једнострани акт, подвлачећи њену веру у Друштво народа.⁸³⁰ Будући да је и бугарски председник владе Георги Кјосеиванов изјавио да Бугарска „не мисли овог момента ићи путем Аустрије“, Стојадиновић је сматрао довољним да се о Бугарској расправља на мајској седници Савета Балканског споразума у Београду и да није било потребе да се чини корак у Софији.⁸³¹

⁸²⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 144.

⁸²⁵ АЈ, 74–50–68, листови 257–258; АЈ, 370–21–67, лист 209; АЈ, 370–25–74, листови 89, 94, 98.

⁸²⁶ АЈ, 370–25–74, лист 97; Б. Димитријевић, К. Николић, *Бенерал Михаиловић*, 68.

⁸²⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 133; isti, „Италијанска економска пенетрација у Албанију“, 202–207; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, 148–150.

⁸²⁸ АЈ, 370–21–67, листови 206–207; *Извештаји МИП-а*, VII, 183–184.

⁸²⁹ АЈ, 370–21–67, листови 195–196, 198.

⁸³⁰ АЈ, 38–29–73, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 124 од 8. априла 1936; *Извештаји МИП-а*, VII, 192.

⁸³¹ АЈ, 370–21–67, лист 201; *Извештаји МИП-а*, VII, 192. Југословенски посланик у Софији је ипак уложио протест бугарској влади, али по скроз другој основи. Наиме, министар унутрашњих послова Сапов је 9. априла 1936. донео одлуку о пуштању михајловиста Кирила Дрангова и Јордана Чкатрова на слободу, пошто су

Седница Савета Балканског споразума одржана је у Београду од 4. до 6. маја 1936. године. Ружди Арас је 14. априла 1936. преко југословенског посланика у Анкари доставио Стојадиновићу „провизорни“ дневни ред састанка: 1) питања која се односе на Бугарску; 2) војни односи између четири чланице Балканског споразума; 3) међународна ситуација Албаније; 4) погледи Балканског споразума на актуелне међународне промене; 5) евентуална саопштења министара иностраних послова Балканског споразума; 6) питања која се односе на Економски савет Балканског споразума и 7) евентуални предлози министара иностраних послова које би требало унети у дневни ред састанка. Стојадиновић се сложио са Арасовим предлогом. Два дана касније Арас је доставио и извесна потпитања за дискусију на састанку. Једно од њих, на предлог Румуна, било је дискутовање евентуалног бугарског одбацивања војних клаузула Нејском мировног уговора.⁸³²

Током разговора о том проблему, Титулеску је настојао да се реагује као што је било предвиђено у случају Мађарске: да све четири чланице изврше мобилизацију и затворе бугарске границе. Међутим, његов предлог није усвојен, већ је одлучено да се у случају таквог бугарског корака најпре реагује у Друштву народа. Потом се прешло на дискусију о тајном наоружавању Бугарске, што је сматрано вероватним. Закључак по овом питању је био да уколико је то Бугарска чинила, имала је подршку Италије или Немачке и да стога не би требало улазити у рат са њима. Ипак, будући да је постојала могућност уласка у рат, предложено је проучавање могућности мобилизације четири војске против Бугарске, с тим да се свакој страни остави слобода да ради по свом нахођењу.⁸³³

Утврдивши да Бугарска ипак неће поћи путем Немачке и Аустрије, министри иностраних послова су започели дискусију о ставу који би Балкански споразум требало да заузме у случају бугарског захтева за преиспитивањем војних клаузула легалним путем.⁸³⁴ Ово питање је било повезано са турским захтевом за ревизијом статуса мореуза утврђених Лозанском конвенцијом из 1923. године⁸³⁵. После немачког одбацивања војних клаузула Версајског мировног уговора марта 1935, Турска је покренула питање враћања свог суверенитета над мореузима и права њиховог утврђивања, инсистирајући на томе у свакој згодној прилици. Формалан захтев је упутила заинтересованим странама 10. априла 1936, после немачког уласка у Рајнску област, на који су готово све земље дале свој пристанак.⁸³⁶ Незадовољство турским кораком једино је показала Румунија. Њен министар иностраних послова Николае Титулеску је био у толикој мери разгневлен да је био спреман да не дође на предвиђени састанак у Београд.⁸³⁷ Према једној забелешци југословенског МИП-а по овом питању, постојала су два аргумента за такав став: један „чисто румунски“ и један везан за питање ревизионизма. Што се тиче потоњег аргумента, Румуни су сматрали да ће турски корак навести и преостале разоружане државе да пођу истим путем што је повлачило две последице: 1) слабљење антиревизионистичког фронта и 2) избијање из руку аргумената којим су се чланице Мале антанте и Балканског споразума служиле да онемогуће поновно наоружавање Мађарске и Бугарске.⁸³⁸

потписали изјаву да неће ступати ни у какву илегалну акцију. По свему судећи, Кјосеиванов није био упознат са овим кораком Сапова, због чега је изјавио Јуришићу-Штурму да ни по коју цену неће дозволити акцију михајловиста, те да ће поменута двојица бити под најстрожом контролом. Кјосеиванов је потом потврдио своје држање, издавши петнаестодневну забрану излагања македонском листу *Обзор* због писања против Југославије. *Извештаји МИП-а*, VII, 191.

⁸³² АЈ, 370–43–117, листови 382, 387–388.

⁸³³ А. Кузманова, *Балканската политика на Румџнија*, 72.

⁸³⁴ *Исто*, 72–73.

⁸³⁵ Поменутом конвенцијом су утврђене мере које су се односиле на демилитаризацију турско-бугарске и турско-грчке границе у Тракији у дубини од око 30 km и демилитаризацију једне копнене и поморске зоне у пределу Босфора и Дарданела. Док се демилитаризација тракијске границе односила и на Бугарску и Грчку, демилитаризацијом мореуза је била погођена само турска територија. АЈ, 334/ПО–29–75, лист 319.

⁸³⁶ *Исто*, листови 319–323; *Ж. Аврамовски, Балканска антанта*, 243–244.

⁸³⁷ АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива I, Иван Суботић Милану Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 81 од 11. априла 1936.

⁸³⁸ АЈ, 334/ПО–29–75, листови 321–322.

Југославија је одлучила да према турском кораку заузме благонаклоно држање. Према наведеној забелешци, најважнији аргумент који је утицао на такав став југословенског МИП-а био је стратегијског значаја: ремилитаризацијом мореуза чвршће се повезивао азијски и балкански део Турске, што је значило и чвршће повезивање Југославије и Турске у војном погледу.⁸³⁹ Узимајући у обзир опасност која је претила Југославији од стране Италије, као и постојеће сумње у Грчку као савезника, није тешко разумети овакву југословенску одлуку.⁸⁴⁰

Управо је брза грчка сагласност турском захтеву изазвала изненађење код југословенске владе, тим пре што је постојала могућност да онда и Бугарска покрене питање изласка на Егејско море. Тај аргумент је Стојадиновић и искористио да би извршио притисак на Грчку, како би ова проширила своје обавезе у Балканском споразуму. Разговарајући са бугарским послаником у Београду Дечко Карацовим, Стојадиновић је наговестио да би Југославија желела да Бугарска покрене питање територијалног изласка на Егејско море, с тим да војне клаузуле Нејског мировног уговора и даље остану на снази. У истом смислу је деловао и његов помоћник Владислав Мартинац, који је отворено позвао бугарску владу на такав корак.⁸⁴¹

Бугарска се озбиљно заинтересовала за такву понуду, посебно што је подршка по том питању дошла и са пољске и совјетске стране. Располажући таквим подацима, бугарска влада је инструисала свог посланика у Будимпешти Стоила Стоилова да у тамошњем Министарству иностраних послова испита могућност заједничког корака Друштву народа за отказивање војних клаузула Нејског и Тријанонског мировног уговора. Међутим, Мађари нису били заинтересовани за такву акцију, сматрајући да ће такав потез довести до значајних дипломатских компликација. Одређено интересовање по овом питању је показао и бугарски министар војни генерал Христо Луков. Он је крајем априла 1936. предложио Кјосеиванову да се одустане од територијалног изласка на Егејско море, коридора који би било тешко бранити, уместо кога би требало извршити повезивање бугарских и грчких железница на том простору што би било, како од економског, тако и од војног значаја. Бугарски премијер је то одбио.⁸⁴²

Верујући да ће турски успех имати позитивног утицаја и на њену ревизионистичку политику, бугарска влада је, поред првобитног усменог саопштења, и званичним путем обавестила турску владу о свом благонаклоном ставу. Истовремено је забранила својој штампи да пише о наоружавању и изласку на Егејско море како турској влади не би правила потешкоће.⁸⁴³ Анализирајући извештаје свог Посланства у Софији, југословенски МИП је закључио да је постојало неколико разлога због којих је бугарска влада одлучила да без примедби подржи турски предлог: 1) питање утврђивање мореуза је више тангирало велике силе, због чега је решење овог питања зависило од њиховог држања; 2) Бугарска је тежила да нормализује своје односе са осталим суседима као што је то учинила са Југославијом. Због тога није желела да се експонира, у толико пре, што од њеног евентуалног противљења не би ни зависило решење овог питања; 3) ревизионистички корак Турске је одговарао одређеним бугарским ревандикацијама и 4) Бугарска је по питању мореуза једино имала трговинске интересе који би, било да су мореузи утврђени или не, нормално функционисали за време мира, а били прекинати у случају рата запречавањем мореуза.⁸⁴⁴

Због постојане сумње да би Бугарска заиста могла да покрене питање ревизије Нејског мировног уговора, овај проблем је расправљан на београдској седници Сталног савета Балканског споразума. После разматрања неколико предлога, Стални савет је одлучио да у случају захтева за укидањем војних клаузула Бугарска мора испунити следеће услове: 1)

⁸³⁹ Исто, листови 322–323.

⁸⁴⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 244.

⁸⁴¹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 69; Людмил Спасов, „България на Конференцията в Монтрьо през 1936 г.“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1989), 6.

⁸⁴² Л. Спасов, „България на Конференцията в Монтрьо“, 6.

⁸⁴³ Исто; АЈ, 370–3–19, лист 419.

⁸⁴⁴ АЈ, 370–3–19, лист 444.

одрицање од преиспитивања осталих клаузула мировног уговора; 2) да евентуални бугарски захтев за економским изласком на Егејско море не буде праћен захтевом за територијалним излазом; 3) безусловна бугарска сагласност за укидањем демилитаризоване зоне у Тракији у случају таквог грчког или турског захтева; 4) бугарско потписивање лондонске Конвенције о дефиницији нападача из 1933. и њена практична примена у међубалканским односима.⁸⁴⁵

Питање мореуза је било тема разговара између Кјосеиванова и Араса, приликом Арасовог повратка у Анкару 23. маја 1936. године. Дописник ЦПБ-а у Софији Бошко Радовановић се интересовао у бугарском МВРИ да ли је том приликом било речи и о бугарском изласку на Егејско море. Тамо је добио обавештења, за која је сматрао да су „потпуно поуздана“, да Бугарска у том тренутку неће покретати ово питање, јер прво жели да успостави „одличне“ трговинске односе са Грчком. Тек онда ће тражити коридор до Егеја, што је представљало „животно питање Бугарске“.⁸⁴⁶ Међутим, одређени кораци турског министра иностраних послова показују да је ипак било говора о бугарском излазу на Егејско море. Наиме, Арас је почетком јуна изјавио југословенском посланику у Анкари да су постојали „извесни кругови“ који су заступали тезу да се изврши регулација реке Марице и на тај начин учини пловном. Тиме би се омогућио и бугарски излаз на Егеј што није било у супротности са одредбама Нејског мировног уговора. Сличну понуду је потом доставио и грчкој влади, наводећи да је сугестију добио од извесних Бугара који нису били чланови бугарског кабинета. Председник грчке владе Метаксас је изјавио да Грчка на то не може пристати, али да ће предмет доставити стручњацима на разматрање.⁸⁴⁷ О овом проблему се заинтересовала и Велика Британија, чији представници су у том смислу повели разговоре са турским колегама. Узимајући у обзир све агресивније италијанске кораке у Средоземљу, Британци су, посебно по завршетку Конференције у Монтреу јуна-јула 1936, почели да увиђају све значајнији положај Турске, као и важност јединства балканских држава. Због тога је између Турака и Британаца разматрана опција уступања Бугарској коридора ка Егејском мору у замену за њено чланство у Балканском споразуму.⁸⁴⁸

У међувремену, југословенско-бугарски односи су поново почели да се крећу узлазним током. Посебан допринос томе давао је бугарски председник владе Георги Кјосеиванов. Југословенско Посланство у Софији је забележило да Кјосеиванов у својим изјавама током маја 1936. није пропуштао прилику да истакне приврженост Бугарске зближењу са Југославијом. У свом чланку написаном за француски часопис *Europe Nouvelle* Кјосеиванов је истакао „да Бугари и Југословени нису више суседи противстављени један другоме, него два народа блиска по крви и култури, који, испуњени узајамним осећајима поштовања, хоће да живе у миру и пријатељским односима“. Слично је изјавио и представницима бугарске штампе, подвлачећи да постигнути резултати између две земље дају основа за даљи развој међусобног поверења.⁸⁴⁹ Кјосеиванов је по образовању новог кабинета током 7. јула разговарао и са југословенским новинарима о политици своје владе, подвлачећи наставак политике зближења са Југославијом. Колики је значај придавао тој политици, Кјосеиванов је истакао у разговору са дописником ЦПБ-а указујућу му да је у владиној декларацији политика пријатељства са Југославијом подвучена у другој тачки: „Југославија је издвојена од свих држава. Она није ни суседна, ни пријатељска држава. Она

⁸⁴⁵ А. Кузманова, *Балканската политика на Румџнија*, 72–73.

⁸⁴⁶ АЈ, 38–29–73, дописник ЦПБ-а у Софији Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 464 од 24. маја 1936; „На повратку из Женева јуче је кроз Београд пропутовао турски министар спољних послова г. др. Арас“, *Политика*, 24. мај 1936, 3.

⁸⁴⁷ АЈ, 370–25–74, листови 103–105.

⁸⁴⁸ Опширније у: Rumen Karaganev, „The Foreign Office and the Bulgarian Outlet on the Aegean Sea – the Expiration of 1936“, *Bulgarian Historical Review*, № 3–4, (1999), 75–86.

⁸⁴⁹ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 497 од 1. јуна 1936; *Извештају МИП-а*, VII, 243, 298; Ж. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 238.

је ван свих. [...] Политика зближења и пријатељства између Југославије и Бугарске толико је узела маха, да је више нико не може да омете“.⁸⁵⁰

Пар дана касније, Кјосеиванов се, очекујући своју ћерку из Париза, у Драгоману фотографисао са југословенском фудбалском репрезентацијом, која је била на путу за Цариград.⁸⁵¹ Готово истовремено, у Бугарској је боравио директор листа *Време* Љуба Поповић, који је разговарао са краљем Борисом, Кјосеивановим и Стојчом Мошановим, при чему је такође подвучена потреба међусобног зближења,⁸⁵² док су и други политичари сличне изјаве дали чехословачким новинарима.⁸⁵³

Југословенско-бугарско зближење се показало и током међународних конференција. Тако су током Конференције о статусу мореуза у Монтреу, одржане током јуна и јула 1936, Стојадиновић и Кјосеиванов инструкисали своје делегате да наступају споразумно, што је било примећено током заседања.⁸⁵⁴ Разговарајући са југословенским послаником Момчилом Јуришићем-Штурмом о Конференцији, Кјосеиванов је изразио захвалност за „искрену и збиља пријатељску сарадњу“ двеју делегација.⁸⁵⁵ Тесна сарадња између југословенских и бугарских делегата забележена је и на Јеврејском светском конгресу у Женеви августа 1936. године.⁸⁵⁶

Велики значај за развој културних веза имала је узајамна посета београдског и софијског Народног позоришта током лета 1936. године. Догађаји су са доста пажње пропраћени у југословенској и бугарској штампи, да би се затим претворили у манифестације југословенско-бугарског пријатељства.⁸⁵⁷ Поводом рођендана краља Петра II, 6. септембра, у софијској катедрали Св. недеље је одржано благодарење којем су, поред југословенског посланика и особља Посланства, присуствовали и изасланик бугарског Двора, цела бугарска влада и већи број бивших министара, политичара и пријатеља Југославије. Заузимањем новог дописника ЦПБ-а у Софији Бошка Радовановића, овом догађају је дат широк публицитет у бугарској штампи. Током истог месеца, Југославију је посетила делегација Бугарске православне цркве на челу са митрополитом Стефаном, која је била веома срдечно примљена. У питању је била узвратна посета на боравак представника Српске православне цркве у Бугарској 1933, која је до тада три пута одлагана јер југословенска влада није дозвољавала посету Македонији. Овај пут је то дозволила, те је по први пут после рата у Охриду и Битољу одржана молитва бугарском краљевском пару.⁸⁵⁸ Септембра 1936. у просторијама Бугарско-југословенског удружења у Софији одржан је

---

⁸⁵⁰ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 603 од 7. јула 1936; „Г. Др. Кјосеиванов говори дописнику „Политике“ о намерама своје владе“, *Политика*, 8. јул 1936, 2; „Уложиће се све часне и лојалне снаге да народ на сасвим слободним изборима каже своју реч“ - рекао је г. Кјосеиванов јуче дописнику „Времена“, *Време*, 8. јул 1936, 3.

⁸⁵¹ „Претседник бугарске владе фотографише се у Драгоману са нашом фудбалском репрезентацијом“, *Време*, 11. јул 1936, 6.

⁸⁵² „Краљ Борис говори „Времену“. „Да преврнемо нов лист историје наших народа“ - казао је Краљ Борис“, *Време*, 28. јун 1936, 1; „Изјава бившег министра г. Стојча Мошанова“, *Време*, 4. јул 1936, 2; „Претседник бугарске владе г. Кјосеиванов каже да нико нема права на монопол пријатељства са Југославијом“, *Време*, 8. јул 1936, 1.

⁸⁵³ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 239.

⁸⁵⁴ АЈ, 159–52, досије 4, Милан Стојадиновић Ивану Суботићу Стр. Пов. Бр. 2035 од 14. јула 1936; Иван Суботић лично Милану Стојадиновићу Пов. Бр. 98 и Пов. Бр. 101 од 15. јула 1936; ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, лист 287.

⁸⁵⁵ АЈ, 370–26–76, лист 461.

⁸⁵⁶ АЈ, 159–27, досије 11, Иван Суботић МИП-у Пов. Бр. 1065 од 15. августа 1936.

⁸⁵⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 238; 3. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 17–18. Дописник ЦПБ-а у Софији Бошко Радовановић је такође извештавао да је гостовање београдских глумаца представљао успех по питању манифестовања међусобног пријатељства и братства. „На банкетима, на ручковима и вечерама наши глумци су се заиста држали сјајно. Говорили су добро, братски и још боље пили“. Са друге стране, имао је више примедби на квалитет представа и избор репертоара, што је било примећено и код бугарске публике. АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 598 од 4. јула 1936.

⁸⁵⁸ АЈ, 38–31–76, шестомесечни извештај дописника ЦПБ-а у Софији Бр. 834 од 15. децембра 1936; *Извештаји МИП-а*, VII, 450; *Britanci*, II, 419; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 239.

састанак свих југоловенско-бугарских друштава у Бугарској на коме је донета одлука о оснивању Савеза бугарско-југословенских друштава.⁸⁵⁹

Истовремено, обе земље су тежиле да догађаји који су могли да наруше процес зближења не доспеју у јавност. Тако хапшење истакнутог члана ВЗРО Асена Николова 28. јуна 1936. од стране жандарма и локалне милиције у околини Цариброда није нигде објављено.⁸⁶⁰ Ипак, страх од могућих атентата, нагнао је југословенске власти да бугарским Јунацима откажу раније организоване посете Скопљу и Бледу. Због тога су у знак протеста Јунаци отказали масован долазак на соколски слет у Суботицу, упућујући свега тројицу представника. Иако је британски посланик у Београду извештавао да југословенска штампа није писала о томе, београдске новине су донеле вест о недоласку Јунака, али нису навеле разлог. Цензура у Бугарској је такође забранила објављивање коминикеа Јунака по том питању.⁸⁶¹ Публицитет није дат ни ревизионистичком раду бугарских делегата на Светском омладинском Конгресу за мир у Женеви августа-септембра 1936. године.⁸⁶² Са своје стране, бугарска влада је крајем септембра 1936. предузела кораке да се одложи најављени долазак бранилаца марсељских атентатора Жоржа Дебона у Софију.⁸⁶³

Озбиљан дипломатски инцидент између две земље могло је да изазове хапшење Сретена Крстића у Софији 7. јула 1936. године. Родом из Пирота, Крстић се по завршетку Првог светског рата преселио у Софију, где је захваљујући трговини постао „више-струки милионар“. Захваљујући стеченом угледу, 1933. је изабран и за председника југословенске колоније у Софије. За време Крстићевог одсуства из бугарске престонице, његова супруга је пријавила радника њихове радње Васила Гонгелова полицији за крађу 412.000 лева. Полиција је успела да ухапси Гонгелова, који је, међутим, открио да је Крстић водио двоструко рачуноводство, што је довело до претреса његовог стана и канцеларије. Том приликом су пронађене трговачке књиге из којих се видело да је Крстић током дужег временског периода шверцовао из Бугарске у Југославију велике количине девиза и злата. То је вршио користећи курире⁸⁶⁴ југословенског Посланства. Страхујући да би ова афера могла допринети открићу и других малверзација југословенског представништва, насталих пре доласка новог посланика Јуришића-Штурма, војни изасланик пуковник Јован Соколовић⁸⁶⁵ је сматрао да би требало учинити све како афера не би окрњила углед бивших дипломатских чиновника у Софији.⁸⁶⁶

⁸⁵⁹ *Извештаји МИП-а*, VII, 451.

⁸⁶⁰ Николов је на саслушању изјавио да је са још двојицом сарадника одлучио да се пребаци у Југославију. Њих двојица су потом ухапшена од бугарске полиције, док је он сам прешао границу. Због организованих потера против њега, вратио се у Бугарску, да би се затим поново пребацио у Југославију. Изјавио је да му циљ није био извршење терористичких напада, већ рад на терену и придобијање људи. Командир Пиротске жандармеријске чете није у то веровао, сматрајући да је упад у Југославију био повезан са предстојећим соколским слетом у Суботици и подизањем споменика краљу Александру у Нишкој бањи. Бугарска полиција је такође располагала подацима о његовом хапшењу, добијених од „тајног сарадника бр. 18“, који је одржавао контакт са новим југословенским војним изаслаником пуковником Јованом Соколовићем. Према извештају тог сарадника, пуковник Соколовић је такође сматрао да Николовљев прелаз у Југославију није начињен на своју руку већ од организације ВЗРО. Будући да је Николов још 1931. осуђен на смртну казну, она је извршена у београдском затвору 16. марта 1937. године. ВА, П-17, к. 95в, ф. 3, д. 6, листови 2–7; Р. Евтимов, *н. д.*, 194–196.

⁸⁶¹ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 587 од 1. јула 1936; *Britanci*, II, 419; „Бугарски „Јунаци“ неће учествовати на соколском слету у Суботици“, *Правда*, 27. јун 1936, 13.

⁸⁶² АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива III, отправник послова Сталне делегације при Друштву народа МИП-у Стр. Пов. Бр. 212 од 6. септембра 1936; *Извештаји МИП-а*, VII, 451.

⁸⁶³ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 238–239.

⁸⁶⁴ Опширније о југословенској дипломатској курирској служби у: Срђан Мићић, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2014), 96–111.

⁸⁶⁵ Пуковник Јован Соколовић је преузео дужност војног изасланика у Софији од пуковника Драгољуба Михаиловића 23. априла 1936. године. ВА, ДПП, к. 1034, досије 389.

⁸⁶⁶ АЈ, 38–29–73, телеграм Бошка Радовановића ЦПБ-у од 7. јула 1936; ВА, П-17, к. 94, ф. 6, д. 2; „Сретен Крстић, наш поданик, ухапшен у Софији под сумњом да је оштетио бугарску државу са више милиона лева“, *Време*, 10. јул 1936, 3; Срђан Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2015), 100–101. Неколико месеци касније, Сретен Крстић је пуштен условно из затвора уз кауцију од 3 милиона лева, а његова супруга уз кауцију од милион лева. То је

Потом је свега месец дана касније управо пуковник Соколовић био виновник новог инцидента. Наиме, југословенски војни изасланик је почетком августа 1936, уз дозволу бугарског Министарства војног, предузео обилазак гарнизона у северној и јужној Бугарској. Приликом боравка у Војном клубу у Плевену, Соколовић је изјавио да је он, као и други војни изасланици, био до детаља упознат са организацијом и дислокацијом бугарске војске „боље и од самих бугарских официра“, те да се у југословенском Посланству са великом прецизношћу воде два досијеа: један за све македонске емигранте у Бугарској, а други за организацију и дислокацију бугарске војске. Међутим, знатно озбиљније су биле његове следеће речи. Говорећи да је жеља Југославије била да на власт у Бугарској дође једна народна власт која би омогућила зближење две земље, Соколовић је исказао потребу стварања интегралне Југославије. С тим у вези, изјавио је заменику команданта плевенског гарнизона да Југославија нема краља, те да се, уколико га не буде имала ни Бугарска, отвара могућност образовања једне југословенске републике од Триглава до Црног мора. Додао је да су у Бугарској постојали услови за то, на којима је радио Кимон Георгијев, па чак да је и Кјосеиванов био спреман да прихвати ту идеју, али да је био онемогућен. Истакао је да би требало пожурити са образовањем јединствене државе, јер су сви њихови суседи асимилovali југословенске и бугарске мањине, док су са друге стране њиховим мањинама загарантоване највеће слободе. На крају је истакао да је Југославија без икакве сентименталности асимиловала бугарски елемент у Македонији са изузетком Криве Паланке, Пехчева, Берова, Струмице и Западних покрајина, које ће бити уступљене Бугарској. Достављајући ове податке бугарском председнику владе, министар војни генерал Луков је оценио да је пуковник Соколовић недопустиво прекорачио овлашћења војног изасланика, следећи „злочиначки циљ да подстакне мисли усмерене против државне независности и народног јединства“. Због тога је сматрао да је његов даљи останак у Бугарској неприхватљив, замоливши Кјосеиванова да предузме потребне кораке за његов опозив.⁸⁶⁷ По свему судећи, бугарски председник владе није интервенисао по овом питању, будући да је пуковник Соколовић остао на положају војног изасланика до краја новембра 1938. године.⁸⁶⁸

Сви наведени кораци ка југословенско-бугарском зближењу, интензивирани од пролећа 1936, имали су за циљ да „утабају стазу“ за постизање једног конкретног споразума између две земље. На остварењу тог плана, из сопствених интереса, свесрдно је радила Немачка. Она је на тај начин желела да придобије Југославију, чиме би дошло до слабљења или потпуног урушавања Мале антанте и Балканског споразума. То би потом довело до слабљења француског утицаја и везивања ових земаља за Немачку, што је требало обезбедити економским продором. Тежње ка зближењу са Немачком показивале су и југословенска и бугарска влада. Увиђајући неспремност западних сила да бране постојећи *status quo* после италијанско-етиопског рата и ремилитаризације Рајнске области, југословенски владајући кругови су отпочели одвајање од њих и чвршће повезивање са Немачком. На такву њихову одлуку посебно су утицали покушаји већег ангажовања Совјетског Савеза у систему колективне безбедности, што кнез Павле и Милан Стојадиновић никако нису подржавали.⁸⁶⁹ Крајем 1935. и почетком 1936. интензивирана је и немачко-бугарска сарадња. Пратећи развој ситуације у Европи, Бугарска је увидела да је своје територијалне ревандикације једино могла да оствари ослањањем на Немачку. Због тога је краљ Борис већ јануара 1936. затражио преко немачког посланика у Софији наоружавање бугарске војске немачким ратним материјалом, што је месец дана касније поновио и бугарски министар војни. Истовремено, предузети су и конкретнији кораци за зближењем са Југославијом, чиме је Бугарска требало да добије одрешене руке према другим државама.⁸⁷⁰

учињено на интервенцију неколико софијских и једног београдског адвоката, који су успели да снизе кауцију са првобитних 13 милиона лева. ВА, П-17, к. 94, ф. 6, д. 3.

⁸⁶⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 163–164.

⁸⁶⁸ *Прилог бр. 30 СВЛ за 1938. годину*, 343.

⁸⁶⁹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 243–245, 251–252.

⁸⁷⁰ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Prvi deo 1933–1936*, Beograd, 1982, 272–274.

Бугарски председник владе Георги Кјосеиванов је убрзо по доласку Момчила Јуришића-Штурма у Софију отпочео да води са њим поверљиве разговоре, који су представљали припрему за изношење директне понуде. Сличан задатак је имао и нови бугарски посланик у Београду Дечко Карацов. Међутим, његов задатак је био унеколико тежи. Карађорђевићи су током пролећа и лета боравили на Бледу, где се пребацивао и београдски дипломатски кор, док Карацов није могао да финансира боравак у Словенији. Због тога је морао да остане у Београду и разговара са Стојадиновићем када се и он налазио у југословенској престоници.⁸⁷¹ Са своје стране је деловао и краљ Борис. У поменутом разговору са директором *Времена* Љубом Поповићем, објављеном на насловници видовданског броја листа, бугарски суверен је изразио задовољство што је кнез Павле наставио политику краља Александра, закључујући да је време да се „преврне лист историје“. Према Поповићу значење ових речи је било следеће: „неминовна потреба заједничке сарадње чији крајњи облик још не може да буде кристалисан, али који нужно мора да се изрази у истоветности будуће судбине свих Јужних Словена“.⁸⁷²

За зближење Југославије и Бугарске изјашњавао се и Александар Цанков као и припадници његовог Народно-социјалног покрета. Иако је по оснивању овај покрет био под утицајем италијанског фашизма, доласком Адолфа Хитлера на власт у Немачкој 1933. окренуо се националсоцијализму. У наредном периоду, припадници овог покрета су остварили контакте са немачким Посланством у Софији, али и са Немцима из Рајха. Том приликом су се изјашњавали за сарадњу са краљем Борисом и политику зближења са Југославијом, коју је Немачка подржавала. Увидевши да ће своје аспирације моћи да оствари једино уз помоћ Немачке, бугарски суверен се јануара 1936. пред немачким послаником у Софији повољно изразио о Цанковљевом покрету и његовом значају за бугарско-немачку сарадњу.⁸⁷³

Остваривши на тај начин извесну подршку краља Бориса и користећи несређену политичку ситуацију у земљи, цанковисти су развили своју активност како би могли доћи на власт, окупљајући око себе десничарске елементе. Донекле су у томе имали успеха. Почетком јула 1936. извршена је реконструкција владе Георгија Кјосеиванова, при чему су министарске позиције добила двојица Цанковљевих представника: Димитар Мишјаков и Тодор Кожухаров. Међутим, у кабинету су одмах почеле несугласице, јер су њих двојица покушали владу да покажу као политичку, у којој су они уживали краљево поверење. Истовремено, Цанков је у јавности отворено иступао са „чисто хитлеровским паролама“. Што се тиче спољнополитичког програма, између осталог се изјаснио за мир са суседима и пријатељство са Југославијом „али часно, и поштено, под условом две државе, два народа, две културе“.⁸⁷⁴

Припадници Народно-социјалног покрета су тежили да жељу за зближењем покажу и југословенским представницима. Два дана пре него што је постао министар, Тодор Кожухаров је разговарао са дописником ЦПБ-а у Софији Бошком Радовановићем. Изјавио му је да би евентуална влада Александра Цанкова била пријатељски настројена према Југославији, иако је знао да на то не би било повољно гледано у Београду, додавши да ће таква бити свака наредна влада у Бугарској. Како би доказао своје тврдње, Кожухаров је уверавао свог саговорника да је за Народно-социјални покрет питање Македоније, Македонаца и ВМРО било решено. Будући да на тај начин више није било никаквих препрека за зближењем две земље, тврдио је да ће „кад дођемо на власт“ склопити војни и политички савез са Југославијом. Подвлачећи да од Цанкова „нема већег пријатеља

⁸⁷¹ S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 222.

⁸⁷² „Краљ Борис говори „Времену“. „Да преврнемо нов лист историје наших народа“ - казао је Краљ Борис“, *Време*, 28. јун 1936, 1. Овај разговор је завредео пажњу и иностраних дипломата. ДАРСМ, М-3483/1-307, Legazione di sua Maesta il Re d'Italia in Belgrado a Ministero degli Affari Esteri № 2991/1128 li 30 Giugno 1936/XIV; *Britanci*, II, 417.

⁸⁷³ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistične Evrope. Prvi deo 1933-1936*, 264-265, 267-268, 272.

⁸⁷⁴ *Извештају МИП-а*, VII, 189, 349-350

зближења Бугарске и Југославије“, Кожухров је инсистирао на неопходности разуверавања политичара и јавних радника у Југославији који су мислили обратно, сматрајући да су за то криви бугарски емигранти и извештавање дописника листа *Политика* из Софије Косте Крајшумовића.⁸⁷⁵ Убрзо по реконструкцији кабинета, Радовановић је водио готово идентичан разговор и са Александром Цанковим, који је једино додао да Бугарска више никада неће ратовати због Македоније, те да су њене аспирације упућене ка Тракији, што је „најприродније“.⁸⁷⁶

И поред оваквих уверавања, Југославија није променила своје мишљење о Цанкову и његовом покрету. Југословенска штампа је наставила да пише о несугласицама у влади и сукобу на релацији Кјосеиванов - Цанков, што је изазвало реакцију Кожухарова. Он је 22. јула 1936. скренуо пажњу дописнику ЦПБ-а да је београдска штампа нетачно приказивала догађаје у Бугарској. Због тога је реаговао и посланик Јуришић-Штурм инструктујући Радовановића да саопшти Пресбируу да југословенски листови не доносе вести о нестабилности бугарске владе. Јуришић је том приликом подвукао да тренутна влада Кјосеиванова највише одговара југословенским интересима и да, докле год буде тако, не треба дозволити писање штампе у том смислу.⁸⁷⁷ Ипак, штампа је наставила да пише негативно о Цанкову.⁸⁷⁸

Ни југословенски званични кругови нису променили своје мишљење. Разговарајући 1. септембра 1936. са бугарским отправником послова у Београду Христом Шишмановим, начелник Политичког одељења МИП-а Иво Андрић није крио бојазан од непожељних политичких промена у Бугарској, које би могле да утичу на односе две земље. На коментар Шишманова да су упитању биле унутрашње ствари Бугарске, Андрић је одговорио да је то истина, али да званични кругови имају одређена страховања. Као прво, образовање једног фашистичког режима у Бугарској, који не би био добро примљен ни од званичника ни од стране јавности. Андрић је објаснио да Југославија постепено излази из диктатуре и враћа се нормалном политичком животу, због чега не би благонаклоно гледала на један фашистички режим код своје сусетке. Друга околност од које је страховала југословенска влада било је успостављање режима који би толерисао ВМРО и омогућио јој да обнови своје деловање. На крају је Андрић подвукао да Југославија јесте за споразумевање са Бугарском, као и народи две земље, али је упозорио да би остварење неке од наведене две околности утицало на успоравање процеса зближења.⁸⁷⁹

Страховања поводом успостављања ауторитарног режима у Бугарској нису била без основа. Наиме, бугарски суверен је током јула и августа 1936. имао састанке са званичницима у Риму и Берлину, где му је сугерисано да на власт доведе Александра Цанкова.⁸⁸⁰ Приликом повратка у Софију, бугарски краљ се задржао 4. септембра 1936. на Бледу као гост кнеза Павла, где је имао састанак и са председником владе Миланом Стојадиновићем.⁸⁸¹ Према извештају британског отправника послова у Београду Џона Балфура, кнез Павле и Стојадиновић су му, на пријему поводом рођендана краља Петра II, изразили своју разочараност презиром којим је Борис говорио о Кјосеиванову. Бугарски краљ је сматрао да Кјосеиванов није права особа за сређивање унутрашње ситуације, наговештавајући да би га радовало да Цанков дође на чело владе. Према Балфуру, кнез и Стојадиновић нису на то благонаклоно гледали, будући да се време када је Цанков био на

⁸⁷⁵ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 594 од 2. јула 1936.

⁸⁷⁶ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 602 од 7. јула 1936. Истог дана, Цанков је разговарао и са дописником листа *Време*. „Изјава г. Цанкова „Времену“, *Време*, 8. јул 1936, 3.

⁸⁷⁷ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 625 и 630 од 22. јула 1936.

⁸⁷⁸ Погледати чланак Косте Крајшумовића „Спољна политика г. Александра Цанкова или: шта је Провиђење досудило бугарском „фирери“, *Политика*, 16. август 1936, 2.

⁸⁷⁹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 165–166.

⁸⁸⁰ *Извештаји МИП-а*, VII, 353, 396; D. Лукаш, *Treći Rajh i zemlje jugoslovske Evrope. Prvi deo 193–1936*, 274; Л. Ђорданов Спасов, *България и СССР*, 294.

⁸⁸¹ „Бугарски краљ Борис гост Њ. Кр. Вис. Кнеза Намесника Павла“, *Време*, 5. септембар 1936, 1; „Бугарски Краљ Борис код Њ. В. Кнеза-Намесника“, *Политика*, 5. септембар 1936, 4.

власти везивало „за најмрачнији период македонског тероризма“. Поред тога на Цанкова се у Београду гледало као на личност која је тежила успостављању „ултранационалистичког режима“ нацистичког типа.⁸⁸²

У закључку свог извештаја Балфур је навео да ни кнез Павле ни Стојадиновић нису били импресионирани ласкањем бугарског краља. Обојица су били уверени да његова тежња за зближњем није била последица искрених жеља за успостављањем трајних пријатељских односа већ опортунизма.⁸⁸³ О ласкању краља Бориса током тог сусрета оставио је сведочанство и Милан Стојадиновић: „Он је са мном говорио умиљатим, срдчним тоном, као неко ко жели да ми се искрено приближи, да ступи са мном у пријатељство и задобије ме да верујем у његове добре намере према Југославији“. Ипак, за разлику од Балфура, Стојадиновић наводи да је краљ Борис „код мене нашао врло повољан терен у том правцу“, будући да је успостављање пријатељских односа са Бугарском представљало основу његове спољне политике.⁸⁸⁴

У сваком случају, приликом посете краља Бориса Бледу, први пут је разматрана идеја о склапању једног пакта о пријатељству између две земље,⁸⁸⁵ да би наредни лични контакти бугарских и југословенских званичника довели до конкретнијих разговора по том питању. Крајем септембра и почетком октобра 1936. бугарски председник владе Георги Кјосеиванов је боравио у Женеви где је учествовао на заседању Друштва народа. Ту је имао прилику да разговара са југословенским делегатима Божидаром Пурићем и Иваном Суботићем.⁸⁸⁶ Са Пурићем је уговорио и термин доласка у Београд, где се, при повратку у Софију, задржао 12. октобра⁸⁸⁷. Ту је имао сусрете са кнезом Павлом и Стојадиновићем на којима је понудио склапање пакта о пријатељству, са чиме су се њих двојица сложили⁸⁸⁸. По повратку у Бугарску, Кјосеиванов је изјавио новинарима да су Стојадиновић и он констатовали „потпуно једнака схватања и бригу да се сачува и учврсти мир на Балкану“.⁸⁸⁹ Стојадиновић

⁸⁸² *Цар Борис III*, II, № 32, 69.

⁸⁸³ *Исто*.

⁸⁸⁴ M. Stojadinović, *n. d.*, 441.

⁸⁸⁵ *Britanci*, II, 417; *Цар Борис III*, II, № 28, 59–60.

⁸⁸⁶ „Састанак Пурић - Кјосеиванов“, *Време*, 25. септембар 1936, 1; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 207. Кјосеиванов је том приликом изјавио Пурићу да је он увек био против уласка Цанковљевих представника у владу, али да је краљ Борис то захтевао, па чак и наредио, када је овај то хтео да осујети. У својим настојањима за образовањем владе, Цанков је нудио Кјосеиванову положај министра иностраних послова, и то нарочито због Југославије, што је овај одбио. Са Кјосеивановом је разговарао и турски министар иностраних послова Ружди Арас, саветујући га да изврши реконструкцију владе, обећавајући подршку Турске и Југославије када се буде одлучио за одржавање избора. Арас је потом преко Пурића замолио Стојадиновића да исто обећање понови бугарском премијеру по његовом доласку у Београд. Сматрао је да Кјосеиванова треба подржати „јер он значи пасивност, док би Цанков представљао акцију“. АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива IV, Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 229 од 27. септембра 1936.

⁸⁸⁷ Иако је његов долазак у Београд заказан за 12. октобар, бугарски посланик у Београду је 6. октобра саопштио Стојадиновићу да Кјосеиванов намерава доћи 8. октобра ујутру, са чиме се Стојадиновић сагласио. Међутим, Кјосеиванов је са закашњењем примио телеграм Карацова, због чега није могао кренути на време. Према речима Ивана Суботића био је веома ражалашћен таквим развојем догађаја. Колики је значај бугарски премијер придавао сусрету са кнезом Павлом и Стојадиновићем види се из тога што је изјавио Суботићу да би, да није било лоше време, покушао да узме авион за Београд, као и чињенице да је био спреман доћи кад год то одговара Стојадиновићу („вољан је и два три дана овде причекати“). Том приликом је дискретно нагласио да не би желео да се сретне у Београду са румунским и турским министром иностраних послова, који су се такође задржавали у Београду при повратку из Женеви. После договора са кнезом Павлом, Стојадиновић је јавио да Кјосеиванов може бити у Београду 12. октобра ујутру. АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива IV, Стојадиновић Суботићу Стр. Пов. Бр. 2789 од 6. октобра 1936; Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 262 од 7. октобра 1936; Стојадиновић Суботићу Стр. Пов. Бр. 2794 од 8. октобра 1936; Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 263 од 9. октобра 1936.

⁸⁸⁸ Пре поласка за Софију, Стојадиновић је организовао интимну вечеру у част Кјосеиванова којој су присуствовали и председник Народне скупштине Стеван Ђирић, министар трговине и индустрије Милан Врбанић, министар финансија Душан Летица и неколико сенатора и народних посланика. „Вечера код председника владе“, *Политика*, 13. октобар 1936, 3.

⁸⁸⁹ АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива IV, Суботић лично Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 229 од 27. септембра 1936; Стојадиновић лично за Пурића Стр. Пов. Бр. 2731 од 29. септембра 1936; Суботић лично

је потом крајем октобра отпутовао у службену посету Турској. Приликом уласка у Бугарску 26. октобра, у Драгоману⁸⁹⁰ га је сачекао Кјосеиванов са којим је раговарао у возу до Софије. На предлог бугарског премијера, Стојадиновић је одлучио да се при повратку из Турске задржи један дан у Бугарској како би се видео са краљем Борисом. Састанак је одржан 3. новембра 1936. у краљевом дворцу Кричим близу Пловдива, где је дошао и Кјосеиванов. Иако је Стојадиновић својим циркуларом из Цариграда писао да је у питању била обична посета (*visite de politesse*) „од које не треба очекивати никакве сензације“, овим сусретом је постигнут коначан договор о потписивању Пакта вечитог пријатељства између две земље. Том приликом је Стојадиновић уверавао бугарског суверена да се Београд неће противити „да Вашу војску наоружате, да Ваш престо и Вашу државу ојачате“, чиме је хтео да покаже да није заступао идеју интегралне Југославије.⁸⁹¹

У својој изјави за штампу, Стојадиновић је поновио да југословенско-бугарски односи никада нису били бољи, наговештавајући нове моменте „у погледу балканске сарадње“⁸⁹². Ова изјава југословенског премијера је са великим интересовањем пропраћена у јавности. Већ 9. новембра, бугарски председник владе Кјосеиванов је дописнику агенције „Авала“ дао изјаву о југословенско-бугарским односима, која је довођена у везу са Стојадиновићевом изјавом. У месечном извештају југословенског МИП-а за новембар 1936. посебно су истакнуте речи: „између наше две братске земље не постоје више никаква нерешена питања. Сада је само реч – завршио је г. Кјосеиванов – да тој политици зближења дамо један конкретан садржај“.⁸⁹³ Историчар Живко Аврамовски закључује да је југословенски МИП ове речи бугарског премијера разумео као одустајање од територијалних аспирација према Југославији.⁸⁹⁴

Увидевши у ком правцу се крећу југословенско-бугарски односи, Београд је, приликом свог пута у Берлин, 23. новембра 1936. посетио и Александар Цанков. Том приликом је био примљен од стране Милана Стојадиновића. Највећи део разговора се односио на југословенско-бугарске односе. Судећи према сопственим мемоарима, Цанков је настојао да докаже свом саговорнику да је признавање постојања бугарских мањина у Македонији и у југословенском интересу, јер би то веома повољно одјекнуло у Бугарској. Са друге стране, није се бунио са њиховом асимилацијом, сугеришући „спорији процес“. Цанков се негативно изјаснио и по питању интегралне Југославије, на шта га је Стојадиновић уверио да ни он то није желео. На Стојадиновићево питање због чега није желео да подржи Кјосеиванова, одговорио је да је то немогуће, јер је Кјосеиванов био само дипломатски

Стојадиновићу Стр. Пов. Бр. 260 од 5. октобра 1936; „По повратку у Софију г. Кјосеиванов истиче срдачан пријем на који је наишао у Београду“, *Политика*, 14. октобар 1936, 5; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 240; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 207–208; S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 222.

⁸⁹⁰ Окупљеним новинарима у Драгоману Стојадиновић је изјавио да односи са Бугарском „никада нису били тако добри као откада је г. Кјосеиванов председник владе у Бугарској“. „Претседник бугарске владе г. Кјосеиванов конферисао са г. др. Стојадиновићем у воу од Цариброда до Софије“, *Политика*, 27. октобар 1936.

⁸⁹¹ АЈ, 411–1–3, лист 720; М. Stojadinović, *n. d.*, 414, 441, 444–445; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 240; S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 223.

⁸⁹² Према историчару Бојану Симићу, ова посета југословенског премијера је означила и промену извештавања бугарске штампе о његовој личности и југословенској влади. Тако је провладин лист *Днес* Стојадиновића називао следећим епитетима: „један од најобразованијих умова Југославије“, „највећи пријатељ Бугарске“, „најдражи гост Бугарске“, „симбол зближења“ Југославије и Бугарске итд. Стојадиновића је од тог тренутка, како наводи Симић, бугарска провладина штампа посматрала као гаранта добрих односа између две земље и потенцијалну подршку у случају територијалних ревандикација према Грчкој и Румунији. Bojan Simić, “The greatest friend of Bulgaria“ – Milan Stojadinović in the bulgarian newspaper *Dnes*“, *Токови историје*, бр. 3, (2014), 105.

⁸⁹³ АЈ, Збирка Војислава Јовановића – Марамбоа (335), фасцикла 98, јединица описа 8, Преглед спољне политике Краљевине Југославије од 1918 године до 1935 године, стр. 66–67; *Извештају МИП-а*, VII, 561; „Изјава г. др. Стојадиновића бугарској штампи“, *Политика*, 4. новембар 1936, 3; „Бугарско-југословенски пријатељски односи“, *Политика*, 10. новембар 1936, 2.

⁸⁹⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 240.

чиновник. Поводом ових разговора, Стојадиновић је једино известио кнеза Павла да га је Цанков уверавао у своју оданост идеји југословенско-бугарског споразума.⁸⁹⁵

Свега пар дана по Цанковљевом одласку, Кјосеиванов је југословенском посланику у Софији Момчилу Јуришићу-Штурму уручио писмо⁸⁹⁶ и у име бугарске владе званично предложио закључење Пакта о пријатељству између две земље, који је требало да садржи само један члан: „Постојаће ненарушив мир и искрено и вечито пријатељство између Краљевине Југославије и Царства Бугарске“. Истим писмом, бугарска влада је подвукла: 1) да би Пакт представљао „драгоцен“ прилог миру на Балкану; 2) да такав Пакт о пријатељству већ постоји између Бугарске и Турске и 3) да је бугарска влада расположена да понуди закључење истог таквог Пакта и Румунији и Грчкој, чим би између њих била уређена постојећа нерешена питања.⁸⁹⁷

Југославија је још раније одлучила да прихвати бугарски предлог. Кнез Павле је 15. октобра 1936, свега три дана по задржавању Кјосеиванова у Београду, у строгом поверењу саопштио британском посланику Кембелу да ће Југославија у скоријој будућности склопити са Бугарском Пакт о пријатељству. Кнез је изјавио да закључење таквог споразума одговара жељама већине становника Југославије, сматрајући да ће у најмањем случају допринети политици мира. Истовремено је сматрао да је споразум прихватљив и за британску владу, која се увек трудила да унапреди односе Бугарске са суседима.⁸⁹⁸ Са Кембелом је 16. децембра 1936. разговарао и Милан Стојадиновић. Он је британском посланику изјавио да је закључењем Пакта са Бугарском намеравао да коначно реши македонско питање, чиме би и евентуални бугарски захтеви за исправком границе постали беспредметни. Истовремено, тиме би се Југославија осигурала са истока у случају италијанске окупације Албаније, а уједно би то био и први корак ка консолидацији Балкана.⁸⁹⁹

За ову своју одлуку, Југославија је морала да придобије и своје савезнике из Мале антанте и Балканског споразума, што је у одређеним моментима било веома тешко. Подршку Турске Стојадиновић је обезбедио током своје посете овој земљи крајем октобра 1936, док је позитиван одговор добио и од Чехословачке. Разумљиво, највеће неповерење су исказале Румунија и Грчка, заузевши „отворено негативан став према бугарском предлогу“. На промену таквог држања није утицала ни Стојадиновићева спремност да писмено потврди пуну важност Балканског споразума. Грчка и румунска влада су свој пристанак за југословенско-бугарски пакт условиле истовременим регулисањем спорних питања са Бугарском. На придобијање ове две земље укључио се и турски министар иностраних

⁸⁹⁵ АЈ, 797, ролна 12, снимак 624; *Извештаји МИП-а*, VII, 561–562; А. Цанков, *н. д.*, 461–464; „Вођ бугарских националиста г. А. Цанков задржао се јуче у Београду“, *Политика*, 24. новембар 1936, 5; Недо Недев, *Александар Цанков*, Пловдив, 2015, 110–111.

⁸⁹⁶ У инструкцијама упућеним Божидару Пурићу почетком децембра 1936. Стојадиновић наводи да је писмо Кјосеиванова датирано на 25. новембар (АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива IV, Стојадиновић лично за Пурића Стр. Пов. Бр. 3467 од 7. децембра 1936), док се у циркулару посланицима у Тирани, Риму, Будимпешти, Бечу, Бриселу, Варшави, Берлину, Лондону и Вашингтону крајем истог месеца, као датум наводи 27. новембар 1936. године (АЈ, 371–36–47, лист 415). Потоњи датум је усвојен и у литератури. V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 334; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 253; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 211.

⁸⁹⁷ АЈ, 370–26–75, лист 102.

⁸⁹⁸ *Цар Борис III*, II, № 28, 59–60. Извештавајући о овом разговору, Кембел је писао да је, по свему судећи, идеја потекла од краља Бориса, „охрабреног“ од Хитлера и Мусолинија, са циљем „изоловања“ Кјосеиванова и успостављања ауторитативног режима на челу са Цанковим. Ипак, верујући да би реализовање ове идеје ојачало положај Кјосеиванова, као поборника пријатељства са Југославијом, Кембел је сматрао да је он иницијатор идеје. Добро упознати дипломата Орм Сарцент је такође сматрао да је идеја потекла од Кјосеиванова са циљем учвршћивања свог положаја од Цанкова. Он је сматрао да је краљ Борис увек био сумњичав према продубљивању југословенско-бугарских односа из бојазни да би то могло довести до југословенско-бугарске федерације, којом би бугарска династија била жртвована. *Исто*, 60–61.

⁸⁹⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 255–256.

послова Ружди Арас⁹⁰⁰. Подршка Букурешта је осигурана крајем децембра, када је Стојадиновић морао лично да оде у Румунију, док је Грчка дала свој пристанак после обећања турског министра иностраних послова Ружди Араса о безусловној војној помоћи у случају бугарског покушаја да изађе на Егејско море.⁹⁰¹ Међутим, дата сагласност за потписивање југословенско-бугарског Пакта није значила да су Румунија, Грчка и Турска престале да показују своју узнемиреност. У питању су били од раније постојећи страхови. Румуни су се плашили да је по потписивању Пакта следио већи бугарски притисак на Добруцу, док су Грци и Турци зазирали од бугарских претензија на Тракију и њеног избијања на Егејско море.⁹⁰²

Добивши подршку својих савезника, југословенска влада је 31. децембра 1936. известила бугарску владу да прихвата њену понуду о закључењу Пакта о пријатељству. Истог дана, Стојадиновић је о томе циркуларно обавестио југословенска представништва у иностранству, подвлачећи да Пакт није био у супротности са Балканским споразумом, већ да ће додатно утицати на његово јачање.⁹⁰³

***

Развој међународних прилика током 1933. навео је обе земље да покажу спремност за побољшањем односа. Главну улогу у том процесу имали су сусрети на културном и привредном пољу, од којих је највећи значај имала посета делегације Српске православне цркве Бугарској током пролећа 1933. године. И поред тога, Југославија је наставила да пружа подршку пројугословенским струјама у Бугарској. Преокрет у југословенско-бугарским односима наступио је после састанка краља Александра и краља Бориса на београдској железничкој станици септембра 1933, после чега је уследило још неколико сусрета током те и наредне године. Маја 1934. министар иностраних послова Богољуб Јевтић је био у званичној посети Софији, што је представљало прву званичну посету југословенског министра Бугарској после Првог светског рата. Процес југословенско-бугарског зближења је са зебњом праћен у Румунији, Турској и Грчкој због чега су ове земље покренуле дипломатску офанзиву за формирање једног балканског споразума који би гарантовао границе успостављене мировним уговорима. Међутим, и после образовања Балканског споразума фебруара 1934, коме Бугарска није приступила, процес зближења између Београда и Софије је настављен. До извесног захлађења је наступило убиством краља Александра, да би односи поново почели да се поправљају по преузимању премијерских позиција од стране Милана Стојадиновића и Георги Кјосеиванова током 1935. године. То се посебно показало током следеће 1936. године, када је између две земље постигнут договор о потписивању Пакта о вечном пријатељству.

---

⁹⁰⁰ Ипак, југословенски посланици у Анкари и Паризу су сумњали у његову искреност, сматрајући да је јавно подржао закључење Пакта, а тајно подстрекивао Румуне и Грке на отпор. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 219.

⁹⁰¹ Опширније о настојању Југославије да добије подршку својих савезница у: АЈ, 370–26–75, листови 102–135; Živko Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, (1965), 3–8; isti, *Balkanske zemlje i velike sile*, 241–242; isti, *Balkanska antanta*, 252–256.

⁹⁰² Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 9–11, 14, 16; isti, *Balkanska antanta*, 256–258.

⁹⁰³ АЈ, 370–26–75, лист 133; АЈ, 371–36–47, лист 416; „Југословенска влада јуче је известила бугарску владу да са највећим задовољством прихвата понуду пакта о пријатељству“, *Политика*, 1. јануар 1937, 3.

4. У ЗАГРЉАЈУ „ВЕЧНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА“: ОДНОСИ 1937–1941.

4. 1. Потписивање Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске и његове последице

Потписивање Пакта о вечном пријатељству 24. јануара 1937. године

Вести о евентуалном закључењу Пакта о пријатељству између Југославије и Бугарске појавиле су се у јавности крајем децембра 1936. године. О томе је почела да пише и страна штампа, док, према извештају југословенског Посланства у Софији, у бугарској штампи током децембра није била објављена ни реч. Тек по извештају агенције „Авала“ о постигнутом споразуму за закључење Пакта, бугарски председник владе Георги Кјосеиванов је током новогодишњег обраћања на радију ову вест саопштио бугарској јавности. Како закључује југословенско Посланство у Софији: „Цео бугарски народ, може се без претеривања рећи, примио је са највећим одушевљењем вест о закључењу Пакта“.¹ Пакт су подржали готово сви бугарски политичари, као и Бугарска православна црква. Једина опозиција долазила је из редова ВМРО.²

Технички послови око израде текста Пакта релативно су брзо завршени и утврђено је да се његово потписивање изврши у Београду 24. јануара 1937. године. Бугарски председник владе је тог дана рано ујутру стигао у југословенску престоницу у пратњи свог помоћника Стојана Петрова-Чомакова и директора бугарске штампе Николе Балабанова, као и југословенског посланика у Софији Момчила Јуришића-Штурма. Истог дана је са Миланом Стојадиновићем потписао Пакт о вечном пријатељству између две земље, док је његова ратификација извршена сутрадан 25. јануара.³

Пакт о вечном пријатељству садржао је само два члана: 1) „Постојаће ненарушив мир и искрено и вечно пријатељство између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске“ и 2) да ће уговор бити ратификован у Београду у најкраћем могућем року.⁴ Међутим, одређени документи упућују на закључак да је иза ове крајње једноставне формулације постојао и извесни усмени договор између двојице премијера. Наиме, приликом свог саслушања септембра 1945, Александар Цинцар-Марковић је изјавио да су се Стојадиновић и Кјосеиванов приликом потписивања Пакта усмено договорили о међусобној помоћи при проширењу својих територија на рачун Грчке. Том приликом је Бугарској требало да припадне Дедеагач, а Југославији Солун. Према Цинцар-Марковићу, Стојадиновић овај договор са Кјосеивановим није саопштио кнезу Павлу.⁵ Аврамовски, без навођења извора, још пише да су се двојица премијера споразумела да Бугарска више неће захтевати Македонију и Цариброд и Босилград, односно Западне покрајине.⁶

¹ АЈ, 80–31–151, лист 345; *Извештаји МИП-а*, VII, 621. Бугарски историчар Војин Божинов наводи да је, на вест о потписивању Пакта, бугарска јавност почела да се пита шта ће то значити за заштиту бугарских националних интереса на Балкану и за Бугаре у Македонији и Западним покрајинама. И поред тога, одобрила је закључење Пакта са Југославијом. Војин Божинов, „Пакт за „вечно пријатељство“, или остварили се бугаро-југословенско сближење“, *Токови историје*, бр. 1–2, (2008), 41.

² В. Божинов, „Пакт за „вечно пријатељство“, или остварили се бугаро-југословенско сближење“, 41–43.

³ АЈ, 370–26–75, лист 141; ВА, П-17, к. 21, д. 4, д. 4, листови 3–4; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, прир. Нада Петровић, Београд, 2013, 13–14 (даље: *Извештаји МИП-а*, VIII); „Г. Кјосеиванов долази у недељу у Београд да потпише пакт о вечном пријатељству“, *Политика*, 20. јануар 1937, 5; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 256; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 225.

⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1945*, II, 411–412.

⁵ *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 244. Обавштавајући кнеза Павла о доласку Кјосеиванова 24. јануара, Стојадиновић му је саопштио да ће тог дана имати разговоре са бугарским премијером и да би било препоручљиво да га кнез прими 25. јануара ујутру, како би могао да га „обавести о свему“ и добије евентуалне сугестије које би могао да пренесе Кјосеиванову. АЈ, 797, ролна 14, снимак 234.

⁶ *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 244. Тома Карајовов, један од старих македонских „дејаца“, је у свом дневнику забележио да се састао са Кјосеивановим два дана пре његовог одласка за Београд. Том

Потврду ових навода, Живко Аврамовски је нашао у разговору Стојадиновића и Кјосеиванова у Нишкој Бањи 31. октобра 1938. године.⁷ Поводом тога, Стојадиновић је забележио следеће: „Само пријатељ.[ство] Буг.[арске] и Југосл.[авије] може гарантовати извесне репарације граница буг.[арских] (Добруца и Јег.[ејско] море)“, као и „Кј.[осеиванов] ми рекао да Буг.[арска] нема ништа против тога да Југ.[ославија] уђе у Солун, кад они дођу на Јег.[ејско] море. Солун је природна лука за Југосл.[авију]“.⁸ С тим у вези интересантна је изјава коју је немачком војном изасланику у Грчкој пуковнику Родеу, пар дана пре потписивања Пакта, дао његов југословенски колега генералштабни пуковник Иван Презељ. Према Презељу, кога је Роде окарактерисао као одушевљеног панслависту, Грчка ће бити приморана да „сигурно за десет година“ уступи Југославији и Бугарској излаз на Егеј „јер је Југославији потребан Солун, а Бугарској Дедеагач“.⁹ О заједничком изласку на Егеј својим бугарским колегама су говорили и југословенски посланици у Варшави и Тирани, Првислав Гризогоно, односно Радоје Јанковић.¹⁰

Користећи документа бугарске и југословенске провенијенције, као и истраживања Живка Аврамовског, бугарска историографија је такође указала на вероватноћу вођења разговора о заједничком изласку на Егејско море.¹¹ Са друге стране, мађарска дипломатска документа другачије говоре о бугарским ревандикацијама према Југославији. Мађарски посланик у Софији је још почетком јануара, на основу саопштења извесних бугарских званичника, извештавао да одредба о територијалном status quo неће бити део Пакта, те да ће Бугари одбити његово потписивање ако Југословени то затраже. Такав став је његовом колеги у Београду потврдио лично Кјосеиванов. Бугарски премијер је изјавио да „штакљиви проблеми“, као што су ревизија границе и Македонија, нису додиривани, јер Стојадиновић није желео да додатно компликује ситуацију пред потписивање Пакта. Кјосеиванов се надао да ће њихово решавање бити могуће, захваљујући повољнијој атмосфери успостављеној по потписивању Пакта. Што се тиче територијалног status quo, Кјосеиванов је отворено рекао да се Бугарска није одрекла ревизије према Југославији, а да ни Стојадиновић није захтевао признавање постојећих граница.¹² Кјосеиванов је по повратку у Бугарску и аустријском посланику у Софији саопштио да питање ревизије граница није разматрано приликом преговора, демантујући истовремено вести о југословенској подршци бугарском изласку на Егејско море.¹³

Историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички указују да је постојала могућност да је Кјосеиванов обезбедио Стојадиновићеву подршку и по питању Јужне Добруце. Поред помињане Стојадиновићеве забелешке са састанка у Нишкој Бањи и пасуса из његових мемоара, ови историчари такав закључак изводе и из разговора Милоја Смиљанића, помоћника министра иностраних послова, са бугарским послаником у Београду фебруара 1941. године. Смиљанић је тада изјавио да се Југославија залагала код Румуна, Турака и Грка за Бугарску, да ће то бити познато када се буду објављивала дипломатска документа, те да

приликом је покушао да га убеди да тражи од Стојадиновића неки гест у односу на Бугаре у „Србији“, чиме би се ојачао Пакт. Предложио је допуштање повратка у Југославију оних емиграната против којих није постојала нека пресуда. Кјосеиванов је то одбио, али му је по повратку саопштио да је Стојадиновићу рекао да бар амнестира Димитра Чкатрова и Константина Ципушева. Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 154, 258.

⁷ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 244.

⁸ АЈ, 37–28–210, лист 575.

⁹ Ž. Avramovski, „Uticaј jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 11. Да је „за најмање десет година“ следила југословенска експанзија према југу, сматрао је и италијански министар иностраних послова гроф Галеацо Тано. Он је такав закључак извео из разговора са Миланом Стојадиновићем марта 1937, приликом потписивања југословенско-италијанског споразума, будући да се југословенски премијер изразио да су односи са Грчком и Турском добри, „али су доста и лабави“. Да „југословенски народ није никада заборавио“ излаз на Егејско море, Стојадиновић је поновио Тану јуна 1938. године. *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb, 1952, 116, 227.

¹⁰ В. Божинов, „Пакт за „вечно пријатељство“, или остварили се българио-југославското сближение“, 48.

¹¹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 226–228.

¹² Исто, 231.

¹³ *Македонија во австриските документи*, Бр. 132, 495.

„Господин Кјосеиванов зна шта смо урадили [...] А и ми имамо „црно на бело“ шта смо урадили [...]“.¹⁴

Потписивањем Пакта о вечном пријатељству, обе земље су постигле одређене успехе. Консолидовањем источне границе, Милан Стојадиновић је ојачао југословенске позиције у време преговора са Италијом, док је постигнути споразум требало да утиче на јачање његове власти, угрожене одбијањем предлога Чехословачке и Француске за склапање пакта о узајамној помоћи.¹⁵ Живко Аврамовски закључује да је потписивањем овог Пакта, будући да је договорено проширење на рачун Грчке, Југославија преузела обавезе које су биле у потпуној супротности са Балканским споразумом, који је обезбеђивао територијални *status quo*.¹⁶ Бугарска је такође постигла одређене успехе: у извесном смислу је изашла из дотадашње изолације, пољуљане су основе Балканског споразума, што је давало могућност реализације одређених ревизионистичких циљева.¹⁷ Бугарски историчар Војин Божинов подвлачи да је потписивањем Пакта о вечном пријатељству, Македонија први пут после дуго година престала да буде приоритет бугарске спољне политике, при чему је њено тежиште усмерено на Јужну Добруцу и Западну Тракију. Божинов објашњава да је постојало неколико разлога за такву спољнополитичку промену. Пре свега, Бугарска је проценила да јој је за излаз из изолације било неопходно да осигура подршку неког од суседа. Будући да је била чланица два регионална пакта и поседовала одређене међународне позиције, избор је пао на Југославију. Истовремено, Софија је увидела да је било немогуће да покрене македонско питање и реши га у своју корист. С тим у вези, Божилов указује да су се бугарски званичници показали као прагматичари и реалисти, имајући на уму „две националне катастрофе“, као и замор бугарског народа македонским питањем услед дугогодишњег деловања ВМРО.¹⁸

Пакт о вечном пријатељству је различито примљен од стране великих сила. Француска је са неповерењем гледала на закључење југословенско-бугарског споразума, јер је то означавало слабљење њеног утицаја на Балкану. Због тога је покушала да утиче на одлагање његовог потписивања, али без успеха. Са друге стране, италијански став је био неодређен, будући да је она тежила да се преко ње спроводи зближење између две југословенске краљевине, док је Велика Британија подржавала југословенско-бугарско споразумевање.¹⁹

Посебно интересовање за југословенско-бугарски споразум показивао је Совјетски Савез. Добивши вести о предстојећем закључењу Пакта, заменик народног комесара за иностране послове Борис Самоњаков позвао је почетком јануара 1937. бугарског посланика у Москви Николу Антонова како би добио додатна обавештења. Међутим, одмах га је директно упитао за гледиште бугарског народа по питању Пакта са Југославијом и због чега је Бугарска одбила да потпише такве пактове са Румунијом и Грчком. Антонов је одговорио да су и бугарски и југословенски народ поздрављали закључење Пакта, будући да је омогућавао „помирење и искрену сарадњу“. Са друге стране, истакао је немогућност склапања сличних споразума са Грчком и Румунијом због постојања нерешених трговинских и финансијских питања. Објашњења бугарског посланика нису задовољила Самоњакова. Он је сматрао да југословенско-бугарски споразум није представљао Пакт о пријатељству, већ договор који је садржао тајне клаузуле са војним плановима. Истовремено је сматрао да је Пакт закључен под утицајем Немачке, а да ни Италија неће имати негативни став према

¹⁴ Цитирано према: К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 228.

¹⁵ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 245. У питању је била иницијатива за закључење пакта о узајамној помоћи између чланица Мале антанте и пакта о узајамној помоћи између Мале антанте и Француске. Опширније у: *Isto*, 213–236; M. Vanku, *n. d.*, 161–170.

¹⁶ Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugariskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 8–9.

¹⁷ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 231–232.

¹⁸ В. Божинов, „Пакт за „вечно пријателство“, или остварили се българио-југославското сближение“, 47, 52–53.

¹⁹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 256–258.

њему, будући да је подривао темеље Мале антанте и Балканског споразума. Самоњаков је био убеђен да је Пакт био тесно повезан са територијалним претензијама Југославије и Бугарске према Грчкој, због чега се и интересовао да ли се бугарска влада одрекла претензија према Македонији и какав је био утицај Пакта на питање изласка Бугарске на Егејско море. Поводом првог питања, Антонов је одговорио да бугарска политика према Македонији никада није била политика поседовања те области, већ политика „моралне помоћи македонском становништву“. Што се тиче излаза на Егеј, Антонов је, наглашавајући „безбедност“, указивао на територијални излаз као једину опцију. Извештавајући Кјосеиванова о овом разговору, Антонов је приметио да се Москва плашила југословенско-бугарског зближења, те да ће активно радити међу Македонцима како би их окренула против владе, коју би оптужила за „продају“ Македоније. У случају да то не успеју са мињајловистима, Антонов је веровао да ће Совјети ојачати федералисте.²⁰

Изненађен ставовима Самоњакова, Антонов је затражио од Кјосеиванова дозволу да посети народног комесара за спољне послове Максима Литвинова како би указао да југословенско-бугарски Пакт није био уперен ни против кога, већ да је за циљ једино имао зближење два народа. Добивши инструкције у том смислу, Антонов је 14. јануара 1937. посетио Литвинова. Међутим, није ни завршио своју декларацију, а Литвинов га је неочекивано прекинуо и изјавио да га Пакт са Југославијом не плаши и да не мисли да је то нешто лоше. Напротив, сматрао га је важним за Балкан и да је Совјетски Савез имао свог посланика у Београду, инструисао би га да активно подржи његово склапање. Поновио је раније ставове да је било у интересу мира да се Бугарска споразуме са Југославијом и да је Совјетски Савез спреман да подржи тај процес. Антонов је касније установио да је Литвинов сличне изјаве о југословенско-бугарском Пакту дао и мађарском посланику. У даљем разговору, Литвинов је показао потпуну равнодушност према Балканском споразуму и његовој будућности, док би слабљење Мале антанте, са друге стране, Совјети примили са узнемирењем. Појачане тежње Немачке за продор у југоисточну Европу такође нису благодоклоно посматране, због чега је Литвинов саопштио Антонову да ће Совјетски Савез са посебним интересовањем пратити односе Југославије и Бугарске са Немачком и Италијом.²¹

Највеће задовољство потписивањем Пакта о вечном пријатељству показала је управо Немачка. О томе је најбоље сведочила чињеница да је Херман Геринг непосредно по потписивању Пакта упутио честитке Београду и Софији²². Истовремено, Пакт је веома повољно коментарисан и у немачкој штампи. Убрзо по потписивању Пакта, немачко Министарство иностраних послова је својим дипломатским представништвима у иностранству упутило један циркулар којим је анализирано његов утицај на развој прилика на Балкану и значај за немачку политику. Као једна од значајнијих вредности Пакта, истакнуто је нормализовање прилика у Македонији. То је доприносило миру на Балкану, што је ишло у корист Немачке. Посебну вредност за немачку дипломатију имала је чињеница да је Пакт био у супротности са одредбама Балканског споразума. Иако је југословенски

²⁰ Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941.*, Београд, 2020, 145–146; Л. Спасов, *България и СССР*, 297; В. Божинов, „Пакт за „вечно пријатељство“, или остварили се българио-југославското сближение“, 46–47.

²¹ А. Животић, *Московски гамбит*, 147; Л. Спасов, *България и СССР*, 297–298.

²² Немачки генерални конзул у Београду Франц Нојхаузен је неколико дана пре потписивања Пакта изјавио Стојадиновићу да се Немачка радује југословенско-бугарском зближењу. Подвукао је да је краљу Борису саопштено да не ради ништа што би било уперено против Југославије јер у супротном не би могао да рачуна ни на какву немачку помоћ. Штавише, у случају сукоба, Немачка би оружаном интервенисала у корист Југославије. На крају је додао да Немачка „не полаже много“ на краља Бориса и да не би имала ништа против једне персонулане уније између Југославије и Бугарске (АЈ, 37–30–221, листови 344–345). Да су Нојхаузенове речи биле тачне потврдио је Кјосеиванов Стојадиновићу на дан потписивања Пакта. Бугарски премијер је изјавио да је бугарском министру финансија, приликом његовог боравка у Берлину на склапању споразума о војним набавкама, речено да у поверењу саопшти Кјосеиванову и краљу Борису да је Немачка давала оружје Бугарској само под једним условом: да се ни у ком случају не употреби против Немачке и Југославије. „За употребу против других Немачка се не интересује“. АЈ, 37–28–210, лист 550.

премијер тврдио да су југословенске обавезе према својим савезницима остале непромењене, немачко Министарство иностраних послова је сматрало да је југословенско-бугарски споразум значио постепено одступање од Балканског пакта. Самим тим, немачка дипломатија је ценила да је Пакт представљао почетак усклађивања југословенске спољне политике са немачком. Доказ за то је представљао већ постојећи процес зближења Југославије са Италијом и Мађарском.²³

Слично је немачки министар иностраних послова Константин фон Нојрат изјавио почетком марта 1937. Дечку Карацову, који је из Београда премештен за посланика у Берлин. Нојрат је истакао значај Пакта за рушење система колективне безбедности и потврду надмоћности билатералних споразума, као и потискивање француског утицаја са Балкана. Карацова је потом примио и Адолф Хитлер, хвалећи „мудру спољну политику“ краља Бориса и бугарске владе, док су сличне речи упућене и кнезу Павлу и Милану Стојадиновићу.²⁴

Више извора указује да је јавност у Југославији веома повољно примила закључење Пакта о вечном пријатељству са Бугарском.²⁵ И југословенски званични кругови су Пакту придавали велико значење. Њиме је требало да отпочне нова епоха у односима између две земље, којом је требало означити крај „узбудљиве југословенско-бугарске историје“. Истовремено, на постизање споразума се гледало као на велики Стојадиновићев спољнополитички успех.²⁶ Судаћи према расположивим изворима, склапањем Пакта је био веома задовољан и кнез Павле.²⁷

Ипак, потписивање југословенско-бугарског Пакта о вечном пријатељству није најбоље примљено код одређених југословенских дипломатским и политичких кругова. Чехословачки посланик у Београду Вацлав Гирса је у свом извештају писао да је на дан потписивања Пакта један број владиних, али и других личности изражавао одређене резерве и забринутост.²⁸ Његов аустријски колега Шмит је по том питању указивао на генерацијске разлике. Према њему, старија генерација није заборављала Други балкански рат и бугарски напад 1913, због чега је код ње постојала мржња према Бугарима као према заклетом непријатељу. Насупрот њима постојала је млађа и најмлађа генерација, наклоњена новим идеологијама, па тако и пансловенству, којима је пријатељство између две земље било „примамљиво“.²⁹ Албански посланик у Београду Штула је током боравка у Тирани јула 1937. изјавио тамошњем бугарском посланику Јанку Пејеву да је у југословенском МИП-у постојао један број чиновника који је са неповерењем и великом резервом гледао на пактове са Бугарском и Италијом. Том приликом је са посебним огорчењем указао на доскорашњег Стојадиновићевог помоћника Владислава Мартинца, који се „подсмевао“ закљученим споразумима.³⁰ Његов наследник Иво Андрић такође није гајио симпатије према источном суседу. Тако је изјавио Милану Јовановићу Стоимировићу да није веровао у искреност Бугара и да их није подносио.³¹ Душан Петковић, који је до премештаја у Софију новембра 1937. био на служби у Кабинету помоћника министра иностраних послова, касније се сећао да Пакт ни у Југославији ни у Бугарској није схваћен као „акт искреног измирења“, већ као потез „препотентности“ личних режима у Београду и Софији. У Југославији се чак у шали говорило да ће Пакт трајати „од среде до петка“.³² У „вечно пријатељство“ између Срба и Бугара није веровао ни југословенски посланик у Риму Јован Дучић. Он је у свом дневнику

²³ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937–1941*, Beograd, 1982, 68–69.

²⁴ Isto, 69–70; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 253–254; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 222–223.

²⁵ ЧДМ, II, Бр. 49, 354; *Britanci*, II, 541; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 245.

²⁶ ЧДМ, II, Бр. 49, 354.

²⁷ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 106.

²⁸ ЧДМ, II, Бр. 49, 355.

²⁹ *Македонија во австриските документи*, Бр. 133, 497.

³⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 221, лист 237.

³¹ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 96.

³² АЈ, 334/Персонални–182–505, лист 174; Душан Петковић, „Спољна политика Др. Милана Стојадиновића“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 15, (1965), 123.

забележио да су Бугари и даље на Македонију гледали као на своју земљу, а на Балкан „као своју баштованциницу. О каквом вечном приј[атељству] може бити говора?“³³

Југословенски војни кругови су, традиционално, са неповерењем гледали на Бугарску. Ипак, помоћник министра војног генерал Живко Станисављевић је ценио да је потписивањем Пакта направљен добар корак, сматрајући да је битно да у „будућем великом рату“ Бугари не буду „у прве две-три битке наши противници [...], ако и не мисле да чувају то пријатељство до краја рата“.³⁴ Југословенски војни изасланик у Софији пуковник Јован Соколовић такође није веровао у искреност Бугара према пакту, а посебно краља Бориса, за кога се изразио да је био „дипломатски водвиљ“.³⁵

О значају Пакта о вечном пријатељству Милан Стојадиновић је говорио, у оквиру свог експозеа о спољној политици, на затвореној седници Финансијског одбора Народне скупштине 4. фебруара 1937. године. Том приликом је подвукао да је Пакт представљао један од најважнијих успеха остварених на прелазу 1936. у 1937, окарактерисавши га као „једно од највећих дела које наша генерација може да допринесе миру на Балкану, делу мира на нашој источној граници“. Стојадиновић је напоменуо да је Југославија за склапање Пакта добила сагласност својих савезника из Мале антанте и Балканског споразума. Истовремено је изјавио да је извршено и консултовање код великих сила Велике Британије, Француске, Италије и Немачке, док су Бугари још консултовали и Совјетски Савез, тврдивши да је од свих добијено одобрење за потписивање Пакта³⁶. Будући да су велике силе имале различите ставове по овом питању, историчар Живко Аврамовски закључује да је Стојадиновићев циљ био да ојача свој положај у односу на опозиционе кругове. Значај Пакта за саму Југославију Стојадиновић је сликовито описао следећем речима: „Место бодљикавих жица, које су наше границе браниле према Бугарској³⁷, место онога војника, кога смо скупо плаћали тамо на зими, у вучјим рупама, или на штандовима, као што се чекају дивље звери у рову, место свега тога што је чувало границу, место новца и војника, ми данас имамо пакт пријатељства³⁸, који значи обавезу Бугарске владе, да исто тако и она чува ту границу као што је чувамо ми, на исти пријатељски начин. [...] Ја бих тиме хтео да подвучем ЗНАЧАЈ ДЕФИНИТИВНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА НАШЕ ГРАНИЦЕ (истакнуто у оригиналу - М. Ж)“.³⁹ С тим у вези, Стојадиновић је подвукао да је 18 година после рата Бугарска признала границу између две земље као коначну. Обраћајући се посланицима из Јужне Србије, изјавио је да није требало објашњавати какав је значај имало бугарско одрицање од мањинског питања, подвлачећи да за бугарску државу питање мањина више не постоји, као и престанак деловања Македонског комитета на југословенској територији. Овај део текста је такође цензуриран за штампу.⁴⁰ Сличан експозе о спољној политици, Стојадиновић је изнео пред посланицима Народне скупштине и 4. марта 1937, као и у Сенату крајем истог месеца.⁴¹

Коментаре на склапање југословенско-бугарског споразума имали су и југословенски опозициони кругови. Према извештају чехословачког посланика у Београду Вацлава Гирсе, они су према Пакту упућивали „апсолутно негативне критике“. У југословенско-бугарском споразуму су видели нови корак у скретању Стојадиновићеве спољне политике од

³³ Јован Дучић, *Дневник 1937*, прир. Миладин Милошевић, Нови Сад, 2019, 61.

³⁴ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 104.

³⁵ Кирил Тодоров, *Разузнавањата на Кралска Југославија срещу Бугарија и ВМРО (1920–1941)*, Благоевград, 2021, 361.

³⁶ Део говора о консултовању великих сила је цензуриран и није објављен у штампи. *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 251.

³⁷ До скидања бодљикавих жица на граници дошло је током маја 1937, што је веома повољно примљено у бугарској јавности. *Извештаји МИП-а*, VIII, 247.

³⁸ Треба истаћи да су припадници Граничне трупе Југословенске војске били професионални војници који су за своју службу добијали плату. Наведене речи Милана Стојадиновића упућују на закључак да је после потписивања Пакта дошло до смањења бројног стања граничара према Бугарској. Међутим, на такве податке током истраживања нисмо наишли.

³⁹ АЈ, 334/ПО–2–13, листови 19–22; *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 251.

⁴⁰ К. Манчев, В. Бистрички, *Бугарија и нејните съседи*, 229.

⁴¹ АЈ, 334/ПО–2–13, листови 23–36.

некадашње југословенске праксе: копирање Хитлеровог система билатералних пактова и одступање од Балканског споразума. Самим тим, Пакт је био показатељ Стојадиновићевог германофилства и доказ да је настао у аранжману Берлина и Рима. Поред тога, овим споразумом нису решени постојећи југословенско-бугарски проблеми. Најважнији од њих било је македонско питање, које ће, по мишљењу опозиције, оживети у другачијем облику. Будући да је споразумом следило попуштање мера на граници, чехословачком посланику је саопштено да ће ВМРО применити нову тактику према Јужној Србији, оличену у културној пропаганди, која ће се спроводити преко међусобних сусрета становништва са обе стране границе. Гирса је на крају закључио да ће време показати да ли су опозиционе критике биле оправдане или су у питању били ставови произашли из мржње према влади Милана Стојадиновића или опозиционог деловања „по сваку цену“.⁴²

У грађи југословенске провенијенције смо пронашли и поједине конкретне кораке опозиционих политичара по питању Пакта о вечном пријатељству. Тако је један од водећих људи Радикалне странке Лазар Марковић, осуђујући Стојадиновићеву спољну политику, у свом чланку, објављеном крајем 1936/почетком 1937. у иностранству, изразио неповерење у најављени споразум са Бугарском.⁴³ Одређене критике су упућене и у Народној скупштини. Одговарајући на експозе југословенског премијера о спољној политици 4. марта 1937, Пакта о вечном пријатељству се дотакао и Коста Кумануди, посланик ЈНС. Иако је сматрао да је тешко рећи шта ће Пакт донети у будућности, са задовољством је констатовао нестанак „оне братоубилачке политике која се завршавала крвавим ратовима и комитацијским истребљењима“, пожелевши бољу будућност два народа. Његове примедбе су се, пак, односиле на формулацију самог Пакта, сматрајући његову једину реченицу као платонску „изјаву љубави, без обавеза и без санкција“. Због тога је указао на неопходност истинског залагања за одржавање пријатељских односа између две земље. Поред тога, сматрао је да је следећи корак требало да представља приступање Бугарске Балканском споразуму, чиме би судбина Балкана била „потпуно у рукама Балканаца“. Тим чином би се избрисала постојећа подозрења код савезника, а истовремено извршило и консолидовање Балкана. Скепсу поводом потписивања југословенско-бугарског Пакта показао је и Василије Јовановић, такође посланик ЈНС.⁴⁴

Реаговала је и Удружена опозиција. Вођа Савеза земљорадника Јован Јовановић Пижон се средином јануара 1937. осврнуо на Пакт о вечном пријатељству у *Српском књижевном гласнику*, окарактерисавши га као важну ствар у сређивању прилика на Балкану, будући да ће знатно олакшати положај Грчке и Турске. Истовремено је указивао да су из потписивања Пакта произилазе две кључне ствари: могућност приступа Бугарске Балканском споразуму и чињеница да је тренутно југословенско-бугарско зближење било последица „једнога народнога осећања“, видећи у томе гаранцију „да се неће кварити оно што се направило сада“.⁴⁵ Сличну изјаву је пред само потписивање Пакта дао и дописнику листа *Политика* истакавши да је споразум са Бугарима „уопште добра ствар, јер то није политичка комбинација него само извршавање жеља нашег и бугарског народа“.⁴⁶

Даљи развој догађаја, пре свега склапање споразума са Италијом 25. марта 1937, утицало је на заузимање оштријег става. Користећи састанак Сталног савета Мале антанте у Београду, вођство Удружене опозиције је 2. априла 1937. издало један „Извештај нашој јавности“, којим је критиковало владу због удаљавања Југославије од Француске, Мале антанте и Балканског споразума и приближавања осовини Рим - Берлин. Том приликом су се осврнули и на споразум са Бугарском, истакавши да се радују сваком зближењу са „братским

⁴² ЧДМ, II, Бр. 49, 355–357.

⁴³ АЈ, 335–105, фасцикла 6, чланак Лазара Марковића о спољној политици Милана Стојадиновића.

⁴⁴ АЈ, 335–105, фасцикла 5, говор Косте Куманудија у Народној скупштини 4. марта 1937; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. XXXII redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije držan 4. marta 1937. godine u Beogradu*, knjiga 2, Beograd, 1937, 808–811, 816.

⁴⁵ Иностранци, „Нешто боље у Европи – Београдско-софиски споразум“, *Српски књижевни гласник*, књ. педесета, Бр. 2, 16. јануар 1937, 148–149.

⁴⁶ „Г. Јов. М. Јовановић о Пакту о вечном пријатељству с Бугарском“, *Политика*, 22. јануар 1937, 4.

бугарским народом“. Ипак, сматрали су да споразумевање ван Балканског пакта не представља прави пут. Такође, скретали су пажњу да у Пакту о вечном пријатељству није било одредбе о бугарском поштовању југословенских граница, као ни потврде да југословенске обавезе из Балканског споразума остају на снази. Због тога су правдали показано неповерење савезника из Балканског пакта.⁴⁷ На југословенско-бугарски споразум је са подозрењем гледала и земљорадничка левица на челу са Драгољубом Јовановићем. Критикујући спољну политику југословенске владе „као опасну, јер води у Берлин и у Рим“, Јовановић је у „Петом писму пријатељима“ јануара 1937. писао да је за Југославију најбоља спољна политика једино била политика савеза са Француском и Великом Британијом, наслона на Совјетски Савез и уједињења са Бугарском. После Стојадиновићевог експозеа у Народној скупштини почетком фебруара 1937, Јовановић је у летку „Спољна политика Стојадиновићеве владе“ протествовао против експозеа, захтевајући овај пут савез са „Антантом из рата“, Малом антантом и Балканским споразумом, у коме се налазила и Бугарска. Што се тиче Пакта о вечном пријатељству, Јовановић је сматрао да је он понуђен „од реакционарног режима у Софији по савету Италије и Немачке“, те да је уперен против самог бугарског народа, јер је у случају побуне против режима у Бугарској Југославија била у обавези да „спасава један противнародни поредак“.⁴⁸

*

Већ смо раније навели да су Грчка, Румунија и Турска и даље показивале неповерење склапањем билатералног југословенско-бугарског споразума⁴⁹. Због тога је на предстојећој седници Савета Балканског споразума у Атини фебруара 1937. Стојадиновић имао задатак да умири своје савезнике. Управо је југословенско-бугарски Пакт о пријатељству био прва тачка на дневном реду, при чему је у програму напоменуто да ће Стојадиновић дати изјаву о компатабилности Пакта са Балканским споразумом.⁵⁰ Генерални конзул у Цариграду Вукотић је извештавао да је из кругова блиским турском председнику сазнао да је Ататурк инструисао Ружди Араса да у Атини од Стојадиновића затражи „на часну реч“ изричит одговор да се иза југословенско-бугарског Пакта није крила нека војна конвенција. Од тог одговора ће, настављао је Вукотић, зависити даље турско држање према Југославији.⁵¹ Слична атмосфера је владала и у Грчкој. Бугарски посланик у Атини Димитар Шишманов је извештавао Кјосеиванова да је по његовом повратку у грчку престоницу 13. фебруара затекао исту атмосферу као и пре одласка, 25 дана раније. Према Шишманову, свуда је једино могло да се чује да Балкански пакт више не постоји, те да ће предстојећи састанци представљати комедију из које ће Грчка изаћи понижена и лишена територијалне сигурности. Шишманов је располагао информацијама да је грчка влада, како би смирила ситуацију, намеравала да од Стојадиновића добије не само усмену, већ и писмену гаранцију граница балканских држава.⁵²

Седница Сталног савета Балканског споразума одржана је у Атини од 15. до 18. фебруара 1937. године. Како наводи Живко Аврамовски, читаво заседање је било у знаку

⁴⁷ АЈ, 80–31–151, листови 376–377; М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 139; Јован Јовановић је касније писао да је Пакт о вечном пријатељству био без нарочитог значаја, односно да је у стварности био „папирнати мир“. АЈ, 80–44–201, лист 131.

⁴⁸ АЈ, 80–32–154, лист 593; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Искуства*, књига 4, Београд, 1997, 104, 107; Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939*, Београд, 1994, 161, 174.

⁴⁹ Један од показатеља таквог става била је и чињеница да Румунија, Грчка и Турска нису упутиле протоколарне честитке поводом закључења Пакта. Турски министар иностраних послова Ружди Арас је саопштио југословенском сталном делегату при Друштву народа Ивану Суботићу да је имао намеру да то учини, али да је од тога одустао „из разлога деликатности“. Сматрао је да би било незгодно да он упутити телеграм, а да то не учине Грци и Румуни. АЈ, 797, ролна 12, скен 68.

⁵⁰ АЈ, 334/ПО–28–71, лист 480.

⁵¹ АЈ, 411–6–15, лист 513.

⁵² Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 172.

југословенско-бугарског Пакта.⁵³ Судаћи према информацијама којима је располагао бугарски посланик у Атини, грчки премијер Јоанис Метаксас је одмах по доласку тројице министара иностраних послова у Грчку „напао“ Стојадиновића, али да је наишао на „снажан отпор“, због чега је морао да мења тактику како би остварио „своје захтеве“.⁵⁴ Због тога се опширније осврнуо на југословенско-бугарски Пакт у свом поздравном говору. Међутим, Стојадиновић се у свом одговору уопште није осврнуо на Пакт, док је југословенска штампа, по његовом наређењу, цензурисала делове Метаксасовог говора који су се односили на то питање.⁵⁵

Шишманов је у свом извештају Стојадиновићев наступ оценио као пораз Метаксаса, али, будући да је заседање трајало још два дана, није искључивао „изненађења“. Због тога је на пријему 15. фебруара, организованом после банкета, изјавио Стојадиновићу да је поглед целе Бугарске уперен ка Атини, те да би бугарски народ захватило огромно разочарање уколико би се догодио и најмањи догађај који би умањио значај југословенско-бугарског пакта. Стојадиновић је, међутим, самоуверено одговорио да „нема разлога ни за какву стрепњу. Све ће се одвијати управо онако како смо се договорили са господином Кјосеивановим“. Иста уверења југословенски премијер је дао Шишманову сутрадан у југословенском Посланству, а затим и 17. фебруара на последњем пријему у турском Посланству.⁵⁶ Будући да су краљ Борис и бугарска влада преко посланика у Београду изразили Стојадиновићу своје „потпуно задовољство и захвалност“ за његово држање у Атини, претпостављамо да се поменути договор двојице премијера односио управо на тај проблем.⁵⁷

О усаглашености Пакта о вечном пријатељству са Балканским споразумом Милан Стојадиновић је насамо разговарао са Метаксасом 16. фебруара. Судаћи по информацијама којима је располагао немачки посланик у Атини, разговори су били „веома тешки и деликатни“, будући да југословенски премијер није желео да попусти. Ипак, југословенски колега Христић га је поверљиво обавестио да је Стојадиновић дао писмену обавезу да ће у случају бугарског напада на једну чланицу Балканског пакта, одредбе овог споразума имати предност у односу на вечно пријатељство из југословенско-бугарског Пакта. То је учинио како би ојачао Метаксасов положај, будући да га је овај уверавао да је могло доћи до његовог пада уколико не буде добио уверења да Грчка није била угрожена југословенско-бугарским споразумом. Тим потезом југословенског премијера, омогућен је опстанак диктатуре у Грчкој. Са друге стране, Стални савет Балканског споразума је констатовао да је југословенско-бугарски Пакт служио учвршћивању мира на Балкану и успостављању сарадње међу балканским народима. Живко Аврамовски наводи да је на тај начин Милан Стојадиновић изашао као победник после седнице Савета Балканског споразума.⁵⁸ Слично је извештавао и југословенски посланик у Атини Бошко Христић. Према његовим наводима, сам Метаксас је, добивши потребна уверења, са одушевљењем говорио о Стојадиновићу, подвлачећи да је био „центар и водећа личност атинске конференције“. Исте импресије је имао и британски посланик у Атини, констатујући хармонизацију југословенских и британских ставова.⁵⁹ Да је Стојадиновић био победник сматрао је и бугарски посланик у

⁵³ Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 17. Дан пре почетка заседања, Стојадиновић је разговарао са румунским и турским министром иностраних послова, али судаћи по Стојадиновићевим забелешкама, највише се разговарало о односима са Француском. У забелешкама Пакт са Бугарском уопште није поменут. АЈ, 37–28–205, листови 268–269.

⁵⁴ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 172.

⁵⁵ Исто, 172–173; Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 17.

⁵⁶ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 173.

⁵⁷ АЈ, 370–43–118, лист 502.

⁵⁸ *Извештаји МИП-а*, VIII, 73; Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 17–18.

⁵⁹ АЈ, 370–43–118, лист 505.

Атини Шишманов, подвлачећи да је то било омогућено хладним држањем румунског и турског министра иностраних послова према Грцима.⁶⁰

Приликом заседања Сталног савета извршено је и ратификовање четворних војних конвенција, потписаних новембра 1936. у Букурешту, што је такође утицало на извесно умирење савезника.⁶¹ Наиме, компликовање ситуације у Европи услед етиопске кризе поново је на дневни ред поставило питање грчког војног ангажмана у Балканском пакту. Због тога је Стојадиновић почетком јануара 1936, уз сагласност турске и румунске владе, предао грчком посланику у Београду Леону Меласу један ед-мемоар по том питању. Иако су грчки званичници изјавили верност Балканском пакту, нестабилна унутрашња ситуација у земљи и даље је изазивала неповерење код осталих савезника. Седница Сталног савета Балканског споразума у Београду маја 1936. искоришћена је за поновно покретање грчког ангажмана. Сматрајући један локални рат између Бугарске и њених суседа немогућим, исто као и изоловани италијански напад на Југославију, нови грчки председник владе Јоанис Метаксас је приликом састанка у Београду прихватио проширење грчких обавеза. Иако је и даље задржао резерве по питању учешћа Италије у евентуалном рату, Метаксас се обавезао да интервенише у случају напада Бугарске или Албаније, било да су ове земље то чиниле самостално било у заједници. Исте обавезе су важиле уколико би у нападу учествовала и Мађарска. Добивши таква уверења, на састанку је договорено да савезнички генералштабови отпочну рад на проучавању војних конвенција. Свега два месеца касније, приликом заседања Конференције у Монтреу, 25. јуна 1936. је одржан састанак представника румунског и турског генералштаба на коме су решене постојеће супротности између две стране. На тај начин су отклоњене тешкоће које су постојале између југословенског, турског и румунског генералштаба, док је створена могућност за склапање четворног споразума о чему је обавештен грчки делегат на Конференцији. На основу тога, састанак четворице начелника генералштабова одржан је почетком новембра 1936. у Букурешту. Том приликом су потписане две конвенције. Прво је 6. новембра потписана конвенција између Југославије, Румуније и Турске, којом је предвиђена заједничка одбрана од напада једне балканске земље саме или у савезу са неком ванбалканском силом. Тиме је конвенција потписана у Београду новембра 1935. стављена ван снаге. Пар дана касније, 10. новембра, потписана је и четворна војна конвенција, која је искључиво предвиђала заједничку одбрану у случају самосталног напада Бугарске или у савезу са Албанијом, односно Мађарском. Будући да су југословенски, грчки и румунски представници имали резерве на поједине чланове конвенције, остављено да то буде решено на седници Сталног савета Балканског споразума фебруара 1937. године. Као што смо напред навели, на поменутој седници је усвојена коначна редакција спорних чланова, а затим је извршено и ратификовање војних конвенција, с тим што је као датум потписивања конвенције стављен 10. март 1937. године. Њиховом ратификацијом регулисана је војна сарадња чланица Балканског споразума у случају напада Бугарске на једну од њих. Међутим, Грчка и Турска нису биле у потпуности задовољне постојећим гаранцијама. Због тога је током састанка у Атини између Ружди Араса и грчке владе постигнут договор око разматрања утврђивања Једрена и делова грчке Тракије. Начелник грчког Генералштаба генерал Папагос је чак размишљао и о потреби утврђивања Солуна, страхујући од југословенско-бугарског напада ка југу. Грчко-турски преговори су вођени током године, да би 20. октобра 1937. две земље потписале војну конвенцију која је предвиђала заједничко деловање у случају напада треће стране. Априла 1938. био је потписан и допунски грчко-турски уговор, којим је продужена важност споразума из 1930. и 1933. за десет година. Југословенски Главни генералштаб је сматрао да је овај уговор представљао одговор на југословенско-бугарски Пакт о вечном пријатељству.⁶²

⁶⁰ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 173.

⁶¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 259.

⁶² *Isto*, 235–243, 249–250, 259; AJ, 37–31–233, лист 520; AJ, 370–43–117, листови 351–353; [Aleksandar] Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941*, Beograd, 1954, 24–29; E. Campus, *n. d.*, 124–125; Ž. Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-

Међутим, потписивање Пакта о пријатељству између Југославије и Италије 25. марта 1937, изазвало је запрепашћење југословенских савезника, посебно Чехословачке. Историчар Здењек Сладек наводи да је тим споразумом судбина Мале антанте била запечаћена. О току преговора⁶³ Стојадиновић није обавештавао своје савезнике, што је било противно постојећем Организационом пакту Мале антанте, као ни Француску. У процес преговора је једино била упућена Велика Британија, чији државни секретар за спољне послове је подржавао зближење са Италијом. Стојадиновић је почетком марта обавестио своје савезнике о предстојећем пакту. Иако су они били веома незадовољни тим његовим потезом, дали су своју сагласност на споразум јер је већ био пред потписивањем. Будући да је за 1. април 1937. заказан састанак Сталног савета Мале антанте у Београду, обема владама се журило са потписивањем Пакта, посебно што је на састанку требало разматрати француско-чехословачки предлог о организовању Мале антанте у универзални савез. Због тога је Пакт потписан 25. марта, а његова ратификација извршена сутрадан.⁶⁴

О југословенском споразуму са Италијом, али и са Бугарском, између осталих тема је расправљано на београдском састанку Сталног савета Мале антанте 1. и 2. априла 1937. године. У циркулару упућеном свим југословенским посланствима, Стојадиновић је подвукао да „Мала антанта схвата у пуној мери велику важност коју и за њу имају ова два скорашња уговора“. Будући да је њима повећана консолидација Југославије, то је утицало и на ојачање позиција целе Мале антанте, док су истовремено створене могућности за зближење и успостављање пријатељских односа између Румуније и Чехословачке с једне и Бугарске и Италије са друге стране.⁶⁵ У Стојадиновићевим забелешкама са састанка стоји да се чехословачки министар иностраних послова Камил Крофта сагласио са југословенско-бугарским пактом, подвлачећи да Чехословачка неће склапати пакт са Бугарском пре Румуније. На то је његов румунски колега Виктор Антонеску изјавио да Румунија може лако доћи до споразума са Бугарском, али да то не жели да учини због Грчке, која би тако остала изолована. Због тога је указао да Чехословачка не би требало да закључује пакт са Бугарском, јер би у супротном то учинила и Румунија, јер не би желела да то учини последња. Крофта је поновио свој став да ништа по том питању неће чинити пре Румуније.⁶⁶

Извештавајући о овом састанку, нови бугарски посланик у Београду Иван Попов⁶⁷ је писао да је за Бугарску била важна 10. тачка коминикеа⁶⁸ у којој се наводило да су Чехословачка и Румунија са задовољством прихватиле споразум између Југославије и

---

bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, 18–19. Погледати и: К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседы*, 265–272.

⁶³ Опширније о преговорима и потписивању споразума са Италијом у: *Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile*, 261–302; Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 132–141; L. Deak, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, 204–213.

⁶⁴ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 260–262; M. Vanku, *n. d.*, 177–178; З. Сладек, *n. d.*, 232; L. Deak, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, 210–211.

⁶⁵ АЈ, 370–42–116, лист 623; M. Vanku, *n. d.*, 179.

⁶⁶ АЈ, 37–31–231, листови 301–302. Чехословачки министар иностраних послова је крајем априла 1937. изјавио совјетском посланику у Прагу да је Стојадиновић својим понашањем потпуно урушио Организациони статут Мале антанте. Ипак, иако је критиковао склапање Пакта са Италијом, Крофта је признао да је тим споразумом Југославија ојачала свој спољнополитички положај. Располажући таквим информацијама, совјетска дипломатија је сматрала да је распад Мале антанте само питање времена. А. Животић, *Московски гамбит*, 146.

⁶⁷ Бугарски министар иностраних послова Георги Кјосеиванов је крајем 1936. одлучио да премести дотадашњег посланика у Београду Дечка Карацова на место посланика у Берлину. Карацов је настојао да промени ту одлуку, али је Кјосеиванов остао упоран, сматрајући Карацова најбољим избором за то место јер је био добро упознат са међународном ситуацијом и привредним проблемима, док је и добро говорио немачки језик. Карацов је напустио Београд фебруара 1937, док је истог месеца за новог посланика одређен Иван Попов. Он је у југословенску престоницу стигао 4. марта, док је своје акредитиве уручио кнезу Павлу 13. марта 1937. године. ЦДА, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 13, листови 178–179; „Ручак Претседника владе у част бугарског посланика“, *Време*, 12. фебруар 1937, 4; „Нови бугарски посланик у Београду г. Иван Попов“, *Правда*, 12. фебруар 1937, 7; „Долазак новог бугарског посланика г. Попова у Београд“, *Време*, 5. март 1937, 7; „Нови бугарски посланик г. Попов предао акредитиве Њ. К. Вис. Кнезу-Намеснику“, *Политика*, 14. март 1937, 5.

⁶⁸ Текст коминикеа видети у: „Званично саопштење о београдском заседању“, *Политика*, 3. април 1937, 1–2.

Бугарске. Попов је извештавао да је то питање „прошло глатко“ на састанку, јер је после атинске конференције Балканског споразума и потписивања југословенско-италијанског споразума, изгубило на свом значају. Истовремено, Попов је навео да је југословенска страна страховала од покретања питања бугарског наоружавања, до кога није дошло.⁶⁹ О бугарском наоружавању ће више речи бити на другом месту.

Поред пактова о пријатељству које је Југославија закључила са Бугарском и Италијом, на помињано зближење Грчке и Турске утицао је и инцидент који се одиграо у Пловдиву 6. маја 1937. године. Приликом војне параде у овом граду, бугарски мотоциклисти су носили транспаренте са називима градова у грчкој Македонији и грчкој и турској Тракији, што је изазвало узбуђење у Атини и Анкари. Приликом сусрета са Ивом Андрићем и Момчилом Смиљанићем у МИП-у о инциденту је обавештен и бугарски посланик у Београду Иван Попов, коме је саопштено да је од југословенског посланика у Софији затражено да прибави тачна обавештења о догађају. Том приликом је Смиљанић изјавио Попову да ће уколико се покаже да је инцидент био дело приватних лица, проблем бити лако изглађен, скрећући пажњу да ће ситуација бити другачија уколико су у то били умешани званичници или војна лица. Како се испоставило да се ипак радило о приватним лицима, Милан Стојадиновић је на тражење Румуна и Грка, будући да је председавао Сталним саветом Балканског споразума, инструкисао Момчила Јуришића-Штурма да уложи протест бугарској влади са напоменом да „сличне манифестације треба избегавати“. Кјосеиванов је том приликом изјавио да жали што је дошло до тог инцидента, додавши да је наредио министру војном да пронађе и казни кривце.⁷⁰ По свему судећи, овом инциденту није дат публицитет. Током маја су забележене посете југословенског посланика у Софији бугарском министру иностраних послова, али без информација о чему се тачно разговарало.⁷¹ Посланик Јуришић-Штурм је почетком јуна 1937. известио да су виновници инцидента кажњени, верујући да је тиме овај случај ликвидиран.⁷²

Питање Ивана Михајлова

Турци су у својим рукама имали још један адут за деловање против југословенско-бугарског зближења. У питању је био један од вођа ВМРО Иван Михајлов, који је од октобра 1934. био интерниран у Кастамону на северу Турске, да би почетком фебруара 1935. Михајлов и његова супруга били премештени у Анкару. На показану бојазан југословенског МИП-а, турске власти су давале уверења да је Михајлов под сталним полицијским надзором, одбацујући сваку могућност његовог бекства. И поред тога, Михајлов је био у сталном контакту са својим присталицама, које су често упућивале петиције турским властима за побољшање услова живота Михајлова и Карничеве и издавање дозволе за њихово напуштање Турске.⁷³ Истовремено, вршени су и покушаји да се Михајлову достављају новчана средства, углавном из САД-а.⁷⁴

До фебруара 1936. Михајлов је везу са својим присталицама одржавао преко Димитра Ачкова. У питању је био човек у кога је Михајлов имао велико поверење и који је, захваљујући свом пријатељству са турским председником Кемалом Ататурком, успео да издејствује релативно благ режим за Михајлова у Турској. Југословенски генерални конзул у Цариграду Иван Вукотић је извештавао да је лично видео како Ачков седи за столом турског председника. Поред тога, одржавао је контакте и са чиновницима бугарског Посланства и

⁶⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 30, листови 74–76.

⁷⁰ АЈ, 370–43–118, лист 542; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 467, листови 50–51; *Извештаји МИП-а*, VIII, 244, 255–256; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 266–267.

⁷¹ „Југословенски опуномоћени министар г. Јуришић код г. Кјосеиванова“, *Политика*, 14. мај 1937, 2; Г. Кјосеиванов примио је нашег посланика г. Јуришића, *Време*, 14. мај 1937, 12; „Г. Јуришић код г. Кјосеиванова“, *Правда*, 27. мај 1937, 5.

⁷² АЈ, 370–43–118, лист 543.

⁷³ М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 179.

⁷⁴ АЈ, 370–25–74, листови 121–122, 129, 161.

Конзулата.⁷⁵ Познајући његову улогу, југословенски посланик у Турској је више пута интервенисао у турском МИП-у по питању удаљења Ачкова из Анкаре. Турци су на крају попустили и фебруара 1936. Ачкову је забрањено да одржава контакт са Михајловом, после чега се почетком априла исте године вратио у Бугарску.⁷⁶

Средином 1936. примећена је повећана активност Македонаца у Бугарској, иако је бугарска влада уверавала да ће у случају било какве антијугословенске акције извршити поновно интернирање водећих људи ВМРО.⁷⁷ Југословенски Конзулат у Цариграду је почетком јуна приметио појачану циркулацију курира Ивана Михајлова, забележивши и седмодневни боравак Јордана Чкатрова у Цариграду, док је југословенско Посланство у Софији дошло до једног писма Ивана Михајлова, упућено неколицини водећих михајловиста у земљи, којим је позивао на неопходност успостављања јединства међу Македонцима⁷⁸. Истовремено је откривено да је бугарско Министарство војно одржавало везе са михајловистима и финансијски их помагало.⁷⁹ Према обавештењима којима је располагало југословенско Посланство, у питању је била сума од 100.000 лева коју је Кирилу Дрангову уручио лично начелник Обавештајног одељења потпуковник Маринов. Он је том приликом саопштио Дрангову да је министар војни генерал Луков одобрио издавање те суме уз одређене услове: 1) суздржавање од теренске акције, „за сада“ и 2) поновно успостављање организације у Петричком округу, уз избегавање сваке јавне манифестације. Међутим, наведено условљавање генерала Лукова је довело до подвојености код михајловиста, па чак и јавних сукоба. Због тога је, на претњу Министарства војног да ће у случају нових инцидената поново доћи до интернирања Македонаца, крајем августа 1936. у Македонској банци одржана конференција највиђенијих вођа михајловиста, са задатком измирења завађених група. На том састанку је решено да се о овом питању извести Иван Михајлов и од њега затраже инструкције за даљи рад.⁸⁰

Истовремено је у Анкару упућен и Христо Станишев, где су му, интервенцијом једног турског народног посланика, омогућени састанци са Михајловим. Југословенски генерални конзул у Цариграду Иван Вукотић је располагао подацима да је Станишев тада уручио Михајлову знатнију суму новца, док су у разговорима утврдили методе рада македонске организације у односу на тренутну ситуацију у Бугарској. Приликом повратка у Цариград, Станишев је дао изјаву за штампу, којом је истакао потребу бугарско-турског пријатељства. Добивши информације о његовим сусретима са Михајловим, југословенски отправник послова у Турској је посетио Ружди Араса и скенуо му пажњу да је Станишев то могао да учини једино уз дозволу турских власти. Турски министар иностраних послова томе није придавао велики значај, потврдивши раније дата обећања да неће доносити никаква решења у вези Михајлова пре него што се консултује са југословенском владом. Добивши овај извештај, заступник министра иностраних послова Антон Корошец је сматрао да је посета Станишева несумњиво била у вези са активношћу михајловиста према Југославији⁸¹. Због тога је инструисао отправника послова да поново скрене пажњу турској влади поводом посета македонствујућих Михајлову, уз напомену да је то остављало „врло мучан утисак“ у Београду.⁸²

⁷⁵ Исто, листови 146–147.

⁷⁶ Исто, листови 108, 111–112, 119, 123; АЈ, 411–6–15, листови 444, 449.

⁷⁷ Извештаји МИП-а, VII, 296, 351.

⁷⁸ Писмена кореспонденција између Михајлова и његових присталица одржавана је уз помоћ чиновника бугарског Конзулата у Једрену Крума Кударова. Исто, 395; АЈ, 370–25–74, листови 134–135; АЈ, 411–6–15, листови 465–467.

⁷⁹ АЈ, 370–25–74, листови 126–127, 130, 146; Извештаји МИП-а, VII, 351, 395.

⁸⁰ АЈ, 370–25–74, лист 154; Извештаји МИП-а, VII, 395.

⁸¹ Југословенско Посланство у Софији је извештавало да се почетком августа 1936. у Бугарску вратио Димитар Цилев, ранији лични секретар Ивана Михајлова, са циљем да поново организује усташко-македонску терористичку акцију на југословенској територији. Извештаји МИП-а, VII, 396.

⁸² Исто, 395; АЈ, 370–25–74, листови 148–151; АЈ, 411–6–15, лист 464.

Информације које су прикупљале југословенске службе о поновном активирању македонствујушких нису биле безазлене, посебно што су са више страна почели да пристижу подаци да су михајловисти финансијску потпору добијали и од турске владе⁸³. Наиме, на поменутој конференцији македонских вођа, одржане крајем августа 1936, Димитар Ачков је изнео предлог турске владе да ће Ивану Михајлову омогућити образовање македонског комитета у Једрену и пуну слободу акције, под условом да та акција не буде усмерена према турској Тракији. Према информацијама југословенског Посланства у Софији, овај предлог је наишао на противљење свих присутних, а нарочито Јордана Чкатрова.⁸⁴ Недуго потом, југословенски посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм је преко повереника дошао до детаљнијих података. Према њима, Ачков је једном „поверљивом лицу“ изјавио да је Михајлов према турској влади преузео следеће обавезе: напуштање сваке акције од стране Македонаца према турској Тракији и сузбијање свих покушаја Македонаца да учине било шта против Турске са бугарске територије. Са своје стране, турска влада је Михајлову обећала пуну слободу у Турској, могућност образовања заштите од својих људи, давање финансијске помоћи и оружја, издавање свог листа у Турској и образовање комитета у Једрену, са њим на челу, за будућу акцију. Предвиђено је и успостављање једног канала за везу између Једрена и Свиленграда. На примедбу Ачкову да би једна таква организација у Турској засигурно изазвала југословенску реакцију, овај је одговорио да му је лично Ататурк, између осталог, саопштио да „нико не може да се меша у моју националну политику“, те да „смо ми слушали Србе већ давно не би било Ивана Михајлова међу живима. Кажите македонској емиграцији да је Кемал Паша највећи пријатељ Македонаца, и да их разуме, јер је и сам револуционар“. Посланик је део о наводима Ататурка оценио невероватним, али је ставио у извештај, будући да су се саопштења тог повереника увек показала као тачна.⁸⁵

Југословенско Посланство у Софији је и у наредном периоду добијало информације о турском помагању михајловиста. Тако су крајем децембра 1936. повереници јављали да су Турци почели и материјално да помажу терористе, као и да су успоставили везе са ВМРО преко свог Посланства у Софији. Том приликом је подвучено да је турски посланик одржавао личне везе са Димитром Ачковим. Истовремено, Јуришићу-Штурму је на ово скренуо пажњу и бугарски председник владе Георги Кјосеиванов. Он је југословенском посланику указао на „некоректност“ Турске према и једној и другој земљи, будући да је држала и чувала Михајлова, добивши обећање о „дезаинтересованости“ ВМРО од Тракије. Према бугарском премијеру, Турска је у замену за то обећање требало да помогне акцију македонствујушких у Јужној Србији. Кјосеиванов је једино тако објашњавао држање Турске према својој савезници: да нису имали задње намере, Турци би Михајлова одавно предали Југославији или Бугарској „пошто је он обичан злочинац“.⁸⁶

Одговарајући на достављена обавештења, југословенски посланик у Анкари Бранко Лазаревић је писао да се положај Михајлова није променио, да је редовно чуван од стране турске полиције и да су му контакти са спољним светом сведени на минимум. Истовремено је напоменуо да вест о искоришћењу Михајлова од стране Турака није представљала никакву новост, подсетивши да је раније писао о тој евентуалности. Лазаревић није искључивао ту могућност, али је сматрао да тренутно „о томе не може бити говора“. Уколико то и учине

---

⁸³ Југословенски посланик у Анкари је још новембра 1935. сматрао да Михајлов не може побећи из Турске, осим у случају да му то омогући турска влада, што је сматрао немогућим узимајући у обзир тренутне југословенско-турске односе. Ипак није искључивао могућност да га Турци чувају као адута било за уцењивање Бугара, било за употребу против Југославије, у случају побољшања њених односа са Бугарском. Посланик је сматрао да је најбоље да Михајлов и даље остане у Турској, јер му је тако деловање било сведено на минимум (АЈ, 370–25–74, лист 120). Да је Турцима Михајлов био потребан за деловање против југословенско-бугарског зближења, сматрао је и генерални конзул у Цариграду Иван Вукотић. *Исто*, лист 147.

⁸⁴ *Исто*, листови 152–154; *Извештаји МИП-а*, VII, 395–396, 449. Међутим, услед финансијских потешкоћа, група око Дрангова и Чкатрова је узела у разматрање прихватање турске помоћи. АЈ, 370–25–74, лист 160.

⁸⁵ АЈ, 370–25–74, лист 159.

⁸⁶ *Исто*, лист 189.

„једног дана“ то неће бити због тога што је Михајлов обећао да ће се одрећи акције у турској Тракији, већ ће им послужити за кварење добрих односа између Југославије и Бугарске. Лазаревић није имао сазнања да Турци одржавају везе са михајловистима, али је сматрао да би то требало добро проверити. Што се тиче ставова које је изнео Кјосеиванов, Лазаревић их је сматрао тачним. Он је сматрао да је Турска требало да преда Михајлова Југославији или Бугарској и поред тога што ни једна ни друга земља није поднела захтев за екстрадицију. Будући да је Михајлов у Бугарској осуђен на смрт, Лазаревић је сматрао да би екстрадицију ипак требало да затражи Бугарска⁸⁷. У случају упућивања таквог предлога Кјосеиванову, видело би се да ли је заиста желео да се обе земље ослободе Михајлова или су његове речи Јуришићу-Штурму имале за циљ погоршање односа са Турском.⁸⁸

Македонски кругови су били огорчени политиком зближења са Југославијом коју је спроводила влада Кјосеиванова⁸⁹. Како би то спречили, македонствујушчи су разматрали обнову терористичких активности на југословенској територији. Посланство у Софији је извештавало да је чак дошло до формирања две петорке које су добиле задатак да се пребаце у Грчку и Југославију. Бугарска влада је благовремено била обавештена о томе и најенергичније је осујетила овај покушај. По личном налогу Кјосеиванова, а на захтев југословенског посланика Јуришића-Штурма, крајем децембра 1936. је забрањено и излажење македонског листа *Обзор*⁹⁰. Будући да је теренска акција била онемогућена, Македонци су извршили одређену реорганизацију и борбу наставили на културном пољу. У том смислу је требало да послужи студентско удружење „Шар“, коме је за врло кратко време приступио велики број чланова.⁹¹

Иако је југословенско Посланство у Софији извештавало да током јануара и фебруара 1937. нису забележене јаче активности михајловиста,⁹² са других страна су пристизали другачији извештаји. Југословенска влада је располагала подацима да ће током фебруара Иван Михајлов одржати у Турској састанак са терористима ВМРО на коме ће бити донета одлука о обнови терористичке акције и припреми атентата на водеће личности Југославије⁹³. МИП је то саопштио турском посланику у Београду, подвлачећи да је „Краљевска влада уверена да [...] Турска влада води над Михајловом најстрожу контролу и неће допустити његов одлазак или бегство из Турске, као и да он не може ништа учинити без знања турских власти⁹⁴ [...]”⁹⁵ Стојадиновић је истовремено инструкисао посланика Лазаревића у Анкари да од турске владе сазна локацију Михајлова и скрене јој пажњу да је потребно спречити сваку његову акцију.⁹⁶ Лазаревић је учинио корак у турском Министарству иностраних послова,

⁸⁷ Бугарски посланик у Анкари Тодор Христов је крајем новембра 1936. известио Кјосеиванова да је из „познатог извора“ сазнао да је југословенска влада једно време позитивно гледала на могућност предаје Михајлова бугарским властима, али да је потом заузела став да је најбоље да остане у турској интернацији. Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 168, 270.

⁸⁸ АЈ, 370–25–74, лист 191.

⁸⁹ Поред Кјосеиванова, огорчење је било усмерено и на софијског митрополита Стефана кога су, нарочито после посете бугарских владика Југославији, оптуживали за издају бугарског народа. *Извештаји МИП-а*, VII, 560.

⁹⁰ Већ у јануару 1937. отпочео је да излази лист *Стожер* са истом редакцијом и „истим тенденцијама“ као и *Обзор*. *Исто*, VIII, 13.

⁹¹ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 172 од 4. маја 1937; ВА, П-17, к. 27, ф. 4, д. 17, листови 2–5; *Извештаји МИП-а*, VII, 560, 619.

⁹² *Извештаји МИП-а*, VIII, 13, 69.

⁹³ Југословенски Главни генералштаб је почетком јануара добио обавештења да ће михајловисти, због предвиђеног потписивања Пакта о вечном пријатељству, заједно са хрватским емигрантима отпочети терористичку акцију на југословенској територији како би компромитовали ту политику. Том приликом није искључена могућност да је бугарски студент у Београду Вангел Георгијев Пасков добио налог да изврши неки атентат у Југославији. ВА, П-17, к. 36, ф. 4, д. 41, лист 1.

⁹⁴ Сматрамо да је овим речима, између редова, Југославија скретала пажњу Турској да ће је сматрати одговорном за евентуалну терористичку активност Михајлова и његових присталица.

⁹⁵ АЈ, 370–25–74, лист 193.

⁹⁶ *Исто*. Неколико дана раније, Стојадиновић је инструкисао Лазаревића да у „апсолутној тајности“ провери две добијене информације: да су Турци пустили Михајлова на слободу и да организују конгрес Македонаца „из целог света па чак и из Америке“. *Исто*, лист 192.

где му је саопштено да је Министарство унутрашњих послова обавештено о потреби поштравања надзора над Михајловим. Што се тиче његове локације, Лазаревић је извештавао да се налази у једном селу до Анкаре. Посетио га је повереник Посланства, маскиран у електричара. Према његовим сазнањима, лекар је тврдио да је Михајлов болестан и врло нервозан, те да сем супруге и служавке не виђа никога. Уз њега се константно налазило четири жандарма, а да се сваки други разговор, „а било их је за последњих годину и по дана“, водио у присуству полиције.⁹⁷ Обавештења да су Турци попустили режим под којим су држали Михајлова имало је и бугарско МВРИ.⁹⁸

Узимајући у обзир чињеницу да је сваки други разговор Михајлов водио без присуства полиције, вести да ће михајловисти покушати да изврше атентат на Стојадиновића приликом одржавања Сталног савета Балканског споразума у Атини фебруара 1937. нису узимане као безазлене. Помоћник министра иностраних послова Владислав Мартинац је 6. фебруара о томе обавестио генералног конзула у Цариграду Ивана Вукотића. Том приликом га је инструкисао да хитно јави уколико дозна нешто по том питању, као и да такође утврди локацију Ивана Михајлова.⁹⁹ Инструкције да интервенише по питању могућег атентата добио је и југословенски посланик у Атини Бошко Христић. На основу тога, грчка влада је инструкисала свог посланика у Турској да такође учини корак код турске владе.¹⁰⁰ Из једног каснијег непотписаног извештаја Стојадиновићу о политичкој ситуацији у Бугарској, наведено је да је атентат припремао „озлоглашени Љуборча Станков“, као реванш за ухваћеног Асена Николова јуна 1936. године.¹⁰¹ У питању је био припадник ВЗРО Љубомир Јанакијев, који је 1932. извршио терористичке нападе у Београду, о чему смо раније писали.¹⁰²

Истовремено са вестима о атентату, југословенски МИП је примао информације о појачаним везама Турака са михајловистима. Југословенско Посланство у Софији је јављало Београду да је, према извештају једног повереника, група Дрангов-Чкатров примила од турског Посланства у Софији суму од 1,200.000 лева. Југословенско Посланство је придавало значај овом извештају, будући да је поменута група заиста располагала већом сумом новца, којом су помогнути затворени Македонци и њихове породице, као и сви терористи. Поред тога, сам повереник је добио месечну помоћ од 5.000 лева.¹⁰³ Делимична потврда ових навода примљена је из „поверљивог извора“, по коме су Турци михајловистима наменили суму од три милиона лева, од које је била исплаћена половина. Генерални конзул у Цариграду Вукотић је сматрао да ће Михајлов „у својој даљој акцији бити од Турака обилно потпомогнут“. ¹⁰⁴ О везама турског Посланства у Софији са михајловистима јављао је и дописник ЦПБ-а. Према његовим сазнањима, једном састанку Македонаца присуствовали су један чиновник турског Посланства, као и директор листа *Зора* Данаил Крапчев, који је деловао по инструкцијама Михајлова. Циљ ових састанака је био да се ради на образовању једне лиге која би радила на остварењу пријатељства са Турском, а потом и Грчком.¹⁰⁵

Састанке чланова Привременог комитета („Времене комисије“) са представницима турског, али и италијанског и мађарског Посланства, бележили су и органи Обавештајног одељења Главног генералштаба. Том приликом је као „најчудније“ оцењено држање турских дипломата. Водећи Македонци су све чешће и отвореније одлазили у турско Посланство, преко чијег курира је, према подацима са више страна, вршена преписка Михајлова са својим присталицама у Бугарској. Поред наведеног, турски посланик Беркер је посећивао

⁹⁷ Исто, лист 194; Бранко Лазаревић, *Дипломатски списи*, прир. Миладин Милошевић, Неготин, 2001, Бр. 163, 182.

⁹⁸ Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 174, 273.

⁹⁹ АЈ, 411–6–15, лист 521.

¹⁰⁰ АЈ, 370–25–74, лист 196; Б. Лазаревић, *Дипломатски списи*, Бр. 164, 182.

¹⁰¹ АЈ, 37–28–210, лист 560.

¹⁰² Р. Евтимов, *н. д.*, 254.

¹⁰³ АЈ, 370–25–74, лист 199.

¹⁰⁴ АЈ, 411–6–15, листови 521–522.

¹⁰⁵ Исто, лист 528.

македонствујушче. Тако је 9. марта 1937. његов аутомобил стајао два сата испред куће Јордана Чкатрова. Према Обавештајном одељењу, контакти михајловиста са представницима страних држава имали су за циљ добијање моралне и материјалне помоћи „ради што успешнијег минирања недавно склопљеног Пакта пријатељства“. Истовремено, располагало се и подацима о реорганизацији македонске акције, што је приметило и југословенско Посланство у Софији. Та акција је требало да буде усмерена на пропагандно поље, што би по свему судећи, толерисала и бугарска влада. На том пољу се посебно ангажовао министар војни генерал Луков, који је тежио да македонску организацију стави под своју контролу. С тим у вези, бугарска влада је дозволила да македонска братства средином маја 1937. одрже свој конгрес у Трнову. Ипак, услед протеста бугарских виђенијих јавних личности, као и корака југословенског Посланства, бугарска влада је 20. априла опозвала поменућу одлуку.¹⁰⁶

Међутим, југословенске власти су током маја и јуна са више страна примале обавештења о конкретнијим потезима михајловиста. Према тим подацима, они су уз помоћ турских званичних власти организовали терористичке тројке и петорке. Ове групе би се са турским пасошима пребациле у Грчку, а затим у Југославију где би током јула отпочеле једну ширу акцију, укључујући атентате на водеће југословенске личности, на челу са кнезом Павлом. Да је постојала могућност атентата на кнеза, који се у том тренутку налазио у Британији, сазнала је и британска дипломатија због чега је кнежево обезбеђење појачано. Узимајући у обзир вести о македонско-турској сарањи, као и боравку михајловиста и самог Ивана Михајлова у Цариграду почетком јуна 1937¹⁰⁷, Главни генералштаб је сматрао да би требало упутити једног чиновника МУП-а у Цариград, који би пратио рад Бугара и турских власти¹⁰⁸. То је било неопходно, сматрали су у Генералштабу, због чињенице да се терористичка акција неће изводити са бугарске територије¹⁰⁹. Поред михајловиста, добијени су подаци и о припремама ВЗРО за обнову терористичког деловања на југословенској територији.¹¹⁰

¹⁰⁶ ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 1, листови 1–6; ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 2, лист 2; *Извештаји МИП-а*, VIII, 127–128.

¹⁰⁷ Поводом доласка Михајлова у Цариград и организовања његових веза са бугарском колонијом, тамошњи бугарски конзул Иван Свиленски је тражио од Кјосеиванова да га позове на реферисање. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 316, лист 305.

¹⁰⁸ Југословенска дипломатска представништва у Турској су имала проблема у праћењу активности михајловиста. Посланство у Анкари је имало на располагању само једног повереника који је одржавао везу са чуварима Ивана Михајлова. Недостатак финансијских средстава је био приметан и код Генералног конзулата у Цариграду. Како би се ефикасније пратила акција михајловиста, посебно што се очекивало пребацивање Михајлова у Цариград, Генерални конзулат је од МИП-а тражио да му се одобри месечни кредит од 150 лира. Недостатак потребних средстава је чак саопштен и бугарском конзулу у Цариграду, на шта је он скренуо пажњу свом колеги Вукотићу на неопходност успостављања контролног апарата. Међутим, ни бугарски Конзулат није располагало поверљивим кредитима за праћење македонствујушких. Будући да је оценио да су бугарски конзул и војни изасланик „одани Кјосеивановљевој влади и изгледа да би били вољни омогућити нам контролу рада македонствујушких“, југословенски отправник послова у Анкари Иво Деђули је предложио да им се у том циљу ставе одређена средства на располагање. Међутим, Стојадиновић је сматрао да то „није ни опортуно ни целисходно“, упозоравајући да се сва саопштења са бугарске стране проверавају и другим каналима „пошто не треба искључити и евентуалност бугарских интрига“. АЈ, 370–25–74, листови 208, 215–216; АЈ, 411–6–15, лист 543; Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 195, 289.

¹⁰⁹ Разлог за то било је држање бугарске владе која је заиста настојала да спречи и сузбије у корену свако организовање на бугарској територији (ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 2, лист 8). Поред Кјосеиванова, лојално држање према Југославији су показивали и бугарски посланик у Анкари Тодор Христов и конзул у Цариграду Иван Сливенски, који је чак од михајловиста оптуживан за антимакедонско деловање. Он је извештавао Кјосеиванова да су му се у неколико наврата обраћали југословенски конзул у Цариграду Иван Вукотић, његов заменик Спасоје Веснић и војни изасланик пуковник Новица Ракочевић, тражећи или пружајући информације о Михајлову. По Сливенском, тиме су тежили да остваре сарадњу са њим ради размене информација и контроле ситуације. С тим у вези, тражио је од Кјосеиванова упутства до које мере је могао да прошири постојећу сарадњу. АЈ, 370–25–74, листови 208–209; АЈ, 411–6–15, лист 520; Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 180, 276; *Исто*, № 195, 286–289.

¹¹⁰ АЈ, 370–25–74, листови 207, 213–215; АЈ, 411–6–15, листови 530, 532–543; ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 2, листови 6–9; ВА, П-17, к. 36, ф. 4, д. 42; Н. Балфур, С. Мекеј, *н. д.*, 91.

Вести о активирању михајловиста показале су се као тачне. Бугарске власти су на једном немачком теретном вагону, који је требало да прође кроз Југославију, откриле 9. јула 1937. монтирану „паклену машину“. Поводом овог инцидента, бугарски посланик у Београду Иван Попов је био позван у Софију, где је добио инструкције каква објашњења и уверења да саопшти југословенском МИП-у. Истовремено, југословенском премијеру је требало да пренесе посебне поруке Кјосеиванова и краља Бориса. Пошто је Стојадиновић био ван Београда, Попов због деликатности ситуације није желео да чека његов повратак. Због тога је поруке пренео помоћнику Иву Андрићу, који је изразио задовољство и обећао да ће одмах све пренети Стојадиновићу. Из разговора са југословенским дипломатама, Попов је стекао убеђење да је „тужни инцидент“ дочекан „хладнокрвно и здраворазумски“, упркос тешкоћама на унутрашњем плану које је Стојадиновић трпео. У МИП-у су се постарали и да инцидент не доспе у ширу јавност. Истовремено, Андрић је изразио наду да до сличних догађаја неће доћи у будућности, како би међусобни односи могли да се развијају нормално и пријатељски и да се консолидују до нивоа где никакве унутрашње промене не би могле негативно да утичу на њих¹¹¹. Попов је поновио потребна уверења и обећао да ће се истрага спроводити све док се не буду пронашли прави подстрекачи.¹¹²

Бугарске полицијске власти су заиста приступиле енергичној истрази. Том приликом је откривено да су михајловисти припремили и тројке за упад на југословенску територију. Због тога је дошло до хапшења и интернирања већег броја виђенијих михајловиста: Кирила Дрангова, Јордана Чкатрова, Асена Аврамова, Страхила Развигорова и других. Ипак, оштрије мере према њима су изостале. Југословенски Главни генералштаб је располагао подацима да су бугарски Двор и министар војни интервенисали код Кјосеиванова да се питање одговорности поводом „паклене машине“ затешка. Према подацима југословенских обавештајаца, бугарском Двору је ВМРО била потребна ради одржања на власти, при чему се за заштиту михајловиста посебно залагао кнез Кирил.¹¹³

Да је кнез Кирил материјално помагао михајловисте, Стојадиновићу је септембра 1937. писао и некадашњи сарадник Танасија Динића, Славе Иванов. Поред тога, он је југословенском премијеру изнео податке о ВМРО које је добио од својих људи у Бугарској: да михајловисти одједном располажу са великим сумама новца; да је интервенцијом пуковника у пензији Косте Николова, личног пријатеља краља Бориса, одређено да се 38 терориста нађе на платном списку Министарства војног; уредништво листа *Стожер* је штампало брошуру у којој се говорило о слободној Македонији и потреби македонског народа да се бори за слободу. Штампана је у више хиљада примерака и послата у иностранство, углавном САД, где је упућен и син Димитра Ачкова како би организовао револуционарну борбу против Југославије; Иван Михајлов шаље месечно 6000 долара из Турске. Није било познато да ли је новац био турског, грчког или италијанског порекла, будући да се причало да и Грчка помаже Михајлова; ВМРО је и даље одржавала везе са усташама, са којима је планирала да обнови терористичку акцију на целој југословенској територији. На крају, из Бугарске су јављали да ВМРО васкрсава, те да је то била жеља војних кругова и бугарског Двора.¹¹⁴

Изнесећи наведено, као и свој пређашњи рад за југословенску државу, Иванов је известио Милана Стојадиновића да су некадашњи сарадници, „борци за општу југословенску идеју“, били спремни да ступе у борбу против ВМРО и усташа „главних криваца за убиство Краља Александра, који се данас слободно шетају по Италији“. Како би поменута акција имала успеха, Иванов је подвукао да је неопходно да она остане тајна и да се финансира „са надлежног места где се и овај реферат упућује“, односно Стојадиновића лично. Због деликатности акције, реферат је Стојадиновићу однело „поверљиво лице“, саопштавајући му

¹¹¹ Из ових речи Иве Андрића може се назрети неизвесност о могућности Стојадиновића да задржи свој положај.

¹¹² ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 3, лист 3; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 467, листови 58–59.

¹¹³ ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 3, листови 2–5; *Извештаји МИП-а*, VIII, 402.

¹¹⁴ АЈ, 37–22–174, лист 337; Н. Жежов, *н. д.*, 183–184.

усмено конкретне предлоге. За обнову „старе крваве тактике“ Иванов је изнео три конкретна предлога: 1) ликвидирање Ивана Михајлова. За то је на располагању имао људе који су били спремни да оду у Цариград, где је Михајлов долазио из Анкаре на сваких 8–10 дана; 2) ликвидирање Дида Кватерника и Анта Павелића, за које се имало података да често одлазе у Торино. Иванов је напоменуо да је постојала могућност да се за људе одређене за овај задатак набаве бугарски пасоши и 3) да се образује једна група од 10–15 оданих људи који би у Југославији извршавали све што је било потребно за одбрану највиших државних интереса. Иванов је подвукао да би целокупном акцијом руководило „једно лице“, алудирајући на себе. Том приликом је за извршење предлога под 1) и 2) тражио одрешене руке. Што се тиче трећег предлога, није намеравао ништа да предузима док за то не добије наређење од Стојадиновића.¹¹⁵

Нисмо располагали подацима који би нам показали каква је била реакција Милана Стојадиновића на ове предлоге. Одређени извори, пак, указују да су југословенски војни кругови већ средином 1937. покушали да изврше ликвидацију Михајлова, али да је Стојадиновић то спречио. Наиме, Милан Јовановић Стоимировић је приликом одласка Ивана Михајлова из Турске августа 1938. забележио у свом дневнику да су га југословенске војне власти „хтеле убити (због тога је смењен пре времена наш војни аташе Никачевић [у питању је био пуковник Новица Ракочевић - прим. М. Ж] из Анкаре), а наша му је дипломатија спасла главу. Зашто? Ваљда зато што би се на његову смрт могло одговорити новим атентатом!?! Некога разлога мора бити“.¹¹⁶ Узимајући у обзир наводе Јовановића Стоимировића и чињеницу да је пуковник Ракочевић разрешен дужности војног изасланика 27. августа 1937, закључујемо да је његов опозив из Анкаре био у вези са планираним атентатом.¹¹⁷

По свему судећи, Стојадиновић је убрзо променио мишљење и, судећи по предстојећем следу догађаја, прихватио понуду Славе Иванова. Наиме, средином октобра 1937. турски посланик у Београду је известио Стојадиновића да је Михајлов упутио жалбу турским надлежним властима на бесправно држање у интернацији, коју је државни тужилац сматрао исправном. Будући да више није имала могућности за његово задржавање, турска влада је размишљала да га преда румунским властима. Готово истовремено, генерални конзул из Њујорка Божидар Стојановић је извештавао да је Македонска политичка организација у Америци, на енергичне захтеве ВМРО, предузела кораке да преко извесних сенатора и америчких политичких организација издејствује код емиграционих власти дозволу за долазак Михајлова у САД. Узимајући то у обзир, Стојадиновић је изјавио турском посланику да би за Београд било „најпријатније“ када би Турска и даље могла да задржи Михајлова у својим границама.¹¹⁸

Међутим, турске власти су почетком децембра дале дозволу Михајлову за боравак на острву Принкипос крај Цариграда, где се, после краћег боравак у бањи Бурса, настанио између 10. и 15. децембра 1937. године. Југословенске дипломате су пар дана касније преко својих извора успеле да то потврде, будући да турска влада није званично известила Београд о премештају. Штавише, турски посланик у југословенској престоници је категорички тврдио да се Михајлов не налази на Принкипосу. Ипак, 26. децембра је потврдио његов премештај, подвлачећи да је то представљало прву етапу за његов одлазак у иностранство. Ружди Арас је изјавио југословенском посланику у Анкари Бранку Аџемовићу да Турска више није имала законских могућности за задржавање Михајлова, додајући да захваљујући добрим односима између Југославије и Бугарске, Михајлов „престаје бити интересантна личност“. Стога, чим му нека земља буде одобрила боравак одмах ће отпутовати из Турске. Аџемовић је био доста узнемирен овим саопштењем, посебно што су извесни дипломатски кругови ширили вести да ће се Михајлов вратити у Бугарску, где ће моћи слободно да се

¹¹⁵ АЈ, 37–22–174, листови 334–338.

¹¹⁶ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 203.

¹¹⁷ ВА, ДПП, к. 1503, досије 857; *СВЛ*, бр. 27, 6. септембар 1937, 1102.

¹¹⁸ АЈ, 370–25–74, листови 225, 230; М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 180.

настани. Проверавајући ове наводе код свог бугарског колеге Христова, добио је уверења у лојалност Бугарске и да њена влада није променила свој однос према Михајлову. Том приликом се испоставило да су иза свега стајали грчки посланик у Анкари и неки „виђенији Турци“. Током јануара 1938. и македонски кругови у Бугарској су очекивали скорији одлазак Михајлова и то у САД или Швајцарску. Због тога је југословенска дипломатија предузела кораке код страних влада у циљу невизирања Михајловљевог пасоша, успевши да онемогући његово напуштање Турске до августа 1938. године.¹¹⁹

Добијајући информације о покушајима Михајлова да напусти Турску, а затим и учесталим посетама његових присталица, југословенски МИП је, по свему судећи, покушао његову ликвидацију. О томе нам сведочи депеша југословенског генералног конзула у Цариграду Ивана Вукотића од 9. фебруара 1938, упућена помоћнику министра иностраних послова Иву Андрићу, са назнаком да обавести Посланство у Софији. Првобитна верзија је требало да гласи: „Ваш трговац не разуме трговачке послове. Потребно послати резерву, јер ће роба ускоро бити распродата“. Уместо наведеног упућено је: „Ваш пријатељ није вичан послу, потребна резерва, што пре“.¹²⁰ Поменута депеша се односила на извесну Ану Трошанову. Она је, по налогу БЗНС „Пладне“, почетком 1938. допутовала из Софије у Цариград са задатком да убије Ивана Михајлова¹²¹. Трошанова је од „особе Х“, највероватније чиновника југословенског конзулата, добила новац и револвер за извршење задатка. Међутим, ухапшена је почетком марта 1938. године. Према конзулу Вукотићу, Трошанова је била необазрива те је од самог почетка „упала у мрежу македонствујућих, доктора Лазарева и госпође Иванов и турске тајне полиције“. Према Вукотићу, турска полиција је још пре њеног доласка била обавештена о њеној мисији преко турског Посланства у Софији. Будући да је била склона „љубави и пићу“, своје намере је открила извесном турском новинару, који ју је пријавио полицији. На саслушању је признала да је упућена од бугарских земљорадника око групе „Пладне“ да ликвидира Михајлова. Како није знала ко је била „особа Х“, веза са Југославијом није била откривена.¹²²

На покушај ликвидирања Ивана Михајлова осврће се и Милан Стојадиновић у својим мемоарима. Као иницијатора ове идеје он означава Цветана Ђорђевића, полицијског инспектора МУП-а¹²³. Према Стојадиновићу, та идеја је допрла и до кнеза Павла који ју је усвојио и наложио министру унутрашњих послова Антону Корошецу да Ђорђевићу изађе у сусрет. План је био да плаћени агент изврши атентат на Михајлова приликом његовог одласка „у једну страну земљу“, али исти је пропао јер је Михајлов „успео да се изгуби у страним земљама, да му најмљени убица није могао пронаћи траг“.¹²⁴ На основу претходно изнетог текста, сматрамо да је Стојадиновић говорио о покушају атентата преко Ане Трошанове. Међутим, из његових навода произилази да он није био умешан у тај план. Ипак, сачувани телеграм генералном конзулу у Цариграду којим је инструкисао Вукотића да подржи „познатог пријатеља за још свега два месеца“ говори супротно.¹²⁵ Стога, узимајући у обзир чињеницу да је преписка по питању ликвидирања Михајлова вођена између Милана Стојадиновића, његовог помоћника Ива Андрића, Посланства у Софији и Генералног конзулата у Цариграду, те да је Трошанова дошла из Бугарске по налогу пладнеоваца, закључујемо да је Стојадиновић прихватио понуду Славе Иванова.

¹¹⁹ АЈ, 370–25–74, листови 231–234, 237–238; АЈ, 411–6–15, листови 560–563; ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 5, лист 19; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, листови 47–50; М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 179–180.

¹²⁰ АЈ, 411–6–15, лист 599.

¹²¹ Михајлов у својим мемоарима такође наводи да је главну улогу у планирању атентата на њега имао инжењер Георги Влков, уредник листа *Пладне*. И. Михайловъ, *Спомени III*, 621.

¹²² АЈ, 411–6–15, листови 599–610; М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 180–181. Поводом хапшења „пријатеља“, Вукотић је закључио: „Није био срећан избор Трошанове, за циљ ради кога је овде упућена. Ако је девојка склона љубави и пићу, таква лица нису склона за ствари ове врсте“. АЈ, 411–6–15, лист 605.

¹²³ Цветан Ђорђевић је био специјализован за дејство против ВМРО и сузбијање његове пропаганде. АЈ, Збирка Моше Пијаде (513), фасцикла 15, предмет 26, службенички лист Цветана Ђорђевића.

¹²⁴ М. Stojadinović, *n. d.*, 717.

¹²⁵ АЈ, 411–6–15, листови 603–604.

Потписивање Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске јануара 1937. није допринело продубљивању међусобних односа током те године. Такав закључак износе историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички, указујући на пасивност званичника обе земље.¹²⁶ У грађи југословенске провенијенције, која нам је била на располагању, такође нисмо пронашли никакве иницијативе југословенске стране за продубљивање тих односа. Да ли је разлог за то била тежња Милана Стојадиновића да не изгуби већ пољуљану подршку својих савезника или су пак, унутрашње компликације захтевале његову већу посвећеност, нисмо успели да утврдимо.

Насупрот званичницима, врло честе међусобне посете разних друштава и организација, давале су повод за манифестације југословенско-бугарског зближења.¹²⁷ Истовремено, забележено је више промена у дотадашњој клими. Тако је у бугарској јавности запажено одликовање посланика у Софији Момчила Јуришића-Штурма орденом Св. Александра I степена фебруара 1937,¹²⁸ док је југословенска штампа забележила одликовање бившег министра Војислава Јанића бугарским Орденом за заслуге I степена са лентом.¹²⁹ Затим, приликом помена погинулим војницима под Једреном, први пут после 1912. одано је признање и српским пуковима који су се борили на том делу фронта, док су на Видовдан, приликом помена на српском војничком гробљу у Софији, поред српског, чинодејствовала и петорица бугарских свештеника. Југословенско Посланство у Софији је извештавало да се „нови дух у Бугарској“, најбоље огледао у писању њене штампе, која је са великим интересовањем пратила и објективно коментарисала догађаје у Југославији.¹³⁰

Покренута су и одређена привредна питања, као што је било питање успостављања царинске уније између Југославије и Бугарске. На потребу стварања „царинског савеза“ 16. јануара 1937. је у листу *Мирь* указао Атанас Буров, некадашњи министар иностраних послова и вера. Потписивањем Пакта о вечном пријатељству неколико дана касније, идеја је добила на снази.¹³¹ Средином марта 1937. бугарски привредници су у просторијама Трговачке индустријске коморе у Софији одржали скупштину и одлучили да оснују Бугарско-југословенску трговачку комору и предузму акцију за остварење царинске уније између две земље.¹³² Крајем истог месеца, Бугарску је, у пратњи народног посланика Милоша Рашковића, посетио Војислав Јанић, председник Финансијског одбора Народне скупштине. Циљ његове посете представљао је састанак са представницима бугарског Националног савета за мир путем цркава. Поред састанка са црквеним великодостојницима, Јанић је имао сусрет и са председником владе Георги Кјосеивановим и министром финансија Кирилом Гуневим. Јанић се том приликом изјаснио о потреби закључења царинске уније, што је пропратила сва бугарска штампа. Исто је поновио и маја 1937. приликом поновне посете Бугарској. Ипак, бугарски званичници су заступали став да је ово питање требало добро проучити пре његове реализације.¹³³ Представници задружног покрета су такође били активни. Почетком априла 1937. у Софији је одржана скупштина задругара из обе земље на којој је усвојен нацрт правила о образовању Југословенско-бугарског задружног института и поздрављена идеја о царинском савезу. Два месеца касније, југословенски задругари, на челу са Војиславом Ђорђевићем, министром без портфеља, учествовали су на задружном конгресу у Софији, док је средином октобра 1937. у Београду одржана седница Задружног института. Том приликом је, између осталог, усвојена резолуција о оснивању једне комисије која би

¹²⁶ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 253–254.

¹²⁷ *Исто*, 255–256; *Извештаји МИП-а*, VIII, 70, 128, 247, 301, 352; З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 24–26.

¹²⁸ *Извештаји МИП-а*, VIII, 70.

¹²⁹ „Предаја бугарског одликовања бившем министру г. др. Војиславу Јанићу“, *Време*, 25. март 1937, 4.

¹³⁰ *Извештаји МИП-а*, VIII, 127, 301, 352.

¹³¹ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 253–254.

¹³² АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 33 од 19. марта 1937.

¹³³ *Извештаји МИП-а*, VIII, 191, 247; Р. Радић, *Војислав Јанић*, 181–182.

имала задатак да проучава могућност координирања економске политике двеју земаља и успостављања царинске уније.¹³⁴

Потписивање Пакта о вечном пријатељству је искоришћено и за поновно покретање двовласничког питања. Наиме, бугарско Посланство у Београду је више пута интервенисало због недопуштања Бугарима да обрађују своја имања, на шта је по речима посланика Ивана Попова, реакција југословенског МИП-а била негативна. Средином маја 1937, Попов је поменути проблем поновио пред начелником Политичког одељења МИП-а Милојем Смиљанићем, који је поступке југословенских власти правдао формалним разлозима. Попов је приметио Смиљанићу да су у време када је израђена Конвенција о двовласницима услови били другачији, те да није било потребе држати се текста споразума, већ решавати искрсла питања на начин који је одговарао успостављеним пријатељским односима између две земље. Смиљанић се сложио са својим саговорником указујући на неопходност сазивања мешовите комисије која би дошла до једног „радикалног решења“.¹³⁵ Југословенска страна је очигледно размишљала о неопходности регулисања овог проблема, будући да је Смиљанић изнео конкретно становиште МИП-а. Према њему, двовласничка имања је требало поделити на две категорије, при чему би у прву категорију потпала сва имања јужно од Враћа, а у другу сва имања северно од овог места. Што се тиче прве категорије, југословенски МИП је сматрао да би двовласничка имања требало ликвидирати путем размене, при чему би, према одређеним прорачунима, Југославија требало да доплати Бугарској суму од око милион динара или лева. Као аргумент за ликвидирање имања, Смиљанић је навео да на том делу границе у прошлости није било двовласничких имања, да су имања са обе стране границе била једнаке вредности, при чему је највећи део њих чинило општинско земљиште. Као компензацију за решавање питања имања на југу, Југославија је била спремна да на преосталом делу границе омогући двовласницима пуну слободу у обради својих имања. Бугарски посланик је одговорио да је пре коначног решења требало проучити то питање, што је изискивало додатно време. Са друге стране, Попов је указао да је кроз месец дана требало да отпочну пољски радови, због чега је првенствено требало омогућити двовласницима приступ својим имањима. Смиљанић је обећао да ће учинити потребне кораке и извести га о резултату.¹³⁶

Нисмо располагали подацима на који начин је решен захтев бугарског посланика. Претпостављамо да се томе изашло у сусрет, будући да су и Бугари прихватили југословенски предлог за обнову рада на ликвидацији двовласничких имања, обустављеног 1934. године. Од 16. августа до 1. септембра 1937. у Нишу је заседала прва реонска југословенско-бугарска комисија која је имала задатак да изврши исправке и допуне спискова двовласника на северном делу југословенско-бугарске границе. По завршетку свог рада, комисија је нове спискове доставила на потврду обема владама.¹³⁷

Забележена је и сарадња на међународном пољу. Почетком јуна 1937. у Женеви је одржана Међународна конференција рада. Будући да је Југославија поставила своју кандидатуру за избор у Административни одбор, бугарска влада је издала инструкције свом представнику Владимиру Тошеву, директору бугарског Рада, да сарађује са југословенском делегацијом.¹³⁸ Готово истовремено, у Међународној дунавској комисији¹³⁹ је дошло до

¹³⁴ АЈ, 37–47–302, листови 120–122; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 467, листови 109–111; *Извештаји МИП-а*, VIII, 301, 512; „Јуче је одржана у Софији скупштина југословенских и бугарских задругара“, *Политика*, 6. април 1937; „Чланови Југословенско-бугарског задружног института одржали су данас претконференцију“, *Правда*, 19. октобар 1937, 6; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 254–255.

¹³⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 467, листови 47–48.

¹³⁶ *Исто*, листови 48–49.

¹³⁷ *Извештаји МИП-а*, VIII, 405; „Састанак прве реонске југословенско-бугарске комисије за ликвидацију двовласничких питања“, *Правда*, 16. август 1937, 13; „Бугарско-југословенска комисија за двовласничка имања завршила је рад у Нишу“, *Политика*, 2. септембар 1937, 3.

¹³⁸ АЈ, 159–33, досије 5, Суботић МИП-у Пов. бр. 572 од 3. јуна 1937; АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Шведској - Стокхолм (382), фасцикла 4, јединица описа 14, листови 47–51 (даље: АЈ, 382).

¹³⁹ Опширније о Међународној дунавској комисији у: М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 63–96.

неслагања између југословенског и румунског делегата око употребе фондова Комисије. Због тога је помоћник минитра иностраних послова Иво Андрић предао бугарском посланику у Београду молбу југословенске владе да бугарска влада, уколико то одговара њеним интересима, инструише свог представника у Дунавској комисији да се споразуме са својим југословенским колегом и на тај начин осигурају одбацивање румунског предлога.¹⁴⁰

На одређену неактивност у међусобним односима показивали су и ретки сусрети званичника. Приликом одласка за Женеу 8. септембра 1937, бугарски председник владе Кјосеиванов се кратко задржао на београдској железничкој станици. Том приликом су га у име југословенског премијера поздравили шеф кабинета МИП-а Драган Протић и начелник Политичког одељења МИП-а Милоје Смиљанић.¹⁴¹ Будући да се тада није сreo са Стојадиновићем, Кјосеиванов је изразио жељу да се са њим састане при повратку за Софију, што је Стојадиновић прихватио. Међутим, двојица премијера се поново нису састала услед смрти Томаша Масарика, због чега је Стојадиновић отпутовао у Праг. Кјосеиванова су на станици у Београду 20. септембра сачекали заступник министра иностраних послова Антон Корошец, посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм, Милоје Смиљанић и шеф кабинета у председништву владе Јован Гашић.¹⁴²

Контакте су остваривали и представници Југословенске војске. Приликом повратка из Турске, где је присуствовала војним маневрима, југословенска војна делегација на челу са начелником Главног генералштаба генералом Милутином Недићем задржала се 27. августа 1937. сат и по у Софији где је поздрављена од стране бугарског начелника Генералштаба генерала Јордана Пејева, команданта софијског гарнизона генерала Златанова и једног генералштабног официра.¹⁴³ Наредни боравак генерала Недића у Софији био је званичнији. За крај октобра 1937. у турској престоници је била заказана конференција начелника генералштабова Балканског споразума. На путу за Анкару, југословенска делегација се 23. октобра задржала у Софији, где су официри разгледали бугарску престоницу. Генерал Недић се уписао и у дворску књигу, а затим посетио бугарског министра војног генерала Христа Лукова и начелника бугарског Генералштаба генерала Пејева. После тога је југословенски посланик Јуришић-Штурм приредио у Посланству ручак на коме су присуствовали и генерали Луков и Пејев.¹⁴⁴ Југословенска војна делегација је поздрављена на софијској железничкој станици и при повратку из турске престонице.¹⁴⁵

Крајем новембра 1937. у Београду се два дана задржао и краљ Борис при повратку са свог путовања у иностранство. На топчидерској железничкој станици га је 26. новембра дочекао кнез Павле, док је бугарски краљ у току дана посетио краљицу Марију и имао састанак са Миланом Стојадиновићем. Сутрадан, краљ Борис је у пратњи кнеза Павла посетио Зоолошки врт и Музеј кнеза Павла, после чега је отпутовао за Софију. Задржавање бугарског суверена у Београду бугарска штампа је коментарисала као знак добрих односа између две земље¹⁴⁶. Југословенско Посланство у Софији је извештавало да је његов пријем у

¹⁴⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 467, лист 52.

¹⁴¹ „На путу за Женеу г. др. Кјосеиванов пропутовао је синоћ кроз Београд“, *Политика*, 9. септембар 1937, 5.

¹⁴² АЈ, 159–58, досије 12, телефонско саопштење шефа кабинета Драгана Протића Сталној делегацији при Друштву народа Пов. бр. 953 од 15. септембра 1937; *Извештају МИП-а*, VIII, 459; „Г. Кјосеиванов на путу за Софију задржао се кратко време у Београду“, *Политика*, 21. септембар 1937, 2; „Састанак г. Кјосеиванова са г. др. Корошцем на Београдској станици“, *Време*, 21. септембар 1937, 4.

¹⁴³ *Извештају МИП-а*, VIII, 405; „Повратак наше војне делегације из Турске“, *Правда*, 28. август 1937, 3. Бугарски посланик у Београду Иван Попов је на вест да ће југословенски официри присуствовати турским маневрима писао бугарском МВРИ да је пожељно да се граничним властима дају потребна наређења и да би делегацију требало на софијској станици да поздрави бар војни изасланик у Београду потпуковник Добринов, који се у том тренутку налазио у Софији. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 316, листови 347–348.

¹⁴⁴ „Шеф генералштаба генерал г. Недић код бугарског Министра војног на путу за Анкару“, *Време*, 24. октобар 1937, 3.

¹⁴⁵ „Шеф бугарског Генералштаба поздравио је на станици у Софији нашу војну делегацију на челу са г. Недићем“, *Време*, 7. новембар 1937, 3.

¹⁴⁶ И поред тога, став кнеза Павла према бугарском суверену се није променио. Британски посланик у Анкари Перси Лорен је, приликом повратка у Турску крајем јануара 1938, примљен од стране кнеза Павла у Београду.

југословенској престоници произвео у Бугарској „најбољи утисак“.¹⁴⁷ Неколико дана касније, бугарски стални делегат при Друштву народа Никола Момчилов је пренео свом југословенском колеги честитке принца Кирила поводом Дана уједињења 1. децембра. Момчилов је том приликом пренео и принчево извињење што није лично дошао у Делегацију, будући да је његов боравак у Женеви био инкогнито.¹⁴⁸

Према наводима историчара Крста Манчева и Валеријана Бистричког, неактивност југословенске стране је произвела незадовољство у Бугарској. Владини кругови су били незадовољни константним Стојадиновићевим пролонгирањем узвратне посете Софији¹⁴⁹, док је јавност негодовала на чињеницу да је Пакт о вечном пријатељству остао „дипломатски документ без реалног садржаја“, будући да није дошло до промене режима према Бугарима у Југославији, дозволе растурања бугарских листова у Македонији и слично.¹⁵⁰ Са друге стране, бивши председник владе Кимон Георгијев је јула 1938. изјавио дописнику ЦПБ-а у Софији Радославу Веснићу да је кривицу за неактивност званичника двеју земаља сносила бугарска влада. Према њему, она је била дужна да „тражи од југословенске владе многе ствари“, док је Југославија могла да чека, јер је имала повољнију међународну позицију. Георгијев је сматрао да је унутрашњи и спољашњи положај Бугарске био веома тежак, те да је њена влада погоршавала положај своје земље одбијајући да се „реално споразуме“ са југословенском владом. Георгијеву је изгледало да су краљ Борис и влада то намерно радили како би очували своје позиције а народу могли да саопште да су Срби били неискрени и да нису ништа учинили за споразум. Због тога је страховао да би народ могао да се засити „декламација и платонских изјава љубави“ што би довело до повратка међусобног неповерења. Како би се то спречило, мислио је да би било најбоље да Милан Стојадиновић, који „схвата ситуацију“, при својој посети Софији „учини нешто, што историја и будућност Јужних Словена очекују од великог човека као што је г. Стојадиновић“.¹⁵¹

Дописник ЦПБ-а у Софији Радослав Веснић је средином фебруара 1938. такође извештавао да је у разговорима са Бугарима видео да они са великим нестрпљењем очекују посету Стојадиновића Софији. Правни саветник бугарског Синода му је том приликом изјавио да је тај долазак „неопходно потребан“ због разних интрига које су отпочеле да се чине против Пакта о вечном пријатељству. Истицано је да су се Југословени „охладели“ према Бугарима, а као доказ за ту тврдњу указивано је на чињеницу да Стојадиновић због партијске седнице није изашао на железничку станицу да поздрави Кјосеиванова приликом његовог последњег пропутовања кроз Београд. На такве ставове су му указивали и саговорници из књижевних и уметничких кругова, при чему је „нову љубомору и препричавање“ изазвао сусрет Стојадиновића са Ружди Арасом. Веснић је чак указивао и на

У свом извештају Лорен је закључио да је неповерење кнеза према краљу Борису и даље било веома снажно. *Цар Борис III*, II, N° 43, 87.

¹⁴⁷ *Извештаји МИП-а*, VIII, 568; „Н. В. бугарски Краљ Борис задржао се јуче у Београду, где га је дочекао Њ. Кр. Вис. Кнез-Намесник Павле“, *Политика*, 27. новембар 1937, 3; „Н. В. бугарски краљ Борис са Њ. Кр. Вис. Кнезом Намесником посетио је Зоолошки врт и музеј Кнеза Павла, *Политика*, 28. новембар 1937, 2; „Бугарски краљ Борис отпутовао синоћ за Софију“, *Време*, 28. новембар 1937, 8.

¹⁴⁸ АЈ, 159–52, досије 6, Суботић МИП-у Пов. бр. 1240 од 3. децембра 1937.

¹⁴⁹ Крајем септембра 1937. Стојадиновић је разговарајући са немачким послаником у Београду Виктором фон Хереном о предстојећим посетама Берлину, Паризу и Лондону изјавио да би желео да закажану узвратну посету Софији одложи за пролеће следеће године. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series D (1937–1945), Volume V, Poland, the Balkans, Latin America, the smaller Powers, June 1937 - March 1939, Washington, 1953, N° 142, 90 (даље: *DGFP*, Series D, V).

¹⁵⁰ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 257.

¹⁵¹ Како би поткрепио своје тврдње, Георгијев је Веснићу указао на сметње које је бугарска влада чинила и по питању културног зближења: Југославија је примала много више Бугара, него Бугарска Југословена; билтени Југословенско-бугарске лиге у Београду се нису пуштали у Бугарску, већ су се једино поједини чланци објављивали у поверљивом владином билтену; књига Николе Марковића о Љубену Каравелову није пуштена у јавност, већ је у поверљивом билтену истакнут пасус о идеји Каравелова за конфедерацијом Јужних Словена; бројеви листа *Време* у коме се објављују интервјуи са Крстом Пастуховим се забрањују у Бугарској јер се он залагао за јединство Јужних Словена или бар федерацију са Југославијом. АЈ, 38–29–73, дописник ЦПБ-а у Софији Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 650 од 15. јуна 1938.

„ново психолошко стање“ код људи који су се сматрали за отворене пријатеље Југославије. Будући да су за март 1938. у Бугарској били заказани избори, многи кандидати су избегавали да се изјашњавају у прилог југословенско-бугарског зближења, већ су се држали резервисано. Један од њих био је и Лазар Поповски, власник листа *Нова Камбана*. Он је изјавио Веснићу да му је било немогуће да се у том тренутку у свом листу залаже за „наше опште ствари“, како се не би замерио влади и довео у питању своју кандидатуру за народног посланика. И поред тога, и даље је остајао „на старој линији“, али је морао да се чува „сваке акције која би отворено указивала на везу са нашим званичним факторима“. Ипак, наставио је да опрезно „али ипак пријатељски“ и даље свакодневно пише о Југославији.¹⁵²

Извесно стагнирање југословенско-бугарских односа примећено је и у иностранству. Тако је начелник италијанске војне мисије у Албанији изјавио средином јануара 1938. тамошњем бугарском посланику да је, према њиховим поверљивим подацима, наступило захлеђење између две земље.¹⁵³ Да је заиста изгледало као да је наступило захлађење Београда према Софији, бугарском посланику у Београду је признао и помоћник министра иностраних послова Иво Андрић. Међутим, он је такав југословенски став правдао неопходном опрезношћу због зазирања њених савезника од југословенско-бугарског споразума. На крају је додао да је такав став био привремен, те да ће се променити када се појави најповољнији моменат.¹⁵⁴

Узимајући у обзир такву ситуацију, Стојадиновић је, сматрајући да „тапкање у месту често значи враћање уназад“, одлучио да учини корак ка проширењу међусобне сарадње. На такав потез га је нагнала и погоршана међународна ситуација, проузрокована догађајима око аншлуса Аустрије. Према наводима бугарске историографије, Стојадиновићу је због појачане немачке опасности било потребно да што пре осигура бар један део југословенске границе.¹⁵⁵ Приликом повратка са Седнице сталног савета Балканског споразума, одржане у Анкари крајем фебруара 1938, Стојадиновића је 1. марта у Пловдиву сачекао бугарски премијер Кјосеиванов у пратњи свог шефа кабинета, директора полиције Преславског и југословенског посланика Момчила Јуришића-Штурма¹⁵⁶. Стојадиновић је срдечно дочекан у Пловдиву уз присуство и једног одреда бугарске војске. Потом су двојица премијера заједно наставила пут до Софије, при чему су имали прилику да дуже разговарају¹⁵⁷. По пристизању у бугарску престоницу, Стојадиновић је бугарским и иностраним новинарима изјавио да ће ускоро учинити и званичну посету Софији¹⁵⁸. Кјосеиванов га је потом отпратио до Драгомана, одакле је Стојадиновић наставио пут за Београд у пратњи посланика Јуришића-Штурма и дописника ЦПБ-а Радослава Веснића.¹⁵⁹ Стојадиновић је том приликом наложио Веснићу да што чешће долази у контакт са бугарским премијером¹⁶⁰ и да му изјави да му се

¹⁵² АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 382 и Бр. 383 од 17. фебруара 1938; Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 391 од 24. фебруара 1938.

¹⁵³ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 51.

¹⁵⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2639, лист 308.

¹⁵⁵ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседы*, 257.

¹⁵⁶ Посланик Момчило Јуришић-Штурм је по наредби Стојадиновића прекинуо одобрени одмор и јавио му се на реферисање, са кога се 17. јануара 1938. вратио на дужност у Софију. Та чињеница, по нашем мишљењу, указује на хитност којом је Стојадиновић желео да „активира“ односе са Бугарском. АЈ, 334/Персонални–160–483, лист 276.

¹⁵⁷ Стојадиновић је том приликом обавестио Кјосеиванова о усвојеном југословенском ставу по питању аншлуса Аустрије на састанку Сталног савета Балканског споразума, што је утицало и на формирање бугарског става. V.[ladimir] K.[onstantinovič]Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Београд, 1987, 83–84.

¹⁵⁸ Још почетком фебруара 1938. је било договорено да Стојадиновић по повратку из Анкаре изјави новинарима да ће ускоро посетити Софију. Та изјава је свакако требало да ојача позиције Кјосеиванова пред мартовске изборе у Бугарској. ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2639, лист 310.

¹⁵⁹ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1938. годину*, књига IX, прир. Јелена Ђуришић, Београд, 2014, 81 (даље: *Извештаји МИП-а*, IX); „Састанак Г. Др. Кјосеиванова са Г. Др. Стојадиновићем“, *Политика*, 1. март 1938, 1; „После састанка са г. др. Кјосеивановим, претседник владе г. др. Стојадиновић стигао је синоћ у Београд“, *Политика*, 2. март 1938, 1; „Г. др. М. Стојадиновић и г. др. Кјосеиванов конферисали су у возу од Пловдива до Драгомана“, *Време*, 2. март 1938, 3.

¹⁶⁰ Верујемо да су посебне инструкције тада издате и посланику Јуришићу-Штурму.

по његовом наређењу ставља на расположење, те да га овај може сматрати својим чиновником. Према Веснићевим речима, то је веома обрадовало Кјосеиванова, који се сагласио са свим његовим предлозима о културним разменама и обећао своју потпору. На крају је саопштио Веснићу да пренесе Стојадиновићу његове поздраве, понављајући да је сарадња са њим „најдрагоценија залога најбољих односа две братске земље“.¹⁶¹

Пролазак Стојадиновића кроз Бугарску и његов сусрет са бугарским премијером пропратила је целокупна софијска и провинцијска штампа у врло срдачном тону и без икаквих коментара. У том погледу није се издвајао ни лист *Зора*, који је често имао негативне коментаре према Југославији. Иста ситуација је била и у бугарској јавности, која је повољно коментарисала овај догађај. Са друге стране, сусрет двојице премијера је, према Веснићевим речима, погодио бугарску опозицију, јер је Кјосеиванов показивао да је успео у оном правцу на коме је један део опозиције, нарочито земљорадници, изграђивао своју идеологију. Манифест бугарске владе бирачима у коме је, између осталог, величала Пакт о вечном пријатељству, изазвао је незадовољство и код либерала и македонаца, који су били непријатељски расположени према Југославији.¹⁶²

Предизборну кампању у Бугарској пратила је и београдска штампа, због чега је бугарска цензура често забрањивала и конфисковала листове *Политику* и *Време*. Будући да је *Време* сматрано за полузванични лист владе, бугарска влада је као реванш дозвољавала листу *Зора* да доноси чланке о лошим приликама у Македонији и хрватском питању. Због тога је Веснић сугерисао да цензура не би требало да допушта листовима, а нарочито *Времену*, да се упуштају у коментарисање унутрашњих ствари Бугарске и критиковање владе, која је према Југославији заузимала лојалан став. Веснић је подвлачио да њен лист *Днес* није писао ништа што би повредило југословенска осећања, понављајући да су пријатељски односи према Бугарској налагали да се југословенска штампа уздржи од мешања у обрачун бугарске владе и опозиције. Исто мишљење је заузимао и посланик у Софији Јуришић-Штурм.¹⁶³ Кјосеиванов је успео да победи на изборима и оствари већину у Собрању.¹⁶⁴ Радослав Веснић је подробно пратио изборну борбу, подвлачећи да је за Југославију било важно јачање позиције Кјосеиванова и његових присталица, којима је током избора главни адут био Пакт о вечном пријатељству, као и чињеница да је Кјосеиванов спадао у ред „наших искрених пријатеља напоредо са земљорадницима и звенарима“. Бугарски премијер је по завршетку избора дао интервју дописнику листа *Време*, у коме се осврнуо на одржане изборе и развој југословенско-бугарског пријатељства. Према Веснићевом извештају, овај интервју је изазвао велику пажњу у Бугарској, будући да Кјосеиванов није никоме давао политичке изјаве током предизборне кампање.¹⁶⁵

На југословенско-бугарско пријатељство осврнуо се, између осталог, и Милан Стојадиновић у свом експозеу пред посланицима Народне скупштине 9. марта 1938. године. Он је том приликом истакао да су се односи између две земље развијали у духу Пакта о вечном пријатељству, подвлачећи да током претходне године на граници није забележен никакав сукоб нити инцидент, док су додире између представника разних културних и привредних институција били све чешћи. На крају је истакао да ће се рад на продубљивању међусобних односа наставити у истом духу.¹⁶⁶ Неколико дана касније, 17. марта, Стојадиновић је затражио од бугарског посланика у Београду Ивана Попова да му укаже шта је Бугарска сматрала потребним да се учини за оживљавање међусобних односа.

¹⁶¹ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 480 од 6. априла 1938.

¹⁶² АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 404 од 3. марта 1938; *Извештаји МИП-а*, IX, 79.

¹⁶³ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 379 од 17. фебруара 1938; Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 396 од 24. фебруара 1938; Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 397 од 25. фебруара 1938.

¹⁶⁴ *Извештаји МИП-а*, IX, 136–140.

¹⁶⁵ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 463 од 28. марта 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 474 од 31. марта 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 506 и 511 од 14. априла 1938; „Изјава г. др. Кјосеиванова „Времену“, *Време*, 10. април 1938, 3.

¹⁶⁶ АЈ, 334/ПО–2–13, лист 58. Погледати и извештај бугарског посланика о Стојадиновићевом експозеу: ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 470, листови 42–45.

Стојадиновић је затим наложио свом помоћнику за економске послове Миливоју Пиљи да проучи могућности привредних активности између две земље.¹⁶⁷ Бугарска влада је позитивно одговорила на Стојадиновићеву иницијативу.¹⁶⁸

Већ наредног месеца је дошло до виднијег рада званичника. Гувернер Бугарске народне банке Добри Божилов и директор бугарских државних железница Петков допутовали су у Београд 19. априла 1938. где су имали састанке са својим југословенским колегама. Божилов је разговарао са гувернером Народне банке Краљевине Југославије Миланом Радосављевићем и главним директором Протићем, док се Петков састао са генералним директором Југословенских државних железница Наумовићем. Већ следећег дана, вратили су се за Софију.¹⁶⁹ По свему судећи, једна од тема разговора је била склапање туристичког споразума између две земље,¹⁷⁰ што је донекле потврдио и Божилов пред бугарским новинарима. Он им је дао изјаву „о закључењу три конвенције које интересују бугарске извознике и туристе“.¹⁷¹ Истог дана по одласку Божилова и Петкова, 20. априла 1938, у Београду је, између Милана Стојадиновића и бугарског посланика Ивана Попова, извршена измена ратификационих инструмената „Конвенције о заштити, чувању, оправљању и поновном подизању граничних каменова и других знакова, који служе за обележавање граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске“ потписане 9. новембра 1935. у Софији.¹⁷² Априла 1938. у Софији је одржано и заседање Југословенско-бугарског задружног института на коме је одлучено да се одмах приступи оснивању југословенско-бугарског задружног транспортног друштва и да се израде правила заједничког задружног осигуравајућег друштва.¹⁷³

Велика пажња је потом посвећена успостављању ваздушне линије између Београда и Софије. То питање је Бугарска преко свог Посланства у Београду покренула октобра 1937, да би почетком априла 1938. у Софији била потписана Конвенција о успостављању ваздушне линије између две престонице коју ће обављати југословенско ваздухопловно друштво „Аеропут“. Линија је званично отворена 9. маја 1938. када је из Београда полетео авион са представницима града Београда, аероклуба „Наша крила“, „Аеропута“, Југословенско-бугарске лиге и дневних листова, предвођеним вазд. пуковником Ђорђем Јовановићем, начелником Одељења за цивилно ваздухопловство Штаба ваздухопловства војске. После срдачног дочека у Софији, коме је према наводима *Времена* присуствовало око 50.000 људи (!?), истим авионом је за Београд одлетела бугарска делегација, коју је предводио помоћник команданта бугарског ваздухопловства вазд. потпуковник Константин Узунски.¹⁷⁴ Бугарски делегати су срдачно дочекани и током тродневног боравка у Београду били предмет велике пажње. Према извештају бугарског посланика у Београду Ивана Попова, двојица бугарских официра су се одлично држала и оставила одличан утисак. Са друге стране, није могао исто да каже за цивилне чланове делегације. Због тога је указао да би при наредним евентуалним посетама требало унапред предложити делегатима о чему да разговарају, па чак и извршити преглед написаних говора.¹⁷⁵

¹⁶⁷ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 257–258.

¹⁶⁸ V. K. Volkov, *n. d.*, 84.

¹⁶⁹ „Гувернер Бугарске народне банке г. Божилов и директор железница г. Петков у Београду“, *Време*, 21. април 1938, 4; „Балканске вести“, *Балканска ревија*, 1. мај 1938, 4.

¹⁷⁰ АЈ, 334/КПО–285–798, листови 53–56.

¹⁷¹ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић Публицистичком одсеку ЦПБ-а Бр. 548 од 3. маја 1938.

¹⁷² *Извештаји МИП-а*, IX, 200; „Ратификација конвенције са Бугарском“, *Време*, 21. април 1938, 1. Закон о поменутој конвенцији усвојен је у Народној скупштини и Сенату 28. септембра 1937. године. АЈ, 74–50–68, листови 282–288.

¹⁷³ „Балканске вести“, *Балканска ревија*, 1. мај 1938, 4.

¹⁷⁴ *Извештаји МИП-а*, IX, 200; „Отварање путничке линије Београд – Софија“, *Политика*, 10. мај 1938, 7; „Софија је радосно дочекала први авион из Београда“, *Време*, 10. мај 1938, 10; Čedomir Krunic, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Prva knjiga*, Београд, 2010, 377–379; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 258.

¹⁷⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 83.

Југословенски министар војни генерал Љубомир Марић је од 17. до 27. маја 1938. био у званичној посети Турској. Бугарска јавност и штампа су помно пратили његово кретање. На вест о Марићевом проласку кроз Софију бугарски меродавни кругови су желели да, и поред двочасовног задржавања, припреме свечани дочек са почасном четом и музиком и пријем у Министарству војном. Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији Радослава Венића, били су разочарани када им је саопштено да министар путује инкогнито и да му се не указује велика пажња „и да жели да његова посета прође без шума“. И поред тога, бугарски министар војни генерал Теодоси Даскалов је изашао на железничку станицу да поздрави генерала Марића. Како при одласку за Турску није дошло до свечаног дочека, Бугари су желели да то учине при његовом повратку за Југославију. Ту жељу је генерал Даскалов саопштио и југословенском посланику Момчилу Јуришићу-Штурму. На затражене инструкције од МИП-а, Стојадиновић је одобрио да се генерал Марић види са бугарским министром војним и присуствује ручку у југословенском Посланству. У случају бугарског инсистирања, могао је да руча код бугарског министра војног. То је саопштено и генералу Марићу преко Генералног конзулата у Цариграду.¹⁷⁶ По томе је и поступљено. Генерала Марића су 28. маја 1938. у Софији дочекали посланик Јуришић-Штурм и министар војни генерал Даскалов. Потом је организован ручак у југословенском Посланству, коме су још присуствовали и начелник бугарског Генералштаба генерал Пејев и још двојица генерала.¹⁷⁷ По свему судећи, Бугари нису били задовољни ни овом посетом. Радослав Веснић је почетком јуна извештавао да се о посети генерала Марића доста коментарисало „на штету наших односа са Бугарском“. Посета команданта бугарског ваздухопловства пуковника Бојева Ваздухопловној изложби у Београду је донекле поправила расположење, али није ставила посету министра војног у други план.¹⁷⁸

Двадесет другог маја 1938. у Софији је свечано отворена „изванредна сесија XXIV Народног собрања“, после четири године паузе. За председника Народног собрања изабран је Стојчо Мошанов.¹⁷⁹ Будући да је Мошанов преко ротаријанских веза био у пријатељским односима са југословенским премијером, овај потоњи је желео да и преко те „карте“ утиче на учвршћивање односа са Бугарском. Због тога је већ 23. маја упутио Мошанову телеграм, којим му је честитао на постављењу. У свом одговору, Мошанов је захвалио на честиткама и уверавао Стојадиновића да ће употребити сав свој утицај за учвршћење југословенско-бугарског братства, „толико вредног и неопходног у времену у којем живимо“.¹⁸⁰ Стојадиновић је затим 2. јуна 1938. позвао дописника ЦПБ-а у Софији Радослава Веснића да дође у Београд. Том приликом га је инструисао да Мошанову пренесе његове поздраве и изјави да му се потпуно ставља на располагање и да, слично као раније са Кјосеивановим, може на њега гледати као на свог представника Пресбириа. Веснић се по повратку сусрео са Мошановим, који је био „очевидно поласкан и обрадован овом пажњом господина Претседника“. Веснић је овај сусрет оценио „импресивним“, при чему се уверио да је Мошанов „врло окретан, енергичан и способан човек“, који је успео да сачува поверење Двора и истовремено располаже знатним бројем присталица у политичком и јавном животу. Веснић је на крају оценио да би Мошанов, уколико не буде одлучио да се приближи Македонцима, могао да постане значајан чинилац у односима између две земље.¹⁸¹

¹⁷⁶ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 591 од 25. маја 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 599 од 26. маја 1938; АЈ, 370–8–36, лист 22; АЈ, 411–1–3, листови 759–760.

¹⁷⁷ „Министар војни, генерал г. Марић задржао се неколико часова у Софији“, *Време*, 29. мај 1938, 4.

¹⁷⁸ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 632 од 9. јуна 1938. Бугарска ваздухопловна делегација је свечано дочекана у Београду, при чему је дочеку присуствовао и командант југословенског Ваздухопловства генерал Душан Симовић. „Долазак бугарске ваздухопловне делегације“, *Политика*, 29. мај 1938, 2.

¹⁷⁹ *Извештаји МИП-а*, IX, 259–260.

¹⁸⁰ АЈ, 37–28–210, листови 570–572.

¹⁸¹ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 647 од 15. јуна 1938. Веснић је очигледно био импресиониран разговором са бугарским председником Собрања, што је утицало да знатно измени своје дотадашње мишљење. Свега дан пред сусрет са Мошановим, Веснић је извештавао о могућој реконструкцији бугарске владе. С тим у вези, сматрао је да би могући долазак Мошанова на место премијера пореметио

Јуна 1938. југословенска страна је предложила Бугарској закључење неколико споразума: о држављанству; о сарадњи у области поште и телеграфа; о правној заштити и административној помоћи по фискалним питањима; о онемогућавању двоструког опорезивања у области плаћања такси по питањима наследства, као и о замени дуплог опорезивања директним опорезивањем. Преговори о овим конвенцијама су се развукли све до јесени 1938, када су обустављени због измењене политичке ситуације у Европи.¹⁸² Тада је југословенска влада покренула питање закључења једног регионалног споразума као прве етапе ка успостављању царинске уније између две земље. Историчари Крсто Манчев и Валеријан Бистрички наводе да је југословенска влада иступила са таквим предлогом због унутрашњеполитичких компликација и потребе да за предстојеће изборе, заказане за децембар 1938, направи неки конкретни договор са Бугарском, будући да је склапање Пакта са њом представљало основу њених спољнополитичких успеха. Због тога се Милан Стојадиновић лично заложиио за постизање царинске уније, тражећи од Савеза удружења трговаца и Трговинске коморе да се изјасне у том смислу. Међутим, Бугарска није била расположена да безрезервно прихвати југословенски предлог. Тај став се није променио ни после сусрета Стојадиновића и Кјосеиванова 31. октобра 1938, при чему је једино договорено да југословенски премијер званично посети Софију почетком 1939, што је требало да буде искоришћено за потписивање „неких“ конвенција. Чехословачки посланик у Софији Прокоп Макса је извештавао да је план царинске уније био пре свега жеља политичких кругова, док су привредници према њему били скептични. Истовремено, сматрао је да би против тог пројекта биле и Румунија и Грчка. Због тога је тврдио да ће идеја царинске уније доживети исту судбину као и идеја интегралне Југославије.¹⁸³

*

Управо је идеја интегралне Југославије поново добила на својој актуелности током 1938. године. Иако су и краљ Александар и Милан Стојадиновић уверавали краља Бориса да нису имали претензије ка стварању велике Југославије, немачки аншлус Аустрије марта 1938. поново је отворио то питање.¹⁸⁴ Извршење аншлуса створило је код Стојадиновића наду да ће се тај чин позитивно одразити на југословенске спољне и унутрашње позиције. Избијање Немачке на југословенску границу, утицало је на југословенског премијера да се

дотадашње односе између две земље. Веснић је упозоравао да Мошанов није био пријатељ Југославије, као што је то био Кјосеиванов. Наводио је да је био наклоњен михајловистима, са којима је одржавао везе, да је био министар у кабинету Андреја Тошева, те да је у мајској изјави листу *Време* протурио „жељу македонаца“ да се у Југославији шири бугарска књига, која је по његовим речима представљала „библиографску реткост“. „Он прави љубазно лице према нама, да би лакше дошао на власт, али би на власти ако не јавно, тајно излазио у сусрет онима, који нису наши пријатељи“. Уколико Кјосеиванов „поштен човек и наш стопроцентни пријатељ“ не би више био на власти, на његово место је према Веснићу требало да дође Георги Димитров - Гемето, вођа БЗНС „Пладне“ који је био „интегралиста и фанатичан поборник уједињења“. АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 615 од 6. јуна 1938.

¹⁸² К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 258–259; V. K. Volkov, *n. d.*, 84.

¹⁸³ *Исто*, 259–262.

¹⁸⁴ Однос Југославије према уједињењу две немачке државе мењао се у периоду од 1918. до 1938. године. По завршетку Првог светског рата као наследнице некадашње Аустро-Угарске појавиле су се ослабљене државе Аустрија и Мађарска, које се нису мириле са постојећим стањем и тежиле су успостављањем своје некадашње моћи. Будући да је у састав југословенске државе ушао знатан део некадашњих аустроугарских територија, југословенски званични кругови су током читавог међуратног периода страховали од могуће рестаурације Хабзбурга и, самим тим, утицаја који би тај чин могао да има на лојалност словеначког и хрватског становништва. Слична страховања су показивана и по питању аншлуса и опасности које су претиле од постојања уједињене немачке државе на северној граници. Будући да је могућност рестаурације Хабзбурга у тадашњој констелацији снага у Европи била минимална, Југославија је све до 1932. неповољно гледала на аншлус као решење аустријског питања. Међутим, југословенски владајући кругови су од те године редиговали своје ставове о аншлусу, услед опасности која је запретила од Италије и ширења њеног утицаја на Аустрију, тако да је уједињење две немачке државе сматрано најповољнијим решењем за југословенске интересе. Опширније о аншлусу Аустрије, његовом утицају на Југославију, као и на различите ставове југословенских народа по том питању у: Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.

све више приближава Италији, посебно после започетих преговора Рима и Лондона о заустављању даљег немачког продора ка југу. Како наводи историчар Срђан Мићић, Стојадиновић је нови правац своје спољне политике тежио да базира око става који ће Италија заузети према европским силама. На тај начин је желео да предвиди будуће југословенске потезе: задржавање неутралности у будућем европском рату или сврставање уз једну зараћену страну. Нестанак Аустрије је према Стојадиновићевом мишљењу требало да има значајне реперкусије на унутрашње консолидовање Југославије. Растурање антијугословенских организација у Аустрији требало је да спречи даље активности непријатељских елемената на урушавању Југославије, док је страх од Рајха требало да нагна Словенце и Хрвате да измене дотадашње погледе на заједничку државу.¹⁸⁵

Поред наведеног, Стојадиновић је почео да размишља и о територијалном проширењу југословенске државе. У разговору који је 12. марта 1938. водио са Миланом Јовановићем Стоимировићем, Стојадиновић је изјавио да Италијани и Немци „обасипају“ Југославију комплиментима због њеног става по питању аншлуса. Чак су Немци ишли „тако далеко“ да су изјавили „да се неће љутити ако се ми ујединимо са нашим сународницима из једне суседне земље ако нас ови „позову“ као Аустријанци њих. Даље вам не смем рећи ништа више, ви знате сами на шта се мисли“.¹⁸⁶ Нисмо располагали подацима на које „сународнике“ је југословенски премијер мислио, али претпостављамо да се радило о Хрватима и Словенцима који су живели под Италијом. Међутим, постоји могућност да се радило и о Бугарима. Свега неколико дана касније, 16. марта, Јовановић Стоимировић је ручао у немачком Посланству, где је имао прилике да разговара са конзулом Францом Нојхаузенем. Између осталог, Нојхаузен је тада рекао да је положај Срба у Југославији бољи него што је био раније. Како би га навео да буде „причљивији“, Јовановић Стоимировић му је рекао да Југословени морају знати да ли ће после „интегралне Немачке“ на ред доћи и „интегралисање Југославије“. Нојхаузен му је узвратио да се на томе ради и да ће Немачка „помоћи то дело из све снаге“. На крају је изјавио да је о томе већ било речи, што указује да је о том питању разговарао са Стојадиновићем.¹⁸⁷ Да је то тачно показао је наредни сусрет Јовановића Стоимировића и југословенског премијера. Приликом свечаности у Гардијском дому 28. марта 1938. Стојадиновић је инструкисао Јовановића Стоимировића да се при повратку из Цариграда, где је требало да присуствује Конференцији штампе Балканског споразума¹⁸⁸, задржи један дан у Софији и извиди ситуацију. Саопштио му је да се Југославија и Бугарска морају ујединити „и да ће то бити један врло леп Аншлус“, али да то не спомиње у Бугарској. „Реците Бугарима само то да их Стојадиновић воли и чува, и да, док је он у Балканском споразуму, Бугарску ни глава не сме да заболи.“ На крају, рекао му је да „даже“ Румуне, Грке и Турке, подвлачећи да „ми Бугарску морамо више волети него њих“.¹⁸⁹

Аншлус Аустрије је окуражио и бугарске заговорнике стварања интегралне Југославије. Са њима је одржавао везе дописник ЦПБ-а у Софији Радослав Веснић,¹⁹⁰ који је и сам деловао у том правцу, претпостављамо по Стојадиновићевим инструкцијама. Тако је као одговор на „нелојално“ писање листа *Зора* о држању Југославије по питању аншлуса, у листу *Утро* 17. марта 1938. пласирао чланак под насловом „Уједињење Немаца донеће уједињење Југославије“. Веснић је интервенисао и код директора бугарске штампе Николе Балабанова, после чега је *Зора* изменила свој стил писања. Чланци са сличном тематиком су објављивани и у београдској штампи, што су бугарски листови преносили на својим

¹⁸⁵ Исто, 135–138.

¹⁸⁶ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 178.

¹⁸⁷ Исто, 180. Новинар *Времена* Световски је марта 1939. саопштио Јовановићу Стоимировићу да је Стојадиновић био депримиран јер је његовим падом изазвано неповерење Немачке и Италије. Према Стојадиновићу, Југославија је тада била господар на Балкану. „Давана нам је Бугарска, Скадар, Солун, могли смо да диктујемо Хрватима“. Исто, 259.

¹⁸⁸ „Конференција штампе Балканског споразума у Цариграду“, *Време*, 8. април 1938, 4.

¹⁸⁹ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 182.

¹⁹⁰ АЈ, 38–39–73, Радослав Веснић шефу ЦПБ-а Бр. 530 од 21. априла 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 542 од 3. маја 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 567 од 5. маја 1938.

страницама. Тако је *Зора* крајем марта под насловом „Српско бугарске борбе у прошлости“ пренела део говора сенатора Луја Војновића, објављеног у листу *Време*, цитирајући пасус где Војновић упоређује борбе Срба и Бугара са борбама италијанских државица у средњем веку¹⁹¹. Исти лист је крајем априла под насловом „Прва идеја о Југословенском царству“ донео извод из чланка Живорада Јовановића у *Самоуправи* о српско-бугарским односима у XIX веку, док је лист *Дуга* пренео извод из чланка Мирослава Спалајковића у *Правди* о разговорима Косте Тодорова и Николе Пашића у вези балканског рата и стварања царинске уније са два владара. Оба чланка су изазвала повољне коментаре, како у политичким круговима тако и у бугарској јавности. Веснић је извештавао да се од извршења аншлуса доста говорило о потреби стварања јединствене југословенске државе или бар што тесније сарадње ради одбране од немачког надирања и одржања равнотеже на Балкану. Према њему, идеја југословенско-бугарског аншлуса је узимала све већег маха у народу, иако је и даље било људи који су били њени противници.¹⁹²

Приликом разговора са генералом Миланом Недићем 10. маја 1938. Милан Јовановић Стоимировић је изјавио да је у Бугарској постојало четири групе људи: 1) они који желе уједињење са Југославијом како би добили нове територије од Румуна, Грка и Турака; 2) они који желе да уђу у Југославију без Македоније, а да из ње изађу са Македонијом; 3) они који желе интегралну Југославију у границама тадашње две државе и 4) они који не желе уједињење и који се даље гранају на две-три посебне групе, при чему се није знало која је од ових група била у већини. Недић се сложио са његовим мишљењем, али је сматрао да би у постојећем тренутку Бугарску требало истрајно држати уз Југославију како се не би приклонила некој дргој држави.¹⁹³ Питање интегралне Југославије је покренуто и у разговору између новопостављеног југословенског посланика у Бриселу Бранка Лазаревића и његовог бугарског колеге Симеона Радева јула 1938. године. Говорећи о италијанској забринутости поводом потписивања југословенско-бугарског пакта претходне године, Лазаревић је истакао да су се Италијани умирили тек кад су Мусолинију дата уверења да Југословени нису намеравали да стварају велику државу од Јадранског до Црног мора. Радев је на то прокоментарисао да је лако могло да се тако каже Италијанима „јер ни ви сами не желите такву Југославију“. Лазаревић му је одговорио да је то тачно, јер би у стремљењу за нечим већим Југославија могла да изгуби и оно што има, сматрајући да је образовање велике Југославије било могуће тек за 50–60 година.¹⁹⁴ Почетком истог месеца, жељу за стварањем интегралне Југославије са династијом Карађорђевић на челу изразио је и софијски митрополит Стефан у свом писму кнезу Павлу.¹⁹⁵

Поновно активирање питања интегралне Југославије изазвало је подозрење у бугарским владајућим круговима. Тако је цензура забранила број листа *Време* у коме се, у оквиру анкете спровођене међу бугарским парламентарцима, опозиционар Крсто Пастухов изјаснио за потребу образовања федералне јужнословенске државе.¹⁹⁶ Председник владе Георги Кјосеиванов се у разговору са италијанским послаником Таламом средином маја 1938. осврнуо на извесне наговештаје са југословенске стране по том питању. Он је изјавио Таламу да је био уверен да докле год Милан Стојадиновић буде био на власти да ће

¹⁹¹ Војновић је приликом одговора на Стојадиновићев експозе у Сенату поздравио споразум „са бугарским југословенским народом, јер је он део целокупног југословенства“. Поредиши српско-бугарске сукобе са сукобима италијанских државица, Војновић је нагласио да је „познато да су најстрашније борбе оне које се воде између чланова исте породице“. „Говор г. Луја Војновића“, *Време*, 25. март 1938, 4.

¹⁹² АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 429 и 430 од 16. марта 1938; Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 433 од 17. марта 1938.

¹⁹³ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 185–186.

¹⁹⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 85.

¹⁹⁵ Сърджан Мичич, Димитър Митев, „Софийският митрополит Стефан и идеята за „интегрална Југославија“ (неизвестно писмо на дядо Стефан до југославскија принц-регент Павел Караджорджевич)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (2018), 171–185.

¹⁹⁶ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић Публицистичком одсеку ЦПБ-а Бр. 640 од 9. јуна 1938; „Члан опозиције г. Пастухов о задацима Собрања и будућности југословенско-бугарских односа“, *Време*, 1. јун 1938, 4.

југословенска политика према Бугарској и Италији бити лојална. Ипак, сматрао је да треба рачунати и са падом југословенског премијера. Кјосеиванов је указивао да је он против себе имао пуно опозиције, посебно од припадника „Беле руке“, непомирљиве према Бугарској и Италији, коју су чинили професионални завереници, подржавани од масонских ложа из Београда и Пловдива. Чак је нагласио да постоје индикације да су припадници бугарске Војне лиге и даље добијали финансијску потпору из Југославије.¹⁹⁷

Разговор у сличном тону је почетком јула 1938. водио и краљ Борис са новим британским послаником у Софији Џорџом Ренделом. Бугарски суверен је том приликом изјавио да је био задовољан држањем кнеза Павла и Милана Стојадиновића, али је истовремено изразио бојазан од појачаног деловања „Беле руке“. Са жаљењем је констатовао да бугарска војска још увек није била у потпуности истиснута из политике због чега се плашио да је немали број бугарских официра и даље примао новац од „југословенске војне лиге“, чији су циљеви били познати, алудирајући на образовање интегралне Југославије¹⁹⁸. С тим у вези, констатовао је да је Југославија непосредно по извршењу аншлуса Аустрије постала окуражена немачким успехом, при чему је заузела покровитељски и донекле менторски став према Бугарској. Због тога је сматрао да је опасност од обнављања југословенских амбиција према Бугарској била реална. Такве тендеције су приметили и турски државници приликом званичне посете Југославији маја 1938, што је утицало да Турска појача напоре за постизањем споразума са Бугарском и за учвршћење својих веза са Грчком. Бугарски суверен је ипак закључио да је Југославија постала забринута добијањем заједничке границе са Немачком, што је утицало да увиди да је Бугарска за њу представљала „превелики залог“. На крају је подвукао да је све наведено указивало од колике је важности било постизање споразума између Бугарске и Балканског пакта.¹⁹⁹

Склапање Солунског споразума 31. јула 1938. године

На измирењу Бугарске и чланица Балканског споразума Велика Британија је радила још од 1936. године.²⁰⁰ Међутим, постизање тог циља није било нимало лако, посебно након Стојадиновићевог склапања пактова са Бугарском и Италијом²⁰¹. Већ смо навели да су ти потези југословенског премијера изазвали узнемирење код преосталих чланица Балканског споразума, посебно Грка и Турака, што је резултирало склапањем војне конвенције између две земље 20. октобра 1937, са роком трајања од шест година. Њу су у Анкари потписали грчки председник владе Јоанис Метаксас и турски министар иностраних послова Ружди Арас. Наведеном конвенцијом, Грчка и Турска су се обавезале да споразумно делују у случају напада једне поморске ванбалканске силе (тачка 2), као и копненог напада једне балканске силе која би агресију ванбалканске силе желела да искористи за остварење својих

¹⁹⁷ *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939, Volume IX (24 aprile - 11 settembre 1938), Roma, 2001, N° 135, 179.*

¹⁹⁸ Краљ Борис је и после потписивања Солунског споразума крајем јула 1938. страховао за свој престо. Тако је сматрао да је постојала могућност да је иза убиства начелника бугарског Генералштаба генерала Јордана Пејева, извршеног почетком октобра 1938, стајала група људи која је радила на образовању велике федеративне јужнословенске државе. Према извештају британског посланика у Софији Рендела, та страховања су југословенско-бугарски спор око Македоније ставила у други план. Да су Бугари зазирали од „персоналне уније“ са Југославијом, британском посланику у Атини је саопштио и грчки премијер Метаксас. Поред тога, крајем децембра 1938. у британском листу *Star* се појавио текст о могућој Борисовој абдикацији. Према том извору, бугарски суверен је био уморан од узнемирујућих вести о ревизији југословенско-бугарске границе, због чега је био спреман да сиђе са трона, после чега би дошло до уједињења Југославије и Бугарске под једном династијом. *Britanci*, II, 643, 648–649; Любомир Лулчев, *Тайните на дворцовия живот. Дневник (1938–1944)*, сьс. Цочо В. Билярски, Софија, 1992, 24.

¹⁹⁹ *Цар Борис III*, II, N° 58, 116; *Britanci*, II, 648–649.

²⁰⁰ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 274.

²⁰¹ По југословенском склапању пактова са овим државама мађарска влада је предложила Београду закључење једног пакта о пријатељству. Стојадиновић је био спреман да то прихвати, али је на инсистирање Турске, Француске и савезника из Мале антанте морао да од тога одустане. *Isto*, 264–265.

интереса (тачка 3). Под поморском силом се овде свакако мислило на Италију. Са друге стране, узимајући у обзир страхове од југословенских аспирација ка Солуну, формулација треће тачке је остављала могућност да је ова конвенција служила и за одбрану од евентуалног југословенског напада ка југу. Тим пре што је тек у четвртој тачки прецизирано да би напад једне поморске силе Бугарска највероватније искористила за свој излаз на Егејско море.²⁰² И док је југословенском посланику у Анкари наговештено да је са грчким премијером уговорено продужење споразума са почетка 30-их година, као и пројектовање утврђивања Једрена и Дедеагача у циљу одбране од Бугарске,²⁰³ потписивање војне конвенције је остала тајна све до почетка јануара 1938. када је Стојадиновић то дознао „из поузданог извора“.²⁰⁴ Румунија је такође била узнемирена потписивањем југословенско-бугарског споразума, због чега је желела да појача своје односе са преостала два савезника, посебно Турском. Већ средином марта 1937. румунски министар иностраних послова Виктор Антонеску је посетио Анкару, док је турску престоницу крајем октобра 1937. посетио и румунски председник владе Георге Татареску. Међутим, насупротив румунским жељама, ове посете нису довеле до закључења никаквих споразума политичке природе.²⁰⁵

Са друге стране, преостале чланице Балканског споразума су такође покушале да реше постојеће проблеме са Бугарском. Тако је маја 1937. у Софији потписана румунско-бугарска Ваздухопловна конвенција, док је два месеца касније дошло и до закључења Конвенције о изградњи ферибота на Дунаву на линији Рушчук - Ђурђево. Ипак, и поред преговора није постигнут никакав помак по мањинском питању између две земље.²⁰⁶ Бугарски посланик у Букурешту Киров се жалио септембра 1937. југословенском отправнику послова на поступке румунских власти према бугарској мањини у Добруци, из чега је овај закључио да се румунско-бугарски односи нису знатно поправили.²⁰⁷ На побољшању међусобних односа су радиле и бугарска и грчка влада, при чему је доста пажње било посвећено сарадњи на привредном, културном и саобраћајном пољу.²⁰⁸ Маја 1937. дошло је до сусрета турских државника са Кјосеивановим и краљем Борисом у Софији. И поред тих посета југословенско Посланство у Софији је оценило да се међусобни односи нису развијали „у знаку неке нарочите срдчности“, на шта је утицао и помињани инцидент у Пловдиву. То је навело Ататурка да у својој изјави подвуче неповредивост граница држава Балканског споразума.²⁰⁹

Међутим, током јесени 1937. поново су забележени затегнути односи између Бугарске и њених суседа, изузев Југославије.²¹⁰ Посебну nelaгодност код Бугара је изазвао састанак начелника генералштабова земаља чланица Балканског споразума, одржан у Анкари од 27. октобра до 4. новембра 1937. године. Према наводима југословенске и бугарске историографије, на њему су расправљани војни планови и усвојени протоколи којима је усаглашено дејство четири армије у случају напада једне балканске земље на неку од чланица Балканског споразума.²¹¹ Међутим, сазнања до којих је дошао бугарски посланик у

²⁰² АЈ, 37–28–205, листови 270–271; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 269–270.

²⁰³ АЈ, 370–28–79, листови 374–382, 387–388.

²⁰⁴ *Исто*, лист 392.

²⁰⁵ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 267; А. Кузманова, *Балканската политика на Румъния 1933–1939*, 113–116.

²⁰⁶ *Извештаји МИП-а*, VIII, 246, 276, 351; А. Кузманова, *Балканската политика на Румъния 1933–1939*, 118–123. Поводом румунског захтева да се румунским мањинама у околини Видина признају мањинска права, југословенско Посланство у Софији је 26. фебруара 1937. инстурисано да „најусрдније“ подржи бугарску владу у њеном противљењу да Румунији учини било какве мањинске концесије „пошто су и наши и бугарски интереси идентични“. Што се тиче осталих питања, Посланству је наложено да се држи благонаклоно и заузме пријатељско држање према обема странама. АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, реферат IV одсека Политичког одељења МИП-а од 30. јануара 1939. о бугарско-румунским односима.

²⁰⁷ АЈ, 370–31–89, лист 195.

²⁰⁸ *Извештаји МИП-а*, VIII, 246, 352.

²⁰⁹ *Исто*, 246–247, 300–301; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 266.

²¹⁰ *Извештаји МИП-а*, VIII, 511; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 267.

²¹¹ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 267; А. Кузманова, *Балканската политика на Румъния 1933–1939*, 115–116.

Анкари Тодор Христов указују да састанци војних представника нису протекли у савезничкој атмосфери. Из разговора са послаником једне средњоевропске земље, Христов је сазнао о постојању војне конвенције између чланица Балканског пакта, те да је на овом састанку требало потписати протоколе који би конкретизовали војну сарадњу чланица. Према истом извору, који је своја сазнања добио од једног војног изасланика и саветника француског Посланства, југословенска делегација је од самог почетка отежавала рад конференције не желећи да прихвати одређене војне обавезе. Саветник француског Посланства је ишао тако далеко да је сматрао да се због таквог држања Југословена Балкански споразум може сматрати непостојећим. Настојећи да додатно провери ове информације, Христов је известио да је југословенска делегација одбила да преузме обавезе које су се односиле на једну акцију против Бугарске. Са друге стране, отворила је питања која су излазила ван оквира Балканског споразума: однос балканских савезника према евентуалном конфликту између Југославије и Италије и питање одређивања нападача. Христов је закључио да је, уколико су ти подаци тачни, југословенска делегација на тај начин желела да дебату подигне на једну ширу базу и избегне расправу која би се тичала једино акције према Бугарској. Поред тога, италијански посланик у Анкари Гали му је саопштио да му је југословенски колега Аџемовић потврдио незадовољство осталих учесника конференције, подвлачећи да Југословени нису могли другачије да наступе, будући да су имали инструкције да се држе пасивно и резервисано, јер тема расправе није била од интереса за Југославију. Једино што је остала непознаница је да ли је југословенска делегација потписала протоколе.²¹² Потврда наведеног југословенског држања стигла је и из Беча. Тамошњи бугарски посланик је добио обавештења из аустријског МИП-а да су се Југословени према Бугарима држали „веома шик“, те да су одбили да потпишу протоколе уперене против Бугарске. Бугарски посланик није имао сазнања да ли су остале чланице Балканског споразума потписале протоколе, али је у сваком случају остајала чињеница да су Французи били веома незадовољни југословенским држањем.²¹³

Незадовољство југословенских савезника изазивало је и бугарско наоружавање.²¹⁴ Бугарска је настављала наоружавање своје војске, које скоро да више није ни крила, иако су одредбе Нејског мировног уговора и даље биле на снази. Тако је бугарска влада 27. фебруара 1936. донела уредбу којом је министру војном одобрила кредит од 1,8 милијарди лева за набавку новог и поправку постојећег наоружања и војне опреме.²¹⁵ Те године, своје наоружање је почела да извози и Немачка, при чему су за њу посебан интерес представљале балканске земље.²¹⁶ Слабу заступљеност Француске и Велике Британије по том питању у Бугарској, Немачка је одлучила да искористи и после посете министра привреде Хјалмара Шахта Софији јуна 1936. одобрила је Бугарској испоруку наоружања у вредности од 12,5 милиона рајхсмарака. Том приликом је договорена испорука авионских митраљеза, минобацача, противавионских топова, противоклопних пушака, артиљеријских оруђа и разног материјала за везу, као и 44 авиона Хајнкел и Фоке Вулф. Поред тога, закључени су уговори и са Пољском о набавци авиона и авионских митраљеза, као и са Швајцарском о набавци противтенковских пушака. Истовремено, Бугарској је одобрен и кредит од 30 милиона рајхсмарака, са роком отплате од пет година.²¹⁷ Да су Бугари водили преговоре са швајцарским фирмама о набавци противавионских и противоклопних оруђа сазнао је и југословенски Главни генералштаб, што је преко поузданог извора потврђено и сталном

²¹² ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, листови 34–36.

²¹³ Исто, лист 41.

²¹⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 267.

²¹⁵ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 119.

²¹⁶ Živko Avramovski, „Економски и политички ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1972), 68. О југословенској набавци наоружања у Немачкој видети: Далибор Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Нови Сад, 2019, 358–387, 607–626.

²¹⁷ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 119–120.

делегату при Друштва народа.²¹⁸ Са друге стране, дописник ЦПБ-а у Софији Бошко Радовановић је поверљивим путем дознао за набавку авиона у Пољској о чему је известио ЦПБ и војног изасланика у Бугарској пуковника Јована Соколовића.²¹⁹

Снага бугарске војске јавно је приказана приликом ђурђевданских свечаности у Софији маја 1936. године. Пред краљем Борисом су продефиловали сви родови војске, савремено опремљени и наоружани, што је изазвало одушевљење бугарског народа. Том приликом су трг у више махова надлетали бугарски авиони, који су званично представљали цивилну авијацију. Према Радовановићу, у паради је требало да учествују и тенкови и тешка артиљерија, али да је у последњем моменту издата наредба да не излазе. Приказ новог оружја и опреме је оставило огроман утицај на народ. Тако су извесни младићи који су се нашли поред дописника ЦПБ-а, видевши нове топове узвикнули „Дај Боже да их идуће године употребимо“.²²⁰ Даљи преговори о набавци наоружања у Немачкој вођени су и приликом посете краља Бориса Немачкој августа 1936. године. Бугарски суверен је био веома задовољан овом посетом из које је извукао закључак да ће Хитлер у предстојећем рату „окупити све Немце у једну државу“. Иако је за Бугарску још увек било рано да учествује у рату, сматрао је да је било време да се наоружа јер „неутралност не може бити вечна“.²²¹

Југославија је, уз Стојадиновићеву сагласност, благонаклоно гледала на наоружавање Бугарске. Задатак да обезбеди његов пристанак добио је новопостављени бугарски посланик у Београду Дечко Карацов. У томе је успео средином јуна 1936. године. У разговору са Карацовим, Стојадиновић је изјавио да је дао сагласност за преоружање Бугарске у оквиру Нејског мировног уговора, сматрајући да је „и то ипак нешто“, узимајући у обзир преимућства савременог оружја. На тај начин је желео да покаже своје расположење према Бугарској и ојача престиж краља Бориса. За узврат је тражио да Југославија не буде суочена са изненађењима, већ да благовремено буде обавештена о појединостима, како би се одржало поверење, које је било додатно учвршћено фебруарском посетом краља Бориса Београду. Истовремено је „покровитељски“ саопштио да Бугари није требало да се боје, јер Југославија неће дозволити да им се било шта деси, подвлачећи да је од преосталих суседа најјача Турска, „која неће ништа учинити против наше воље“.²²²

Поред пристанка на бугарско наоружавање, Стојадиновић је дао одобрење и за транспорт материјала преко југословенске територије, уз услов поштовања дискреције и договореног плана. У супротном, Југославија је могла бити доведена у врло незгодан положај.²²³ С тим у вези, Југославија је била приморана да реагује у случају одступања од постигнутих договора. Наиме, крајем 1936. једна групација немачких авиона је претелетела преко југословенске територије за Бугарску. У питању је био део авиона које је немачка влада поклонила краљу Борису²²⁴. Будући да је овај прелет извршен без потребне дозволе, Југославија је уложила оштар дипломатски протест у Софији и Берлину²²⁵, а затим је други

²¹⁸ АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива II, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Пов. Бр. 7394 - Бу 1. од 28. марта 1936; Иван Суботић МИП-у Стр. Пов. Бр. 115 од 23. маја 1936; АЈ, 159–51, досије Строго поверљива архива III, МИП Сталној делегацији при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 1813 IV од 19. јуна 1936.

²¹⁹ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 485 од 28. маја 1936.

²²⁰ АЈ, 38–29–73, извештај Бошка Радовановића о дефилеу бугарске војске од 5. маја 1936. без броја.

²²¹ Владимир Златарски, *Рајх и Царството. Германското присуство в Българија (1933–1940 г.)*, Софија, 2020², 186–187.

²²² ЦДА, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 13, листови 78–79.

²²³ К. Манчев, В. Бистрички, *Българија и нејните съседи*, 263.

²²⁴ Прве авионе Бугарска је добила почетком 1936, као рођендански поклон Хермана Геринга краљу Борису. У питању је било 12 авиона Дорниер 11 и 12 ловаца Арадо 65, док је крајем 1936. фирма Хајнкел поклонила Бугарској још 30 авиона. Л. Спасов, *Българија, великите сили и балканските држави*, 120.

²²⁵ Британски посланик у Београду Кембел је извештавао да је један број ових авиона био принуђен да се спусти на југословенску територију услед временских неприлика или недостатка горива. Према Кембеловим наводима, штампи је било забрањено да пише о томе како се не би реметили односи са Бугарском и Немачком (*Britanci*, II, 541). Подаци британског посланика су били тачни. Тако се 7. новембра 1936. код Пирота спустио један од шест набављених школских авиона, док се 13. новембра 1936. на нишки аеродром спустило шест бомбардера типа Хајнкел. ВА, П-17, к. 24, ф. 1, д. 1, лист 19.

део ове испоруке, који је у 11 вагона крајем марта 1937. пристигао у Марибор, вратила натраг у Немачку „као пошиљку противну одредбама постојећих међународних уговора“. Инцидент је ликвидиран у споразуму са немачким послаником у Београду Виктором фон Хереном, који је такође скренуо пажњу немачкој влади на „непрописан и алкав начин“ упућивања авиона за Бугарску. Са југословенским гледиштем се сагласила и бугарска влада. Стојадиновић је о предузетим корацима обавестио турског министра иностраних послова. Том приликом је Ружди Арас сугерисао грчком посланику у Анкари да би и Грчка требало да скене пажњу Немачкој изјавивши, на питање грчког посланика, да Турска то не може учинити због добрих економских веза са Немачком. На тај начин је могло да дође и до компликација. Немачки отправник послова у Анкари је у разговору са својим југословенским колегом Деђулијем изјавио да није било потребе да Југославија чини корак у Берлину, узимајући у обзир тадашње југословенско-немачке односе. Чак је тврдио да је постојала намера да се и Турска наговори на такав корак, што је Деђули оповргао упутивши га „да се боље распита о томе“. Очигледно покушавајући да изглади ствар, немачки отправник послова је изјавио да „осовина“ Берлин – Београд – Софија једина има будућност.²²⁶ Инцидент са немачким авионима је изазвао страховања код Југословена да би на предстојећем састанку Сталног савета Мале антанте у Београду почетком априла 1937. могло да се покрене питање бугарског наоружавања. Међутим, до тога није дошло. Чехословачки делегати су са великим задовољством изјавили бугарском посланику Ивану Попову да се румунски председник владе Георге Татареску, приликом последње посете Прагу, сложио да Чехословачка доставља војни материјал Бугарској. Због тога није ни било потребе покретати ово питање у Београду.²²⁷

Бугарска је покушавала да и ван Немачке обезбеди наоружање за своју војску. Тако је током 1937. водила преговоре са Чехословачком, Шведском, Италијом, Великом Британијом и Француском, који међутим нису реализовани.²²⁸ Посебну заинтересованост за испоруку наоружања Бугарској показала је Чехословачка. Приликом заседања војних делегација Мале антанте у Прагу априла 1937. по питању унифицирања међусобног наоружања,²²⁹ чехословачка делегација је писменим путем упитала Југословене и Румуне да ли су и даље били при својим ранијим ставовима по питању наоружавања Бугарске. Чехословачки Генералштаб је у том писму напоменуо да је одбијао да даје дозволе за извоз наоружања у Бугарску, сходно ставовима својих савезника, при чему је лишавао своју индустрију велике добити. Узимајући у обзир озбиљне политичке промене на Балкану, пре свега зближење између Југославије и Бугарске, чехословачки Генералштаб је поново покренуо ову проблематику, молећи савезничке генералштабове да што пре одговоре да ли су и даље остајали при својим ставовима, да ли би се сагласили са лиферовањем оног наоружања које није било забрањено одредбама Нејског мировног уговора и, најзад, да ли убудуће неће више имати примедбе на чехословачко наоружавање Бугарске. Чехословачки корак је био мотивисан следећим разлозима: 1) немогућност спречавања бугарског наоружавања. Уколико се то не учини преко Чехословачке, учиниће се преко индустрије неких других земаља; 2) одбијањем сваке сарадње са Бугарском по питању наоружања, Мала антанта је помагала ширење немачког утицаја у тој земљи и све већу бугарску зависност од Немачке; 3) са друге стране, лиферовањем свог оружја Бугарској, Мала антанта би могла да контролише количину и врсту материјала који се увозио; 4) што се тиче Нејског мировног уговора, Бугарској су нудиле и лиферовале оружје и друге његове потписнице, као на пример Француска и 5) све већи извоз наоружања је утицао на јачање капацитета војне индустрије и њену припрему за производњу у ратним условима. Будући да југословенски представници нису били надлежни за решавање овог питања, шеф југословенске делегације генерал Михаило Боди је чехословачки предлог проследио југословенском Главном генералштабу.

²²⁶ АЈ, 370–25–74, листови 164–169.

²²⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 30, лист 76.

²²⁸ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 122–123.

²²⁹ З. Сладек, *н. д.*, 239.

Начелник Главног генералштаба генерал Милутин Недић је одговорио генералу Бодију да је од МИП-а добијено обавештење да је чехословачка влада упозната о југословенском ставу по питању наоружавања Бугарске, те да то саопшти чехословачкој делегацији.²³⁰ С тим у вези, дописник ЦПБ-а у Софији је јављао да је већ средином априла 1937. у Софију, са чехословачком трговинском делегацијом, стигао и представник Шкодиних фабрика. Преговори су вођени и око набавке Збројовкиних митраљеза. Међутим, исти нису реализовани јер је Бугарска желела да плаћање врши преко клиринга, док су Чехословаци тражили девизе.²³¹

Преговори су вођени и са Француском и то по питању набавке три подморнице. Наиме, француско Посланство у Београду се почетком новембра 1937. обратило југословенској влади за добијање сагласности за испоруку ових подморница Бугарској. Француска влада је том приликом, као и раније чехословачка, подвукла да је у интересу Југославије било да ту испоруку учини Француска него Немачка, која је такође Бугарској доставила понуду. Стојадиновић је изјавио француском посланику да Југославија не би имала ништа против те испоруке, али да се пре коначне одлуке мора консултовати са својим савезницима. Консултације по овом питању трајале су током готово целог новембра. Ружди Арас је саопштио југословенском посланику Аџемовићу да је Бугарска подморнице једино могла да употреби против турских транспората на линији Босфор - Тракија, што је значило и против југословенских интереса. Што се тиче турског званичног става, њена влада је сматрала да се испоруком поменутих подморница Француска одриче својих гарантних обавеза из Нејског мировног уговора, укључујући и грчко-турску демилитаризовану зону у Тракији. Исти став заузела је и Грчка. Са друге стране, Румунија се категорички негативно изјаснила по питању француске понуде, јер би тиме њена поморска моћ у односу на Бугарску била знатно угрожена. Будући да је Румунија чврсто остала уз свој став, са њим су се солидарисале и Грчка и Турска, на шта је онда била приморана и Југославија. Према томе, Стојадиновић је у својству председника Сталног савета Балканског споразума француској влади саопштио негативан одговор по овом питању.²³² Француска је то усвојила и преко свог посланика у Софији саопштила бугарској влади да до испоруке неће доћи услед немогућности бродоградилшта да испоштује договор.²³³ Са друге стране, бугарски председник владе Георги Кјосеиванов је изјавио југословенском посланику Момчилу Јуришићу-Штурму да је њему цела ствар око набавке подморница била непозната, те да бугарска влада није чак вршила ни сондирање терена за поручивање истих.²³⁴

*

Демарш Милана Стојадиновића француској влади, британска влада је сматрала још једним потезом Балканског споразума који је требало да Бугарску одржи у потчињеном положају. Пратећи активности Немачке и Италије на Балкану, британски званичници су оценили да ће такав став чланица Балканског споразума допринети продубљењу размирица међу балканским државама. Самим тим, постојала је опасност од потпуног везивања Бугарске за силе Осовине. Како би то спречила, британска дипломатија је одлучила да појача своје деловање на Балкану и посредује у зближењу између Бугарске и земаља чланица Балканског споразума. Начин на који би то могло да се учини расправљано је између Форин офиса и британских посланстава у балканским земљама. Будући да су истовремено између Мале антанте и Мађарске вођени преговори око признавања потоњој права на наоружавање, закључено је да би управо давање Бугарској истих права могло да доведе до њеног чвршћег везивања за своје суседе. Став британских званичника је био да се наоружавање Бугарске не

²³⁰ ВА, П-17, к. 29, ф. 1, д. 49, листови 1–6; ВА, П-17, к. 29, ф. 1, д. 56, листови 4–9.

²³¹ АЈ, 38–29–73, Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 103 од 14. априла 1937; Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 250 од 9. јуна 1937.

²³² АЈ, 370–25–74, листови 171–185.

²³³ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 267.

²³⁴ АЈ, 370–25–74, лист 257.

може спречити, те да је стога боље да она своје оружје набави на Западу, него од Италије и Немачке. Како је и југословенски премијер заступао такав став, британски посланик у Београду Роналд Кембел је у томе видео евентуалну поткрепу у решавању тог питања.²³⁵

Британци су деловали на неколико колосека. Крајем октобра 1937. краљ Борис је кренуо на пут у иностранству. После посете италијанској краљевској породици, продужио је, према савету француског министра иностраних послова Ивона Делбоса, пут у Париз и Лондон.²³⁶ Како је извештавао југословенски посланик у Софији Јуришић-Штурм, мисија бугарског суверена се састојала у следећем: 1) требало је да увери меродавне кругове у Паризу и Лондону да се Бугарска није везала за Немачку, како се то тамо приказивало, већ да и даље води независну политику невезивања за велике силе; 2) да увери саговорнике да је политика зближења са Југославијом била једина спасоносна политика за Бугарску и да ће је он и на даље спроводити, будући да је представљала основу мира на Балкану и 3) да евентуално размотри питање равноправности наоружања Бугарске. Ово треће питање Борис не би сам покретао, али уколико би се то од њега затражило изјавио би да Бугарска неће покретати то питање „јер жели да до краја остане при поштовању обавеза из Нејског уговора“. Не би ништа предузимао ни у случају да се то право да Мађарској, али је веровао да би у том случају велике силе саме разрешиле Бугарску својих обавеза из мировног уговора.²³⁷

Будући да се у европској јавности сматрало да ће краљ Борис покренути питање равноправности наоружања, бугарски премијер Кјосеиванов је изјавио југословенском посланику да то није било истина и да Борис није покретао ово питање²³⁸. Ипак, британски премијер Невил Чембрлен је између редова саопштио бугарском суверену да Британија нема ништа против бугарског наоружавања „јер се мир чува оружјем“. Кјосеиванов је на крају додао да је краљ Борис и у Паризу и Лондону наишао на топао пријем и одобравање бугарске политике, а нарочито политике зближења са Југославијом, као основе мира на Балкану.²³⁹

По завршетку Борисове посете, Британци су одлучили да покрену свој план о успостављању равноправности између Бугарске и земаља Балканског споразума, надајући се притом да ће њихов утицај у Турској²⁴⁰ бити довољно снажан „да убеди Балкански пакт да прихвати реалност“. С тим у вези, британски посланик у Анкари Перси Лорен је крајем новембра 1937. добио инструкције да испита став Турака по том питању и изложи становиште британске владе да се до решења дође путем преговора. На британско задовољство, турска влада је повољно примила њену идеју, изразивши спремност да је покрене на предстојећем састанку Сталног савета Балканског споразума у фебруару 1938. године. Сходно томе, британска влада је приступила пажљивом разматрању овог питања како би се утврдили оквири будућих преговора. Увидевши да је постојала велика могућност да преговори на једној широј основи (мањине, пактови о ненападању и пактови о пријатељству са Румунијом и Грчком) не доведу ни до чега, британска влада је дошла до закључка да би преговори могли да се ограниче на давање права Бугарској на поновно наоружавање, уз укидање демилитаризоване зоне у Тракији. Одговор турског министра иностраних послова Ружди Араса је, како је оценио британски посланик у Београду у свом

²³⁵ *Britanci*, II, 538–539; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 267–268, 275.

²³⁶ АЈ, 341–25–78, Стојадиновић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 2268 од 23. октобра 1937; *Извештаји МИП-а*, VIII, 510; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 357.

²³⁷ АЈ, 341–25–78, Милоје Смиљанић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 2405 Бу-5/IV од 2. новембра 1937.

²³⁸ Ова констатација бугарског премијера није била тачна. На иницијативу краља Бориса, одржан је неформални састанак између њега и једног британског ваздухопловног потпуковника око евентуалне посете начелника Штаба бугарског ваздухопловства Лондону са циљем упознавања британског ваздухопловства и евентуалне набавке авиона. Будући да је Борисова посета званично била приватног карактера, он је изричито захтевао да се не показују никакви знаци да је дошло до разговора војне природе. О томе опширније у: *Цар Борис III*, II, N° 41, 78–85.

²³⁹ АЈ, 341–25–78, Милоје Смиљанић Посланству у Лондону Пов. Бр. 24660 IV од 30. новембра 1937.

²⁴⁰ О британском утицају у Турској видети: Živko Avramovski, “Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, II, (1961), 30–34.

извештају, био углавном задовољавајући. Арас је сматрао да би и Бугари требало да учине извесне уступке, пре свега да потпишу пактове о ненападању са Румунијом и Грчком. Британски посланик у Анкари му је на то скренуо пажњу да би Бугарска сигурно одбацила такав предлог. Том приликом је истакао да је британска влада стајала на становишту да је било важно да се дође до бар неког споразума који би могао да побољша општу политичку атмосферу, па макар он био и ограниченог домета.²⁴¹

Британска влада је желела и да усклади рад својих представника у Београду, Анкари и Софији. С тим у вези, британски посланик у Анкари Перси Лорен је почетком јануара 1938. добио инструкције да при повратку из Аустрије посети Београд и Софију и размени мисли са својим колегама Кембелом и Питерсоном. На своју иницијативу одлучио је да затражи и пријеме код кнеза Павла и краља Бориса, на основу раније добијених позива, који су му одобрени. Приликом кратког сусрета са кнезом Павлом, Лорен није имао прилике да разматра питања политичке природе, сем што је успео да саопшти кнезу да Турци придају својим односима са Југославијом велики значај. На то му је кнез одговорио да и Београд исто тако гледа на своје односе са Турском. Једина друга изјава која је имала политичку конотацију тичала се великог неповерења кнеза према бугарском суверену. Лорен је из тога извукао закључак да уколико и дође до пријатељства са Бугарском²⁴² оно ће и на даље остати веома несигурно.²⁴³

За разлику од Београда, Лоренов сусрет са краљем Борисом у Софији је потрајао дуже од два сата. Између осталог, Борис је изразио своја страховања и неповерење у Турску. Лорен је настојао да промени његове ставове по том питању, истичући да Турска жали што се Бугарска налазила ван Балканског пакта. На то се краљ Борис надовезао да је било касно да Бугарска преиспитује приступање том савезу. Лорен је тада упитао да ли је постојала могућност да се пронађе нека формула која би, макар и на дуже стазе, интензивирала процес зближења између суседних земаља. Напоменуо је да би британска влада поздравила сваки напредак у том правцу, а да је уверен да би и Турска сарађивала. Бугарски краљ се сложио са тим, али је изразио забринутост да би то могло да потраје. Једино што је у том тренутку могао радо да учини је да се бори против растућег неповерења. Лорен је такав став бугарског суверена правдао унутрашњим тешкоћама и предстојећим изборима, сматрајући да до правих преговора са суседима не може доћи пре унутрашње консолидације Бугарске и одобрења Борисове политике од стране Народног собрања. Стога, Лорен је дошао до закључка да би у таквој ситуацији евентуални почетак преговора између Бугарске и њених суседа могао бити превремен, јер је постојао ризик да буду непродуктивни.²⁴⁴

По свему судећи, изгледа да је овај разговор имао утицаја на краља Бориса да направи извесне кораке ка побољшању односа према суседима. То се могло видети у реконструкцији бугарске владе крајем јануара 1938. године. Наиме, у јавности се одавно знало да је постојао сукоб између председника владе Георгија Кјосеиванова и министра војног генерала Христа Лукова, како на пољу унутрашње тако и спољне политике. Генерал Луков је био противник ванпартијских избора и ванпартијске владе, захтевајући ослонац на десничарске групе. Поред тога, генерал Луков је у више махова присуствовао манифестацијама које нису биле у складу са општом линијом бугарске спољне политике²⁴⁵, а и сам је потпомагао антијугословенске елементе. Сукоб између њих двојице је на крају решен реконструкцијом

²⁴¹ *Britanci*, II, 645–646; *Цар Борис III*, II, № 41, 84–85; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 275.

²⁴² Претпостављамо да је Лорен овде мислио на постизање споразума између Бугарске и читавог Балканског пакта, будући да је већ постојао Пакт о пријатељству између Југославије и Бугарске.

²⁴³ *Цар Борис III*, II, № 43, 86–87.

²⁴⁴ *Исто*, 87–89.

²⁴⁵ Пример таквог деловања је представљало доношење торбице са земљом из Македоније на прославу педесетогодишњице бугарског 2. артиљеријског пука 1. новембра 1937. од стране представника Македонског добротворног братства Трајко Китанчев. Том приликом је председник братства Димитров одржао говор који је био уперен против Југославије. Према одређеним информацијама, говор Димитрова се толико свидео генералу Лукову да га је поздравио на ручку. *AJ*, 370–25–74, листови 256, 276.

кабинета 24. јануара 1938, у коме је генерала Лукова заменио генерал Теодоси Даскалов.²⁴⁶ Поводом тог случаја, краљ Борис је изјавио британском посланику Питерсону да је сменом генерала Лукова Бугарска показала своју решеност да искључи могућност било какве провокације уперене против Турске.²⁴⁷

Британци су своје деловање спроводили и преко „незваничних“ мисија истакнутих личности, као што су били пуковник Џорџ Кросфилд, секретар Међународног савеза ратника и политичар и књижевник Харолд Николсон. Потоњи је посетио Софију средином априла 1938, при чему је имао разговоре са краљем Борисом и утицајним политичарима²⁴⁸. Југословенско Посланство у Софији је пратило појачану британску делатност у Бугарској, извештавајући да је та акција спровођена ради спречавања немачког и италијанског утицаја на Балкану, а све у циљу заштите сопствених интереса у Средоземљу. С тим у вези, Момчило Јуришић-Штурм је извештавао да је велики значај придаван доласку новог британског посланика у Софију Џорџа Рендела²⁴⁹, који је дочекан „изванредно срдечно“. Посебно су велике наде у њега полагали македонски кругови. О његовој мисији у Софији кружило је више гласова. Према једним, Ренделу је био поверен задатак да омогући пласман бугарског извоза у Британију²⁵⁰, док је према другима имао задатак да покрене питање бугарских мањина. Поред тога, у везу са његовим доласком су стављане и одређене актуелне теме: стварање бугарско-грчко-турског споразума и образовање осовине Београд – Софија – Анкара.²⁵¹

Долозак новог британског посланика се одразио и на писање бугарске штампе, која је велику пажњу почела да поклања Великој Британији. Према извештајима југословенског посланика и дописника ЦПБ-а, из многобројних таквих написа се јасно видело колико је Бугарска од Рендела очекивала како на економском, тако и на политичком пољу.²⁵² Свакако најзначајнији Ренделов задатак је било успостављање равноправности између Бугарске и чланица Балканског споразума, као једног од начина борбе против немачког продора. Иако то није отворено рекао југословенском посланику Јуришићу-Штурму, ипак је нагласио да „империјални енглески интереси захтевају да се Балканске државе што пре споразумеју“, како би пред Европом наступале као једна целина. Он је Јуришићу-Штурму и Кјосеиванову, а вероватно и посланицима осталих балканских земаља, понудио своје услуге и посредовање

²⁴⁶ *Извештаји МИП-а*, IX, 18.

²⁴⁷ *Цар Борис III*, II, N° 44, 90.

²⁴⁸ Приликом разговора са Николсоном, бугарски краљ је изјавио да је веома жалио смрт краља Александра, јер док је он био на престолу Бугарска је мање-више била сигурна што се тицало односа са Југославијом. Напоменуо је да су југословенско-бугарски односи и даље били добри, али далеко нестабилнији него за време Александрове владавине. Николсон је разговарао и са једним од вођа земљорадничке групе „Пладне“ Георги Димитровим, који му је изјавио да су земљорадници били против Хитлерове експанзије, а привржени миру, нарочито са „братском Југославијом“. За време свог боравка у Бугарској, Николсон се сусрео и са извесним Македонцима. То је допринело да се у њиховим круговима са оптимизмом чека решење питања немачких мањина у Чехословачкој, верујући да ће Британија интервенисати да се бугарским мањинама у Југославији и Румунији дају иста права. *Исто*, N° 46, 92–94; АЈ, 334/ПО–2–15, лист 322.

²⁴⁹ Џорџ Рендел је био искусни британски дипломата, специјализован за питања Блиског истока и Средоземља. Од 1930. се налазио на челу Источног одељења Форин офиса. Запажено је његово учешће на Конференцији у Монтреу 1936. и Конференцији у Ниону 1937. године. Првог јануара 1938. понуђено му је место посланика у Софији што је прихватио, али је дужност преузео тек 1. јуна, после завршетка преговора са Италијом око поделе интереса у Арабији и Црвеном мору. Југословенски стални делегат при Друштву народа Иван Суботић је сматрао да је у питању био „један од сасвим изванредно способних чиновника Форен Офиса“, од кога се могло очекивати да у Софији развија британски утицај. АЈ, 159–53, досије 10, Иван Суботић Иву Андрићу Пов. Бр. 666 од 11. јуна 1938; George Rendel, *The Sword and the Olive. Recollections of Diplomacy and the Foreign Service 1913–1954*, London 1957, 128, 138.

²⁵⁰ Ове вести нису биле без основа. Рендел је у својим мемоарима назначио да је добио инструкције да прати немачки привредни продор у Бугарску и покуша да делује против њега. G. Rendel, *n. d.*, 142.

²⁵¹ АЈ, 334/ПО–2–15, лист 314; АЈ, 341–25–79, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 8548 VI од 3. маја 1938; МИП Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1387 IV од 12. јула 1938; Ž. Avramovski, “Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 34–35; V. K. Volkov, *n. d.*, 88–89.

²⁵² АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 622 од 9. јуна 1938; АЈ, 341–25–79, МИП Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1387 IV од 12. јула 1938.

у сређивању међусобних односа, „а специјално у истоветном иступању свих Балканских држава према Европи“. Југословенски посланик је из овог разговора закључио да је Турска у потпуности била „у водама Енглеске“, по чијој сугестији је и покренула иницијативу за признање Бугарској права на равноправно наоружавање²⁵³. Извештавајући о наведеном, Јуришић-Штурм је изразио бојазан да појачано интересовање Британије за балканске државе, а нарочито Бугарску, не умањи интерес који су у Софији осећали за Југославију и тиме евентуално не доведе до обнављања „старе љубоморе“ и „болесних апетита“ код извесних водећих личности у Бугарској.²⁵⁴ Јуришић-Штурм је од Рендела сазнао да се радило и на давању зајмова извесним балканским државама, међу којима је била и Бугарска.²⁵⁵

У складу са постигнутим договором са Британцима, Турци су такође отпочели сондирање терена по питању преговора са Бугарском. Ружди Арас је у пар наврата током јануара 1938. изјавио југословенском посланику Бранку Аџемовићу да би Бугарској требало признати право наоружавања и дати јој извесне економске користи. То је међутим условљавао бугарским признањем интегритета грчке и румунске територије, подвлачећи да су њихове тежње за коридором у Тракији биле неостварљиве.²⁵⁶ Арас се потом, на свом путу за Женеу, задржао 24. јануара у Софији и Београду, где је разговарао са Кјосеивановим, односно Стојадиновићем. Иако нисмо располагали детаљнијим подацима о овим разговорима, претпостављамо да је једна од тема била постизање споразума између Бугарске и чланица Балканског споразума.²⁵⁷ Иницијативу за споразумевање са Бугарском, Арас је показао и у Женеви. Приликом израде своје изјаве о реформи Друштва народа, бугарски делегат Никола Момчилов је, према инструкцијама Кјосеиванова, сарађивао са југословенским и турским делегатима. Том приликом је, по Арасовој сугестији, у изјаву унео читав један пасус, „а који одговара директивама утврђеним на састанку представника Балканског пакта“. Према Арасовој сугестији, југословенска делегација је позвала Момчилова на ручак који је био приређен од представника држава Балканског споразума што је он са задовољством прихватио. О томе је телефонски известио Кјосеиванова, који је такође то примио са задовољством.²⁵⁸

Наговештени фебруарски састанак Сталног савета Балканског споразума требало је да се одржи у Анкари 17. фебруара 1938, али је померен за неколико дана због промене владе у Румунији.²⁵⁹ Састанак четворице министара иностраних послова одржан је у турској престоници од 25. до 27. фебруара 1938, при чему се расправљало како о балканским, тако и о европским проблемима: односима са суседима, исељавању Турака из балканских земаља у Турску²⁶⁰, грчко-турском уговору, питању Шпаније и признања генерала Франциска Франка,

---

²⁵³ Велика Британија је желела да почетак преговора између Бугарске и земаља Балканског пакта искористи и за лифровање наоружања Бугарској. Британски посланик у Београду Кембел је 4. јула 1938. саопштио југословенској влади да Британија намерава да Бугарској испоручи једну подморницу и осам торпедних чамаца, као и да ће дозволити бугарским авијатичарима да се у Британији обучавају на новим апаратима. Кембел је додао да се Бугарска свакако наоружава, те да је најбоље се то врши у Британији која би тако имала могућност контроле. Бугарски председник владе Кјосеиванов је изјавио југословенском посланику у Софији да ће се Бугарска радо, у извесној мери, приближити Британији у економском смислу, из разлога што јој се замерало да се сувише везала за Немачку. На питање како је Француска гледала на британску иницијативу за признавање Бугарској права равноправности у наоружању, Кјосеиванов је одговорио да је Француска имала исти став као и Британија. АЈ, 334/ПО–2–15, лист 346; АЈ, 370–25–74, лист 258.

²⁵⁴ АЈ, 370–25–74, лист 245; Ж. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 35.

²⁵⁵ АЈ, 334/ПО–2–15, лист 346.

²⁵⁶ АЈ, 370–4–21, листови 224–226.

²⁵⁷ *Извештаји МИП-а*, IX, 20–21; „Г. Ружди Арас отпутовао за Женеу“, *Време*, 25. јануар 1938, 3; „На путу за Женеу синоћ је пропутовао кроз Београд турски министар спољних послова г. др. Ружди Арас“, *Политика*, 25. јануар 1938, 3.

²⁵⁸ АЈ, 159–59, досије Поверљива архива I, Иван Суботић МИП-у Пов. бр. 178 од 2. фебруара 1938; АЈ, 370–25–74, лист 279.

²⁵⁹ *Извештаји МИП-а*, IX, 110.

²⁶⁰ Будући да је у Бугарској постојала значајна турска мањина, Бугари су о овом питању тражили обавештења и у југословенском МИП-у. Стојадиновић је изјавио бугарском посланику Попову да је то питање само додирнуо у разговору са турским министром иностраних послова, обећавајући да ће подробније обавестити Кјосеиванова

догађајима у Аустрији, признања италијанске анексије Етиопије, Конвенцији о Мореузима и односима са Бугарском.²⁶¹

О односима са Бугарском се говорило последњег дана заседања, 27. фебруара. Турски министар иностраних послова Ружди Арас је отворио расправу изјавивши да су у Бугарској активно деловале три велике силе: Немачка, Велика Британија и Совјетски Савез. Према Арасу, Немачка је деловала на бази савезничких веза из Првог светског рата, с тим што својим деловањем није радила против осталих балканских земаља. Што се тиче Британије, Арас је упознао саговорнике да је она са своје стране радила на томе да приближи Бугарску Балканском пакту и одвоји је од утицаја Рима и Берлина, подвлачећи њено повољно расположење према поновном бугарском наоружавању. Бугарска је са своје стране сматрала да је то њено право потврђено одлукама у Стрези, не желећи да по том питању даје никакве концесије. Арас је том приликом упознао своје саговорнике да је саветовао Бугарима да учине једну изјаву балканске солидарности, на пример о ненападању, али да они то нису учинили²⁶². Што се тиче става које би чланице Балканског споразума требало да заузму према наоружавању Бугарске, Арас је повукао паралелу са случајем Мађарске. Када је Мала антанта од ове земље затражила изјаву о ненападању, Мађарска је одмах затражила концесије по питању мањина. Турски министар иностраних послова је сматрао да Бугарска вероватно не би исто поступила из обзира према Југославији као и страха од Турске која је имала своје мањине у Бугарској. Због тога је био мишљења да ће Бугари прихватити грчко-турску ремилитаризацију Тракије као компензацију за њихово наоружавање. На крају је предложио да би требало заузети следећи став: „1/ лепе речи буг.[арском] народу, 2/ јединство слога и снага Балк.[анског споразума] према Буг.[арској]“. Са друге стране требало би јој предложити постизање споразума на следећој основи: 1) право наоружавања; 2) укидање демилитаризоване зоне у Тракији и 3) изјава о ненападању између Бугарске и чланица Балканског споразума. После овог излагања одлучено је да четири владе размотре Арасов предлог и до 15. априла 1938. изнесу своја гледишта, не чинећи притом никакве уступке Бугарској у погледу наоружања док се та питања не расправе.²⁶³

Обавештавајући југословенска посланства о резултатима састанка, Стојадиновић је навео да је Стални савет одлучио да се бугарској влади саопште усвојене одлуке о признању италијанске анексије Етиопије. Тај задатак је преко бугарског посланика у Анкари требало да изврши Метаксас, као председник Савета. Овакав корак Сталног савета мотивисан је уском сарадњом Бугарске са чланицама Балканског споразума на конференцијама у Монтреу и Ниону.²⁶⁴ Извештавајући о анкарском састанку, бугарски посланик у Турској Тодор Христов је навео да му је Метаксас последњег дана заседања, 27. фебруара, уручио решење Савета о етиопском питању. Христов је подвукао да су чињеницу да је Савет, први пут од свог

при повратку из Турске (ИДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2639, листови 309–311). Опширније о овом питању у: Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju „neslovenskog elementa“ u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, (2006), 105–124; *Isti*, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“ u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, gl. urednik dr Mile Bjelajac, Beograd, 2007, 79–99; *Isti*, „In search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2008), 56–67.

²⁶¹ АЈ, 37–31–232, листови 456–462; АЈ, 382–1–4, листови 349–350.

²⁶² Претпостављамо да је турски министар иностраних послова тај корак учинио приликом сусрета са Кјосеивановим јануара 1938. године.

²⁶³ АЈ, 37–31–232, листови 459–460; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 275–276. Према Стојадиновићевим забелешкама са овог састанка, грчки председник владе Метаксас је изјавио да су односи Грчке са Бугарском званично били добри, али да су се Бугари стално наоружавали против све четири земље. Поред тога, и даље су била актуелна нерешена економска питања између Бугарске и Грчке због чега је и даље владала атмосфера неповерења. Оно што је интересантно је да је Метаксас изјавио да Југославија не би требало да помаже бугарско наоружавање, јер би то лоше утицало на грчко становништво, напоменувши да је Грчка спремна да врши војне нарудбине у Југославији. На ово се још једном вратио приликом Арасовог излагања напоменувши да би у Грчкој „врло рђаво било примљено, да грчки војници знају, да се оружје, које ће бити против ње уперено, фабрикује у Југославији“. АЈ, 37–31–232, листови 458, 460; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 276.

²⁶⁴ АЈ, 37–31–232, лист 459; АЈ, 382–1–4, лист 350.

образовања, нашао за потребно да бугарску владу обавести о усвојеним решењима сви страни представници тумачили као манифестацију поверења и поштовања, као и да је то био значајан успех бугарске политике. Исте вечери, турски и румунски министри иностраних послова су пожурили да увере Христова у најбоље расположење Савета према Бугарској и да изнесу жељу за наставком успостављене сарадње.²⁶⁵

Бугарска је пажљиво пратила заседање Савета, при чему је посебно задовољство изазвала вест да је Метаксас предао саопштење о признању италијанског царства. Та чињеница је тумачена и као нови корак Грчке ка нормализовању међусобних односа, поред нешто раније закљученог споразума о клирингу. Самим тим, у Бугарској је неповољно одјекнула вест о парафирању допунског грчко-турског уговора 28. фебруара 1938, који је тумачен као израз неповерења према бугарским намерама.²⁶⁶ Овим уговором, Грчка и Турска су прошириле своје узајамне обавезе из уговора потписаних 1930. и 1933. године. Поред тога што се сматрало да је био уперен против Бугарске, овај уговор је, према мишљењу бугарских званичних кругова, ослабио и умањио значај Балканског споразума. Према бугарском мишљењу, грчко-турски споразум није био у складу са принципима на којима је почивао Балкански споразум, јер је показивао да Грчка и Турска имају и своје посебне интересе. Бугарски посланик у Анкари Христов је извештавао да су тамошњи дипломатски представници сматрали да су се у споразуму оцртавале две групације: грчко-турска и румунско-југословенска. Слично мишљење су делили и Италијани. Христов је извештавао да му је тамошњи италијански посланик Карло Гали дао следећу дефиницију Балканског споразума: „један муж (Стојадиновић), две групе и једна рупа (Бугарска)“. Са друге стране, Стојадиновић је у свом циркулару писао да је Гали изјавио да се после анкарског састанка Балкански споразум састоји од Румуније и Југославије, при чему се све више оцртавало треће место, које би требало да заузме Бугарска.²⁶⁷

Одређена размимоилажења између чланица Балканског споразума, како су приметили и инострани представници, довела су до пролонгирања одлуке о отпочињању преговора са Бугарском. Томе је пре свега допринело извесно оклевање румунске владе, чији односи са Бугарском су били најхладнији.²⁶⁸ Како би се дошло до коначног усаглашавања ставова, иницијативу је поново предузео турски министар иностраних послова. За то је искоришћена посета турског председника владе Џелал Бајара и Ружди Араса Београду почетком маја 1938. године. Званично, у питању је била узвратна посета Стојадиновићевој посети Анкари крајем 1937. године. Приликом сусрета са југословенским званичницима, Ружди Арас је сугерисао да се бугарској влади изнесе предлог који је саопштио на фебруарском састанку у Анкари, са чиме се Стојадиновић сложио.²⁶⁹

Приликом повратка, турски званичници су се 13. маја 1938. задржали у Софији око шест часова, где су имали сусрете са краљем Борисом и председником владе Георги Кјосеивановим. Ружди Арас је по повратку у Турску о разговорима у Софији обавестио румунског, грчког и британског посланика. Изјавио је да су се бугарски краљ и председник владе у начелу сагласили са изнетим предлогом²⁷⁰, с тим што би коначна формулација

²⁶⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, листови 75–76.

²⁶⁶ *Извештаји МИП-а*, IX, 80; *Цар Борис III*, II, № 44, 90.

²⁶⁷ АЈ, 382–1–4, лист 351; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, листови 73–74.

²⁶⁸ *Britanci*, II, 646; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 276.

²⁶⁹ АЈ, 341–25–79, Стојадиновић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1299 од 22. јуна 1938; АЈ, 370–8–36, листови 28, 31–32; АЈ, 382–1–4, лист 354; *Britanci*, II, 651; *Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“*, 37.

²⁷⁰ Пристанак бугарских владајућих кругова на турски предлог био је прорачунат. Бугарска дипломатија је активно пратила развој догађаја у Европи, покушавајући да са таквом ситуацијом усклади остварење својих интереса. Због тога је морала да балансира између Немачке и Велике Британије, будући да је и једна и друга страна могла да допринесе решавању њених територијалних аспирација. Због тога није ступала у антинемачке комбинације, али се није ни једнострано окретала осовини Рим – Берлин, и поред италијанског притиска да то уради. Са друге стране, то је омогућавало обезбеђење британске подршке за бар делимичну ревизију Нејског мировног уговора. D. Лукаћ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, 239–240; V. K. Volkov, *n. d.*, 96, 112; K. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 249–250.

требало да се донесе после консултација са Румунијом и Грчком. Бугарски посланик у Анкари Тодор Христов је изјавио југословенском колеги Бранку Аџемовићу да није видео могућност постизања дефинитивног споразума на бази турског предлога. Ипак, сматрао је да би у замену за равноправност у наоружању, могла да се да изјава о одржавању добросуседских односа и политичко-економској сарадњи. Са друге стране, Арас је стекао утисак да би у будућности могло доћи до потписивања билатералних пактова о ненападању између Бугарске и Грчке и Бугарске и Румуније.²⁷¹ Турци нису одустајали од идеје приступања Бугарске Балканском пакту. Ружди Арас је то помињао у Београду, док се у више махова на то освртао и Кемал Ататурк у разговору са југословенским министром војним генералом Љубомиром Марићем, приликом његове званичне посете Турској средином маја 1938. године.²⁷²

Будући да су се и Румунија и Грчка сагласиле са Арасовом иницијативом, између четири владе су током маја и јуна вођени преговори око стилизације текста споразума. Извесне тешкоће је поново правила Румунија, чији је министар иностраних послова 17. јуна изјавио британском посланику да она ништа није добијала тим споразумом. Због тога је захтевао да Бугарска потпише пактове о ненападању са чланицама Балканског споразума. Желећи да убрзају постизање споразума²⁷³, Британци су одлучили да ставе до знања своје задовољство успостављеним контактима између Бугарске и њених суседа. С тим у вези, британски посланик у Софији је 18. јуна инструкисан да изјаву у том смислу саопшти бугарској влади, нудећи обема странама, у случају потребе, и услуге своје владе. Саветник британског Посланства у Београду је сутрадан о учињеном кораку обавестио в. д. начелника Политичког одељења МИП-а Милоја Смиљанића. Југославија је у свом одговору поздравила овај корак британске владе „који је у пуној сагласности са циљевима југословенске спољне политике и са садашњим настојањима Краљевске југословенске владе“. Живко Аврамовски је закључио да је Британија на тај начин желела да подстакне Југославију на активније деловање, пошто је оценила да се држала повучено препуштајући иницијативу Турцима. По свему судећи, у тој намери је и успела. Британски посланик у Београду је у свом годишњем извештају за 1938. навео да је југословенска влада, „у критичној фази преговора“, утицала на придобијање румунске владе.²⁷⁴ Да је то било тачно бугарски председник владе Кјосеиванов је потврдио дописнику листа *Време* у Софији после потписивања Солунског споразума.²⁷⁵

По постизању споразума око текста декларације грчки премијер Јоанис Метаксас је 29. јуна 1938, у својству председника Сталног савета Балканског споразума, предао текст бугарском посланику у Атини. Бугарска влада је прихватила предложени документ уз мање измене, на шта су пристале и чланице Балканског пакта. Потписивање споразума је извршено 31. јула 1938. у Солуну („Солунски споразум“) од стране бугарског премијера Георги Кјосеиванова и Јоаниса Метаксаса у име Балканског споразума. Њиме се пет држава обавезало да се уздрже од сваког примењивања силе у међусобним односима, „сходно споразумима које је свака од ових држава прихватила у питању ненападања“, одричући се истовремено војних одредби Нејског мировног уговора и одредаба из Конвенције о Тракији из 1923. године.²⁷⁶

²⁷¹ АЈ, 370–25–74, лист 282; АЈ, 370–26–76, лист 481; АЈ, 382–1–4, лист 354; *Цар Борис III*, II, № 47, 95–96; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 276.

²⁷² АЈ, 370–8–36, лист 25.

²⁷³ На овакав потез Британије утицало је и заоштравање кризе око Чехословачке, према којој је Немачка после Аншлуса отпочела широку пропаганду. Због тога је тежила да што пре дође до чвршћег повезивања балканских земаља. Д. Лукаћ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 239–240; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 279.

²⁷⁴ АЈ, 334/ПО–2–15, лист 345; АЈ, 341–25–79, Милоје Смиљанић посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1299 IV од 30. јуна 1938; АЈ, 370–25–73, лист 242; *Britanci*, II, 646; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 276–278; Е. Campus, *n. d.*, 150–152.

²⁷⁵ „Ви знате, г. Станојевићу, да до овога споразума у Солуну ниуком случају и никада не би дошло, да није било Пакта о вечном пријатељству са Југославијом... Да није било г. др. Стојадиновића... Лично ја дугујем много претседнику југословенске владе др. Стојадиновићу“. АЈ, 37–28–210, лист 591.

²⁷⁶ АЈ, 370–25–74, листови 243–244; АЈ, 382–1–4, лист 354; *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 278.

Извештавајући југословенска представништва у иностранству о потписивању споразума, Стојадиновић је напоменуо да је тиме настављена политика сређивања односа и учвршћивања мира на Балкану коју је започела Југославија 1937. склапањем Пакта о пријатељству са Бугарском.²⁷⁷ У истом тону је извештавала и југословенска штампа, при чему је предњачила *Самоуправа*, гласило владајуће ЈРЗ.²⁷⁸ Ипак, нису сви благонаклоно гледали на тај акт. Милан Јовановић Стоимировић је у свом дневнику изражавао велики страх од Бугара, сматрајући да ће, сада када им је легализовано наоружавање, иступити са захтевом за Македонијом. Још мрачније мисли је показивао Стојадиновићев помоћник Иво Андрић. Он је поводом Солунског споразума изјавио Јовановићу Стоимировићу да је то „мрачна игра коју води Борис Кобург, који ће нас издати и који ће се тући са нама“, што је овога запрепастило.²⁷⁹

Са друге стране, бугарска војска је по добијању вести о потписивању споразума приредила велике манифестације. Над Софијом су авиони избацивали летке, док је војска дефиловала певајући родољубиве песме. Према извештају југословенског Посланства у Софији, грађани бугарске престонице нису узели виднијег учешћа у прослави, док су одушевљеније манифестације забележене у унутрашњости земље. Бугарска јавност је Солунски споразум схватила као почетак ревизије мировних уговора мирним путем. У том смислу је писала и бугарска штампа, при чему је лист *Днес* изразио наду да ће се постепено изменити и преостале одредбе Нејског мировног уговора. Истовремено, у други план је стављана одредба споразума о уздржавању од примене силе, док су из иностране штампе цитирани пасуси у којима се подвлачило да се Бугарска није одрекла својих територијалних претензија и да неће приступити Балканском пакту. У складу са тим, забележена је и појачана активност иредентистичких друштава.²⁸⁰

Према историчару Владимиру Волкову, једини конкретан резултат Солунског споразума представљало је укидање демилитаризоване зоне у Тракији, чему су Британци највише тежили. Такође, тим резултатом су биле задовољне и Грчка и Турска, јер су могле да приступе утрђивању својих положаја. Преостале одредбе су у суштини потврђивале већ постојеће стање. Бугарска је већ одређени временски период „тајно“ наоружавала своју војску, тако да је овим споразумом тај процес легализован. Са друге стране, четири савезнице су биле свесне своје војне надмоћи над Бугарском. Што се тиче одредбе о уздржавању од примене силе, њоме су посебно биле задовољне Грчка и Турска, сматрајући то као одлагање бугарских аспирација на дужи период. Обавештавајући своја Посланства у иностранству о постигнутом споразуму, бугарско МВРИ је саопштило да Бугарска није преузела никакве нове обавезе по питању ненападања, нити је постизање споразума са Балканским пактом значило њено приступање истом.²⁸¹ У Бугарској је такође било израза незадовољстава поводом Солунског споразума. Пре свега то су били опозициони кругови који су покушавали споразум да прикажу као неуспех владе²⁸². Сличан став су, према извештају немачког посланика у Софији, имали и војни кругови. Укидање демилитаризоване зоне је омогућило Грчкој и Турској да ојачају своје положаје у Тракији, што је отежавало остварење бугарске жеље за излазом на Егејско море. Због тога је Бугарска своје напоре

²⁷⁷ АЈ, 341–25–80, Стојадиновићев циркулар Стр. Пов. Бр. 1503 од 30. јула 1938.

²⁷⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 801, листови 1–3.

²⁷⁹ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 200–201.

²⁸⁰ *Извештаји МИП-а*, IX, 378–379; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 40.

²⁸¹ V. K. Volkov, *н. д.*, 110–112. По повратку из Солуна, Кјосеиванов је изјавио новинарима да његова влада и даље преферира двостране уговоре од оних о колективној безбедности. АЈ, 341–25–79, циркулар Александра Цинцар-Марковића Стр. Пов. Бр. 456 од 28. марта 1939.

²⁸² Средином августа 1938. дописника ЦПБ-а у Софији Радослава Веснића посетио је вођа БЗНС „Пладне“ Георги Димитров, који је приликом пута за Париз, намеравао да се задржи и у Београду. Поводом Солунског споразума, Димитров је сматрао да је он био дело Велике Британије, која је на тај начин следила своју традиционалну политику, односно одвајање Бугарске од Југославије и онемогућавање стварања једне јаке словенске државе на Балкану. Истовремено је обавестио Веснића да је лист *Нова камбана* прешао у његове руке, а да се Лазар Поповски „мало“ повукао из редакције како би његови људи имали одрешене руке. АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 777 од 11. августа 1938.

морала да усмери према Јужној Добруци.²⁸³ Волков је, будући да је дошло и до побољшања грчко-бугарских односа, у преусмерењу бугарске спољне политике видео „британске прсте“, потврђујући то и већим британским интересовањем за македонске организације. Због тога је он за Британце везивао и одлазак Ивана Михајлова из Турске августа 1938. године.²⁸⁴

По потписивању Солунског споразума, очекивало се да ће на дневни ред доћи регулисање спорних питања која је Бугарска имала са Румунијом и Грчком. Румунски министар иностраних послова Комнен је средином августа 1938. изјавио да је био спреман да ликвидира све постојеће проблеме са Бугарском. Ипак, до неких конкретнијих резултата није дошло. Са друге стране је дошло до видљивије промене у бугарско-грчким односима о чему је током августа 1938. детаљно извештавао посланик у Софији Јуришић-Штурм. Бугарски званичници су јавно говорили о пријатељским односима са Грчком, док је активност у истом смислу запажена и на привредном и културном пољу.²⁸⁵

Што се тиче односа са Југославијом, бугарска штампа је користила сваку прилику да подвуче срдачне односе између Југославије и Бугарске. Истовремено, повољно је коментарисала улогу југословенске владе и заслуге Милана Стојадиновића при закључењу Бледског споразума²⁸⁶. Приликом повратка из иностранства, краљ Борис се 26. септембра 1938. задржао као гост код кнеза Павла у дворцу Брдо код Крања.²⁸⁷ Према одређеним подацима, краљ Борис је кнеза Павла обавестио о својим утисцима из Европе, подвлачећи да је за Бугарску политика „споразума и братства“ са Југославијом била једина политика.²⁸⁸

Поново је постала актуелна и дуго најављивана званична посета Милана Стојадиновића Софији. Бугарски председник владе Георги Кјосеиванов је крајем августа 1938. приликом боравка у Бургасу изјавио дописнику листа *Днес* да се очекује да Стојадиновић посети Софију до краја септембра.²⁸⁹ Чак се помиње и тачан датум посете. Разговарајући са Миланом Јовановићем Стоимировићем, министар унутрашњих послова Антон Корошец је изјавио да ће Бугари 24. септембра 1938. дочекати Стојадиновића „сјајно као свога пријатеља“.²⁹⁰ Међутим, Стојадиновићева посета је почетком октобра 1938. „поништена“, како се изразио британски посланик у Београду.²⁹¹

Нисмо располагали подацима шта је био узрок поновног недоласка југословенског премијера у Софију. Постоји могућност да је на то утицало и јачање ревизионизма у Бугарској после потписивања Минхенског споразума, што је посебно било видљиво у писању бугарске штампе. Југословенски посланик и дописник ЦПБ-а у Софији су у више

²⁸³ V. K. Volkov, *n. d.*, 113–114; В. Божинов, „Пакт за „вечно пријателство“, или остварили се българио-југославско сближение“, 48, бележка 30.

²⁸⁴ V. K. Volkov, *n. d.*, 115–117.

²⁸⁵ АЈ, 370–25–74, листови 284–285; *Извештаји МИП-а*, IX, 427–428; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 280.

²⁸⁶ Приликом заседања Сталног савета Мале антанте на Бледу, 23. августа 1938. је извршено парафирање протокола између Мађарске и Мале антанте. Њима је Мађарској призната равноправност у наоружавању (Поверљиви протокол), док је Допунским протоколом постигнут споразум о мањинама између Мађарске са једне и Румуније и Југославије са друге стране. Споразум између Чехословачке и Мађарске по питању мањина још увек није био постигнут. Опширније у: М. Vanku, *n. d.*, 256–258; V. Vinaver, *Jugoslavija i Madarska 1933–1941*, 282–289.

²⁸⁷ АЈ, 370–25–74, лист 286; *Извештаји МИП-а*, IX, 428, 460.

²⁸⁸ АЈ, 37–28–210, лист 595. Постоји могућност да кнез Павле није желео да се сусретне са бугарским сувереном и да је то саопштио Стојадиновићу. Југословенски премијер је, пак, сматрао да би кнез требало да прими краља Бориса, ако је овај већ изразио жељу за састанком. Поред тога, тада је могла да му се скрене пажња на писање бугарске штампе о правима националних мањина „што изазива врло nelaгодан утисак овде“. АЈ, 797, ролна 14, снимак 426.

²⁸⁹ АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић Публицистичком одсеку ЦПБ-а Бр. 809 од 30. августа 1938; *Извештаји МИП-а*, IX, 428.

²⁹⁰ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 205–206.

²⁹¹ Према Кембелу, у Софији су кружиле гласине да је Стојадиновићевом посетом требало да се реализује наводни споразум који је постојао између њега и Кјосеиванова: враћање Бугарској босилградског и царибродског среза у замену за одустајање од Македоније. Стојадиновић је те гласине демантовао. *Britanci*, II, 649.

махова о томе извештавали Стојадиновића. Разговарајући са Радославом Веснићем 6. октобра, председник бугарског Народног собрања Стојчо Мошанов му је замерио такво извештавање, сматрајући да је „уплашио“ Стојадиновића. Према њему, писање бугарске штампе је представљало „само одјек опште европске ситуације“ и „одушак“ бугарског народа.²⁹² Са друге стране, одређени извори указују да је посета одложена због отпочињања предизборне кампање у Југославији.²⁹³ У сваком случају, Стојчо Мошанов је у поменутом разговору са Веснићем изјавио да Кјосеиванов и он желе да „што пре“ доведу Стојадиновића у Софију, „да га доведемо у везу са народом, да на терену, непосредно, осети шта се код нас мисли“. Изјава Корошеца о „сјајном“ Стојадиновићевом дочеку је очигледно била тачна, јер је слично изјавио и Мошанов: „Биће дочекан као Владар. Оно што му ми спремамо није видео ни осетио, нити ће видети и осетити на другом месту. Само треба што пре да дође у интересу једне искрене и лојалне политике која је започета Пактом о вечном пријатељству...“.²⁹⁴

Сусрет Стојадиновића и Кјосеиванова у Нишкој Бањи 31. октобра 1938. године

Као што смо навели, потписивање Минхенског споразума 30. септембра 1938. и уступање Судетске области Немачкој довело је до оживљавања ревизионистичких манифестација у Бугарској. Још током трајања минхенске конференције, македонствујушчи су покушали да растурањем летака у Софији изазову демонстрације против Нејског мировног уговора и отворе питање бугарских мањина. Сличне покушаје су имали и одређени ревизионистички листови. Како је, међутим, постојала могућност ескалирања овог питања, бугарске власти су забраниле такав начин писања.²⁹⁵ Македонци су покушали да активирају мањински проблем и преко бугарских званичника. Према извештају Посланства у Софији, почетком септембра 1938. Георгија Кјосеиванова је посетио Коста Николов, председник привремене комисије македонских братстава, и замолио га да бугарска влада покрене питање мањина. Уколико то политичке прилике нису омогућавале, Николов је затражио одобрење да македонска емиграција „нађе пута и начина“ да се то питање стави на дневни ред. Кјосеиванов је оба захтева одбио. Ипак, према сазнањима Посланства, Кјосеиванов је уверио свог саговорника да и њему и краљу Борису „то питање лежи на срцу“, те да је Борисов пут у иностранство имао за циљ да обезбеди подршку неке велике силе за решавање мањинског питања.²⁹⁶

Догађаји у Чехословачкој су довели и до веће активности бугарских политичара, нарочито опозиционара, који су покушали да постојећу ситуацију искористе за стицање популарности. Тако је једна група бивших министара (Александар Цанков, Никола Мушанов, Крсто Пастухов, Григор Васиљев и др) послала телеграме Хитлеру, Чемберлену, Мусолинију и Даладјеу у Минхен, молећи их да не забораве бугарске мањине. По истом питању је деловала и парламентарна опозиција у Народном собрању. Она је 8. и 9. октобра 1938. одржала неколико седница на којима је разматрана бугарска унутрашња и спољна

²⁹² АЈ, 37–28–210, лист 595; *Извештаји МИП-а*, IX, 460–461.

²⁹³ АЈ, 38–30–74, акт ЦПБ-а Бр. 4896 од 3. новембра 1938.

²⁹⁴ АЈ, 37–28–210, лист 595. Поводом предвиђеног доласка Милана Стојадиновића у Софију, Радослав Веснић је отпочео са припремом специјалног броја листа *Време* који је по Стојадиновићевом наређењу требало да изађе на сам дан посете. Овај број је требало да буде урађен по угледу на специјалан број *Самоуправе* од 15. августа 1938, који је био посвећен Бугарској, а који је такође Веснић уредио (АЈ, 38–29–73, Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 814 од 1. септембра 1938; *Специјалан број „Самоуправе“ посвећен Бугарској*, Самоуправа, 15. август 1938). Са друге стране, Лазар Поповски је припремао специјалан број листа *Камбана* посвећен Југославији (Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 205, 296–297; *Исто*, № 209, 302–303; *Исто*, № 210, 303–304; *Исто*, № 212, 305–306). Како је Стојадиновићева посета пролонгирана, 24. јануара 1939, на годишњицу потписивања Пакта о вечном пријатељству, у листу *Време* је објављен специјалан додаток од 16 страна „Савремена Бугарска“.

²⁹⁵ *Извештаји МИП-а*, IX, 460–461; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 106.

²⁹⁶ АЈ, 341–25–79, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 18635/IV од 12. септембра 1938; Вук Винавер, „За некои меѓународни аспекти на македонското национално прашање (1938–41)“, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 3, (1971), 98.

политика. Том приликом је усвојена резолуција у којој је, између осталог, указано на неопходност узимања у разматрање питања бугарских мањина, чијим решавањем би дошло до постизања споразума са суседима.²⁹⁷

Слично су деловали и бугарски званичници. Већ 1. октобра 1938. југословенски стални делегат при Друштву народа Иван Суботић је извештавао о промењеном ставу бугарске владе, како према самом Друштву народа, тако и у погледу сарадње са осталим балканским државама²⁹⁸. На првом месту је приметио, супротно дотадашњој устаљеној традицији, одсуство Кјосеиванова на сесији Скупштине Друштва народа, као и изјаву бугарског представника у политичкој комисији Скупштине, који је рекао да је Бугарска за дугогодишњу лојалну сарадњу у оквиру Друштва народа „искусила велика разочарања“. На другом месту је забележио промену држања код новог бугарског делегата при Друштву народа, некадашњег посланика у Београду и Берлину, Дечка Карацова. Та промена се огледала у резервисаном ставу према сарадњи са осталим балканским државама, као и извесним изјавама у ревизионистичком духу.²⁹⁹

Свега два дана касније, 3. октобра 1938, у околини Пловдива су одржани велики војни маневри у част двадесетогодишњице ступања краља Бориса на престо.³⁰⁰ По њиховом завршетку, председник Народног собрания Стојчо Мошанов је одржао једну здравицу у којој је „до максимума дао израза бугарском патриотизму“, подвлачећи да у новој међународној ситуацији Бугарска од Европе „очекује правду“. После говора, краљ Борис је неочекивано устао и пришао Мошанову захваливши се на здравици и патриотском говору. Наведену сцену је врло живо пренео и спикер на радију.³⁰¹ Мошанов је затим 30. октобра 1938. говорио и на скупштини Трговачке коморе у Рушчуку. Како је директор агенције „Авала“ Градимир Козомарић известио Стојадиновића, Мошанов је, према извештају *Ројтера*, изјавио да „наши суседи морају водити рачуна о чињеници, да Бугарска тражи ревизију уговора о миру, нарочито с обзиром на своје народне мањине у иностранству“.³⁰² Говор је добио медијску пажњу и у Европи. Многи листови су пренели телеграм дописника једне вашингтонске агенције, у коме се подвлачило да је Мошанов захтевао ревизију мировних уговора, напомињући да суседи Бугарске „не треба да се буне, јер је то законито право бугарског народа“. Пошто је та вест негативно примљена у иностранству, Мошанов је покушао да се оправда. Због тога је пред југословенским послаником у Софији и дописником листа *Време* „најкатегоричније“ демантовао наводе европских листова.³⁰³

Конкретнију ревизионистичку активност према Јужној Србији су показивали и македонски кругови. Тако је једна одабрана делегација уручила краљу Борису једну петицију

²⁹⁷ Против овако редиговане резолуције говорио је народни посланик проф. Петко Стојанов. Он је истакао да се на тај начин вређала Југославија „која је једини заштитник Бугарске“, додавши: „Ми ћемо с Југославијом, можда, ускоро закључити не само царинску унију него и војни савез, а можда ћемо имати и заједничку спољну политику“. *Извештаји МИП-а*, IX, 527.

²⁹⁸ Са друге стране, 16. септембра 1938. у Женеви је одржано заседање Сталног савета Балканског споразума, чије су одлуке саопштене бугарском сталном делегату. АЈ, 370–43–118, лист 624.

²⁹⁹ Тим поводом, Суботић је одржао састанак са грчким и румунским колегама на коме су изменили своје утиске. Док су делегати Румуније и Грчке сматрали да су наведене промене представљале последицу нове оријентације бугарске спољне политике, Суботић је заступао гледиште да за такав закључак још увек није било довољно елемената. Због тога је убедио своје колеге да поднесу извештаје својим владама, које ће моћи да донесу коначне закључке. АЈ, 370–25–74, листови 288–289.

³⁰⁰ *Извештаји МИП-а*, IX, 526.

³⁰¹ Мошанов је пар дана касније врло емотивно говорио Радославу Веснићу да је политика вечног пријатељства и братства са Југославијом једина могућа политика за Бугарску. Веснић је веровао у искреност његових „осећања и мисли“. То је закључио и на основу личног запажања у јавности, код које питање Македоније више није било актуелно. Било је људи који су сматрали да би Југославија, по сређивању свих постојећих питања са Бугарском, могла самоиницијативно „као братски дар у знак добре воље“ да врати Цариград и Босилград. Ипак, већина је мислила да то не би могло да се деси пре пунолетства краља Петра. АЈ, 37–28–210, лист 595.

³⁰² *Исто*, лист 573; *Ž. Avramovski*, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 106.

³⁰³ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 10. фебруара 1939. о говору Мошанова у Рушчуку и ревизионистичким говорима у Народног собрания; АЈ, 341–25–79, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 23352 IV од 9. новембра 1938.

са око 146.000 потписа. Њом се тражило да Бугарска обезбеди подршку великих сила за одржавање плебисцита у Македонији и то у најмању руку у струмичком, беровском, царевоселском, кривоपालаначком, босилградском и царибродском срезу.³⁰⁴

Поводом писања дела бугарске штампе о ревизионистичким аспирацијама Бугарске, као и „оживљавању разних шовинистичких и субверзивних удружења са сличним тенденцијама“, југословенски МИП је инструисао Момчила Јуришића-Штурма да од бугарског председника владе затражи званичан став Бугарске по овом питању, „пошто једна оваква акција није у складу са Пактом о вечитом пријатељству између Југославије и Бугарске, нити пак у духу Солунског споразума“. Кјосеиванов је у свом одговору навео да се пријатељски односи између Југославије и Бугарске уопште нису доводили у сумњу, већ да их је напротив, требало још више афирмисати. Категорички је нагласио да Бугарска према Југославији уопште није имала никаквих територијалних аспирација, нити ће постављати питање мањина. За његову, а и сваку другу бугарску владу „не постоји питање Македоније“, а политика ослањања на Југославију је једина политика којом се Бугарска руководила. Упућивати аспирације према Југославији према Кјосеиванову би значило „сећи грану на којој се седи“.³⁰⁵

Ипак, бугарски премијер је признао да Бугарска има територијалне аспирације које су првенствено биле усмерене ка Добруци и Егејском мору и које је желела да оствари ослањајући се на Југославију. Нагласио је да Југославија „треба да сиђе у Солун, а Бугарска на Бело Море“, као и да се Добруца „кад тад“ мора вратити Бугарској³⁰⁶. Што се тиче мањина, Кјосеиванов је изјавио да је бугарска влада сматрала да још увек није био погодан моменат за покретање тог питања. Ипак, уколико би се такав тренутак указао, влада би га званично поставила, и то на првом месту према Румунији. У сваком случају, влада не би покретала то питање без претходне консултације са Југославијом.³⁰⁷

Југословенски посланик Јуришић-Штурм је из овог разговора закључио да је Бугарској „за сада“ било свеједно када ће задовољити своје територијалне аспирације. Оно што је било главно је да је она желела да их оствари уз наслон на Југославију, што је, према Јуришићу-Штурму, значило да „отпадају и некакве“ аспирације према југословенској територији, што су проносили извесни кругови у Бугарској, противни политици сарадње две земље. Посланик је имао разговоре и са другим политичарима, како из владајуће групе, тако и опозиције, из којих је извукао исти закључак: не усмеравати аспирације према Југославији, већ у погодном тренутку уз њену помоћ их остварити према другим државама, првенствено Румунији и Грчкој.³⁰⁸

Истовремено, дошло је и до покушаја покретања питања албанских мањина у Југославији, при чему је акција вођена на неколико праваца. Тако је крајем октобра 1938. албански посланик у Софији Џемал Дина посетио Кјосеиванова и упитао га да ли ће Бугарска покретати питање мањина у иностранству, а нарочито у Југославији, како би и Албанија учинила исто. Дина је том приликом изразио мишљење да је моменат био веома повољан за покретање тог питања. Албански посланик се није ограничио само на добијање обавештења код званичних кругова. Ступио је у контакт и са Димитром Шалевим, који се налазио као емигрант у Софији, код кога се интересовао да ли су македонствујушчи били у

³⁰⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 284; isti, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 107.

³⁰⁵ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, реферат IV одсека Политичког одељења МИП-а од 7. фебруара 1939. о ставу бугарске владе по мањинском питању. „Уколико има Бугара у Југославији“, наставио је Кјосеиванов, „они су добро третирани и не жале се; напротив, својима у Бугарској поручују да их оставе на миру, јер им је у Југославији добро“. АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 2. фебруара 1939. о југословенско-бугарским односима.

³⁰⁶ Краљ Борис је у разговору са британским послаником у Софији Џорџом Ренделом 6. октобра 1938. први пут поставио питање враћања Јужне Добруце Бугарској. *Цар Борис III*, II, N° 71, 136–137.

³⁰⁷ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, реферат IV одсека Политичког одељења МИП-а од 7. фебруара 1939. о ставу бугарске владе по мањинском питању.

³⁰⁸ Исто.

могућности да покрену терористичку акцију. Поред тога, примећен је и контакт албанских и македонских удружења у САД-у.³⁰⁹

Располажући таквим информацијама, Милан Стојадиновић је позвао југословенске посланике у Софији и Тирани на реферисање. Обојица су примљена у Стојадиновићевом кабинету 26. октобра 1938. године.³¹⁰ Претпостављамо да је Јуришић-Штурм тада обавестио Стојадиновића о свом разговору са Кјосеивановим.³¹¹ Узимајући у обзир односе са Бугарском, као и свеобухватно стање у Европи, Стојадиновић је одлучио да иницира састанак са бугарским премијером, како би кроз лични додир могао да добије увид у ситуацију. Јуришић-Штурм је по повратку у Софију био примљен 29. октобра код Кјосеиванова, предложивши му састанак са Стојадиновићем близу границе, на југословенској територији³¹². Кјосеиванов је то прихватио и договорено је да до сусрета дође 31. октобра 1938. у Нишкој Бањи.³¹³ О предстојећем састанку су циркуларно обавештена југословенска посланства у иностранству. Наведено је да је у питању био неслужбени пријатељски састанак на коме ће двојица премијера разматрати питања која су била у интересу обе земље, а у духу постојећег Пакта о пријатељству. Истовремено је подвучено да том приликом неће доћи до закључења никаквог новог споразума.³¹⁴

Из једног кратког „садржаја“ предстојећих разговора, може се видети да је било више тема о којима је требало расправљати. Будући да на документу стоји да је настао у Софији 30. октобра, претпостављамо да је у питању прекуцана забелешка добијена од Стојадиновића са којом је требало да буде упознат и Кјосеиванов. Према том документу, требало је претрести више питања која су се тичала односа Бугарске са својим суседима и Албанијом.³¹⁵

³⁰⁹ АЈ, 334/ПО-4-18, листови 961-963.

³¹⁰ „Пријем код председника владе г. др. М. Стојадиновића“, *Правда*, 27. октобар 1938, 2. По повратку у Тирану, Радоје Јанковић је имао сусрет са својим бугарским колегом Јанком Пејевим. Изјавио му је да је приликом разговора са Стојадиновићем и Ивом Андрићем, узимајући у обзир тренутну међународну ситуацију, стекао утисак у неопходност повезивања малих држава и заједничког деловања у југоисточној Европи. То се посебно односило на југословенско-бугарску сарадњу, о којој му је, поред Стојадиновића и Андрића, говорио и начелник Политичког одељења МИП-а Милоје Смиљанић. Јанковић је такође изјавио да су и јавни радници, интелектуалци, па и обичан народ били за што чвршће повезивање две земље уз наду да ће убрзо доћи и до конкретнијих резултата. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 92.

³¹¹ У реферату МИП-а са почетка фебруара 1939. се наводи да је Јуришић-Штурм извештај о разговору са Кјосеивановим по питању ревизионизма и бугарских мањина послао 2. новембра 1938. године (АЈ, 310-4, досије Балкански споразум 1939, реферат IV одсека Политичког одељења МИП-а од 7. фебруара 1939. о ставу бугарске владе по мањинском питању). Узимајући у обзир чињеницу да је југословенски посланик пратио бугарског премијера у Нишку Бању 31. октобра и да се заједно са њим 1. новембра вратио у Софију („Претпрошле ноћи Ниш су напустили премијери г. др. Стојадиновић и г. др. Кјосеиванов“, *Време*, 2. новембар 1938, 5), сматрамо да је Јуришић-Штурм лично известио 26. октобра Стојадиновића о детаљима разговора, а да је 2. новембра послао писмени извештај.

³¹² Југословенски посланик је свом чехословачком колеги саопштио да би се Стојадиновић радо састао са Кјосеивановим на бугарској територији, али да је то било незгодно јер је Софија била у близини, а до званичне посете није могло доћи због предизборне кампање у Југославији. К. Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите*, 205, бележка 77.

³¹³ *Исто*, 205. Стојадиновић је већ 28. октобра писао кнезу Павлу да ће до састанка доћи 31. октобра у Нишкој Бањи. Истовремено је напоменуо да би се „од крупних питања“ могло дискутовати о царинској унији и питању војне конвенције између две земље. АЈ, 797, ролна 14, снимак 330.

³¹⁴ АЈ, 370-26-75, лист 149.

³¹⁵ Највећи део разговора је свакако требало посветити југословенско-бугарским односима. С тим у вези, у документу је предвиђено да се разматрају следећа питања: убиство бугарског начелника Генералштаба генерала Јордана Пејева; протурање лажних вести у вези бугарских мањина и ревизионистичког писања бугарске штампе; лош одјек гоњења „наших пријатеља“ у Бугарској у југословенској јавности; држање бугарске штампе приликом избора у Југославији; бугарске аспирације на Добруцу, Тракију, Бело Море и „наше нове крајеве“; бављење Ивана Михајлова у Пољској; македонска акција у Бугарској и САД-у; држање бугарског посланика у Женеви; немачка акција у средњој Европи и на Балкану; Италија и Балкан; питање југословенско-бугарске економске сарадње, царинске уније и војног савеза; лични односи између Кјосеиванова и Мошанова. АЈ, 37-28-210, лист 574.

Бугарски премијер Георги Кјосеиванов, у пратњи свог шефа кабинета Константина Пејева, директора бугарских железница пуковника Бориса Колчева и југословенског посланика у Софији Момчила Јуришића-Штурма, допутовао је 31. октобра 1938. у Ниш где му је приређен свечан дочек. Поред Милана Стојадиновића, дочеку су присуствовали и Драгиша Цветковић, министар социјалне политике и народног здравља у његовој влади, бан Моравске бановине Јанићије Красојевић, као и команданти V армијске и Моравске дивизијске области, генерали Јован Наумовић и Лазар Тонић. Званичници су се потом упутили у Нишку Бању, где су двојица премијера у два маха насамо разговарала.³¹⁶

Стојадиновић је већ сутрадан доставио кратак резиме разговара посланику Јуришићу-Штурму у Софију. Кјосеиванов је у кратким цртама изнео односе са суседним државама: са Турском коректни, са Румунијом добри „али не најбољи“ и са Грчком добри. Бугарски премијер се осврнуо и на односе са Албанијом, за које је такође саопштио да су коректни. Истовремено је дао објашњења и за корак албанског посланика у Софији, изјавивши да је на његово питање о покретању мањинског питања дао негативан одговор. Што се тиче односа са Југославијом, у разговору је потврђено да ће њихову основу представљати Пакт о вечном пријатељству, при чему је утврђено да су границе између две земље биле дефинитивне. Кјосеиванов је изјавио да „евентуалне“ бугарске аспирације „ни у ком случају“ неће бити уперене против Југославије „већ само у њену корист“, додавши да Бугарска може имати успеха у томе само уколико је „чврсто наслоњена“ на Југославију. Такође, бугарски премијер је саопштио да бугарске ревандикације нису биле уперене ни против Турске.³¹⁷ Према томе, преостале су Румунија и Грчка, што је Стојадиновић изричито забележио.³¹⁸

Што се тиче Грчке, Кјосеиванов је изјавио да бугарска влада није желела да покреће питање економског изласка Бугарске на Егејско море, већ да би за њу „интересантнији“ био територијални излазак. С тим у вези, Стојадиновић је у својим забелешкама навео да му је Кјосеиванов рекао „да Буг.[арска] нема ништа против тога да Југ.[ославија] уђе у Солун, кад они дођу на Јег.[ејско] море. Солун је природна лука за Југосл.[авију]“. Још је саопштио Стојадиновићу да бугарска влада препушта југословенској да „води рачуна“ о словенским мањинама у западној Грчкој.³¹⁹

Разговор се потом пренео на теме које су такође биле од интереса за две земље. Кјосеиванов је обавестио Стојадиновића о развоју ситуације поводом убиства начелника Генералштаба генерала Јордана Пејева³²⁰. Поводом „прогона југословенских пријатеља“ која су уследила, Кјосеиванов је истакао „да тај принцип не постоји“, јер би онда на првом месту требало да буде ухапшен он „као највећи пријатељ Југославије“. Што се тиче Георгија Димитрова, навео је да је интерниран због републиканства. Стојадиновић је замолио Кјосеиванова да га ипак пусте на слободу, што је овај обећао да ће учинити³²¹. Југословенски

³¹⁶ „Г. др. Кјосеиванов и г. др. Стојадиновић састали су се и конферисали јуче у Нишкој Бањи“, *Политика*, 1. новембар 1938, 1.

³¹⁷ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938.

³¹⁸ „Само пријатељ.[ство] Буг.[арске] и Југосл.[авије] може гарантовати извесне репарације граница буг.[арских] (Добруца и Јег.[ејско] море)“. АЈ, 37–28–210, лист 575.

³¹⁹ *Исто*; АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938.

³²⁰ Десетог октобра 1938. испред бугарског Министарства правде убијен је генерал Пејев, док је начелник Географског института мајор Димитар Стојанов рањен, подлегавши касније повредама. Атенатор Стоил Василев Киров је покушао самоубиство и такође је нешто касније преминуо. Како би утврдила узрок атентата, бугарска влада је блокирала Софију и похапсила одређен број истакнутих звенара, пладнеоваца, македонаца и других. Између осталих, ухапшени су Лазар Поповски, Димо Казасов, Кимон Георгијев и Георги Димитров - Гемето (АЈ, 38–30–74, шифровани телеграми Радослава Веснића Бр. 871 и 872 од 13. октобра 1938; *Извештаји МИП-а*, IX, 528). Једна од многобројних верзија атентата, која се могла чути по Софији, је да је иза убиства стајао Београд. Опширније о убиству генерала Пејева у: Георги Марков, „За убијството на начелника на Генералнија Щаб Ы. Пеев“, *Исторически преглед*, кн. 1, (1979), 80–92.

³²¹ Стојадиновић је инструисао Јуришића-Штурма да то искористи код Димитрова.

премијер се осврнуо и на скорашњи одлазак Ивана Михајлова из Турске у Пољску³²², приметивши да се према неким подацима он налази у бугарском Посланству у Варшави. Кјосеиванов је сумњао у тачност те информације, али је обећао да ће проверити³²³. Истовремено, бугарски премијер је изјавио да у Бугарској није било „Македонске акције“, али да се зато осећала у САД-у, где су Македонци водили борбу против бугарске владе. Стојадиновића је интересовао и однос бугарског премијера са Стојчом Мошановим, председником Народног собрања. Кјосеиванов је одговорио да су им односи пријатељски, с тим што Мошановљев говор на маневрима није био најкоректнији према њему. Такође је додао да није било тачно да је краљ Борис устао да му се захвали, јер је седео поред Мошанова. Што се тиче великих сила, бугарски премијер је саопштио саговорнику да су немачки и италијанки посланик у Софији стално упућивали бугарску владу на тесну сарадњу са Југославијом, док је британски посланик упутио похвале што влада није користила тренутну ситуацију да покрене питање бугарских мањина.³²⁴

Кјосеиванов је искористио разговор да истакне и „своје жеље“, како је писао Стојадиновић. Сматрао је да би требало активирати односе на економском пољу између две земље и то, пре свега, по питању трговине и градње железничке пруге Видин - Неготин. Такође, мислио је да би требало дозволити растурање бугарских књига у Југославији, додавши да је то опште мишљење бугарске јавности, али да он на томе не инсистира. Југословенски премијер му је обећао да ће замолити свог помоћника за економска питања Миливоја Пиљу да проучи да ли би евентуално могао да се потпише неки споразум приликом доласка у Софију, а да ће исто замолити и Ива Андрића по питању бугарских књига. Што се тиче званичне посете Софији, Стојадиновић је обавестио Јуришића-Штурма да се договорио са бугарским премијером да до тога дође почетком 1939, кад год Кјосеиванов буде сматрао да је моменат погодан.³²⁵

Стојадиновић је још саопштио Јуришићу-Штурму да у разговору нису додирнута питања царинске уније и војне конвенције. Једино је препоручио саговорнику да Бугарска своје војне потребе може подмиривати од југословенске ратне индустрије, при чему би Југославија могла да прима исту робу коју Бугарска даје другим државама у замену за војни материјал. Кјосеиванов је обећао да ће проучити то питање. На крају, Стојадиновић је навео да су се споразумели да издају један коминике за штампу³²⁶, истакавши да је цео разговор вођен „у врло пријатељском духу“.³²⁷

---

³²² Иван Михајлов је напустио Турску 20. августа 1938. добивши претходно пољску визу. У пољској интернацији је био до октобра 1939. године. Опширније о његовом боравку у Пољској и југословенским корацима у: М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“.

³²³ Истог дана, 31. октобра 1938, бугарског посланика у Пољској Петра Трајанова посетио је његов колега Александар Вукчевић, новопостављени југословенски посланик у Варшави. Вукчевић га је, на велико изненађење свог колеге, упитао да ли му је шта било познато о месту пребивалишта Михајлова, о чијем доласку је, судећи према свом извештају, Трајанов први пут чуо (Ц. Биљарски, *Иван Михайлов в обектива*, № 272, 356). Александар Вукчевић је за посланика у Пољској именован септембра 1938. године. Узимајући у обзир чињеницу да је Михајлов месец дана раније добио визу за ту земљу, верујемо да је Вукчевића за овај положај препоручила дужност посланика у Бугарској, коју је обављао од 1930. до 1933. године. Као извесно „бугарско“ појачање, јануара 1939. за саветника Посланства у Варшави је постављен Добросав Адамовић, који се већ окушао у обавештајном раду према ВМРО као некадашњи конзул у Варни. Srđan Mičić, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“ u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku. Zbornik radova*, (ur. prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćmiński, dr Dragomir Bondžić), Beograd 2015, 87; Milan Gulić, „Jugoslovenske kraljevske diplomate u Poljskoj 1919–1939.“ u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku. Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, (ur. prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćmiński, dr Paweł Wawrzeszyk), Beograd 2017, 69–70; М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 189.

³²⁴ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938.

³²⁵ Исто.

³²⁶ У заједничком коминикеу је истакнуто да је на састанку констатована потпуна сагласност и солидарност између југословенске и бугарске политике, да између две земље не постоје никакве несугласице и жеља да се настави рад на продубљивању међусобних односа. Једино што је конкретно речено, поред ових устањених

Досадашња историографија је састанак у Нишкој Бањи углавном анализирао кроз сачуване Стојадиновићеве белешке, доносећи различите закључке. Тако је Милан Ванку писао да је Стојадиновић „био глуп“ на бугарске ревизионистичке изјаве према Југославији, док се са Кјосеивановим „погађао“ у Нишкој Бањи „шта ће ко да приграби од суседне Грчке“.³²⁸ Вук Винавер је, без навођења извора, писао да се на састанку „видело да Бугарска спрема рат (и усваја југословенске захтеве на рачун Грчке)“, те да је Стојадиновић изјавио мађарском посланику да ће толерисати евентуалне бугарске захтеве према осталим суседима.³²⁹ Душан Лукач је у својој књизи изнео интересантне тврдње. Он наводи да се у Нишкој Бањи разговарало о „најтешњој сарадњи“ са циљем заједничког деловања Југославије и Бугарске према осталим балканским земљама. Тај план је требало да се оствари уз помоћ Италије, о чему су наводно Стојадиновић и Ћано разговарали у Венецији јуна 1938. године³³⁰. Из наредних Лукачевих реченица се не може разазнати да ли је план договорен између Стојадиновића и Ћана у Венецији или Стојадиновића и Кјосеиванова у Нишкој Бањи. У сваком случају, према његовим наводима, прво је требало да Бугарска, у замену за приближавање Балканском пакту, затражи Јужну Добруцу и излаз на Егејско море. Касније би се приступило остваривању друге фазе, односно поделе делова Грчке, при чему би Солун припао Југославији.³³¹ Најобјективнији закључак је у својим радовима изнео Живко Аврамовски, износећи оно што је стајало у Стојадиновићевим белешкама: Кјосеиванов је потврдио непостојање бугарских територијалних претензија према Југославији, сугеришући истовремено заједнички напор за избијање на Егеј, уз југословенско присвајање Солуна.³³²

Бугарска историографија је изнела сличне закључке, будући да су Стојадиновићеве белешке такође коришћене као главни извор.³³³ Једино један извештај бугарског посланика у Београду даје нешто више детаља што се тиче коминикеа. Према Попову, изјава Кјосеиванова да се питање југословенско-бугарске границе може сматрати окончаним није унета у коминике, јер Стојадиновић није желео да отежа положај Бугарске према осталим суседима, којима није могла да се да изјава у том смислу.³³⁴

Одмах по завршетку састанка у Нишкој Бањи у европској јавности су се појавиле вести да су двојица премијера расправљала питање ревизије југословенско-бугарске границе. Чак се помињало и закључивање војног уговора између две земље и Стојадиновићева наклоност бугарским аспирацијама према Румунији и Грчкој.³³⁵ Стојадиновић је због тога 2. новембра 1938. циркуларно обавестио југословенске посланике да су те вести биле „апсурдне“, те да није разговарано о ревизији границе ни према Југославији, нити према осталим суседима. Нагласио је да је на овом састанку, као и раније, Кјосеиванов поновио да

фраза, односило се на проширење привредних веза између две земље. „У званичном саопштењу о састанку истиче се непромењено и непроменљиво пријатељство“, *Политика*, 1. новембар 1938, 1.

³²⁷ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938. У фонду Милана Стојадиновића се налази један документ непознатог аутора под називом „Мишљење да ли је у интересу Југославије да она лиферује наоружање Бугарској“, настао после склапања Солунског споразума. Анализирајући ово питање, аутор је, иако је било извесних позитивних страна, закључио да Југославији није било у интересу да оружано јача Бугарску из три разлога: 1) јер би се тако Бугарска оспособила за самосталан државни и политички живот (овако је била упућена на Југославију као „инспиратора и, у извесној мери, протектора бугарске политике“); 2) због сопствене безбедности и 3) става савезника из Балканског споразума (АЈ, 37–28–210, листови 576–577). И поред тога, Стојадиновић је понудио Кјосеиванову да Југославија Бугарској лиферује оружје.

³²⁸ М. Vanku, *n. d.*, 255.

³²⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 397.

³³⁰ У Ћановим белешкама се ниједном речју не помиње Бугарска, нити план који износи Лукач. Б. Симић, *Милан Стојадиновић и Италија*, 150–153.

³³¹ Д. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 244.

³³² Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 107; *isti*, *Balkanska antanta*, 284;

³³³ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседни*, 261–262; К. Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите*, 205–206; Димитър Сирков, *Външната политика на България 1938–1941*, София, 1979, 81; Людмил Петров, *Проблеми на военната политика на България 1934–1939*, София, 1990, 122.

³³⁴ К. Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите*, 206.

³³⁵ *Britanci*, II, 649–650; V. K. Volkov, *n. d.*, 141.

Бугаска према Југославији неће покретати мањинско питање, нити има територијалних аспирација, инструишући посланике да најкатегоричније демантују такве вести.³³⁶ Да би сузбио даље ширење таквих гласина, Стојадиновић је на предизборном митингу у Новом Саду 13. новембра истакао непроменљивост југословенских граница.³³⁷

Исто је поступио и бугарски председник владе Георги Кјосеиванов. Он је британском посланику у Софији изјавио да је главни циљ састанка у Нишкој Бањи био да покаже неоснованост гласина о хлађењу југословенско-бугарских односа. Због тога је искористио Стојадиновићев боравак у близини границе за сусрет са њим, како би показао да су односи између две земље били „неокрњени“, да представљају основу бугарске спољне политике и да Бугарска није имала намеру да покреће ревизионистичке захтеве *за које зна да немају никаквог изгледа да буду остварени* (истакао М. Ж).³³⁸ Последња реченица се свакако односила на Југославију и Турску. То је бугарски премијер потврдио у Народном собрању 17. новембра 1938. године. Одговарајући на интерпелацију народног посланика Робева о спољној политици нове бугарске владе³³⁹, Кјосеиванов је, поводом односа са суседима, изјавио да ће влада енергично продужити напоре на развијању пријатељских односа са Југославијом и Турском, а у духу постојећих пактова о вечном пријатељству. Истовремено, продужиће напоре „да се спорна питања“ са Румунијом и Грчком „реше на задовољавајући начин“, како би и са њима могла да развија односе на пријатељској основи.³⁴⁰

Извештавајући о овоме, посланик Јуришић-Штурм је истакао да је то било први пут да је Кјосеиванов јавно подвукао разлику између политике која се водила са Југославијом и Турском од оне која је вођена према Румунији и Грчкој. Бугарски премијер је саопштио југословенском посланику да су га румунски и грчки посланик одмах посетили после његовог наступа у Собрању, истакавши њихово појачано узнемирење сусретом у Нишкој Бањи.³⁴¹ Сличну изјаву о спољној политици Кјосеиванов је 25. новембра дао и пред парламентарним одбором за спољне послове.³⁴²

Наступ Кјосеиванова је био у духу новоуспостављеног курса бугарске спољне политике који је усвојен после Минхенског споразума, а коначне контуре добио после Прве бечке арбитраже новембра 1938. године³⁴³. Он је развијен у три правца: сондирање терена поводом бугарских територијалних ревандикација, појачана активност на растурању Балканског споразума и форсирање наоружавања бугарске војске. С тим у вези, бугарски посланици у престоницама великих сила су инструисани да по том питању провере ставове влада код којих су акредитовани.³⁴⁴ Исти корак је крајем јануара 1939. учинио и краљ Борис у Риму. Он је италијанском министру иностраних послова грофу Ћану говорио о потреби уступања Добруце Бугарској и то првенствено због јаког иредентистичког покрета у земљи, док је у другој фази требало да следи излазак на Егејско море.³⁴⁵

Агитација за повратак Добруце Бугарској је током новембра 1938. заиста попримила „опасне размере“, како је извештавао британски посланик у Софији. Рендел је писао да је такав став захватио парламентарну опозицију, војску, као и велики део бугарског народа.

³³⁶ АЈ, 370–26–75, лист 152; АЈ, 382–5–20, лист 249.

³³⁷ Том приликом је истакао да „ми не тражимо ништа туђе, али не дамо ни педаљ земље која је наша“ и „да су границе Југославије праведно одмерене, крвљу обележене, мачем изрезане, костима хероја утврђене! Такве границе не могу се другојаче ни мењати“. „Претседник владе г. др. Стојадиновић истакао је јуче у Новом Саду: „Ми не тражимо ништа туђе, али не дамо ни педаљ земље која је наша“, *Политика*, 14. новембар 1938, 1; „Говор претседника г. др. Милана Стојадиновића на збору ЈРЗ у Новом Саду“, *Време*, 14. новембар 1938, 6.

³³⁸ *Britanci*, II, 650.

³³⁹ После једног неуспеха владе приликом гласања у Народном собрању, 14. новембра 1938. је извршена реконструкција његовог кабинета. *Извештаји МИП-а*, IX, 582.

³⁴⁰ Исто, 583; АЈ, 341–25–79, Стојадиновић Посланству у Лондону Пов. Бр. 24240 од 18. новембра 1938.

³⁴¹ АЈ, 370–25–74, лист 304.

³⁴² *Извештаји МИП-а*, IX, 583.

³⁴³ Првом бечком арбитражом потписаном 2. новембра 1938. Мађарска је, уз немачко и италијанско посредништво, добила јужне делове Чехословачке, насељене претежно мађарским становништвом.

³⁴⁴ Николай Генчев, *Външната политика на България (1938–1941)*, Софија, 1998, 34–35; Д. Сирков, *н. д.*, 76–79.

³⁴⁵ *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb, 1948, 33–34.

Због тога су почеле да се упућују критике на рачун Кјосеиванова, док су постојали знаци да се нерасположење појачава и према краљу Борису, јер се веровало да није улагао довољно труда у остваривање бугарских захтева.³⁴⁶ Стрховања од усложњавања ситуације, Ренделу је саопштио и бугарски суверен, изразивши наду да ће такво расположење успети да правилно „каналеше“. Том приликом је јасно нагласио да је мислио само на Добруцу, изјавивши да је свестан да се „за сада“ ништа не може урадити по питању Македоније и Тракије. Због тога је сматрао да би њеним повратком Бугарској дошло до стабилизовања ситуације на Балкану. Рендел је у својим извештајима делио мишљење краља Бориса. Иако је увиђао да би излажење у сусрет Бугарској могло да утиче на појачање мађарских прохтева, сматрао је да је корекција границе у Добруци, „небитној територији“ како се изразио, представљала мали уступак за обезбеђивање мира и стабилности на Балкану.³⁴⁷ Рендел је такав став изнео и у својим мемоарима. Поред тога, сматрао је да би било од користи да се и Југославија убеди на неколико „очигледно разумних и правичних“ мањих корекција своје границе.³⁴⁸

О деловању Британаца у том смислу извештавао је и југословенски посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм. Он је у свом извештају од 15. новембра 1938. писао да британска влада по питању бугарских територијалних аспирација „све више и више тежи да у овом погледу створи хаос и раздор на Балкану, што уосталом не би било ништа ново у њеној политици у овом делу Европе“. Као најодговорнијег је означио британског војног изасланика у Софији мајора Роса, чије изјаве је добрим делом преносила и британска штампа. Према Јуришићу-Штурму, мајор Рос је константно истицао неопходност изласка у сусрет „оправданим бугарским територијалним захтевима“ и како би Југославија као пријатељица Бугарске требало да предњачи својим примером.³⁴⁹

Ревизионистичку кампању у Бугарској пратила је и Италија. Италијански посланик у Софији Ђузепе Таламо је извештавао да су југословенско-бугарски односи после потписивања Солунског споразума запали у кризу због бугарских ревандикација према Македонији. Међутим, све несугласице су изглађене после састанка двојице премијера у Нишкој Бањи, што му је потврдио и посланик Јуришић-Штурм, из чега је Таламо закључио да су бугарске аспирације преусмерене према Добруци и Егејском мору. Анализирајући односе две јужнословенске државе, италијански посланик је закључио да би Бугарска своје ревандикације према Југославији могла да оствари једино уз помоћ западних демократија. Због тога је код бугарских званичника деловао у правцу југословенско-бугарске сарадње.³⁵⁰

Наведену активност италијанског посланика приметио је и Јуришић-Штурм. Своје утиске из више разговора са Таламом, послао је истог дана када и извештај о британском војном изасланику, 15. новембра 1938. године. Југословенски посланик је извештавао да се, поводом отворених ревизионистичких алузија у Бугарској после минхенских и бечких закључака, у италијанској политици према Бугарској запажало настојање да се њене аспирације усмере првенствено према Егејском мору. Према Јуришићу-Штурму, појачана британска активност на Балкану, нарочито после Солунског споразума, изазвала је у италијанским владајућим круговима велику забринутост за њихове позиције у Средоземљу. Због тога Италија није могла равнодушно да посматра у ком правцу ће Бугари усмерити своје аспирације, већ је тежила, узимајући у обзир тесне везе Британије са Турском и Грчком, да их каналише ка Егеју чиме би дошло до прекида заједничке грчко-турске границе. Из истог разлога, према Јуришићу-Штурму, Италија би вероватно помогла и југословенски „силазак“ у Солун. Италијанска дипломатија је сматрала да би на тај начин било ликвидирано и македонско питање, које је деценијама било јабука раздора између два

³⁴⁶ *Цар Борис III*, II, N° 80, 160.

³⁴⁷ *Исто*, 162; *Исто*, N° 77, 154.

³⁴⁸ G. Rendel, *n. d.*, 144–145, 158.

³⁴⁹ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а о Великој Британији и територијалним променама на Балкану без датума; АЈ, 341–7–26, МИП Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 2348 IV од 17. новембра 1938.

³⁵⁰ Б. Симић, *Милан Стојадиновић и Италија*, 178–179.

народа. Будући да је Италија видно испољавала жељу да се југословенско-бугарски односи развијају у духу Пакта о вечном пријатељству, југословенски посланик је сматрао да је то њено настојање донекле било искрено. Са друге стране, Италија је нерадо гледала на евентуално усмеравање бугарских тежњи према Румунији, из разлога што би се ту могло изгубити на времену, што би користило Британији да учврсти своје позиције. Јуришић-Штурм је сазнао да је италијански посланик сличне изјаве дао и председнику одбора за спољне послове у Народном собрању Говедарову.³⁵¹

*

Напоследку, остаје отворено питање какав је став заузео Стојадиновић по питању бугарских ревандикација. Што се тиче изласка на Егејско море, извори нам не дају директан одговор. Иако је најконкретнији део његових бележака са састанка у Нишкој Бањи посвећен том питању, из њих се не наслућује његов став.³⁵² Обавештавајући 4. новембра 1938. британског посланика у Београду Роналда Кембела о поменутом сусрету, кнез Павле је изјавио да се Стојадиновић из Нишке Бање вратио „зачуђен и ужаснут“.³⁵³ Међутим, нама ова изјава делује мало вероватна. На такав закључак нас наводи више извора. Већ смо горе навели да је Стојадиновић известио Јуришића-Штурма да је разговор протекао у „врло пријатељском духу“.³⁵⁴ Своје задовољство састанком, југословенски премијер је 2. новембра 1938. саопштио и немачком посланику у Београду Виктору фон Херену.³⁵⁵ Слично је југословенски посланик у Тирани Радоје Јанковић саопштио свом бугарском колеги Пејеву по повратку из Београда. Јанковић није био упознат са детаљима сусрета у Нишкој Бањи, али је изјавио да је из разговора са Ивом Андрићем и Милојем Смиљанићем стекао утисак да је састанак допринео успостављању још веће искрености између двојице премијера и припреми терена за чвршће повезивање две земље.³⁵⁶ У прилог томе иде и саопштење бугарског посланика у Лондону Николе Момчилова Форин Офису да је сусрет био „изузетно успешан“.³⁵⁷

Судећи према наведеним изворима, Стојадиновић није имао разлога да буде „зачуђен и ужаснут“, посебно што је неколико месеци раније изјавио грофу Ђану да „југословенски народ није никада заборавио“ излаз на Егејско море.³⁵⁸ Остаје само питање да ли је сматрао да је дошло „право време“ за покретање тог питања. Будући да је Кембел јануара 1939. у поверљивом писму лорду Халифаксу, државном секретару за спољне послове, навео да је бугарски предлог за заједнички наступ према Грчкој одбијен, можемо претпоставити да Стојадиновић, барем у том тренутку, није био приврженик бугарског заузимања западне Тракије и излаза на „Бело море“.³⁵⁹

Са друге стране, више извора указује да је према бугарским захтевима за повратак Јужне Добруце Стојадиновић имао благонаклон став. Пре свега, то се може закључити из његових мемоара где је, говорећи о добруцанском проблему, навео да је „са мало добре воље од стране Румуна“, исти могао бити решен повољно по Бугаре.³⁶⁰ Из забележака југословенског премијера види се да је овај проблем додирнут и на његовом састанку са Кјосеивановим: Стојадиновић је прибележио број бугарских мањина у Румунији, док је

³⁵¹ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 20. јануара 1939. о Италији и територијалним променама на Балкану.

³⁵² АЈ, 37–28–210, лист 575.

³⁵³ *Цар Борис III*, II, № 76, 148–149.

³⁵⁴ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938.

³⁵⁵ V. K. Volkov, *n. d.*, 142.

³⁵⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 92.

³⁵⁷ *Цар Борис III*, II, № 76, 151.

³⁵⁸ *Tajni arhivi grofa Ciana*, 227.

³⁵⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939–1941)*, prir. Živko Avramovski, Beograd, 1996, dokument br. 1, 50–51 (даље: *Britanci*, III).

³⁶⁰ M. Stojadinović, *n. d.*, 396–397.

бугарски премијер још додао да Бугарска само уз југословенску помоћ може остварити корекције својих граница, стављајући притом Добруцу на прво место.³⁶¹

Нешто конкретније податке дају нам извори у вези сусрета Стојадиновића и председника бугарског Народног собрания Стојча Мошанова у Београду 12. децембра 1938. године. Наиме, Мошанов је почетком децембра боравио у Женеви где је учествовао на конференцији Међународног бироа рада. Том приликом се видео са југословенским сталним делегатом при Друштву народа Иваном Суботићем. Будући да се при повратку у Софију задржавао 12. децембра у Београду, изразио је Суботићу жељу да се види са Стојадиновићем „макар на четврт часа“, знајући да ће бити заузет око изборних резултата. Мошанов је о томе обавестио и бугарског посланика у Београду Ивана Попова, који је такође требало да ту „жељу“ саопшти Стојадиновићу. Што се тиче избора, изјавио је да бугарски народ очекује победу владе, јер је имао поверење у Стојадиновића, док би победа опозиције за Бугарску у најмању руку значила неизвесност.³⁶²

Према Суботићу, његов саговорник је потом на сопствену иницијативу почео да говори о бугарским ревандикацијама. Изјавио је да Бугарска од Југославије није тражила ништа, али да „бугарски народ“ има захтеве према другим државама, првенствено повратак „одузете“ Добруце. Према Мошанову, бугарски народ је очекивао од Југославије да потпомогне остварење тог захтева, подвлачећи да питање неће бити покретано пре консултација са њом. Истовремено је истакао да није постојала жеља да се повреди достојанство Румуније, нити да се изазове неповерење између Београда и Букурешта. Сматрао је да би Румунија требало да Добруцу врати „као гест пријатељства“, чиме би консолидовала своју позадину при одбрани Ердеља.³⁶³

Мошанов је затим изјавио да је Кјосеиванов све објаснио Стојадиновићу у Нишкој Бањи, те да ће чекати да прођу децембарски избори³⁶⁴. Потом је саопштио да није знао да ли ће и када бугарска влада иступити са тим захтевом, али да бугарски народ то очекује „и нада се у потпору Југославије“, истакавши да би тиме Бугарска била задовољена за десетак година. У противном, сматрао је да се Кјосеиванов не би могао одржати на власти, јер бугарски народ „у ово доба опште ревизије“ не би разумео „да једино он остане без ревизије“. На крају је нагласио да је говорио у пуној дискрецији „незванично али ради тачне информације и као велики пријатељ Југославије и Ваш лични“, поручивши Стојадиновићу да ће детаљније говорити приликом њиховог сусрета.³⁶⁵

Стојадиновић је прихватио да се састане са Мошановим и преко Суботића је доставио позив за ручак у свом дому. Истовремено, Мошанову је упућен и позив београдског Ротари клуба да присуствује прослави десетогодишњице оснивања, будући да је био председник софијског Ротари клуба. Мошанов у својим мемоарима наводи да га је по пристизању у Београд, уместо ротаријанаца, на станици дочекао Стојадиновићев лични секретар Ненадовић, који га је потом отпратио Стојадиновићевом дому. Из тога он закључује да је позив ротаријанаца био само повод којим је требало оправдати његов сусрет са Стојадиновићем.³⁶⁶ Међутим, документи и југословенске и бугарске провенијенције показују

³⁶¹ АЈ, 37–28–210, лист 575.

³⁶² АЈ, 159–59, досије Строго поверљива архива II, Суботић лично Стојадиновићу и телефонски Посланству у Паризу (за кнеза Павла) Стр. Пов. Бр. 179 од 6. децембра 1938.

³⁶³ Исто. Слично је југословенском посланику у Берлину Александру Цинцар-Марковићу говорио његов бугарски колега Прван Драганов. Он је изјавио да би за коначно уређење румунско-бугарских односа било најбоље да Румунија добровољно Бугарској уступи Јужну Добруцу. Тиме би румунски положај био знатно ојачан у случају мађарских ревандикација. Драганов је подвукао да је за решење тог питања улога Југославије као посредника била од пресудног значаја. АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 30. јануара 1939. о румунско-бугарским односима.

³⁶⁴ У својим мемоарима, Мошанов наводи да је Стојадиновићу изјавио да му је био непознат садржај разговора у Нишкој Бањи. С. Мошанов, *н. д.*, 63.

³⁶⁵ АЈ, 159–59, досије Строго поверљива архива II, Суботић лично Стојадиновићу и телефонски Посланству у Паризу (за кнеза Павла) Стр. Пов. Бр. 179 од 6. децембра 1938.

³⁶⁶ С. Мошанов, *н. д.*, 58. Са друге стране, према листу *Политика*, представници ротаријанаца су учествовали у дочеку. „Претседник бугарског Народног собрания г. Мошанов у Београду“, *Политика*, 13. децембар 1938, 9.

да су југословенски МИП и председник београдског Ротари клуба о доласку Мошанова обавештени преко Ивана Суботића из Женеве. Према томе, као што Суботић наводи у свом извештају, иницијатива за сусрет је потекла од Мошанова.³⁶⁷ Узимајући у обзир скоро идентичне разговоре Драганова и Цинцар-Марковића у Берлину и Мошанова и Суботића у Женеви, готово је сигурно да је тај корак инсруисан од виших бугарских инстанци.

Такође, Мошанов није са станице отишао директно код Стојадиновића. Будући да је у Београд стигао пре подне, прво је отишао до хотела „Мажестик“, где му је био резервисан апартамент, а затим у бугарско Посланство, после чега се видео са неколицином пријатељима. Тек онда је отишао код Стојадиновића на ручак.³⁶⁸

О разговорима који су њих двојица водили једино располажемо сведочанством Стојча Мошанова. Према њему, Стојадиновић је говорио о општој политичкој ситуацији у Европи и корацима који су претходили потписивању Пакта о вечном пријатељству.³⁶⁹ Затим се разговор пренео на односе између две државе. Према Мошанову, Стојадиновић је изјавио да се после Нишке Бање, где је са Кјосеивановим уговорио паралелно деловање у условима нове постминхенске међународне ситуације, припремао за одлучне кораке у вези са југословенско-бугарским односима. Стојадиновићу је било важно да постоји једнакост погледа на релацији бугарска влада - Народно собрање, односно Кјосеиванов - Мошанов. Због тога је био задовољан изјавом бугарског премијера да је између њих двојице владало поверење. Ипак, будући да је био обавештен о Мошановљевом говору 3. октобра 1938. по завршетку војних маневара, желео је да се увери да ли је наступила промена у бугарској спољној политици. Мошанов му је пружио потребна уверења, чиме је Стојадиновић сматрао то питање ликвидираним.³⁷⁰

На крају, Стојадиновић се осврнуо на своју предстојећу посету Софији, за коју је рекао да ће бити крајем јануара 1939. године. Том приликом је нагласио Мошанову да се нада да ће до тада успети да од суседа обезбеди концесије у корист Бугарске. Како би се сачувало национално достојанство тих држава, требало је да уступци буду учињени у име Балканског споразума. Нагласио је да у Софију ипак неће доћи „празних руку“. На предстојећем састанку са румунским министром иностраних послова Григором Гафенкуом је требало да добије коначан одговор по питању Јужне Добруце. Уколико исти не буде био задовољавајући, Стојадиновић је изјавио да ће преиспитати југословенско чланство у Балканском споразуму. Поред тога, указао је на понуду грофа Ђана о југословенском проширењу у Албанији и у правцу Солуна. Због тога је замолио Мошанова да упита Кјосеиванова да ли располаже конкретним подацима о италијанским намерама на Балкану. На питање Мошанова о „југословенском поклону“ при доласку у Софију, Стојадиновић је изјавио да је по том питању требало савладати још потешкоћа. Посебно је навео кнеза Павла који је желео да краљу Петру по пунолетству преда краљевство у оним границама каквим му је оставио отац. Ипак, додао је да се питање око враћања Цариброда и Босиљграда могло сматрати коначно решеним³⁷¹, али да није могло бити ни речи око територијалних уступака у Македонији. Због тога је улагао напоре да се изврши једна децентрализација целе државе, при чему би Македонија престала да се назива Јужном Србијом.³⁷²

За Бугарску је свакако било најзначајније питање Јужне Добруце. Због тога су веома помно пратили посету новог румунског министра иностраних послова Гафенка Југославији, која је била 1. и 2. фебруара 1939. године. Наиме, Румунија је по потписивању Минхенског

³⁶⁷ АЈ, 159–59, досије Строго поверљива архива II, Суботић лично Стојадиновићу и телефонски Посланству у Паризу (за кнеза Павла) Стр. Пов. Бр. 179 од 6. децембра 1938; ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 96.

³⁶⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 464, лист 96; „Председник бугарског Народног собрања г. Мошанов у Београду“, *Политика*, 13. децембар 1938, 9.

³⁶⁹ С. Мошанов, *н. д.*, 59–61.

³⁷⁰ *Исто*, 61–63.

³⁷¹ Са друге стране, бугарска полиција је располагала подацима да су кандидати за народне посланике на листи ЈРЗ из босиљградског среза током новембра 1938. у својим предизборним обраћањима изјављивали да тај крај није желео присаједињење Бугарској. *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, № 299, 496.

³⁷² С. Мошанов, *н. д.*, 64–65.

споразума почела да показује велику узнемиреност за своју безбедност, тим пре, што је тада дошло и до готово отворених мађарских и бугарских ревизионистичких манифестација. Због тога су Румуни још током трајања минхенске конференције настојали да одрже на снази двојни југословенско-румунски савез, будући да је било очигледно да ће Мала антанта престати да постоји. Према реферату југословенског МИП-а, румунска дипломатија је у том правцу чинила „одлучне напоре“, чији је резултат представљало парафирање протокола између Стојадиновића и Гафенка. Њиме је Југославија „дефинитивно, формално и свечано“ изјавила да су њене обавезе према Румунији и даље биле пуноважне, упркос последњим променама у Европи. Иако Југославија тиме није преузела никакве нове обавезе према Румунији, протокол је имао велики политички значај, јер је могао да представља извесну демонстрацију према Мађарској и Бугарској. Како та демонстрација ипак не би имала јавни карактер, у МИП-у су сматрали да би декларација требало да буде тајна.³⁷³

Пратећи посету румунског министра иностраних послова, Стојчо Мошанов је у својим мемоарима навео да је Стојадиновић испунио обећање које му је дао. То је закључио на основу изјаве коју је Гафенко дао пред одлазак из Београда: „Велике стварности које данас доминирају међународном ситуацијом [...] јесу потребе и захтеви живота, опстанка, рада, производње и размене, разних народа и држава. Водити рачуна о тим потребама и настојати да се оне задовоље, то значи испунити дужност европске солидарности. У жељи да испуне ту дужност солидарности Румунија као и Југославија труде се, у искреном и пријатељском духу, да покажу разумевање према интересима свију народа који их окружују. Надамо се да ћемо тако створити атмосферу споразума и плодног мира у Дунавском басену и на Балкану“.³⁷⁴ Према томе, из ових речи румунског министра иностраних послова заиста се може протумачити да је Стојадиновић успео да га убеди да учини концесије у корист Бугарске, у замену за, по свему судећи, потписивање наведеног протокола.

Бугари су и по паду Стојадиновића указивали на његову спремност да изађе у сусрет бугарским ревизионистичким захтевима. Тако Стојчо Мошанов наводи да је краљ Борис по промени југословенске владе изјавио: „Таман сам се споразумео са краљем Александром - убили су га. Стојадиновић је имао пројекте који су отварали повољне перспективе - отерали су га“.³⁷⁵ Да је о евентуалној бугарској акцији према Добруци „постојао позитиван споразум са Стојадиновићем“, југословенском посланику у Анкари је средином априла 1939. пренео његов бугарски колега, саопштавајући му да би се Кјосеиванов радо састао са Драгишом Цветковићем како би сазнао његов став по том питању.³⁷⁶

Са друге стране, став кнеза Павла према бугарским ревандикацијама је био дијаметрално супротан. У већ помињаном разговору са британским послаником Роналдом Кембелом 4. новембра 1938, кнез Павле је бугарска стремљења према Добруци и Егеју, као и Кјосеивановљев коментар по питању Солуна оценио као подмукли покушај да се обезбеди југословенска подршка за бугарске иредентистичке циљеве, а на штету својих савезника. Подвукао је да су Бугари били и да ће остати „издајнички, подмукли народ“. С тим у вези је изјавио да је Кјосеиванов „најбоље што се сада може наћи у Бугарској, али ни он очигледно није био изузетак“.³⁷⁷

Кнез Павле је чак критиковао Британце што дају моралну и финансијску помоћ „таквим људима“. Указао је да је једини резултат такве британске наклоности било појачано неповерење између чланица Балканског споразума. Нагласио је да је Пакт о вечном пријатељству са Бугарском значајно допринео побољшању односа између две земље, али да Југославија није желела да то буде науштрб поверења између ње и њених савезника. Због

³⁷³ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, акт III одсека Политичког одељења МИП-а од 4. фебруара 1939. о протоколу Стојадиновић - Гафенко. Протокол је потписан 22. фебруара 1939. приликом седнице Сталног савета Балканског споразума у Букурешту. *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 293.

³⁷⁴ С. Мошанов, *н. д.*, 70–71; „Изјава г. Гафенка“, *Време*, 3. фебруар 1939, 3.

³⁷⁵ С. Мошанов, *н. д.*, 33.

³⁷⁶ АЈ, 370–25–74, лист 322.

³⁷⁷ *Цар Борис III*, II, № 76, 148–149.

тога се питао треба ли да обавести Грчку о ономе што је изјавио Кјосеиванов. Кембел му је саветовао да то не чини, јер је то могло да угрози започет процес бугарско-грчког измирења, док са друге стране, Бугарска ништа не би могла да учини на силу докле год је Југославија била верна својим савезницима. Страх од евентуалног бугарског изласка на Егејско море, кнез Павле је показао тиме што је навео да би то Бугарску довело у директну везу са Италијом у коју Југославија никада није имала поверења, ни поред постојећег пакта. На крају, кнез је, сходно својим навикама како је истакао Кембел, завршио разговор тирадом против краља Бориса („лисица, као његов отац“).³⁷⁸ Анализирајући овај разговор, званичници Форин Офиса су углавном оценили да су страховања кнеза Павла била преувеличана.³⁷⁹

Да је кнез Павле био противан било каквим променама граница на Балкану, показали су и наредни разговори са британским послаником у Београду³⁸⁰. Кнез Павле је средином јануара 1939. показао Кембелу извештаје југословенског посланика из Анкаре о намерама Турака, да уз британску подршку, омогуће Бугарској излаз на Егејско море. Кембел је покушао да разувери кнеза да је британска влада подупирала бугарске ревизионистичке захтеве. Ипак, како би проверио кнежев став, указао је да је уједињени Балкан, „укључујући и задовољену Бугарску“, представљао идеал коме би требало тежити. Кнез се сложио са тим, али је одговорио да је то било неоствариво, јер Бугари никад не би били задовољени док не остваре своје максималистичке захтеве, због чега ће наставити да сплеткаре и стварају подозрење између чланица Балканског споразума.³⁸¹ Подозрење кнеза Павла према Бугарској само је појачано после посете грофа Ћана Југославији и његовим понудама о подели Албаније и југословенском проширењу у правцу Солуна. Према кнезу, присуством Италијана у Албанији уз бугарски излаз на Егеј, Југославија би постала изложена њиховом заједничком нападу. Због тога је и плашио британског посланика да би у случају таквог развоја догађаја и разбијања Балканског споразума, Југославија била приморана да сигурност потражи код Немачке. Извештавајући Халифакса о овим разговорима, Кембел је навео да је кнез Павле „веома нервозан и веома песимистички расположен“³⁸², тражећи дозволу да лично саопшти кнезу да британска влада не охрабрује Бугаре у њиховим претензијама и да то не намерава да чини.³⁸³ Халифакс је почетком фебруара 1939. инструкисао Кембела да да таква уверења.³⁸⁴

Током ових разговора, кнез Павле је у највећем поверењу саопштио британском посланику своју намеру да смени Милана Стојадиновића.³⁸⁵ Ту одлуку је кнез донео раније, док су га околности везане за посету грофа Ћана додатно увериле у исправност своје одлуке.³⁸⁶ Званично, до промене је дошло из унутрашњеполитичких разлога, односно потребе постизања споразума са Хрватима.³⁸⁷ Свакако, постојало је више разлога за то, при чему се издвајала и спољнополитичка оријентација.³⁸⁸

³⁷⁸ *Исто*, 149.

³⁷⁹ *Исто*, 150–152.

³⁸⁰ Приликом боравка Мошанова у Београду у аудијенцију га је примио и кнез Павле, који је по свему судећи настојао да укаже свом саговорнику на решеност Југославије да подржи status quo на Балкану. С. Мошанов, *н. д.*, 65–66.

³⁸¹ *Britanci*, III, dok. br. 1, 50–51.

³⁸² О забринутости кнеза Павла извештавао је и немачки „поуздани ванредни повереник“, који је изгледа десет дана био кнежев гост. Он је, између осталог, извештавао да је кнез извесном лорду Лојду говорио и о „заједничкој игри“ Бугарске, а нарочито краља Бориса, са Москвом. *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, knjiga 1, dokument br. 19, odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd, 1969, 133–134.

³⁸³ *Britanci*, III, dok. br. 1, 51–52; *Isto*, Vр. 2, 54–56. Кембел је британског државног секретара за спољне послове о овим разговорима обавестио приватним писмима, будући да су Совјети у Форин Офису имали свог агента, који је документа предавао совјетској амбасади, а ови италијанском амбасадору. J. V. Hoptner, *n. d.*, 147, паромена 41.

³⁸⁴ *Britanci*, III, dok. br. 8, 72.

³⁸⁵ *Isto*, dok. br. 1, 52–53.

³⁸⁶ Б. Симић, *Милан Стојадиновић и Италија*, 198–199. Погледати и: Dušan Biber, „О padu Stojadinovićeve vlade“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VIII, (1966), 5–71.

³⁸⁷ D. Biber, „О padu Stojadinovićeve vlade“, 37.

³⁸⁸ Погледати: Миша Ђурковић, „Спољна политика Милана Стојадиновића“ у: *Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова*, прир. Миша Ђурковић, Београд, 2013, 72–74.

Верујемо да су и односи са Бугарском знатно утицали на кнежеву одлуку. Поред кнежевог незадовољства бугарским понудама из октобра 1938, верујемо да су одређену тежину имали и гласови о уступању Западних покрајина Бугарској, који су се јавили непосредно по састанку у Нишкој Бањи. Иако је то одлучно демантовано са Стојадиновићеве стране, претпостављамо да је то питање додирнуто у разговорима кнеза и југословенског премијера. На такав закључак нас наводе речи Стојча Мошанова. Он је у својим мемоарима писао да му је Стојадиновић саопштио да је то питање „коначно решено“, али да главну потешкоћу представља кнез, који жели да краљу Петру остави целовиту земљу.³⁸⁹ Готово исте речи кнез Павле је изјавио британском посланику Кембелу: не би „отпустио“ Стојадиновића „да није био убеђен да би његово задржавање угрозило права која младом краљу припадају по рођењу“.³⁹⁰ Иако су ти наводи могли да се односе и на извесне уступке западних делова земље Италији, наводно договорени између Стојадиновића и грофа Ћана,³⁹¹ претпостављамо да су могли да се односе и на „реалнију“ опцију, односно уступање Цариброда и Босиљграда Бугарској. Напослетку, на Стојадиновићев пад су, по свему судећи, утицале и његове комбинације око Јужне Добруце. На то је министар Двора Милан Антић указао почетком јуна 1940. Радоју Јанковићу, бившем посланику у Тирани и Стојадиновићевом пријатељу: „Његов пад је узрок накупљених утисака. Ето и Добруцу је понудио Бугарима!“.³⁹²

Промена режима је извршена већ следећег месеца. По већ договореном сценарију, почетком фебруара 1939. министри Драгиша Цветковић, Мехмед Спахо, Франц Сној, Миха Крек и Џафер Куленовић, а у договору са Антоном Корошецом, поднели су оставку на своје положаје. Сматрајући да ће поново добити мандат, Милан Стојадиновић је 4. фебруара 1939. поднео оставку целог кабинета, што је кнез Павле усвојио и сутрадан мандат за састав нове владе поверио Драгиши Цветковићу.³⁹³ Личност новог премијера била је мало позната југословенској јавности, постављена на тај положај како би извршавала налоге кнеза Павла. На тај начин је први намесник у своје руке преузео вођење југословенске спољне политике.³⁹⁴

Изненадна промена владе у Југославији изазвала је огромно интересовање у Бугарској. Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији, ниједан политички догађај није пропраћен са толиком пажњом и интересовањем. Због тога је изјава Драгише Цветковића да ће нова влада наставити политику добрих и пријатељских односа са свим суседима, као и вест о постављању некадашњег посланика у Софији Александра Цинцар-Марковића за министра иностраних послова, за бугарску јавност била гаранција да ће се међусобни односи и даље развијати у духу Пакта о вечном пријатељству.³⁹⁵ С тим у вези, бугарски листови су указивали да је Цинцар-Марковић до 1935. био посланик у Софији, при чему је доста учинио за развој југословенско-бугарског пријатељства.³⁹⁶

Услед промена које су наступиле, Бугари су са великим интересовањем очекивали предстојећи састанак Савета Балканског споразума у Букурешту. Седница је првобитно била планирана за 16. фебруар, али је због промена у Југославији одржана од 20. до 22. фебруара 1939. године.³⁹⁷ Прва тема која је требало да буде расправљана на састанку било је питање

³⁸⁹ С. Мошанов, *н. д.*, 64.

³⁹⁰ *Britanci*, III, dok. br. 11, 78.

³⁹¹ М. Ђурковић, „Спољна политика Милана Стојадиновића“, 60–61.

³⁹² Радоје Јанковић, *Како је убијана Краљевина Југославија*, прир. Даница Оташевић, Нови Сад, Чачак, 2021, 92.

³⁹³ Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд, 1997, 391–392.

³⁹⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 290–291; Бојан Димитријевић, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941, *Историја 20. века*, бр. 2, (2008), 61.

³⁹⁵ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 16. фебруара 1939; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину*, књига X, прир. Јелена Ђуришић, Београд, 2015, 73–74 (даље: *Извештаји МИП-а*, X). Цинцар-Марковићу је постављање на нови положај личним писмом честитао бугарски посланик у Москви Никола Антонов. АЈ, 310–2, писмо Николе Антонова од 12. фебруара 1939.

³⁹⁶ К. Манчев, В. Бистрицки, *България и нейните съседи*, 297.

³⁹⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 292.

продужења важења Балканског споразума, иницирана од стране југословенских савезника.³⁹⁸ После претресања овог питања, Савет је усвојио југословенски предлог да се продужење Пакта остави утврђеном аутоматском поступку. Представници четири државе су посебну пажњу посветили Бугарској. Савет је констатовао ратификацију Солунског споразума од стране свих потписница уз потврду да ће ратификациони инструменти бити измењени у Софији. Румунском министру иностраних послова Гафенкуу је као председнику Савета стављено у задатак да са бугарском владом утврди тачан датум њихове размене. Поред тога, једна од тачака дневног реда била је и кампања против Нејског мировног уговора у бугарској штампи. Расправљајући о том питању, Савет је констатовао да та кампања није изменила став чланица Балканског споразума о наставку политике сарадње са Бугарском, али ни став о неповредивости балканских граница, што је потврђено и у коминикеу састанка.³⁹⁹ Како би се показала спремност за наставак сарадње са Бугарском, румунски министар иностраних послова је обавестио бугарског посланика у Букурешту о усвојеним закључцима са састанка.⁴⁰⁰ Ипак, став четири државе о неприкосновености балканских граница изазвао је разочарање у Бугарској.⁴⁰¹

4. 2. Борба великих сила око Балкана, југословенско-бугарски односи и почетак Другог светског рата

Покушај привлачења Бугарске Балканском споразуму

У том моменту ситуација у Европи се знатно закомпликовала. Користећи нестабилну унутрашњу ситуацију у Чехословачкој, Немачка је утицала на проглашење словачке независности 14. марта 1939, а затим сутрадан приморала чехословачког председника Емила Хаху да потпише успостављање немачког протектората над Чешком и Моравском. Истог дана, немачке трупе су ушле у Праг. Окупацијом Чешке и Моравске, Немачка је дошла у посед огромног дела чехословачког наоружања и војне опреме, као и више фабрика војне индустрије. Поред тога, Немачка је сконцентрисала и читав чешки капитал у својим рукама. На тај начин је знатно појачала своје присуство у привреди балканских земаља, док их је кроз испоруку чехословачког наоружања још више везивала за себе. Распад Чехословачке

³⁹⁸ Балкански пакт је важио до 9. фебруара 1941, када би дошло до његовог аутоматског продужења за још седам година, уколико у међувремену не би наступила два случаја: отказивање Пакта до 9. фебруара 1940. или међусобни договор савезника о његовом трајању. На основу последње могућности, југословенски савезници су на седници у Анкари фебруара 1938. одлучили да у Букурешту покрену то питање, у југословенском МИП-у су закључили да је разлог за то лежао у неповерењу савезника према југословенско-бугарским односима, посебно после потписивања Пакта о вечној пријатељству. Према томе, МИП је оценио да би усвајање нових закључака о важности Балканског пакта претстављало нову потврду преузетих обавеза, подвлачећи да би то „очевидно добро дошло неким балканским савезницима, који од скора не пропуштају ни једну прилику да поменуте обавезе подвлаче, потврђују и уопште стављају на пробу“. То се свакако односило на Грчку, која је састанку начелника генералштабова у Атини децембра 1938. дала велики публицитет, на супрот ранијим састанцима који су углавном били обавијени тајношћу и дискрецијом. Став МИП-а је био да „конфирмација“ обавеза у том тренутку није била у интересу Југославије, пре свега јер то не би било у складу са постојећим односима са Бугарском, према којој су обавезе из Пакта и биле усмерене. Због тога је сматрано да је најбоље да се продужење Пакта остави утврђеном аутоматском поступку. Тако би се избегла опасност да се поремети равнотежа која је успостављена између односа са Бугарском и односа са осталим балканским државама. Поред тога, указано је да је таква акција била у супротности са политиком сређивања односа на Балкану, на чему се интензивно радило. На крају, према извештајима југословенских посланика у Риму и Берлину, Бошка Христићи и Александра Цинцар-Марковића, продужење Пакта пре времена би било веома лоше примљено у Италији и Немачкој. АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, строго поверљиви реферат III одсека Политичког одељења МИП-а од 28. јануара 1939. о року трајања Балканског пакта; допунски реферат о продужењу Балканског пакта III одсека Политичког одељења МИП-а од 4. фебруара 1939; строго поверљиви реферат III одсека Политичког одељења МИП-а од 9. фебруара 1939. о југословенско-бугарским односима.

³⁹⁹ АЈ, 341–25–79, циркулар Александра Цинцар-Марковића Стр. Пов. Бр. 456 од 28. марта 1939; АЈ, 382–1–4, лист 355; Е. Campus, *n. d.*, 167.

⁴⁰⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 293.

⁴⁰¹ С. Мошанов, *н. д.*, 71; Д. Сирков, *н. д.*, 85.

искористиле су и Мађарска и Италија. Мађари су убрзо по проглашењу словачке независности приграбили Прикарпатску Украјину, док је Мусолини, добивши уверења од Немачке да Медитеран препушта италијанској зони утицаја, 7. априла 1939. извршио окупацију Албаније.⁴⁰² Измењене прилике у Европи утицале су да Балкан, а посебно Бугарска, постану посебан предмет интересовања великих сила.

Нестанак Чехословачке и Албаније на пролеће 1939. показао је Великој Британији и Француској да се више није могло рачунати на постизање споразума са Немачком и Италијом, којима би били задовољени њихови апетити. Њихови експанзионистички потези утицали су на промену политике западних демократија - престанак попуштања пред даљим освајачким намерама тоталитарних држава. С тим у вези Британија и Француска су 22. марта 1939. размениле ноте о узајамној помоћи у случају рата,⁴⁰³ да би током марта и априла 1939. дале гаранције Пољској, Румунији и Грчкој о помоћи у случају неизазваних напада на њих.⁴⁰⁴ Убрзо су отпочели и преговори са Совјетским Савезом, који је пак водио паралелне преговоре са Немачком.⁴⁰⁵

Наведени немачки и италијански кораци могли су да послуже као одскочна даска за њихов даљи продор ка југоистоку Европе, а затим и Блиском истоку, што је додатно угрожавало британске позиције. Због тога су Британци појачали своје напоре за образовањем јединственог, „неутралног“, фронта на Балкану, који би служио као брана даљем продору сила Осовине на овај простор. Како би остварили ту своју замисао, покушали су да утичу на Бугарску да приступи Балканском споразуму, показујући том приликом спремност да подрже њене територијалне аспирације према Јужној Добруци.⁴⁰⁶ Одређена размишљања у том правцу Британци су манифестовали још крајем 1938. пратећи пораст ревизионистичке кампање у Бугарској после Минхенског споразума и Прве бечке арбитраже. Став да је потребно подржати Бугаре у добруцанском питању заузео је и британски посланик у Софији Џорџ Рендл, о чему смо већ писали. О појачаном британском интересовању за Бугарску јављао је и бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов.⁴⁰⁷ Све то је утицало и на бугарску владу да током јануара 1939. закључи да је питање враћања Јужне Добруце, од свих осталих претензија, било најближе реализовању.⁴⁰⁸

Како би приступили решавању тог проблема, Британци су одлучили да искористе заседање Балканског споразума у Букурешту. Своју замисао су спроводили на два колосека: преко Турске и писања своје штампе. Наиме, приликом проласка турског министра иностраних послова Шукри Сараџоглуа кроз Бугарску на путу за Букурешт, бугарски председник владе Кјосеиванов га је сачекао 19. фебруара 1939. у Пловдиву и пратио до Горње Ореховице. Том приликом је Сараџоглу покренуо питање приступања Бугарске Балканском споразуму, питајући Кјосеиванова под којим условима би то Бугарска учинила. Бугарски премијер је одговорио да Бугарска не би могла да приступи Пакту у његовим тадашњим оквирима, јер би на тај начин загарантовала границе својих суседа и одрекла се својих аспирација. Додао је да се Бугарска није могла одрећи својих претензија према Румунији и Грчкој и тек у случају остварења барем дела тих аспирација могла би да разговара о приступању Балканском пакту.⁴⁰⁹ Према југословенском посланику у Софији,

⁴⁰² Ѓ. Попов, *n. d.*, 569–570, 574–575; В. Кризман, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 103–104; Ѓ. Аврамовски, *Balkanska antanta*, 294–295.

⁴⁰³ Ѓ. Попов, *n. d.*, 570–572.

⁴⁰⁴ Опширније о томе у: Ѓ. Аврамовски, *Balkanska antanta*, 295–304.

⁴⁰⁵ Ѓ. Попов, *n. d.*, 585–595.

⁴⁰⁶ Ѓ. Аврамовски, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 104–105, 110.

⁴⁰⁷ Н. Генчев, *Външната политика на България*, 46.

⁴⁰⁸ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 102.

⁴⁰⁹ Бугарски посланик у Румунији је известио Кјосеиванова да је Сараџоглу на састанку у Букурешту говорио Цинцар-Марковићу о евентуалном уступању Цариграда и Босилграда Бугарској. Како не би дошло до каквих неспоразума, Кјосеиванов је 8. марта 1939. позвао Јуришића-Штурма и саопштио му да је приликом разговора са Сараџоглуом о евентуалном уласку Бугарске у Балкански пакт изјавио да се Бугарска не може „одрећи свих својих територијалних аспирација и гарантовати садашње границе свима својим суседима на пр. Румунији и Грчкој“, додавши да никакве аспирације према Југославији није помињао (АЈ, 370–43–118, лист 656). Са друге

сусрет Кјосеиванова и Сарацоглуа је у Бугарској побудио наде да ће се у Букурешту донети нека одлука у њену корист. Развијању таквог закључка допринело је и писање турских листова, који су нашироко писали о бугарско-турском пријатељству, па чак и бугарском праву на Добруцу. Анализирајући ове догађаје, Јуришић-Штурм је закључио да се Турска одједном појавила у улози неког посредника, па донекле и „заштитника“ Бугарске од осталих чланица Балканског споразума, сматрајући да је иза свега стајала Британија⁴¹⁰, као и приликом склапања Солунског споразума. На такав закључак га је навело и писање британских и француских листова, који су уочи састанка у Букурешту „доста јасно и отворено поставили питање Добруце, стављајући се тако на страну Бугарске“. Такав стил писања је само појачан по издавању коминикеа о неповредивости граница. На тај начин је, према Јуришићу-Штурму, питање бугарских територијалних захтева, „мимо свих очекивања Бугарске“, постављено од стране других, што је омогућило да се и у Бугарској отворено говори и пише о томе.⁴¹¹

Користећи такав моменат, Кјосеиванов је тежио да приликом своје посете Анкари средином марта 1939.⁴¹² обезбеди турску подршку по питању повратка Јужне Добруце. Са своје стране, Турци су желели да привуку Бугарску Балканском споразуму.⁴¹³ Кјосеиванов је у разговору са турским званичницима поново подвукао да је прилазак Балканском пакту био

стране, у једном бугарском документу из априла 1940. наводи се да је Кјосеиванов на Сарацоглуово питање које су биле бугарске територијалне аспирације одговорио: границе из 1913. године (ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17а, лист 1). Да је то тачно, потврђује и дневник совјетског посланика у Софији Лаврентијева. Њему је Кјосеиванов новембра 1939. саопштио да је од Турака тражио границе из 1913, укључујући ту и Западне покрајине. *Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Документи*, книга II, ред. Владо Поповски, Ленина Жила, Скопје, 2008, № 412, 1235.

⁴¹⁰ Југословенски посланик у Анкари Бранко Аџемовић је током децембра 1938. и јануара 1939. доставио више извештаја о намерама Турака да омогуће Бугарској излаз на Егеј (и то преко Сера и Кавале, а не Дедеагача) и повратак Добруце, па чак и уступање делова југословенске територије. Аџемовић је сматрао да је за ту своју иницијативу Турска била охрабрена од стране Велике Британије. Сам британски амбасадор у Анкари му је изјавио да би Бугарској требало вратити Јужну Добруцу и дати јој „економске концесије“. „Уосталом, ово би био само наставак енглеске политике на Балкану, јер и Енглеска, као и Турска, стрепи од појаве Немачке на делти Дунава“. Притом, у усмеравању бугарских аспирација на Серез и Кавалу, Аџемовић је видео не само удаљавање Бугара од турске Тракије већ и план за оживљавање антагонизама између Југославије и Бугарске. Појава Бугара у „грчкој источној Македонији“ према Аџемовићу би довела до буђења бугарофилства у западном делу грчке Македоније. Турци су рачунали да би то изазвало суревњивост Београда и Софије, при чему би се Турска појавила као арбитар између две земље. Југословенски посланик није могао са сигурношћу да процени изводљивост те турске замисли, „али да би им такво решење најдраже било, ми то сад знамо, и то је главно“. Аџемовићев извештаји су изазвали велику забринутост у Београду, због чега је позван на реферисање. Објашњења су тражена и од грчког и турског посланика у Београду, док је кнез Павле, што смо већ поменули, Аџемовићеве извештаје показао британском посланику у Београду. Све три стране су демантовале Аџемовићеве наводе. О овоме опширније у: АЈ, 370–21–68, листови 261–268, 275–288, 292; *Britanci*, III, dok. br. 1, 50–51.

⁴¹¹ АЈ, 370–25–74, лист 321; АЈ, 382–1–4, лист 357; „Конферисање г. др. Кјосеиванова са г. Сарацоглуом у возу од Пловдива до Горње Ореховице“, *Политика*, 20. фебруар 1939, 1; Ж. Аврамовски, „Сукоб интереса Велике Британије и Немачке на Балкану“, 110.

⁴¹² Позив за посету Анкари бивши турски председник владе Бајар и министар иностраних послова Арас су уручили Кјосеиванову маја 1938. приликом свог повратка из Београда. Кјосеиванов је тада изјавио Јуришићу-Штурму да је позив учињен из чисте куртоазије и да неће ићи у Анкару, сем у случају да позив буде поновљен. Међутим, турски посланик у Софији је током октобра 1938. више пута инсистирао на овој посети, али је Кјосеиванов избегавао да да пристанак. Приликом сусрета са Стојадиновићем у Нишкој Бањи, изјавио му је да је посету одложио сматрајући да није било zgodно да иде у Анкару пре Стојадиновићеве посете Софији плашећи се интрига. Због тога је одлучио да посету узврати после састанка Сталног савета Балканског споразума у Букурешту. АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, реферат IV политичког одека МИП-а од 9. фебруара 1939. о посети Кјосеиванова Анкари; Стојадиновић лично Јуришићу-Штурму Стр. Пов. Бр. 2277 од 1. новембра 1938; АЈ, 370–26–76, лист 491.

⁴¹³ Д. Сирков, *н. д.*, 114. Приликом боравка у Атини, по повратку из Букурешта, Сарацоглу је изјавио тамошњем југословенском посланику да се надао да ће посета бугарског премијера бити успешна, „јер ће се наћи начина да се Бугарској даду докази пријатељства у виду извесних концесија“. Цинцар-Марковић је инструисао посланика у Анкари Бранка Аџемовића да покуша да „најдискретније“ сазна о каквим се концесијама радило. АЈ, 370–21–68, лист 295.

немогућ без претходне ревизије бугарско-румунске и бугарско-грчке границе, додавши да је Бугарска била спремна да гарантује границе према Југославији и Турској.⁴¹⁴ У тренутку док се бугарски председник владе налазио у Турској, добијена је информација о немачком „ултиматуму“ Румунији у вези са економским преговорима који су вођени између ове две земље⁴¹⁵. С тим у вези, Сараџоглу је упитао Кјосеиванова какво ће држање заузети Бугарска у случају немачко-румунског сукоба. Кјосеиванов је на то одговорио да је интерес балканских држава био да се заједнички одупру, али да у том случају „не би било могуће задржати бугарски народ од уласка у Добруцу“. Кјосеиванов је потом упитао како би Турска гледала на евентуални упад Бугара у Добруцу. Турски министар иностраних послова му је на то одговорио да би Турска, макар остала и усамљена, извршила своје обавезе из Балканског пакта. Због тога је предложио да Бугарска приступи Балканском споразуму, а да се о њеним захтевима решава касније на пријатељски начин. Југословенски МИП је оценио да је Кјосеиванов, „вероватно импресиониран тако одлучним ставом Турске“, при повратку у Софију изјавио новинарима да ће балканске државе, укључујући и Бугарску, решавати све међусобице саме, без мешања великих сила.⁴¹⁶

О разговорима вођеним у Анкари интересовала се и југословенска дипломатија. Разговарајући са послаником у Анкари Аџемовићем, Кјосеиванов је изјавио да су са Турцима обновљени постојећи уговори и да му са њихове стране није предложено ништа конкретно што би задовољило Бугарску. Дискусија се уопштено водила о потреби остварења балканске солидарности са циљем заједничке одбране споља. Бугарски премијер је изјавио да би по његовом мишљењу „кичму“ проширеног Балканског споразума требало да чини линија Београд - Софија - Анкара⁴¹⁷, али да му се чинило да Турска није била наклоњена тој идеји. Поновио је да Бугарска према Југославији и Турској није имала територијалних захтева⁴¹⁸, али да би кренула на Добруцу, коју је сматрала за економско залеђе Варне и Рушчука, у случају немачког напада на Румунију. Још једном је истакао да је споразум и наслон на Југославију представљао основу његове спољне политике.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 111; Д. Сирков, *н. д.*, 114–115. Историчар Илчо Димитров, на основу британских докумената, наводи да је Кјосеиванов намеравао да у замену за повратак Јужне Добруце обећа апсолутну лојалност према својим суседима па чак и да одложи покретање осталих захтева за 25 година. Илчо Димитров, *Англия и Българија 1938–1941. Навечерието и началото на Втората световна война*, Софија, 1996², 30.

⁴¹⁵ Касније се испоставило да је румунски посланик у Лондону намерно употребио такав израз како би осигурао подршку западних земаља. Опширније у: Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 66–69.

⁴¹⁶ АЈ, 370–21–68, листови 299–300; АЈ, 382–1–4, лист 357. У бугарској историографији се наводи да је Сараџоглу већ следећег дана изменио свој став, који више није био тако категоричан. С тим у вези, турска влада је замолила да се Бугарска консултује са Турском пре него што науми да нешто предузима против Румуније. До заузимања таквог става је дошло после разговора са британским послаником који се интересовао о држању Турске у случају немачко-румунског конфликта. Д. Сирков, *н. д.*, 115; И. Димитров, *Англия и Българија 1938–1941*, 30–31.

⁴¹⁷ Посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм је још крајем децембра 1938. јављао да је идеја такве „осовине“ била популарна у бугарским политичким и парламентарним круговима. Стварањем таквог савеза, Румунија и Грчка би биле искључене из свих озбиљних комбинација на Балкану, јер Бугари њих нису ни сматрале за балканске земље. Таква комбинација се у Бугарској тумачила на следећи начин: потписивањем Пакта о вечном пријатељству Бугарска се одрекла аспирација према Југославији, док је са друге стране добила подршку за остварење ревандикација према осталим суседима. Са друге стране, у Бугарској се веровало да би се наслоном Анкаре на осовину Београд - Софија, Турска одрекла својих претензија на бугарску територију са турским становништвом. АЈ, 370–21–68, листови 290–291.

⁴¹⁸ Турски министар иностраних послова Сараџоглу се крајем августа 1939. поново осврнуо на мартовску посету Кјосеиванова, излажући југословенском конзулу у Цариграду њихов разговор у детаље. Поред Јужне Добруце и Дедеагача, бугарски председник владе је као услов за улазак у Балкански споразум помињао и Цариброд “и ништа друго“. Тим поводом је изјавио да је Никола Пашић приликом склапања Нејског мировног уговора „упитан зашто без потребе узима Цариброд“ одговорио да то чини како би, враћајући га Бугарској, ову придобио за Југославију. Кјосеиванов је изразио наду да ће се ово питање две земље „једног дана“ решити на пријатељски начин, док је поводом Македоније изјавио да није спадала у реалну политику Бугарске. АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1543 од 25. августа 1939; АЈ, 370–21–68, лист 359.

⁴¹⁹ АЈ, 370–21–68, лист 298; АЈ, 370–43–118, лист 651.

Анализирајући боравак бугарског председника владе у Турској, Аџековић је стекао уверење да је Кјосеиванову било најважније да приближи Бугарску Турској и добије њену помоћ за повратак Добруце, надајући се да се томе не би противила ни Југославија. Југословенски посланик је извештавао да је Турска била узнемирена немачким и италијанским аспирацијама, због чега јој је било битно да Југославија и Румунија буду што јача брана према Немачкој. Самим тим, одатле је произилазио и њен одлучан став по питању солидарности Балканског пакта. Управо је то Кјосеиванов желео да искористи нуђењем „осовине“ Београд - Софија - Анкара у оквиру проширеног Балканског споразума, али уз услов уступања Добруце. Према Аџековићу, Турска би са великим задовољством примила да Румунија добровољно уступи ову покрајину Бугарској. Међутим, како то није био случај, није желела да ослаби румунски положај према Немачкој, због чега је и Сараџоглу заузео одлучан став према Кјосеиванову.⁴²⁰

Британске тежње за привлачењем Бугарске Балканском споразуму знатно су појачане после италијанске окупације Албаније почетком априла 1939. године. Том приликом се посебно настојало да се Румунија приволи на уступање Јужне Добруце Бугарској. То је изричито саопштено румунском краљу Каролу после давања гаранција средином априла, док је у дипломатској форми саопштено и министру иностраних послова Гафенку приликом његове посете Лондону. Међутим, Румуни су остали непопустљиви, док је кампања у Бугарској појачана, посебно после убиства 23 становника бугарског села Белице у Јужној Добруци почетком маја.⁴²¹

Турска такође није престајала да делује по овом питању. У првој половини јуна 1939. у Анкари је поново боравио румунски министар иностраних послова Гафенку. Поред сусрета са својим турским колегом, Гафенку је разговарао и са бугарским послаником Тодором Христовим. У ед-мемоару који је румунски амбасадор у Београду предао Цинцар-Марковићу наводи се да је Христов изјавио Гафенку да је „услов *sine qua non* сваког приближења Бугарске Балканском споразуму“ било потпуно задовољење бугарских захтева, односно уступање Јужне Добруце, западне Тракије и царибродског краја. Христов је исте захтеве поновио совјетском амбасадору у Анкари, као и генералном секретару турског Министарства иностраних послова Нуману Менеменџиоглуу, који је сматрао да би требало прекинути ове „и сувише добронамерне“ разговоре са Бугарском. Са тим су се сагласили и Сараџоглу и Гафенку. Њих двојица су се договорили да се Бугарској више не чине никакви позиви за чланство у Балканском споразуму, с тим да ће јој врата увек бити отворена, уз услов да то затражи на бази неприкосновености постојећих граница. Тиме је дошло до прекида покушаја да се преко Јужне Добруце обезбеди улазак Бугарске у Балкански пакт и тако оформи јединствени блок балканских земаља. Достављајући предња обавештења новом посланику у Лондону Ивану Суботићу, Цинцар-Марковић га је уједно известио да је Југославија од бугарске владе имала „најформалнија уверавања“ да није покретала територијалне захтеве према Југославији нити да је то намеравала да чини.⁴²²

Анализа југословенско-бугарских односа од стране МИП-а почетком 1939. године

Пад Милана Стојадиновића са власти савременици у Бугарској, а и бугарска историографија су оценили као преломни тренутак у југословенско-бугарским односима. Председник Народног собрања Стојчо Мошанов је у својим мемоарима записао да је доласком Александра Цинцар-Марковића на место министра иностраних послова у односима

⁴²⁰ АЈ, 370–25–74, листови 315–316.

⁴²¹ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 112–115. Југословенски МИП је поводом овог догађаја заузео бугарску страну. Будући да су новинске агенције из Букурешта покушале да жртве представе као бугарске комите, МИП је у свом акту навео да „по среди није никаква комитска акција, већ просто масакрирање необезбеђеног бугарског становништва над којим се већ дуже времена спроводи од стране Румуна систематско насиље“. АЈ, 370–25–74, лист 338.

⁴²² АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1152 од 4. јула 1939; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 116–117.

између две земље нестало пређашње срдачности и поверења.⁴²³ Слично је констатовано и у бугарској историографији: у југословенско-бугарским односима је током пролећа и лета 1939. дошло до захлађења и поред тога што је бугарском посланику у Београду саопштено да је Драгиша Цветковић у потпуности био за политику пријатељства са Бугарском.⁴²⁴

Наведене констатације нису биле без основа. Међутим, да „вечно пријатељство“ није било на потребној висини у југословенском МИП-у су закључили још док је Стојадиновић био на премијерској позицији. Обрађујући извештаје југословенског Посланства у Софији, почевши од Минхенске конференције, чиновници IV одека Политичког одељења МИП-а⁴²⁵ су 2. фебруара 1939. израдили једну анализу југословенско-бугарских односа у којој је изнет закључак да је Пакт о вечном пријатељству „дошао на мртву тачку“.⁴²⁶

Према извештајима југословенског Посланства у Софији, и поред тога што је бугарска штампа двогодишњици Пакта посветила „веома топле и срдачне написе“⁴²⁷, бугарска јавност је почела отворено да истиче своје разочарање у Пакт, сматрајући да је исти представљао само форму без икакве садржине. То разочарање је, пре свега, истицано у оним круговима који су очекивали да ће после „Минхена и Беча“ и бугарска влада у некој форми поставити питање бугарских мањина. Учестало писање бугарске штампе у том духу изазвало је већ помињану интервенцију посланика Јуришића-Штурма октобра 1938, на коју је бугарски премијер одговорио да Бугарска према Југославији није имала никаквих територијалних аспирација, те да се самим тим питање мањина није ни могло поставити. Међутим, и поред тих уверења, посланик Јуришић-Штурм је „тврдо веровао“ да је политика зближења између Југославије и Бугарске дошла на мртву тачку. Сматрао је да се извесно неповерење у ту политику осећало и код бугарских званичника и у бугарској јавности.

У МИП-у су сматрали да је главну препреку померању односа са „мртве тачке“ представљао краљ Борис. Према југословенским дипломатама, он није само кочио сваку иницијативу бугарске јавности у корист политике зближења, већ је „својом урођеном неискреношћу“ онемогућавао и „поједине ретке примере и намере“ бугарске владе које су биле у духу пријатељства, закључивши „да је краљ Борис данас у Бугарској све“. Насупрот њему, Кјосеиванов се сматрао за неоспорно највећег поборника политике зближења. Самим тим, бугарска влада је „сасвим природно“ очекивала решење својих „животних проблема“ уз помоћ Југославије, која пак није показивала иницијативу у том правцу.

Управо због неуспеха по том питању, бугарска јавност је „подржавана кампањом нама противних елемената“, отпочела да врши притисак на владу. Иако је, према оцени МИП-а, бугарска јавност у већини била за зближење са Југославијом, била је разочарана оствареним резултатима после две године постојања Пакта о вечном пријатељству. Сем македонствујушких и „познате шовинистичке групе“ мало ко је у Бугарској рачунао на

⁴²³ С. Мошанов, *н. д.*, 71.

⁴²⁴ К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 297; К. Манчев, *Югославия и международните отношения на Балканите*, 242.

⁴²⁵ Четврти одсек Политичког одељења МИП-а је био задужен за следеће државе: Албанију, Бугарску, Грчку, Египат, Италију, Турску и Шпанију. С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 108.

⁴²⁶ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одека Политичког одељења МИП-а од 2. фебруара 1939. о југословенско-бугарским односима. По преузимању дужности министра иностраних послова, Цинцар-Марковић је наложио да му се доставе потребни реферати како би се упознао са дотадашњим спољнополитичким положајем Југославије (За односе са појединим земљама погледати збирку Александра Цинцар-Марковића: АЈ, 310). Између осталих земаља, достављени су му и документи о југословенско-бугарским односима и тренутним питањима која су заокупљала односе две земље (двовласници; дозвола уласка бугарских листова и књига у Југославију; питање улазних виза за Јужну Србију; активност македонствујушких у Бугарској и македонска акција у САД-у), као и предлози за њихово решавање. АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939.

⁴²⁷ Већина листова је истакла да је у питању био историјски документ који је представљао наважнији догађај у послератним односима између две јужнословенске земље. Истовремено се подвлачило да су потписивањем Пакта два брата народа „прекинула са мрачном прошлостју и пошла путем који им обезбеђује миран и спокојан развитак“. Тако је лист *Днес* истакао да је „Балкан, који је био најделикатније место за европски мир, постао најмирољубивије место“.

повратак Македоније. С обзиром на такво стање, у Бугарској се очекивало да ће југословенска страна ублажити одређене мере по питању путовања у Јужну Србију и Западне покрајине и уласка бугарских листова и књига у Југославију. То су углавном биле и највеће примедбе које су се могле чути у Бугарској. Са друге стране, у југословенском МИП-у су сматрали да се бугарска влада није потрудила да широкој јавности укаже на све користи које је Бугарска имала „од нових односа са Југославијом“. Због тога је јавност очекивала „конкретне резултате политике зближења“, што су противници те политике обилато користили.

Посебна пажња у реферату је посвећена „нашим старим пријатељима“, односно земљорадницима групе „Пладне“, звенарима и протогеровистима. Како се у документу наводи, „Југославија има у Бугарској једну групу својих пријатеља, који су то били и за време најтежих односа између Југославије и Бугарске и који су то и данас. То су они проповедници братства, пријатељства и искрених односа између два суседна и блиска народа, они, који данас, поред комуниста, имају још једино утицај на бугарског сељака“. Иако је њихов морал и даље био на висини, како је извештавао посланик Јуришић-Штурм, почели су да показују страховања да не буду одбачени од стране званичне Југославије и „дефинитивно жртвовани политици зближења“, коју је по њиховом мишљењу краљ Борис користио за обрачун са њима. Чињеница да је њихов положај у Бугарској постајао све деликатнији, као и да су истовремено били највећи противници постојећег режима у Бугарској, по југословенском МИП-у, „све више тражи једно решење“, уколико се желео сачувати југословенски утицај на широке бугарске масе.

Према Јуришићу-Штурму, потписивањем Пакта о вечном пријатељству, чиме је званична Бугарска прихватила спољнополитички програм наведене групе, положај „југословенских пријатеља“ није се нимало побољшао. Шта више, избори за Народно собрање одржани 1938. су показали да је званична Бугарска користила сваку прилику да пладнеовце, звенаре, један део свештенства и протогеровисте „гони на најсвирепији начин“ и настоји да их пред бугарском јавношћу прикаже као „издајце, шпијуне и плаћенике“. Даљи показатељи те политике били су и одузимање мандата шесторици посланика групе „Пладне“⁴²⁸, као и акција бугарске полиције по атентату на бугарског начелника Генералштаба генерала Јордана Пејева. Како ипак није било доказа о њиховом учешћу у атентату, приступило се њиховом интернирању у забачена места „без кривице и пресуде“. По југословенском посланику, једини разлог за то било је да је неко „осведочени пријатељ Југославије“⁴²⁹. Поред тога, Јуришић-Штурм је указивао да је бугарско-југословенским друштвима, иако нису била забрањена, онемогућаван сваки рад. Бугарска цензура је дозвољавала само најкраће извештаје о манифестацијама југословенско-бугарског зближења у Бугарској, док је онима које су се дешавале у Југославији даван највећи публицитет. Такође, свако ко је више пута био виђен да улази у југословенско Посланство сматрао се сумњивим и стављао се под полицијски надзор. Такви поступци бугарских власти стављали су под знак питања даљу политичку делатност „наших пријатеља“. Због тога је у реферату истакнуто да материјална помоћ више није била довољна подршка⁴³⁰, већ да је требало пружити и моралну помоћ како би се јавности показало „да се о њима води рачуна и да је још један 9. јуни искључен“.

⁴²⁸ Децембра 1938. поништени су мандати шесторици народних посланика групе „Пладне“: Димитру Мацанкијеву, Николи Петкову, Димитру Стојанову, Тодору Лазарову, Николи Николову и Кнчи Славову. Они су поред оптужби да су водили партијску политику и издали проглас у коме су нападали државну управу и краља Бориса, оптужени и да су примали новац из иностранства, да им је вођа Коста Тодоров био шпијун итд (*Извештаји МИП-а*, IX, 425–426, 643–644; Д. Сирков, *н. д.*, 109). Краљ Борис је изјавио британском посланику у Софији да је ових шест посланика примало средства из „незваничних извора у Југославији“. *Britanci*, II, 648.

⁴²⁹ Према незваничним изворима којима је располагало југословенско Посланство у Софији, током децембра 1938. је у целој Бугарској извршено интернирање око 300 протогеровиста. *Извештаји МИП-а*, IX, 645.

⁴³⁰ Из овога произилази да је Југославија и поред успостављања пријатељских односа са Бугарском, наставила да указује материјалну помоћ својим присталицама у Бугарској.

Достављајући горње наводе, посланик Јуришић-Штурм је закључио да је Пакт вечног пријатељства пао на мртву тачку и да би Југославија требало да предузме иницијативу за његово оживљавање. Анализирајући његове извештаје, чиновници IV одсека су истакли да је званична Бугарска, и поред пријатељских декларација, деловала сасвим супротно што се видело на примеру прогона присталица зближења са Југославијом. Самим тим, сматрали су да Бугарска не може замерити Југославији што после потписивања Пакта није дошло до конкретнијих резултата у међусобним односима. Због тога су предлог Јуришића-Штурма сматрали умесним, али су његово реализовање условили неопходношћу да и Бугарска са своје стране покаже да је била привржена искреним и пријатељским односима са Југославијом. Пре свега, да прекине са прогоном искрених поборника политике југословенско-бугарског пријатељства.⁴³¹

Прогон „југословенских пријатеља“ је свакако био у вези са њиховом делатношћу. Према наводима историчарке Димитрине Петрове, код земљорадника групе „Пладне“ се после избора за Народно собрање маја 1938. поново појавила идеја за извршење преврата којим би на власт био доведен један „сељачки режим“ оријентисан ка сарадњи са западним демократијама и Совјетским Савезом. По свему судећи, план је напуштен, али је после Минхенске конференције поново активиран.⁴³² По одузимању мандата у Народном собрању, пладнеовци су израдили једну политичку платформу, коју су представили у виду декларације на пролеће 1939. године. У њој је указано на погоршани положај балканских земаља услед акција Немачке и Италије. Поред ове две земље, пладнеовци су указивали и на опасност од Велике Британије која је предала Чехословачку Немачкој, због чега су позивали на потребу образовања јединственог балканског савеза. Ипак, његово остварење су условили повратком Јужне Добруце Бугарској и изласком на Егејско море. Пладнеовци су посебну важност придавали Југославији, с којом је требало закључити војни савез и образовати јединствено командовање за одбрану обе земље. Истовремено, Југославија би требало да помогне Бугарској и посредује код суседа по питању њених ревандикација.⁴³³

Слично је Јовану Јовановићу Пижону писао и Петко Пенчев почетком маја 1939. године. Он је у свом писму навео да бугарски народ није желео краља Бориса, већ да је био за уједињење са Југославијом, док се о Пакту о вечног пријатељству изразио да је представљао „оквир без садржине“. Због тога је указао да би једино доласком звенара и пладнеоваца на власт могло доћи до искреног споразума између Југославије и Бугарске. С тим у вези се интересовао да ли би могли да очекују поткрепу од Југославије. За узврат, они су тражили слободно растурање бугарских књига у Македонији „тј. право културне акције“, везу преко Ћустендила са Кумановом и „по коју ситницу“. На крају је додао да је бугарски народ био и против Хитлера и Немачке, те да сигурно неће доћи до понављања 1915. године, јер никоме није падало на памет да ратује са Србима.⁴³⁴ Крајем истог месеца, Пенчев је дошао у Београд где је имао сусрет са Димитријем Љотићем, коме је поновио да је око 90% Бугара било за уједињење са Југославијом.⁴³⁵

О бугарској Војној лиги и њеном утицају на прилике у Бугарској, кнеза Павла је јануара 1939. својим елаборатом упознао Танасије Динић, некадашњи обавештајни официр. Према његовим наводима, 1936. се приступило тајном организовању Војне лиге, које је завршено до бугарских војних маневара 1937. године. До почетка 1939. њу је чинило око 1000 чланова, преко којих је преузела већину војних јединица у провинцији, док су јединице у Софији и даље биле ван њиховог утицаја. Динић је напомињао да је рад Лиге био усмерен на ширење сумњи у национално осећање краља Бориса, док су њени цивилни чланови

⁴³¹ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 2. фебруара 1939. о југословенско-бугарским односима.

⁴³² Димитрина Петрова, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, *Исторически преглед*, кн. 11–12, (1992), 166.

⁴³³ *Исто*; Величко Георгиев, *Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939*, Софија, 1971, 441–442. Погледати и: *Из личния архив на Кимон Георгиев*, II, № 259, 478–481.

⁴³⁴ АЈ, 80–32–152, лист 35.

⁴³⁵ АЈ, 797, ролна 14, снимци 883–884.

одржавали контакте са левичарским елементима: земљорадницима, комунистима и протогеровистима. У спољној оријентацији, Лига је према Динићу више нагињала линији Париз - Москва, док је према Југославији неговала потребу сарадње и пријатељства, с тим што је на тренутни режим гледала сумњиво, верујући да исти подржава краља Бориса. Такво гледиште је било заступљено и због чињенице да су такве вести ширили и опозициони кругови у Југославији. Истовремено, Динић је сматрао да је управо Војна лига стајала иза убиства бугарског начелника Генералштаба генерала Пејева, као потпуно оданог краљу Борису. Поред тога, велику опасност је видео и у њеној сарадњи са „левим елементима“, истичући да је „запала у канце левог Париза и Коминтерне“. Сматрајући да Коминтерна жели да изазове хаос на Балкану и ширење комунизма, Динић је указао да Југославија не би требало да мирно посматра „безконтролно експлоатисање“ Лиге од стране Коминтерне. Због тога је сматрао да је неопходно да се Војна лига стави под југословенску контролу, „ако ни из кога другог разлога, оно бар да не буде безконтролно оруђе Коминтерне и њених паклених замисли на Балкану“.⁴³⁶

Везе са присталицама Југославије у Бугарској одржавао је секретар југословенског Посланства у Софији Еуген Цулек⁴³⁷. Према оценама посланика Јуришића-Штурма, Цулек је одлично обављао своју дужност, а нарочито политичку и обавештајну службу.⁴³⁸ О његовом деловању су биле обавештене и бугарске власти због чега је било организовано његово праћење. Тако се из извештаја сарадника бугарске полиције могло видети да је Цулек током маја 1938. био у дому Петра Трајкова, члана ЦК протогеровиста, као и Георги Димитрова, једног од вођа БЗНС „Пладне“, док је фебруара 1939. посетио супругу Косте Тодорова. Јуна 1939. на софијском Универзитету је отворена Изложба југословенске књиге. Повереник бугарске полиције је јављао да су отварању изложбе између осталих присуствовали и следећи „југословенски пријатељи“: Станчо Трифонов, Иван Костов, Георги Димитров, Никола Петков, Димитар Мацанкијев, Герги Влков, Петар Тодоров, Петко Стајнов, генерал Заимов и др. Самим тим, посебно је праћено Цулеково кретање, при чему су забележени његови поверљиви разговори са Костовим, Димитровим и Мацанкијевим.⁴³⁹ Успешан Цулеков рад на овом пољу прекинула је његова изненадна смрт. Наиме, 2. новембра 1939. добио је напад слепог црева и истог дана је оперисан. Према извештају отправника послова Драгоша Драгутиновића, стање му је било релативно добро и у знаку побољшања. Међутим, током ноћи 6. новембра стање му се веома погоршало и убрзо је преминуо.⁴⁴⁰ Према наводима бившег обавештајног официра у Цариброду Звонимира Хећимовића, Цулека је оперисао лекар Балабанов који је био присталица михајловиста ВМРО, после чега је преминуо.⁴⁴¹ У другим изворима нисмо наишли на потврду ових навода, али узимајући у обзир чињеницу да је Цулек био у редовном контакту са пладнеовцима, звенарима и протогеровистима у време када је обновљен рад на организовању преврата у Бугарској, Хећимовићеве наводе не искључујемо као нетачне.

*

Као што смо напред навели, новом министру иностраних послова су достављени и реферати о актуелним питањима између две земље. Нажалост, иако је то назначено, реферат о двовласницима се није налазио у предмету о југословенско-бугарским односима, због чега

⁴³⁶ АЈ, 797, ролна 15, снимци 11–19.

⁴³⁷ Еуген Цулек је рођен у Загребу 1905. године. Докторирао је на Правном факултету Универзитета у Загребу 1928, а 1930. је добио и диплому Института за међународне високе науке у Паризу. Јуна 1931. постављен је за дипломатско-конзуларног приправника МИП-а и упућен на рад у IV одсек Политичког одељења. Државни испит је положио децембра 1933, да би јуна 1934. био постављен за писара МИП-а. На том положају је остао до јануара 1936. када је премештен за писара Посланства у Софији. У секретара је унапређен јуна 1937. године. АЈ, 334/Персонални–202–525, листови 678, 694.

⁴³⁸ Исто, листови 727, 730, 735.

⁴³⁹ К. Тодоров, *Разузнавањата на Кралска Југославија срещу Българија и ВМРО*, 367–370.

⁴⁴⁰ АЈ, 334/Персонални–202–525, листови 734, 736.

⁴⁴¹ ДАС, БИА, списак IV, предмет број 41, лист 15.

смо остали ускраћени за став МИП-а по том питању. Ипак, одређена реконструкција је могућа на основу других извора. Наиме, по претходном споразуму двеју влада у Софији је 23. јануара 1939. отпочела рад Централна мешовита комисија за ликвидацију двовласничких имања са следећим задацима: 1) да спроведе коначну ликвидацију двовласничких имања, уз поделу границе на северни и јужни део; 2) да реши жалбе Прве реонске комисије и на тај начин утврди бројно стање двовласника на северном делу границе; 3) да за имања на јужном делу границе постигне споразум о откупу и утврди откупну цену и 4) да Привремени правилник о двовласницима (Правилник А) прилагоди измењеном стању како би двовласнички режим на северном делу границе наставио да правилно функционише. Комисија је заседала до 10. фебруара 1939, када је парафиран Споразум о коначном уређењу питања двовласничких имања на југословенско-бугарској граници⁴⁴². Њиме је југословенско-бугарска граница подељена на два дела: северни, који се пружао од Дунава до линије село Бобешино - село Жеравино - врх Патарице и јужни, од горње линије до југословенско-бугарско-грчке тромеђе. Што се тиче северног дела, Споразумом је договорено да се обустави ликвидација преосталих имања, с тим да све што је до тада било урађено према Конвенцији из 1930. остане на снази. За уређење двовласничког режима на том делу границе усвојен је посебан Правилник, којим је укинут Привремени правилник о двовласницима из 1929. године. Будући да на јужном делу границе двовласнички режим уопште није био примењиван, одлучено је да обе државе откупе преостала имања, свака на својој територији, чиме на том делу границе више не би било двовласничких имања. Пошто је вредност бугарских имања у Југославији (око 1756 ha) премашивала вредност југословенских имања у Бугарској (око 543 ha), договорено је да Југославија преузме новчану обавезу у износу од 4,134.150 динара. Од тога је суму у износу од 3,252.952 динара требало уплатити Народној банци Краљевине Југославије на рачун Бугарске народне банке, којом ће се, сходно Споразуму, отплатити део дуга Бугарских државних железница Југословенским државним железницама. Преосталу суму од 881.198 динара требало је ставити на расположење МИП-у ради исплате откупљених двовласничких имања југословенских држављана. Рок за испуњење ових обавеза био је три месеца од дана ратификације Споразума.⁴⁴³

Упућујући Споразум министру пољопривреде, будући да је и чиновник тог министарства учествовао у преговорима, Александар Цинцар Марковић је навео да је Споразум у највећој мери задовољавао југословенске интересе и да је у потпуности био у складу „са политиком коју Краљевска влада води према Бугарској“.⁴⁴⁴ Чиновници IV одсека Политичког одељења МИП-а су поводом склапања споразума истакли да се тиме „најзад уклања један двадесетогодишњи извор несугласица и омогућава пограничном становништву да под повољнијим условима искоришћава своја газдинства“.⁴⁴⁵ Потписивање Споразума је извршено 8. марта 1939. године.⁴⁴⁶

Следеће „висеће“ питање у међусобним односима односило се на растурање бугарских листова у Југославији. У суштини, улазак бугарских листова није био дозвољен. Изузетак је представљао Београд, где је дозвољена продаја свега четири листа: *Мир* и *Утро* (који су дозволу добили јануара 1936), *Днес* (од маја 1937) и *Нова Камбана* (од 1938). Осталим листовима продаја није била дозвољена ни у Београду. Југословенски посланик у Софији је извештавао да је такав поступак према бугарској штампи изазивао свакодневно негодовање редакција бугарских листова, што је отежавало рад са њима. Осим тога, јављала

⁴⁴² Из текста споразума се може видети да је углавном усвојен став који је Милоје Смиљанић још 1937. изнео бугарском посланику Ивану Попову.

⁴⁴³ АЈ, 70–292–544, саветник Одељења царина Министарства финансија Владимир Николић министру финансија Пов. Бр. 4 од 17. фебруара 1939; МИП Кабинету министра финансија Пов. Бр. 4073/1 од 16. марта 1939; *Извештаји МИП-а*, X, 74.

⁴⁴⁴ АЈ, 67–36–319, Цинцар-Марковић министру пољопривреде Николи Бешлићу Пов. Бр. 2698 од 16. фебруара 1939.

⁴⁴⁵ АЈ, 334/ПО–2–15, лист 389.

⁴⁴⁶ *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, № 300, 497.

се и сумња у југословенске намере, посебно што је југословенска штампа могла слободно да се продаје у Бугарској.⁴⁴⁷

Решавање тог питања стидљиво је покренуо Кјосеиванов приликом сусрета са Стојадиновићем у Нишкој Бањи октобра 1938. године. После тога, Бугари су почели то чешће да помињу. Тако је већи број бугарских народних посланика током јануара 1939. указивао да је такав третман бугарске писане речи „код правих поборника“ Пакта о пријатељству изазивао жаљење.⁴⁴⁸ Почетком јануара, дописнику ЦПБ-а у Софији Радославу Веснићу се обратио директор листа *Зора* Данаил Крапчев, интересујући се да ли ће добити одобрење за растурање свог листа. Извештавајући ЦПБ, Веснић је поново интервенисао да се дозволи улазак свих бугарских листова у Југославију, уз примену исте цензуре коју су Бугари примењивали за југословенску штампу. Сматрао је да би издавање тог одобрења на годишњицу потписивања Пакта о вечном пријатељству оставило посебан утисак. Према Веснићевим речима, Милан Стојадиновић му је обећао да ће издати одобрење.⁴⁴⁹

Исти предлог је упутио и посланик Момчило Јуришић-Штурм. Према његовом мишљењу, то не би било штетно по југословенске интересе јер је и дотадашњи број продатих бугарских листова у Београду био минималан. Он је такође сматрао да би требало дозволити улазак свих бугарских листова, уз праћење њиховог писања преко цензуре. Поред тога, указао је да би било добро да се одобри и улазак бугарских књига, белетристичке и научне садржине, чију би продају могла да преузме једна београдска књижара, као што је то био случај у Софији са југословенским књигама.⁴⁵⁰ Међутим, судећи према једном говору Александра Цанкова у Народном собрању марта 1940, ово питање није било решено током 1939. године.⁴⁵¹

Посланик Јуришић-Штурм је извештавао да је незадовољство Бугара изазивала и процедура око издавања виза за одлазак у Јужну Србију и „новодобивене крајеве на северу“. Наиме, Посланство у Софији је, осим изузетних случајева, на сваки захтев за добијање визе морало да претходно добије одобрење МУП-а. У периоду после потписивања Пакта о вечном пријатељству дошло је до извесне либерализације по том питању, али је МУП и даље одбијао сагласност када су у питању били бугарски државни чиновници и чланови познатијих егзархијских породица. Поред тога, на интерминистеријалној конференцији одржаној 18. марта 1937, на захтев представника МУП-а и Главног генералштаба, наређено је Посланству у Софији да се број виза које се издају Бугарима, за било који крај Југославије, сведе на минимум⁴⁵². Узимајући све наведено у обзир, посланик Јуришић-Штурм је сматрао да би, с обзиром на политику пријатељства која се водила према Бугарској, требало показати толерантност и Посланству оставити одрешене руке по питању издавања виза.⁴⁵³ Нисмо располагали подацима да ли се изашло у сусрет овим предлозима југословенског посланика.

Нови министар иностраних послова је упознат и са ставовима својих потчињених о појачаној активности македонствујушких и других антијугословенских организација. У реферату је оцењено да је појачана активност таквих елемената у Бугарској била, са једне стране, последица ревизионистичких догађаја у Европи крајем 1938, а са друге, толерантног и неактивног става бугарске владе. Чиновници МИП-а су указивали да су се многобројни

⁴⁴⁷ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 9. фебруара 1939 о уласку бугарских листова у Југославију.

⁴⁴⁸ *Извештаји МИП-а*, X, 11.

⁴⁴⁹ АЈ, 38–30–74, шифровани телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 13. јануара 1939.

⁴⁵⁰ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 9. фебруара 1939 о уласку бугарских листова у Југославију.

⁴⁵¹ АЈ, 370–25–74, лист 495.

⁴⁵² Поред тога, поједина југословенска представништва нису поштовала постојећу процедуру и на издатим визама су стављала „који путују за Краљевину“, што је тим лицима омогућавало да отпутују у Вардарску и Моравску бановину без претходно добијене дозволе. АЈ, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалиму (430), фасцикла 4, јединица описа 19, циркулар КПО МИП-а К. П. Бр. 2275 од 12. марта 1938.

⁴⁵³ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 12. фебруара 1939. о питању издавања виза Бугарима.

пријатељски протести југословенске стране „да многи трагови из прошлости још увек стоје неуклоњени“ увек завршавали само на обећању бугарских званичника. „Пре свега политика бугарске владе према македонцима уместо да је политика чврста и одлучна, како то с правом треба очекивати, она је у ствари лабава и задушна“. У реферату је указано да бугарски министри примају македонске делегате и да са њима воде преговоре, да је једном од вођа михајловиста Јордану Чкатрову омогућен одлазак у Белгију ради „студија“, да су несметано функционисала разна македонска братства, која су у сарадњи са организацијом „Отац Пајсије“ водила „легалну борбу за македонску ствар“ итд. Посебно је подвучено деловање Балканског комитета у Лондону и активност Македонске патриотске организације у САД-у, док није била искључена ни могућност изолованих терористичких акција појединаца.⁴⁵⁴

Анализирајући оживљавање македонске акције, посланик Јуришић-Штурм је у свом извештају од 30. јануара 1939. изнео неколико предлога за њено сузбијање: 1) дозволити повратак у Југославију провереним емигрантима, што би могло да се пропагандно искористи у Јужној Србији; 2) решити питање уласка бугарских новина и књига у складу са ранијим предлозима Посланства; 3) дозволити либералнији режим за посете Јужној Србији; 4) закључити са Бугарском једну конвенцију о регулисању питања двојног држављанства за емигранте из Јужне Србије који су се налазили у Бугарској; 5) доделити Посланству средства за штампање књига „у корист наше тезе“ или омогућити штампање таквих књига у Југославији и на крају 6) проучити могућност економског уништења појединих македонских институција (откупом акција Македонске банке у Софији, преузимањем обавеза Македонског дома у Софији „посредством наших пријатеља“ и слично).⁴⁵⁵

Југословенско-бугарски односи у измењеним међународним приликама

Убрзо по преузимању дужности министра иностраних послова, Александар Цинцар-Марковић је учествовао на састанку Сталног савета Балканског споразума у Букурешту, од кога су Бугари очекивали одређене уступке у своју корист. Међутим, као што смо већ навели, представници четири земље су усвојили закључке о неповредивости балканских граница. Припремајући материјал за потребе састанка, чиновници III одсека Политичког одељења МИП-а⁴⁵⁶ су у свом реферату по питању југословенско-бугарских односа напоменули да би требало рачунати да ће састанак Сталног савета „представљати један нов негативан чинилац“ у политици југословенско-бугарског зближења и пријатељства. Њихов закључак се показао као тачан.⁴⁵⁷ Према наводима Стојча Мошанова, у Софији су били разочарани садржајем коминикеа из Букурешта из чега су закључили да је Цинцар-Марковић напустио Стојадиновићеву политику привлачења Бугарске Балканском споразуму уз територијалне уступке суседа.⁴⁵⁸ Краљ Борис је такође био незадовољан коминикеом.⁴⁵⁹ Приликом повратка из иностранства, бугарски суверен је 28. фебруара 1939. ујутру стигао у Београд где се задржао два дана као гост кнеза Павла.⁴⁶⁰ Краљ Борис је саопштио свом саветнику Љубомиру Лулчеву да се кнез држао доста затегнуто, те да се тек другог дана „примирио“⁴⁶¹. Истовремено, Борис

⁴⁵⁴ АЈ, 310–2, реферат Југославија и Бугарска 1939, акт IV одсека Политичког одељења МИП-а од 1. фебруара 1939 о појачаној активности „субверзивних кругова“ у Бугарској.

⁴⁵⁵ Исто.

⁴⁵⁶ Трећи одсек Политичког одељења МИП-а је био задужен за Друштво народа, Ватикан, мањинска и верска питања и репарације. С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 108.

⁴⁵⁷ АЈ, 310–4, досије Балкански споразум 1939, Строго поверљиви реферат III одсека Политичког одељења МИП-а од 9. фебруара 1939. о југословенско-бугарским односима.

⁴⁵⁸ С. Мошанов, *н. д.*, 71.

⁴⁵⁹ Исто, 33.

⁴⁶⁰ „Њ. В. бугарски краљ Борис гост Њ. Кр. Вис. кнеза намесника у Београду“, *Политика*, 1. март 1939, 1; „Њ. В. бугарски краљ Борис отпутовао је синоћ за Софију“, *Политика*, 2. март 1939, 1. Обавештавајући о томе Посланство у Анкари, Цинцар-Марковић је писао да се радило „о уобичајеном задржавању и виђењу при пролазу“, при чему није било у плану претресање никаквих посебних питања. АЈ, 370–21–68, лист 293.

⁴⁶¹ Неколико дана пре овог сусрета, кнез Павле је британском посланику у Београду причао о боравку краља Бориса у Италији и Швајцарској, при чему је поново указивао на непоузданост бугарског суверена који „свима

није желео да са њим расправља о састанку у Букурешту. О томе је разговарао са Цинцар-Марковићем, који му је изјавио да је у Румунији бранио Бугарску. Поред тога, напоменуо му је да до уступања територија може доћи једино у случају великог притиска или рата.⁴⁶² Краљ Борис је нешто касније саопштио британском посланику у Софији Џорџу Ренделу да је кнезу Павлу изразио своје жаљење због смене Стојадиновића, који је био снажан заговорник политике пријатељства са Бугарском. Ренделу је још саопштио да је са Цинцар-Марковићем имао „плодоносан“ разговор, што је утицало да се југословенски министар иностраних послова пријатељски изрази о југословенско-бугарским односима у свом експозеу у Народној скупштини 9. марта 1939. године.⁴⁶³

Нестанак Чехословачке, а потом и италијанска окупација Албаније, као и притисак великих сила да Бугарску привуку на своју страну, навели су бугарску владу да дефинише основна начела своје спољне политике. С тим у вези, 19. априла 1939. у бугарском МВРИ је израђена директива бр. 19, која је следећег дана разаслата свим бугарским посланствима у иностранству⁴⁶⁴. Према тој директиви, Бугарска је заузела следећи став према тренутној међународној ситуацији: 1) Бугарска није могла приступити Балканском споразуму из разлога што је он гарантовао постојеће границе; 2) приступ једном новом Балканском споразуму је био могућ само у случају територијалних промена које су подразумевале враћање Јужне Добруце, границу у Тракији из 1913. и евентуално царибродски и босилградски крај⁴⁶⁵; 3) у случају евентуалног приступа једном таквом споразуму, Бугарска није могла да прихвати одбрану његових спољних граница; 4) претње и притисци на Југославију, Румунију и Грчку могу довести до њиховог опредељења за једну од сукобљених страна или их приморати да заузму строгу неутралност. Због тога ће Бугарска наставити да води, докле год је то било могуће, самосталну политику без везивања ни за кога; 5) економски односи са Немачком, која је преузимала 75% бугарског извоза, онемогућавали су Бугарску да се, без обзира на политичке интересе, определи на страну демократских земаља а против тоталитарних држава; 6) покушаји добијања кредита за наоружање нису успели, због чега је Бугарска била принуђена да се наоружава искључиво из Немачке. То је излагало Бугарску опасности да јој Немачка у замену за оружје постави политичке услове. Узимајући све наведено у обзир, Бугарска је, према овој директиви, заузела ишчекујући положај.⁴⁶⁶

Истог дана када је директива послата бугарским посланствима, 20. априла 1939, одржана је и тајна седница Парламентарног одбора за спољне послове Народног собрања, на којој је Кјосеиванов изнео један експозе о спољној политици Бугарске. Према сазнањима југословенског посланика у Софији, бугарски премијер је изјавио посланицима да Бугарска није била везана ни за коју земљу, те да влада није намеравала да ишта предузима без знања и одобрења Собрања. Одговарајући на питања посланика о бугарским захтевима, Кјосеиванов је изјавио да је отворено саопштено да је Бугарска желела Јужну Добруцу и излазак на Егејско море.⁴⁶⁷

Два дана касније, Кјосеиванов је Јуришићу-Штурму потврдио тачност горњих навода, обавештавајући га и о једнодушности Одбора по питању дотадашње политике према

обећава све“ (*Цар Борис III*, II, № 94, 196). Слично је у свом дневнику забележио и Милан Јовановић Стоимировић: „Тај ми посетилац није драг. Имам импресију да он лаже на три стране, а у Београду се само *обавештава* (курзив у оригиналу - М. Ж), да би нас у предстојећој сезони боље варао“ (М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 249). Боравак краља Бориса у Швајцарској пратили су југословенски стални делегат при Друштву народа и генерални конзул у Цириху. АЈ, 159–56, досије Строго поверљиви бројеви за 1939. годину, телефонски разговор Ивана Суботића са Ивом Андрићем и Стр. Пов. Бр. 15 од 10. јануара 1939.

⁴⁶² Л. Лулчев, *н. д.*, 49, 51.

⁴⁶³ *Цар Борис III*, II, № 96, 201. Експозе Цинцар-Марковића видети у: АЈ, 334/ПО–2–13, листови 156–164.

⁴⁶⁴ О различитом тумачењу ове директиве у бугарској историографији погледати: Д. Сирков, *н. д.*, 127–131.

⁴⁶⁵ Историчар Војин Божинов наводи да је стављање Западних покрајина у директиву урађено у складу са Стојадиновићевим обећањима. В. Божинов, „Пакт за „вечно пријатељство“, или остварили се българио-југославско сближение“, 49.

⁴⁶⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17а, л. 11; *Извештаји МИП-а*, X, 173; Н. Генчев, *Външната политика на България*, 48.

⁴⁶⁷ АЈ, 341–25–79, циркулар МИП-а Пов. Бр. 7989/IV Бу. 9 од 26. априла 1939.

Југославији, са којом се по први пут сложио и Александар Цанков. Једино је Димитар Гичев, некадашњи министар пољопривреде, замерио појачање југословенских трупа према Бугарској. Ипак, Кјосеиванов није југословенског посланика обавестио о тачној садржини разговора, саопштивши Јуришићу-Штурму да се његова изјава о границама из 1913, као услови за приступ Балканском споразуму, није односила на Западне покрајине „јер Бугарска жели пријатељство Југославије и не може тражити од ње да јој уступа територије“.⁴⁶⁸

Међутим, промена југословенског односа према Бугарској постала је приметна, нарочито по италијанској окупацији Албаније. Југословенске власти су примале обавештења да је тај потез Италије дао наду михајловистима ВМРО да ће уз њену помоћ доћи до ослобођења Македоније или бар образовања њене аутономије под италијанским протекторатом.⁴⁶⁹ Такве вести су се проносиле и по Софији, због чега је бугарски премијер морао да интервенише код италијанског посланика. Кјосеиванов је саопштио Јуришићу-Штурму да је тражио од Талама да и он са своје стране демантује те гласине. Истовремено му је саопштио да Бугарска „данас више него икад држи до политике зближења и пријатељства са Југославијом“, те да би сваку акцију македонствујућих према Југославији сматрала упереном и против себе. „За Бугарску, политика са Југославијом је дефинитивно оцртана. Наслон на Београд, то је аксиом и главни ослонац целокупне бугарске политике“.⁴⁷⁰ Са друге стране, југословенски посланик у Тирани је, на основу држања свог бугарског колеге, закључио да је Бугарска са задовољством примила долазак Италијана на Балкан, сматрајући да би тиме могла да бар делимично оствари своје ревандикације.⁴⁷¹

Страх од евентуалног италијанског напада, потпомогнутог Бугарском, навео је југословенске војне кругове да маја 1939. преко грчког војног изасланика у Београду сондирају терен за заједничко деловање у случају таквог сценарија.⁴⁷² Истовремено, југословенске службе су са више страна добијале информације о свеприсутној бугарској пропаганди на југословенској територији. Југословенски обавештајци су оценили „да је она 100% заменила парабелум и бомбу. Осећа се свуда и у свакој прилици“. Спровођена је преко путника и путем родбинских веза. Будући да је дошло до извесне либерализације по питању путовања у Јужну Србију, та чињеница је омогућила и већу пропаганду људи који су долазили из Бугарске.⁴⁷³ Такође, пропаганда је спровођена и преко софијске радио станице⁴⁷⁴. Командант III армијске области је извештавао да је она била пет пута јача од београдске, због чега су се у многим кућама слушале радио емисије из Софије. Решење овог проблема видео је у подизању једне много јаче радио станице у Скопљу.⁴⁷⁵

Пропагандно деловање је обновио и ВЗРО. Према Обавештајном одељењу Главног генералштаба, акцијом је руководио представник Бугарских државних железница у Цариброду Генчев, а спроводило ју је бугарско железничко особље које је, супротно

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 8, листови 2, 4; Ж. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 127.

⁴⁷⁰ АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Пов. Бр. 6698 од 11. априла 1939.

⁴⁷¹ АЈ, 370–22–70, лист 518.

⁴⁷² А. Paragos, *n. d.*, 87–90.

⁴⁷³ ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 19, листови 11–12; ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 20, листови 11–12; ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 21, лист 12; ВА, П-17, к. 12, ф. 1, д. 33, листови 1–3.

⁴⁷⁴ Југословенске цивилне и војне власти су још од раније имале вести о подизању радио станица у Бугарској и њихово коришћење у пропагандне сврхе. АЈ, 38–28–72, Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 140 од 24. фебруара 1933; МИП ЦПБ-у Пов. Бр. 5858 од 15. априла 1933; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 280 од 20. јула 1933; отправник послова у Софији Милоје Смиљанић ЦПБ-у Бр. 1226 од 25. августа 1933; Обавештајно одељење Главног генералштаба ЦПБ-у Пов. Ђ. Об. Бр. 11398 од 5. септембра 1933; Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 462 од 27. децембра 1933; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 204 од 4. јула 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 218 од 18. августа 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 248 од 7. септембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 298 од 30. октобра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 305 од 3. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 311 од 8. новембра 1934; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 2 од 2. јануара 1935; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 19 од 14. јануара 1935; МИП ЦПБ-у Пов. Бр. 733 од 15. јануара 1935; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 35 од 25. јануара 1935; Павле Јевтић ЦПБ-у Бр. 95 од 28. марта 1935.

⁴⁷⁵ ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 13, лист 2.

одредбама постојеће конвенције, долазило у додир са мештанима у Цариброду и тако вршило агитацију, преносило писма и новине. Ова пропагандна акција је појачана током априла 1939. отпочетим преласком двовласника.⁴⁷⁶ Поред двовласника, Бугари су за своју пропаганду користили и граничне састанке становнике.⁴⁷⁷ Сходно томе, југословенски обавештајни официр је закључио да се од свих 2000 Цариброђана за свега неколико „могло тврдити да нису бугарофили, односно Бугари“.⁴⁷⁸

На промену југословенског става према Бугарској утицали су и „небратски“ поступци бугарске владе. Пример је представљала прослава 50-годишњице Софијског универзитета маја 1939. године. Том приликом је, према каснијим наводима секретара југословенског Посланства у Софији Душана Петковића, више од 100 страних професора и научника изабрано за почасне докторе, док међу њима није било ниједног представника југословенских универзитета. Чак ни на концерту Академског певачког друштва „Обилић“, којим је требало увеличати тај догађај, није присуствовао не само ниједан члан бугарске владе, већ ниједан професор Софијског универзитета.⁴⁷⁹ Истовремено, ова манифестација је искоришћена од стране македонствујушких за пропагирање своје тезе. На то су били подстакнути држањем ректора Александра Станишева, који је у свом поздравном говору истицао бугарски дух у Македонији и бугарске аспирације.⁴⁸⁰ Истог месеца је нарочиту пажњу привукла и изјава председника Народног собрања Стојче Мошанова о неопходности повратка Бугарској Јужне Добруце, као и свих територија датих Бугарској на Берлинском конгресу 1878. године. То је уједно била прва званична изјава о бугарским ревизионистичким захтевима.⁴⁸¹

Промена југословенске политике према Бугарској најбоље се огледала у добруцанском питању, које је за Бугарску у том тренутку било најважније. Уколико је и постојала Стојадиновићева спремност да подржи бугарске захтеве у том правцу, та помоћ је његовом сменом и кнежевим преузимањем кормила југословенске спољне политике постала илузорна. Тако је жеља Кјосеиванова да се састане са Драгишом Цветковићем ради сазнања његовог гледишта према евентуалној бугарској акцији према Добруци остала без одговора југословенске стране.⁴⁸²

Ипак, компликована међународна ситуација је налагала да чланице Балканског савеза учине све како би Балкан остао ван назирућег сукоба између великих сила, што је Бугарској посебно давало на важности. Став југословенске дипломатије је био да је према Бугарској требало поступати „са тактом и полагањем“ како је чланице Балканског споразума својим држањем не би приморале да ослонац потражи код неке велике силе. Због тога је бугарском посланику у Београду Ивану Попову, пред његов одлазак у Софију на реферисање 1. маја 1939, скренута пажња да „данас није моменат да се међу балканским државама отварају спорови“, већ да би, узимајући у обзир међународну ситуацију, што више требало радити на међусобној солидарности. Због ревизионистичке кампање бугарске штампе према Добруци, исте инструкције су издате и Јуришићу-Штурму у Софији, коме је Кјосеиванов обећао да ће кампању обуставити.⁴⁸³

⁴⁷⁶ ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 8, листови 2–3.

⁴⁷⁷ ВА, П-17, к. 92, ф. 1, д. 29; ВА, П-17, к. 94, ф. 12, д. 1, листови 1–2; ВА, П-17, к. 94, ф. 12, д. 2, листови 1–2.

⁴⁷⁸ ВА, П-17, к. 95в, ф. 4, д. 2, лист 4.

⁴⁷⁹ АЈ, Фонд емигрантске владе Краљевине Југославије (103), фасцикла 55, јединица описа 262, извештај секретара Посланства у Софији Душана Петковића о спољној политици Бугарске од 12. јуна 1941 (даље: АЈ, 103). Ипак, дочеку београдских студената је на софијској железничкој станици присуствовало око 1500 бугарских студената. Према писању дописника ЦПБ-а у Софији дочек је био веома срдчан, додајући да је општи утисак био да „овакве бугарско-југословенске манифестације у Софији није било“. АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 20. маја 1939.

⁴⁸⁰ *Извештаји МИП-а*, X, 215.

⁴⁸¹ *Исто*, 216; АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 28. маја 1939.

⁴⁸² АЈ, 370–25–74, лист 322; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 298.

⁴⁸³ АЈ, 370–25–74, листови 329, 331.

Следећи ту политику, Југославија је посредовала и у смиривању ситуације поводом гомилања турских трупа на бугарској граници. Наиме, по окупацији Албаније априла 1939, Турска је отпочела са јачањем својих војних ефектива у Тракији, наводно из страха од евентуалног италијанског изненађења, да би се то интензивирало по прекиду преговора за приступ Бугарске Балканком споразуму. На концентрисање турских трупа одговорила је и Бугарска привлачењем својих јединица граници. Историчар Живко Аврамовски наводи да је турске кораке требало посматрати кроз призму британског плана за образовањем јединственог фронта на Балкану чиме би се ономогућило да територија Бугарске постане база за даљи немачки продор ка Средоземљу и Блиском истоку. Југословенска влада је преко својих посланика у Софији, Анкари, Атини и Лондону позивала на смиривање ситуације, док се за Бугарску током јула 1939. заузео и кнез Павле приликом своје посете Лондону. То је допринело да британски посланик у Софији званично обавести бугарску владу да турски кораци нису били уперени против Бугарске, нити су пак Британци подстицали Турску на непријатељско држање према Бугарској. Тим поводом је Георги Кјосеиванов саопштио Јуришићу-Штурму да је краљ Борис био „необично дирнут“ поступком кнеза Павла у Лондону. Смиривању тензија је допринела и Бугарска која је показала спремност да увери Турску и Велику Британију да „неће постати оруђе Немачке“ и да жели да задржи неутралност.⁴⁸⁴

Неуспех Британаца да образују јединствени балкански фронт омогућавао је силама Осовине да наставе своју експанзију у том региону. Немци су још током трајања преговора о приступу Бугарске Балканском споразуму појачали своје деловање на привредном пољу. То се посебно огледало у испоруци наоружања. Тако је априла 1939. Немачка одобрила Бугарској нов кредит од 45 милиона рајхсмарака за набавку наоружања. Истовремено, Немачка и Италија су желеле да искористе и Југославију у својој борби против британског блока на Балкану. Сматрале су да би евентуалним сврставањем Југославије уз Осовину, истим путем кренула и Бугарска. Због тога су активно подривале односе Бугарске са Румунијом, Грчком и Турском, а подстицале зближење са Југославијом. С тим у вези су и одвраћале Бугарску од њених претензија према Македонији.⁴⁸⁵ Међутим, настојања да се Југославија определи за отворену сарадњу са Осовином нису имала успеха. Посета Цинцар-Марковића Венецији и Берлину априла, као и његов одлазак са кнезом Павлом у Рим и Берлин маја, односно јуна 1939. није допринео да Југославија преузме било какве обавезе према силама Осовине. Одбијен је приступ Антикоминтерна пакту, док је питање напуштања Друштва народа у начелу одбијено. Исти резултат је био и поновним покретањем овог питања средином јула. Одласком кнеза Павла за Лондон истог месеца дошло је до јачања немачког неповерења у Југославију и промене става према овој земљи.⁴⁸⁶ Већ 12. августа 1939. Хитлер је изјавио грофу Ђану да је Бугарска била једина земља на Балкану на коју су силе Осовине могле да се ослоне.⁴⁸⁷

Бугарска је посебну важност за силе Осовине добила током пролећа 1939. године. Наиме, турско потписивање споразума са Великом Британијом 12. маја, а потом и Француском 23. јуна 1939, сврстало је ову земљу на страну западних демократија. Излазак Турске из става неутралности косио се и са новопротеклованом бугарском спољном

⁴⁸⁴ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 117–119. Погледати и: АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 880 од 25. маја 1939; Мехмед Спахо Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 969 од 8. јуна 1939; Јуришић-Штурм Посланству у Лондону лично министру Двора Милану Антићу Стр. Пов. Бр. 1022 од 18. јула 1939; Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1248 од 19. јула 1939; посланик у Атини Александар Вукчевић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 115 од 21. јула 1939; Цинцар-Марковић Посланству у Лондону лично министру Двора Стр. Пов. Бр. 1258 од 21. јула 1939; Јуришић-Штурм Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1077 од 28. јула 1939; Јуришић-Штурм Посланству у Лондону Пов. Бр. 1115 од 28. јула 1939.

⁴⁸⁵ Опширније у: Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 119–143; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 279–282, В. Златарски, *н. д.*, 262–275.

⁴⁸⁶ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 105–106; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 314–317.

⁴⁸⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 324.

политиком, због чега је она одлучила да не приступи Балканском пакту, што је и потврђено њеним држањем јуна месеца. Истовремено, Немачка и Италија су појачале своје деловање на конкретнијем опредељењу Бугарске према Осовини. С тим у вези, одлучено је да се у замену за испуњење захтева за испоруком наоружања, Бугарска услови приступањем Антикоминтерна пакту. Поред дипломатског притиска, започето је и пропагандно деловање преко немачке штампе, која је писала о бугарским националним аспирацијама и бугарско-немачкој сарадњи током претходног рата, док је отпочето и финансирање екстремних пронемачких групација у Бугарској за деловање против владе Кјосеиванова. И поред тога, Бугарска није приступила Антикоминтерна пакту. Разговарајући са немачким послаником Рихтхофеном јуна 1939, Кјосеиванов је, износећи бугарске резерве, на првом месту указао на опасност од болшевичке пропаганде, а на другом на тежак војни положај Бугарске услед неодређеног југословенског држања. Због тога је истакао да би се бугарски положај знатно поправио уколико би Југославија напустила Балкански пакт. Сличне разлоге за неприступање Антикоминтерна пакту, бугарски премијер је саопштио и италијанском посланику Таламу. Немци су очигледно разумели бугарске ставове, због чега је 24. јуна 1939. Софији одобрен нов кредит за набавку наоружања у износу од 35 милиона рајхсмарака. Међутим, желећи благонаклону неутралност балканских држава због својих економских позиција, Немачка још увек није била спремна да подржи бугарске ревандикације, пре свега према Јужној Добруци. Како ипак не би одгурнула Бугарску од себе, Немачка је после посете министра без портфеља Ханса Франка Софији крајем јуна одлучила да одговори на жељу Кјосеиванова да посети Берлин, исказану још почетком марта. Ова посета је реализована почетком јула 1939. године.⁴⁸⁸

Спроведећи немачке „савете“ о зближењу са Југославијом, Бугарска је одлучила да „активира“ односе са својим западним суседом. У софијским политичким круговима се већ средином јуна 1939. рачунало са могућношћу даљег зближења две словенске краљевине. С тим у вези, стављао се у изглед и састанак Кјосеиванова са Драгишом Цветковићем и Александром Цинцар-Марковићем у Београду.⁴⁸⁹ Истовремено, деловало се на манифестовању југословенско-бугарског пријатељства. Тако је 18. јуна 1939. у Софији „на најсвечанији начин“ отворена на софијском Универзитету Изложба југословенске књиге, коју је организовало Бугарско-југословенско друштво у Софији, под покровитељством министра просвете Богдана Филова и југословенског посланика Момчила Јуришића-Штурма. Изложбу је отворио председник Бугарско-југословенског друштва Никола Захаријев, док су између осталих, говоре одржали министар Филов, софијски митрополит Стефан и Нико Баргуловић, којима је истакнут значај изложбе и потреба за што чвршћим везама између две земље.⁴⁹⁰ Изложбу је 22. јуна посетио и бугарски краљ Борис у пратњи кнеза Кирила, што је, према извештају дописника ЦПБ-а, био први пут да је бугарски суверен посетио једну међународну изложбу књига у Софији.⁴⁹¹ Поред тога, бугарски краљ и премијер су 23. јуна

⁴⁸⁸ *Isto*, 321–323; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 137–139; D. Lukač, *n. d.*, 280; Н. Генчев, *Външната политика на България*, 41–44; В. Златарски, *n. d.*, 268–269.

⁴⁸⁹ „Пут краља Бориса у Рим“, *Политика*, 17. јун 1939, 4.

⁴⁹⁰ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а из Софије Костића од 18. јуна 1939; *Извештаји МИП-а*, X, 260. У исто време у Београду је отворена Изложба бугарске књиге под покровитељством министра просвете Стевана Тирића и бугарског посланика у Београду Ивана Попова. У оквиру ове две изложбе приређен је и низ приредби. „Изложба савремене бугарске књиге у Београду“, *Политика*, 17. јун 1939, 10.

⁴⁹¹ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Костића од 22. јуна 1939; „Бугарски краљ Борис и кнез Кирил на Изложби југословенске књиге у Софији“, *Политика*, 23. јун 1939, 5. Постоји могућност да је овај „лични пример“ привржености зближењу са Југославијом бугарски краљ предузео како би анулирао „гаф“ свог посланика у Београду Ивана Попова. Наиме, краљ Борис се у разговору са Љубомиром Лулчевим 14. јуна 1939. осврнуо и на помињану посету Петка Пенчева Београду која је код бугарског суверена изазвала велико незадовољство („он се увек кретао испред догађаја“). Приликом боравка у Београду Пенчев је имао сусрете са више људи, укључујући Богољуба Јевтића, Милана Стојадиновића и Милоја Смиљанића, в. д. помоћника министра иностраних послова. Посетивши потом бугарског посланика Попова, Пенчев му је изјавио да је рекао Смиљанићу да би Југословени као знак пријатељства, требало да врате Бугарској Цариброд, на шта је Смиљанић одговорио да је то праведно и да ће тако и учинити. Према Борису, Пенчев је на тај начин намерно

примили у аудијенцију сенатора Гргу Анђелиновића, који је већ пар дана био у Софији у оквиру „приватног проучавања прилика“ у Грчкој, Турској, Румунији и Бугарској,⁴⁹² док је дописник листа *Политика* из Софије Сениша Пауновић извештавао о ставовима бугарских меродавних кругова по питању југословенско-бугарских односа.⁴⁹³ Такође, у Софији је 24. јуна 1939. између народних банака две краљевине постигнут споразум о платном промету, чиме је омогућена ликвидација салда од 1,500.000 динара у корист Југославије.⁴⁹⁴

Одређене планове са Бугарском имао је и кнез Павле. Британски посланик у Београду Кембел је 26. јуна извештавао Форин Офис да му је кнез Павле саопштио да се надао ће успети да уприличи састанак између Цинцар-Марковића и Кјосеиванова. С тим у вези, Кембел је указао на своје поверљиво писмо лорду Халифаксу, државном секретару за спољне послове, од 15. јуна и строго поверљиво писмо Морису Инграму, службенику Форин Офиса, од 23. јуна. Даље наводи да је кнез највероватније одустао од плана споменутог у тим писмима, али је претпостављао да ипак жели да постигне „некакво разумевање са Бугарском“.⁴⁹⁵ На то је указивао и његов разговор са министром Двора Миланом Антићем, који се говорећи о Бугарској служио „таквим речником који је требало да покаже да су односи између Београда и Софије ближи него што сам ја замишљао“.⁴⁹⁶ Нисмо располагали подацима какав је то био план кнеза Павла. Узимајући у обзир чињеницу да је кнез изјавио Кембелу да је обавестио Румуне и Грке (не и Турке) о пројектованом састанку Цинцар-Марковића и Кјосеиванова, за који су дали пристанак, као и да „поново ради на аранжману са Мађарском“,⁴⁹⁷ поставља се питање да ли је та замисао имала везе са планом формирања једног румунско-југословенско-мађарског блока, коме би по румунско-мађарском споразумевању пришла и Бугарска. Тај план са антитурском конотацијом је лансиран маја 1939. после доношења англо-турске декларације, али је, како пише Вук Винавер, остао само као идеја.⁴⁹⁸

У сваком случају, на иницијативу кнеза Павла предузети су кораци за сусрет Кјосеиванова и Цинцар-Марковић.⁴⁹⁹ Наиме, сазнавши да је бугарски премијер добио позив да званично посети Немачку, југословенска влада је желела да пре његовог одласка за Берлин продискутује извесна питања. Зато је инструисала посланика у Софији да у њено име позове Кјосеиванова да се при пролазу за немачку престоницу задржи у Београду. Бугарски премијер је прихватио позив и истовремено замолио Јуришића-Штурма да Београду достави извештај број питања о којима би желео да чује мишљење југословенске владе. Питања, која су Драгиша Цветковић и Часлав Никитовић објавили у емиграцији на основу реферата Јуришића-Штурма, била су следећа:

„1) Однос између Бугарске и Југославије с обзиром да Балкански савез постоји; 2) Однос између Бугарске и Југославије у случају да Балкански савез престане да важи; 3) Заједничка неутралност Југославије и Бугарске у случају пресије једног или другог блока

довео Попова у заблуду због чега је овај посетио Смиљанића и поновио исти захтев. То је изазвало бурну Смиљанићеву реакцију („Ви, Бугари нисте задовољни, не знате шта хоћете. Пролетос смо вас сачували да не пропаднете, а сада од нас тражите границе из 1913. године“). Л. Лулчев, *н. д.*, 98–99.

⁴⁹² „Г. др. Грга Анђелиновић у Софији“, *Политика*, 23. јун 1939, 8; „Г. др. Грга Анђелиновић у аудијенцији код краља Бориса“, *Политика*, 25. јун 1939, 6.

⁴⁹³ „Утисци из околине софијских меродавних кругова о односима Југославије и Бугарске“, *Политика*, 26. јун 1939, 2; „Бугарски министар просвете г. Богдан Филов говори нам о раду на културном зближењу Југославије и Бугарске“, *Политика*, 4. јул 1939, 4.

⁴⁹⁴ „Споразум о платном промету између Југославије и Бугарске“, *Време*, 25. јун 1939, 4; „Нови клириншки споразум са Бугарском омогућиће ликвидацију салда од 1,500.000 динара у корист Југославије“, *Политика*, 26. јун 1939, 2.

⁴⁹⁵ *Britanci*, III, dok. br. 58, 157.

⁴⁹⁶ *Isto*, dok. br. 60, 162.

⁴⁹⁷ *Isto*, dok. br. 58, 157.

⁴⁹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, 332–333.

⁴⁹⁹ *Britanci*, III, dok. br. 58, 157. Истовремено, дописнику ЦПБ-а су 15. јуна 1939. послате инструкције да сузбија неповољно писање бугарске штампе о Југославији. АЈ, 38–29–73, секретар Посланства у Софији Еуген Цулук ЦПБ-у Бр. 290 од 1. јула 1939.

држава или оба једновремено; 5)⁵⁰⁰ Испитати могућност докле Бугарска и Југославија треба да остану неутралне; 6) Утврђивање и постављање заједничких југословенско-бугарских захтева; 7) Споразумети се да Југославија и Бугарска приђу заједно и једновремено на исту страну, у случају да се реше да изађу из неутралности. Бугарска ће учинити све да се у сваком случају нађе на оној страни на којој је већ Југославија. Бугарска је вољна пристати на сваку комбинацију са Југославијом, које јој њене већ постојеће обавезе допуштају; 8) Између Југославије и Бугарске развити што већу економску сарадњу. Исто тако развити политичку сарадњу и доћи до вођења једне заједничке политике. Развити војну сарадњу и ићи чак до војног савеза између Бугарске и Југославије. Везати железничку линију између Југославије и Бугарске ради заједничке одбране (Одлуке донесене у Рилском манастиру године 1934)⁵⁰¹

Истовремено, Кјосеиванов је Јуришића-Штурма обавестио о свом путу у Немачку. Између осталог је изјавио да се, као што је био случај и са Југославијом, неће дефинитивно одредити, већ да ће и даље водити политику сарадње са оба супротстављена блока, као и да ће настојати да обезбеди додатно наоружање за бугарску војску.⁵⁰² По свему судећи, овај разговор је вођен 30. јуна 1939, будући да је тада из Софије телефонски јављено да ће бугарски премијер посетити Берлин, а у повратку и Београд.⁵⁰³ Истог дана је и Јуришићу-Штурму наређено да дође у Београд на реферисање. Он је отпутовао већ 1. јула, вративши се на дужност у Софију 16. јула 1939. године.⁵⁰⁴

Као што је и договорено, Георги Кјосеиванов се на свом путу за Берлин задржао 4. јула у Београду, где га је на железничкој станици сачекао министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић са својим шефом кабинета Вукашином Шећеровићем и в. д. шефа Протокола МИП-а Иваном Франгешом⁵⁰⁵. Бугарски премијер и југословенски министар иностраних послова су затим око пола сата насамо разговарали у дворској чекаоници, да би разговор наставили у возу по његовом поласку са станице. Цинцар-Марковић је бугарског премијера допратио до Сремске Митровице где су дали изјаве новинарима и потом се растали.⁵⁰⁶ Цветковић и Никитовић наводе да су том приликом претресена сва горе наведена питања и да је Цинцар-Марковић изложио југословенски став: „неутралност у сукобу за прво време и опрезно држање према зараћеним странама“. Што се тиче наведених питања, по свима је постигнута „пуна сагласност“.⁵⁰⁷ На постизање извесног споразума указује и изјава коју је Кјосеиванов дао новинарима при задржавању воза у Загребу: „Ја сам један од највећих поборника тог (југословенско-бугарског - М. Ж) пријатељства и управо у овим тешким данима ово пријатељство показаће своју највећу вредност. Што буду тежи дани, то ће пријатељство бити чвршће“.⁵⁰⁸ Међутим, садржај Цинцар-Марковићевог циркулара о овим разговорима показује да је додирнут само део горе наведених питања, што је и разумљиво узимајући у обзир временски опсег сусрета,⁵⁰⁹ због чега су и одлучили да разговор наставе по повратку Кјосеиванова из Берлина.⁵¹⁰

⁵⁰⁰ У тексту се не наводи питање под бројем четири. Не знамо да ли је оно намерно испуштено или је у питању штампарска грешка.

⁵⁰¹ „Југославија и Бугарска непосредно пред Други светски рат. Један необјављени документ“, *Документи о Југославији*, св. 8, (1956), 21.

⁵⁰² D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 280.

⁵⁰³ „Г. Кјосеиванов званично посећује Берлин, а при повратку долази и у Београд“, *Политика*, 1. јул 1939, 6.

⁵⁰⁴ АЈ, 334/Персонални-150-473, лист 1034.

⁵⁰⁵ Интересантно је да је бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов саопштио свом југословенском колеги да је 30. јуна 1939. лично примио од Кјосеиванова извештај да ће се у Београду, поред Цинцар-Марковића, видети и са Драгишом Цветковићем. АЈ, 341-25-79, Суботић МИП-у Пов. Бр. 687 од 1. јула 1939.

⁵⁰⁶ *Извештаји МИП-а*, X, 300; „Г. др. Кјосеиванов и г. др. Цинцар-Марковић конферисали су јуче о свима актуелним питањима која интересују Југославију и Бугарску“, *Политика*, 5. јул 1939, 1.

⁵⁰⁷ „Југославија и Бугарска непосредно пред Други светски рат. Један необјављени документ“, 22.

⁵⁰⁸ „Изјава г. Кјосеиванова у Загребу“, *Политика*, 5. јул 1939, 2.

⁵⁰⁹ АЈ, 370-25-74, лист 368.

⁵¹⁰ Будући да је бугарски премијер у Берлину био у контакту и са југословенским послаником Ивом Андрићем, претпостављамо да је тим путем уговорено да сусрет буде на Бледу. АЈ, 370-4-23, лист 502; „Г. др. Кјосеиванов

Истовремено, Цинцар-Марковић у свом циркулару не наводи да ли је између њих двојице постигнут неки споразум, већ се ограничава на излагање Кјосеиванова о политици Бугарске према Југославији и актуелним дешавањима на Балкану и у Европи. Бугарски премијер је изјавио да је Бугарска, као и Југославија, водила политику неутралности и да је желела и на даље да је води заједно са Југославијом. Чак и у случају да се покаже потреба да се изађе из неутралности, Кјосеиванов је нагласио да би Бугарска такву одлуку донела у споразуму са Југославијом. Затим је на захтев Цинцар-Марковића, детаљно изложио разговоре које је имао са Румунима и Турцима поводом бугарских претензија као услова за приступ Балканском споразуму. С тим у вези, Кјосеиванов је тврдио да су све информације да је Бугарска том приликом тражила и повраћај Цариброда и Босилграда представљале интриге, лансиране првенствено од стране Румуније и Турске, а затим и Француске. Због тога је категорички подвукао да Бугарска ништа није тражила од Југославије, те да су односи између две земље такви да, уколико би и постојала нека питања, она би била решена у духу Пакта о вечном пријатељству⁵¹¹. Што се тиче његове изјаве о границама из 1913, навео је да је такву изјаву дао у Собрању „да би једном заувек затворио питање Македоније“. Кјосеиванов је још истакао да је Бугарска тежила искључењу утицаја великих сила на Балкану, те самим тим решавању својих проблема са суседима на миран начин, „баш у циљу директног сређивања односа и стварања солидарности међу свима државама на Балкану“. Међутим, непријатељско држање Турске и Румуније, за које је веровао да су склопиле пакт за превентивни напад на Бугарску, је приморавало Бугарску да убрзава своје наоружавање.⁵¹²

Бугарски премијер се осврнуо и на односе са силама Осовине. Што се тиче Немачке, изјавио је да су односи са њом били „добри и пријатељски, као и наши, али без икаквих обавеза“, истакавши да је са немачке стране стално саветовано Бугарској „да се држи споразумно“ са Југославијом. Изјавио је да верује да је Немачка искрено желела да сачува пријатељство са Југославијом и Бугарском „и да их помогне да консолидују свој положај на Балкану“ тражећи од њих само благонаклону неутралност. Поводом Италије, Кјосеиванов је показао извесна страховања да би са те стране могле доћи интриге у вези са македонским питањем, са циљем кварења југословенско-бугарских односа. Зато је поновио Цинцар-Марковићу оно што је рекао и Јуришићу-Штурму, да је италијанском посланику „најенергичније“ изјавио да неће допустити обнављање македонске акције нити стварање нових интрига у односима са Југославијом.⁵¹³

Изјаве бугарског премијера о „искрености“ Немачке и задржавању благонаклоне неутралности биле су у складу са немачким плановима. Да је Немачка радила на образовању југословенско-бугарског „неутралног блока“ сматрао је и британски посланик у Софији Џорџ Рендел. Он је извештавао да је Немачка, с једне стране, то радила са циљем одвајања Југославије од Балканског пакта, а са друге да осигура да се Бугарска неће зближити са осталим суседима.⁵¹⁴ Очигледно је слично сматрао и кнез Павле, будући да му се расположење према Бугарској променило после сусрета Кјосеиванова и Цинцар-Марковића. Британски посланик у Београду Кембел је јављао да му је кнез Павле, на његово интересовање о резултатима састанка, изјавио „да се ништа није догодило“. Још је додао да је Цинцар-Марковићу, на тражене инструкције, саопштио да поручи Кјосеиванову следеће:

завршио је званичну посету Берлину и у недељу стиже на Блед, где се састаје са г. др. Цинцар-Марковићем“, *Политика*, 8. јул 1939, 3.

⁵¹¹ Међутим, бугарски посланик у Анкари Тодор Христов је почетком октобра 1939. признао свом југословенском колеги Илији Шуменковићу да је у „познатом“ разговору са Гафенкуом говорио и о царибродском и босилградском срезу. Додао је ипак, „да се то питање не поставља у форми услова и да га треба оставити директном споразуму између Југославије и Бугарске, које ће га, ако треба, решити на пријатељски начин“ (АЈ, 370–21–68, лист 476). Иако Бугарска званично није потраживала ове крајеве од Југославије, надала се да ће јој их Југославија сама вратити у виду пријатељског геста. К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 299.

⁵¹² АЈ, 370–25–74, лист 368.

⁵¹³ *Исто*.

⁵¹⁴ *Цар Борис III*, II, № 104, 216.

„Реците му када сам био у Берлину нису ми постављани никакви неугодни захтеви, било које врсте, и ништа више“. Кемпел је на основу тога закључио да су изгледи за било какво споразумевање са Бугарском били далеко, питајући се да ли су вести о скорашњем југословенско-бугарском савезу биле подстицане са немачке и италијанске стране.⁵¹⁵

Незадовољство југословенском политиком је изразио и Кјосеиванов приликом своје посете Берлину⁵¹⁶. Обавештавајући немачког министра иностраних послова Јоакима фон Рибентропа да ће при повратку разговарати са кнезом Павлом на Бледу о југословенско-бугарским односима, Кјосеиванов се пожалио на југословенске и румунске изјаве о солидности Балканског споразума, који је био једино уперен против Бугарске. Због тога је југословенски став сматрао веома двосмисленим и са недостатком пријатељског духа према Бугарској. Рибентроп га је, међутим, уверио да Југославија неће ништа предузети против Осовине, пре свега због свог положаја у орбити овог савеза и унутрашњих потешкоћа. У сваком случају, немачки министар иностраних послова је сматрао да је Турска уништила срж Балканског споразума, чиме је индиректно учинила Бугарској услугу.⁵¹⁷

Приликом повратка из Берлина, бугарски премијер се 9. и 10. јула 1939. задржао на Бледу где је наставио разговоре са Александром Цинцар-Марковићем и био примљен у аудијенцију код кнеза Павла.⁵¹⁸ По завршетку разговора, издат је заједнички коминике у коме је наглашено да су се двојица министара сагласила у следећем: „1) Да су интереси Бугарске и Југославије да у духу пакта о вечном пријатељству продубе политику сарадње између две земље; 2) Да је у обостраном интересу да се у најскорије време оствари између Југославије и Бугарске што веће привредно зближење; 3) Да политика независности и неутралности најбоље одговара интересима Бугарске и Југославије као и мира на Балкану и 4) Да је потребно да две владе продуже политику добрих и пријатељских односа према свима својим суседима“.⁵¹⁹

Нисмо располагали никаквим документима који би нам расветлили ток разговора између двојице министара и показали да ли се иза званичног садржаја коминикеа крио неки конкретнији споразум. Цинцар-Марковић је у свом циркулару као циљ разговора истакао устаљену фразу: „измена мисли по питањима која интересују наше две земље и разматрање данашње ситуације на Балкану“, чији је резултат представљао садржај коминикеа. Истовремено је инструкисао југословенске посланике да представницима држава Балканског споразума саопште да су њихове колеге у Београду биле упознате са питањима која су расправљана са бугарским премијером.⁵²⁰ То је пре свега учињено јер су Турци и Грци показали неповерење према трећој тачки коминикеа.⁵²¹

⁵¹⁵ *Britanci*, III, dok. br. 67, 175.

⁵¹⁶ Бугарски премијер је у немачкој престоници боравио од 5. до 7. јула 1939, где је изразио наду да ће имати немачку потпору у решавању територијалних аспирација и у случају румунско-турског напада. Истовремено је молио да се убрза испорука немачког наоружања бугарској војсци. *Ž. Avramovski*, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 141; *isti*, *Balkanska antanta*, 323.

⁵¹⁷ *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series D (1937–1945), Volume VI, The last months of peace, March - August 1939, London, 1956, N° 618, 857–858 (даље: *DGFP*, Series D, Vol. VI); *Ž. Avramovski*, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 141.

⁵¹⁸ „Г. др. Кјосеиванов и г. др. Цинцар-Марковић конфеиришу на Бледу“, *Политика*, 10. јул 1939, 1; „Њ. Кр. Вис. кнез намесник примио је у дворцу Брдо у аудијенцију и задржао на ручку г. др. Кјосеиванова“, *Политика*, 11. јул 1939, 1.

⁵¹⁹ „Резултат бледских конферисања“, *Политика*, 11. јул 1939, 1.

⁵²⁰ *AJ*, 159–56, Цинцар-Марковић сталном делегату при Друштву народа Стр. Пов. Бр. 1211 од 15. јула 1939; *AJ*, 341–25–79, Цинцар-Марковић посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1211 од 15. јула 1939; *AJ*, 370–21–68, лист 418.

⁵²¹ *AJ*, 370–25–74, лист 352; *Ž. Avramovski*, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 141. Турски амбасадор у Атини је поновио свом југословенском колеги да Турска није имала агресивне намере према Бугарској и да је са задовољством примила четврту тачку коминикеа. Ипак, подвукао је да „као што нам Бугарска не може гарантовати да нека трећа сила неће напасти Турску преко бугарске територије, тако Бугарска не може ни тражити да се ми против те евентуалности не осигуравамо“ (*AJ*, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону лично за министра Двора Стр. Пов. Бр. 1258 од 21. јула 1939). Карактеристично је да је министар Двора Милан Антић у својим забелешкама навео да је Кјосеиванов на Бледу запитао Цинцар-

Са друге стране, из извора који на посредан начин говоре о овом сусрету, добијамо опречне податке. Тако Драгиша Цветковић и Часлав Никитовић наводе да је Кјосеиванов по доласку на Блед саопштио Цинцар-Марковићу да је, у складу са њиховим разговором од 4. јула, у Берлину заузео „одлучан став“⁵²². Даље је изјавио да није желео да у случају избијања рата Бугарска напусти неутралну позицију, нити да „иде старим стопама бугарске спољне политике“ и своју судбину веже за судбину Немачке, па чак ни да реализовање бугарских аспирација оствари преко немачке победе. Истакао је да верује у заједничку будућност Југославије и Бугарске и да сматра да је његова земља морала да иде у корак са Југославијом.⁵²³

Насупрот томе, грађа немачке провенијенције, која је у литератури углавном коришћена за обраду овог питања, указује на незадовољство бугарског премијера резултатима посете. Указујући на то, немачки посланик у Софији је извештавао да му је Кјосеиванов изјавио да је Југославија одбила да напусти Балкански споразум, правдајући то чињеницом да је било боље да остане његова чланица како би могла да прати ситуацију и, у случају потребе, усмерава његово деловање⁵²⁴. Чак се пожалио да није могао да добије дефинитиван одговор на питање шта би Југославија учинила у случају турског напада на Бугарску.⁵²⁵ Кјосеиванов је сличну изјаву учинио и италијанском посланику Таламу, напомињући да је раније имао Стојадиновићево уверење да ће Југославија остати неутрална у случају напада Турске. Поред тога, указао је да би, уколико би се Бугарска нашла на страни Осовине у случају сукоба, а Југославија заузела супротан став, покренуо македонско питање.⁵²⁶ На посету свог премијера се у разговору са директором Трговинског одељења немачког Министарства иностраних послова Клодијусом осврнуо и краљ Борис. Он је изразио задовољство пријемом Кјосеиванова на Бледу, али је указао да је Југославија поново избегла преузимање „јасних обавеза“, „кривећи“ за то јаке симпатије кнеза Павла према Британији. Жалећи пад Стојадиновића, Борис је ситуацију у Југославији оценио као несигурну, подвлачећи отежаност повратка Цариброда услед тврдог става кнеза Павла.⁵²⁷

На сусрет са Кјосеивановим се осврнуо и кнез Павле приликом своје посете Великој Британији, која је уследила непосредно по одласку бугарског премијера. Он је саопштио државном секретару за спољне послове лорду Халифаксу да је Кјосеиванову изложио опасност од доласка било које велике силе на Балкан „и уопште, чинио је што може да му да добар савет“. Истовремено, кнез је Халифакса упознао и са својом спољнополитичком линијом за коју је навео да је усмерена „на постизање највећег могућег јединства свих балканских земаља“. Притом је Бугаре, а нарочито краља Бориса, сматрао непоузданим, али

Марковића да ли мисли да би једна мала земља, у случају захтева једне велике силе за проласком тупа преко њене територије, требало да удовољи том захтеву како би сачувала земљу и становништво (АСАНУ, 14.387, документ бр. 8750). Ово је очигледно саопштено и Британцима, будући да британски отпавник послова у Београду то наводи у меморандуму о југословенској спољној политици. *Britanci*, III, dok. br. 102, 276.

⁵²² У бугарској историографији се наводи да су посетом бугарског премијера Берлину биле задовољне обе стране. Немачка није тражила од Бугарске да преузме никакве обавезе, што је омогућило Кјосеиванову да задржи дотадашњи спољнополитички курс невезивања и неутралности, а на другој страни обезбеди неопходно наоружање за војску. Политиком благонаклоне неутралности је била задовољна и Немачка, будући да је било јасно да се Бугарска, због својих ревизионистичких захтева, неће наћи у антинемачком табору. В. Златарски, *н. д.*, 270–271.

⁵²³ „Југославија и Бугарска непосредно пред Други свetski rat. Jedan neobjavljeni dokument“, 22.

⁵²⁴ Цинцар-Марковић је у разговору са немачким послаником почетком августа 1939. истакао да је останак Југославије у Балканском споразуму после „прикључења Турске енглеском табору“ изазвао нерасположење у Софији, због чега је он „посебном изјавом о југословенском ставу умирио Бугарску“. *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 73, 294.

⁵²⁵ *DGFP*, Series D, Vol. VI, № 689, 945; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 142; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 281; J. В. Нoptner, *н. д.*, 178; К. Манчев, В. Бистрички, *България и нейните съседи*, 298–299.

⁵²⁶ *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939*, Volume XII (23 maggio - 11 agosto 1939), Roma, 1952, № 559, 421–422; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 142, napomena 104.

⁵²⁷ *DGFP*, Series D, Vol. VI, № 673, 924; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 323; isti, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu“, 142, napomena 104.

је сматрао да је било веома важно „држати их у игри“. Због тога је истакао да ће учинити све да Бугари буду мирни, а уколико учине неки непријатељски потез против Румуније, Југославија ће испунити своје обавезе и напасти Бугарску. Будући да је питање Добруце било тренутно највећи „реметилачки фактор“, кнез се изјаснио да би волео да оно буде решено, али ни у ком случају не би подржао бугарски излаз на Егејско море, сматрајући да би то постала још једна италијанска база на Балкану.⁵²⁸

Југославија је заиста чинила све да Бугарску „одржи у игри“ и спречи избијање рата на Балкану. То се посебно видело средином и крајем августа 1939, када је дошло до заоштравања немачко-пољских односа. Реална могућност избијања рата у Европи, претила је да се пренесе и на Балкан. Неповећење које су Турска, Грчка и Румунија гајиле према Бугарској још више је повећано избијањем кризе у Европи, а посебно након сазнања да је Бугарска од Немачке затражила хитну доставу наоружања.⁵²⁹ Наиме, бугарска влада је средином августа 1939. замолила Југославију да јој одобри прелет 100 војних авиона које је купила у Немачкој. С обзиром на одредбе Солунског споразума, југословенска влада је 21. августа издала одобрење, уз услов да се прелетање изврши у партијама од по десет авиона. О свом поступку је известила и своје три савезнице.⁵³⁰

Готово одмах, Београд је почео да добија информације о турско-грчко-румунским припремама за превентивни напад на Бугарску, чак и у случају прокламовања њене неутралности. Тако је турски амбасадор у Лондону Ружди Арас, приликом свог пута за Цариград, говорио 23. августа југословенском посланику у Паризу Божидару Пурићу о потреби регулисања односа између балканских земаља и Бугарске. Он је сматрао да би између Југославије, Турске и Грчке, а евентуално и Румуније, требало постићи споразум којим би се Бугарска, милом или силом, приволела на солидарност са балканским државама. Забринута добијеним информацијама, југословенска влада је интервенисала у Букурешту, Анкари и Атини. Она је захтевала да се према Бугарској ништа не предузима пре него што се исцрпе сва мирољубива средства, како се политика неутралности не би унапред компромитовала, тим пре, што је југословенска акција у Софији била усмерена управо у том правцу.⁵³¹

У разговору са румунским и грчким послаником у Београду, Цинцар-Марковић се осврнуо и на бугарско наоружавање. Указујући да је она имала на то право после потписивања Солунског споразума, Цинцар-Марковић је сматрао да се око тога није требало узбуђивати, будући да је оно још увек било ограничено, док га је и Југославија успоравала са своје стране.⁵³² Убрзо по избијању рата, министар војске и морнарице генерал Милан Недић је донео начелну одлуку да се, с обзиром на међународну ситуацију, дозволе за транзит оружја убудуће не издају. Ипак, узимајући у обзир односе са Бугарском, одлучено је да се са применом ове одлуке поступа „обзириво“ и чине изузеци где год је то било могуће.⁵³³

⁵²⁸ *Britanci*, III, dok. br. 72, 184.

⁵²⁹ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta*, 324.

⁵³⁰ АЈ, 341–25–79, Суботић МИП-у Пов. Бр. 1072 од 23. августа 1939; АЈ, 370–21–68, лист 355; АЈ, 370–25–74, лист 356; ВА, П-17, к. 12, ф. 1, д. 31, лист 8.

⁵³¹ АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић лично посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1536 од 25. августа 1939; Цинцар-Марковић лично посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1614 од 30. августа 1939; в. д. помоћника министра иностраних послова Милоје Смиљанић посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1686 од 4. септембра 1939; АЈ, 370–21–68, листови, 363, 388, 408.

⁵³² АЈ, 370–21–68, лист 363. Поред наведених 100 авиона, Југославија је одобрила и транзит следећег материјала за Бугарску: 15.000 лаких митраљеза М.26 кал. 7.92 mm, 30.000 пушака Манлихер М.95/14 кал. 8 mm са исто толико бајонета, 19.000 карабина Манлихер М. 95/14 кал. 8 mm, 5.000 резервних пушчаних цеви кал. 8 mm, 20 милиона бојевих метака кал 7.92 mm, 167 сандука картеча, 1.000 специјалних бојевих метака М. С. кал. 8 mm, десет вагона разних делова и прибора за аутоматска оруђа и пушке, 180 kg хлора, 10.000 авонских бомби, неутврђену количину бојних отрова (за авионске бомбе), 13 теретних и 46 путничких аутомобила и већу количину маски против бојних отрова. ВА, П-17, к. 92, ф. 2, д. 13, лист 6.

⁵³³ АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић лично посланику у Лондону Стр. Пов. Бр. 1926 од 17. септембра 1939. Југословенске власти су заиста одговорачиле са одобравањем транзита немачког оружја за Бугарску, па су чак и зауставиле неколико шлепова у Бездану јер нису имали дозволу за превоз. Због тога је немачки посланик у Београду интервенисао 10. октобра 1939. код Цинцар-Марковића, наговестивши да би ти југословенски кораци могли имати негативне последице по југословенске набавке ратног материјала у Немачкој. Шлеповима је већ

На Бугарску је са великим неповерењем почела да гледа и Велика Британија. Скрећући пажњу Форин Офису о корисности бугарске неутралности, сходно Цинцар-Марковићевим инструкцијама, посланик Иван Суботић је извештавао да је Лондон био незадовољан због „претераног“ наоружавања Бугарске из Немачке. Чак му је и замерено што је Југославија одобравала транзит оружја, те да је управо то наоружавање било узрок затегнутих бугарско-турских односа. Бугари су такође приметили такво држање Британаца. Бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов је забринуто говорио Суботићу о могућношћу турског напада. Подвукао је да Бугарска жели уверити Турску „да неће постати оруђе Немачке и да жели остати стварно неутрална“. С тим у вези је саопштио Суботићу да би у Софији „јако ценили“ уколико би се Југославија поново заузела за Бугарску код Британаца, како би ови могли да делују на Турке. Момчилов је сматрао да је било у интересу, како балканских држава, а тако и Британије, да Бугарска остане неутрална, указујући да би Бугарска могла да Лондону и Анкари пружи конкретнија уверења да ће, у случају потребе, заиста бранити своју неутралност. Да би то учинила, Момчилов је као услов навео претходни договор са Београдом, који би се заузео за Бугарску код Турака и Британаца. Суботић је одговорио да ће се, сходно добијеним инструкцијама, заузети за Бугарску, што је веома задовољило Момчилова.⁵³⁴ Већ 1. септембра 1939. Кјосеиванов је изјавио посланику Јуришићу-Штурму да се његова политика заснивала једино и искључиво на сарадњи са Југославијом, док су све вести о некаквим бугарским обавезама, нарочито према Немачкој и Италији, биле нетачне.⁵³⁵ Југословенско залагање за Бугарску је имало успеха што је довело и до смањења тензија на Балкану. Сходно добијеним инструкцијама, турски посланик у Софији је саопштио Кјосеиванову да су све вести о турској превентивној акцији против Бугарске биле неосноване, на шта је овај одговорио да је Бугарска водила политику стриктне неутралности. На питање турског посланика какав би став Кјосеиванов заузео у случају немачког и италијанског захтева за излагање из неутралности, бугарски премијер је одговорио да би такав предлог најпре доставио балканским државама на мишљење, после чега би дао свој одговор. Овакав одговор Кјосеиванова се допао турском министру иностраних послова.⁵³⁶

*

Смиривање ситуације између Бугарске и њених суседа, као и избијање рата у Европи, отворило је питање поновног повезивања балканских држава у један неутрални блок. С тим у вези, турски министар иностраних послова Сараџоглу је 31. августа 1939. саопштио југословенском амбасадору Илији Шуменковићу да је Бугарска своју добру вољу једино могла да покаже ступањем у „балканску заједницу“ са изјавом да ће бранити ту заједницу од сваког напада споља и изнутра, а да своје ревандикације „резервише“ за накнадно пријатељско решавање између чланица Балканског споразума. Турци су сличан корак учинили и у Софији 4. септембра, дан после уласка Велике Британије и Француске у рат. Према извештају Јуришића-Штурма, турски посланик је предложио Кјосеиванову образовање једног неутралног блока којим би се гарантовала безбедност Балкана, али је овај то оценио опасним, будући да би такав блок у једном моменту могао бити приморан да се определи за неку од зараћених страна. Сем тога, напад на једну чланицу блока је претио да увуче све балканске државе у рат. Због тога је сматрао да је боље да свака балканска држава посебно објави своју неутралност, као што су то учиниле Југославија и Бугарска јула месеца.⁵³⁷

сутрадан издата дозвола за наставак пловидбе, док је генерал Недић 9. новембра обавестио Цинцар-Марковића да ће сви транспорти ратног материјала из Немачке за Бугарску убудуће бити одобравани. ВА, П-17, к. 12, ф. 1, д. 31, листови 1–9.

⁵³⁴ АЈ, 341–25–79, Суботић МИП-у Пов. Бр. 1156 од 30. августа 1939; Суботић МИП-у Стр. Пов. Бр. 1186 и Стр. Пов. Бр. 1187 од 31. августа 1939.

⁵³⁵ АЈ, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Стр. Пов. Бр. 1659 од 3. септембра 1939.

⁵³⁶ АЈ, 370–21–68, лист 397; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 328.

⁵³⁷ АЈ, 370–21–68, листови 366, 416, 424–425. О започетим разговорима по питању неутралног блока, британског отправника послова у Београду је известио Стојан Гавриловић, чиновник МИП-а. Он је тада показао „најдубље неповерење“ према Бугарској, посебно након њених захтева за добијањем олакшица при транзиту

Предлог „да се што боље обезбеде интереси балканских земаља у данашњим тешким моментима“ југословенској влади је почетком септембра 1939. изнео и румунски министар иностраних послова Григоре Гафенку. Узимајући у обзир и ранији Сарацоглуов предлог, југословенска влада је сматрала да је сређивању односа са Бугарском требало посветити најозбиљнију пажњу и поступити по предлогу турског министра иностраних послова. Због тога је Цинцар-Марковић 9. септембра инструисао амбасадора у Анкари Шуменковића да саопшти Сарацоглуу да би се турске и румунске сугестије „које и нама леже на срцу“ најбоље оствариле на следећи начин: позвати Бугарску да приступи Балканском споразуму, стављајући јој у изглед пријатељско испитивање њених захтева или, пак, под истим условима образовати нови балкански савез склапајући са Бугарском истовремено билатералне, али идентичне уговоре о неутралности и ненападању. Поред тога, Цинцар-Марковић је молио и за предузимање сличне акције у Букурешту и Атини. Међутим, како Гафенкуов предлог није био довољно јасан, Сарацоглу је заузео резервисан став према југословенским сугестијама. То је правдао неопходношћу претходног обавештавања Британије и Француске, као и негативним односом Грчке према бугарским ревизионистичким захтевима.⁵³⁸

Неповерење према Бугарској је било појачано и чињеницом да се она још увек није била званично изјаснила за неутралност по отпочињању рата, због чега је поново дошло до појачања турских војних ефектива у Тракији.⁵³⁹ У таквој ситуацији бугарска влада је 15. септембра 1939. одлучила да званично објави своју неутралност. Оцењујући тај бугарски корак, југословенски посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм је извештавао да је том одлуком формално признато једно стање које је већ постојало. Према посланику, бугарску владу су, поред расположења народа, на ову одлуку навела и „тешка искуства из прошлости“, због чега је тежила да све спорове са суседима реши мирним путем. Што се тиче њених даљих корака, Јуришић-Штурм је сматрао да ће они зависити од развоја догађаја у Европи. Ипак, сматрао је да је бугарска влада била чврсто решена да остане на линији неутралности, те да би јој по том питању требало поклонити одговарајуће поверење. Указао је да је и поред тога било кругова незадовољних овом одлуком „који су неуморно исповедали идеју реванша и ревизионизма“. Они су одлуку о неутралности сматрали тактичким потезом, да би касније дошло до отвореног везивања Бугарске уз Немачку.⁵⁴⁰

Иницијативу за обезбеђивањем неутралности на Балкану је потом поново преузела Велика Британија, тим пре, што је бугарски посланик у Лондону у разговорима износио „као своје лично мишљење“ (наводници у оригиналу - М. Ж) да би неутрална Бугарска под извесним условима могла сарађивати са осталим неутралним балканским државама. О могућности успостављања једног неутралног балканског фронта јављао је и југословенски посланик у Софији после прокламовања бугарске неутралности⁵⁴¹. Како се не би експонирала, Британија је одлучила да у том правцу делује преко Румуније, користећи њено страховање од даљих совјетских корака, после њиховог упада у Пољску. С тим у вези, вршен је притисак на румунску владу у смислу задовољења бугарских територијалних аспирација.⁵⁴² О томе је разговарано и на састанку између Цинцар-Марковића и Гафенкуа 19. септембра 1939. у Жебељу, малом румунском месту уз југословенску границу. Двојица министара иностраних послова су се тада споразумела око услова под којима би бугарске аспирације могле бити дискутоване: 1) приступање Бугарске Балканском споразуму „са свим обавезама и одговорностима“, уз одређене „сатисфакције“; 2) те „сатисфакције“ је требало да

наоружања, али је указао да је у југословенском МИП-у постојала јака „пробугарска клика“ на челу са Милојем Смиљанићем, в. д. помоћника министра иностраних послова. *Britanci*, III, dok. br. 88, 233–234.

⁵³⁸ AJ, 370–21–68, листови 424–426.

⁵³⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 327.

⁵⁴⁰ AJ, 370–25–74, лист 381.

⁵⁴¹ AJ, 341–25–79, Суботић МИП-у Пов. Бр. 1414 од 16. септембра 1939; Суботић МИП-у Пов. Бр. 1436 од 19. септембра 1939.

⁵⁴² AJ, 341–25–79, Цинцар-Марковић Посланству у Лондону Пов. Бр. 19545 од 14. септембра 1939; AJ, 370–25–74, лист 375; Živko Avramovski, “Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu (septembar – decembar 1939)”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1970), 162–163.

учини свака чланица Балканског споразума и 3) пристанак бугарске владе на „овај акт солидарности и пријатељства од стране својих суседа“ морао је имати јединствену подршку бугарског јавног мњења, како би се избегле евентуалне компликације. По усвајању тих закључака, договорили су се да о њима обавесте и свог турског колегу Сарацоглуа и, пре достављања конкретних предлога бугарској влади, сачекају његов повратак из Москве⁵⁴³ са совјетским ставом по том питању.⁵⁴⁴ Рачунало се да ће совјетска дипломатија, чији утицај је постао приметнији на Балкану, подржати консолидацију Балканског полуострва,⁵⁴⁵ али је став Москве био негативан.⁵⁴⁶

Међутим, турска влада је прекршила договор о држању дискреције према Бугарској. Помоћник турског министра иностраних послова је 22. септембра 1939. упознао бугарског посланика у Анкари Тодора Христова са закључцима усвојеним у Жебљу. Том приликом је говорио о потреби образовања једног неутралног блока који би за циљ имао заштиту Балкана са севера. На питање бугарског посланика због чега није била предвиђена и заштита од напада са југа, одговорено му је да је таква акција искључена постојањем англо-турског споразума. Добивши овакав извештај, бугарски председник владе је инструисао Христова да одговори да бугарска влада није имала намере да учествује у било каквом неутралном блоку који би могао да је увуче у рат, већ да ће продужити да води самосталну спољну политику.⁵⁴⁷ Бугари су о турском предлогу обавестили и Немачку,⁵⁴⁸ која је чланице Балканског споразума обавестила о свом противљењу овом пројекту. Тачку на његово реализовање ставило је потписивање англо-француско-турског Пакта 19. октобра 1939. године. На вест о томе, бугарски посланик у Берлину Прван Драганов је саопштио вишем чиновнику немачког Министарства иностраних послова Верману да је било „јасно ко је непријатељ Бугарске“, сматрајући да је Велика Британија била највећи противник бугарског излаза на Егејско море.⁵⁴⁹ Неуспешан је био и наредни румунски пројекат, предложен 30. октобра 1939, који је за разлику од претходног предвиђао неутралност без икаквих обавеза о заједничкој одбрани.⁵⁵⁰

Једно од питања које је југословенска влада са забринутошћу пратила било је интензивирање бугарско-совјетских веза. Анализирајући те односе током 1939. године, југословенски посланик у Софији је закључио да су се од бугарских избора 1938. па све до краја априла 1939. они налазили у извесној затегнутости. Тада је наступило попуштање. Кроз Софију је 26. априла прошао Владимир Потемкин, први помоћник народног комесара за спољне послове⁵⁵¹. Док је његов пролазак прошао без коментара, његов повратак 7. маја је, будући да је био примљен у аудијенцију код краља Бориса, живо коментарисан у бугарској јавности. Јуришић-Штурм је извештавао да су тада почеле да круже верзије да је Потемкин

⁵⁴³ Сарацоглу је у Москви боравио од 23. септембра до 18. октобра 1939. године. Л. Спасов, *България и СССР*, 356.

⁵⁴⁴ Ž. Avramovski, „Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu“, 163–164; isti, *Balkanska antanta*, 330–331. Поводом овог састанка су се појавиле информације да је било речи и о конкретним југословенским концесијама Бугарској. Цинцар-Марковић је све то демантовао Илији Шуменковићу, подвлачећи да југословенски уступци никада нису представљали услов за приступање Бугарске Балканском споразуму. Цинцар-Марковић је напоменуо да је Гафенко, узимајући у обзир и опасност од стране Мађарске, на састанку изразио спремност да „учини потребне жртве како би дошло до споразума“ како према Мађарској, тако и према Бугарској. Колика је била Гафенкуова узнемиреност показује чињеница да је био спреман да разматра територијалне уступке и пре пута Сарацоглуа у Москву, па чак и без споразумевања са Турском, ако би то довело до бржег резултата. Тек на инсистирање југословенског министра иностраних послова да је потребно од Сарацоглуа чути став Москве, разговор је „успорен“, како би свака чланица споразума имала времена да испита своје интересе и одреди свој допринос „овој комбинацији“. АЈ, 370–21–68, лист 465.

⁵⁴⁵ А. Животић, *Московски гамбит*, 170.

⁵⁴⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 331; Л. Спасов, *България и СССР*, 356.

⁵⁴⁷ АЈ, 370–21–68, листови 456–457; Д. Сирков, н. д., 186; Л. Спасов, *България и СССР*, 356.

⁵⁴⁸ АЈ, 370–21–68, лист 461.

⁵⁴⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 331.

⁵⁵⁰ Опширније у: *Isto*, 332–339.

⁵⁵¹ О његовој мисији у Букурешту, Софији и Анкари видети: Л. Спасов, *България и СССР*, 318–321.

Бугарској обећао Јужну Добруцу и понудио приступање црноморском пакту.⁵⁵² Тим поводом је југословенски стални делегат при Друштву народа Иван Суботић разговарао са совјетским послаником у Лондону Иваном Мајским, који га је известио да је циљ Потемкиновог пута био двојак: информисање о румунско-бугарским односима и деловање на њихово побољшање и деловање на Турску у смислу њеног уласка у фронт опште безбедности.⁵⁵³

После ове посете интензивирани су бугарско-совјетске културне манифестације, док је јула 1939, поводом петогодишњице успостављања дипломатских односа, бугарска штампа објављивала веома срдачне чланке о Совјетском Савезу у којима је истицано русофилство бугарског народа. Према Јуришићу-Штурму, увидевши расположење јавности, то русофилство је прихватила и бугарска влада како би га искористила у своју корист. Тако је августа 1939. дошло до посете 22 народна посланика СССР-у на челу са потпредседником Народног собрања Георги Марковим. По њиховом повратку, бугарску јавност је обузео „општи талас русофилства“, посебно што су кружиле вести да су из Москве донели обећање о скором повратку „отргнутих крајева“ са Јужном Добруцом на првом месту.⁵⁵⁴

Потписивање немачко-совјетског споразума 23. августа, а нарочито упад Црвене армије у Пољску септембра 1939. изазвали су врло повољне коментаре у бугарској јавности. И поред тога што је у питању била једна словенска земља, на ликвидирање Пољске се гледало као на ревизију мировних уговора, при чему је штампа писала да су Совјети на тај начин ослободили своју словенску браћу туђег ропства. Поред тога, одлазак бугарске војне делегације у Москву на челу са пуковником Василом Бојдевим, ради закључења ваздухопловне конвенције, као и наименовање новог совјетског посланика у Софији, у Бугарској је поздрављено као почетак једне нове ере у међусобним односима, од којих је Бугарска једино могла да има користи. Југословенски посланик у Софији је талас русофилства објашњавао чињеницом да је бугарски народ у Русима „па ма какви они били“ видео представнике царске Русије која га је ослободила од Турака. Анализирајући такво расположење бугарског народа, Јуришић-Штурм је закључио да су то сви у Бугарској искоришћавали: 1) шовинистички кругови, надајући се да ће уз совјетску помоћ отклонити опасност од турског напада, а затим и повратити „отргнуте крајеве“, што је према посланику постао лајтмотив бугарске политике; 2) бугарски комунисти, за ширење своје идеологије и на крају 3) бугарска влада. Прему Јуришићу-Штурму, она је на то била приморана како би могла да контролише и каналише расположење јавности. Због тога је и одредила министра финансија да преговара са Совјетима о закључењу трговинског уговора, до кога је дошло јануара 1940. године. Међутим, и поред свих манифестација пријатељства, бугарска влада је показивала извесну резервисаност и неповерење. Тако је на дискретан начин кочила русофилско писање бугарске штампе, док је карактеристичан био и случај са бугарским послаником у Москви Николом Антоновим. Током његовог једномесечног боравка у Софији крајем 1939, где је позван на реферисање, Антонов је свега три пута, и то на кратко, био примљен од стране Кјосеиванова, док га краљ Борис уопште није примио⁵⁵⁵. На крају, Јуришић-Штурм је закључио да је бугарска влада била присиљена да и на даље спроводи зближење са СССР-ом због популарности те политике, указујући на опасност ширења комунизма у Бугарској. Он је писао да је 1939. година представљала почетак „једне опасне игре“ чији добитници неће бити ни бугарски шовинисти, ни бугарска влада, већ комунисти.

⁵⁵² АЈ, 370–25–74, лист 480.

⁵⁵³ АЈ, 159–56, Суботић МИП-у Стр. Пов. Бр. 113 од 22. маја 1939.

⁵⁵⁴ АЈ, 341–25–79, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 14846 IV од 25. јула 1939; АЈ, 370–25–74, листови 480–481.

⁵⁵⁵ Јуришић-Штурм наводи у свом извештају да је краљ Борис био нерасположен према Антонову јер је овај свуда говорио да је за Бугарску једини излаз био у што тешњој сарадњи са Совјетским Савезом, као и да је „у Москви тврдио и обећавао више но што је требало“ (АЈ, 370–25–74, лист 437). Да је бугарски суверен био љут на Антонова због сувише датих обећања Совјетима, у својим мемоарима је навео и генерал Васил Бојдев. Поред тога, Борис му је саопштио да је Антонов „уместо да гледа своја посла“ радио на поправљању југословенско-совјетских односа. Васил Бојдев, „От јункера до генерала (Спомени)“, с.с. Иван Пейковски, *Летописи. Издание на Съюза на българските писатели*, № 5–6, (1994), 46.

Самим тим, видео је опасност и по југословенски оријентисане сељаке у Бугарској, закључивши да би победа комунизма ишла на уштрб идеје југословенства.⁵⁵⁶

Страх од пада Бугарске под совјетски утицај показивао је и кнез Павле, указујући британском отправнику послова у Београду на посету бугарских народних посланика Москви (међу којима је био и брат Георги Кјосеиванова) и пуковника Васиља Бојдева. Посебно се задржао на посети пуковника Бојдева, изражавајући сумњу да је једини разлог посете било успостављање ваздухопловне линије између Одесе и Варне. Веровао је да се иза тог пута крила набавка наоружања, што није могло да се обавља без знања краља Бориса⁵⁵⁷. Посебно га је узнемирила вест да је Борис по совјетском заузећу источне Пољске послао Стаљину већу количину својих специјалних цигарета.⁵⁵⁸

Незадовољство кнеза Павла према краљу Борису је било познато, а временом је постајало све изразитије, што су британске дипломате и бележиле у својим извештајима.⁵⁵⁹ Према меморандуму британског отправника послова у Београду Шона, такво расположење је почела да дели и југословенска влада и поред тога што је у МИП-у постојала одређена „клик“ која се залагала за зближење са Бугарском. На формирање тог незадовољства утицало је неколико разлога: захтеви изнети од стране бугарског посланика у Анкари јуна 1939; питање Кјосеиванова о давању сагласности да трупе велике силе пређу преко територије мале државе и на крају бугарски захтев Југославији за давање олакшица при транзиту наоружања из Немачке. Према Шону, то је навело кнеза Павла и председника владе Драгишу Цветковића да укажу Турцима на могућност евентуалног заједничког напада на Бугарску како би се спречило њено садејствовање Немачкој, приликом продирања потоње на Балкан. Шон је у свом меморандуму указао на неопходност правовременог предузимања корака према Бугарској, како би се избегла опасност да Југославији буде пресечена одступница према југу.⁵⁶⁰

Наведено незадовољство према краљу Борису, али и бугарској влади, навело је кнеза Павла да на јесен 1939. приступи припремама за присаједињење Бугарске Југославији, односно стварање велике јужнословенске државе са династијом Карађорђевић на челу. Иако оскудни, најконкретније податке о томе дају записи др Давида Албале у свом дневнику. Наиме, др Албалу, који је био близак Двору и већ имао иза себе унутрашњополитичку мисију, кнез Павле је намеравао да употреби и на спољном плану. Приликом његове аудијенције у Двору 16. новембра 1939. кнез Павле му је, говорећи о незавидном југословенском положају и немогућности малих држава да се одупру великим силама, изнео идеју о уједињењу са Бугарима, „тако да то буде једна једина снажна држава Југославија“, која би могла да се одупре било ком освајачу. Будући да је био заступник те идеје, Албала се сложио са кнезом Павлом. Из Албалиних записа се може видети да је кнез намеравао да изврши државни удар у Бугарској и збаци краља Бориса⁵⁶¹, за шта је, како је изјавио Албали, обезбедио подршку великих сила и већ издао потребне налоге⁵⁶². Истовремено, кнез је

⁵⁵⁶ AJ, 370–25–74, листови 481–482; *Извештају МИП-а*, X, 395. О бугарско-совјетским односима погледати и: AJ, 370–25–74, листови 380, 384, 390, 395, 397–399, 415–416, 426, 436.

⁵⁵⁷ Мисија пуковника Бојдева је била трострука: потписивање ваздухопловне конвенције, набавка наоружања услед турске претње, и образлагање ситуације на бугарско-турској граници. В. Бойдев, „От јонкера до генерала (Спомени)“, 35.

⁵⁵⁸ *Britanci*, III, dok. br. 105, 291.

⁵⁵⁹ *Isto*; *Isto*, dok. br. 84, 228; *Isto*, dok. br. 102, 276; *Isto*, dok. br. 115, 318–319.

⁵⁶⁰ *Isto*, dok. br. 102, 276.

⁵⁶¹ „Ако Вас добро разумем, височанство, треба монархија у Бугарској да падне, зар не“. „Па то је једина сметња“. Цитирано према: Milan Koljanin, „Један покушај уједињења Југославије и Бугарске (1939–1940)“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2001), 59.

⁵⁶² Не располажемо подацима о каквим се налозима радило. Међутим, постоји могућност да је кнез желео да осигура подршку Турске по овом питању, те да је амбасадор у Анкари Илија Шуменковић, приликом своје аудијенције 16. септембра 1939, добио посебне инструкције за разговор са турским председником Исметом Иненијем. Наиме, Шуменковић је 28. септембра 1939. писао кнезу Павлу да је сазнао за један „необјашњив“ поступак турског министра иностраних послова Сараџоглуа. Он је од свог грчког колеге сазнао да му је Сараџоглу „пре извесног времена“ саопштио да је Београд био незадовољан бугарским краљем и владом, да је

велико неповерење показао и према бугарском председнику владе Георги Кјосеиванову („И он је велики Немац, исти као и Борис. [...] Све нас је варо“). На крају, кнез је Албали саопштио и његову мисију: да отпутује у САД и поступно припреми најутицајније људе за чин јужнословенског уједињења.⁵⁶³ Поред тога, требало је да врши пројугословенску пропаганду и покуша да обезбеди зајам за набавку савременог наоружања.⁵⁶⁴ Албала је у Вашингтон стигао 23. децембра 1939. године. Два дана касније јавио се југословенском посланику Константину Фотићу кога је, по свему судећи, упознао само са другим делом своје мисије.⁵⁶⁵

Поред Албале, кнез Павле је по истом питању у Лондон почетком 1940. упутио и др Милана Ћурчина, уредника часописа *Нова Европа* из Загреба. Ћурчин је том приликом имао сусрете са 20 до 30 особа, да би 8. фебруара 1940. посетио и Форин Офис, где је био примљен од стране вишег чиновника Филипа Николса. Ћурчин је свом саговорнику саопштио да је имао намеру да пропагира идеју југословенско-бугарске федерације. Истакао је да би тако оформљена заједница две државе имала много више могућности да се одупре притиску великих сила, а нарочито Немачке, Совјетског Савеза и Италије, одбацујући оптужбе о хегемонизму и агресивности такве федерације према другим балканским земљама. Подвукао је да је кнез Павле био наклоњен том плану, али да је главну препреку у његовом остварењу представљао однос између кнеза и краља Бориса, због чега је Ћурчин тражио британско или француско посредништво за сређивање тог односа. Међутим, указујући на многе недоречености, Николс није показао велику заинтересованост за ову идеју. Будући да није добио британску подршку, историчар Милан Кољанин закључује да је фебруара 1940. било јасно да је кнежев план претрпео неуспех.⁵⁶⁶

На овом месту треба поставити питање да ли је Димитрије Љотић, вођа покрета Збор, имао удела у одлуци кнеза Павла да приступи реализовању идеје интегралне Југославије. Наиме, Љотић, као и припадници овог покрета, заступали су идеје интегралног југословенства. Између осталог, заговарали су и уједињење Југославије и Бугарске под династијом Карађорђевић, о чему је писано и у гласилима покрета.⁵⁶⁷ Та теза је интензивирана када је у другој половини 1938. отпочео да излази лист *Билтен*⁵⁶⁸, који је постао главно гласило покрета. Са њом је био упознат и кнез Павле, будући да је примао писма од Димитрија Љотића. У једном таквом писму од 24. маја 1939, Љотић је известио кнеза да је неколико десетина бројева *Билтена* слато у Бугарску, где су потом умножавани⁵⁶⁹. Будући да је њихова садржина завредила пажњу у Бугарској, Љотић је писао да је готово сваке недеље примао посете из Софије. Тако је, преко заједничког познаника, имао састанак и са генералом Иваном Влковим, бившим бугарским министром војним у влади Андреја Љапчева и послаником у Риму, који се у Београду задржао при повратку из Италије. Љотић је писао да се генерал сагласио са готово свим његовим изјавама, али је из разговора закључио да су Бугари имали потпуно супротан циљ од Југославије по питању уједињења: они су на то гледали као средство за борбу против свих балканских држава, док

„желео њихову промену и да је у том смислу чинио нека индиректна саопштења Анкари“. Сарацоглу је пред грчким полаником наводно био изненађен тим сазнањима и говорио је да би требало умирујуће деловати у Београду. На крају је додао да га је зачудила контрадикција Београда: сумњичење Турске због агресивних намера према Бугарској, док је са друге стране чинио исте кораке. Извештавајући о томе, Шуменковић је навео да није улазио у дубљи разговор са турским председником „о питању, о коме ми је Ваше Величанство изволело говорити“. АЈ, 797, ролна 14, сkenови 831–838.

⁵⁶³ М. Koljanin, „Један покушај уједињења Југославије и Бугарске (1939–1940)“, 59–60.

⁵⁶⁴ *Isto*, 60. Опширније о мисији Давида Албале у САД-у у: АЈ, 371–5–8, листови 479–565; Milan Koljanin, „Друга мисија др Давида Албале у Сједињеним Америчким Државама 1939–1942. године“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 8, (2003), 7–76.

⁵⁶⁵ М. Koljanin, „Један покушај уједињења Југославије и Бугарске (1939–1940)“, 61.

⁵⁶⁶ *Isto*, 62–63; *Britanci*, III, dok. br. 135, 377–378.

⁵⁶⁷ В. Драгосављевић, *Друга Европа и Краљевина Југославија: ЈНП Збор (1934–1941)*, 55–56.

⁵⁶⁸ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд, 1984, 53, напомена 110.

⁵⁶⁹ Бугарски аташе за штампу у Београду је такође долазио до примерака овог листа и извештавао МВРИ о његовом писању. ЦДА, Ф. 176К, оп. 7, листови 43–48, 51–52, 76–78.

је Југославија на то гледала као средство за консолидацију Балкана. Стекао је утисак да Бугари свој став не би променили ни када би им се вратиле све одузете територије. На крају, генерал Влков је указао на неопходност да Београд отворено сугерише са каквом владом у Бугарској „се жели радити“, „јер ће Цар то морати уважити“. Упозоравао је да је потребно „брзо радити, јер могу прилике проћи, односно настати такве да ово што сад говоримо буде без вредности“.⁵⁷⁰

Љотић је истог дана имао сусрет и са Петком Пенчевим, кога је освојио као једног од најубеђенијих југословенски оријентисаних Бугара. Не говорећи му о састанку са Влковим, упитао га је за мишљење да ли би две владе могле да изведу уједињење. На то је Пенчев одговорио да би у том тренутку 90% бугарског народа било расположено за стварање уније са Југославијом. Напоменуо је да је Парламентарни одбор за спољне послове Народног собрања једногласно донео одлуку о везивању бугарске спољне политике за Југославију, уз резерву социјалиста за случај да се Југославија прикључи осовини Рим - Берлин, да су приликом заседања Војног савета у априлу од двадесетак официра свега двојица или тројица била против Југославије, те да од 1200 активних официра „нема 120 србофоба, а од 13000 резервних нема 1000 против Југославије“⁵⁷¹. Што се тиче бугарске владе, сматрао је да Кјосеиванов, иако је био искрен пријатељ Југославије, није ништа могао да уради без дозволе краља Бориса. То је могла само влада која би имала „ширу друштвену основу“.⁵⁷² Да ли су информације добијене од Љотића имале утицаја на одлуке кнеза Павла, остаје предмет даљег истраживања.

Непознаница нам је и спровођење плана у дело. Судећи према дневнику Давида Албале, смена генерала Душана Симовића са положаја начелника Главног генералштаба 3. јануара 1940.⁵⁷³ и Момчила Јуришића-Штурма са места посланика у Софији два дана касније⁵⁷⁴ била је у вези са кнежевом замисли.⁵⁷⁵ На њихова места су постављени генерал Петар Косић, дотадашњи командант Београда и Владимир Милановић, дотадашњи посланик у Берну.⁵⁷⁶ Међутим, нисмо располагали никаквим другим информацијама.

Претпостављамо да је у вези са наведеним планом био и публицитет који је дат трогодишњици Пакта о вечном пријатељству⁵⁷⁷ као и интезивираној привредној сарадњи. Потоње питање је покренуто убрзо по завршетку састанка на Бледу јула 1939. године. Народни посланик Недељко Савић је крајем истог месеца изјавио дописнику софијског листа *Мирь* да је неопходно да се реализују закључци са конгреса југословенских трговаца у Љубљани 1938. и приступи продубљивању трговачко-привредних веза и успостављању

⁵⁷⁰ АЈ, 797, ролна 14, листови 874–883. Цитирани делови писма су подвучени од кнеза Павла.

⁵⁷¹ Интересантно је да је Обавештајно одељење Главног генералштаба у свом периодичном извештају о војно-политичкој ситуацији у свету за другу половину септембра 1939. забележило да су од четворице предвиђених ратних команданата бугарских армија, тројица сматрана за присталице југословенско-бугарског зближења: браћа Георги и Никола Марков и Рашко Атанасов, док је на истој линији био и предвиђени „главнокомандујући“ генерал у резерви Михаило Јовов (ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 31, лист 6). Напомињемо да је Љотић у наведеном писму обавестио кнеза Павла да је имао заказан састанак са генералом Јововим за крај маја или почетак јуна, приликом његовог проласка кроз Београд на путу за Берлин. АЈ, 797, ролна 14, скен 875.

⁵⁷² АЈ, 797, ролна 14, листови 883–886.

⁵⁷³ ВА, ДПП, к. 1601, досије 663.

⁵⁷⁴ АЈ, 334/Персонални–160–483, лист 312. Дописник ЦПБ-а у Софији Петар Иванковић је 22. фебруара 1940. извештавао да су у извесним софијским круговима кружиле вести о неповерењу Београда према политици посланика Јуришића-Штурма. АЈ, 370–25–74, лист 484.

⁵⁷⁵ „Сензационално је одјекнула вест да је наш посланик у Софији Јуришић смењен, а исто тако и шеф нашег генералштаба Симовић, на чије је место постављен Косић, а све то у вези са догађајима у Бугарској. *Ја знам у чему је ствар*“. Цитирано према: М. Koljanin, „Један покушај уједињења Југославије и Бугарске (1939–1940)“, 61.

⁵⁷⁶ АЈ, 334/Персонални–172–495, лист 210; *Прилог бр. 2 Службеном војном листу за 1940*, 11. Владимир Милановић је дужност посланика у Софији преузео 20. фебруара 1940. године. АЈ, 334/Персонални–172–495, лист 214.

⁵⁷⁷ АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји дописника ЦПБ-а у Софији од 23. и 24. јануара 1940; „Вечно пријатељство и ненарушиви мир између Југославије и Бугарске доприноси учвршћењу мира и неутралности на Балкану“, *Политика*, 24. јануар 1940, 1; „Г. др. Цинцар-Марковић и г. др. Кјосеиванов измењали су срдачне телеграме о трогодишњици пријатељства између Југославије и Бугарске“, *Политика*, 25. јануар 1940, 1.

царинске уније између две земље. С тим у вези, софијски лист *Днес* је крајем августа извештавао да је за 10. и 11. септембар 1939. заказан у Нишу састанак југословенских и бугарских трговаца са задатком проучавања питања царинске уније.⁵⁷⁸ Будући да је убрзо дошло до почетка рата у Европи, немамо података да ли је дошло до одржавања овог састанка.

Убрзо су и привредници двеју земаља приступили преговорима и договорили се о оснивању Југословенско-бугарске привредне коморе у Београду и Бугарско-југословенске привредне коморе у Софији. Ова вест је обелодањена на трогодишњицу потписивања Пакта о вечном пријатељству и добила је велики публицитет, како у југословенској, тако и у бугарској штампи. Комора у Београду је свечано основана 11. фебруара 1940. у присуству бугарског министра трговине, индустрије и рада Славча Загорова и 25 привредника из Бугарске.⁵⁷⁹ Потом је 25. фебруара у Софији основана Бугарско-југословенска привредна комора у присуству југословенске делегације на челу са министром трговине и индустрије Иваном Андресом.⁵⁸⁰ У међувремену, југословенски посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм и бугарски премијер Георги Кјосеиванов потписали су 12. фебруара Допунски протокол уз Уговор о трговини и пловидби из 1934. и Допунски протокол уз Санитарно-ветеринарску конвенцију, што је Народно собрање усвојило 5. марта 1940. године.⁵⁸¹

Пад Георги Кјосеиванова и образовање владе Богдана Филова

Напоредо са кнежевим планом, а после неуспеха око формирања неутралног фронта на Балкану, Велика Британија је уложила напоре да Бугарска заиста задржи своју неутралност. Иницијатива је потекла од британског посланика у Софији Џорџа Рендела⁵⁸², коме се у овој активности придружио и његов колега у Анкари. На тај начин су Британци поново желели да искористе турску владу за остварење својих циљева на Балкану. С тим у вези, у бугарској престоници је од 11. до 13. јануара 1940. боравио генерални секретар турског Министарства иностраних послова Нуман Менеменциоглу⁵⁸³ где је разговарао са бугарским премијером о могућности проширења рата на Балкан. Кјосеиванов је сматрао напад Немачке, Италије и Совјетског Савеза на Балкан мало вероватним, али да би закључивање неког конкретног споразума између балканских држава то могло да промени. Због тога и није желео никакве писмене споразуме. Истовремено је уверавао Менеменциоглу да Бугарска није имала никаквих обавеза према Немачкој, Италији и СССР-у, као и да своје ревандикације ни у ком случају неће остваривати силом, али да их се није ни могла одрећи. На основу тога, двојица званичника су постигли „неку врсту вербалног споразума“, који се односио на држање Бугарске и Турске у тренутном конфликту и који је могао да се резимира у три тачке: 1) Бугарска неће напасти ниједног од својих суседа; 2) Бугарска ће бранити своју неутралност. Одбиће сваки захтев за пролаз страних трупа преко

⁵⁷⁸ АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 490–494.

⁵⁷⁹ АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји дописника ЦПБ-а у Софији од 9. фебруара, 10. фебруара, 12. фебруара и 13. фебруара 1940; „О трогодишњици пакта о вечном пријатељству између Бугарске и Југославије оснива се истовремено у Београду и Софији Југословенско-бугарска привредна комора“, *Политика*, 24. јануар 1940, 4.

⁵⁸⁰ АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји специјалног дописника агенције „Авала“ из Софије од 25. и 26. фебруара 1940.

⁵⁸¹ „Потписан је допунски протокол уз југословенско-бугарску санитарно-ветеринарску конвенцију“, *Политика*, 13. фебруар 1940, 3; „Бугарско Народно собрање усвојило је допунске протоколе уз уговор о трговини и санитарно-ветеринарску конвенцију са Југославијом“, *Политика*, 6. март 1940, 2.

⁵⁸² Рендел у својим мемоарима наводи да је његов идеја била да се успостави један југословенско-бугарско-турски неутрални блок, коме би могле да се прикључе и Грчка и Румунија (G. Rendel, *n. d.*, 165–166). О неопходности формирања „тројног савеза“ између Југославије, Бугарске и Турске како би се задржала неутралност, писао је и лист *Нова реч*, орган Самосталне демократске странке. ЦДА, ф. 176К, оп. 7, а. е. 801, листови 91–94.

⁵⁸³ Рендел је изјавио Владимиру Милановићу да је иницијативу за састанак Кјосеиванова и Нумана учинио због ризика да Бугарска не би ушла у „авантуре“ са Совјетским Савезом због своје изолованости и страха од Турске. АЈ, 370–25–74, лист 477.

своје територије, док ће се одупрети сваком покушају таквог преласка; 3) Турска се обавезала да ће гарантовати мир на јужним бугарским границама и да ће поштовати њену неутралност. Саопштавајући предње југословенском амбасадору у Анкари Илији Шуменковићу, Менеменциоглу је своју мисију оценио успешним кораком ка приближавању Бугарске Балканском споразуму, сматрајући да би и остале чланице требало да поведу двојне разговоре са Бугарском.⁵⁸⁴

Непуних 20 дана касније са Кјосеивановим се сусрео и турски министар иностраних послова Шукри Сарацоглу. Приликом његовог путовања за Београд на седницу Сталног савета Балканског споразума, бугарски премијер га је 1. фебруара сачекао на софијској железничкој станици и пратио га у возу до југословенске границе. Том приликом је Кјосеиванов турском министру потврдио све оно што је рекао Менеменциоглуу, али је „преузео“ и нове обавезе, изјавивши да би у случају проширења рата на Балкан, Бугарска стала уз остале балканске државе док би њен Генералштаб одмах ступио у контакт са турским Генералштабом ради предузимања заједничких одбрамбених мера.⁵⁸⁵

Разговори турских званичника са бугарским председником владе и добијена обећања требало је да послуже Турцима у њиховом настојању да политику Балканског споразума, званично неутралну, што више усагласе са политиком Савезника. У томе су у одређеној мери и имали успеха. У завршном коминикеу са састанка је подвучено да ће четири државе наставити политику мира и одржавања безбедности у југоисточној Европи, при чему није поменуто заузимање неутралне позиције. Истовремено, усвојена је и одлука о продужењу важења Балканског споразума за наредних седам година, са почетком од 9. фебруара 1941, док је постигнут и усмени договор о потреби разматрања питања заједничке одбране од напада једне ванбалканске силе. С тим у вези је одлучено да се дотадашњи годишњи састанци начелника генералштабова замене дискретним, али сталним контактима њихових представника који би проучавали различита одбрамбена питања. Договорено је да по тим питањима војни изасланици Југославије, Румуније и Турске у Атини одржавају тајне везе са грчким Генералштабом.⁵⁸⁶

Посебна пажња на састанку била је посвећена односима са Бугарском. Срж проблема су представљали румунско-бугарски односи и нерешено добруцанско питање.⁵⁸⁷ Југословенска дипломатија је настојала да допринесе његовом решавању. Почетком јануара 1940. МИП је затражио од бугарског посланика у Београду да прецизира бугарске ревандикације, како би оне могле да буду расправљане на предстојећем састанку у Београду. Бугарска влада није дала конкретан одговор на то питање, али га је Кјосеиванов, обавештавајући га о југословенском кораку, саопштио италијанском посланику у Софији: Лужна Добруца, делови Тракије изгубљени после Првог светског рата и царибродски крај.⁵⁸⁸ Сондирање терена је извршено и код Румуна. Југословенски министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић је приликом састанка са својим румунским колегом Гафенкуом у Вршцу 20. јануара 1940. покушао да га убеди у неопходност излажења Бугарској у сусрет по питању Лужне Добруце. Не одбацујући евентуалне уступке, Гафенку је указао да би сваку дискусију по том питању требало водити у оквиру једног регионалног система, претпостављајући свакако ту претходни приступ Бугарске Балканском споразуму, и то по завршетку рата у Европи, уз „солидарне“ жртве свих чланица.⁵⁸⁹ Питање Добруце је разматрано и приликом наведеног сусрета Сарацоглуа и Кјосеиванова, при чему је бугарски

⁵⁸⁴ АЈ, 370–2676, листови 217–218; G. Rendel, *n. d.*, 165–167; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 340–341. О посети Нумана Менеменциоглуа Софији погледати и: АЈ, 370–26–76, листови 508–529.

⁵⁸⁵ „Састанак између г. Сарацогла и г. Кјосеиванова“, *Време*, 2. фебруар 1940, 3; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 341.

⁵⁸⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 342–345; E. Campus, *n. d.*, 185–187.

⁵⁸⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 345–346.

⁵⁸⁸ А. Кузманова, *От Ньой до Крайова*, 244.

⁵⁸⁹ *Исто*, 245–246.

премијер изразио спремност да у том тренутку не покреће питање Јужне Добруце, подвлачећи да Бугарска неће извршити напад на Румунију.⁵⁹⁰

Приликом разматрања овог проблема на састанку у Београду, Гафенку је дао изјаве сличне онима у Вршцу приликом сусрета са Цинцар-Марковићем. Бугарске захтеве према Добруци је сматрао разумним и „лако решивим“, али то питање није одвајао од мађарских и совјетских ревандикација према румунској територији, које је сматрао нерешивим. Истовремено је указао да би и Југославија Бугарској могла да направи извесне територијалне уступке, што, како наводи Живко Аврамовски, није довело ни до каквог противљења. После Гафенкуовог излагања, Савет је усвојио румунске оградe, подвлачећи да се о бугарским ревандикацијама према Јужној Добруци могло разговарати једино по њеном приступању Балканском споразуму.⁵⁹¹

Бугарско јавно мњење, штампа и политички кругови су са великим интересовањем пратили београдско заседање Савета Балканског споразума.⁵⁹² Бугарски посланик у Београду Иван Попов је изјавио свом италијанском колеги да је у Софији владао снажан оптимизам и осећај да је постојала могућност да се на састанку учини нешто више од опште афирмације заједничке жеље за миром и неутралношћу, у коју нико није сумњао.⁵⁹³ Ипак, југословенски посланик у Софији је извештавао да је јавности указивано да од састанка није требало очекивати „ништа сензационално“ нити полагати наде да ће то довести до трајне сарадње међу балканским државама. Због тога су и закључци конференције примљени са мишљењем да Савет поново није озбиљно разматрао бугарске захтеве.⁵⁹⁴

Слично мишљење је имао и бугарски председник владе Георги Кјосеиванов. Совјетски посланик у Софији Анатолиј Лаврентјев је у свом дневнику забележио да Кјосеиванов није благонаклоно гледао на резултате београдског састанка, сматрајући да су исти били уперени против Бугарске. Такав закључак је извео из садржаја треће тачке коминикеа у којој је истакнуто очување независности и националних територија чланица Балканског споразума. Кјосеиванов је саопштио Леврентјеву да се бугарска влада надала да ће Југославија одбити продужење Пакта. Како се то није догодило, сматрао је да се Југославија плашила бугарског снажења и њеног освајања Македоније. На основу тога је закључио да Југославија није имала поверења у Бугарску. Поред тога, сматрао је да је иза такве југословенске одлуке стајала Велика Британија, са којом је кнез Павле био тесно повезан.⁵⁹⁵ Историчар Војин Божинов наводи да су разочаравајуће одлуке са састанка значиле прекретницу за Бугарску, јер су њени званичници увидели да нису могли да рачунају на концесије од својих суседа.⁵⁹⁶

Са друге стране, Сарацоглу је изјавио југословенском амбасадору у Анкари Шуменковићу да је Кјосеиванов био задовољан обавештењима о току београдског састанка, које му је овај пренео у Софији 6. фебруара 1940. приликом повратка у Турску, посебно о румунском ставу „да бугарско потраживање има извесног оправдања“.⁵⁹⁷ Међутим, пад Георги Кјосеиванова средином фебруара 1940. поново је изазвао сумње у бугарску решеност да сарађује са осталим балканским државама. Иако је нова бугарска влада на једној страни

⁵⁹⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 341–342.

⁵⁹¹ *Isto*, 345–346. Сарацоглу је по повратку у Анкару саопштио италијанском посланику да је радио на формули која би омогућила Румунији да учини територијалне концесије Бугарској, а да то не изазове Мађарску и Совјетски Савез да поставе своје захтеве. *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 176, 569.

⁵⁹² *AJ*, 370–43–118, лист, 716.

⁵⁹³ *I Documenti Diplomatici Italiani. Nona Serie: 1939–1943*, Volume III (1° gennaio - 8. aprile 1940), Roma, 1959, № 249, 206.

⁵⁹⁴ *AJ*, 370–43–118, лист 716; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1940–1941. годину*, књига XI, прир. Драган Теодосић, Београд, 2015, 98 (даље: *Извештаји МИП-а*, XI).

⁵⁹⁵ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 419, 1249.

⁵⁹⁶ Voin Bojinov, „Bulgaria and Yugoslavia on the eve of the April War“ у: *Срби и рат у Југославији 1941. године. Тематски зборник радова*, гл. и одг. уредник др Драган Алексић, Београд, 2014, 192.

⁵⁹⁷ *AJ*, 370–25–74, листови 459–460; „Г. Сарацоглу је јуче обавестио Краља Бориса и г. др. Кјосеиванова о заседању Балканског споразума у Београду“, *Политика*, 7. фебруар 1940, 1; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 346.

пружала уверења својим суседима да преузима обавезе које је Кјосеиванов договорио са турским званичницима, на другој је тежила да укључи Немачку у решавање добруданског питања. Такве кораке су убрзо по формирању нове владе предузели бугарски посланици у Берлину и Москви.⁵⁹⁸

Промена бугарске владе изазвала је изненађење у окружењу Кјосеиванова, посебно након победе владине листе на изборима јануара 1940. године. Међутим, разлози за његову смену су били како унутрашње тако и спољнополитичке природе. Политика неутралности коју је Кјосеиванов тежио да води довела је до заоштравања односа између прозападних и проосовинских политичких групација. То је октобра 1939. довело до кризе владе која је решена делимичном реконструкцијом Кјосеивановљевог кабинета. Међутим, то није решило постојеће несугласице унутар владе, које су биле најизраженије између Кјосеиванова и његовог министра пољопривреде Ивана Багрјанова. Кулминација између њих двојице је достигла врхунац током предизборне кампање. Истовремено, почетком 1940. су отпочели јачи напади на Кјосеиванова због његове политике споразумевања са Совјетским Савезом и неутралним држањем према комунистима у земљи. Самим тим, на смену Кјосеиванова је утицала и суревњивост краља Бориса према његовом све самосталнијем деловању. Према томе, када је Кјосеиванов 15. фебруара 1940. поднео краљу Борису оставку свог кабинета, намеравајући да изврши његову реконструкцију, она је уважена, али је мандат већ следећег дана поверен Богдану Филову, дотадашњем министру просвете. Поред извесних промена ресора, нова влада је била састављена од готово истих људи, уз два нова лица: Ивана Горанова на месту министра саобраћаја и Ивана Попова, дотадашњег посланика у Београду, на месту министра иностраних послова и вера.⁵⁹⁹

Југословенски отпавник послова у Софији Драгош Драгутиновић је јављао да је нова бугарска влада имала карактер личне владе краља Бориса, као што ју је имао и претходни кабинет. Поред тога, давање мандата „немачком ђаку“ Филову, победа Багрјанова над Кјосеивановим, улазак у владу Ивана Горанова, дотадашњег правног саветника немачког Посланства, и поверавање ресора Министарства унутрашњих послова Петру Габровском, једном од оснивача националистичког удружења „Ратници за напредак бугарштине“, давало је новој влади изразитије германофилско обележје. Што се тиче новог министра иностраних послова и вера, Драгутиновић је писао да је у питању била личност која је уживала велико поверење Круне⁶⁰⁰. Обавештавајући о променама и југословенску Амбасаду у Анкари, Драгутиновић је истакао да је у Софији владало уверење да је нова влада била мање оријентисана према Југославији него претходна.⁶⁰¹ Слично је извештавао и дописник ЦПБ-а у Софији Петар Иванковић. Он је јављао да је, према непровереним информацијама, један од разлога за пад Кјосеиванова био и његов однос према Југославији. Према тим тумачењима, краљ Борис није био задовољан тиме што се Кјосеиванов јавно испољавао као иницијатор и поборник не само зближења са Југославијом, него и присталица јаче оријентације Софије према Београду. Будући да је Кјосеиванов истовремено био и председник владе и министар иностраних послова и вера, то је краља Бориса спутавало да спроводи своје евентуалне комбинације. Према истом извору, краљ Борис је могао да отпусти Кјосеиванова, који му је од раније постао терет, јер се и из Београда манифестовало извесно неповерење према посланику Јуришићу-Штурму. Због тога се наводило да није била случајност што је

⁵⁹⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 353.

⁵⁹⁹ *Извештаји МИП-а*, X, 441–442; *Исто*, XI, 13–15, 95–97; D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 365. Дописник ЦПБ-а у Софији Иванковић је 15. фебруара 1940. телефонирао Београду да је сва вероватноћа била да ће Попов постати нови министар иностраних послова и вера. Потврду те вести Иванковић је видео у чињеници да је Попов стигао у Софију 14. фебруара увече, а за Београд отпутовао већ сутрадан у 15 часова, при чему га је испратио шеф протокола бугарског МВРИ. У бугарској престоници се претпостављало да је до његовог наглог одласка за Београд дошло како би што пре могао да преда дужност посланика и преузме министарски положај. АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 15. фебруара 1940.

⁶⁰⁰ Живко Аврамовски наводи да је Кјосеиванову понуђен ресор министра иностраних послова и вера, али да је он то одбио. Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 353.

⁶⁰¹ АЈ, 370–25–74, листови 461–462; *Извештаји МИП-а*, XI, 96–97.

Кјосеиванову оставка уважена оног дана када је Јуришић-Штурм требало да напусти Софију. Истовремено су пуштени гласови да нови министар Попов није гајио осећања искреног пријатељства према Југославији⁶⁰². Поред наведеног, истицало се да је разлог за пад Кјосеиванова био и тај што је показивао исувише попустљивости у погледу бугарског ревизионизма, што је доласком нове владе требало да се промени.⁶⁰³

По већ устаљеној форми, Филов је по полагању заклетве изјавио новинарима да ће његова влада наставити дотадашњу спољну и унутрашњу политику претходне владе. Показатељ да ће спољнополитичка оријентација Бугарске остати непромењена требало је да представља наименовање Ивана Попова за министра иностраних послова и вера, кога је Филов окарактерисао као пријатеља Кјосеиванова и важног сарадника у спровођењу његове спољне политике.⁶⁰⁴ Сличан корак је направио и Попов. Он је посетио турског амбасадора у Београду и уверавао га да је положај министра преузео на захтев краља Бориса и инсистирање „свога пријатеља Кјосеиванова“, додавши да ће продужити његову политику мира и неутралности.⁶⁰⁵ Потом је у бугарском Посланству примио представнике штампе и дао им изјаву у којој је нагласио неопходност наставка политике југословенско-бугарског зближења. Пред свој одлазак из Београда, Попов се видео са већим бројем југословенских званичника и јавних личности, док је 18. фебруара кнез Павле приредио у Белом двору ручак у његову част. Нови бугарски министар иностраних послова напустио је Београд 19. фебруара 1940. уз свечани испраћај на београдској железничкој станици.⁶⁰⁶

Југословенска дипломатија је, и поред изјава о наставку дотадашње политике, са неповерењем примила вест о промени бугарске владе. То се видело из става министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића да се сачека са комбинацијама око сарадње између Балканског споразума и Бугарске док се јасније не испољи политика новог бугарског кабинета.⁶⁰⁷ Турци, међутим, нису желели да чекају. Тако је посланик у Софији Владимир Милановић извештавао 26. фебруара 1940. да је његов турски колега у разговору са Филовим желео да прецизира следеће: 1) неутралност Бугарске; 2) неискоришћавање евентуалне „незгодне ситуације“ суседа; 3) одбрана своје неутралности и 4) консултације ради заједничке одбране у случају опасности по Балкан. По свему судећи, турски посланик је покренуо и питање успостављања контаката између турског и бугарског Генералштаба, што је на Бугаре оставило мучан утисак. Милановић је већ следећег дана јављао да га је Попов известио о јачању турске војске у Тракији, молећи за југословенску интервенцију у Анкари.⁶⁰⁸

С тим у вези, совјетски посланик у Софији Лаврентјев је јављао Москви да је Бугарска после завршетка седнице Савета Балканског споразума у Београду изражено настојала да појача политичке везе са Југославијом.⁶⁰⁹ Бугари су заиста предузели кораке у том смислу. Тако је поздрављен долазак новог посланика Владимира Милановића у Софију 19. фебруара 1940. и пропраћен на истакнутим местима у бугарској штампи. Неколико дана касније Милановић је у свечаној аудијенцији предао краљу Борису своја акредитивна писма. Том приликом је у говору Милановића и краљевом одговору истакнута заједничка политика

⁶⁰² Виши чиновник МИП-а Стојан Гавриловић је саопштио америчком посланику у Београду своје уверење да ће се постављањем Попова за министра иностраних послова и вера југословенско-бугарско пријатељство продужити. Категорично је одбацио тврдње да је Попов германofil, сматрајући га бугарским патриотом и „ревизионистом“ (наводници у оригиналу - М. Ж) када се радило о границама Бугарске. Због тога није могао да буде наклоњен Британији и Француској. Витка Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, Софија, 1985, 55–56.

⁶⁰³ АЈ, 370–25–74, листови 484–485.

⁶⁰⁴ *Извештаји МИП-а*, XI, 97.

⁶⁰⁵ АЈ, 370–26–76, лист 532.

⁶⁰⁶ „Сваки Југословен и сваки Бугарин, који раде на зближењу наша два народа, најбоље ради за интересе своје земље“, *Политика*, 18. фебруар 1940, 5; „Њ. Кр. Вис. кнез намесник приредио је ручак у част новог бугарског министра спољних послова г. Ивана Попова“, *Политика*, 19. фебруар 1940, 2; „Бугарски министар иностраних послова г. Иван Попов отпутовао је синоћ за Софију“, *Политика*, 20. фебруар 1940, 8.

⁶⁰⁷ АЈ, 370–25–74, лист 460; АЈ, 370–26–76, лист 537; АЈ, 370–43–118, лист 714.

⁶⁰⁸ АЈ, 370–26–76, листови 540–541.

⁶⁰⁹ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 423, 1257.

независности, неутралности и пријатељских односа са свим суседима.⁶¹⁰ Посета југословенске привредне делегације на челу са министром трговине и индустрије Иваном Андресом је, по оцени совјетског дипломате, такође искоришћена за јачање политичког контакта.⁶¹¹ Да је дошло до снажења тих контаката, Лаврентјеву је 29. фебруара признао и бугарски председник владе. Међутим, Филов је истовремено указао да су Срби почели да се са неповерењем односе према Бугарској, плашећи се покретања македонског питања. Филов је рекао да му нису били јасни разлози тог неповерења, будући да је Бугарска 1934. учинила велику жртву и ликвидирала ВМРО, а македонско питање није стављала на дневни ред. Са друге стране је навео да Југославија није допуштала дистрибуцију бугарске уметничке литературе у Јужној Србији.⁶¹²

Ускоро су код Бугара наступиле промене које су изазвале додатно неповерење Београда. Тако је краљ Борис приликом отварања новоизабраног Народног собрања 24. фебруара 1940, говорећи о бугарској спољној политици, истакао срдачност односа са Југославијом и Бугарском, уз настојање да се такви односи успоставе и са другим суседним државама.⁶¹³ После конституисања Народног собрања, народни посланици су током марта водили дискусију о одговору на престону беседу. Том приликом су, поред изјава о срдачности односа са „братском Југославијом“, поједини народни посланици, на иницијативу уредника листа *Зора* Данаила Крапчева, први пут после дужег периода говорили о македонском питању. Међу њима се највише истакао Александар Цанков, тражећи дозволу за слободно растурање бугарских књига и листова и признавање мањинских права Бугарима у Македонији. После њега је говорио комунистички посланик Никола Сакаров који је тражио давање културне, језичке и црквене аутономије мањинама. Поред тога, указао је да је у бугарској штампи прочитао да се први пут после 20 година у хрватским листовима појавила реч „Македонија“.⁶¹⁴

О томе је информације имало и Обавештајно одељење Главног генералштаба. Наиме, у свом тромесечном извештају о деловању македонског, хрватског и косовског комитета ово Одељење је забележило да су се у редовима македонствујушких непрекидно истицали Загреб и хрватски кругови, што је наводило на закључак да је Македонски комитет нешто очекивао од развоја ситуације у Бановини Хрватској. По свему судећи, очекивало се да ће екстремни елементи у Хрватској створити нереде, што би довело до погоршања унутрашње ситуације у Југославији и пружило могућност да се у Вардарској бановини прокламује аутономна македонска јединица. Међутим, хапшење франковаца Мила Будака и Стјепана Бућа крајем фебруара 1940.⁶¹⁵ утицало је да македонствујушчи изгубе наду у остварење тих замисли. Ипак, бугарска штампа је користила сваку прилику да подвуче симпатије Хрвата према Бугарима и Македонцима. Тако се истицало да је хрватска штампа имала смелости да уместо назива „јужносрбијански“ објави назив „македонски“.⁶¹⁶

Велика пажња у Бугарској је указана и југословенском министру трговине и индустрије Ивану Андресу приликом његове посете Софији са привредном делегацијом.⁶¹⁷

⁶¹⁰ АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји дописника ЦПБ-а у Софији од 19, 20. и 23. фебруара 1940; „Посланик г. Милановић у свечаној аудијенцији предао је акредитиве краљу Борису“, *Политика*, 24. фебруар 1940, 1–2. Поводом премештаја Момчила Јуришића-Штурма, Лаврентјев је писао да он није приметио зближење између Бугарске и Совјетског Савеза што је узнемирило Београд. *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 423, 1257.

⁶¹¹ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 423, 1257.

⁶¹² *Исто*, № 424, 1259.

⁶¹³ *Извештаји МИП-а*, XI, 97. Дописник ЦПБ-а у Атини је извештавао да је у Грчкој нарочито запажено да је бугарски краљ Југославију у погледу пријатељства ставио у исти ранг са Турском. Грчки новинарски кругови су сматрали да је то био показатељ раста турског утицаја у Бугарској, на штету југословенског. На то се гледало симпатично јер се сматрало да ће Турска боље штитити грчке интересе од Југославије. АЈ, 370–25–74, лист 493.

⁶¹⁴ АЈ, 370–25–74, листови 495–496; *Извештаји МИП-а*, XI, 146, 151.

⁶¹⁵ „Хапшење познатих франковаца и других екстремиста који воде борбу против споразума“, *Време*, 27. фебруар 1940, 5.

⁶¹⁶ ВА, П-17, к. 92, ф. 3, д. 25, лист 6.

⁶¹⁷ АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји специјалног дописника сописника агенције „Авала“ из Софије од 25. и 26. фебруара 1940.

Приликом напуштања Бугарске, Андрес је дао изјаву дописнику листа *Зора* у којој је нарочито подвукао братске везе Бугара са хрватским народом. Због тога је ова изјава приликом објављивања у Југославији делимично цензурисана. Избачена је реченица којом је навео да је *Зора* „лист који је увек имао правилно схватање о најважнијим питањима у Југославији“, као и део у којем је истицао осећања бугарског народ према Хрватима и обратно и реченицу да „Хрвати желе искрени споразум и сарадњу између Југославије и Бугарске, али и то да Бугарска буде задовољна и пуног срца“.⁶¹⁸ Наклоност Хрвата према Бугарима Андрес је поновио и дописнику листа *Мирь* пред свој одлазак у Немачку почетком марта 1940. године.⁶¹⁹ Почетком априла у листу *Зора* је објављен и интервју са сенатором и потпредседником ХСС-а Јурајом Крњевићем, датом дописнику овог листа Николи Коларову приликом његовог пута за Немачку. У разговору са Коларовим, Крњевић је истакао „љубав хрватског народа“ према Бугарској и објашњавао борбу за стварање Бановине Хрватске.⁶²⁰ Због тог интервјуа је реаговао југословенски МИП, који је својим циркуларом од 23. априла 1940. инструисао југословенска представништва у иностранству да убудуће Коларову не издају ни улазне ни транзитне визе. Наведено је да је непожељан у Југославији, јер је у Бугарској важио „као наш велики непријатељ“ и „познат борац крила михајловиста“.⁶²¹

Ипак, сложена међународна ситуација је налагала да се са Бугарском одржавају добри односи и да се и даље ради на њеном везивању за балканске државе. Наиме, почетком 1940. Мусолини је поново почео да разматра своје аспирације према западним југословенским крајевима, при чему је имао састанак и са Антом Павелићем. Међутим, услед немачке интервенције марта месеца, а и сопствене војне неспремности, Мусолини је одложио спровођење своје замисли. Југословенски владајући кругови су добијали вести о италијанским војним припремама и могућности Павелићевог подизања устанка у Хрватској. Како би предупредио италијански напад и ојачао југословенску спољнополитичку позицију, кнез Павле је одлучио да обнови односе са Совјетским Савезом. Поред италијанске опасности, на такав корак га је навео и завршетак совјетско-финског рата марта 1940, као и вести о најављеном активирању совјетске балканске политике.⁶²²

Бугарска је такође преиспитивала своје дотадашње позиције. Иако је влада Богдана Филова декларисала да наставља политику неутралности, приметно је било приближавање Немачкој од које се очекивало да јој изађе у сусрет по питању њених ревандикација.⁶²³ Достављајући средном марта 1940, на захтев новог министра иностраних послова, извештај о односима са Немачком, бугарски посланик у Берлину Прван Драганов је писао да су они били пријатељски, захваљујући савезништву из претходног рата, бугарској политици и општим интересима. Драганов је у свом извештају као главне задатке бугарске спољне политике поставио три проблема: економско снажење бугарског народа, војно јачање и решавање спорних питања са суседима, односно „националних идеала“. Постављајући питање може ли Немачка помоћи Бугарској у решавању ових проблема, Драганов је поводом прва два питања категорично одговорио „да!“, додајући да је то било и у њеном интересу. Што се, пак, тиче територијалних ревандикација, Драганов је писао да одговор није могао бити тако једноставан, већ да се сваки конкретан случај морао посматрати појединачно, при чему је решење зависило и од интереса Немачке. Анализирајући та питања, Драганов је закључио да је у тренутној политичкој ситуацији питање враћања Јужне Добруце имало највише могућности за реализацију, при чему су „одговорна немачка лица“ показала симпатије за тај бугарски захтев. Што се тиче Југославије, бугарски посланик је писао да је

⁶¹⁸ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 27. фебруара 1940; ВА, П-17, к. 92, ф. 3, д. 25, лист 6. Погледати: „Министар г. др. Андрес истиче потребу свестране сарадње између Јужних Словена „што је од одлучујућег значаја за мир на југоистоку Европе“, *Време*, 28. фебруар 1940, 3.

⁶¹⁹ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 4. марта 1940.

⁶²⁰ АЈ, 38–30–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији од 2. априла 1940.

⁶²¹ АЈ, 334/КПО–347–1112, лист 332.

⁶²² В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 110–112; J. В. Нoptner, *n. d.*, 184–186; А. Животић, *Московски гамбит*, 216–219.

⁶²³ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 366.

југословенско-бугарско пријатељство било део немачких планова, због чега она неће учинити ништа што би то пријатељство могло да разруши. С тим у вези, Драганов је сматрао да би Бугарска, уколико остане у пријатељским односима са Немачком, увек могла да рачуна на њену дипломатску подршку. Колика би била та подршка, зависило је од тога да ли ће Немачка изаћи из рата као победница или као побеђена.⁶²⁴ Неколико дана касније, Драганов је у разговору са немачким државним секретаром Вајцекером изјавио да је Бугарска пратила развој догађаја са симпатијама према Немачкој „за коју нас везују витални интереси“. Истовремено је нагласио да је Бугарска водила политику која је била од користи Рајху, уз наду да при преуређењу Европе неће бити заборављена од Немачке. Вајцекер је одговорио бугарском посланику да је Немачка са симпатијама гледала на бугарске захтеве према суседима докле год они нису проузроковали компликације и нарушавање мира на Балкану.⁶²⁵

Користећи боравак својих посланика у Лондону и Берлину у бугарској престоници, Иван Попов је 4. априла 1940. организовао конференцију у МВРИ. Поред њих тројице, састанку су још присуствовали председник владе Богдан Филов и Димитар Шишманов генерални секретар МВРИ. На састанку су дискутована три питања: 1) општи међународни положај; 2) односи Велике Британије и Немачке према Бугарској и 3) какву политику је влада требало да води узимајући у обзир бугарске аспирације. Проучавајући ова питања, требало је утврдити да ли је спољнополитичка директива из априла 1939. и даље била актуелна у тренутној међународној ситуацији. Будући да је 9. априла 1940. Немачка отпочела напад на Данску и Норвешку, у МВРИ је сутрадан одржан још један састанак, овај пут без Филова, а у присуству Стоила Стоилова, дотадашњег посланика у Букурешту⁶²⁶. Анализирајући новонасталу ситуацију, сабеседници су се сложили да је постојала могућност да се створе повољни услови за постављање бугарских територијалних захтева на дневни ред. С тим у вези, извршена је градација бугарских захтева. На прво место је стављена Јужна Добруца, а затим, уколико би се то питање повољно решило, требало је узети у разматрање и преостале аспирације, пре свега излаз на Егејско море. Одлучено је да се и бугарски представници у иностранству инструишу да код влада код којих су акредитовани почну дискретно да помињу добруцанско питање и покушају да обезбеде њихову подршку⁶²⁷. Истовремено, у закључцима са конференције је прецизирано да Бугарска, и у случају повратка Јужне Добруце, неће приступити Балканском споразуму, бар за време трајања рата, будући да би на тај начин могла бити увучена у сукоб.⁶²⁸

Међутим, бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов је по повратку у Лондон давао изјаве које су навеле југословенску владу на помисао да је Бугарска била спремна на реализацију „обећања“ која је Кјосеиванов дао турским званичницима почетком године. Наиме, Момчилов је пренео свом југословенском колеги да је био „званично овлашћен“ да изјави да Бугарска неће напасти Румунију ако би је напала нека трећа држава, као и да је Бугарска била спремна да „у незваничној форми“ сарађује са осталим балканским земљама како се рат не би пренео на Балкан. Иста саопштења је дао и у Форин Офису. Бугарски посланик је ускоро изнео и неке конкретније предлоге. Приликом сусрета са југословенским, турским и румунским послаником и грчким отправником послова, Момчилов је развио тезу о заједничкој одбрани балканских држава против било ког нападача. Због тога је указивао на непходност заузимања јединственог становишта, на чему је требало радити „строго

⁶²⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 16, листови 73–88, 145.

⁶²⁵ Д. Лукаћ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 366; Д. Сирков, *н. д.*, 212.

⁶²⁶ Стоилов је марта 1940. одређен за новог бугарског посланика у Београду. *Извештаји МИП-а*, XI, 152.

⁶²⁷ Бугарско МВРИ је 2. маја 1940. послало циркулар бугарским представништвима у Београду, Анкари, Лондону, Паризу, Риму, Берлину, Берну и Вашингтону са инструкцијама да упознају тамошње владе о бугарско-румунским односима у вези са добруцанским питањем. Будући да је Италија имала посебне интересе на Балкану, Попов је наредио бугарском посланику у Риму да у погодном тренутку покрене и питање изласка на Егеј. Д. Сирков, *н. д.*, 218.

⁶²⁸ *Исто*, 213–217; ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17а, листови 1–12; Д. Лукаћ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 366–367; А. Кузманова, *От Ньой до Крайова*, 256–257.

поверљиво и нечујно“, како би се избегло покораване Балкана.⁶²⁹ Добивши такав извештај, југословенска влада је одмах настојала да преко свог посланика у Софији провери да ли је иза Момчилових речи стајала бугарска влада. На интересовање посланика Милановића по том питању Попов је дао прилично неодређен одговор, указујући на румунско и турско концентрисање трупа на бугарској граници. Саопштавајући то британском посланику у Београду 27. априла 1940, министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић је нагласио да је био прилично разочаран таквим одговором бугарског министра. Тим пре, што је Попов алудирао на склапање неког билатералног југословенско-бугарског споразума, који по свему судећи није укључивао преостале балканске државе⁶³⁰. Цинцар-Марковић је саопштио Кембелу да Југославија није могла да пристане на такву комбинацију, подвлачећи да је сваки споразум требало да се постигне у оквиру Балканског споразума.⁶³¹ Два дана касније Кембел је разговарао и са Цинцар-Марковићевим помоћником Милојем Смиљанићем. Он је поновио жељу југословенске владе да учини све што је било у њеној моћи да Бугарску привуче сарадњи са Балканским споразумом. Ипак, сумњао је да ће до тога доћи у скорије време. Такође, изражавао је сумњу и у бугарске изјаве о заједничкој сарадњи у случају напада на неку балканску државу. Плашио се да ће се Бугарска оријентисати према Немачкој, сматрајући да јој западни Савезници неће помоћи у остварењу својих захтева. С тим у вези, признао је да ни Румунија, својим непоштовањем утврђених линија⁶³², није олакшавала ситуацију.⁶³³

Песимистичка Смиљанићева размишљања су се показала тачним. Југословенски посланик у Софији Владимир Милановић је 2. маја 1940. известио МИП да му је Попов у невезаном разговору дао конкретне одговоре поводом наступа Николе Момчилова у Лондону. Попов је саопштио Милановићу да су балкански представници у Лондону погрешно разумели бугарског посланика. Према томе, указао је да се под „заједничком одбраном Балкана“ није могло подразумевати да, на пример, Бугарска својом војском брани Румунију, подвлачећи да ће Бугарска у случају напада неке велике силе на Балкан задржати своју неутралност. Поред тога, Попов је говорио и о разочарању Бугарске.⁶³⁴

Британци су такође желели да испитају бугарски став и утичу на Бугарску да сарађује са балканским земљама. Због тога је почетком маја у Софију упућен британски амбасадор у Анкари Нечбул-Хугесен, који је имао разговоре са краљем Борисом, председником владе

---

⁶²⁹ АЈ, 370–25–74, лист 509.

⁶³⁰ Попов је крајем априла дао изјаву дописнику *Политике* за ускршњи број овог листа и позвао два народа да наставе „пут наших општих интереса, узајамног поштовања и узајамног поверења“. Истовремено је изјавио да је Бугарска била спремна за сарадњу и са осталим балканским државама и, супротно спољнополитичким закључцима усвојеним почетком априла, нагласио да његова земља није имала никаквих захтева према својим суседима докле год је трајао рат. „Ми, Југословени и Бугари, који имамо дужност да сачувамо наше земље од пустоши новог пожара, саслушајмо жеље два брата народа“ - изјављује нам г. Иван Попов“, *Политика*, 27. април 1940, 2.

⁶³¹ *Britanci*, III, dok. br. 154, 429–430. Истог дана, Цинцар-Марковић је послао инструкције посланику у Софији поводом ратификације Солунског споразума. Наиме, на састанку Сталног савета Балканског споразума у Београду фебруара 1940. потврђена је ранија одлука да се што пре приступи размени ратификационих инструмената Солунског споразума. Том приликом је турском министру иностраних послова, као председнику Сталног савета, стављено у дужност да ступи у контакт са бугарском владом. Сходно тој одлуци, турски посланик у Софији је 17. априла разговарао по том питању са Поповим. Међутим, бугарски министар је заузео резервисан став, док је југословенском посланику рекао да ће његова одлука зависити од тога да ли је Југославија инсистирала на размени ратификационих инструмената. Тим поводом, Цинцар-Марковић је инструисао Милановића да изјави Попову да је Југославија сматрала да размену треба учинити. Истовремено му је, ради личне информације, подвукао да се радило о тежњи за што потпунијим сређивањем односа између Бугарске и чланица Балканског споразума, те је и у југословенском интересу било да то питање не остане нерешено. АЈ, 370–43–118, листови 745–747.

⁶³² Румуни су предузели извесне кораке са намером да подвуку „румунки карактер“ Добруце: притисак на становништво да да изјаву лојалности Румунији, појачана пропаганда у иностранству итд. *Извештају МИП-а*, XI, 215.

⁶³³ *Britanci*, III, dok. br. 155, 433.

⁶³⁴ АЈ, 370–25–74, лист 518.

Филовим и министром иностраних послова и вера Поповим. Пружио им је уверења о мирољубивости Турске и жељи Велике Британије за миром на Балкану, наглашавајући потребу о солидарности балканских држава. Од својих саговорника британски амбасадор је добио уверења да Бугарска није била везана ни за једну тоталитарну силу, да ће своју неутралност бранити оружјем, да неће напасти своје суседе у случају да се нађу у тешкој ситуацији и да своје ревандикације одлаже за касније⁶³⁵. Ипак, краљ Борис му је указао на немогућност чвршћег ангажовања Бугарске по питању заједничке одбране Балкана у том тренутку („Нећу да постављам громобран да не бих привукао громове“).⁶³⁶

Држање бугарских званичника, а посебно краља Бориса, веома је разгневило кнеза Павла. Британски посланик у Београду је извештавао Форин Офис да кнеза, код кога је био примљен 12. маја, никада није видео „тако ражешћеног“ при помену Бугарске и њеног суверена. Кнез је уверавао Кембела да је његов колега у Анкари био заведен Борисовом слаткоречивошћу, помињући ту и коментар о громобрану, због чега је овај и стекао позитиван утисак. Напротив, кнез је био апсолутно сигуран да је Бугарска одржавала добре односе са Немачком, на шта му је, и поред својих симпатија за Немачку, забринуту указивао и Цинцар-Марковић⁶³⁷. Истовремено је рекао „неке посебно снажне епитете за краља Бориса који је, на крају крајева, потпуно Немац“. Кнез је, знајући став Форин Офиса о томе, истакао да је у питању било његово објективно мишљење, са чиме се у свом извештају сложио и британски посланик, сматрајући да је оно било засновано на кнежевом искуству. Кембел је ипак покушао да од кнеза добије бар неки наговештај о побољшању односа са Бугарском, али је овај узвратио да „не види никакав лек“. Због тога је саветовао да Британци буду на опрезу и спремни да се одмах домогну бугарских аеродрома у случају немачког напада на Балкан. У супротном, до њих ће прво доћи Немци, као што су већ учинили у Норвешкој. Извештавајући Форин Офис о овом разговору, Кембел је изразио мишљење да би требало одустати од закључка усвојеног на састанку британских дипломатских представника у југоисточној Европи. Тада је, наиме, предложено да британски краљ Џорџ пошаље кнезу Павлу приватно писмо које би требало да га подстакне на зближење са Бугарском. Будући да је из Кембеловог извештаја закључено да је „Павлова лична мржња према краљу Борису неизбрисива“, Форин Офис је одустао од слања писма.⁶³⁸

Југословенско-бугарско зближење су желели и Совјети. На то су указали приликом преговора са југословенском трговинском делегацијом у Москви, који су представљали увертиру за обнову дипломатских односа између две земље⁶³⁹. Тако је 8. маја 1940. југословенске преговараче примио и народни комесар за иностране послове Вјачеслав

---

⁶³⁵ Нешто слично је посланику у Лондону Ивану Суботићу говорио Никола Момчилов. Суботић је 3. маја 1940. извештавао да му је бугарски колега саопштио да „свуда има за циљ истаћи“ да Југославија у случају напада неке велике силе може рачунати на бугарско пријатељство, а да се у случају колективне одбране може рачунати и на бугарску помоћ. Поред тога, имао је инструкције да свуда и у свакој прилици истиче да ће се Бугарска одупрети сваком покушају нарушавања њене територије. На тај начин су побијане све комбинације да Немачка и Италија могу рачунати на сарадњу или благонаклоност Бугарске. *Исто*, лист 515.

⁶³⁶ *Исто*, листови 514, 523, 525–526; D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 367–368.

⁶³⁷ Почетком маја у Београд је стигао немачки генерал фон Типелскирхен, шеф војне, политичке и обавештајне службе у немачкој Врховној команди, одакле је продужио за Софију, која му је, по Цинцар-Марковићевим обавештењима, била главни циљ. Пар дана касније, југословенски посланик у Софији је извештавао о разгранатости немачке обавештајне службе у Бугарској. Личност блиска немачком Посланству у Софији му је саопштила да Немци на том послу нису наилазили ни на какве тешкоће, већ да су напротив били повезани са бугарским Министарством војним и Дирекцијом софијске полиције. С тим у вези, скорашњи пут директора софијске полиције у Немачку, где је био примљен и од стране Хајнриха Химлера, доводио се у везу са координацијом рада немачке и бугарске обавештајне службе. АЈ, 370–30–86, листови 384, 398.

⁶³⁸ *Britanci*, III, dok. br. 159, 442–443.

⁶³⁹ Контакти између две владе незванично су одржавани преко двојице амбасадора у Анкари Илије Шуменковића и Алексеја Терентјева. По доношењу одлуке о успостављању ближих односа са СССР-ом, а како би се тренутно избегло директно повезивање, у Москву је априла 1940. упућена југословенска трговинска делегација на челу са бившим министром Милорадом Ђорђевићем. Опширније у: Александар Животић, „На путу нормализације – југословенско-совјетски трговински преговори 1940.“, *Анали Правног факултета у Београду. Тромесечни часопис за правне и друштвене науке*, бр. 1, (2021), 35–73.

Молотов. У једном тренутку, Молотов је упитао да ли може добити објашњење због чега југословенски и бугарски народи још увек нису нормализовали своје односе. Један од делегата Рудолф Бићанић, нагласивши да је то његово лично мишљење, је одговорио да је југословенско-бугарска разједињеност била последица утицаја једне стране земље, алудирајући на Италију. На то се надовезао и шеф југословенске делегације Милорад Ђорђевић потврдивши да је Италија тежила заопштравању југословенско-бугарских односа. Без обзира на то, сматрао је да су се односи између Југославије и Бугарске побољшали и да Југославија жели да их унапреди како на политичком тако и на економском нивоу, тежећи истовремено и образовању заједничког одбрамбеног блока.⁶⁴⁰

По повратку југословенске делегације из Москве након успешно завршених преговора, Цинцар-Марковић је одмах инструисао Илију Шуменковића да посети свог совјетског колегу, изрази му захвалност на предусретљивости совјетских представника и обавести га да ће југословенска влада одмах озакоњити споразум. Будући да је ратификација била предвиђена у Београду, југословенски министар је изразио жељу југословенске владе да Терентјев буде представник совјетске владе. Истовремено, Цинцар-Марковић је изразио забринутост поводом Молотовљевог инсистирања на уређењу југословенско-бугарских односа. Због тога је инструисао Шуменковића да саопшти Терентјеву да је југословенска влада чинила све да те односе регулише, али да је наилазила на потешкоће са тренутним режимом у Бугарској. Зато је желела да Терентјев дође у Београд, како би и то питање расправљали у директном контакту. Совјетски посланик је убрзо обавестио Шуменковића да је и совјетска влада одобрила споразум, да ће се ратификација извршити за неколико дана и да је издала налог посланику у Софији Лаврентјеву да изврши измену ратификационих инструмената, будући да Терентјев „у садашњим приликама“ није могао да напушта Турску. Терентјев је саопштио Шуменковићу да је совјетска влада проучавала и остала питања из његовог излагања, додавши да је постојала могућност да је Лаврентјеву наложено да разговара о односима између Југославије и Бугарске⁶⁴¹. Да су Совјети желели да виде добре југословенско-бугарске односе, упућивале су и вести добијене из Париза да је Молотов саопштио бугарском посланику у Москви да Совјетски Савез није могао допустити да нестану две последње словенске државе.⁶⁴²

Совјетски посланик у Софији је допутовао у Београд 31. маја 1940. када је и извршена ратификација трговинског споразума између две земље. Лаврентјев је у разговору са југословенским званичницима показао интересовање за југословенски „пацифизам“ и њене односе са великим силама и балканским земљама. Судајући према Цинцар-Марковићевом телеграму Шуменковићу, Лаврентјев није говорио о југословенско-бугарским односима, будући да је подвлачио да је његова мисија била ограничена на ратификацију споразума.⁶⁴³ Међутим, уколико о томе није разговарао, свакако је проучавао то питање. За време свог боравка у Москви, Лаврентјев је 23. маја 1940. посетио бугарског посланика Тодора Христова, за кога је у свом дневнику забележио да је био веома узбуђен и причљив⁶⁴⁴.

⁶⁴⁰ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 429, 1271; А. Животић, *Московски гамбит*, 241, 245.

⁶⁴¹ По добијању овог извештаја, Цинцар-Марковић је инструисао Шуменковића да настоји да дискретно од Терентјева добије податке о Лаврентјеву и његовом дотадашњем раду у Бугарској. АЈ, 370–33–93, лист 631.

⁶⁴² АЈ, 370–34–95, листови 636–638; *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 430, 1273; А. Животић, *Московски гамбит*, 258–259.

⁶⁴³ АЈ, 370–34–95, лист 642; А. Животић, *Московски гамбит*, 262–263.

⁶⁴⁴ Бугарски политички кругови су са нарочитом пажњом пратили развој југословенско-совјетских трговинских преговора. Бугарски министар иностраних послова и вера Иван Попов је саопштио италијанском посланику у Софији да је Југославија по свему судајући желела да у Москви пронађе заштитника од евентуалних немачких и италијанских акција према њој. Италијански посланик је писао да се у Бугарској није благонаклоно гледало на југословенско-совјетско зближење из страха да јој Југославија не одузме првенство које је Бугарска имала од 1934. године (*Aprilski rat 1941*, књ. 1, док. бр. 219, 648; А. Животић, *Московски гамбит*, 254). Обавештајно одељење Главног генералштаба је у свом тромесечном извештају о комитетима писало да је успостављањем југословенско-совјетских веза био незадовољан и Македонски комитет, будући да је Георги Димитров,

Говорећи о југословенско-бугарским односима, Христов је подвукао да је, и поред постојања Пакта о вечном пријатељству између две земље, Југославија показивала неповерење према Бугарској. На Лаврентјевљево питање шта је кочило успостављање искрених пријатељских односа, Христов је одговорио да је главну препреку представљало македонско питање. Бугарски посланик је указао да је Бугарска шест година раније забранила македонску организацију на својој територији, уверавајући Србе, и поред постојања 700.000 Бугара у Македонији, да је македонско питање било унутрашња ствар Југославије. И поред тога, наставио је бугарски посланик, Југославија се плашила да Бугарска поново не активира то питање. Поред тога, Христов је узбуђено изјавио да је веровао да је тајни протокол између држава Балканског споразума о подели Бугарске у случају да македонска или нека друга организација наруши постојеће границе, и даље био на снази. Због тога Бугарска није могла да приступи Балканском споразуму.⁶⁴⁵

Извесно нерасположење према Југославији показивао је и бугарски министар иностраних послова и вера Попов. Он је крајем маја 1940. указао италијанском посланику у Софији Магистратију на југословенско утврђивање границе на нишавском правцу у виду пољске фортификације⁶⁴⁶, као и на извесно појачавање југословенских јединица. Будући да је сматрао да тренутни политички односи између две земље нису давали повода за концентрацију тих јединица, Попов је учинио корак код југословенског посланика Владимира Милановића, који је обећао да ће „телеграфски и без одлагања“ тражити одговор из Београда. И поред таквог обећања, Попов се жалио Магистратију да му Милановић још увек ништа није јавио по том питању.⁶⁴⁷

О резервисаном ставу бугарских политичких кругова и јавности према Југославији јављао је почетком маја 1940. и дописник ЦПБ-а у Софији Петар Иванковић. Према Иванковићу, код Бугара је био приметан пораст самопоуздања јер је постојало уверење да ће тренутни рат, без обзира на то ко буде био победник, донети промене међународног поретка у Европи. Тим пре, што су обе зарађене стране признавале „штетности и неправде париских уговора о миру“ и тражиле њихову ревизију. Иванковић је извештавао да је, у очекивању те ревизије, било приметно полагање наде да ће до ревизије бугарских граница доћи услед победе Немачке, на чијој страни би био и Совјетски Савез, него у случају британско-француско победе. Због тога су немачке акције према Данској и Норвешкој биле примљене са прикривеним задовољством. При постојећем схватању да је решење бугарских аспирација на добром путу да буде повољно решено, Иванковић је извештавао да су југословенско-бугарски односи престали да имају „онај дубљи смисао и првенствени значај“. Међутим, иако су и даље постојала мишљења да развој догађаја у Европи налаже Југославији и Бугарској да одржавају најприснију сарадњу ради очувања мира и неутралности, раширеније је било схватање по коме су мир и границе на Балкану зависиле од воље великих сила. Према томе, сувише наглашене везе са Југославијом могле су да спутавају Бугарској слободу акције у „очекиваним судбоносним данима“.⁶⁴⁸ Да је у југословенском Посланству у Софији владало велико неповерење према Бугарима у свом дневнику је забележио Милан Јовановић Стоимировић. Њега су 11. маја 1940, на путу за пловдивски сајам, у Софији поздравили Иванковић и секретар Посланства Славко Рајковић, који су му рекли да је било „необазриво у оваквим временима кренути на такав пут (курзив у оригиналу - М. Ж)“.⁶⁴⁹

генерални секретар Коминтерне, обећао потпору у реализовању аспирација према Јужној Србији. ВА, П-17, к. 26, ф. 3, д. 40, лист 3.

⁶⁴⁵ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 432, 1275–1277.

⁶⁴⁶ Припремама за запречавање комуникација на овом правцу приступило се септембра 1939. после избијања рата у Европи. Опширније о томе у: Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, Београд, 2020, 46–50.

⁶⁴⁷ *Априлски рат 1941*, књ. 1, док. бр. 225, 667–669. Милановић је од 11. до 14. и од 27. до 30. маја 1940. био у Београду на реферисању, те постоји могућност да је тада био позван због корака бугарског министра. АЈ, 334/Персонални–172–495, листови 223–225.

⁶⁴⁸ АЈ, 370–25–74, лист 517.

⁶⁴⁹ М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 373–374.

Дан пре овог догађаја, 10. маја 1940, Немачка је отпочела офанзиву на Западном фронту, напавши Холандију, Белгију и Луксембург. То је додатно закомпликовало ионако сложену међународну ситуацију и повећало могућност проширења рата на Балканско полуострво. Анализирајући насталу ситуацију, југословенски МИП није искључивао једну немачко-италијанску акцију према југоистоку, будући да су кружиле вести о намераваном савезничком искрцавању трупа у Солуну, а да су осовинске припреме за евентуалну акцију уочене. Због тога је југословенска влада 13. маја 1940. инструисала посланства у Анкари, Атини и Букурешту да од тамошњих влада затраже одговор на питање какав ће положај заузети у случају осовинске акције на Балкану.⁶⁵⁰ Турци су изразили спремност да са својим савезницима преговарају о узајамној помоћи, наглашавајући да би поступили у складу са британским и француским ставовима. Истовремено су предложили и договорени састанак представника генералштабова.⁶⁵¹

Могућност проширења рата на Балкан још више је повећало неповерење југословенске владе према Бугарској. Њени званичници су више пута пружали уверења о својој мирољубивости и неутралности. Међутим, југословенски МИП је сматрао да Бугарска није имала „никакве тешкоће“ да даје такве изјаве докле год је владао мир на Балкану. Уколико би се, пак, ситуација закомпликовала, закључено је да би се Бугарска у свом дефанзивном ставу ослонила на Совјетски Савез, док би у погледу офанзиве стала на страну Немачке и Италије⁶⁵². Будући да бугарско држање „не престаје да изазива озбиљне сумње и бојазни“, једно од питања које је југословенска влада упутила својим савезницима 13. маја тицало се обезбеђења и са те стране.⁶⁵³

Истовремено, кружили су гласови да је италијанска влада активно помагала развој македонског покрета, чији центар се налазио у Албанији. То су совјетком аташеу за штампу у Софији маја 1940. саопштили дописник листа *Политика* Димитријевић и сарадник Одељења за Штампу Димић.⁶⁵⁴ Југословенска обавештајна служба је и раније добијала информације о италијанском потпомагању македонствујушчих, нарочито по италијанском окупирању Албаније. Тако су током јула 1939. добијени подаци, за које се веровало да су „потпуно тачни“, да су припадници ВМРО били у непрекидном контакту са италијанским званичницима у Софији, а да су поједини „геренски дејци“ били упућени у Албанију да ступе у контакт са италијанским окупационим властима⁶⁵⁵. Из бугарских кругова у Италији се током августа 1939. чуло да је Иван Михајлов дошао у Италију, како би радио на припремама за стварање аутономне Македоније под заштитом Италије. Међутим, ове вести су се показале нетачним јер је добијена потврда да се Михајлов и даље налазио у Варшави под контролом пољских полицијских власти које су дале обећање да неће допустити да било где оде без југословенског одобрења.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ АЈ, 370–8–36, листови 836–838; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 430; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 355.

⁶⁵¹ Опширније у: Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 356–357.

⁶⁵² Да ће Бугарска стати на страну Италије у случају њеног уласка у рат сматрала је и грчка влада. АЈ, 370–25–74, лист 508.

⁶⁵³ АЈ, 370–8–36, лист 837.

⁶⁵⁴ *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 433, 1277.

⁶⁵⁵ Другог јула 1939. границу је код Деве Баира прешло седам бугарских породица (29 чланова) са својим покућством и транзитном визом за Тирану, док је, по добијеним обавештењима, следило пресељење још 50 бугарских породица. Приликом проласка кроз Југославију, исељеници су певали бугарске песме уз истакнуту бугарску заставу. Према подацима којима је располагао југословенски МУП, у питању је био план италијанске управе да у Албанији колонизује бугарске породице и од њих створи „носиоце бугарске мисли“ код тамошњег словенског становништва. Веровало се да ће те породице бити настањене дуж југословенске границе, како би могле пропагандно да делују и на „православно становништво“ у Југославији. ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 44, лист 1.

⁶⁵⁶ ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 9, листови 2, 21–22. Током августа и септембра 1939. михајловисти су настојали да одрже вођство у македонској организацији. Услед тога су преношене разне вести о судбини Ивана Михајлова и његове супруге Мелпомене Карничеве: о томе да су се пребацили у Италију и Брисел до тога да су током опсаде Варшаве боравили у вили новоодређеног пољског војног изасланика у Софији, са којим је Михајлов био добар пријатељ. Гласине о намерама Ивана Михајлова да се пребаци у другу земљу су стигле и до

Без обзира на то, обавештајни кругови су и у наредном периоду добијали вести о отпочињању терористичке акције на тлу Јужне Србије, која је требало да прати упад италијанских јединица.⁶⁵⁷ С тим у вези, МВиМ је 27. априла 1940, узимајући у обзир вести о италијанском нападу на Југославију, наредило команданту III армијске области да део активираних ратних јединица одмах покрене у правцу албанске границе, како би зауставио евентуалан италијански препад.⁶⁵⁸ Опасност која је Југославији претила са запада, налагала је да се испита и бугарско држање. Зато је Милоје Смиљанић, при једном од првих сусрета са новим бугарским послаником у Београду Стоилом Стоиловим⁶⁵⁹, упитао свог саговорника какав ће бити став Бугарске у случају да Југославија буде нападнута. Бугарски посланик је, правећи паралелу са случајем Румуније и Пољске, изјавио да би Бугарска задржала строгу неутралност.⁶⁶⁰ Сличан одговор бугарски званичници су дали и италијанском посланику у Софији, који је сондирао терен за бугарску подршку у евентуалној италијанској акцији на Балкану.⁶⁶¹ И поред тога, југословенске сумње у Бугарску су знатно порасле после упозорења грофа Ђана Београду да ће у случају заузимања претећег става после евентуалног италијанског ступања у рат, Југославија бити нападнута од стране Мађарске, Бугарске, Немачке и Италије. То упозорење је кнеза Павла уверило да је Бугарска преговарала са силама Осовине.⁶⁶²

Промена бугарске политике после пада Француске јуна 1940. године

Развој ратних операција на Западном фронту у немачку корист допринеле су све чвршћем везивању Бугарске за Немачку. Тако је 24. маја 1940. потписан уговор о проширењу привредне сарадње између две земље чиме је Бугарска готово у потпуности била укључена у немачки привредни систем. Истовремено, бугарска влада је обећала Немачкој да неће учествовати ни у каквим комбинацијама које су укључивале Балканки споразум или Велику Британију. Са своје стране, Немачка је обећала испоруку ратног материјала, помоћ у случају напада на Бугарску и потпору њених територијалних ревандикација чим се за то буду створили услови.⁶⁶³ Колапс Француске крајем јуна 1940. донео је видљивији преокрет у бугарској политици. На вест о француском тражењу сепаратног мира, бугарска штампа је 19. јуна изненада отпочела оштру кампању против Нејског мировног уговора, управљену према свим суседима. Према обавештењима које је југословенско Посланство у Софији добило „од надлежних фактора“, бугарска влада је дозволила листовима писање у ревизионистичком духу како би „дала одушке“ расположењу јавног мњења. Како је извештавало југословенско Посланство, тон писања је био скоро претећи. Кампања је трајала три дана, да би потом по наредби владе била прекинута, али уз преношење писања иностране штампе о бугарским и мађарским територијалним аспирацијама. Истовремено са кампањом у штампи, у Софији су одржане ревизионистичке демонстрације којима је захтевано задовољење бугарских

југословенског МУП-а. Због тога је августа 1939, у договору са МИП-ом, одлучено да југословенско Посланство у Варшави два пута месечно обавештава МУП о кретању Михајлова и његове супруге и да настоји да тачно утврди у ком су се месту у Пољској налазили. Колико је Михајлов био значајан за Југославију говори податак да је Цинцар-Марковић 9. септембра 1939, током немачке инвазије на Пољску, тражио од југословенског представника његову тачну локацију. Узимајући у обзир стање у земљи, југословенско Посланство је сматрало да Пољаци више нису водили рачуна о Михајлову и да би стога требало обавестити југословенска представништва у суседним земљама да обрате пажњу на њега. М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 191.

⁶⁵⁷ АЈ, 370–25–74, лист 445; АЈ, 371–36–47, лист 749; ВА, П-17, к. 26, ф. 3, д. 40, лист 5; ВА, П-17, к. 31, ф. 3, д. 23, лист 1; ВА, П-17, к. 31, ф. 3, д. 37, листови 1–2; ВА, П-17, к. 92, ф. 3, д. 25, листови 2, 5–6.

⁶⁵⁸ ВА, П-17, к. 519, ф. 3, д. 20, листови 1–5.

⁶⁵⁹ Стоилов је стигао у Београд 26. априла 1940. године. „Г. др. Стојил Стојилов нови посланик Бугарске у Београду“, *Политика*, 1. мај 1940, 7.

⁶⁶⁰ *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 236, 697.

⁶⁶¹ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 304.

⁶⁶² *Britanci*, III, dok. br. 172, 458; *Isto*, dok. br. 173, 459; *Isto*, dok. br. 181, 471–472, *Isto*, dok. br. 185, 478.

⁶⁶³ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 369.

националних права. Том приликом је дељен већи број летака у којима су, поред Добруце и Тракије, помињане Македонија и Западне покрајине, па чак и Тимок и Морава. Манифестације су се одвијале „пред очима“ власти, а забрањене су тек 24. јуна када су запретиле да узму шире размере.⁶⁶⁴

Бугарски министар иностраних послова и вера Иван Попов је већ сутрадан 25. јуна саопштио југословенском посланику Милановићу да је бугарска влада сматрала да је дошао тренутак да се остваре бугарске ревизионистичке тежње. Потом је истакао да Бугарска жели повратак Јужне Добруце, излаз на Егејско море и да рачуна на пријатељство Југославије у погледу Западних покрајина⁶⁶⁵. Подвукао је да је за Бугарску питање ревизије било веома битно због чега је била приморана да се обрати оној страни код које је наилазила на разумевање и могућност реализовања својих захтева. Тим пре, што ни Румунија ни Грчка нису биле вољне да учине уступке већ су тежиле да „на провидан начин Бугарску изиграју“.⁶⁶⁶

Анализирајући ову нову оријентацију бугарске спољне политике, Милановић је извештавао да је Бугарска после немачке победе над Француском била уверена да је ова постала господар ситуације у Европи. Због тога је њена влада, готово без икаквих резерви и трудећи се да једино сачува коректне односе према Совјетском Савезу, јасно манифестовала своју приврженост Берлину, односно осовини Берлин - Рим. Та преоријентација бугарске политике манифестовала се и у односима Бугарске према својим суседима, укључујући ту и југословенско-бугарске односе. То се, у оштријој или блажој форми, испољавало у изјавама званичника, у штампи, јавном мњењу, контактима са званичним и незваничним круговима. Милановић је даље писао да је главни мотив бугарске „реалне политике“ представљао ревизионизам, пред којим су све више ишчезавали обзирани о којима је бугарска влада до пада Француске водила рачуна. Југословенски посланик је сматрао да је обрт у бугарској политици наступио услед веровања да ће Немачка и Италија помоћи остварење њених аспирација. Од степена подршке на који буде наишла у Берлину и Риму Милановић је веровао да ће зависити и односи Бугарске према суседима, указујући да на неке скрупеле са бугарске стране није требало рачунати: „Подршка Берлина и Рима су данас барометар за став бугарске владе“.⁶⁶⁷

Користећи актуелност бесарабијског питања⁶⁶⁸, југословенски посланик у Софији је настојао да од посланика сила Осовине добије ближе податке о бугарским ревандикацијама. Приликом разговара са својим италијанским колегом 4. јула 1940, овај му је указао да су бугарски захтеви „у суштини врло скромни“, те да би Бугарска била задовољена врло малим исправкама. Магистрати је у потпуности заступао бугарску тезу о Јужној Добруци, док је поводом западне Тракије рекао да би и то питање могло да се реши једног тренутка⁶⁶⁹. Што се тиче бугарске западне границе Магистрати је констатовао да је „македонско питање у Бугарској сасвим изашло из моде“, те да су га једино помињали „Македонци“.⁶⁷⁰ Сутрадан,

⁶⁶⁴ *Извештаји МИП-а*, XI, 256–257. Погледати и: АЈ, 38–30–74, телефонски извештаји дописника ЦПБ-а из Софије Иванковића од 18–23. јуна 1940.

⁶⁶⁵ Приликом разговора који је 1. јула 1940. водио са главним уредником немачког листа *Münchener Neueste Nachrichten* о актуелним питањима југословенске спољне политике, Драгиша Цветковић је изјавио да су у југословенско-бугарским односима једино били спорни босиљградски и царибродски срез. Интересантно је да је том приликом изразио спремност Југославије да их врати Бугарској у замену за гаранције да ће Бугарска убудуће према Југославији водити изразито пријатељску политику. *Aprilski rat 1941*, књ. 1, док. бр. 250, 738.

⁶⁶⁶ АЈ, 370–25–74, лист 537.

⁶⁶⁷ АЈ, Фонд Министарског савета Краљевине Југославије (138), фасцикла 4, архивска јединица 11, лист 214 (даље: АЈ, 138).

⁶⁶⁸ Крајем јуна 1940. совјетска влада је затражила од Румуније да јој уступи Бесарабију и Северну Буковину, на шта је румунска влада на препоруку Немачке и Италије дала позитиван одговор. После сазнања о совјетском ултиматуму Румунији, Бугари су поново молили Немце за помоћ у добруцанском питању на шта су они поново саветовали уздржаност. D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 369–370.

⁶⁶⁹ Милановић је у свом извештају нагласио да га је зачудило да је италијански посланик обавештен да је Југославија била одлучни противник бугарског изласка на Егејско море.

⁶⁷⁰ АЈ, 370–25–74, лист 550.

Милановић је разговарао и са немачким послаником у Софији фон Рихтхофеном. Он је такође показао симпатије како за бугарски, тако и за мађарски ревизионизам, подвлачећи да је за Немачку било веома важно да се евентуалне територијалне промене на Балкану изврше на миран начин. Југословенски посланик је искористио прилику и покушао да на дискретан начин дозна како су бугарски званичници фон Рихтхофену представљали своје жеље. Немачки посланик му је одговорио да је бугарска влада, као и „политичка јавност“, отворено тражила Јужну Добруцу и излаз на Егеј, односно западну Тракију. Што се тиче Југославије, Бугари су му изражавали наду да ће им Југославија вратити Западне покрајине, нагласивши да му нико није говорио о претензијама изван те триторије. Рихтхофен је указао свом саговорнику да су сви у Бугарској били свесни важности вардарске долине за југословенску државу. По њему су и Македонци то схватили због чега нису постављали територијалне претензије, него су циљали на „мањински режим“. Том приликом није крио да га је посетило више виђенијих македонствујућих, укључујући и Александра Станишева.⁶⁷¹

С тим у вези, југословенско Посланство у Софији је бележило да је акција македонствујућих оживела. Станишев је, молећи немачког и италијанског посланика за потпору у македонском питању, 25. јуна 1940. отпутовао у Мађарску и Немачку. Према подацима Обавештајног одељења Главног генералштаба, Станишев је требало да се Будимпешти састане са вођом михајловиста Иваном Михајловим⁶⁷², док се пут у Берлин доводио у везу са обавештавањем немачких политичких кругова о Македонији и припремом терена за покретање македонског питања на будућој мировној конференцији. Међутим, и међу михајловистима је настао раздор око политике ослањања на Рим и Берлин, због чега су се противници те политике састали почетком јула како би договорили потребну реакцију. Што се тиче осталих фракција ВМРО: комуниста, протоговеровиста, федералиста и македонских братстава, југословенско Посланство је располагало подацима да су се све више оријентисале према СССР-у, тражећи стварање југословенске федерације, као прве етапе балканске федерације.⁶⁷³

За наслон на Совјетски Савез залагали су се и извесни политичари из опозиције, међу њима и некадашњи председник владе Никола Мушанов. Они су се изјаснили за политику што тешње сарадње са Југославијом, што би требало да буде оличено у закључењу једног савеза. Међутим, сматрали су да такав савез не би могао да сачува обе земље „од разних евентуланости“, због чега је и предлаган заједнички наслон на СССР. Један угледни политичар је изјавио посланику Милановићу да је политика краља Бориса у великој мери била инспирисана страхом од Руса, са чијим утицајем у Бугарској краљ није могао да се помири.⁶⁷⁴ Бугарски владајући кругови нису благонаклоно гледали ни на успостављање дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза⁶⁷⁵. Тако је бугарски посланик у

⁶⁷¹ АЈ, 370–21–68, листови 683–684.

⁶⁷² Иван Михајлов се са својом супругом средином 1940. обрео у Будимпешти, где је остао све до капитулације Краљевине Југославије априла 1941. године. О различитим верзијама његовог доласка у Будимпешту видети: М. Žikić, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska“, 192–193.

⁶⁷³ АЈ, 370–25–74, лист 552; ВА, П-17, к. 26, ф. 3, д. 40, листови 3–4; *Извештају МИП-а*, XI, 258.

⁶⁷⁴ АЈ, 370–25–74, листови 551–552.

⁶⁷⁵ Заједнички коминике о успостављању дипломатских односа објављен је 24. јуна 1940. године. За југословенског посланика у Москви одређен је Милан Гавриловић, шеф Савеза земљорадника, док је за совјетског посланика у Београду одређен Виктор Андрејевич Плотњиков, који је службовао у Норвешкој (Опширније у: А. Животић, *Московски гамбит*, 270–290). Југословенско-бугарски односи су разматрани и приликом званичног пријема Милана Гавриловића код Вјачеслава Молотова 17. јула 1940. године. Говорећи о Бугарској, Молотов је изјавио да њихови односи са Софијом нису били лоши, док је њене ревандикације оценио природним, будући да се осећала увређеном после Првог светског рата. Гавриловић је из Молотовљевог излагања разумео да ће Совјети подржати извесне бугарске аспирације иако су били свесни држања званичне Бугарске. Молотов се интересовао да ли би могло доћи до побољшања југословенско-бугарских односа. Гавриловић му је одговорио да су односи између југословенских и бугарског народа били добри, па чак и братски, те да је и он сам имао много пријатеља у Бугарској. Међутим, истакао је да је народ једно, а режим друго, те да је бугарска влада тесно повезана са Италијом и Немачком, верујући да је између њих постојао и извесни договор о заједничком деловању на Балкану у погодном моменту. *Исто*, 310–311; АЈ, 370–34–95, лист 692; *Македонското прашање во советската надворешна политика*, II, № 434, 1279.

Београду Стоилов, разговарајући почетком августа 1940. са својим совјетским колегом, настојао да путем интрига поквари већ уопостављене југословенско-совјетске односе. Међутим, Плотњиков на то није обраћао пажњу, сматрајући бугарског посланика пронемачки оријентисаног.⁶⁷⁶

Пронемачку оријентацију бугарске владе приметиле су и владе суседних земаља. Из тога су закључиле да је Бугарска напустила неутралну политику, сврставајући се све више уз силе Осовине, од којих је и очекивала решење својих ревандикација. Немци су такође желели да задрже такав правац бугарске спољне политике, због чега су одлучили да приступе решавању добруцанског питања. После свог корака у Букурешту, немачко Министарство иностраних послова је 16. јула 1940. известило Софију да је румунски краљ пристао на преговоре.⁶⁷⁷ На позив немачке владе, бугарски премијер Богдан Филов и министар иностраних послова Иван Попов су допутовали 27. јула 1940. у Салцбург где су имали састанак са Аполфом Хитлером и немачким министром иностраних послова Јоакимом фон Рибентропом. Том приликом су Немци показали спремност да изађу у сусрет бугарским захтевима у Јужној Добруци, што је на бугарске званичнике оставило врло повољан утисак.⁶⁷⁸

Југословенски посланик у Софији Владимир Милановић је, прикупљајући податке из више извора, био веома добро обавештен о току састанка у Салцбургу и његовој садржини. Према његовим информацијама, Филов и Попов су за Салцбург кренули у пуној неизвесности о чему ће се тамо разговарати. На основу личних запажања, писања штампе и разговора, Милановић је извео закључак да су бугарски делегати били спремни да прихвате много шире разговоре са немачким државницима. Међутим, разговор се водио искључиво о питању Јужне Добруце, уз упућивање на тешке преговоре са румунском владом и одбијањем арбитраже од стране Немачке.⁶⁷⁹ Да су Бугари очекивали шире разговоре са немачким званичницима сведочи и забелешка Богдана Филова у свом дневнику, где напомиње да је пред Хитлера изнета мапа „са разним границама“.⁶⁸⁰ Поред тога, карактеристично је и држање бугарског министра иностраних послова пред полазак за Салцбург. Према Милановићевом извештају, Попов је био нелагодно изненађен када је га је угледао на аеродрому пре поласка авиона. Када га је Милановић љубазно обавестио да ће га на земунском аеродрому дочекати помоћник министра иностраних послова Милоје Смиљанић, Попов му је „очевидно непријатно збуњен“ рекао „па зашто излази, ми се у Београду спуштамо само из техничких разлога“. Југословенски посланик је Попова у извештају окарактерисао као доста непосредног дипломату по природи, који је ретко кад умео да прикрије своју мисао. Тиме је алудирао да је његово држање указивало да је намеравао да у Немачкој разговара и о бугарским аспирацијама према Југославији.⁶⁸¹

Међутим, по повратку из Салцбурга, наступиле су приметне промене. Попов је, после уобичајеног поздрава на аеродрому, замолио Милановића да га сутрадан посети како би га обавестио о обављеним разговорима⁶⁸². Приликом тог сусрета, Попов је поново на пријатељски начин говорио о југословенско-бугарским односима и о потреби да балкански народи живе у слози, као што је често говорио пре слома Француске. Свега пар дана касније,

⁶⁷⁶ А. Животић, *Московски гамбит*, 322.

⁶⁷⁷ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 370–371.

⁶⁷⁸ *Isto*, 371. Погледати и: Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Bogdana Filova 27. jula 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 165–168; Богдан Филов, *Дневник*, ред. Илчо Димитров, Софија, 1990, 205–210.

⁶⁷⁹ АЈ, 138–4–11, лист 215.

⁶⁸⁰ Б. Филов, *н. д.*, 209. Македонски историчар Данчо Зографски наводи да је бугарски министар финансија, на основу добијених инструкција од Филова и Попова, 22. јула 1940. пред немачким државним подсекретаром као бугарске територијалне захтеве изнео Јужну Добруцу, излаз на Егеј код Дедеагача и корекцију југословенско-бугарске границе код Цариброда, Босилграда и Струмице. Поред тога, наводно на своју руку, поменуо је и македонско питање. Dančo Zografski, „Macedonia and the Third Reich's Balkan Policy“ in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, ed. Pero Morača, Belgrade, 1977, 387.

⁶⁸¹ АЈ, 138–4–11, лист 215.

⁶⁸² О томе погледати: АЈ, 370–25–74, лист 553.

Илинденска организација је 2. августа 1940. обележила годишњицу Илинденског устанка. Том приликом је објављен специјална број *Илинденског листа*, који је садржао чланке истакнутих македонствујућих у којима је величана ВМРО. По налогу југословенског посланика, дописник ЦПБ-а у Софији Петар Иванковић је посетио директора Одељења за штампу МВРИ Јордана Мечкарова и скренуо му пажњу на „све незгоде“ таквог писања. Мечкаров је одговорио да је било забрањено свако објављивање о Илиндену у штампи и у присуству Иванковића назвао и укорио шефа цензуре. Истовремено је наредио да се одмах забрани даље растурање *Илинденског листа*. Према извештају Владимира Милановића, поновно манифестовање пријатељства према Југославији од стране Попова и Мечкарова могло се посматрати као последица разговора са немачким државницима, који су, бар за извесно време, оставили бугарске делегате у неизвесности о својим будућим намерама на Балкану.⁶⁸³

Међутим, ти „изливи пријатељства“ били су кратког века, што се манифестовало после отпочињања румунско-бугарских преговора у Крајови 19. августа 1940. године. Југословенско Посланство у Софији је извештавало да је Бугарска због потпуног окретања силама Осовине почела да показује резерву према односима са Југославијом, нерадо гледајући на манифестације пријатељства. Истовремено, у бугарској јавности се стварала све хладнија атмосфера према Југославији, чак и више него у званичним круговима. Појавио се већи број књига, брошура, географских карата или чланака који су у увијеној форми показивали претензије према југословенској територији. Истовремено су разне националистичке организације растурале разне летке политичке садржине. Тако су припадници Цанковљевог Национално социјалног покрета нападали бугарску владу што није дозвољавала манифестације „за поробљену браћу“ и поздрављали санстефанску Бугарску, док су припадници организације „Ратници за напредак бугарштине“ позивали на тешњу сарадњу са Немачком уз коју су могли бити остварени бугарски идеали. Поред тога, бугарска штампа је у више наврата унутрашњу ситуацију у Југославији показивала као несређену у чему се највише истицала *Зора*.⁶⁸⁴ Истовремено, бугарске просветне власти су донеле одлуку да се више не одобрава одлазак нових бугарских студената на школовање у Југославију, правдајући то одредбама новог закона према којима је одобрано студирање само у оним земљама чији се језик изучавао у бугарским школама. Југословенско Посланство у Софији је сматрало да је та одлука донета из чисто политичких побуда.⁶⁸⁵

Приметна је била и активност македонствујућих. Југословенско Посланство у Софији је почетком августа добило обавештење да су легалне македонске организације у Бугарској (Илинденска организација, Македонско-одринско ополчење, Времена комисија македонских братстава, Македонски научни институт и Македонски женски савез) предале председнику владе Филову и министру иностраних послова и вера Попову једну декларацију у којој су тражиле да се бугарска влада заузме за македонске интересе како би сви делови Македоније настањени Бугарима били присаједињени Бугарској. Због ове декларације појавиле су се несугласице између ових пет организација и михајловиста ВМРО, који су се залагали за стварање слободне и независне македонске државе. Према добијеним подацима, и сама бугарска влада и националистички кругови су такав захтев михајловиста окарактерисали као „максималистички“ и противан бугарским државним интересима, због чега је на њих вршен притисак да се солидаришу са легалним организацијама. Михајловисти су попустили под притиском да измене свој став, али под условом да се Бугарској присаједини цела Македонија. У супротном, наставили би да се боре за њену независност.⁶⁸⁶ Милановић је располагао подацима да су Филова и Попова посетили Асен Аврамов, члан Централног комитета ВМРО и Никола Коларов, сарадник листа *Зора*, интересујући се шта је бугарска влада урадила за македонско питање.⁶⁸⁷

⁶⁸³ АЈ, 138–4–11, листови 183–185, 215; *Извештаји МИП-а*, XI, 321.

⁶⁸⁴ АЈ, 138–4–11, листови 220–221; *Извештаји МИП-а*, XI, 321–325.

⁶⁸⁵ *Извештаји МИП-а*, XI, 325.

⁶⁸⁶ АЈ, 138–4–11, лист 203.

⁶⁸⁷ *Исто*, листови 203–204.

Истовремено, македонствујушчи су за своје циљеве желели да придобију симпатије тоталитарних држава. Тако су и михајловисти ВМРО и легалне организације поднеле италијанском и немачком посланству у Софији меморандуме тражећи подршку за своје тезе. Са друге стране, протогеровисти ВМРО, комунисти и припадници „македонске прогресивне емиграције из Америке“ су припремили један обиман меморандум у коме су апеловали на Совјетски Савез да преузме решавање македонског питања у своје руке, како то не би радили Немци и Италијани. Указивано је на неопходност уједињења целе Македоније, која би потом као равноправна држава ушла у Балканску федерацију са осталим земљама. Овај меморандум су између осталих потписали и протогеровисти Петар Шанданов и Петар Трајков. Приметно је било да меморандум није потписао Филип Атанасов, вођа федералиста ВМРО, будући да је он остао при свом ставу независне Македоније у оквиру федеративне Југославије, као прве етапе будуће Балканске федерације.⁶⁸⁸

Ревизионистичка кампања у Бугарској је потом достигла врхунац за време тродневне еуфорије која је захватила земљу поводом постизања споразума са Румунијом о уступању Јужне Добруце 7. септембра 1940. године⁶⁸⁹. Према извештају посланика Владимира Милановића, иако су бугарски званичници пружали уверавања да том приликом неће бити никаквих манифестација, до њих је дошло и то управо по сугестијама са те стране. Саме манифестације, иако су биле веома бучне, нису биле спонтане, већ унапред припремљене. Имале су изразито ревизионистичко обележје према Грчкој и Југославији („Хоћемо Бело Море“, „Хоћемо Македонију“), док су сви говорници подвлачили да је повратком Јужне Добруце остварен само један од националних идеала, будући да је на Балкану било и других спорних питања⁶⁹⁰. Клицања „поробљеним земљама“ су се поновила и пред краљем Борисом и бугарском владом, поред којих су продефиловали представници „Македоније“, „Западних покрајина“ и Тракије носећи заставе са обавијеним црним флором. Бурне овације су приређене и испред немачког и италијанског Посланства у Софији. Бугарска штампа је, по инструкцијама са званичне стране, такође писала да је повратак Добруце представљало први корак у остварењу националних идеала, правећи директне алузије на Југославију и Грчку.⁶⁹¹

Поводом присаједињења Јужне Добруце, Народно собрање се састало 20, 21. и 23. септембра 1940. у ванредном сазиву, како би одобрило закључени споразум у Крајови. Том приликом су се по први пут у Народном собрању чули конкретни ревизионистички захтеви према Југославији. Међу говорницима се истакао Александар Цанков који је истакао да су бугарске територијалне претензије биле познате, сматрајући да Бугарска мора јасно да се сврста уз силе Осовине и Совјетски Савез, „пошто је њено место међу победиоцима“. Посебно оштар по питању бугарских ревизионистичких захтева је био посланик Сотир Јанев, који је указивао да су поред Добруце постојали и спорови са Југославијом и Грчком „чије решење треба очекивати“. Чак је сматрао да је Бугарска требало да буде спремна и да у случају потребе војском заштити своје националне интересе. Истовремено, говорници су констатовали да Балкански споразум више не постоји. На основу тога је југословенско Посланство у Софији закључило да је опште ревизионистичко расположење могло да поприми конкретније форме према Грчкој и Југославији.⁶⁹²

⁶⁸⁸ Исто, листови, 180, 204, 227–228.

⁶⁸⁹ О процесу повратка Јужне Добруце Бугарској опширније у: Николай Генчев, „Възвръщане на Южна Добруджа към България през 1940. г.“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1969), 58–73; А. Кузманова, *От Ньой до Крайова*, 223–276.

⁶⁹⁰ Секретар Посланства у Софији Душан Петковић је у свом извештају поднетом јуна 1941. указао да је у бугарској ревизионистичкој кампањи уместо термина „братски гест“, у случају уступања Цариграда и Босилграда, почео да се форсира термин „спорна питања“. АЈ, 103–55–262, извештај секретара Посланства у Софији Душана Петковића о спољној политици Бугарске од 12. јуна 1941.

⁶⁹¹ АЈ, 370–25–74, листови 572, 579; *Извештаји МИП-а*, XI, 353–354.

⁶⁹² АЈ, 370–25–74, листови 581–583. С тим у вези, југословенски амбасадор у Анкари Илија Шуменковић је 22. септембра јављао о промени држања свог бугарског колеге Саве Кирова, после његовог повратка из Софије. Пре свог одласка, Киров је са забринутошћу и песимизмом у два наврата говорио Шуменковићу о перспективама свих малих држава после победе тоталитарних сила и реорганизације Европе по њиховом принципу. У свом песимизму је чак ишао толико далеко да је у једном тренутку говорио да Бугарска после те

Југословенски посланик у Софији је настојао да од бугарских званичника добије објашњења поводом ревизионистичке кампање. Разговарајући 12. септембра 1940. са бугарским министром иностраних послова и вера о писању бугарске штампе у том смислу, Милановић је извештавао да је Попов поново покушавао да нађе оправдања и огради бугарску владу од таквих написа. На то је Милановић приметио да је такво писање доводило бугарску јавност до погрешних закључака и да је због тога била неопходна интервенција бугарске владе, како би штампа „остала у оквиру жеља владе“. Извештавајући о овом разговору, Милановић је указао да Попов није давао јасне и прецизне одговоре. Између осталог је рекао да Бугари нису никада крили да су били ревизионисти „па то и сад јавно кажу“. На Милановићеву примедбу да је сматрао да њихов познати ревизионистички програм није био измењен, Попов је доста неодлучно одговорио да нису имали шта да мењају.⁶⁹³ Додатне податке о овом разговору дају нам совјетски извори. Посетивши свог совјетског колегу 17. септембра, Милановић му је саопштио да је Београд био незадовољан преопштим писањем бугарске штампе, будући да бугарске ревизионистичке тежње нису помињане у конкретном облику. Самим тим, оне су на тај начин могле бити управљене и према Југославији. На тражење обавештења о томе од Попова, овај му је одговорио да бугарска влада није планирала да поставља било какве захтеве према Југославији, али је приметио да би било „разумно“ да Југославија добровољно преда Бугарској Цариброд и Босилград. На Лаврентјевљево питање како би у том случају требало разумети југословенско-бугарске односе, Милановић је одговорио да су односи између две земље били добри и пријатељски и да Бугарска не би имала ништа против да Цариброд добије мирним путем. Међутим, уколико би дошло до мешања Берлина, Бугарска се не би задржала само на Цариброду, већ би хтела и Београд. Попов је саопштио Милановићу да је после Добруце главни циљ бугарских ревандикација постала западна Тракија. Милановић је указао совјетском посланику да су ревизионистички апетити бугарске владе дефинитивно расли, будући да је раније једино тежила излазу на Егејско море, а сада захтева територију од реке Месте до реке Марице, односно целу западну Тракију.⁶⁹⁴

Милановић се о бугарском ревизионизму интересовао и код свог немачког колеге фон Рихтхофена. Он му је изјавио да је Немачка желела мир на Балкану и да није имао обавештења о било каквим новим територијалним променама на Балкану, због чега је сматрао да није требало придавати никакав значај вестима које су долазиле од македонствујућих и националистичких кругова. Указао је да су стварали велике тешкоће бугарској влади, али да је требало разумети да се у њиховом сузбијању није могло ићи у потпуности до краја.⁶⁹⁵

победе неће имати потребе ни за дипломатијом, ни Генералштабом, пошто ће сва њена активност бити диригована од једног немачког органа који ће боравити у Софији. Истовремено је изјављивао жаљење што је Велика Британија била далеко да би могла ефикасно да помогне мале државе, док је поводом СССР-а увек био обазрив и са жаљењем констатовао да је Москва напустила идеју словенске солидарности. Ситуација се променила по његовом повратку из бугарске престонице. Саопштио је да је променио мишљење и да је сматрао да ће мале државе „у новом стању“ несумњиво задржати своју политичку и економску независност. Исто тако, почео је да сву одговорност за продужење рата пребацује на Велику Британију, трудећи се да потпуно оправда Хитлера у тој борби. Поред тога, са задовољством је констатовао немачке и италијанске гаранције Румуније, чиме је заустављено даље продирање Совјетског Савеза на Балкан. Напоследку, код Кирова је била очигледна и промена по питању бугарских ревандикација. Пре одласка у Софију, бугарски посланик је увек реаговао „брзом и енергичном осудом“ на сваки испад бугарског јавног мњења у том смислу. Нарочито је „са жестином“ наглашавао да Бугарска према Југославији није имала никаквих територијалних претензија и да је основа бугарске политике била пријатељство и братство са Југославијом. Међутим, на Шуменковићеву примедбу о манифестацијама у Софији, после повратка Кирова у Анкару, овај је хтео да оправда држање бугарског јавног мњења изјављујући да сваки народ „ако хоће да живи мора да има извесне идеале или, додао је ублажујући, извесне илузије“. Исто, листови 568–569.

⁶⁹³ АЈ, 370–25–74, лист 573.

⁶⁹⁴ *Македонија во советската надворешна политика*, II, № 440, 1287, 1289.

⁶⁹⁵ АЈ, 370–25–74, лист 571.

Бугарски листови су наставили да пишу у ревизионистичком смислу и доносе по Југославију неповољне текстове. Тако је лист *Зора* објавила фељтон у коме су српске јединице оптужене за масакрирање свог мушког становништва у једном добруданском селу током Првог светског рата, док је *Мирџ* такође објавио фељтон о посети југословенској граници код Стрезмироваца. Према дописнику ЦПБ-а у Софији, оба фељтона су посматрана као известан одговор на писање београдске *Политике* о Струмици и Охриду. Крајем септембра 1940. бугарским листовима су дата овлашћења да преносе писање иностране штампе о питању ревизије југословенских граница.⁶⁹⁶ Разговарајући дуже са Поповим о тренутној ситуацији у Европи, Милановић је поново додирнуо и писање бугарске штампе о Југославији. Бугарски министар се поново правдао како то није била његова кривица, те да је у неколико махова издавао налог директору Одељења за штампу да се не објављује ништа што би прелазило дозвољене границе. Извињавајући се за такво стање, саопштио је посланику да ће поново интервенисати код Мечкарова.⁶⁹⁷

На појаву „непријатељског става у Бугарској према нама“ бугарском посланику у Београду Стоилу Стоилову је 12. октобра 1940. скренуо пажњу и помоћник министра иностраних послова Милоје Смиљанић. Бугарски посланик је на ту примедбу изјавио да је жалио такве појаве. Додао је да је за време свог бављења у Београду констатовао пријатељско расположење према Бугарској и да је о томе извештавао Софију. Што се тиче антијугословенских манифестација⁶⁹⁸, Стоилов је настојао да одговорност пребаци на македонске кругове. Два пута је поновио да је бугарска влада наставила да води дотадашњу политику мира и пријатељства, да се бугарске ревандикације нису односиле на Македонију и да је Вардар српска река. На крају је рекао да је одржавање добрих југословенско-бугарских односа била и жеља Немачке. То му је немачки посланик у Београду неколико пута нагласио, помињући и Мађарску као земљу са којом би заједнички могле да се консолидују прилике на Балкану.⁶⁹⁹

Са друге стране, наступ секретара бугарског Посланства у Стокхолму Стефана Бочева, некадашњег личног секретара Кјосеиванова, био је у потпуности ван уобичајених дипломатских манира. Наиме, Бочев је 12. октобра, исти дан када су Смиљанић и Стоилов водили поменути разговор, посетио писара југословенског Посланства у Стокхолму Драгомира Богића са намером да сазна какав је био став Посланства на улазак немачких трупа у Румунију. Не скривајући своје задовољство због последњих догађаја, Бочев је почео Богићу да „излаже своје идеје о судбини која чека Југославију“. Према његовом мишљењу, Југославија ће проћи горе него што је прошла Румунија. Она као држава више неће постојати пошто ће због немачке окупације бити тако деморалисана да неће бити у стању да пружи било какав отпор својим суседима који ће поставити своје захтеве. Према Бочеву, немачку акцију ће олакшати стање у Хрватској и Словенији које су гравитирале Немачкој, као и немачка национална мањина, која је имала знатан утицај на извесне кругове у Београду. У случају да се Југославија одлучи на отпор, Бочев је изјавио да је Бугарска неће напасти, као што је то учинила Србији 1915, али да ће приликом деобе Југославије узети свој део. „Бугарска је љубимче Немачке и сасвим је природно да ће један од корисника немачке победе бити Софија. Пошто је немачка победа апсолутно сигурна, то се повећање бугарске територије више не може доводити у сумњу“.⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ АЈ, 38–31–75, телефонски извештаји дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 25, 26. и 29. септембра и 2. октобра 1940.

⁶⁹⁷ АЈ, 370–25–74, листови 576–578.

⁶⁹⁸ Приликом прославе дана организације „Отац Пајсије“, 27. септембра 1940. у Софији су, пред спомеником историчара Марина Дринова, одржане манифестације за Македонију и Тракију. Два дана касније, прослава је настављена у великој дворани софијског Официрског дома, где се између осталог говорило о „Пајсијевској Бугарској“ од Охрида до Црног мора и од Дунава до Егејског мора, што је пропраћено аklamацијама. АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ-а из Софије Петра Иванковића од 29. септембра 1940; *Извештаји МИП-а*, XI, 355.

⁶⁹⁹ АЈ, 382–5–20, лист 254.

⁷⁰⁰ *Исто*, лист 252.

На Богићево питање како ће се развијати југословенско-бугарски односи у случају да Немачка не окупира Југославију и не приступи комадању њене територије, Бочев је рекао да је све зависило од тога како је Југославија тумачила Пакт о вечном пријатељству. Подвукао је да је Бугарска искрено желела зближење са Југославијом и да је због тога и склопила тај пакт, а да је Југославија требало да покаже да је стварно желела пријатељство са Бугарском. То је једино могла да докаже на тај начин што би Бугарској вратила не само Западне покрајине, него и Јужну Србију, чисто бугарску покрајину коју су Срби уз помоћ Француза и Британаца одузели Бугарима „и сада је србизирају“. Бочев је подвукао да Бугарска није могла да се помири са губитком те територије, упозоривши да ће Југославија уколико „не покаже разумевање за бугарске захтеве“ бити одговорна за нове југословенско-бугарске размирице. Завршавајући извештај југословенском посланику у Стокхолму Милораду Стражњићком, Богић је навео да је Бочев, „убеђени германofil и велики поштовалац г. Хитлера“, неколико пута нагласио да је све што је говорио представљало његово лично мишљење.⁷⁰¹

Почетак рата на Балкану

Друга половина 1940. донела је промене на Балканском полуострву. После великих ваздухопловних губитака у Бици за Британију, Немачка је одлучила да своје нападе усмери на периферне делове британског царства, подједнако важним за даљи ток рата, а првенствено Медитеран. Због тога је Немачка морала да осигура мир на Балкану, како би испоруке виталних сировина са овог простора могле да се одвијају несметаним током. Њена улога у мирном решавању територијалних ревандикација које су Мађарска и Бугарска имале према Румунији, управо је била у вези са тим планом. Уступање великог дела Трансилваније Мађарској приморали су румунску владу да 4. септембра 1940. поднесе оставку. Краљ Карол је то прихватио и за председника владе именовao генерала Јона Антонескуа. Већ сутрадан, предао му је пуну власт у земљи, док је 6. септембра абдицирао у корист свог сина Михаила. Дан касније потписан је и уговор у Крајови којим је Бугарској уступљена Јужна Добруца. Румунија је потом са Немачком потписала Тајни војни савез, да би већ почетком октобра на њену територију почеле да пристижу прве немачке јединице у виду војне мисије. Њихов задатак је био да штите румунске нафтне изворе и припреми румунску војску за предстојећи напад на СССР.⁷⁰²

Немачке планове о одржавању мира на Балкану покварила је Италија која је 28. октобра 1940. извршила напад на Грчку. Незадовољан дотадашњим добицима, Мусолини је у више наврата планирао да територијална проширења изврши на рачун Југославије и Грчке, али је на наговор Хитлера морао од тога да одустане. Управо је улазак немачких трупа у Румунију, о којој га Хитлер није обавестио, нагнао Мусолинија да и сам предузме самосталну акцију. Међутим, Грци су, после почетних успеха, успели да зауставе италијанску офанзиву, а затим средином новембра одбаце њихове снаге и продру на албанску територију. Успех грчке војске је омогућио и Британцима да на грчкој територији успоставе војне базе, чиме су румунска нафтна поља могла бити изложена дејству авијације. Поред тога, евентуални долазак јачих британских снага у Грчку пружао је могућност образовања новог Солунског фронта. Због тога је Адолф Хитлер 12. новембра 1940. потписао своју Директиву бр. 18 која је предвиђала немачку интервенцију у области Средоземног мора. С тим у вези, директива је предвиђала могућност употребе бугарске територије за напад на Грчку и елиминацију британских ваздухопловних база. Међутим, Хитлер је истог месеца донео одлуку о нападу на Совјетски Савез. Будући да није било могуће истовремено предузети нападе и на Медитерану, Директива бр. 18 је претрпела измене, подразумевајући напад на Грчку, како би се спречио пораз Италијана и учвршћивање Британаца на Балкану.

⁷⁰¹ Исто, листови 252–253.

⁷⁰² Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2, Ljubljana, Beograd, Titograd, 1984, 7–10; Martin L. van Creveld, *Hitler's strategy 1940–41. The Balkan Clue*, Cambridge, 1973, 27–29.

На тај начин је требало осигурати десно крило за предстојећу офанзиву на истоку. Коначна варијанта плана за напад на Грчку („Операција Марита“) усвојен је почетком децембра 1940. године.⁷⁰³

*

Повратком Јужне Добруце Бугарској, немачко-бугарске везе су интензивирание⁷⁰⁴. Краљ Борис се у својој престоној беседи октобра 1940. захвалио вођама сила Осовине на потпори приликом решавања тог питања, констатујући да су се створили услови за ближу сарадњу између Бугарске и ових земаља. На јачање тих веза је указивала и посета бугарског министра пољопривреде Ивана Багрјанова Немачкој и Италији, као и посета немачког министра просвете Бернхарда Руста Софији истог месеца.⁷⁰⁵ Посета министра Багрјанова Немачкој дала је повода међународној штампи да пише да је у скорије време предстојало и бугарско прилажење Тројном пакту.⁷⁰⁶ Немачка је ускоро и учинила такав предлог. Њен посланик у Софији фон Рихтхофен је 16. октобра 1940. предложио бугарској влади да приступи Тројном пакту у року од три дана. Међутим, и поред све чвршћих веза са Немачком, краљ Борис је у личном писму Хитлеру 22. октобра 1940. изнео разлоге због којих Бугарска још увек није могла то да учини: изолације на Балкану, непријатељског држања суседа и недовољне опремљености бугарске војске. Истовремено, бугарски монарх је указивао да је задржавање формалне неутралности од стране Бугарске ишло на обострану корист, будући да је остављало суседе у неизвесности, док је сарадња између Софије и Берлина могла да се продубљује.⁷⁰⁷

О развоју немачко-бугарских односа интересовала се и југословенска дипломатија⁷⁰⁸. О томе је посланик у Софији Владимир Милановић разговарао почетком октобра 1940. са својим грчким и турским колегом. И један и други су му изјавили да су имали обавештења да се краљ Борис искрено одупирао немачком притиску да се отворено изјасни за силе Осовине, а да је германофилско држање бугарске штампе представљало само привидну концесију Немачкој.⁷⁰⁹ Југословенски посланик је желео да сазна и мишљење бугарских званичника по том питању. Због тога је 19. октобра 1940. разговарао са министром иностраних послова и вера Иваном Поповим. Попов га је уверавао да Немачка није вршила никакав притисак на Бугарску, при чему га је немачки министар просвете Руст уверавао да је Немачка желела ред и мир на Балкану. Демантовао је све вести о доласку немачких официра и војника у Бугарску, као и о предстојећој бугарској мобилизацији. Није било ни покрета бугарске

⁷⁰³ Bogdan Krizman, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu „Nürnberških dokumenata“*, Zagreb, 1953, 35–40; V. Terzić, *n. d.*, 10–12; М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 111–114; М. van Creveld, *n. d.*, 56–57, 81–84; Душан Лукач, „The final stage in the German-British diplomatic struggle for the Balkans“, in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, ed. Pero Morača, Belgrade, 1977, 46–47.

⁷⁰⁴ Југословенско Посланство у Софији је средином септембра 1940. извештавало о појачаној немачкој агентури у Бугарској и раду немачког Посланства на стварању „пете колоне“. АЈ, 370–25–74, лист 580.

⁷⁰⁵ *Извештаји МИП-а*, XI, 395–396.

⁷⁰⁶ Д. Сирков, *n. d.*, 256. Тројни пакт између Немачке, Италије и Јапана званично је потписан 27. септембра 1940. године.

⁷⁰⁷ Д. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 440–442; Д. Сирков, *n. d.*, 258–260; Витка Ив. Тошкова, „Присъединяването на България към Трестранния пакт“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1969), 59–60.

⁷⁰⁸ Интересантно је да је совјетски војни изасланик у Софији пуковник Дергачов 1. октобра 1940. саопштио свом југословенском колеги пуковнику Димитрију Путнику да је у Софију стигао немачки генерал Вилхелм Кајтел, начелник Врховне команде оружаних снага, ради склапања војног савеза са Бугарском. По Дергачеву, све је већ било уговорено, једино је остало да се сломи краљ Борис, који се још увек устезао да да свој пристанак. Званично сврставање Бугарске уз силе Осовине требало је да се изврши приликом седнице Ратног савета 3. октобра, на дан ступања бугарског краља на престо. Извештавајући Главни генералштаб о овом разговору, пуковник Путник је писао да није могао добити потврду вести о доласку генерала Кајтела. Том приликом је указао да је у том тренутку у Софији боравио градоначелник Штутгарда, те да је постојала могућност да су бугарски комунисти њега помешали са Кајтелом. Што се тиче вести о предстојећем немачко-бугарском војном савезу, пуковник Путник је упозаравао да се она није смела пренебрегнути, будући да се у Софији о томе много говорило. *Априлски рат 1941*, књ. 1, док. бр. 274, 801–803.

⁷⁰⁹ АЈ, 370–95–24, лист 595.

војске, изузимајући ротације појединих војних јединица. Што се тиче уласка немачких јединица у Румунију, Попов је то тумачио жељом Немачке да тамо обезбеди ред и мир. Ипак, надао се да неће доћи до појачања бројног стања тих одреда, указујући да то не би било у интересу Бугарске. Осврнуо се и на корак британског посланика у Софији Рендела, који је указивао да је Бугарска раније имала одлучнији став, упозоравајући да би требало водити рачуна и о Британији. Попов му је одговорио да је Бугарска о њој водила рачуна, али да је Немачка географски била ближа.⁷¹⁰

Међутим, заоштравање италијанско-грчких односа, а потом и избијање рата између ове две земље 28. октобра 1940, довели су југословенску државу у веома тежак положај. Ситуацију је погоршавала могућност пада Солуна у туђе руке, при чему би Југославија остала одсечена од Егејског мора и потпуно опкољена осовинским земљама и њиховим симпатизерима⁷¹¹. Због тога је новонастала ситуација захтевала да југословенске војне снаге на југу земље буду у „мобилном и ратном стању“ како би могле да интервенишу у правцу Солуна у случају угрожавања овог града од стране Италијана или Бугара.⁷¹²

Италијански напад на Грчку, поставио је у жижу југословенског интересовања и држање Бугарске, с обзиром на њене ревандикације према Тракији. Југословенски дипломатски кругови су већ током августа 1940, када је дошло до заоштравања односа између Италије и Грчке, могли да констатују да је Бугарска на то гледала „са очигледном злурадешћу“. На то су посебно указивали коментари генералног секретара МВРИ Димитра Шишманова: „Знамо, у питању је само први напад слепог прева, и пре или после поставиће се питање и операције“.⁷¹³ О бугарским аспирацијама према Грчкој југословенски посланик у Атини Александар Вукчевић је разговарао са својим бугарским колегом. Бугарски посланик је изјавио да ће бугарска влада стрпљиво чекати погодан моменат за решење питања територијалног изласка на Егејско море. Према његовом мишљењу, а по Вукчевићу то је било и мишљење бугарске владе, за Бугарску би најповољнија ситуација била када би Немачка победила Велику Британију. Тиме би положај Грчке и Турске био знатно погоршан, при чему би Турска била угрожена и од Совјетског Савеза, чију је подршку Бугарска уживала. У случају таквог развоја догађаја, бугарски посланик је тврдио да силе Осовине не би дозволиле један локални бугарско-грчки рат, због чега би Грчка као слабија морала да учини концесије Бугарској. Са друге стране, сматрао је да би ситуација по Бугарску била неповољнија у случају немачког неуспеха, јер би онда била принуђена да чека другу прилику. У сваком случају, бугарски посланик је сматрао да се до решења не би могло доћи „без јачег потреса“. На крају је додао да је нови бугарски посланик у Риму имао мисију да енергично заступа становиште бугарске владе по питању враћања „средње Тракије“.⁷¹⁴

О гледишту Бугарске на италијанско-грчки сукоб југословенски посланик у Софији је 12. септембра 1940. разговарао и са бугарским министром иностраних послова и вера. Попов је био мишљења да у том тренутку неће доћи до компликација, јер Немачка неће допустити нарушавање мира на Балкану. Истовремено је нагласио да Бугарска није имала никаквих обавеза ни према Италији ни према Грчкој. Милановић је из овог разговора стекао утисак да је бугарска влада желела да сачува слободу деловања у случају избијања рата између Италије и Грчке.⁷¹⁵ Међутим, убрзо је дошло до отвореног непријатељског расположења бугарске јавности према Грчкој, што је резултирало нападима на грчког ваздухопловног изасланика у Софији и грчког архимандрита у Пловдиву, где је каменован и грчки Конзулат. Због тога је грчки посланик упутио оштар демарш Шишманову, док је исто саопштено бугарском

⁷¹⁰ АЈ, 370–25–74, лист 605.

⁷¹¹ О значају Солуна за југословенску државу опширније у: Dragan Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, *Balkanica*, XLIII, (2012), 191–219.

⁷¹² Опширније о југословенским војним припремама поводом избијања Грчко-италијанског рата у: Милош Жикић, „Грчко-италијански рат и југословенске војне активности 1940. године“ у: *Други светски рат 75 година касније. Том 1*, гл. и одг. уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, Београд, 2021, 55–76.

⁷¹³ АЈ, 370–25–74, лист 561; *Извештају МИП-а*, XI, 324.

⁷¹⁴ АЈ, 370–25–74, лист 557.

⁷¹⁵ *Исто*, листови 570, 573.

посланику у Атини од грчког премијера Метаксаса.⁷¹⁶ После италијанског напада на Грчку, Попов је саопштио Милановићу да ће Бугарска задржати своју неутралност, демантујући вести о било каквим преговорима са силама Осовине.⁷¹⁷ Међутим, Милановић је закључио да је Бугарска у ствари заузела став незарађене, а не неутралне државе, сматрајући да ће њено даље држање зависити од турског става. Уколико би се Турска ангажовала у грчко-италијанском сукобу, Милановић је веровао да би Бугарска у споразуму са силама Осовине напустила свој дотадашњи став.⁷¹⁸

И поред тих уверавања, југословенски државни врх је са подозрењем гледао на Бугарску, због чега су предузете одбрамбене мере на бугарској граници⁷¹⁹. Тако је на дан италијанског напада на Грчку, 28. октобра 1940, министар војске и морнарице генерал Милан Недић и поред мишљења Сталне комисије за утврђивање о неопходности извесних корекција, одобрио елаборате и наредио утврђивање праваца Трн - Свођ, Височка Ржана и Св. Никола на територији Моравске дивизијске области.⁷²⁰ Истог дана, генерал Недић је, између осталог, наредио команданту III армијске области генералу Илији Брашићу да се форсира утврђивање на струмишко-радовишком, царевоселском и кривоपालаначком правцу⁷²¹, као и да се у споразуму са банском управом у Скопљу изврше припреме за „узимање таоца и конфинирање виђених и утицајних лица, када се то нареди, а по учињеним припремама за ово“.⁷²² Генерал Брашић је потом издао директиву командантима Брегалничке дивизијске области и Граничне трупе, којом им је скренуо пажњу на могућност бугарског садејства италијанским нападним колонама преко територије Брегалничке дивизијске области. С тим у вези, издао је потребне инструкције за поступак југословенских снага у случају бугарског напада преко три наведена правца. Поред тога, скренуо је пажњу на могућност убацивања комитских чета у позадину, па чак и ваздушни десант, о чему је командант Вардарског жандармеријског пука већ добио потребне инструкције. Посебна наређења су издата и за уклањање сумњивих лица⁷²³, док је упозорено и на држање према грађанским властима, будући да је „пропаганда успела да за себе придобије многе представнике власти“.⁷²⁴

Генерал Недић је 5. новембра одобрио пројекат активирања и концентрације југословенских снага за евентуално дејство према Солуну уз извесне напомене начелнику Главног генералштаба, од којих се један део односио и на Бугарску: предвиђање оперативног

⁷¹⁶ Исто, лист 586.

⁷¹⁷ Исто, лист 608.

⁷¹⁸ Извештаји МИП-а, XI, 397.

⁷¹⁹ Истовремено, јавно је подвучена неодвојивост Јужне Србије од Југославије и њен значај за српски народ. То су у својим говорима у Скопљу 14. и 15. октобра 1940. јасно истакли председник владе Драгиша Цветковић и министар војни генерал Милан Недић. У истом циљу је коришћен и боравак патријарха Гаврила у Јужној Србији октобра исте године („Уз велике народне свечаности и уз учешће претседника владе г. Цветковића и министра војске и морнарице генерала г. Недића јуче је у Скопљу обављено крштење дванаест нових једрилица“, *Политика*, 14. октобар 1940, 7; „На седници бановинског Одбора ЈРЗ за Вардарску бановину, на којој је одржао говор претседник владе г. Цветковић, подвучена је органска веза Јужне Србије са свима српским крајевима“, *Политика*, 15. октобар 1940, 5; „Штип је приредио величанствен дочек Њ. Св. Патријарху Гаврилу“, *Политика*, 31. октобар 1940, 7). Бугарска цензура је забранила објављивање Цветковићевог и Недићевог говора. *Извештаји МИП-а*, XI, 398.

⁷²⁰ ВА, П-17, к. 164, ф. 1, д. 28, лист 1; М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 47. О значају ових праваца за Југословенску војску погледати: Dalibor Velojić, „Niška oblast i moravsko-vardarski pravac u strategijskim zamislima i ratnim planovima jugoslovenskog vojnog vrha 1918–1941.“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2012), 43–62.

⁷²¹ О стању фортификацијских радова на овим правцима погледати извештај помоћника врховног инспектора војне силе генерала Богољуба Илића из септембра 1940: *Априлски рат 1941*, књ. 1, док. br. 267, 779–780.

⁷²² Исто, док. br. 287, 861–862.

⁷²³ Поред евакуације становништва из пограничних места у случају избијања рата, командант Брегалничке дивизијске области генерал Драгиша Пандуровић је у свом елаборату за затварање границе из фебруара 1940. указао „обзиром на менталитет становништва“ на потребу узимања по десет талаца из Струмице, Штипа, Кочана, Царевог Села, Берова, Пехчева и Криве Паланке, а по два из сваке општине која се граничила са Бугарском. ВА, П-17, к. 581, ф. 3, д. 1, лист 52.

⁷²⁴ ВА, П-17, к. 31, ф. 4, д. 59, листови 1–5.

дела Штаба Треће групе армија за источни фронт⁷²⁵, како би се објединила евентуална дејства са територија III и V армијске области; искључива употреба активираних Брегалничке дивизије са „опсервацију“ према Бугарској, а не и за евентуално дејство у правцу Солуна; предвиђање хитног пребацивања команданта утврђивања са потребном радном снагом и материјалом на бугарску границу са циљем брзог фортификационог уређења положаја на превојима ка Књажевцу, Зајечару и Неготину.⁷²⁶ Наредило се за активирање предвиђених јединица издато је 6. новембра, с тим да први дан активирања буде 12. новембар 1940. године. Између осталог, овом заповешћу је наређено активирање пешадијских и артиљеријских пукова за три ратне дивизије (Крајинске, Тимочке и Топличке), које су заједно са Брегалничком дивизијом имале задатак осигурања границе према Бугарској.⁷²⁷ Међутим, поразом Италијана и њиховим одбацивањем натраг у Албанију смањена је опасност од заузимања Солуна, после чега се приступило пуштању обвезника на одсуство.⁷²⁸

Неуспех италијанских снага приморао је Немачку, као што смо већ навели, да интервенише на Балкану. С тим у вези, појачан је притисак на Бугарску, који је додатан замах добио после неуспелих разговора између Немаца и Совјета у Берлину 12. и 13. новембра 1940. године. Између осталог, Молотов је у тим разговорима указао и на значај који је Совјетски Савез придавао Бугарској. Због тога је Немцима било важно да осигурају свој утицај у Софији. Одговарајући на писмо краља Бориса од 22. октобра, Хитлер је изразио жељу да лично разговара са њим. Тако је бугарски монарх у пратњи министра иностраних послова Ивана Попова и немачког посланика у Софији фон Рихтхофена у највећој тајности 18. новембра 1940. одлетео у Немачку. Приликом разговора, Хитлер је поново покушао да приволи бугарског краља да приступи Тројном пакту. Међутим, краљ Борис је поновио оно што је већ исказао у свом писму, сматрајући да је било боље да Бугарска „својом неодређеношћу“, држи на својој граници грчке и турске дивизије. Хитлер је напоменуо Борису да није имао намеру да ратује на Балкану, али да би у случају потребе искористио бугарску територију за пролаз немачке војске. Бугарски краљ је упозорио Хитлера на неподесност балканског терена за ратне операције пре марта, при чему је подвукао да је за Бугарску било од највеће важности да се улазак немачких снага у Бугарску одложи до последњег момента. На тај начин, краљ се у суштини сложио да немачке јединице могу ући у Бугарску на пролеће 1941. године.⁷²⁹

Већ 23. новембра, бугарски посланик у Берлину Прван Драганов је обавестио Хитлера да је бугарска влада у начелу била спремна да потпише приступање Тројном пакту, само је молила да се време потписивања још пролонгира. За заузимање таквог става је изнео неколико разлога: став Совјетског Савеза, страх од Балканског споразума, који је и поред румунског отказивања и даље постојао између три преостале земље, страх од британске реакције на вест о приступу Пакту, опасност од Турске у случају појаве немачких трупа у Бугарској, као и неопходну сагласност Народног собрања за приступ Тројном пакту. На крају разговора, Драганов је са Хитлером продискутовао нека војна питања и показао на карти шта је Бугарска тражила од Грчке, на шта је Хитлер обећао да ће Бугарска то и добити.⁷³⁰

⁷²⁵ Интересантно је да је британски војни изасланик у Београду извештавао још 11. септембра 1940. да је преко једног „пријатељског“ војног изасланика добио обавештење о предстојећем формирању „штаба јужне армијске групе“ на челу са генералом Милутином Недићем и генералом Драгославом Милосављевићем, начелником II дирекције Главног генералштаба, као начелником Штаба. Према његовим информацијама, ова армијска група је имала двоструки задатак: 1) одбрану источне и западне границе у Јужној Србији и спречавање спајања бугарских и италијанских снага и 2) да у случају италијанског напада на Грчку поседне Солун. *Britanci*, III, dok. br. 207, 513.

⁷²⁶ *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 296, 883–884.

⁷²⁷ *Isto*, dok. br. 297, 885–889.

⁷²⁸ ВА, П-17, к. 5, ф. 1, д. 1, стр. 26.

⁷²⁹ *Извештаји МИП-а*, XI, 471–472; D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 442–443; А. Животић, *Московски гамбит*, 374; Д. Сирков, *н. д.*, 261–262.

⁷³⁰ Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 23. novembra 1940.“, *Vojoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 169–172.

Увиђајући опасност од бугарског прилажења силама Осовине, Совјетски Савез је покушао да придобије Бугарску на своју страну. Убрзо по свом повратку из Берлина, Молотов је 18. новембра 1940. разговарао са бугарским послаником у Москви. Интересујући се о могућности њеног притупа Тројном пакту, Молотов је упозаравао саговорника да Совјетски Савез неће дозволити да се у Бугарској понове догађаји у Румунији. Са друге стране, како би придобио Бугарску, нудио је гаранцију њеног унутрашњег поретка и граница, као и подршку за реализовање територијалних аспирација према својим суседима, укључујући и Југославију.⁷³¹ Неколико дана касније предузети су и кораци у Софији. У Бугарску је упућен генерални секретар совјетског Народног комесаријата за иностране послова Аркадиј Собољев, који је имао разговоре са краљем Борисом, председником владе Филовим и министром иностраних послова Поповим, изnoseћи сличне понуде, као и пакт о узајамној помоћи. Међутим, Бугари су отворено обавестили Совјете да су већ отпочели преговоре за приступ Тројном пакту, те да би склапање пакта са Совјетским Савезом могло довести до рата на Балкану.⁷³²

Југословенска дипломатија је са великом пажњом пратила догађања око Бугарске. Владимир Милановић је 19. новембра јављао да је у Софији владало уверење да је краљ Борис отпутовао у Немачку на њено инсистирање. Пронесли су се гласови да није могао одбити позив, али да је сматрао опортуним да дође у лични контакт са Хитлером и објасни му положај Бугарске. Тврдило се да је бранио тезу да Бугарска није могла напустити положај оружане неутралности. Да ће Бугарска задржати своју неутралност и да неће интервенисати у Тракији сматрала су и турски и грчки посланик у Софији.⁷³³ Два дана касније, Милановића је примио и бугарски министар иностраних послова. Он му је саопштио да је Хитлер категорички поновио краљу Борису да није имао никаквих територијалних претензија на Балкану и да је на том простору желео „мир и хармонију“. О Југославији је говорио са симпатијама, а исто тако и о Турској са којом је такође желео да одржава најбоље односе. Попов је искористио прилику да поново пружи уверења о најбољим намерама Бугарске према Југославији, изјавивши категорички да ће Бугарска остати верна мирољубивој политици и да неће ратовати због Тракије.⁷³⁴

Југославија свакако није са поверењем примала уверења која су долазила са бугарске стране, због чега је настојала да код Совјета дође до што прецизнијих података о бугарским намерама. С тим циљем је југословенски посланик у Москви Милан Гавриловић 25. новембра 1940. посетио заменика народног комесара за иностране послове Андреја Вишинског, жалећи му се истовремено на погоршање односа између Београда и Софије. Гавриловић је указао Вишинском да је располагао информацијама да ће Немачка затражити од Југославије да се определи према силама Осовине, што је према њему значило да ће Београд бити приморан да чини концесије у Македонији.⁷³⁵

Напоредо са овим догађајима, инциденти у Бугарској су додатно утицали на погоршање југословенско-бугарских односа. Поред негативног писања штампе⁷³⁶, у два маха је дошло до уличних демонстрација уперених против Грчке и Југославије. Том приликом су држани говори против Југославије, певан македонски марш и растурани леци који су позивали на ослобођење Македоније.⁷³⁷ Највеће узбуђење у Југославији изазвала је дебата у Народном собрању. Излажући 21. новембра 1940. спољну политику Бугарске, народни посланик владине већине Петар Думанов је истакао да би односи између Југославије и Бугарске требало да почивају на правичности, подвлачећи да „ти односи неће бити

⁷³¹ А. Животић, *Московски гамбит*, 382–383.

⁷³² *Исто*, 390–391.

⁷³³ АЈ, 370–25–74, листови 613–615.

⁷³⁴ *Исто*, лист 617.

⁷³⁵ А. Животић, *Московски гамбит*, 365, 380, 386–387.

⁷³⁶ Лист *Вечер* је у два броја с краја октобра 1940. писао да су Петар Ичко и историчар Јован Рајић били Бугари, због чега је дописник ЦПБ-а Петар Иванковић 7. новембра учинио корак код надлежних. АЈ, 38–25–74, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 7. новембра 1940.

⁷³⁷ АЈ, 370–25–74, лист 618; *Извештаји МИП-а*, XI, 473.

нормални, док не буде правичности за Македонију“. Думанов је потом говорио да су Бугари у Македонији изложени денационализацији, да бугарске књиге и листови нису могли да улазе у Југославију, закључивши да се Бугари не могу одрећи Македоније, те да су после повратка Добруце, бугарској краљевској круни недостајала још два рубина: Македонија и Тракија. Овај говор је био пропраћен одобравањем већине присутних народних посланика, док се бугарски премијер и министар иностраних послова, који су такође били присутни, нису оградиле од наведених речи. Потом су још двојица посланика говорила у сличном духу.⁷³⁸

Одговор београдских листова био је веома оштар,⁷³⁹ што је довело до уздржљивости народних посланика у излагању о односима са Југославијом. Говорници, међу њима и Александар Цанков и Петар Кјосеиванов брат бившег премијера, су настојали да укажу да речима „младог и новог посланика“ Думанова није требало придавати значај⁷⁴⁰, али се у суштини нису оградиле од његовог излагања, будући да су указивали на постојање спорних питања које је требало решити зарад пријатељства са Југославијом.⁷⁴¹ Југословенски посланик у Софији је извештавао да је имао утисак да је говор Думанова био унапред припремљен са званичницима и да је требало да послужи „као пробни балон“. Међутим, оштра реакција југословенске штампе оставила је у Софији „несумњиво дубок утисак“, чије писање су после извесне паузе пренели и бугарски листови.⁷⁴² Интересантно је да је бугарски посланик у Берлину Прван Драганов 25. новембра 1940, приликом задржавања у Београду на путу за Софију, изјавио новинарима *Политике* да није био упознат са говором Думанова. После обавештења од стране новинара, Драганов је одговорио да се око тога није требало узбуђивати, будући да је свуда било могуће пронаћи „по неког Думанова“.⁷⁴³

Због узбуђења које је завладало у Југославији⁷⁴⁴, бугарски посланик у Београду Стоил Стоилов је позван у Софију како би добио потребне инструкције. По свом повратку у Београд, 30. новембра је посетио министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића. Стоилов је том приликом саопштио Цинцар-Марковићу да је од министра Попова и краља Бориса добио налог да пружи уверења да је, и поред свих инцидената, бугарска спољна политика према Југославији остала непромењена. Указао је да је на негативне појаве у међусобним односима већ реаговано у Софији, а да ће Попов 3. децембра у Народном Собрању јасно изнети гледиште бугарске владе о односима са Југославијом.

⁷³⁸ АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 21. новембра 1940; *Извештаји МИП-а*, XI, 473. Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији, бугарски листови су сутрадан изоставили све што је Думанов говорио о Македонији. Са друге стране ниједан лист није објавио извештај „Авале“ о говору бана Ивана Шубашића, иако је био унесен у билтен Бугарске телеграфске агенције (АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 22. новембра 1940). Шубашић је у свом говору позивао на јединство и одбрану целокупне Југославије, упућујући „поздраве и нашој најјужнијој браћи, нашем Битољу“, који је био бомбардован од стране италијанске авијације почетком новембра. „Инспекциони пут бана Бановине Хрватске г. др. Шубашића“, *Политика*, 21. новембар 1940, 7.

⁷³⁹ „Поводом дискусије у Собрању. Куда иде Бугарска? и „Наш Југ осуђује говор Думанова у Собрању“, *Политика*, 24. новембар 1940, 1, 6; „После дискусије у бугарском Собрању. Провокација Петра Думанова“, *Време*, 24. новембар 1940, 5; „Одјек непријатељског говора у бугарском Собрању“, *Правда*, 25. новембар 1940, 1.

⁷⁴⁰ Говор Думанова је имао толики утицај на југословенско јавно мњење да је постао део „нове народне војничке песме“, забележене при проласку резервиста кроз Шабац 10. марта 1941. године. Поред Хитлера, Рибентропа и Ђана, резервисти спомињу и бугарског народног посланика: „код славнога Куманова убићемо Думанова“. 27. mart 1941. *Tematska zbirka dokumenata*, prig. prof. dr Branko Petranović, mr Nikola Žutić, Beograd, 1990, 254.

⁷⁴¹ *Извештаји МИП-а*, XI, 473–474; „Г. Цанков и г. Петар Кјосеиванов говорили су јуче о односима Бугарске и Југославије после изнетих ревандикација г. Думанова у Собрању“, *Политика*, 27. новембар 1940, 3.

⁷⁴² *Извештаји МИП-а*, XI, 474.

⁷⁴³ „Изјава г. Драганова, бугарског посланика у Берлину приликом његовог проласка кроз Београд“, *Политика*, 26. новембар 1940, 2.

⁷⁴⁴ Немачки посланик у Београду фон Херен је такође извештавао да је „провокаtorsка дебата“ у Собрању поново распламсала старо и дубоко неповерење према Бугарској, при чему је нарочито код српског народа појачана одлучност да се на свако угрожавање животних интереса Југославије, како од Бугарске тако и од Италије, одговори оружјем. *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 320, 943.

Истовремено је пренео и жељу бугарске владе да дође до смањења југословенских војних ефектива на бугарској граници, будући да на бугарској страни није било „ни једног војника према Југославији“. Стоилов је Цинцар-Марковића упознао и са скорашњим бугарским спољнополитичким корацима. Саопштио је да је краљ Борис путовао у Немачку како би лично објаснио разлоге због којих Бугарска „засад“ није могла да приступи Тројном пакту⁷⁴⁵. Том приликом је „констатовано“ немачку жељу за пријатељским развојем југословенско-бугарских односа. Што се тиче посете генералног секретара совјетског Комесаријата за иностране послове Соболева, Стоилов је изјавио да је она била у вези са предлогом Москве о закључењу пакта који би имао у виду совјетске интересе у Црном мору. Поред тога, Стоилов је саопштио да је бугарска влада располагала подацима о спремности Немаца да гарантују турске границе уколико би се Турска одвојила од Британаца, као и незадовољство Немаца италијанским нападом на Грчку.⁷⁴⁶

Као што је Стоилов и најавио, бугарски министар иностраних послова Иван Попов је 3. децембра 1940. говорио у Народном Собрању о бугарској спољној политици. На почетку свог експозеа, Попов је, алудирајући на говор Думанова „укорио“ народне посланике што је дотадашњи сталожен тон говорника „био нарушен неким изјавама које не могу да буду од користи за спровођење владине политике“. Међутим, југословенско Посланство у Софији је констатовало да је Попов поново избегао да се огради од ревизионистичких испада према Македонији. Што се тиче односа са Југославијом, Попов је истакао да је Бугарска чинила све да се они развијају у духу Пакта о вечном пријатељству. Као доказ за то, сходно другој тачки коминикеа са Бледа од 10. јула 1939, указао је на оснивање заједничких трговинских комора, склапање поштанске конвенције⁷⁴⁷ и знатно унапредовалу трговинску размену.⁷⁴⁸

Истог дана када је бугарски министар иностраних послова читао свој експозе у Собрању, бугарски посланик у Берлину Прван Драганов је био примљен код Хитлера. После разговора о ситуацији на Балкану, Драганов се вратио на питање које му је Хитлер поставио приликом пређашњег сусрета 23. новембра, односно бугарског става по питању приступа Југославије Тројном пакту. Драганов је тада изјавио да би Бугарска то сигурно поздравила. С тим у вези, бугарски посланик је направио личну примедбу за коју није имао овлашћења из Софије, „али што, по његовом мишљењу, мора безусловно да помене“. Указао је да је у Македонији живело милион и по Бугара „који се не могу тамо тако оставити“, жалећи се на југословенски третман према њима. Додао је да се пола милиона избеглица са тог простора налазило у Бугарској и да би склапање неког немачко-југословенског споразума наишло на негодовање у Бугарској, плашећи се чак и нерасположења према Немачкој⁷⁴⁹. Хитлер му је,

⁷⁴⁵ Попов је неколико дана касније указао Милановићу да приступање Бугарске Тројном пакту није било иминентно, „али да је природно ако до њега дође нешто доцније“. АЈ, 370–25–74, лист 631.

⁷⁴⁶ Исто, лист 625.

⁷⁴⁷ „Споразум закључен између Управе пошта, телеграфа и телефона Бугарске и Управе пошта, телеграфа и телефона Југославије“ потписан је 25. септембра 1940. у Софији. *Извештају МИП-а*, XI, 356–357; *Pregled razvoja međunarodno-pravnih odnosa jugoslovenskih zemalja od 1800. do danas. II sveska. Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Jugoslaviju od 1918 do 1941 godine*, Beograd, 1962, 364.

⁷⁴⁸ *Извештају МИП-а*, XI, 481; „Изјава г. Попова о бугарској спољној политици“, *Политика*, 4. децембар 1940, 1.

⁷⁴⁹ Неколико дана пре овог сусрета, 28. новембра 1940. Хитлера је у Бергхофу, на његов позив, посетио југословенски министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић. Немачки канцелар му је изложио своје планове о преуређењу Европе и понудио склапање пакта о ненападању са Немачком и Италијом. Хитлер је у свом писму Бениту Мусолинију 20. новембра писао да је било неопходно придобити Југославију за сарадњу са Осовином како би се решила ситуација са Грчком, подвлачећи да су без гаранција са југословенске стране, сваке операције на Балкану биле осуђене на неуспех (*Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. br. 315, 937; Konstantin Pavlović, „Zabeleška P. O. Schmidta o razgovoru između Adolfa Hitlera i ministra spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije Cincar-Markovića u Berghofu 29. novembra 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1981), 237–240; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 114–115). Претпостављамо да је Драганов учинио наведени корак, страхујући да би приступом Југославије Тројном пакту македонско питање било дефинитивно решено на бугарску штету.

међутим, указао да тренутна ситуација није омогућавала решење мањинског питања на Балкану, чак ни за наредних неколико година.⁷⁵⁰

Нелагођност код бугарских владајућих кругова изазвало је и склапање југословенско-мађарског Пакта о вечном пријатељству 12. децембра 1940. године. Британци су имали вести да су Бугари покушали да спрече долазак мађарског министра иностраних послова Иштвана Чакија у Београд, док је краљ Борис саопштио посланицима у Софији да је Пакт био потписан упркос немачком и италијанском незадовољству⁷⁵¹. Мађари нису имали речи хвале ни за Бугаре. Гроф Чаки је саопштио кнезу Павлу да су Бугари на тај Пакт гледали као на издају Бугарске, преносећи му и речи регента Хортија да је краљ Борис играо „прљаву игру“. Мађарски министар иностраних послова је слично саопштио и југословенском премијеру. На Цветковићево питање какав је био став Бугарске на склапање Пакта, Чаки је одговорио да су са нервозом гледали на његов долазак у Београд и да му је бугарски посланик у Будимпешти то и саопштио. На то му је Чаки одговорио да у престоној беседи у Народном собрању није било ни једне речи о Мађарској, те је према томе она имала права да са својим суседима сређује односе сходно сопственим интересима.⁷⁵² Турски министар иностраних послова Сарацоглу је имао сличне информације. Према њима, Чаки је на приговор неких иностраних посланика да би Бугарска могла бити незадовољна због посете, веома слободно одговорио да га се то мало тицало.⁷⁵³

Напоредо са југословенско-мађарским преговорима, Немачка је наставила да врши притисак на бугарску владу да приступи Тројном пакту. За ту сврху је коришћена и Југославија. Бугарски посланик у Берлину је 12. децембра 1940. известио МВРИ да му је чиновник немачког Министарства иностраних послова Мајснер саопштио да су преговори са Југославијом доста напредовали, изражавајући страховање да би њено приступање Тројном пакту пре Бугарске могло ставити бугарске интересе у други план.⁷⁵⁴ Неколико дана касније Драганову је саопштено да је немачко Министарство иностраних послова разматрало Хитлерову идеју о уступању Солуна Југославији. Извештавајући 16. децембра 1940. о томе Софију, Драганов је упозоравао да би у случају реализације те идеје постојала опасност да Бугарска изгуби Македонију и Западну Тракију. Због тога је саветовао бугарској влади да изрази спремност за приступање Тројном пакту, али под условима који би се показали незгодним за саме Немце.⁷⁵⁵

Заплашен таквим развојем догађаја, бугарски државни врх је одлучио да се поново сусретне са немачким званичницима⁷⁵⁶. До тога је дошло 4. јануара 1941, када се председник

---

⁷⁵⁰ Konstantin Pavlović, „Zabeleška o drugom razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 3. decembra 1940.“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 173–177; D. Zografski, „Macedonia and the Third Reich’s Balkan Policy“, 389; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 1989, 31.

⁷⁵¹ Кнез Павле је заиста на Пакт гледао као на извесну брану против Немачке, што је и саопштио америчком посланику у Београду Артуру Блис Лејну. Немци су, међутим, дешифровали Блис Лејнов извештај, тако да је немачки посланик у Будимпешти обавестио Чакија о његовој садржини. По свему судећи, мађарски министар иностраних послова није желео да прекине све везе са западним савезницима. Он је по доласку у Београд упозорио кнеза да су Немци располагали америчким шифрама и да је требало бити на опрезу, јер су свуда имали пријатеље. Током разговора са кнезом Павлом је био веома отворен. Са презиром му је говорио о Хилеру и Мусолинију, преносећи да је и регент Хорти био уверен у победу западних савезника (АСАНУ, 14.387, док. бр. 8750; *Britanci*, III, dok. br. 241, 560; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, 392–393; J. Hoptner, *n. d.*, 201–203). Упоредити: Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Firera i mađarskog predsednika vlade grofa Telekija u Beču 20. novembra 1940.“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1983), 325–328.

⁷⁵² АЈ, 138–4–17, лист 296; АСАНУ, 14.387, док. бр. 8750; *Britanci*, III, dok. br. 241, 560.

⁷⁵³ АЈ, 370–30–85, лист 221.

⁷⁵⁴ Мајснер га је истовремено обавестио да су у Ке д’ Орсеју пронађена документа која су компромитовала кнеза Павла и показала његово право лице, насупрот краљу Борису који је водио искрену политику. ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17, лист 107.

⁷⁵⁵ Н. Генчев, *Външната политика на Българија*, 151.

⁷⁵⁶ Као одговор на вести о могућности приступања Југославије Тројном пакту, бугарски МВРИ је крајем 1940. отпочео рад на приређивању докумената из аустријских и немачких архива који су говорили у прилог бугарског

влада Богдан Филов састао са Рибентропом и Хитлером. Званично, бугарски премијер је отпутовао у Беч ради лечења. Најпре се са немачким министром иностраних послова састао у вагону на железничкој станици у Салцбургу. Разговарајући о тренутној ситуацији у Европи, Филов је поново указао на разлоге који су онемогућавали Бугарској да приступи Тројном пакту. Међутим, подвукао је да иако није приступила, Бугарска је фактички била за Пакт, будући да је судбина Бугарске била везана за судбину Немачке. На крају, Филов се дотакао и односа са Југославијом. Изложио је њихов развој у последње време и истакао жртву коју је Бугарска учинила растурањем ВМРО, док је са друге стране бугарска књига била забрањена у Македонији. Указао је да је пријатељство између две земље било само површно, јер је „српска страна“ показивала подозрење због македонског питања, за које је бугарска влада чинила велике напоре да се не помиње. Ипак, избијањем грчко-италијанског рата, оно је поново добило на актуелности. И поред свих сложености тог питања, Филов је сматрао да се оно не може занемарити, будући да је Бугарска имала милион сународника у Македонији и још пола милиона избеглица на својој територији. Рибентроп је прекинуо даље излагање бугарског премијера, указавши да нису сва питања могла да се реше одједном, додавши да је већ било решено да ће Бугарска добити Тракију.⁷⁵⁷

Истог дана, Филов се у Бергофу сусрео и са Адолфом Хитлером. Бугарски премијер је и са њим покренуо македонско питање и односе са Југославијом, указујући да је вест о додељивању Солуна Југославији изазвала велико узбуђење у Бугарској. Међутим, Хитлер је на исти начин као и Рибентроп одбио да о томе разговора. Филов је потом покренуо питање југословенско-мађарског Пакта, интересујући се да ли је он закључен уз немачку сагласност и да ли је то значило приближавање Југославије силама Осовине, на шта је добио потврдан одговор. Бугарски премијер је у свом дневнику забележио да су Хитлет и Рибентроп, а и Геринг пред бугарским послаником, показивали велику благонаклоност према Југославији. Због тога је упозорио да је бугарска влада располагала подацима да су југословенско јавно мњење и војска били на страни Британаца. Хитлер је признао да је то заиста било тако, али да је то било дело кнеза Павла, за кога се још увек није знало колико ће остати на власти, односно да ли ће краљ Петар бити проглашен пунолетним. Филов је у свом дневнику забележио да је бугарски посланик у Београду такође наговештавао ту могућност, као и да су Немци радили на рехабилитацији Стојадиновића.⁷⁵⁸

Разговори које је бугарски премијер водио са немачким државним врхом су показали да Бугарска више није могла да одлаже приступање Тројном пакту. Зато је Филов по повратку у Софију саопштио краљу Борису да за бугарску владу није било другог излаза осим да то и учини. Међутим, наишао је на чврст краљев отпор, док су против приступања били и министар иностраних послова Попов и министар војни генерал Даскалов. Ипак, после дужих разговора, као и немачког притиска, бугарска влада је 20. јануара 1941. одлучила да приступи Тројном пакту. Увече истог дана за Румунију је упућена и бугарска војна мисија на челу са генералом Бојчевим, која је водила преговоре са представницима немачке 12. армије, одређеном за операције против Грчке, око заједничке координације рада при уласку немачке војске у Бугарску, њеном размештају и заштити бугарских граница. Истовремено, Бугари су поново тежили одуговлачењу, тако да је бугарски посланик у Берлину тек 8. фебруара 1941. известио немачку владу да ће Бугарска приступити Тројном пакту, замоливши да се потписивање одложи до пред сам улазак немачких трупа у Бугарску.⁷⁵⁹

Сврставање Бугарске на страну сила Осовине имало је и своје противнике у Бугарској. Међу њима, најактивнији је био БЗНС „Александар Стамболијски“, односно пладнеовци, на

карактера Македоније. Николай Кочанков, *От надежда към покруса. Западна Македония в българската външна политика 1941–1944*, София, 2007, 22.

⁷⁵⁷ Б. Филов, *н. д.*, 212–213, 215–216; Н. Генчев, *Външната политика на България*, 151–152.

⁷⁵⁸ Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Filova na Oberzalcburgu (Oberzalzburg) 4. januara 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1981), 307–311; Д. Филов, *н. д.*, 219.

⁷⁵⁹ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 450–454; V. Terzić, *н. д.*, 24; Н. Генчев, *Външната политика на България*, 153–156; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристрания пакт“, 67–69.

челу са Георги Димитровим - Геметом⁷⁶⁰. Будући да је почетком 1941. постало јасно да се Бугарска све више приближавала Тројном пакту, дошло је до организовања бугарских опозиционих кругова. Тако су њихови шефови фебруара 1941. посетили премијера Филова како би се обавестили о међународном положају Бугарске. Иницијативом Николе Мушанова, заједничком представком је 21. фебруара 1941. затражена и аудијенција код краља Бориса, са жељом да му се изнесу разлози за задржавање неутралности и спречавање уласка страних трупа на бугарску територију. Представку је једино одбио да потпише Александар Цанков. Међутим, краљ Борис је одбио да прими потписнике, док је већ сутрадан 22. фебруара наређено хапшење Георги Димитрова, који је успео да побегне.⁷⁶¹

Напоредо са легалним ангажовањем, Димитров је био посвећен и илегалном деловању, односно раду на збацивању краља Бориса и организовању заједничког фронта са осталим балканским државама, првенствено Југославијом, против немачке инвазије Балкана. Тежњом да се супротстави Немачкој, Димитров се нашао на истој линији коју су заступали западни савезници, нарочито Британци после пада Француске.⁷⁶² Наиме, по избијању рата у Европи британске обавештајне службе су отпочеле своје деловање у неутралним земљама. Оно се састојало у извршавању диверзантских акција, са циљем онемогућавања Немачке да добија неопходне сировине за ратну индустрију, и финансирању прозападно оријентисаних кругова.⁷⁶³

С тим у вези, Британци су за организовање антинемачког фронта у Југославији и Бугарској користили постојеће контакте између српских и бугарских земљорадника. Тако је током зиме 1939–1940. у Бугарску стигао Џулијан Емери, аташе за штампу британског Посланства у Београду, који је убрзо постао и сарадник британске обавештајне службе. По доласку у Софију, Емери се сусрео са првацима БЗНС „Александар Стамболијски“ Александром Обовим и Георги Димитровим, којима је донео писма од Милана Гавриловића, вође Савеза земљорадника са којим је већ успоставио пријатељске односе. Приликом сусрета, Димитров је Емерију замерио што су Британци подржавали краља Бориса, кога је сматрао непријатељем демократије, Бугарске и мира на Балкану, нагласивши да ће им забити нож у леђа, као што је учинио и његов отац. Истовремено је указао да је једина нада за одржавање мира на Балкану била стварање велике јужнословенске државе. За то су се залагали и Јован Ђоновић, припадник некадашње Југословенске републиканске странке⁷⁶⁴, и Илија Трифуновић-Бирчанин, председник организације „Народна одбрана“. Међутим, сматрали су да би се тај циљ могао остварити тек по извршењу преврата у обе земље и то прво у Београду, а онда и у Софији⁷⁶⁵. Емери је већ крајем јула 1940. поново свратио у

---

⁷⁶⁰ Савез је заступао политику неутралности и остајања ван ратног сукоба. Међутим, у самом Савезу су постојала различита мишљења на који начин је требало остварити ту неутралност. Група око Димитрова је заступала идеју образовања јужнословенске федерације, при чему је одбацивала идеју да су Македонци били Бугари. Са друге стране, група око Николе Петкова је тражила наслон на Совјетски Савез, посебно након совјетских корака током јесени 1940. године. Д. Петрова, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, 167–168.

⁷⁶¹ Исто; *Извештаји МИП-а*, XI, 565; Г. Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, 52–53.

⁷⁶² Г. Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, 50; Д. Петрова, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, 168.

⁷⁶³ О томе опширније у: Marko Pivac, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2010), 193–212; Elisabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1978. Погледати и: М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 225–234.

⁷⁶⁴ Опширније о Југословенској републиканској странци у: Александар Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, Београд, 2020.

⁷⁶⁵ О плановима за преврат у Београду Емери је известио британског посланика у Београду Кембела, који је са своје стране 25. јула 1940. известио Форин Офис. У свом извештају је, између осталог, написао да је „Народна одбрана“ планирала истовремени државни удар у Београду и Софији, после чега би дошло до склапања офанзивног и дефанзивног савеза између Југославије и Бугарске, као првог корака ка јужнословенској федерацији. Форин Офис је у свом одговору саопштио Кембелу да британска влада у том тренутку није подржавала тај план, али да би касније могао бити од прворазредне важности. У сваком случају, подвучено је да британска влада ни у ком случају не би одобрила план који би подразумевао извршење било каквог насиља

Софију, где је Обову предао Ђоновићево писмо. Том приликом се видео и са Димитровим и још пар представника опозиције и групе „Звено“, од којих је добио уверења о неопходности извршења преврата у Бугарској. По представљању тих планова у Лондону добијена је сагласност од Форин Офиса за одржавање контаката са представницима југословенске и бугарске опозиције, при чему им је требало давати дискретну подршку, за случај да принц Павле и краљ Борис одлуче да се приклоне Осовини.⁷⁶⁶

На тај начин су успостављене конкретније везе између српских и бугарских земљорадника. Према једном строго поверљивом извештају британске обавештајне службе (SOE), њихове вође, Георги Димитров - Гемето и Милош Тупањанин⁷⁶⁷, су гајили „узајамно поверење до мере која је за Балкан потпуно необична“. Из истог извештаја се може видети да су Британци у Бугарској одржавали контакте и са протогеровистима ВМРО и звенарима, који су били у тесној вези са Димитровом. Такође се може видети да су неопходан материјал за рад групе Димитрова, Британци упућивали у Бугарску преко српског Савеза земљорадника.⁷⁶⁸ Крајем 1940. Димитров и његови савезници су одлучили да отпочну са припремом државног удара. Према његовим речима, земљорадници су имали задатак да организују народно незадовољство против пронемачке политике краља Бориса и бугарске владе окупљањем свих демократских и антинемачких политичких снага, док су представници Војне лиге имали задатак да организују приврженике ове политике у војсци. Завереници су тежили да осигурају и подршку југословенских званичних кругова. С тим у вези, Димитров се почетком новембра 1940. састао са секретаром југословенског Посланства у Софији Душаном Петковићем, који је од посланика Милановића био одређен да одржава везу са Димитровим, и изложио му замишљени план акције. Према том плану, најбитније је било да се преврат изврши пре уласка немачких трупа у Бугарску и да се за ту акцију обезбеди сагласност Совјетског Савеза. Такође, било је предвиђено да устаници у случају потребе могу позвати у помоћ јединице југословенског ваздухопловства. Са истим циљем, Југославија је у околини Пирота требало да сконцентрише један моторизовани пук. Петковић је о завери одмах обавестио посланика Милановића, који му је наредио да напише извештај и лично га однесе у Београд и преда помоћнику министра иностраних послова Милоју Смиљанићу⁷⁶⁹. Извештај је потом прослеђен министру Цинцар-Марковићу, док је Петковићу саопштено да се врати у Софију и пренесе посланику да ће благовремено бити обавештен о одлукама по том питању. Међутим, одговор из Београда није стигао до приступа Бугарске Тројном пакту и уласку немачких јединица на њену територију.⁷⁷⁰

Не располажемо подацима какав је био став југословенског државног врха по овом питању и да ли су предузети неки конкретни кораци. Забелешке министра Двора Милана Антића указују на могућност да су они ипак предузети. Он бележи да је Цинцар-Марковић „крајем 1940. и почетком 1941. дао невероватно важну мисију“ Милану Гавриловићу у Бугарској, која је, судећи према његовим белешкама, изведена веома претенциозно и неозбиљно. Гавриловић је извршење мисије поверио Милошу Тупањанину и некадашњем четничком војводи Душану (Дулету) Димитријевићу, који су по Антићу „целу ствар карикирали и компромитовали“. Том приликом су били под константним надзором бугарске

према кнезу Павлу. *Britanci*, III, dok. br. 198, 502; *Isto*, dok. br. 201, 506; Julian Amery, *Approach March a venture in autobiography*, London, 1973, 178.

⁷⁶⁶ J. Amery, *n. d.*, 149–151, 176–178, 181–183, 211–212; Д. Петрова, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, 168.

⁷⁶⁷ По одласку Милана Гавриловића на положај југословенског посланика у Москви, Тупањанин га је заступао у руковођењу странком.

⁷⁶⁸ M. Pivac, *n. d.*, 200–202, 205.

⁷⁶⁹ Према Петковићу, нико други од особља Посланства није био обавештен о том извештају, чак ни војни изасланик пуковник Димитрије Путник.

⁷⁷⁰ Г. Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, 50–51; Душан Петковић, „Уз чланак др. Георги Димитрова“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Ђегош“*, св. 21, (1968), 61–62; М. Радојевић, „Милан Гавриловић о идеји балканске заједнице“, 178–179; А. Животић, *Московски гамбит*, 368–369.

полиције, која им је чак и намештала разне сусрете. Иако Антић не наводи на шта се односила ова мисија, претпостављамо да је била у вези са предлогом Георги Димитрова, а да је њена реализација стопирана после компромитовања Тупањанина и Димитријевића у Бугарској.⁷⁷¹ С тим у вези је могла бити и изјава бугарског министра војног из новембра 1940. да је југословенско Посланство у Софији деловало против бугарске династије.⁷⁷² Са друге стране, Кирил Тодоров у својој књизи наводи да је припадник групе „Пладне“ Димитар Мацанкијев крајем јануара 1941. отпутовао у Београд како би координисао заједничко деловање са Југословенима, док је Димитров у земљи успоставио завереничку организацију, коју су углавном чинили студенти, чланови Бугарско-југословенске лиге.⁷⁷³ У сваком случају, као што смо већ навели, полиција је 22. фебруара 1941. покушала да ухапси Димитрова. Међутим, уз помоћ особља југословенског Посланства и британског посланика Рендела, успео је да побегне у Цариград, сакривен у британској дипломатској пошти. Добивши вести о његовом бекству, југословенски министар иностраних послова је о томе 5. марта 1941. обавестио амбасадора у Анкари Илију Шуменковића, инструишући га да са тим упозна југословенског конзула у Цариграду Хаџи-Ђорђевића, како би му се у случају потребе нашао на услузи. Истовремено је упозорио да се везе са Димитровим одржавају са потребном дискрецијом. Југословенске дипломате су очигледно успоставиле контакт са вођом пладнеоваца, будући да се Димитров 9. марта 1941. обрео у Југославији.⁷⁷⁴

Југославија и приступање Бугарске Тројном пакту

Посета бугарског председника владе Богдана Филова Немачкој почетком јануара 1941. у Југославији је праћена са великом напетостићу будући да су добијане информације о скорашњем уласку немачке војске у Бугарску. Бугаре је, пак, интересовало држање Југославије у том случају, због чега је бугарски отправник послова у Београду Јордан Стратијев⁷⁷⁵ инструисан да сазна југословенски став. Сходно томе, 17. јануара 1941. се састао са помоћником министра иностраних послова Милојем Смиљанићем, који му је изјавио да Југославија ни у ком случају није желела да Бугарска пропусти немачку војску преко своје територије и тако доспе у положај Мађарске и Румуније. Истовремено је подвукао спремност југословенске владе да се одупре сваком нападу и брани своју независност. На то је Стратијев изјавио да је то у теорији била добра идеја, али да у пракси ниједна балканска држава није била у могућности да се супротстави Немачкој, због чега је било неразумно излагати земљу уништењу. Смиљанић се донекле сложио са својим саговорником, али је поново инсистирао на јединству балканских земаља и због тога предложио да се у Софији одржи састанак између Цинцар-Марковића и Попова.⁷⁷⁶

Филов је о овом разговору 23. јануара обавестио немачког посланика у Софији фон Рихтхофена, наводећи да је Смиљанић рекао да Југославија неће допустити улазак Немаца у

⁷⁷¹ АСАНУ, 14.387, док. бр. 10.444, страна 25.

⁷⁷² E. Barker, *n. d.*, 68.

⁷⁷³ К. Тодоров, *Разузнавањата на Кралска Југославија срещу Българија и ВМРО*, 389–390.

⁷⁷⁴ АЈ, 370–26–75, лист 153; Г. Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, 52–55; G. Rendel, *n. d.*, 174–178; Д. Петрова, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, 168.

⁷⁷⁵ Бугарски посланик у Београду Стоил Стоилов је средином јануара 1941. оболео од грипа, да би се неколико дана касније болест погоршала. Посланик је затим пребачен у санаторијум „Врачар“ где је преминуо 3. фебруара 1941. године („Бугарски посланик на нашем Двору др. Стојил Стојилов преминуо је јуче пре подне у Београду“, *Политика*, 4. фебруар 1941, 7). Краљ Борис је намеравао да на место преминулог Стоилова постави Првана Драганова, а на његово место у Берлин доведе Ивана Багрјанова, министра пољопривреде. Међутим, Филов је сматрао да је боља опција била да се Багрјанов постави за посланика у Београду, а да Драганов оде у Анкару (Б. Филов, *n. d.*, 243–244). Ипак, те комбинације нису остварене, те је Јордан Стратијев отправљао дужност посланика у Београду до прекида дипломатских односа између Југославије и Бугарске. *Българското управление във Вардарска Македонија (1941–1944). Документален сборник*, с.с. Александър Гребенаров, Надя Николова, Софија, 2011, № 1, 19.

⁷⁷⁶ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, knjiga 2, prir. Antun Miletić, Beograd, 1987, dokument broj 4, 18–19; *Britanci*, III, dok. br. 260, 583; Н. Генчев, *Външната политика на Българија*, 157–158.

Бугарску и да ће се против њих борити. Према Филову, Југословени су очигледно рачунали на заједничку борбу Југославије и Бугарске против Немачке. Подвукао је да би бугарска влада такве предлоге оштро одбила. Такође не би прихватила ни евентуалну понуду за враћање Западних покрајина у замену за одрицање од Македоније. Немачки посланик се у потпуности сложио са бугарским премијером. Филов је искористио прилику и замолио фон Рихтхофена да упита Берлин за мишљење о посети Цинцар-Марковића.⁷⁷⁷ Истог дана, министра иностраних послова Ивана Попова посетио је југословенски посланик у Софији Владимир Милановић.⁷⁷⁸ Нисмо располагали подацима шта је била тема разговора, али будући да је Милановић већ 25. јануара отишао у Београд на реферисање, претпостављамо да је његова посета била у вези са доласком Цинцар-Марковића у Софију. На такав закључак нас упућују и његови кораци по повратку у бугарску престоницу 7. фебруара 1941. године. Наиме, он је већ сутрадан посетио бугарског премијера Филова и поново предложио разговоре на високом нивоу како би дошло до усаглашавања политике двеју земаља. На то је Филов једино обећао да ће разговарати са Поповим. Међутим, како Немци нису благоданствено гледали на евентуалне разговоре Софије и Београда, југословенска иницијатива је завршена без успеха.⁷⁷⁹

Слично је Цинцар-Марковић средином фебруара саопштио и британском посланику у Београду Кембелу. Навео је да се „приближио“ бугарској влади са надом да је привуче Југославији и одвоји од Немачке, али да није осетио позитивно расположење по том питању. И поред тога, мислио је да би вредело и даље покушавати у том правцу⁷⁸⁰, са чиме се Кембел сложио.⁷⁸¹ Тако је бугарском отправнику послова у Београду Стратијеву Смиљанић напоменуо да још увек није било касно да се дође до једног општебалканског споразума за пружање отпора Немцима. Добивши извештај из Београда, Филов је 19. фебруара 1941. у свом дневнику забележио да су антинемачка осећања Југословена била очигледна.⁷⁸²

Југословенски званичници су са великом nelaгодношћу пратили гомилање немачких снага у Румунији и све јасније оцртавање њихових даљих намера. Отправник послова у Софији Драгош Драгутиновић јављао је 3. фебруара 1941. да су у Бугарској спровођене опсежне припреме за долазак немачке војске. Тако је, према добијеним информацијама, грађевинско предузеће које је зидало нову зграду југословенског Посланства у Софији ангажовано за изградњу барака у околини Пловдива, Трнова, Варне и Бургаса за смештај четири немачке дивизије, док је у Шумену текла изградња војних магацина. Поред тога, бугарско Министарство војске је тражило од свих гимназија у Софији да до 15. фебруара поднесу извештаје о стању зграда и броју људства које би у њима могло бити смештено.⁷⁸³ Да је пристизање немачких трупа у Бугарску била неминовност, посланику Милановићу је саопштио бугарски министар војни генерал Теодоси Даскалов. Према њему, немачке „параде са својим понтонима на Дунаву“ су служиле да заплаше Грчку и приморају је да пребаци део својих снага из Албаније у Тракију. Ипак, са великом вероватноћом је сматрао да ће Немци пребацили своју војску у Бугарску, при чему Турска неће на то реаговати. У противном,

⁷⁷⁷ Б. Филов, *н. д.*, 233.

⁷⁷⁸ „Посланик у Софији г. Милановић код г. Попова“, *Политика*, 24. јануар 1941, 1.

⁷⁷⁹ АЈ, 103–55–262, извештај секретара Посланства у Софији Душана Петковића о спољној политици Бугарске од 12. јуна 1941; АЈ, 334/Персонални–172–495, листови 236–237; ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17, лист 137; Б. Филов, *н. д.*, 253; Н. Генчев, *Външната политика на България*, 166.

⁷⁸⁰ Кембел је у свом извештају навео да су кружили гласови да се премијер Драгиша Цветковић састао 10. фебруара 1941. у близини Ниша са бугарским министром иностраних послова или неком другом бугарском личношћу (*Britanci*, III, dok. br. 282, 610). Ти гласови су се проносили и у Софији, док је 18. фебруара била лансирана и вест да је Цветковић специјалним авионом одлетео у бугарску престоницу. АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 20. фебруара 1941.

⁷⁸¹ *Britanci*, III, dok. br. 282, 610. Међутим, Форин Офис је био мишљења да склапање неког југословенско-бугарског споразума више није било ни од какве користи, те да стога југословенској влади није требало давати охрабрења у том смислу. *Isto*, dok. br. 284, 613.

⁷⁸² Б. Филов, *н. д.*, 259–260.

⁷⁸³ ВА, П-17, к. 11, ф. 5, д. 19, лист 1.

Немачка ће заузети Босфор и Дарданеле.⁷⁸⁴ Ову информацију Милановић је добио и из извора блиских немачком Посланству у Софију.⁷⁸⁵

Располажући таквим информацијама, југословенска влада је 11. фебруара 1941. упутила у Турску пуковника Новицу Ракочевића⁷⁸⁶. Према ономе што је саопштио амбасадору у Анкари Шуменковићу, Ракочевић је од председника владе Драгише Цветковића и министра војног генерала Петра Пешића добио инструкције да утврди да ли ће Турска у случају немачког напада преко Бугарске на Грчку извршити напад на Бугарску, провери расположење у народу и стање турске војске, нарочито њену спремност за офанзивно деловање⁷⁸⁷. Ракочевић се сусрео са више турских званичника: начелником турског Генералштаба маршалом Чакмаком, његовим помоћником генералом Гиндизом, министром иностраних послова Сараџоглуом и првим ађутантом председника Турске. На нарочито добар пријем је наишао код турских војних представника, који су истакли потребу југословенско-турске војне сарадње у случају немачког напада на Балкан. Међутим, не добивши обавештења о разговорима које су Цветковић и Цинцар-Марковић водили у Немачкој, Турци су постали сумњичави и прекинули даљу дискусију. Будући да су и сами увиђали опасност од сукоба са Немачком, 17. фебруара 1941. су са Бугарском потписали Декларацију о ненападању и очувању добросуседских односа. На тај начин су била потврђена предвиђања да Турска неће интервенисати у случају уласка немачке војске у Бугарску. Размена писама између Хитлера и турског председника Исмета Иненија почетком марта 1941. је додатно учврстила та уверења.⁷⁸⁸

Убрзо је дошло до интезивирања припрема за прелазак немачке војске на бугарску територију. После неколико одлагања датума на захтев бугарске владе, договорено је да мостови преко Дунава почну да се подижу 28. фебруара, а да прелаз јединица уследи 2. марта 1941, дан након приступања Тројном пакту. Такође је договорено да Немачка и Бугарска истовремено 28. фебруара 1941. обавесте владе Совјетског Савеза, Турске и Југославије да ће Бугарска 1. марта приступити Тројном пакту.⁷⁸⁹ Попов је 27. фебруара обавестио бугарског отправника послова у Београду Јордана Стратијева да су Немци затражили дозволу за улазак њихових јединица у Бугарску „ради одржања мира на Балкану“. Попов је у телеграму навео да је пре давања дозволе затражено од Немаца објашњење за њихове намере према суседима са којима је Бугарска имала споразуме о пријатељству, а посебно према Југославији, са којом је Бугарска одржавала добре односе и које није желела да наруши. Немачка је одговорила да је и она гајила пријатељска осећања према Југославији. Стратијев је затим 28. фебруара инструисан да исте вечери саопшти југословенској влади да је Бугарска одлучила да прихвати немачки предлог и приступи Тројном пакту, чије потписивање ће уследити 1. марта. Истовремено је требало да пружи уверења да је бугарска влада на Пакт гледала као на инструмент мира и да нарочито подвуче да је бугарска политика по питању односа са Југославијом остала верна Пакту о вечном пријатељству. Сутрадан, на дан приступа Бугарске Тројном пакту, Стратијев је инструисан да те вечери саопшти југословенској влади садржај телеграма од 27. фебруара.⁷⁹⁰ Ово саопштење је у југословенском МИП-у примљено крајње резервисано.⁷⁹¹

⁷⁸⁴ ВА, П-17, к. 11, ф. 6, д. 5, лист 1.

⁷⁸⁵ ВА, П-17, к. 11, ф. 6, д. 4, лист 1.

⁷⁸⁶ Пуковник Ракочевић је изабран за ову мисију јер је од 1935. до 1937. био југословенски војни изасланик у Анкари, те је поседовао добре везе у турским војним круговима. ВА, ДПП, к. 1503, досије 857.

⁷⁸⁷ Провера офанзивног стања турске војске је била од највећег значаја, будући да је војни изасланик у Турској потпуковник Милан Просен у својим извештајима из јануара 1941. указивао на њену немогућност да изводи офанзивне операције услед недостатка савремених борбених средстава, односно авијације и оклопних јединица. На основу тога је закључио да Турска неће никога напасти, али ће се бранити у случају да буде нападнута. АЈ, 370–5–26, листови 302а–302ж; ВА, П-17, к. 12, ф. 5, д. 7, листови 2–7.

⁷⁸⁸ АЈ, 370–8–37, листови 506, 523, 529; *Britanci*, III, dok. br. 282, 610; D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 487–488; M. Stojiljković, *n. d.*, 36–37; M. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 25.

⁷⁸⁹ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, II, 455; V. Terzić, *n. d.*, 25–26.

⁷⁹⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 8, а. е. 17, листови 2, 8, 11, 17, 21.

⁷⁹¹ Н. Кочанков, *н. д.*, 27.

Држање Југославије поводом приступа Бугарске Тројном пакту је изазивало највеће интересовање у свим софијским круговима, при чему се очекивало да ће и Југославија поћи тим путем.⁷⁹² Да се и Немачка томе нада, Рибентроп је 1. марта 1941. саопштио Филову на путу за Беч, уверавајући га да су Југословени обећали да неће интервенисати поводом бугарског приступања Пакту. Бугарски премијер је, међутим, и даље страховао од евентуалне реакције Београда, због чега је указао Рибентропу на сумњиво држање Југословена: мобилизацију војске, гласове о „војној влади“ у Скопљу и Смиљанићеве речи Стратијеву о евентуалном блоку Југославије, Бугарске и Турске. Посебну nelaгодност код бугарског премијера је изазивала чињеница да се Софија налазила на свега 50 km од југословенске границе, на шта га је Рибентроп поново уверавао да су предузете мере за сваку евентуалност.⁷⁹³ Филон је саопштио и Хитлеру да се Југославија понашала дволично. На то му је немачки канцелар пружио уверења као и Рибентроп, подвлачећи да Југословени, шта год буду урадили, никада неће бити „наши пријатељи“. Због тога, при будућем сређивању односа на Балкану, Југославија није могла да остане у версајским границама, већ ће бити приморана да учини уступке Бугарској и Мађарској.⁷⁹⁴

Очигледно осокољен тиме, бугарски посланик у Берлину Драганов је сутрадан приликом сусрета са својим немачким колегом из Софије Рихтхофеном и Филовим, „почео да развија своју теорију“, како је бугарски премијер забележио у свом дневнику. Почео је да говори да је Бугарској апсолутно била потребна Источна Тракија до линије Енос - Мидија, будући да је бугарска била пренасељена земља са малом индустријом. Истовремено је указао да Бугарска није имала претензије према Цариграду, осим у случају да Немци буду желели да јој га уступе. Такође је нагласио да је Бугарској требало дати и Македонију, на шта је Рихтхофен приметио да је прво требало уредити Тракију. Филон је у свом дневнику забележио да је Драганов желео да игра улогу великог патриоте и максималисте, не базирајући се на политику бугарске владе која то није одобравала. Драганов је чак изјавио да је по његовом мишљењу македонско питање требало решити у облику аутономне Македоније са престоницом у Солуну. Био је убеђен да Немци „Србима“ више нису нудили Солун, јер се он томе успротивио. На та његова излагања Филон му је приметио да идеју о аутономној Македонији не помиње у Софији јер су против таквог решења били и Македонци, који су били убеђени да би Бугари у том случају били у мањини.⁷⁹⁵

Као што смо навели, већ дан по приступу Бугарске Тројном пакту, јединице немачке 12. армије су отпочеле да преко Дунава прелазе у Бугарску, при чему су поједини делови долазили и до југословенске границе, што је редовно праћено од стране југословенске дипломатије и војске.⁷⁹⁶ Истовремено, почеле су да пристижу информације о антијугословенским испадима. Већ током вечери 3. марта 1941. у Софији је дошло до одржавања манифестација посвећених Македонији. Том приликом се већа група манифестаната окупила испред немачког Посланства, где је један од говорника указао да је

⁷⁹² АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ- у Софији Петра Иванковића од 2. марта 1941. Поједини опозициони политичари у Бугарској су чак сматрали да би за Бугарску било од велике важности да се Југославија некако укључи у немачку акцију ка југу. То су Филову саопштили Атанас Буров и Никола Мушанов, на шта им је он пружио уверавања да је бугарска влада чинила све што је било у њеној моћи да до тога дође. Б. Филон, *н. д.*, 263.

⁷⁹³ Б. Филон, *н. д.*, 270. На забринутост бугарског премијера је очигледно утицало и извештавање бугарског војног изасланика у Београду. Он је јављао да се на бугарско приступање Тројном пакту у Београду гледало са неповерењем и стрепњом, указујући да је мобилизација Југословенске војске непосредно предстојала. Са друге стране, аташе за штампу бугарског Посланства у Београду је указивао да је и поред постојања таквих осећаја, већина југословенских кругова показивала жељу за одржавањем добрих односа између две земље и избегавањем крвопролића из прошлости. Н. Коначков, *н. д.*, 27.

⁷⁹⁴ Б. Филон, *н. д.*, 272–273.

⁷⁹⁵ *Исто*, 276.

⁷⁹⁶ ВА, П-17, к. 6, ф. 3, д. 9, лист 2; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 25, лист 1; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 26, лист 1; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 30, лист 1; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 37, лист 1; ВА, П-17, к. 36, ф. 3, д. 45, лист 1; ВА, П-17, к. 36, ф. 3, д. 47, лист 1; ВА, П-17, к. 71, ф. 2, д. 16, лист 15.

улазак немачке војске у Бугарску значило скоро ослобађање Македоније.⁷⁹⁷ Сличне речи су поновљене и на сахрани бившег председника Македонског националног комитета Владимира Кусева 17. марта.⁷⁹⁸ Добијене су вести и о активирању македонаца и западнокрајинаца. Тако је југословенско Посланство у Будимпешти јављало почетком марта да је италијанско Министарство пропаганде доделило македонствујушчима суму од 12 милиона лева за организовање нерета и побуна у Југославији, при чему је акција требало да се изведе у заједници са припадницима ВЗРО и усташама.⁷⁹⁹ Штаб Граничне трупе је располагао подацима да је и Гестапо у Бугарској започео сарадњу са ВМРО и ВЗРО, чији чланови, а нарочито Јордан Чкатров, су виђани у друштву са немачким функционерима.⁸⁰⁰ Чак су добијене вести да су генерали Жеков и Николов по наређењу немачких војних власти почели да формирају комитске чете у Кресни, Петричу и Пернику за упад у Југославију на правцу Царево Село - Градско - Дојран. Процењивало се да је требало образовати око 60 чета са по 35–40 комита. Поред тога у МУП-у су имали обавештење да је 12 немачких и две бугарске дивизије одређено за упад у Југославију на делу границе од Ћустендила до Беласице.⁸⁰¹ Слична обавештења је имао и југословенски посланик у Софији Милановић.⁸⁰²

Располажући таквим подацима, а добијајући истовремено обавештења о појачавању бугарских граничних јединица и утврђивању границе, као и рекогносцирању југословенске територије од стране бугарских и немачких официра,⁸⁰³ одлучено је да се учини корак у Софији. По добијању инструкција, југословенски посланик у Софији Владимир Милановић је 23. марта 1941. посетио бугарског министра иностраних послова Ивана Попова, који је одмах позвао министра војног генерала Даскалова. По његовом доласку, њих тројица су разговарали више од једног часа. И Попов и Даскалов су најкатегоричније демантовали тачност југословенских обавештења и „са инсистирањем“ уверавали Милановића да на граници према Југославији није било више од 2000 граничара. Генерал Даскалов је још тврдио да није било никаквих покрета бугарских трупа према југословенској граници, наглашавајући притом да 6. дивизија (Враца) и 11. софијска дивизија нису, нити ће бити мобилисане. Због тога је замолио Милановића да увери меродавне кругове у Београду да је политика бугарске владе према Југославији увек била „најпријатељскија“ и да нико у Бугарској није помишљао да поремети те односе. На његово излагање се надовезао и Попов, уверавајући Милановића да ниједан бугарски војник неће бити употребљен ни против Грчке⁸⁰⁴, док о Југославији није требало ни говорити, додајућу да је Бугарска једва чекала да изврши демобилизацију. На Милановићеву примедбу, да су осмотрене јединице можда биле немачке, Попов није искључивао могућност да су немачке трупе биваковале по успутним селима, док је генерал Даскалов, видно непрецизан, рекао да је можда и било извесних немачких делова према југословенској граници, „али можда је то више јужније“. Милановић

⁷⁹⁷ АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића од 3. марта 1941. Посланик у Софији Милановић је већ сутрадан уложио протест код генералног секретара МВРИ Шишманова, упозоравајући на спремност Југословена на борбу у случају постављања бугарских претензија према Македонији. Н. Кочанков, *н. д.*, 28.

⁷⁹⁸ ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 38, лист 1.

⁷⁹⁹ ВА, П-17, к. 1, ф. 4, д. 25, лист 1.

⁸⁰⁰ ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 38, лист 1.

⁸⁰¹ ВА, П-17, к. 26, ф. 4, д. 33, лист 1.

⁸⁰² ВА, П-17, к. 6, ф. 3, д. 26, лист 1.

⁸⁰³ АЈ, 334/ПО–2–15, листови 522, 534; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 31, лист 1; ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 32, лист 1; ВА, П-17, к. 36, ф. 3, д. 38, листови 1–2; ВА, П-17, к. 36, ф. 3, д. 39, лист 1. Бугарски дипломатски представници у Београду су извештавали да је улазак немачке војске у Бугарску довео до антибугарске хистерије и спремности за борбу (Н. Кочанков, *н. д.*, 28–29). Ти страхови по свему судећи нису били без основа. Показујући Стратијеву распоред немачке војске на грчкој граници, немачки војни изасланик у Београду пуковник Тусен му је рекао да ће Бугари поред Тракије добити и „једну корекцију“ на југозападу, прелазећи руком на карти преко Штипа, области западно од Струмице и Орфанског залива. *Исто*, 28.

⁸⁰⁴ Коментар МВиМ на ту констатацију је био „баш да видимо“.

је на крају свог извештаја напоменуо да су му Попов и Даскалов неколико пута најодлучније поновили да није било никаквих бугарских трупа према Југославији „нити ће икад бити“.⁸⁰⁵

*

Напоредо са процесом приступа Бугарске Тројном пакту, Немачка је вршила притисак и на Југославију да учини исти корак. С тим у вези, Хитлер је у Бергхофу имао разговоре са југословенским премијером Драгишом Цветковићем и министром иностраних послова Александром Цинцар-Марковићем 14. фебруара и кнезом Павлом 4. марта 1941. године. После повратка кнеза у Београд, 6. марта је одржана седница Крунског савета. На њој су узели учешће сва три намесника, председник и потпредседник владе Драгиша Цветковић и Влатко Мачек, министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић, министар војске и морнарице генерал Петар Пешић, министар без портфеља Фран Куловец и министар Двора Милан Антић. После дискусије, сви присутни су се изјаснили за приступање Југославије Тројном пакту, али уз претходно писмено добијање извесних гаранција од стране Немачке и Италије: 1) поштовање суверенитета и територијалног интегритета Југославије; 2) за време трајања рата од Југославије се неће тражити никаква војна помоћ, нити транспорт трупа преко њене територије и 3) вођење рачуна о југословенским интересима о слободном изласку на Егејско море преко Солуна по завршетку рата. Коначну верзију уговора немачки званичници су припремили до 19. марта 1941, док је сутрадан на седници Крунског савета поново донета једногласна одлука о приступу Тројном пакту. За исти дан је сазвана и седница владе. Приликом расправе тројица министара Срђан Будисављевић, Бранко Чубриловић и Михаило Констатиновић су изразили своје противљење приступу и поднели су оставке. Међутим, упражњена места су брзо попуњена, док су Цветковић и Цинцар-Марковић отпутовали у Беч где су у дворцу Белведере потписали приступање Југославије Тројном пакту.⁸⁰⁶ Међутим, незадовољство овим актом је почело да се показује широм земље, да би током ноћи 26/27. марта 1941. група официра београдског гарнизона извршила пуч и збацила кнеза Павла и владу Драгише Цветковића. Нову владу је образовао генерал Душан Симовић, који је уједно преузео и дужност начелника Главног генералштаба. Како би се добило на времену, нова влада је силама Осовине давала уверења да се приступ Југославије Тројном пакту није доводио у питање.⁸⁰⁷ Са друге стране, Југославија је настојала да побољша свој положај упућивањем војних представника у Грчку, Совјетски Савез и Турску.⁸⁰⁸

Питање коначног опредељења Југославије завређивало је највише пажње бугарске штампе. У том погледу, извештаји свих листова су се поклапали у једном: Југославија одбија америчку помоћ, док су Британци дефинитивно губили терен. Са друге стране, многобројне верзије о предстојећем „регулисању односа са Немачком“ једино су се слагале да је то било неизбежно после приступања Бугарске Тројном пакту, док су разлике биле приметне у начину регулисања тих односа. Тон писања се такође разликовао од листа до листа: од благонаклоних савета до недвосмислених опомена, па чак и претњи. Приметан је био, уз извесне изузетке, и нагли престанак уобичајеног објављивања афирмативних чланака о југословенско-бугарском пријатељству, као и широк публицитет ревизионистичких чланака. Такав пример су представљали говори генерала Жекова у Свиштеву, министра железница Горанова на Конгресу бугарских железничара и председника владе Филова на вечери Савеза

⁸⁰⁵ ВА, П-17, к. 26, ф. 1, д. 40, листови 1–2. Напомињемо да су министри Попов и Даскалов били одлучни противници приступања Бугарске Тројном пакту, при чему је Попов своје антипатије према Немцима показивао и касније (Б. Филов, *н. д.*, 296–297). Да се Попов није слагао у свему са погледима краља Бориса приметио је и југословенски посланик у Берну Момчило Јуришић-Штурм. 27. *mart* 1941. *Tematski zbornik dokumenata*, 210.

⁸⁰⁶ Опширније у: В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 122–128; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије“, 65–81; Бојан Димитријевић, *Србија 1941.*, Београд, 2021, 27–52.

⁸⁰⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 86–88.

⁸⁰⁸ М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 27.

бугарских књижевника, као и отворено залагање да бугарско питање буде решено у границама санстефанске Бугарске.⁸⁰⁹

Приступање Краљевине Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. наишло је на различите реакције код бугарских званичника. Према забелешкама министра Двора Милана Антића, бугарски посланик у Берлину Прван Драганов, који је присуствовао југословенском потписивању Пакта, био је миран и невесео, јер је тиме Бугарска губила могућност за остварење својих ревандикација.⁸¹⁰ Са друге стране, бугарски председник владе Филов и министар иностраних послова Попов су показали велико задовољство тим чином.⁸¹¹

Бугарска јавност је такође различито реаговала. Према извештају дописника ЦПБ-а у Софији Петра Иванковића, на прве вести о приступу Југославије Пакту, умерени кругови су изражавали задовољство тим чином, при чему су нарочито указивали да су се Југославија и Бугарска нашле на истој страни, те да више није постојала могућност да се нађу у два непријатељска табора. Према мишљењу ових кругова, нова ситуација је омогућавала продубљење и проширење међусобне сарадње. Ипак, не располажући потпуним информацијама, највеће интересовање су показивали за питање да ли је Немачка, поред независности, гарантовала и територијални интегритет Југославије, јер су по свему судећи и они очекивали одређене територијалне добити после овог акта. За немачке гаранције југословенског интегритета су се из истог разлога још више заинтересовали бугарски „максималистички“ кругови, који су приступ Југославије представљали као њен пристанак на ревизију мировних уговора. Таквом стању је доприносила и бугарска штампа која је намерно изостављала сва обавештења која су се односила на немачко и италијанско гарантовање интегритета Југославије. Шта више, лист *Мирь* је ишао тако далеко да је у свом вечерњем издању 25. марта из текста Рибентропове ноте изоставио пасус о гарантовању југословенског интегритета, а оставио речи о гарантовању државног суверенитета. И поред тога, у Софији се ипак сазнало за тачну садржину немачке и италијанске ноте. Према Иванковићу, та чињеница није само изазвала изненађење, већ и незадовољство, док је на националистичке кругове деловала разочаравајуће. Нарочито незадовољство су притом показивали македонски кругови, који нису крили да су се сматрали изданим.⁸¹² У истом смислу је извештавао и немачки посланик у Софији фон Рихтхофен.⁸¹³

Међутим, вест о преврату у Београду 27. марта са задовољством је примљена у Софији јер „су Срби сада поново показали како се мало може у њих поуздати“.⁸¹⁴ Такво расположење је показао и бугарски посланик у Берлину Прван Драганов. Њега је истог дана Адолф Хитлер позвао на разговор, саопштавајући му да је на догађаје у Југославији гледао са растерећењем, јер је на тај начин дошло до отклањања „вечите несигурности“. Истовремено му је напоменуо да га је позвао како би му саопштио да је превратом у Југославији „македонско питање расчишћено“.⁸¹⁵ Драганов је о томе одмах обавестио краља Бориса.⁸¹⁶

Већ током вечери 27. марта 1941. Хитлер је издао Директиву бр. 25 за напад на Југославију, док су делови 12. армије у Бугарској већ сутрадан добили наређење да отпочну концентрацију на југословенској граници.⁸¹⁷ Два дана касније, Драганов је јавио краљу Борису да је био позван од Рибентропа како би добио обавештења о македонском питању и истовремено се интересовао да ли је Бугарска била у могућности да у року од 48 часова организује пропагандну акцију према Македонији. Приликом припреме одговора, Попов се није у потпуности слагао са коначном формулацијом, плашећи се увлачења у рат, на шта му

⁸⁰⁹ АЈ, 382–9–34, листови 1280–1285.

⁸¹⁰ АСАНУ, 14.387, документ бр. 8386.

⁸¹¹ Б. Филов, *н. д.*, 293.

⁸¹² АЈ, 38–31–75, телефонски извештај дописника ЦПБ- у Софији Петра Иванковића од 25. марта 1941.

⁸¹³ М. Stojiljković, *н. д.*, 39.

⁸¹⁴ Цитирано према: *Isto*.

⁸¹⁵ Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru Hitlera sa bugarskim poslanikom 27. marta 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1981), 312.

⁸¹⁶ Б. Филов, *н. д.*, 296.

⁸¹⁷ M. van Creveld, *н. д.*, 148.

је Филов одговорио да би у супротном Бугарска показала да се не интересује за Македонију. Што се тиче ратних операција против Југославије, одлучено је да бугарска војска не учествује у нападу, већ да врши осигурање према турској граници, будући да би њено учешће могло да послужи као повод за интервенцију Турске.⁸¹⁸ Да су бугарске трупе преузимале од Немаца заштиту турске границе јављао је 2. априла 1941. и посланик у Софији Владимир Милановић.⁸¹⁹

Немачки напад на Краљевину Југославију отпочео је током ноћи 5/6. априла 1941. заузимањем Сипског канала на Дунаву. Свега неколико сати касније, после граничних чарки, уследио је општи напад јединица немачке 12. армије на југословенске снаге у Македонији, док је 8. априла, преко Цариброда и Пирота, отпочео продор према Београду.⁸²⁰ Како би олакшала своју ситуацију, југословенска влада је настојала да обезбеди турску интервенцију. Нови министар иностраних послова Момчило Нинчић је 8. априла преко британске амбасаде, будући да влада није имала контакт са својим представништвима, обавестио Шуменковића да су у нападу на југословенске снаге у правцу Криве Паланке учествовали и Бугари⁸²¹. С тим у вези, инструкисао га је да на основу постојећих одредби југословенско-турске војне конвенције из 1934. захтева од турске владе да изврши напад на немачке и бугарске трупе. Међутим, турска влада је 14. априла одбила тај захтев, позивајући се на разлоге правне природе.⁸²² У сваком случају, већ сутрадан је успостављено примирје, док је два дана касније, 17. априла 1941. потписана и капитулација Југословенске војске, док је југословенска влада успела да се преко Грчке пребаци на Блиски исток.

Прекид дипломатских односа између Краљевине Југославије и Бугарске

Иако јединице бугарске војске нису учествовале у операцијама против Југославије, Бугарска је активно сарађивала са Немачком. Њена територија је искоришћена за напад на Југославију и Грчку, Немцима су уступљени аеродроми за ваздухопловне јединице, док је њена војска вршила заштиту од евентуалног турског напада. Поред тога, бугарски званичници су били упознати и са тачним временом немачког напада на Југославију.⁸²³ Добијајући обавештења о предстојећем немачком нападу⁸²⁴, југословенска влада је настојала да сазна какво ће бити држање Бугарске у том случају. С тим у вези, посланик у Софији Владимир Милановић је 5. априла 1941. посетио министра иностраних послова Ивана Попова који му је одговорио да Бугарска неће учествовати у „евентуалним“ војним операцијама против Југославије.⁸²⁵

Југословенски војни врх је, приметивши гомилање немачких трупа у Румунији током јануара 1941, рачунао са њиховим спуштањем у Бугарску. Због тога је Оперативно одељење

⁸¹⁸ Б. Филов, *н. д.*, 296–297; М. Stojiljković, *н. д.*, 41; Н. Кочанков, *н. д.*, 35–37.

⁸¹⁹ АЈ, 370–31–88, лист 51.

⁸²⁰ Опширније о ратним операцијама током Априлског рата према бугарској граници у: М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*; Марко Б. Милетић, „Покушај одбране источне Македоније у Априлском рату 1941.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2015), 238–262; Далибор Велојић, „Моравска дивизија у Априлском рату“, *Лесковачки зборник*, бр. 57, (2017), 207–218; Роберто Трајковски, *Германските воени операции во Македонија за време на Априлската војна 1941 година*, Битола, 2013.

⁸²¹ Бугарске јединице нису учествовале у нападу на Југославију. Једино је забележена једна чарка са бугарским граничарима код с. Врапче 7. априла 1941, после југословенског одбијања немачког напада код тог села. М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 135–136.

⁸²² АЈ, 370–8–37, листови 632, 652, 658–659.

⁸²³ Б. Филов, *н. д.*, 301–302.

⁸²⁴ Према забелешкама министра Двора Милана Антића, дописник ЦПБ-а у Софији Петар Иванковић је 1. априла 1941. сазнао од свог италијанског колеге да ће немачки напад уследити 6. априла, о чему је саветник Посланства Драгош Драгутиновић одмах обавестио Београд (АСАНУ, 14.387, документ бр. 8658). О предстојећим нападима на Југославију јављали су и југословенски војни изасланици у Берлину, Букурешту и Вишију. ВА, П-17, к. 26а, ф. 2, д. 27, лист 1; Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији“, 37–38.

⁸²⁵ ЦДА, Фонд Българска легация в Берн (317К), опис 1, архивска единица 230, лист 43 (даље: ЦДА, ф. 317К); Н. Кочанков, *н. д.*, 37.

Главног генералштаба почетком фебруара 1941. приступило изради новог ратног плана „Р-41“, који је за разлику од претходног „Р-40“, предвиђао активну одбрану границе према Бугарској.⁸²⁶ Новим ратним планом, југословенско Ваздухопловство је добило задатак да, између осталог, изврши ваздушне нападе на непријатељске аеродроме, концентрације трупа и саобраћајне комуникације у пограничним рејонима. Детаљне инструкције и ратне задатаке Команда ваздухопловства је потчињеним јединицама доставила већ половином марта 1941. године. Задатак да нападне непријатељске циљеве у Бугарској добио је 3. ваздухопловни пук (60 бомбардера Дорниер До-17), чије ваздухопловне групе су биле размештене на аеродрому Петровац код Скопља (64) и аеродромима Обилић и Стубол на Косову (63).⁸²⁷ Припадници потоње групе су на вест о почетку немачког напада одмах ступили у дејство и у два наврата извршили напад на немачку оклопну колону на путу Ћустендил - Ђушево - Крива Паланка, наневши јој озбиљне губитке. После поднева, као вид репресалије за напад на своје летелиште, југословенски бомбардери су напали аеродром код Радомира, док је један авион бацио бомбе на аеродром Божуриште код Софије.⁸²⁸ Сутрадан 7. априла, два одељења од по три авиона су упућена да бомбардују аеродроме код Радомира и Ихтимана. Међутим, како на њима нису пронашли немачке авионе, извршено је бомбардовање железничких станица код ових места.⁸²⁹

Приликом напада на немачке механизоване јединице 6. априла, југословенски авиони су бомбардовали и центар Ћустендила у тренутку проласка немачких трупа. Том приликом је дошло и до цивилних жртава међу бугарским становништвом које је посматрало пролазак Немаца. Бугарски председник владе је у свом дневнику забележио да је том приликом било 67 погинулих, од тога 21 немачки војник, и око 90 рањених. Такође, авион који је бомбардовао аеродром код Божуришта погодио је и предграђе Софије при чему је страдало четири особе. Бугарски министар иностраних послова Иван Попов је 6. априла поподне позвао југословенског посланика Милановића и после дужег „невезаног“ разговора о рату који је отпочео, скренуо му пажњу на извршена бомбардовања. Затим га је у „врло благој форми“ замолио да о томе обавести владу у Београду, инсистирајући на напорима бугарске владе да сачува пријатељске односе са Југославијом и избегне „проливање братске крви“. Милановић је на то подвукао да у Југославији ни у једном тренутку није постојала намера да се бомбардује цивилно становништво ма које суседне државе, а нарочито Бугарске. Са друге стране, указао му је на присуство немачке војске на бугарској територији, нарочито у Софији и Ћустендилу, скрећући му пажњу на „капиталну одговорност“ Бугарске, будући да је главни немачки напад на Југославију дошао управо са њене територије. Југословенски посланик је истовремено пребацио Попову што југословенско Посланство већ 3–4 дана није имало ни телеграфских ни телефонских веза са иностранством⁸³⁰. Попов му је на то одговорио да ће замолити министра војног генерала Даскалова да учини корак код Немаца како би му било дозвољено да пошаље телеграм у Београд. Међутим, ситуација се није изменила ни до Милановићевог одласка из Софије 11. априла. Сутрадан, 7. априла на бугарском радију и у штампи је објављена вест да је бугарска влада преко Милановића и свог отправника послова у Београду учинила енергичан протест због наведеног бомбардовања.⁸³¹ О томе су извештена и бугарска посланства у иностранству.⁸³²

⁸²⁶ М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 72–74.

⁸²⁷ Bojan Dimitrijević, Predrag Miladinović, Milan Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Beograd, 2012, 416–417, 421–422, 450.

⁸²⁸ ВА, П-17, к. 8, ф. 1, д. 2, лист 1; ВА, П-17, к. 8, ф. 1, д. 46, листови 1–2; Andrija Pavlović, *Jugoslovensko vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941. godine*, knjiga 2c, 244–250 (rukopis u Muzeju vazduhoplovstva); B. Dimitrijević, P. Miladinović, M. Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo*, 450.

⁸²⁹ ВА, П-17, к. 8, ф. 2, д. 5, листови 1–2; А. Pavlović, *n. d.*, 362.

⁸³⁰ У сличној ситуацији је од 3. априла 1941. било и бугарско Посланство у Београду. *Българското управление във Вардарска Македонија*, № 1, 19.

⁸³¹ ВА, Фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије, кутија 2796, фасикла 1, документ 10, лист 1 (даље: ВА, ЕВ); Б. Филов, *n. d.*, 302–303; М. Stojiljković, *n. d.*, 49–50.

⁸³² ЦДА, ф. 317К, оп. 1, а. е. 230, лист 43.

Милановић се поново сусрео са Поповим 10. априла,⁸³³ да би га сутрадан 11. априла обавестио да ће „извесно време боравити ван Бугарске“ и да ће отправаљање послова Посланства преузети саветник Владимир Соколовић. Истовремено му је предао списак чланова Посланства који су са њим напуштали Бугарску⁸³⁴. Бугарско МВРИ је одмах замолило Министарство војно да чиновницима изда зелене карте за напуштање земље. Чланови југословенског Посланства су затим 11. априла увече напустили Софију и преко Варне паробродом „Сванетија“ отпутовали за Одесу.⁸³⁵ Поред Соколовића, у Посланству су од чиновника остали писар Драгован Шепић и протоколита Ратко Зиндовић са својим супругама, а од служитеља Селим Велиагић и Витолд Красовски.⁸³⁶

Како су немачке трупе окупирале Македонију и продирале дубље у Југославију, расположење у Софији је отворено почело да поприма антијугословенске контуре. Тако је 13. априла дошло до великих ревизионистичких манифестација уперених против Југославије. Учесници су клицали Македонији и Западним покрајинама, дефиловавши пред немачким и италијанским посланством и Двором. Манифестације је преносио и софијски радио, док су бугарски листови сутрадан 14. априла објавили ревизионистичку изјаву министра иностраних послова Ивана Попова. Предвече истог дана, бугарска полиција је, на веома груб начин, ухапсила отправника послова Соколовића и протоколиту Зиндовића на путу за турски Конзулат. Потом су без икаквог објашњења затворени у самице одакле су пуштени сутрадан у 18.10 часова. У међувремену, писар Посланства Шепић је, увидевши њихов нестанак, 14. априла алармирао бугарско МВРИ, а сутрадан је телефонирао и турском, америчком, совјетском, швајцарском и француском посланству молећи за њихову интервенцију код министра Попова, што је по свему судећи имало ефекта. Обавештавајући о томе Филова, Попов је сматрао да је Соколовића и Зиндовића требало пустити и надгледати. Бугарски премијер је предложио да се са Југославијом одмах прекину дипломатски односи са чиме се Попов сагласио⁸³⁷. Истог дана, 15. априла, у југословенско Посланство је дошао бугарски шеф Протокола Белинов и обавестио Шепића о хапшењу Соколовића и Зиндовића уручившу му и вербалну ноту о прекиду дипломатских односа. Као разлози за прекидање односа наведено је следеће: 1) напад јединица Југословенске војске на бугарске граничне делове почетком априла⁸³⁸; 2) напади југословенских бомбардера и као најважније 3) везе чиновника југословенског Посланства са антидржавним елементима у Бугарској који су припремали преврат, што се видело и у манифесту који је штампан у Југославији, а затим

⁸³³ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10, лист 1.

⁸³⁴ Припреме за евакуацију особља Посланства у Софији предузете су већ 6. априла 1941. године. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 1, листови 1–2.

⁸³⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10, лист 1; ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а. е. 175, листови 13–14. Поред Милановића, Бугарску су тада напустили саветник Посланства Драгош Драгутиновић, секретари Душан Петковић и Миливој Ненадовић, чиновник Недељко Кленак, војни изасланик пуковник Димитрије Путник и његов помоћник пеш. водник II класе Леон Пукл, дописник за штампу Петар Иванковић, служитељи Живојин Урошевић, Борисав Качаревић и Родољуб Радуловић и дописник листа *Политика* Синиша Пауновић. ВА, П-17, к. 27а, ф. 8, д. 4; ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а. е. 175, листови 14–15.

⁸³⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6, лист 1.

⁸³⁷ Немци су већ 11. априла захтевали од Бугарске да прекине дипломатске односе са Југославијом. М. Стојиљковић, *н. д.*, 59.

⁸³⁸ Другог априла 1941. делови Југословенске војске су, према забелешци Богдана Филова у свом дневнику, напали бугарску граничну караулу код с. Калотине и заузели је, док су се бугарски војници без губитака повукли на оближње висове. Филов је сматрао да је тај напад био реакција на немачко снимање положаја око Цариброда од стране извиђачких авиона извршених тог дана. Да су немачки авиони кружили изнад Цариброда 2. априла, на које је отворена и противавионска ватра, јављао је и срески начелник у Цариброду. Бугарски отправник послова у Београду Јордан Стратијев је потом инструисан да настоји да дође до повлачења „Срба“. Бугарски министар иностраних послова Попов је 5. априла о инциденту обавестио и посланика Милановића. Међутим, он око тога није правио велико питање, рекавши да су југословенски и бугарски официри инцидент ликвидирали на пријатељски начин, при чему једино није утврђено ко је први отворио ватру. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10, лист 1; ВА, П-17, к. 11, ф. 5, д. 6, лист 1; *Българското управление във Вардарска Македонија*, № 1, 19; Б. Филов, *н. д.*, 299.

преко југословенског Посланства растуран у Бугарској⁸³⁹. Истовремено, Белинов је рекао Шепићу да особље Посланства мора исте вечери напустити Бугарску, напоменувши да су вагони већ били спремни за пут преко Румуније. Шепић се није слагао са тим, саопштавајући Белинову да ће о свему одлучити отправник послова по његовом пуштању из затвора⁸⁴⁰. По повратку у Посланство, будући да је дошло до прекида телефонске везе, Соколовић је у пратњи секретара америчког Посланства посетио Белинова у МВРИ и најенергичније протествовао против хапшења, тражећи одговорност за кривце. Демантовао је наводе треће тачке бугарске ноте о прекиду односа и протествовао против кратког рока за евакуацију, одбивши њихов захтев за путовање преко Румуније. Истовремено је предао и ноту којом је МВРИ обавештено да ће југословенске интересе у Бугарској заступати америчко Посланство. После тога, Белинов је усвојио Соколовићев захтев за путовање преко Варне за Совјетски Савез. Исто вече, преостало особље југословенског Посланства је напустило Софију и у Варну стигло 16. априла у 22 часа, одакле је 17. априла у 3 часа ујутру совјетским бродом отпловило за Одесу.⁸⁴¹ Целокупно особље Посланства је одатле, заједно са својим колегама из Будимпеште, 25. априла отпловило за Цариград.⁸⁴²

У међувремену, бугарске трупе су 18. априла поселе област Цариброда и Босилграда, док су сутрадан почеле да окупирају делове Македоније. Југословенски амбасадор у Анкари Илија Шуменковић је о томе обавестио турску владу, али до турске реакције није дошло. Будући да је бугарска територија искоришћена за напад на Југославију, а да су затим њене трупе окупирале делове југословенске територије, југословенска влада је 4. маја 1941. у емиграцији донела одлуку да се Југославија налази у ратном стању са Бугарском, почевши од 6. априла 1941. године. Те одлуке су потом достављене југословенским представништвима у иностранству како би обавестили владе код којих су били акредитовани.⁸⁴³

---

⁸³⁹ Управо је проналажење манифеста код извесних лица у Старој Загори, као и још неких докумената „иностраног порекла“ о вршењу терористичких акција, послужило као повод за хапшење чиновника југословенског Посланства (ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а. е. 175, листови 11–12). Извештавајући Момчила Нинчића о догађајима у Бугарској, посланик Владимир Милановић је тврдио да су оптужбе бугарских власти изнесене у трећој тачки вербалне ноте биле произвољне и засноване на претпоставкама, будући да нису пружиле никакав доказ о сарадњи југословенског Посланства са „антидржавним елементима“. Такође је негирао да је поменути манифест штампан у Југославији (ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10, лист 1). Међутим, Героги Димитров наводи да је у Београду штампано 10.000 примерака манифеста, који су пренети у Бугарску преко посебног курира кога му је на располагање ставио председник владе Драгиша Цветковић. Поред Цветковића, Димитров је у Југославији одржавао веза са члановима Савеза земљорадника, министром иностраних послова Александром Цинцар-Марковићем, његовим помоћником Милојем Смиљанићем и министром Двора Миланом Антићем. Димитров је отпочео и са организовањем бугарских емиграната у Југославији, са намером да их пребаци у Бугарску. До напада на Југославију је успео да организује једну групу на чијем челу се налазио Неша Тумангелов. Према наводима Димитрова, овај одред је 5. априла 1941. упућен у правцу бугарске границе, али је наишао на немачке трупе од којих је разбијен. Што се тиче Димитрова, он је успео да се једним товарном бродом извуче из Боке Которске и стигне на Блиски исток (Г. Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, 56–59). Секретар југословенског Посланства у Софији Душан Петковић је касније писао да је војни изасланик пуковник Путник по извршеном преврату у Београду добио наређење да се приступи организацији преврата у Бугарској у сарадњи са земљорадницима, а на основу извештаја који је Петковић новембра 1940. однео у Београд. Међутим, пошто се немачка војска већ налазила у Бугарској, та намера није могла бити остварена. Д. Петковић, „Уз чланак др. Георги Димитрова“, 62–63.

⁸⁴⁰ Током боравка Соколовића и Зиндовића у затвору, Шепић није напуштао Посланство, јер се у њему налазио последњи примерак шифарског речника, већ је све интервенције обављао телефоном. Такав његов поступак се показао оправданим, будући да су полицијски агенти, пратећи особље за Варну, признали да су имали налог да и њега ухапсе. Тиме би имали могућност да изврше претрес у Посланству, јер су Соколовићу одузели дупликат кључева од касе, и дођу до евентуалних компромитујућих докумената и шифре (ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6, лист 2). Бугарске војне и цивилне власти су то и учиниле у периоду од 26. до 30. априла 1941. уклањајући служитеља Витолда Красовског из Посланства, због чега је амерички посланик у Софији протествовао код Попова. ЦДА, ф. 176К, оп. 1ш, а. е. 175, листови 6–9.

⁸⁴¹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6, листови 1–3; Б. Филов, *н. д.*, 309–310; М. Stojiljković, *н. д.*, 47–49.

⁸⁴² АЈ, 411–4–10, лист 304.

⁸⁴³ М. Stojiljković, *н. д.*, 43, 47, 51; Н. Кочанков, *н. д.*, 50. Погледати и: Ванче Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх 1939–1941 година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1–2, (1991), 57–88; исти, „Бугарска и

***

Пакт о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске потписан је 24. јануара 1937, којим су обе стране постигле одређене успехе. Милан Стојадиновић је ојачао југословенске позиције у време преговора са Италијом, док је постигнути споразум требало да утиче на јачање његове власти. Што се тиче Бугарске, она је у извесном смислу изашла из дотадашње изолације, пољуљане су основе Балканског споразума, што је стављало у изглед реализацију одређених ревизионистичких циљева. Ипак, по потписивању Пакта је наступила извесна пасивност, да би Стојадиновића аншлус Аустрије марта 1938. приморао да поново активира односе. Погоршавање међународне ситуације у Европи, налагало је да и остале чланице Балканског споразума регулишу своје односе са Бугарском. На томе је активно радила и Велика Британија, тежећи да на тај начин спречи продор Немачке ка југоистоку. Резултат тих напора представљало је потписивање Солунског споразума јула 1938, којим је Бугарској званично призната равноправност у наоружању. Међутим, у Бугарској се на овај споразум гледало као на прву етапу мирне ревизије и осталих одредби Нејског мировног уговора. Југословенски МИП је закључио почетком 1939. да су односи са Бугарском дошли на „мртву тачку“, да би сменом Стојадиновића и нестанком Чехословачке и Албаније током пролећа 1939. промена југословенске политике према Бугарској постала приметна. Увидевши да ће своје ревандикације моћи једино да оствари уз силе Осовине, Бугарска је постепено почела да се окреће у том правцу, да би се падом Француске јуна 1940. отворено окренула према Немачкој. Тројном пакту је приступила 1. марта 1941, док је на тај чин била приморана и Југославија 25. марта. После преврата у Београду 27. марта, Хитлер је одлучио да нападне Југославију, за шта је искоришћена и бугарска територија. Дипломатске односе са Југославијом Бугарска је прекинула 15. априла 1941, док је југословенска влада у емиграцији 4. маја 1941. донела одлуку да се, почевши од 6. априла 1941, налази у рату са Бугарском.

5. ОСТВАРЕНИ ВИДОВИ САРАДЊЕ (1929–1941)

5. 1. Економски односи

Трговинско-привредни односи

Југословенска и бугарска краљевина представљале су, као и остале балканске земље, државе са изразитом аграрном привредном структуром, у којима се пољопривредом бавило преко 70% становништва. Самим тим, спољна трговина ових земаља је била готово идентична, односно највише су извозиле пољопривредне, а увозиле индустријске производе. Поред ове некомплементарности привреде, историчар Иван Ристић указује на још неколико фактора који су утицали на развој југословенско-бугарских трговинских односа после Првог светског рата: несређени политички односи и непостојање трговинског уговора¹, заштитне државне мере² и неорганизованост и несистематичност трговинске сарадње³. Из тога је произилазила занемарљиво мала спољнотрговинска повезаност двеју земаља: Бугарска је у периоду од 1920. до 1929. у просеку заузимала 0,68% удела у југословенском извозу, док увоз из бугарске у назначеном периоду ниједном није прешао 1%.⁴

Извесним отопљавањем односа између две земље, до којих је дошло почетком 1929. отварањем југословенско-бугарско границе, одмах је наговештена и могућност склапања трговинског уговора. Поводом тог догађаја, у званичном саопштењу Одељења за штампу МИД-а од 7. фебруара 1929. је истакнуто да је у Софији требало „што пре“ доћи до састанка двеју делегација ради преговора по том питању.⁵ Бугарски министар иностраних послова и вера Атанас Буrow је почетком марта 1929. предложио Кости Куманудију да се по завршетку Пиротске конференције приступи преговорима за трговински уговор,⁶ док је према писању листа *Правда*, бугарска влада већ предала један нацрт уговора југословенском МИД-у.⁷ Да ће се у „најскоријем времену“ приступити преговорима писао је и *Трговински гласник*.⁸ С тим у вези, поједина југословенска министарства су отпочела да прикупљају потребан материјал. Тако је секретар југословенског Посланства у Софији др Светислав Ђорић средином марта 1929. доставио један преглед југословенско-бугарских економских односа од 1927, у коме је указао на знатан пад трговинске размене. Истовремено, из анализе се могло видети да су главни извозни артикли Краљевине СХС у Бугарску били кудеља и лан, емајлирано посуђе,

¹ Трговински уговор између Краљевине Србије и Бугарске потписан је 1897, а престао је да важи 1913. прекидом дипломатских односа. Уговор није обновљен по завршетку Првог светског рата, а потписан је тек маја 1934. године. Вошко Ђорђевић, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine s dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934–1941. i predgovorom akademika Mije Markovića*, Zagreb, 1960, 61.

² До 9. августа 1925. Краљевина СХС је као победничка држава, сходно члановима 147–150 Нејског мировног уговора, уживала повлашћен статус у трговини са Бугарском. Од тог датума, будући да између две државе није постојао трговински уговор, Бугарска је царинила југословенске производе по максималној царинској тарифи. То се одразило на међусобну размену добара, која је од тада све више опадала. АЈ, 65–226–689, шеф Завода за унапређење спољне трговине Одељењу за спољну трговину Министарства трговине и индустрије Бр. I/4816 од 30. априла 1934; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 471.

³ У Заводу за унапређење спољне трговине југословенски извоз у Бугарску је оцењен као „врло променљив“: „Извозни производи за ову земљу мењају се од године до године. У некој години налази се један производ на првом месту извоза, док у идућој години направи места другом производу, док потпуно не исчезне. Ова карактеристика нашег извоза за Бугарску је последица не само неуговорног стања, ослабљења куповне моћи бугарског тржишта, него уопште несталност и несређеност нашег извоза за ову земљу, да скоро ни један од производа није у правом смислу био уведен на овом тржишту, дакле слаба продајна организација и нередовна понуда наших производа на бугарском тржишту“. АЈ, 65–226–689, шеф Завода за унапређење спољне трговине Одељењу за спољну трговину Министарства трговине и индустрије Бр. I/4816 од 30. априла 1934.

⁴ Опширније у: И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 470–475.

⁵ „Отварање границе према Бугарској“, *Политика*, 8. фебруар 1929, 1.

⁶ АЈ, 159–5, досије 26, шифровани телеграм Косте Куманудија МИД-у Пов. Бр. 169 од 8. марта 1929.

⁷ „Предлог трговинског уговора са Бугарском“, *Правда*, 3. март 1929, 2.

⁸ „Пред трговинским преговорима са Бугарском“, *Трговински гласник*, 9. март 1929, 3.

као и екстракти за штављење, док су из Бугарске константу у увозу имали арпаџик и шајак.⁹ Међутим, услед поновног погоршања међусобних односа, до склапања трговинског уговора није дошло.

На даље смањење већ занемарљиво мале трговинске размене између две јужнословенске краљевине утицала је и појава Светске економске кризе 1929, која је нагнала државе да приступе тзв. економском национализму, односно увођењу заштитних царина и квота и контроле девизне размене, како би заштитиле домаће произвођаче. Будући да је Југославија претежно била аграрна земља, криза се у њој осетила нешто касније, 1930. и 1931/32. године. Међутим, увођење аграрног протекционизма у индустријским земљама, довело је до пада потражње пољопривредних производа. Самим тим, пале су и њихове цене што је погодило и Југославију.¹⁰ Тако је вредност југословенског извоза у Бугарску током 1929. износила 95,6 милиона динара (1,21% укупног извоза), док је већ следеће 1930. пала на 16,8 милиона динара (0,25%), да би се тај тренд задржао и наредних година: 1931 – 4,1 (0,09%); 1932 – 3,8 (0,13%) и 1933 – 2,1 милиона динара (0,06%). Са друге стране, увоз из Бугарске је ишао амплитудалном путањом. Његова вредност је 1929. износила 5,6 милиона динара (0,07%); 1930 – 10,1 (0,15%); 1931 – 1,3 (0,03%); 1932 – 5,9 (0,21%) и 1933 – 1,05 милиона динара (0,04%). Што се тиче врсте робе, током 1929. и 1930. највише удела у југословенском извозу у Бугарску је имала пшеница, да би затим преовладавао калцијум карбид, посуђе и вински камен. Истовремено, из Бугарске су у назначеном периоду највише увожени опилци од гвожђа и папир, семе сунцокрета и шећерне репе и камени угаљ.¹¹

Свакако највећи утицај на југословенско-бугарске трговинске односе имали су несређени политички односи и непостојање трговинског уговора. Бугари су током јануара и октобра 1931. поново позвали југословенску владу на преговоре, при чему су у Конзуларно-привредном одељењу МИП-а сматрали да је, „не улазећи у разлоге чисто политичке природе“, постојало више економских разлога који су налагали закључење трговинског уговора са Бугарском.¹² Међутим, регулисање овог питања је постало могуће тек у другој половини 1933. када је после сусрета двојице владара дошло до отопљавања односа.¹³ Бугарска влада је желела да искористи новонасталу ситуацију. За њу је највећи значај имало склапање ветеринарске конвенције, којом би се регулисао и олакшао транзит животиња и животињских производа преко југословенске територије. С тим у вези, бугарско Посланство у Београду је крајем октобра 1933. предложило југословенској влади да се отпочне са преговорима о закључењу ветеринарске конвенције. Како су оне у већини случајеве биле саставни део трговинских уговора, бугарска влада је била спремна да започне преговоре о закључењу истог. Бугарско Посланство је истовремено изразило жељу да се, уколико се југословенска влада са тим сложи, до потписивања трговинског уговора између две земље закључи привремена ветеринарска конвенција.¹⁴

Југословенско Министарство пољопривреде је сматрало да склапање једне ветеринарске конвенције са Бугарском није било у југословенском интересу, како из ветеринарских, тако и економских разлога. Међутим, „ако би се хтело из макојих разлога да

⁹ АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 840–850; И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 472.

¹⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 70, 310; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010, 73–75; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Београд, 2009, 76–88.

¹¹ *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929. годину*, Београд, 1930, XXVI, XXVIII, 141, 504; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1930. годину*, Београд, 1931, XXVI, XXVIII, 138, 504–505; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931. годину*, Београд, 1932, XXVI, XXVIII, 142–143, 519; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1932. годину*, Београд, 1933, XXVIII, XXX, 131–132, 480; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933. годину*, Београд, 1934, XXVIII, XXX, 122–123, 468; В. Đorđević, *n. d.*, 63.

¹² АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 352–360.

¹³ В. Đorđević, *n. d.*, 62; Вера Кацаркова, *Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни /1919–1941/*, Софија, 1989, 156.

¹⁴ АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 262–263.

изађе у сусрет Бугарској влади“, конвенцију је требало везати за склапање трговинског уговора.¹⁵ Став Министарства пољопривреде је усвојен, те су се двојица министара иностраних послова Богољуб Јевтић и Никола Мушанов, приликом званичне посете бугарског краљевског пара Београду децембра 1933, договорили да отпочну преговори за склапање трговинског уговора и ветеринарске конвенције и за уређење транзита.¹⁶

Припремама за преговоре су приступиле обе владе, обраћајући се заинтересованим трговинским и привредним институцијама, примајући истовремено „предлоге и жеље интересената“ у погледу појединих производа.¹⁷ Југословени су били свесни да је за Бугаре било најважније да обезбеде олакшице за транзит своје робе преко југословенске територије, односно ветеринарску конвенцију, због чега „наш задатак треба да буде да те транзитне олакшице наплатимо што боље повластицама за наш увоз у Бугарску“.¹⁸

Преговори између две делегације су отпочели у Београду 8. маја 1934. године. Југословенску делегацију је предводио Миливој Пиља, начелник Министарства трговине и индустрије, док је Бугаре предводио Дечко Карацов, начелник Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова и вера.¹⁹ За базу при изради текста уговора узет је бугарско-чехословачки трговински уговор²⁰. Преговори су вођени у пријатељској атмосфери и Уговор о трговини и пловидби, са Санитарно-ветеринарском конвенцијом као његовим саставним делом, потписан је 24. маја 1934. са роком трајања од две године. Уколико не би био отказан три месеца пре истека, сматрало се да прећутно остаје на снази на неодређено време.²¹ „Уведен је у живот“ 1. јула 1934. године.²²

Према Бошку Ђорђевићу, који је био секретар југословенске делегације²³, Уговор је почивао „на класичним принципима о слободи трговине и највећем повлашћењу“, уз нешто савременију редакцију.²⁴ У свом општем делу регулисао је питања настањивања, привредне делатности појединаца и друштава, слободног кретања на територији друге државе, стицања непокретне имовине, размене робе, правне заштите итд. У тарифном делу предвиђене су међусобне олакшице (ослобађање од царине, везивање или снижење тарифа) за увоз, односно извоз одређених производа. Тако је Југославија дала олакшице за увоз осам производа из Бугарске: арпацик, сунцокретово семе, семе од поврћа, сумак, вунене тканине, обућу од каучука, камење за калдрму и цеви од иловаче. Заузврат добила је олакшице за извоз десет својих производа у Бугарску: хмељ, сумпорну киселину, ацетон, калцијев ацетат, гипс, млинско камење, камење за глачање (брус), радијаторе и котлове за централно грејање, ручно коване клинце, емајлирано посуђе и суперфосфат.²⁵ Будући да је дотадашња спољна трговина између Југославије и Бугарска била не само минимална „но и без неке одређене физиономије у погледу своје структуре“, тарифни део Уговора је намерно ограничен на

¹⁵ АЈ, 67–36–319, начелник Ветеринарског одељења Министарства пољопривреде Конзуларно-привредном одељењу МИП-а Бр. 71993 од 1. децембра 1933.

¹⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 87; В. Кацаркова, *н. д.*, 156.

¹⁷ АЈ, 65–226–689, шеф Завода за унапређење спољне трговине Одељењу за спољну трговину Министарства трговине и индустрије Бр. I/4816 од 30. априла 1934; АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 366–367, 370–371; 380–381, 384–392, 399–400; В. Кацаркова, *н. д.*, 156–157.

¹⁸ АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 383, 391–392.

¹⁹ „Јутрос су допутовале у Београд бугарске делегације за трговинске и ветеринарске преговоре са Југославијом“, *Правда*, 8. мај 1934, 2; „Јуче су отпочели трговински преговори са Бугарском“, *Политика*, 9. мај 1934, 3.

²⁰ Кацаркова у својој књизи наводи да је за основу узет југословенско-чехословачки уговор. В. Кацаркова, *н. д.*, 158.

²¹ *Исто*; АЈ, 334/КПО–382–1202, лист 419; В. Ђорђевић, *н. д.*, 62–63; Текст Уговора о трговини и пловидби између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске видети у: *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 148, 30. јун 1934.

²² АЈ, 334/КПО–382–1202, лист 439; М. Кацаркова, *н. д.*, 158.

²³ АЈ, 334/КПО–382–1202, лист 419; „Јуче су отпочели трговински преговори са Бугарском“, *Политика*, 9. мај 1934, 3.

²⁴ В. Ђорђевић, *н. д.*, 62.

²⁵ *Исто*; АЈ, 65–226–689, закључење новог трговинског уговора између Југославије и Бугарске; Уговор о трговини и пловидби између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске.

најнужније производе, с могућношћу његове даље надоградње. Тај задатак је поверен уговором предвиђеном „сталном привредном одбору“.²⁶

Поред Санитарно-ветеринарске конвенције, њеног Завршног протокола и Закључног протокола Уговора, Уговор је пратило писмо којим су контингенти бугарских градинара у Југославији, односно југословенских печалбара у Бугарској утврђени на 1400 лица, као и Поверљиви протокол. Њиме је договорено да ће Управа Југословенских државних железница рефундирати Управи рудника Перник по 2 динара за 100 kg каменог угља и брикета од сваке врсте угља, изузев дрвеног, увезеног из тог рудника и упућеног за југословенске станице на Дунаву. Повластица је важила за количину до 5.000 тона каменог угља и до 5.000 тона брикета, увезеног у периоду од 1. марта до 1. децембра сваке године.²⁷

Потписивањем Уговора о трговини и пловидби прекинуто је двадесетогодишње неуговорно стање које је постојало између две земље. Ипак, то није утицало на значајнију трговинску размену иако је статистика показивала да је 1934. вредност југословенског извоза била значајно већа од претходних година. Те године је у Бугарску извезено робе у вредности од 31,2 милиона динара, односно 0,81% укупног извоза.²⁸ Међутим, те године је у Бугарску извезено готово 80.000 kg сребрног новца у вредности од 28,2 милиона динара, што је значило да је вредност преостале извезене робе износила близу 3 милиона динара.²⁹ Такав тренд је настављен и касније, уз приметно повећање од 1937. године: 1935. у Бугарску је извезено робе у вредности од 3,7 милиона динара (0,09%); 1936 – 4,2 (0,10%); 1937 – 10,8 (0,17%); 1938 – 7,8 (0,16%) и 1939 – 8,2 милиона динара (0,15%). Што се тиче увоза из Бугарске, он је бележио изванредан раст у односу на претходни период. Тако је 1934. увезено робе у вредности од 1,8 милиона динара (0,05%); 1935 – 13,1 (0,35%); 1936 – 7,9 (0,20%); 1937 – 14,8 (0,28%); 1938 – 10,1 (0,20%) и 1939 – 7,9 милиона динара (0,17%). Нисмо располагали статистичким подацима за 1940. годину. По закључењу трговинског уговора, промењена је и структура извоза у Бугарску, те су највећег удела у извозу имали коњи, калцијум карбид, сумпорна киселина, цигарет папир, дрвна грађа итд. Са друге стране, из Бугарске се доминантно увозило семење разних биљака, док се од 1938. повећао увоз антрацита и брикета од угља.³⁰

За Бугарску је велики успех представљало постизање споразума о Санитарно-ветеринарској конвенцији, чиме је регулисан транзит њене стоке и сточних производа преко југословенске територије.³¹ Посебно због чињенице што је Конвенција израђена у билатералној форми, док у стварности није било изгледа, „а изгледа да ће тако и остати“, да се Југославија служи бугарском територијом за извоз своје стоке. Конвенцијом је Бугарској дозвољен провоз (транзит) свих врста домаћих животиња³², сточних производа и сировина пругама Цариброд – Ракек, Цариброд – Јесенице и Цариброд – Суботица. Такође, прописане су све ветеринарско-полицијске мере за спречавање уноса сточних зараза у земљу. С тим у

²⁶ АЈ, 65–226–689, закључење новог трговинског уговора између Југославије и Бугарске.

²⁷ АЈ, 65–226–689, Поверљиви протокол уз Уговор о трговини и пловидби; писмо Миливоја Пиље Дечку Карацову о броју југословенских печалбара и бугарских градинара; В. Ђорђевић, *н. д.*, 63. Претпостављамо да су ове повластице биле у вези са преговорима око куповине угља, које су у другој половини 1933. водили Илија Антонов и Лазар Поповски, о чему смо раније писали.

²⁸ *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934. годину*, Београд, 1935, XXVIII.

²⁹ *Исто*, 128.

³⁰ *Исто*, XXX, 127–129, 489; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1935. годину*, Београд, 1936, XXVIII, XXX, 132–133, 495–496; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1936. годину*, Београд, 1937, XXX, XXXII, 131–132, 480; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1937. годину*, Београд, 1938, XXX, XXXII, 128–129, 473–474; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1938. годину*, Београд, 1939, XXX, XXXII, 117, 461; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1939. годину*, Београд, 1940, XXX, XXXII, 104–105, 424–425.

³¹ В. Кацаркова, *н. д.*, 159–160.

³² До тада је југословенско Министарство пољопривреде једино издавало дозволе за транзит живине, док дозволе за транзит живе стоке и свежег меса других животиња није издавало због опасности од ширења зараза. АЈ, 67–36–319, начелник Ветеринарског одељења Министарства пољопривреде Конзуларно-привредном одељењу МИП-а Бр. 71993 од 1. децембра 1933.

вези, Бугарска се обавезала да дуж границе са Турском у дубини до 15 km образује катастар стоке, одакле се неће дозвољавати транзит кроз Југославију. У једној забелешци Министарства трговине и индустрије је оцењено да су овом Конвенцијом Бугарској дате „једностране користи без икаквог еквивалента за нас. Напротив, наш извоз стоке и сточних сировина, који је упућен на исте те пијаце, добија само једног конкурента више“.³³

Уговор о трговини и пловидби је остао у важности све до прекида дипломатских односа између две земље априла 1941. године. У међувремену су 12. фебруара 1940. закључена два допунска протокола. Првим је промењен чл. 22 Уговора којим је укинута примена Барселонске конвенције од 20. априла 1921. о режиму пловних путева међународног карактера, будући да је Југославија није ратификовала, и замењена Конвенцијом од 21. јула 1921. о дефинитивном статусу Дунава³⁴. Другим протоколом су извршене допуне Санитетско-ветеринарске конвенције, којима је транспорт бугарске стоке и сточних производа омогућен и линијом Цариброд – Марибор и Цариброд – Београд – Велика Кикинда. На предлог министра трговине и индустрије Ивана Андреса, допунски протоколи су унети у текст основног Уговора о трговини и пловидби и озакоњени августа 1940. године. Уговор је коначно ратификован 27. децембра 1940, а ступио је на снагу 11. јануара 1941. године.³⁵ И поред тога, представници Министарства трговине и индустрије и МИП-а су јануара 1941. предложили поновно покретање привредних преговора са Бугарском, будући да су и даље постојала извесна отворена питања између две земље, пре свега ликвидација бугарских дуговања за железнички транзит кроз Југославију као и лифровање угља из рудника Перник.³⁶

О бугарским дуговањима Југословенским државним железницама (ЈДЖ) расправљано је још у време припрема за склапање трговинског уговора. С тим у вези, децембра 1933. и марта 1934. су одржане две конференције. На потоњој је постигнут споразум да се дуг за 1933. регулише кроз осам рата у периоду од 1. априла до 1. новембра 1934. године. Поред тога, почетком фебруара 1934. у Софији је одржан састанак представника двеју железница на којем је постигнут споразум о смањењу царинских тарифа за поједине бугарске производе.³⁷ Међутим, Бугарске државне железнице су споро исплаћивале своје дугове. Југословенска страна је то толерисала, али је и тражила начина да наплати своја потраживања. Тако је априла 1938. Народна банка Краљевине Југославије предложила Бугарској народној банци регулисање дуга на један од следећих начина: преко бугарских потраживања из поштанског саобраћаја између две земље, преко лифровања каменог угља из рудника Перник и преко уступања рајхсмарака и других валута по повољном курсу.³⁸ Нисмо располагали конкретним подацима о резултату ових преговора, осим да је гувернер Бугарске народне банке по повратку у Бугарску новинарима дао изјаву „о закључењу три конвенције које интересују бугарске извознике и туристе“.³⁹

³³ АЈ, 65–226–689, забелешка о Санитарно-ветеринарској конвенцији.

³⁴ Југословенско Министарство саобраћаја је већ 5. јула 1934. указало на ову недоследност што је довело до опширне преписке између овог министарства, МИП-а и Министарства трговине и индустрије. На инсистирање министра саобраћаја усвојен је став да се бугарској влади предложи измена поменутог члана. Бугарска влада се са тим сложила, али је из различитих разлога то одлагано све до 1940. године. Опширније у: АЈ, 65–226–689; АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 436–468.

³⁵ АЈ, 65–226–689, МИП Кабинету Министарства трговине и индустрије Пов. Бр. 8599 од 27. марта 1940; министар трговине и индустрије Иван Андрес министру иностраних послова Александру Цинцар-Марковићу Пов. Бр. 113 од 24. априла 1940; МИП Дирекцији за спољну трговину Министарства трговине и индустрије К. П. Бр. 31–211 Буг. од 10. јануара 1941; *Pregled razvoja međunarodno-pravnih odnosa jugoslovenskih zemalja od 1800. do danas. II sveska*, 360–361; В. Ђорђевић, *н. д.*, 61, 63; В. Кацаркова, *н. д.*, 165.

³⁶ АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 502–503.

³⁷ В. Кацаркова, *н. д.*, 160–161. Погледати и: АЈ, 334/КПО–382–1202, листови, 368, 372–378.

³⁸ В. Кацаркова, *н. д.*, 162.

³⁹ АЈ, 38–29–73, дописник ЦПБ-а у Софији Радослав Веснић Публицистичком одсеку ЦПБ-а Бр. 548 од 3. маја 1938. Са друге стране, британски посланик у Београду наводи да је 20. априла 1938. у Софији склопљен Споразум о плаћању између југословенске и бугарске Народне банке. *Britanci*, II, 673.

Крајем 1939. дуг БДЖ-а је износио око 30 милиона динара у девизама. Будући да Бугари нису били у стању да тај дуг покрију у девизама, Народна банка Краљевине Југославије је са њима постигла споразум да испоруче ЈДЖ-у угаљ из рудника Перник. На основу тог споразума, Бугари су до јесени 1940. испоручили 120.000 тона угља⁴⁰. Међутим, како је транзит њихове робе кроз Југославију био обиман настала су нова потраживања, те је дуг крајем октобра 1940. износио око 29 милиона динара. Будући да је ЈДЖ-у био потребан угаљ, Народна банка је, у споразуму са Генералном дирекцијом државних железница, септембра 1940. у Софији поново повела преговоре да се за вредност потраживања испоручи угаљ из Перника. Тада је стављено у изглед да ће Бугари до краја 1940. испоручити ЈДЖ-у 40.000 тона угља, а затим још 80.000 тона до 31. марта 1941. године. На њихов захтев, ЈДЖ се сагласила да им стави на располагање шест возова дневно за превоз њихове робе. Бугарска влада је почетком октобра 1940. пристала на тај аранжман, уз разлику да се контингент од 80.000 тона смањи за половину. И поред тога, Бугари су одуговлачили са испорукама угља због чега је Генерална дирекција државних железница у неколико наврата тражила од МИП-а да интервенише у Софији, упозоравајући да ће бити приморана да изврши редукацију бугарског транспорта робе⁴¹. На основу тога, југословенском посланику у Софији је октобра и новембра 1940. и фебруара 1941. наређено да учини корак код бугарске владе. Међутим, то није имало задовољавајућег ефекта, будући да је до 27. марта 1941. Југославији достављено свега 18.209 тона угља.⁴²

*

Краљевина Југославија је склопила још неке привредне аранжмане са Бугарском. Један од проблема у међусобној трговини представљали су и девизни прописи у Бугарској, који су ступили на снагу 15. октобра 1931, а касније и пооштрени, чиме су представљали знатну сметњу увозу стране робе. Југословенски извозници у Бугарску су имали много потешкоћа да наплате своју робу, при чему појединци нису успели да наплате своја потраживања више година. Због тога су на вест о отпочињању преговора за закључење трговинског уговора између две земље, заинтересована лица изразила жељу да се истовремено закључи и један клириншки споразум.⁴³ Тако је и поступљено и истовремено са трговинским преговорима маја 1934. вођени су и преговори о клирингу између представника народних банака. Споразум је потписан истог дана када и Уговор о трговини и пловидби, 24. маја 1934, а ступио је на снагу 11. јуна 1934. године. Споразумом је предвиђено да се код народних банака обеју земаља отворе рачуни у динарима, односно левима, на које ће се уплаћивати износи од стране дипломатских представништава у Југославији, односно Бугарској, печалбара/градинара, као и суме проистекле из увоза робе. Курс динара и лева требало је да периодично утврђују народне банке, док су исплате вршене хронолошким

---

⁴⁰ Са друге стране, према подацима изнетим на Координационом одбору МИП-а 13. јануара 1941, Народна банка је у више наврата водила преговоре за ликвидацију наведеног салда. До јуна 1940. се у томе и имало успеха, док су тада плаћања у потпуности престала. У споразуму са Генералном дирекцијом државних железница, Народна банка је истог месеца повела преговоре да Бугари лиферују 120.000 тона угља из Перника до јануара 1941, али се није дошло до постизања споразума. АЈ, 65–226–689, белешка о Бугарској састављена према подацима изнетим на састанку Координационог одбора МИП-а 13. јануара 1941.

⁴¹ Тако је од договорених 40.000 тона, до краја 1940. испоручено свега 5.903,42 тоне угља. АЈ, 334/КПО–382–1202, лист 505.

⁴² АЈ, 334/КПО–382–1202, листови 496–507; АЈ, 334/КПО–472–1480, генерални директор Југословенских државних железница МИП-у Пов. ГД. Бр. 1686/40 од 23. октобра 1940; Цинцар-Марковић посланику Владимиру Милановићу Пов. К. П. Бр. 447 од 25. октобра 1940; Милановић МИП-у Пов. Бр. 2968 од 4. новембра 1940; начелник Конзулатно-привредног одељења МИП-а Генералној дирекцији државних железница Пов. К. П. Бр. 469 од 6. новембра 1940; генерални директор Југословенских државних железница МИП-у Пов. ГД. Бр. 1784/40 IV 2/а од 12. новембра 1940; начелник Конзуларно-привредног одељења МИП-а Посланству у Софији Пов. К. П. Бр. 485 од 14. новембра 1940; начелник Машинског одељења Генералне дирекције државних железница Конзуларно-привредном одељењу МИП-а Г. д. Бр. 21622/41 IV-2а од 29. марта 1941.

⁴³ АЈ, 65–226–689, шеф Завода за унапређење спољне трговине Одељењу за спољну трговину Министарства трговине и индустрије Бр. I/4816 од 30. априла 1934.

редом. Поред наведеног, касније је успостављен и један туристички рачун. Према наводима Бошка Ђорђевића, клириншки салдо је био променљив и био је у корист час једне, а час друге стране.⁴⁴

Међутим, овај споразум није допринео развоју трговинских односа, при чему су југословенски извозници и даље имали потешкоћа у пословању.⁴⁵ Због тога је 20. априла 1938. замењен новим Споразумом о клирингу који је ближе утаничио раније одредбе. Њиме је утврђен курс на 52,08 динара за 100 лева, док су допуштени и приватни компензациони послови. Ступио је на снагу 1. маја 1938, али се убрзо показало да није донео никакво побољшање. Курс динара и лева је био висок, будући да је лев био скуп, чиме је увоз из Бугарске био отежан, док је напротив био фаворизован извоз. На иницијативу Народне банке Краљевине Југославије поведени су преговори са Бугарском народном банком, који су резултирали потписивањем Допунског протокола уз Споразум о клирингу 24. јуна 1939 („Уговор о приватном клирингу“). Њиме је заведен систем клириншких чекова који су могли да се набаве по 10% јефтинијој цени у односу на ранији курс, а преко њих су потраживања могла да се слободно продају и на берзи. Истовремено, Споразумом је требало изравнати постојећи салдо, који је износио 1,500.000 динара у корист Југославије. Међутим, и током целе 1940. овај салдо је остао на истом нивоу.⁴⁶

Југословенски печалбари и бугарски баштовани

Под економску сарадњу бисмо могли да подвучемо и рад југословенских и бугарских држављана у Бугарској, односно Југославији. У томе се нарочито истицало становништво Јужне Србије које је сваке године одлазило у печалбу у Бугарску.⁴⁷ Током 1920-их година велики број људи из тог краја, нарочито из околине Дебра, Тетова и Гостивара, радио је на територији коју је покривао југословенски Конзулат у Варни⁴⁸, бавећи се претежно бозацијским, посластичарским и пекарским занатом. Од тог рада су често издржаване читаве породице. Ти људи су у Бугарској остајали једну до две године, да би се потом вратили својој кући, док би на њихово место долазио други члан породице. Међутим, услед погоршаних односа са Бугарском крајем 1920-их година, југословенске власти су забраниле одлазак становништва из Јужне Србије у Бугарску, осим у изузетним случајевима. Вицеконзул у Варни Милан Ристић је указивао на штетност те одлуке, будући да је и поред забране проналажен начин за долазак у Бугарску, што је онемогућавало контролу и праћење кретања печалбара. Поред тога, многи сопственици радњи су остајали дуже у Бугарској јер нису знали да ли ће им се касније омогућити повратак, што је доводило до њиховог одрођавања од Југославије и везивања за Бугарску. Ристић је предложио МИД-у неколико решења за овај проблем, међутим нисмо располагали подацима да ли је по њима поступљено.⁴⁹

Што се тиче бугарских радника у Југославији, њихов највећи број су представљали баштовани (градинари), који су још од средине XIX века били познати у Србији, а и Европи, по својој стручности у повртарству. Њихов долазак у југословенску краљевину настављен је и после Првог светског рата, међутим, често је био везан за политичке односе између две

⁴⁴ АЈ, 65–226–689, нацрт Споразума за клиринг са Југославијом; В. Ђорђевић, *н. д.*, 63–64; В. Кацаркова, *н. д.*, 159.

⁴⁵ АЈ, 65–226–684, начелник Конзуларно привредног одељења МИП-а Министарству трговине и индустрије Пов. К. П. Бр. 1263–232 од 11. фебруара 1935.

⁴⁶ АЈ, 65–226–689, белешка о Бугарској састављена према подацима изнетим на састанку Координационог одбора МИП-а 13. јануара 1941; „Споразум о платном промету између Југославије и Бугарске“, *Време*, 25. јун 1939, 4; „Нови клириншки споразум са Бугарском омогућиће ликвидацију салда од 1,500.000 динара у корист Југославије“, *Политика*, 26. јун 1939, 2; В. Ђорђевић, *н. д.*, 64; В. Кацаркова, *н. д.*, 162–164.

⁴⁷ И. Ристић, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 590.

⁴⁸ Територијална надлежност Конзулата се простирала на четири источна бугарска округа: Варне, Шумена, Бургаса и Рушчука (АЈ, 334/КПО–216–547, лист 606). Конзулат у Варни је угашен новембра 1934. године. И. Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској“, 112.

⁴⁹ АЈ, 334/КПО–263–731, листови 22–23.

земље. Тако је југословенска влада марта 1928, желећи да отпочне преговоре са Бугарском, одобрила улазак 500–600 градинара као знак добре воље.⁵⁰

Организација рада ових печалбара заснивала се на закупу земљишта од стране појединаца, које је потом обрађивано од стране одређеног броја баштована у периоду од 1. фебруара до 1. новембра, до када је трајала сезона. Ти баштовани су били у ортачком односу са закупцем, при чему су улагали свој капитал и рад. По завршетку сезоне, „стари градинари мајстори“ су се враћали у Бугарску, док су у иностранству остајали млађи помоћници како би вршили надзор над инвентаром и баштом преко зиме.⁵¹

Међутим, локалне југословенске власти су настојале да спрече долазак бугарских баштована и обавезу закупце на употребу домаће радне снаге. Тако на пример Инспекција рада у Великом Бечкереку није делила мишљење бугарског Посланства да су бугарски баштовани били незамењиви домаћим, сматрајући да је становништво околине Битоља, Ресна, Охрида, Струге, Ђевђелије, Велеса, Скопља и Тетова било једнако умешно у том послу. То је доводило до забране запошљавања бугарских баштована у појединим местима или ускраћивања боравка, што је повлачило реакцију бугарског Посланства у Београду. Узимајући у обзир чињеницу да је већи број југословенских зидара и циглара одлазио сваке године на рад у Бугарску, МИП је интервенисао у бугарску корист код МУП-а и Министарства социјалне политике и народног здравља.⁵² По свему судећи, те интервенције су имале успеха, јер се из једног акта југословенског Посланства у Софији види да није било ограничења у издавању виза бугарским баштованима, те да је током 1930. издато 900 таквих улазних виза.⁵³

Међутим, ситуација се променила почетком 1931. године. Услед економске кризе Министарство социјалне политике и народног здравља је јануара 1931. донело одлуку да број бугарских баштована за ту годину ограничи на 500. Поред тога, прописало је и додатне услове за издавање виза: 1) поседовање дозволе за рад од стране надлежне банске управе; 2) поседовање уверења од Градинарског савеза у Софији да су дотична лица квалификовани баштовани; 3) да нису млађа испод 20 година и 4) да нису правила прекршаје у случају да су већ радили у Југославији. Такође, приликом издавања визе је било неопходно назначити место у које се одлази на рад. Притом, визе се нису могле издавати за Београд, Земун, Краљево, Крушевац, Крагујевац и Котор, као ни за једно место Моравске и Вардарске бановине „у којима нема потребе за страним баштованима“. Истовремено, МИП је на захтев овог Министарства инструисао сва југословенска представништва да ће улазне визе бугарским баштованима издавати једино Посланство у Софији како би се могла водити контрола њиховог броја.⁵⁴ Будући да се у тренутку доношења ове одлуке у Југославији затекао већи број бугарских баштована, министар социјалне политике и народног здравља је почетком марта 1931. донео одлуку о могућности запошљавања још 100 баштована, при чему су предност имали они који су већ раније радили у Југославији. О томе је обавештено и бугарско Посланство у Београду.⁵⁵ Већ 17. марта, председник владе генерал Петар Живковић је одобрио запослење још 100 баштована, чиме је њихов укупан број повећан на 700.⁵⁶

Бугари нису били задовољни тим решењем због чега је њихово Посланство у Београду најпре настојало да обезбеди раније неограничене услове за долазак баштована, а после добијања негативног одговора, повећање њиховог броја на 1000 лица. Међутим, и на ту молбу је дат негативан одговор уз образложење да је и дозвола за 700 баштована представљала довољан уступак у тренутној ситуацији.⁵⁷ Како су југословенске власти почеле

⁵⁰ И. Ристић, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 424–425.

⁵¹ АЈ, 334/КПО–273–770, листови 30, 59, 63, 292.

⁵² АЈ, 334/КПО–273–770, листови 7–14, 25, 31.

⁵³ *Исто*, лист 66.

⁵⁴ *Исто*, листови 67–73.

⁵⁵ *Исто*, листови 74–79.

⁵⁶ *Исто*, лист 80.

⁵⁷ *Исто*, листови 59–65, 88–91.

да доносе наређења о протеривању „прекобројних“ баштована,⁵⁸ бугарско Посланство у Београду је 21. октобра 1931. доставило МИП-у две про-меморије по питању регулисања положаја баштована у Југославији. Истовремено, скренуло је пажњу да је у Бугарској боравило око 4.500 југословенских држављана као трговци, радници, занатлије, као и око 3.500 чланова њихових породица, које су бугарске власти толерисале.⁵⁹ Ипак, бугарске власти су убрзо отпочеле да стварају потешкоће југословенским радницима, што је изазвало и реакцију југословенског Посланства у Софији.⁶⁰

Поводом питања бугарских баштована у Министарству социјалне политике и народног здравља су током новембра 1931. одржане три интерминистеријалне конференције, са циљем проналажења решења за смањење броја бугарских градинара и њихову замену домаћим баштованима. На основу закључака са конференције, министар социјалне политике је 15. децембра 1931. донео детаљна упутства око запошљавања бугарских баштована. Том приликом је прописано да се током сезоне може упослити највише 800 градинара, с тим да током зиме у земљи остане свега 15% тог броја. Такође, уколико би се у тренутку доношења овог решења у Југославији налазило више од 800 баштована, тај број би се толерисао до 1. октобра 1932. године.⁶¹

Примивши горња обавештења, Бугари су у својој ноти од 10. фебруара 1932. упозорили да ће применити реципроцитет, односно дозволити запослење у својој земљи онолики број радника колико је баштована било запослено у Југославији. Као прву меру, бугарско Посланство у Београду је 4. фебруара престало да издаје визе југословенским држављанима који су ишли на рад у Бугарску.⁶² Реакција је убрзо дошла и са југословенске стране. На новој интерминистеријалној конференцији маја 1932.⁶³ одлучено је да се од 1. фебруара 1933. не допусти долазак ни једног бугарског баштована преко броја који је остао у земљи преко зиме (15% од квоте – 120 баштована). Са тиме се сложио и министар социјалне политике и народног здравља, сагласивши се 29. септембра да се за 50% баштована продуже радне дозволе до 1. новембра 1932. године.⁶⁴

Међутим, решења министра социјалне политике и народног здравља од 15. децембра 1931. и 29. септембра 1932. су суспендована „са мотивацијом да то захтевају виши разлози спољне политике“. У питању је био положај југословенских радника у Бугарској. Према подацима југословенског Посланства у Софији и Конзулата у Варни, у Бугарској је марта 1933. регистровано око 1500 југословенских радника са породицама, док је истовремено, према подацима МУП-а, у Југославији било око 500 бугарских баштована. Страхујући за судбину југословенских држављана, МИП је инсистирао на поштовању реципроцитета и омогућавању доласка потребног броја бугарских баштована у Југославију, што је и усвојено на интерминистеријалној конференцији 17. марта 1933. године. Неколико дана касније, министар социјалне политике и народног здравља је одобрио запослење још 600 баштована током трајања сезоне те године и то једино у Савској, Дунавској и Дринској бановини.⁶⁵

Ово питање је свој коначан облик добило потписивањем Уговора о трговини и пловидби између Југославије и Бугарске 24. маја 1934. године. Тада је посебним писмом утврђен реципроцитет између броја бугарских баштована у Југославији и југословенских

⁵⁸ Исто, листови 97–98. Августа 1931. у Југославији се налазило 1482 бугарска баштована. Исто, лист 277.

⁵⁹ Исто, листови 126–128.

⁶⁰ АЈ, 334/КПО–263–731, лист 34.

⁶¹ АЈ, 334/КПО–273–770, листови 271–273, 276–281, 289–291.

⁶² Исто, листови 154–155.

⁶³ Војни кругови су се такође залагали за одстрањивање бугарских баштована из земље и њихову замену домаћим радницима, сматрајући да су били у вези са ВМРО и хрватским емигрантима. Тако је командант IV армијске области из Загреба извештавао маја 1932. да је на тој територији боравило 586 бугарских баштована који су радили у близини војних објеката и тако имали могућност да дођу „до нежељених података“ (Исто, листови 216–217). Због тога су полицијске власти добијале инструкције да одмах по доласку баштована у Југославију са највећом пажњом прате њихово кретање и рад. АЈ, 14–88–354, листови 32, 92.

⁶⁴ АЈ, 334/КПО–273–770, листови 235, 311.

⁶⁵ АЈ, 334/КПО–263–731, листови 115–119.

печалбара у Бугарској, односно 1400 лица.⁶⁶ Не располажемо тачним подацима да ли је дошло до испуњења ових квота у наредном периоду. Према једном извештају југословенског Посланства у Софији из децембра 1934, у Бугарској је регистровано 686 југословенских печалбара. Међутим, у питању су била лица која су се редовно јављала Посланству и продужавала своје пасоше, док се велики број радника није јављао Посланству по доласку, због чега није било могуће водити тачну евиденцију.⁶⁷ Почетком новембра 1938. војни изасланик у Софији пуковник Јован Соколовић је јављао да је у том тренутку постојало око 1000 личних или породичних пасоша за лица из Јужне Србије која су живела у Бугарској као печалбари.⁶⁸ Са друге стране, нисмо располагали ни тачним бројем бугарских градинара, осим да се током 1936. у Савској бановини налазио 421 бугарски баштован, од тога 201 у Загребу.⁶⁹

5. 2. Верске, културне и научне везе

Односи између Српске православне цркве и Бугарске егзархије

На зближење две јужнословенске државе, започето половином 30-их година, утицали су и контакти остварени између представника двеју православних цркава. Међутим, ти односи нису увек били на најбољем нивоу, односно пратили су политичке односе двеју земаља. По завршетку Првог светског рата Српска православна црква (СПЦ) није показивала интерес ка успостављању директних контаката са Бугарском егзархијом. Бреме тек завршених ратова још увек је оптерећивало односе двеју земаља, што се преносило и на односе између двеју цркава, који су остали маргинализовани све до друге половине 20-их година XX века. Стога, међусобни контакти су сведени на састанке на међународним конференцијама.⁷⁰

Посебан утицај на приближавање двеју цркава имао је Светски савез за унапређење међународног пријатељства помоћу цркава (The World Alliance for Promoting International Friendships through the Churches)⁷¹. Савез је у свакој земљи у којој је деловао имао националне савете који су се бавили проблемима међународног разумевања, националних мањина, образовања и разоружања. Поред својих годишњих конференција, Савез је организовао и регионалне конференције на којима су учествовали представници националних савета суседних држава. Током међуратног периода одржано је укупно 13 оваквих конференција. Прва је одржана 1923. у Новом Саду. На њој су учествовали представници српске, мађарске и румунске цркве. Бугарски представници су своје одсуство правдали несређеном политичком ситуацијом у земљи. Наредна регионална конференција одржана је 1924. у Синаји и од тада су српски и бугарски представници били редовни

⁶⁶ АЈ, 65–226–689, писмо Миљивоја Пиље Дечку Карацову о броју југословенских печалбара и бугарских градинара.

⁶⁷ АЈ, 334/КПО–263–731, лист 134.

⁶⁸ Соколовић је ценио да је око 90% њих било „национално изгубљено“, односно да је већина била бугаризирана услед вишегодишњег живота и рада у Бугарској. Због тога се, сматрајући их за главно оруђе у спровођењу бугарске пропаганде у Јужној Србији, залагао за заоштравање услова при издавању пасоша тамошњем становништву за долазак у Бугарску. ВА, П-17, к. 21, ф. 3, д. 43, листови 1–3.

⁶⁹ Suzana Leček, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine“ у: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Dakovu, 23.–24. rujna 2010*, ур. Damir Karbić, Tihana Luetić, Zagreb, 2013, 259.

⁷⁰ Р. Радић, *Војислав Јанић*, 150; Mira Radojević, Srđan Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, *Studia academica Sumenensia*, vol. 2, (2015), 133–134; Радмила Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“ у: *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Зборник радова*, књига 1, гл. и одг. уредник Владан Јовановић, Београд, 2015, 132–135.

⁷¹ Опширније о овом Савезу у: Priit Rohtmets, Radmila Radić, „The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s – An International Ecumenical Perspective“, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 36, Iss. 1, (2016), 53–59.

учесници. Најважније теме на овим скуповима биле су посвећене мањинским правима, те су с тим у вези бугарски представници стално указивали на стање бугарске мањине у Југославији, Румунији и Грчкој. Најзначајнији представници СПЦ који су учествовали на међународним конференцијама били су епископи Иринеј Ћирић, Иринеј Ђорђевић, Николај Велимировић, Доситеј Васић, Валеријан Прибићевић, свештеник Војислав Јанић, док је са бугарске стране најрепрезентативнији био софијски митрополит Стефан.⁷²

Као и југословенско-бугарски политички односи, тако су се и односи између две цркве кретали амплитудалном путањом. Тако је након катастрофалног земљотреса у Бугарској априла 1928. СПЦ прикупила знатну финансијску помоћ и упутила је у Бугарску преко нишког епископа Доситеја. Ова акција српске цркве изазвала је позитивне коментаре у бугарској штампи, док је том приликом размењено и неколико писама између патријарха српског Димитрија и бугарског Синода.⁷³

До поновног затезања односа долази због извесних корака бугарске стране. Наиме, Бугарски савез за мир и Друштво народа упутио је генералном секретару Друштва народа Ерику Драмонду меморандум поводом стања у Западним покрајинама и убистава Бугара на југословенско-бугарској граници, апелујући да се заштите права бугарске мањине у Југославији.⁷⁴ Истовремено, бугарска црква је радила на томе да се у Албанији отворе бугарске школе и допусти богослужење бугарским свештеницима. Корак бугарског Синода подржавала је и бугарска влада, јер би се успехом ове акције добио јак аргумент за бугарску тезу да у Македонији постоји бугарско становништво. Као реципроцитет за учињене услуге, бугарска црква би признала аутокефалност Албанске православне цркве.⁷⁵ Поред наведених корака, на захлађење односа утицали су и преговори са Цариградском патријаршијом по питању укидања шизме⁷⁶, вођених под посредништвом Румунске патријаршије. Цариградска патријаршија је као последњи услов за скидање шизме тражила премештај Егзархије из Цариграда у Бугарску. Међутим, бугарски Синод није на то пристајао јер би се тиме званично одрекао претензија на крајеве који су завршетком Првог светског рата ушли у састав суседних држава (Вардарска и Егејска Македонија и Јужна Добруца).⁷⁷

Поред бугарских званичника и разних удружења, бугарска црква је такође покретала иницијативе и слала петиције и меморандуме по питању положаја бугарске мањине у Југославији. Према мишљењу југословенског аташеа за штампу у Софији Бранислава Денића бугарска црква је била на „истој линији са Врховним комитетом Западних покрајина и Македонским националним комитетом“, с тим што је акцију бугарске цркве оценио као опаснију „за нашу ствар“ јер је њено наступање било прикривено „плаштом словенске солидарности и хришћанске љубави“. Тако је пред конференцију Светског савеза за унапређење међународног пријатељства помоћу цркава септембра 1929. у Авињону, бугарски митрополит Стефан доставио Савезу један меморандум којим је тражено да се „стане на пут“ насиљу које се у Југославији врши над бугарском мањином. Ипак, пре него што је меморандум изнесен на дневни ред одржана је посебна седница српске и бугарске делегације, које су предводили епископ Иринеј Ђорђевић, односно митрополит Стефан. У разговорима који су уследили обе делегације су се сагласиле да се бугарски меморандум

⁷² АЈ, 395–23–240, листови 577–578; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 134; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 135, 137–138.

⁷³ М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 135; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 139–140.

⁷⁴ АЈ, 38–26–70, аташе за штампу у Софији Бранислав Денић Председништву министарског савета Пов. бр. 507 од 6. августа 1929.

⁷⁵ АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић директору ЦПБ-а Пов. О. Ш. бр. 471 од 26. јула 1929; Бранислав Денић Председништву министарског савета Пов. О. Ш. бр. 607 од 9. септембра 1929; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 135.

⁷⁶ Цариградска патријаршија је ставила шизму на Бугарски егзархат 1872. године. М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 133.

⁷⁷ АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 506 од 5. августа 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 596 од 5. септембра 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 610 од 11. септембра 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 612 од 11. септембра 1929; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 135.

повуче са дневног реда, а да се у Софији одржи састанак српског и бугарског националног комитета на коме би се претресале све међусобице.⁷⁸

Међутим, по закључењу конференције у Авињону, у бугарској и југословенској штампи развила се дебата о току одржаних разговора. Вративши се у Бугарску, митрополит Стефан је у изјави датој листовима *Зора* и *Свободна реч* саопштио да је делегација СПЦ изразила жаљење за страдале жртве у Западним покрајинама и признала да у Југославији постоји бугарска мањина, при чему се могао стећи утисак да је српска делегација готово молила бугарску да повуче меморандум са дневног реда конференције. Овакве изјаве митрополита Стефана изазвале су реакцију представника СПЦ. Епископ Иринеј Ђорђевић је изјавио да тврдња митрополита Стефана о признавању постојања бугарске мањине у Југославији не одговара истини. Према његовој изјави, у разговорима који су вођени, митрополиту Стефану су предочене две могућности: дискусија о бугарском меморандуму као и о свим питањима која су оптерећивала југословенско-бугарске односе, од које српска делегација није бежала, или повлачење меморандума и директни разговори делегација о постојећим проблемима. Суочен са могућим последицама, бугарски митрополит је изабрао другу могућност. Поводом изјаве епископа Иринеја, митрополит Стефан се огласио у листу *Луч* где је остао при својим ранијим тврдњама. Међутим, покушао је да ступи у контакт са представницима СПЦ преко југословенског посланика у Софији Љубомира Нешића, који га је саветовао да избегава полемику са делегатима СПЦ преко штампе, већ да ступи са њима у директну везу.⁷⁹

Ипак, до предвиђеног састанка у Софији током 1929. није дошло. Према извештају епископа Иринеја Ђорђевића „наступиле су сметње споредног значаја, које су одлазак онемогућиле“, што је изазвало незадовољство бугарске стране.⁸⁰ Са друге стране, реагујући на писање бугарског листа *Заря* да се конференција представника двеју цркава не може одржати пре завршетка „зимске сесије бугарског Светог Синода“, секретар бугарског Националног савета Стефан Цанков одлучно је демантовао те тврдње додајући да ће бугарска делегација као домаћин утврдити датум конференције. Самим тим, напади које је бугарска штампа усмеравала на СПЦ „због одуговлачења са одговором о датуму конференције“ били су без основа.⁸¹

Априла 1930. преминуо је патријарх српски Димитрије. Председник бугарског Синода митрополит Климент упутио је тим поводом телеграм СПЦ, док су југословенског посланика у Софији Љубомира Нешића посетили митрополит старозагорски Павле и секретар Синода Христо Попов и лично изразили саучешће. Митрополит Павле је заједно са ахримандритом Софронијем одређен да представља делегацију бугарске цркве на сахрани патријарха Димитрија.⁸² Бугарски делегати су срдечно примљени у Југославији, а њиховом боравку је

⁷⁸ АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 382 од 6. јула 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 477 од 22. јула 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 534 од 19. августа 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 537 од 22. августа 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 610 од 11. септембра 1929; АЈ, 341–24–76, Коста Кумануди Посланству у Лондону Пов. бр. 10242 од 9. септембра 1929; АЈ, 395–23–240, лист 578; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 135–136; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 141; Р. Rohtmets, R. Radić, „The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s – An International Ecumenical Perspective“, 73–74.

⁷⁹ АЈ, 38–26–70, Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 658 од 30. септембра 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 663 од 2. октобра 1929; Бранислав Денић ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 675 од 8. октобра 1929; „Поводом изјаве г. митрополита софијског“, *Политика*, 6. октобар 1929, 6; „Епископ Иринеј одговара на изјаву софијског митрополита Стефана“, *Време*, 6. октобар 1929, 5; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 136; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 141–142; Р. Rohtmets, R. Radić, „The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s – An International Ecumenical Perspective“, 74–75.

⁸⁰ АЈ, 395–23–240, листови 578–579.

⁸¹ АЈ, 38–26–70, извештај аташеа за штампу из Софије Бранислава Денића ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 789 од 11. новембра 1929.

⁸² „Саучешће страних цркава“, *Политика*, 8. април 1930, 2; „Представници Бугарске православне цркве на погребу“, *Политика*, 10. април 1930, 2.

посвећена посебна пажња у југословенској штампи. Поред присуствовања сахрани патријарха Димитрија, представници бугарске цркве су присуствовали и устоличењу патријарха Варнаве, после чега су одликовани орденима Св. Саве. Свој боравак у Југославији искористили су и да посете Сремске Карловце и Нови Сад видевши се притом са епископима карловачким и бачким Иринејом Ђорђевићем и Иринејом Ђирићем.⁸³ Срдачан пријем представника бугарске цркве, као и избор епископа Варнаве за новог патријарха, изазвао је оштру реакцију бугарске штампе. Она се пре свега тицала личности патријарха Варнаве, као „прогонитеља свега бугарског у Македонији“. Оштрица напада је усмерена и на бугарске делегате који су „љубили руку, крваву руку новог Кајафе“, уз захтеве да врате добијена одликовања.⁸⁴

Недуго по посети бугарске делегације Југославији, дошло је до још једног састанка представника српске и бугарске цркве. Почетком маја 1930. преминуо је председник бугарског Синода митрополит врачански Климент. За делегата СПЦ на сахрани одређен је епископ нишки Доситеј. По повратку из Бугарске, банској управи у Нишу поднео је усмени извештај о свом бављењу у Бугарској и разговорима са краљем Борисом III и бугарским званичницима. Главни део извештаја епископа Доситеја посвећен је разговору вођеним са софијским митрополитом Стефаном, кога је епископ оценио као веома амбициозног, најутицајнијег међу бугарским клером и великог пријатеља краља Бориса, закључивши да је „несигуран“, посебно када је „његов лични интерес у питању и ако се од њега траже жртве“. Због тога је сматрао да није подесан за преговоре о зближењу који су се водили између две цркве. Разговор који је епископ Доситеј водио са митрополитом Стефаном највећим делом је био везан управо за те преговоре. Митрополит Стефан је изнео чињенице које су утицале на рад бугарске Егзархије. Као оне које су ишле у прилог приближавању двеју цркава навео је: промену става митрополита старозагорског Павла после посете Југославији („Све што је чуо и видео за недељу дана у Београду, њега је преобразило. Он сада отворено говори о потреби што тешњег зближења...“), старије „духовенство“, школовано у Русији, наклоњено идеји југословенства, као и незадовољство бугарског јавног мњења терором ВМРО над бугарским народом. Као појаве које су негативно утицале на односе две цркве митрополит Стефан је издвојио следеће: млади духовници школовани на западу, без одушевљења за југословенство, неповерење у идеју интегралне Југославије и рад Италије у Бугарској (финансирање ВМРО и македонствујушћих и католичка пропаганда). На основу свог вишедневног боравка у Бугарској епископ Доситеј је извео следећи закључак: 1) рад на зближењу са Бугарском требало је наставити, али са великом опрезношћу („Не брзати.“), с тим што је иницијативу за зближењем требало препустити Бугарској како не би изгледало да се нешто ради под југословенским притиском; 2) „Не треба брзати, али не ни одвећ отезати“, узимајући у обзир опасност од италијанске акције у Бугарској; 3) у процесу зближења требало је као „подесно средство“ искористити све јаче наглашавање у самој Бугарској штетног рада ВМРО на зближењу две земље.⁸⁵ По повратку из Бугарске, епископ Доситеј је дао изјаву дописнику листа *Време* у којој је изнео позитивне утиске из Бугарске и „највеће расположење због међусобних сусрета [...] између представника двеју православних цркава“. Потом је примљен и у аудијенцију код краља Александра који се налазио у Нишкој Бањи.⁸⁶

⁸³ „Изасланици бугарске цркве у Београду“, *Политика*, 12. април 1930, 3; „Бугарски митрополит г. Павле у Сремским Карловцима и Новом Саду“, *Политика*, 16. април 1930, 3; „Патријарх Варнава поздравља бугарског митрополита Павла“, *Време*, 14. април 1930, 3; „Одлазак делегата бугарске цркве“, *Време*, 17. април 1930, 1.

⁸⁴ АЈ, 38–27–71, заменик аташеа за штампу из Софије Бошко Токин ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 160 од 17. априла 1930; Бошко Токин ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 172 од 26. априла 1930; Бошко Токин ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 183 од 9. маја 1930; Бошко Токин ЦПБ-у Пов. О. Ш. бр. 190 од 10. маја 1930; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 137.

⁸⁵ АЈ, 38–27–71, помоћник бана Моравске бановине МУП-у Пов. II Бр. 1783 од 20. маја 1930; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 137–138.

⁸⁶ „Повратак епископа нишког из Бугарске“, *Време*, 14. мај 1930, 1.

Задовољство поводом зближења између две цркве, манифестованог у виду наведених посета, свом бугарском колеги је саопштио и југословенски посланик у Лондону Ђорђе Ђурић.⁸⁷

Ипак, како ни даље није долазило до одласка делегације СПЦ у Бугарску, договорене на конференцији у Авињону, Управни одбор Светског савеза је саставши се у лето 1930. одлучио да упути у Југославију и Бугарску двојицу својих секретара, са задатком да посете националне савете и министарства иностраних послова две државе и настоје да дође до посете делегата СПЦ као и одржавања регионалне конференције у Београду. Њихов посета Југославији била је у јануару 1931. године. Том приликом је договорено да посета српске делегације Бугарској буде у мају исте године, а одмах за њом и регионална конференција у Београду. Потом је на заседању Управног одбора Светског савеза у Паризу одобрен програм регионалне конференције, да би југословенски национални савет упутио позиве за конференцију националним саветима у Румунији, Бугарској и Грчкој.⁸⁸

Међутим, до одласка српских делегата у Бугарску поново није дошло. Наиме, фебруара 1931. у Софији је убијен Јордан Ђурков, један од водећих личности михајловиста ВМРО, од стране супарничке струје протогеровиста. На сахрани, митрополит Стефан је одржао говор у коме је југословенску државу представио као угњетача „подјармљених Бугара“. Имајући то у виду југословенски МИП је одлучио да не одобри одлазак делегације СПЦ у Бугарску, док је „преко воље“, на наговор Националног савета, одобрио одржавање планиране регионалне конференције у Београду. Добивши обавештење да српски делегати неће доћи у Софију, бугарски Национални савет је отказао учешће на београдској конференцији, што је навело Светски савез да исту одложи.⁸⁹

Неодлазак у Бугарску довео је југословенски Национални савет у незгодан положај. Генерални секретар Светског савеза Жил Жезекел, који је јануара 1931. био у посети Југославији, напоменуо је у писму епископу бачком Иринеју да недавни догађаји наводе на чињеницу да југословенски Национални комитет није ни желео да иде у Софију, што је могло да буде протумачено као заваривање Савеза. После преписке између епископа Иринеја и чланова Светског савеза, одлучено је да се читава ствар изнесе на састанак Управног одбора Савеза заказаном за септембар 1931. у Кембриџу.⁹⁰

У међувремену, југословенске службе су пратиле активности митрополита Стефана. Поред говора одржаног на сахрани Јордана Ђуркова, митрополит је активно узео учешће у ревизионистичким акцијама под видом заштите „бугарске мањине у Добруци, Тракији, Македонији, Западним покрајинама и Бесарабији“. Тако је свебугарски савез „Отац Пајсије“, чији је митрополит био оснивач, током маја 1931. одржао протесни збор против уговора о миру. Ова акција извршена је у заједници са Мађарском, чији је представник говорио на збору у Софији, док је говор одржао и Станишев, председник македонског Националног комитета, као и представници свих бугарских иредентистичких организација. То је навело дописника ЦПБ-а у Софији да закључи да „Отац Пајсије“ „ради заједно са Националним Комитетом, а овај са Централним Комитетом, све под заштитом великог софијског „миротворца“ митрополита Стефана“.⁹¹ Случајно или не, софијски лист *Утро* је у свом броју од 3. јуна 1931. у извештају о годишњој слави у с. Калотина донео и садржај говора

⁸⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1214, лист 88. Са друге стране, у исто време се водила полемика између листа *Весник* и бугарских листова *Црквени весник* и *Пастирско дело*. Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 143–145.

⁸⁸ АЈ, 395–23–240, лист 579; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 138; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 142.

⁸⁹ АЈ, 395–23–240, листови 579–580; „Сахрана убијеног Јордана Ђуркова“, *Политика*, 12. фебруара 1931, 3; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 142.

⁹⁰ АЈ, 395–23–240, листови 579–580; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 143; Р. Rohtmets, R. Radić, „The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s – An International Ecumenical Perspective“, 75–76.

⁹¹ АЈ, 38–28–72, дописник ЦПБ-а из Софије Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 103 од 7. маја 1930; Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ц. П. Бр. 115 од 16. маја 1930; Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 123 од 18. маја 1930; АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 9684 од 20. маја 1931; „Заједничка акција Мађара и Бугара“, *Време*, 19. мај 1931, 2.

митрополита Стефана. Према наводима листа, митрополит је између осталог изјавио да су Срби „пре четири године“ изнели предлог да се Бугарској врате Западне покрајине и препусти Солун, под условом да се заувек одрекне Македоније. Југословенски посланик у Софији Александар Вукчевић интервенисао је код бугарског министра иностраних послова Атанаса Букова по овом питању, што је довело до тога да већ поподневно издање листа *Демократически сговор* објави деманти те вести напомињући да су речи митрополита Стефана „неверно пренете“.⁹²

Састанак Управног одбора Светског савеза за унапређење међународног пријатељства помоћу цркава, на коме је требало решити спор између СПЦ и Бугарске егзархије, одржан је почетком септембра 1931. у Кембриџу. Југословенску страну на састанку представљали су епископ бачки Иринеј Ђорђевић и др Војислав Јањић, док су бугарски представници били софијски митрополит Стефан и професор Стефан Цанков. Иако је постојало индиција да ће састанак протећи у напетом и жучној атмосфери, разумним приступом југословенских и бугарских представника, створена је прилика за наставак преговора.⁹³

Међутим, та прилика није искоришћена. На годишњој скупштини Савеза цркава која је одржана у Женеви од 19. до 22. августа 1932. бугарски делегат професор Стефан Цанков је поново поднео меморандум о стању бугарских мањина у суседним државама, што је поново довело до дискусије са српским делегатима. Из тога је произашао закључак да би српски и бугарски делегати своје међусобице требало да решавају између себе.⁹⁴ И поред одређених критика на рачун пројекта новог Устава Бугарске православне цркве (због претензија на епархије које су биле на југословенској територији), почетак 1933. је наговештавао побољшање међусобних односа.⁹⁵

На такав развој догађаја је указивао и долазак новог бугарског посланика у Београд Георги Кјосеиванова почетком јануара 1933. године. Убрзо по преузимању дужности, Кјосеиванов је крајем марта посетио патријарха Варнаву у Сремским Карловцима, оставши са њим у двочасовном разговору. Том приликом је патријарх указао на значај који су две цркве имале на стварању срдчних односа између два братска народа, чиме ће омогућити званичницима да успоставе једно „искрено, трајно и пријатељско разумевање између Бугарске и Југославије“. На тај начин би две државе постале господари на Балкану. У супротном, потпашиће под туђу утицај и служиће страним интересима.⁹⁶ Свега месец дана касније, коначно је дошло до реализовања одлука из Авињона из 1929. године. Од 28. априла до 10. маја 1933. у Бугарској је као гост бугарског Св. Синода боравила делегација СПЦ коју су чинили епископ охридско-битољски Николај Велимировић, епископ бачки Иринеј Ђирић, Војислав Јанић и прота Миљивој Петровић⁹⁷. По њиховом доласку, одржана је заједничка служба у цркви Александра Невског у Софији. Том приликом су бугарски митрополити помињали владику Николаја као охридског епископа, чиме су, према наводима Посланства у Софији, у име бугарске цркве де факто признали „садашњи статус“. Делегати су потом одржали неколико седница у Софији и Рилском манастиру, где су 3. маја 1933. потписали заједнички Протокол, којим су указали на неопходност зближења српског и бугарског

⁹² АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 141 од 3. јуна 1931; „Тенденциозне вести бугарских листова“, *Време*, 4. јун 1931, 5; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 142–143.

⁹³ АЈ, 38–28–72, Велимир Кривошић Председништву министарског савета Пов. Ст. Бр. 239 од 20. августа 1931; АЈ, 341–24–77, МИП Посланству у Лондону Пов. Бр. 15069 од 27. јула 1931; Посланство у Лондону МИП-у Пов. Бр. 419 од 11. августа 1931; АЈ, 395–23–240, листови 580–583; М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 138; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 145–146.

⁹⁴ М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 138–139; S. Michich, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 224; Р. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 146.

⁹⁵ Р. Радић, *Војислав Јанић*, 165–166.

⁹⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 102–103; „Посета бугарског посланика нашем Патријарху“, *Политика*, 28. март 1933, 5.

⁹⁷ Петровић је марта 1933. у *Гласнику*, званичном листу СПЦ, објавио чланак „Ми и Бугари“ у коме је писао о јединству Бугарске и Југославије, блискости Срба и Бугара и раду двеју цркава на међусобном зближењу. Р. Радић, *Војислав Јанић*, 166.

народа. Како би се то остварило, делегати су препоручили да се одстрани „све што ствара неспоразуме, незадовољства, спорове и борбе између ова два народа и да се предузму мере за узајамно њихово познавање, зближење, сагласност и помагање“, као што су: узајамне посете црквених великодостојника, професора и удружења, узајамно обавештавање преко штампе итд. Том приликом је најављена и посета бугарског Националног савета Југославији, која је требало да се заврши заједничком службом у Охриду. Делегатима СПЦ је у Бугарској указано велико гостопримство, при чему су и два пута били примљени од стране краља Бориса. Нарочиту пажњу овом догађају посветила је и бугарска штампа, док су своје задовољство посетом исказали и владика Николај и Војислав Јанић по повратку у Београд.⁹⁸

То је свом бугарском колеги Нејкову пренео и југословенски посланик у Атини Бошко Христић, који је имао прилику да у Београду разговара са владиком Николајем. Христић је такође сматрао да је зближење између две цркве имало велики значај за превазилажење неповерења које је постојало између две државе. Истовремено је обавестио Нејкова да је приликом свог боравка у Београду увидео да је тежња за зближењем два народа преовладала у најразличитијим јавним и политичким круговима.⁹⁹ Тако се министар иностраних послова Богољуб Јевтић интересовао да ли је Румунска православна црква била заинтересована за заједнички корак код Васељенске патријаршије са циљем скидања шизме над бугарском црквом.¹⁰⁰

Крајем маја 1933. Војислав Јанић се поново задржао у Софији приликом повратка са Конференције балканских хришћанских заједница у Букурешту.¹⁰¹ Почетком јуна 1933. заседао је Сабор СПЦ на коме је примљен на знање извештај о бављењу делегације у Бугарској и усвојена препорука да се продужи рад на зближењу.¹⁰² Истог месеца је дошло и до одлагања посете бугарских свештеника о чему постоје различити подаци. Југословенски посланик у Атини Бошко Христић је располагао подацима да је посета одложена на тражење митрополита Стефана, док је према бугарском МВРИ посета одложена на захтев СПЦ јер се иста поклапала са заседањем Архиепископског сабора у Сремским Карловцима.¹⁰³ Према месечном извештају МИП-а, посета је одложена за септембар 1933. године.¹⁰⁴ До посете није дошло ни тог месеца, али су средином септембра представници југословенског Националног комитета Савеза цркава Војислав Јанић и професор Миленко Јаношевић учествовали на конференцији Савеза у Софији.¹⁰⁵ Јанић је по доласку у Софију донео и званичан позив бугарским свештеницима да посете Југославију између 1. и 20. октобра 1933, што је митрополит Стефан прихватио. Посета је укључивала одлазак у Београд, Сремске Карловце, Нови Сад, Пећ и Охрид.¹⁰⁶ Међутим, поново је дошло до њеног одлагања, овај пут на неодређено. Историчар Срђан Мићић наводи да је до тога дошло на захтев краља Александра. Дечко Караџов је у свом дневнику забележио да је разлог одлагања био конгрес македонске омладине у Дупници октобра 1933, док је као формални разлог наведена болест патријарха Варнаве.¹⁰⁷

Према наводима Срђана Мићића, после одлагања посете обе цркве су увиделе да своје акције морају да држе у линији званичних политика својих земаља. У сваком случају, наставиле су да одржавају добре међусобне односе, што је утицало и на односе између два

⁹⁸ Исто, 166–168; АЈ, 74–50–68, листови 103–105; *Извештаји МИП-а*, IV, 143–144, 192; М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 139; S. Michich, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 224.

⁹⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 113–114.

¹⁰⁰ М. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 139.

¹⁰¹ Р. Радић, *Војислав Јанић*, 168.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2131, листови 114–115; *Извештаји МИП-а*, IV, 192.

¹⁰⁴ *Извештаји МИП-а*, IV, 192.

¹⁰⁵ Р. Радић, *Војислав Јанић*, 170.

¹⁰⁶ „Конференција цркава у Софији“, *Политика*, 20. септембар 1933, 5.

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 13, лист 5; Р. Радић, *Војислав Јанић*, 171–172; S. Michich, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 224–225.

народа.¹⁰⁸ Допринос одржавању контаката између две јужнословенске цркве давала је и Англиканска црква,¹⁰⁹ док је одређену улогу у југословенско-бугарском зближењу имала и Хришћанска заједница младих људи.¹¹⁰ Ипак, политика зближења између српске и бугарске православне цркве имала је и своје противнике у Бугарској, посебно због одлагања посете бугарских свештеника Југославији.¹¹¹ Иако је годишња скупштина бугарских свештеника Софијске епархије усвојила резолуцију о зближењу између Југославије и Бугарске, митрополит Стефан је у спровођењу те политике наишао на отпор појединих колега. На резолуцију су са незадовољством и неповерењем гледали и македонски кругови.¹¹² Због тога је долазило до јавних критика на рачун митрополита Стефана, док је чак био и оптужен за учешће у завери за збацивање краља Бориса са престола.¹¹³

Крајем марта 1935. бугарски посланик у Београду Димо Казасов је био у дужој аудијенцији код патријарха Варнаве у Сремским Карловцима, при чему је разматрано више питања од којих су најважнија била: бугарска шизма, Совјети и црква, македонско питање, посета бугарских свештеника Југославији, посета око 2000 југословенских свештеника и верника Трнову и српско-хрватски односи.¹¹⁴ Свакако су најзначајнија питања биле међусобне посете. Патријарх Варнава је казао Казасову да је СПЦ била увек спремна да прими бугарске архијереје и да би било најбоље да до посете дође у време заседања Сабора СПЦ, до кога ће доћи током пролећа или јесени, јер би тако имали прилику да упознају свих 25 српских архијереја. Бугарски министар иностраних послова и вера Коста Батолов је одговорио Казасову да је посета бугарских архијереја Југославији била пожељна, али да је претходно требало јасно рећи да ли ће добити дозволу да посете Охрид. Уколико до тога не би дошло, упозорио је да би то оставило непријатан утисак и омаловажило целу посету. Батолов је као пожељну оценио и посету југословенских свештеника и верника, с тим да се на време јави када би се одржала, како би се извршиле неопходне припреме.¹¹⁵

Већ средином маја 1935. Казасова је посетио Војислав Јанић и пренео му патријархову жељу да га посети митрополит Стефан са двојицом виших духовника, како би могли да се договоре око званичне посете Југославији у септембру, будући да је тада заказан архијерејски сабор СПЦ у Ужицу. Патријарх је истовремено желео да посета митрополита Стефана буде пре посете Трнову, која је одложена за 17. јун.¹¹⁶ Нисмо располагали подацима да ли је митрополит Стефан посетио патријарха Варнаву, као ни да ли је дошло до реализовања „екскурзије“ у Трново. Са друге стране, долазак бугарских свештеника је био утаначен за 27. септембар 1935. године. Међутим, Казасов је почетком тог месеца обавештен да ће поново доћи до одлагања посете. Према информацијама којима је он располагао, то је учињено јер се југословенска влада бојала да ће њихов одлазак у Македонију „ободрити бугарски дух тамо“. Са друге стране, премијер Милан Стојадиновић га је обавестио да је до одлагања дошло из разлога што ће он и кнез Павле у то време бити одсутни из Београда. Незадовољан таквим одговором, Казасов је затражио објашњење и од Војислава Јанића. Он му је потврдио одлуку за одлагање посете, саопштавајући му да је иста изазвала огорчење СПЦ а нарочито патријарха. Према Јанићевим информацијама, иза свега је стајала Грчка православна црква, а није искључивао ни политичке кораке Грчке, Румуније и Турске.¹¹⁷

Посета је коначно реализована током септембра 1936. у време припрема за потписивање Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске. Делегати бугарске

¹⁰⁸ S. Michich, “Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 225.

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ Р. Радић, *Војислав Јанић*, 176. О овој организацији опширније у: Радмила Радић, *Мисија британске Хришћанске заједнице младих људи у Краљевини Југославији*, Београд, 2019.

¹¹¹ М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 139–140.

¹¹² АЈ, 38–28–72, дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Бр. 204 од 18. јуна 1935.

¹¹³ М. Radojević, S. Mićić, „Serbian Orthodox Church“, 140.

¹¹⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 6, а. е. 2529, листови 182–184.

¹¹⁵ Исто, 184–185.

¹¹⁶ Исто, 186.

¹¹⁷ Исто, 202–203.

цркве су том приликом посетили Београд, Оплењак, Сремске Карловце, Нови Сад, Краљево, Пећ, манастир Високе Дечане, Скопље, Битољ и Охрид. У потоњем месту су од 12. до 14. септембра одржани састанци између српских и бугарских делегата, на којима је усвојена резолуција и подвучена неопходност даљег рада на зближењу два народа. На тај начин је коначно реализовано и то „висеће“ питање између двеју цркава. И у наредном периоду, све до 1941. и окупације Краљевине Југославије, односи између две цркве су остали на пријатељском нивоу, оличени у сарадњи на међународним конференцијама и међусобним сусретима.¹¹⁸

Културне и научне везе

Контакти на културном плану између две јужнословенске државе пратили су њихове политичке односе, те су се током 1920-их година сводили на спорадичне кораке појединаца и институција, при чему је до њиховог интензивирања долазило у периоду побољшања политичких односа. Притом је превагу у тим настојањима имао Загреб, будући да тамошња средина није била под утицајем компликованих српско-бугарских односа.¹¹⁹ Тако је било и после отварања југословенско-бугарске границе и почетка преговора у Пироту почетком 1929. године. Већ крајем марта исте године уредништво часописа *Нова Европа* из Загреба је свој 6. и 7. број посветило Бугарској, у коме је дат осврт на југословенско-бугарске односе, бугарску привреду, спољну трговину, књижевност, уметност итд,¹²⁰ док је за јун 1929. заказана турнеја Хрватског певачког друштва „Липа“ из Осијека по Бугарској.¹²¹ Крајем новембра 1929. у Београду је гостовала Љиљана Добри Христова пијанисткиња из Софије, што је представљало прво гостовање бугарских уметника у југословенској престоници од завршетка рата.¹²² Поред тога, забележен је и наступ београдског квартета у Софији фебруара 1931. године.¹²³ Ипак, нису одржани без инцидента.¹²⁴

Постојали су и позоришни контакти. Тако је маја 1930. директор софијског Народног позоришта предлагао директору београдског Народног позоришта међусобна гостовања.¹²⁵ Међутим, дела југословенских аутора су се пред бугарском публиком појавила тек следеће године. Дописник ЦПБ-а у Софији Велимир Кривошић је извештавао септембра 1931. да су у репертоар софијског Народног позоришта уврштена Нушићева дела „Народни посланик“ и „Госпођа министарка“, док се показивало интересовање и за „Господу Глембајеве“ Мирослава Крлеже. Крајем године, директор софијског Народног позоришта је у репертоар уврстио и „Коштану“ Борисава Станковића. Међутим, у првим објавама за овај комад, није наведено име писца, већ да је у питању био комад из живота „врањанских Бугара“. То је изазвало протест југословенског дописника ЦПБ-а, на шта је добио одговор да је то урађено како би се избегли напади „шовинистичке штампе“, нарочито листа *Македонија*, што су се у два месеца давала дела двојице српских писаца. И поред тога, *Македонија* је напала Борисава

¹¹⁸ M. Radojević, S. Mičić, „Serbian Orthodox Church“, 140; S. Michich, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, 225; P. Радић, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве“, 151–158.

¹¹⁹ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2020, 826–828; И. Ристић, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 482–490; isti, „Scientific, Cultural and Educational cooperation between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Bulgaria in the 1920s“, *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 17, № 2, (2018), 149–158.

¹²⁰ Погледати: *Нова Европа*, бр. 6. и 7, 26. март 1929.

¹²¹ *Българо-балкански културни взаимоотношения 1878–1944*, със. Афродита Алексиева, Лилия Кирова, Николай Савов, Гинка Стаменова, Антоанета Тодорова, София, 1986, № 255, 218 (даље: *Българо-балкански културни взаимоотношения*).

¹²² „Бугарска уметница у Београду“, *Политика*, 19. новембар 1929, 10; З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 3–4.

¹²³ „Соаре у нашем Посланству у Софији“, *Политика*, 14. фебруар 1931, 6.

¹²⁴ Љ. Димић, *Културна политика*, 830.

¹²⁵ *Българо-балкански културни взаимоотношения*, № 177, 155–156.

Станковића као „рenegата“, док је Нушића назвала „шовинизираним писцем“, сумњичећи истовремено директора Стојчева да прима субвенције од стране Југославије.¹²⁶

Процес југословенско-бугарског зближења на културном и научном пољу замајац је добио тек од друге половине 1933, после сусрета краљева Александра и Бориса у Београду септембра те године.¹²⁷ Већ смо писали да је свега неколико дана касније бугарски посланик у Београду Георги Кјосеиванов отворио изложбу бугарских уметника у павиљону „Цвијета Зузорић“, што је искоришћено да се у Београду истог дана оснује Југословенско-бугарска лига, са задатком рада на узајамном упознавању и зближењу два народа. Неколико дана касније, у Софији је на иницијативу групе „Звено“ основано Бугарско-југословенско удружење, са истим задатком.¹²⁸ Одмах по оснивању ових удружења учињени су напори ка превлађивању постојећих непознаница између два народа на културном плану. Тако су југословенски листови отпочели да редовно доносе информације о бугарској литератури, позоришту, опери, преводе прича и песама различитих бугарских аутора итд.¹²⁹ Новембра 1933. Београд је посетила група бугарских новинара, која је била срдечно примљена од стране председника Југословенско-бугарске лиге Владимира Митровића и Ратка Парезанина.¹³⁰

Управо су међусобне посете највише доприносиле зближењу. Тако је маја 1934. у Бугарску отпутовало око 240 чланова Југословенско-бугарске лиге, док је узвратна посета Друштва из Софије уследила јула исте године. На челу бугарске делегације од 76 чланова налазио се председник Друштва Димо Казасов. Током боравка Бугара у Београду одржана је и свечана академија на којој су донете одлуке о даљем раду на зближењу и оснивању друштава по другим местима обе земље. Тако је у наредном периоду дошло до оснивања друштава у Марибору, Загребу, Љубљани, Сплиту, Новом Саду, Суботици, Сомбору и Петровграду. Ради што бољег пропагирања југословенско-бугарског пријатељства, удружења су започела са издавањем свог заједничког листа *Југословенско-бугарског прегледа*. Међутим, изашло је свега два броја овог листа: први је маја 1934. објављен у Софији, а други фебруара 1935. у Београду. У њима је, на бугарском и српско-хрватском језику, објављено више чланака који су указивали на неопходност културног и политичког зближења два народа. Увидевши значај културног зближења, два удружења су основала и културно-просветне секције са циљем организовања таквих догађаја. На основу тога, организоване су бројне изложбе, предавања, концерти, излети, забаве итд.¹³¹

Посебно значајну активност развиле су студентске секције оба удружења. На заједничком састанку њиховим представника, одржаном почетком јуна 1934, договорено је да се приступи размени часописа и књига, организовању курсева бугарског и српско-хрватског језика и разним културним манифестацијама.¹³² Најбољи резултати су свакако постигнути преко међусобних посета студената. Тако је марта 1935. Југославију посетила група бугарских студената које су предводили професор Асен Златаров и књижевник Владимир Пољанов. Поред Београда, студенти су посетили Загреб, Љубљану, Сплит, Чачак и друга мања места у земљи, где су свуда наишли на срдчан дочек. Поред тога, професор Златаров је искористио прилику да се у Београду сусретне са својим колегама и одржи предавање на Коларчевом народном универзитету.¹³³ Већ у априлу је уследила узвратна

¹²⁶ АЈ, 38–28–72, дописник ЦПБ-а у Софији Велимир Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 278 од 22. септембра 1931; Кривошић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 478 од 8. децембра 1931.

¹²⁷ З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 4.

¹²⁸ Погледати треће поглавље „Тражење споразума: односи 1933–1937“.

¹²⁹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 831–832; З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 9.

¹³⁰ З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 9–10. Погледати и: АЈ, 38–28–72, дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 435 од 6. децембра 1933.

¹³¹ Б. Симић, „Југословенско-бугарска лига у Београду“, 166–169; З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 13–15.

¹³² З. Мичева, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години“, 19–20.

¹³³ *Исто*; АЈ, 38–28–72, дописник ЦПБ-а у Софији Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. Ст. Бр. 116 од 11. априла 1935.

посета југословенских студената Софији, који су такође били срдечно дочекани од својих бугарских колега.¹³⁴ Узајамна летовања студената, као и екскурзије, организоване су и у наредном периоду.¹³⁵

Такође, услед постојања *numerus clausus*-а у Бугарској, на југословенским факултетима је током друге половине 30-их година студирао значајан број Бугара. У почетку, тај број је био готово безначајан и чак у опадању: од 54 студента у 1928/29. пао је на 14 у школској 1932/33. години. Међутим, од школске 1933/34. у Југославију долази све већи број студената из Бугарске: 1933/34 – 33; 1934/35 – 95; 1935/36 – 266; 1936/37 – 439; 1937/38 – 782. Што се тиче последњег броја, њихов распоред по универзитетима је био следећи: Београд – 536 студената (486 мушкараца, 50 жена); Загреб – 210 (175 мушкараца, 35 жена); Љубљана – 31 (28 мушкараца, 3 жене) и Суботица – 5 студената. Према подацима југословенског посланика у Софији, овај број је до јануара 1940. био још већи.¹³⁶ Колики је био број бугарских студената у Београду најбоље показује податак да су током школске 1938/39. године чинили 35,48% од укупног броја иностраних студената.¹³⁷

Међутим, бугарска влада је јула 1940. усвојила посебне мере о школовању бугарских студената у иностранству. Интересујући се у бугарском Министарству иностраних послова и вера како ће те мере утицати на студирање у Југославији, посланик Владимир Милановић је обавештен да бугарско Министарство просвете давати дозволе само оним студентима који су већ започели студије на југословенским универзитетима. Што се тиче нових студената, они ће добијати дозволе за студирање само у оним земљама чији се језик изучавао у бугарским школама, односно Немачкој, Италији, Француској, Великој Британији и Совјетском Савезу. Самим тим, то је значило да се више неће издавати дозволе за студирање у Југославији. Посланик Милановић је сматрао да је у питању била једна чисто политичка одлука како би се спречило да студенти по повратку у земљу буду пропагатори југословенске идеологије.¹³⁸ И поред тога, Бугари су настављали да уписују универзитете у Југославији. Тако је током школске 1940/41. године уписан 691 студент и то у Београду 367, Загребу 233 и Љубљани 91.¹³⁹

Посебан значај југословенско-бугарском културном зближењу дали су књижевници. Појединачни контакти између књижевника постојали су и у ранијем периоду. Тако је књижевни критичар Никола Мирковић одржавао везе са бугарским песником Кирилом Христовим,¹⁴⁰ док је Десанка Максимовић била у контакту са бугарском књижевницом Сандом Јовчевом.¹⁴¹ Први непосредни контакти између југословенских и бугарских књижевника остварени су на Конгресу ПЕН клуба у Дубровнику маја 1933. године. Бугаре су представљали Пољанов и Васиљев и књижевнице Дора Габе и Елизабета Багрјана.¹⁴² По завршетку Конгреса, софијски ПЕН-клуб је упутио позив југословенским писцима да посете Бугарску, што је према Здравки Мичевој, представљало потпуни обрт у културним односима Београда и Софије. Око 40 југословенских писаца, на челу са председником београдског ПЕН клуба Петровићем, посетило је бугарску престоницу јануара 1934. године. Том приликом је потписана заједничка декларација, којом су се писци обавезали да свим силама раде на међусобном културном зближењу. Југословенски писци су у Бугарској наишли на

¹³⁴ З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 20–21.

¹³⁵ АЈ, 66–79–222, отправник послова у Софији Драган Божовић МИП-у Пов. Бр. 841 од 2. јула 1936; МИП Министарству просвете Пов. Бр. 8907 IV од 26. априла 1937.

¹³⁶ АЈ, 66–79–221, посланик Момчило Јуришић-Штурм МИП-у Пов. Бр. 200 од 31. јануара 1940; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004, 39.

¹³⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 896, напомена 17.

¹³⁸ АЈ, 66–79–221, посланик Владимир Милановић помоћнику министра иностраних послова Милоју Смиљанићу Пов. Бр. 2107 од 16. августа 1940.

¹³⁹ АЈ, 66–3263–2367, Банска власт Бановине Хрватске, Одјел за просвјету МИП-у и Министарству просвете Бр. 18529–II–1941 од 10. марта 1941; Министарство просвете МИП-у I Пов.Бр. 1398/40 од 18. јануара 1941.

¹⁴⁰ И. Ристић, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 484.

¹⁴¹ *Българо-балкански културни взаимоотношения*, № 120, 111.

¹⁴² „Sa Kongresa PEN-kluba, u Dubrovniku (izveštaj u odlomcima)“, *Nova Evropa*, br. 6, 26. jun 1933, 266; З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 10.

веома срдчан дочек и успоставили контакте са већим бројем својих колега. Овом посетом је на неки начин „пробијен лед“ за успостављање што приснијих веза на културном нивоу. Неколико месеци касније, 20 бугарских писаца, на челу са професором Александром Балабановим, је посетило Југославију, што је пропраћено са великом пажњом у југословенској јавности.¹⁴³

Поред писаца, велики утицај на развој културних односа између две земље имале су и међусобне посете глумаца и позоришта. Тако је убрзо по побољшању политичке климе, директор Народног позоришта у Сарајеву позвао децембра 1933. софијско Народно позориште на успостављање сарадње.¹⁴⁴ Већ у марту 1934. у Београд је стигао директор софијског театра, при чему је постигнут споразум о размени глумаца и представа. На основу тога, југословенски и бугарски уметници су редовно гостовали у Софији и Београду.¹⁴⁵ Такође, од значаја су били и концерти бугарског хора „Гусле“ у Београду и београдског друштва „Обилић“ у Софији јануара 1934. године.¹⁴⁶

Сарадња је постојала и на пољу науке. Познато је да је југословенски историчар Фердо Шишић одржавао контакт са својим бугарским колегом Василиом Златарским, који је 1929. био и изабран за члана Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу.¹⁴⁷ Контакти су остваривани и на научним скуповима и конгресима, као што су на пример били конгреси византолога.¹⁴⁸ Значајан искорак на овом пољу представљало је оснивање Балканског института у Београду.¹⁴⁹ Ова институција је основана априла 1934. са двојаким циљем: међусобно упознавање балканских држава и народа и „објективно информисање страног света о материјалној и духовној култури балканских народа и Балкана уопште“.¹⁵⁰ Одмах по формирању Института, приступило се припремама за издавање часописа који је назван *Revue internationale des Etudes balkaniques*. У склопу њих, на многобројне адресе у земљи и иностранству су упућени позиви за сарадњу. Тако је за редактора часописа за Бугарску одређен Богдан Филов, док је преко софијског новинара Михаила Георгијева обезбеђен већи број сарадника у Бугарској.¹⁵¹ Од њих су најистакнутији били: Васил Златарски, Стефан Бобчев, Асен Златаров, Михаил Арнаудов, Иван Сакзов, Христо Вакарелски, Георги Константинов и други. Балкански институт је остварио контакт и са Бугарском академијом наука, као и са већим бројем бугарских листова.¹⁵²

Југословенско-бугарска сарадња на културном и научном пољу је интензивирана после склапања Пакта о вечном пријатељству између две земље јануара 1937, што се видело у великом броју међусобних посета на различитим нивоима. Истовремено, оснивањем југословенско-бугарских удружења у више места, одлучено је да се у обе земље оснују Савези југословенско-бугарских, односно бугарско-југословенских удружења, са циљем координисања акције зближења. С тим у вези Југословенско-бугарска лига у Београду је 1937. започела са издавањем књига посвећеним Бугарској. Тако су до почетка рата издате: *Бугарска граматика* и *Бугарско-српскохрватски диференцијални речник* од Николе

¹⁴³ З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 10–12.

¹⁴⁴ *Българо-балкански културни взаимоотношения*, № 184, 160.

¹⁴⁵ З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 13, 17–19. Погледати и: АЈ, 38–29–73, дописник ЦПБ-а у Софији Бошко Радовановић ЦПБ-у Бр. 598 од 4. јула 1936; АЈ, 66–79–222, отправник послова у Софији Драган Божовић МИП-у Пов. Бр. 850 од 2. јула 1936; акт министра просвете Димитрија Магарашевића I Пов. Бр. 282 од 13. априла 1938; шеф ЦПБ-а Коста Луковић министру просвете Димитрију Магарашевићу Пов. Ц. П. Бр. 1749 од 27. априла 1938; Министарство просвете шефу ЦПБ-а I Пов. Бр. 338 од 3. маја 1938; Милан Стојадиновић Димитрију Магарашевићу Пов. Ц. П. Бр. 1822 од 2. маја 1938; МИП Министарству просвете Пов. Бр. 6664/IV од 7. априла 1938.

¹⁴⁶ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 833.

¹⁴⁷ И. Ристић, *Бугарска у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 483–484.

¹⁴⁸ *Исто*, 484; *Българо-балкански културни взаимоотношения*, № 51, 42–50.

¹⁴⁹ З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 15.

¹⁵⁰ Опширније о овој институцији у: Иван Обрадовић, „Балкански институт (1934–1941)“, *Годишњак за друштвену историју*, св. 3, (2010), 43–62.

¹⁵¹ *Исто*, 51–56.

¹⁵² З. Мичева, „Българо-югославско културно сближение през 30-те години“, 15–16.

Мирковића, *Бугарска, кратак географски преглед* од Ивана Батаклијева (1937), *Љубен Каравелов* од Николе Мирковића, *О бугарској дечјој књижевности* од Љубомира Божиновића (1938), *Вођа кроз Бугарску, Српске приповетке* од Љубена Каравелова (1939) и *Царински савез и Балкан: С погледом на царински савез са Бугарском* од Милана Ивановића (1940). Такође, током 1939. су одржане и две изложбе књига: бугарске књиге у Београду и југословенске књиге у Софије. Међутим, променом политичке ситуације и избијањем рата у Европи, културне везе између две земље су током 1940. почеле да опадају, да би се на крају и угасиле.¹⁵³

*

Током међуратног периода фудбал је доживео велику популарност у свету што није мимоишло ни Југославију ни Бугарску. Прву међудржавну утакмицу југословенска и бугарска репрезентација су одиграле у Загребу 1926, када је југословенски тим славио са 3:1. Друга утакмица је одиграна у Софији наредне године, када је Краљевина СХС поново славила са 2:0. Наредна утакмица је одиграна тек на пролеће 1930. у оквиру такмичења за Балкански куп. Међутим, њена организација је доведена у питање услед сукоба унутар Југословенског ногометног савеза. Наиме, на редовној скупштини Савеза одржаној средином марта 1930. одлучено је да се седиште Савеза пребаци из Загреба у Београд, што је изазвало велико незадовољство код хрватских делегата. Будући да је већина делегата загребачког, сплитског и осигечког подсавеза напустила скупштину, за новог председника Савеза је изабран Јан Шафарик из Београда.¹⁵⁴

Једна од првих одлука коју је нова управа требало да донесе односила се на одржавање утакмице са Бугарском у Београду. Међутим, на седници бивших чланова управе у Загребу одлучено је да се ова утакмица одигра у том граду, о чему су известили Бугаре. Са друге стране, на седници Управног одбора Савеза 21. марта је решено да се утакмица са Бугарском одигра 6. априла 1930. у Београду. Такве контрадикторне информације су изазвале забуну у Софији, због чега је Бугарска национална фудбалска федерација одлучила да не шаље свој тим у Београд, тражећи истовремено сазив „Куп-Комитета“. Како би се избегли већи проблеми, Југословенски ногометни савез је 27. марта у Софију упутио свог интернационалног секретара др Михајла Андрејевића да лично ступи у контакт са својим познаницима из бугарске федерације и тако реши настали неспоразум. С тим у вези, Бугарска национална фудбалска федерација је одржала две седнице. На првој је донета одлука да се меч са Југославијом ипак одигра, док је на другој, на којој је присуствовао и Андрејевић, договорено да утакмица у априлу буде пријатељског карактера, а не у оквиру Балканског купа, из разлога што бугарски играчи још увек нису били довољно истренирани за такав меч.¹⁵⁵

Утакмица између југословенске и бугарске фудбалске репрезентације је, након одлагања на захтев Бугара, одиграна 13. априла 1930. на стадиону клуба БСК у Београду пред око 7000 гледалаца. Меч је завршеном победом Југославије са резултатом 6:1. Изузев Милоша Белеслина који је играо за суботички САНД, сви остали југословенски

¹⁵³ Исто, 23–29; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 835–836; Б. Симић, „Југословенско-бугарска лига у Београду“, 169–170. Погледати и: АЈ, 66–79–222.

¹⁵⁴ „Међудржавна утакмица Југославија – Бугарска“, *Политика*, 10. април 1930, 8; Ivan Becić, Dejan D. Antić, „More than a game – football matches between Yugoslavia and Bulgaria 1937–1939“, *Facta Universitatis. Series: Physical Education and Sport*, Vol. 13, № 1, 2015, 154; Davor Kovačić, „Centralizam i unitarizam u Kraljevini Jugoslaviji kroz državne institucije. Primjer premještanja Jugoslavenskoga nogometnog saveza iz Zagreba u Beograd“ u: *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Institucije jugoslovenske države kao ogledalo srpsko-hrvatskih odnosa 1918–1991. Knjiga 2*, ur. Војан В. Dimitrijević, Hrvoje Саро, Beograd, Zagreb, 2022, 71.

¹⁵⁵ „Утакмица Бугарска – Југославија“, *Политика*, 19. март 1930, 10; „Коминике Ј. Н. Савеза са прве седнице“, *Политика*, 23. март 1930, 11; „Да ли се може дозволити рушење нашег спортског угледа у иностранству“, *Политика*, 27. март 1930, 8; „Југославија – Бугарска“, *Политика*, 28. март 1930, 9; „Неспоразум око утакмице са Бугарском“ и „Секретар Ј. Н. Савеза отпутовао је за Софију“, *Политика*, 29. март 1930, 9; „Споразум између југословенског и бугарског ногометног савеза“, *Политика*, 31. март 1930, 11; „Међудржавна утакмица Бугарска – Југославија“, *Политика*, 1. април 1930, 12.

репрезентативци су били играчи београдских клубова. Утакмица између двеју репрезентација је протекла у атмосфери пријатељства и срдачности. Штампa је писала да су београдски спортисти спремали „својој браћи и друговима из Бугарске леп и срдачан дочек“, како би се одужили за лепе пријеме које су имали у Бугарској. Такође је истицано да је предстојећи меч имао велики значај за даљи развој спортских односа између две државе. То је показано и на терену када је публика бурно поздравила бугарске репрезентативце, а и на банкету после утакмице када су репрезентативци „заједнички певали југословенско-бугарске песме“.¹⁵⁶ Реванш је одигран у Софији 15. јуна 1930. када је резултат био нерешен – 2:2.¹⁵⁷

До ступања у Други светски рат обе земље су одиграле још 11 мечева, из којих је Југославија изашла као победник у шест, Бугарска у четири, док је један завршен нерешено.¹⁵⁸ За разлику од осталих, финална утакмица Балканског купа одиграна у Софији 24. јуна 1935, могла је да доведе до озбиљних инцидената. Репрезентације Југославије и Бугарске су одиграле нерешено (3:3) и на крају имале исту гол разлику, али је крајњи коефицијент био у корист Југословена. Међутим, Бугари то нису признали и нису доделили југословенској репрезентацији победнички пехар, што је изазвало и оштру реакцију београдске штампе.¹⁵⁹

Последња утакмица између двеју репрезентација је одиграна 12. јула 1937. у Софији када је Бугарска славила са 4:0.¹⁶⁰ Према извештају дописника ЦПБ-а из Софије за 2. јун 1938. је била заказана утакмица између Југославије и Бугарске у Београду, али до њеног одржавања није дошло.¹⁶¹ Током јесени 1939. извршена је реорганизација југословенског фудбала. Првог октобра 1939. у Београду је ликвидиран Југословенски ногометни савез и основан Врховни ногометни савез Краљевине Југославије. Њега су чинила три самостална фудбалска савеза: Српски лоптачки савез, Словенски ногометни савез и Хрватски ногометни савез са правом играња пријатељских утакмица.¹⁶² Тако је за почетак септембра 1940. заказан меч између репрезентација Бановине Хрватске и Бугарске у Загребу, док је реванш требало да се игра у Софији 22. септембра. Међутим, до реализовања ових мечева, по свему судећи, није дошло.¹⁶³

***

Дугогодишњи несређени дипломатски односи између две земље имали су свој одраз и на другим пољима. Тако је до склапања трговинског уговора дошло тек 1934. године. Међутим, будући да су и Југославија и Бугарска биле претежно пољопривредне земље, то

¹⁵⁶ „Одлагање утакмице Бугарска – Југославија“, *Политика*, 2. април 1930, 10; „Међудржавна утакмица Југославија – Бугарска“, *Политика*, 10. април 1930, 8; „Међународна утакмица: Бугарска – Југославија“, *Политика*, 13. април 1930, 10; „Репрезентација Југославије туче репрезентацију Бугарске са 6:1 (2:1)“, *Политика*, 14. април 1930, 9; „После велике победе“, *Политика*, 15. април 1930, 10.

¹⁵⁷ „Југославија – Бугарска 2:2“, *Политика*, 16. јун 1930, 11.

¹⁵⁸ „Победа у Софији: Југославија–Бугарска 3:0 (2:0)“, *Политика*, 17. новембар 1930, 10; „Тешка победа југословенске репрезентације над бугарском 1:0 (1:0)“, *Политика*, 20. април 1931, 9; „Бугарска је победила Југославију са 3:2 (0:2)“, *Политика*, 5. октобар 1931, 8; „Бугари су тукли југословенску репрезентацију 3:2 (2:0)“, *Политика*, 1. јул 1932, 11; „Југославија–Бугарска 4:0 (2:0)“, 8. јун 1933, 9; „И у Београду и у Софији Југославија је победила Бугарску 2:1“, *Политика*, 19. март 1934, 12; „Пораз прве гарнитуре у Београду, победа друге у Софији“, *Политика*, 2. април 1934, 10; „У оштрој и узбудљивој игри Југословени туку Бугаре у Атини са 4:3“, *Политика*, 26. децембар 1934, 9; „После врло узбудљиве игре с Бугарском, Југославија је по други пут освојила куп“, *Политика*, 25. јун 1935, 9; „После сасвим осредње игре, Југославија је победила Бугарску 3:1 (1:0)“, *Политика*, 13. јул 1936, 13; „Полетнијом и снажнијом игром Бугари су извојевали победу над репрезентацијом Југославије 4:0 (2:0)“, *Политика*, 13. јул 1937, 13; I. Vesić, D. Antić, „More than a game – football matches between Yugoslavia and Bulgaria 1937–1939“, 154.

¹⁵⁹ Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 44.

¹⁶⁰ „Полетнијом и снажнијом игром Бугари су извојевали победу над репрезентацијом Југославије 4:0 (2:0)“, *Политика*, 13. јул 1937, 13; „Закључене су 2 утакмице Хрватска – Бугарска“, *Време*, 25. јул 1940, 8.

¹⁶¹ АЈ, 38–29–73, дописник ЦПБ-а у Софији Радослав Веснић ЦПБ-у Бр. 606 од 26. априла 1938.

¹⁶² D. Kovačić, „Centralizam i unitarizam u Kraljevini Jugoslaviji kroz državne institucije. Primjer premještanja Jugoslavenskoga nogometnog saveza iz Zagreba u Beograd“, 75–77.

¹⁶³ „Закључене су 2 утакмице Хрватска – Бугарска“, *Време*, 25. јул 1940, 8.

није допринело повећању трговинске размене, која ни до почетка рата није достигла 1%. Истовремено са Уговором потписана је и Санитарно-ветеринарска конвенција која је омогућавала транзит бугарске стоке и сточних производа преко југословенске територије, док су поверљивим протоколом руднику Перник обезбеђене одређене повластице. Такође, посебним писмом је утврђен реципроцитет између броја бугарских баштована у Југославији и југословенских печалбара у Бугарској, односно 1400 лица. Истог дана када и Уговор о трговини и пловидби, потписан је и Споразум о клирингу између две земље. Затегнути односи су се одразили и на односе између две православне цркве. После завршетка Првог светског рата међусобни контакти су углавном остваривани на међународним конференцијама, али је и ту долазило до конфликта. Ситуација је полако почела да се мења током 1933, напоредо са настојањима за зближењем две земље. Слична ситуација је била и на пољу културе и науке. Ретки контакти на том нивоу су интензивирани од друге половине 1933, али су услед измењене политичке ситуације и избијања рата у Европи почели приметно да опадају, да би се на крају готово и угасили.

6. ЈУГОСЛОВЕНСКА И БУГАРСКА ЕМИГРАЦИЈА (1929–1941)

6. 1. Стање у емиграцији до 1929. године

Југословенско-бугарски односи у међуратном периоду нису се односили само на односе две граничне државе. Током XIX и почетком XX века велики број људи из обе земље емигрирао је ван своје матице. То је довело до стварања бројних колонија које су преко разних удружења или појединаца одржавале контакте са својим државама.¹ Будући да је грађа којом смо располагали по овом питању највише говорила о Северној Америци, одлучили смо се да се у раду фокусирамо на тај простор.

Масовно исељавање са будућег југословенског простора отпочело је тек крајем XIX века, при чему су ту предњачили западни крајеви. Почетком XX века тај тренд се проширио и на Босну, Херцеговину и Македонију. Током прве деценије XX века овом процесу се придружује и становништво Србије. Разлог за „кашњење“ је био тај што је српска држава током XIX века, узимајући у обзир њене економске и социјалне прилике, била земља у коју се досељавало становништво из околних области Османског царства и Аустроугарске. Будући да је била земља имиграције, удео њеног становништва у исељеништву је био веома мали. Истраживања историчара Александра Милетића указују да се то није променило ни у периоду после завршетка Првог светског рата.² У Северну Америку су крајем XIX и почетком XX века почели да се исељавају и Бугари,³ а америчко Министарство за рад је на основу својих годишњих извештаја забележило да се у периоду од 1899. до 1910. у САД уселило 142.441 Бугара, Срба и Црногораца.⁴

У складу са нашом темом, ми ћемо посебну пажњу посветити исељеницима повезаним са македонским питањем, које је чинило окосницу југословенско-бугарских односа. Исељавање становништва са простора Македоније отпочело је после Берлинског конгреса 1878, при чему су предњачили исељеници из Егејске Македоније. Масовније исељавање македонског становништва уследило је после турског гушења Илинденског устанка 1903. године.⁵ Божидар Пурић наводи да је према званичној америчкој статистици из 1910. у САД-у било око 40.000 „Бугара и Македонаца“, од којих је око 30.000 било из Егејске и Вардарске Македоније.⁶ Иван Михајлов у својим мемоарима наводи да је следећи исељенички талас уследио након српско-грчке „окупације“ Македоније после Балканских ратова.⁷ Захваљујући снажнијој бугарској пропаганди, македонски исељеници у Северној Америци, организовани у бугарско-македонска братства, представљали су значајан фактор бугарске дијаспоре.⁸ Њиховим активностима је руководио Бугарско-македонски комитет, основан у Чикагу 1914, на чијем челу се налазио свештеник Давид Након, иначе бивши комита, родом из Велеса. Комитет је у заједници са бугарским Посланством у Вашингтону током Првог светског рата руководио бугарском пропагандом у САД-у. По његовом завршетку, а у очекивању мировне конференције, Комитет је почетком децембра 1918. одржао свој Конгрес у Чикагу, са кога је „у име 40 хиљада Бугара из Македоније“ председнику САД-а Вудроу Вилсону упућен телеграм, којим је замољен да се на Конференцији заложи за останак Македоније у саставу

¹ Опширније о југословенским исељеницима у: Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928*, Belgrade, 2009; Vesna Đikanović, *Iseļjavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918–1941*, Beograd, 2012; ista, *Iseļjenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945*, (doktorska disertacija), Beograd, 2016.

² V. Đikanović, *Iseļjavanje u Sjedinjene Američke Države*, 41–49, 56–57; A. R. Miletić, *n. d.*, 75–76.

³ Костадин Гърдев, *Българската емиграция в Канада*, София, 1994, 10–14.

⁴ V. Đikanović, *Iseļjavanje u Sjedinjene Američke Države*, 56.

⁵ К. Гърдев, *n. d.*, 10.

⁶ Божидар Пурић, *Наши исељеници*, Београд, 1929, 57; V. Đikanović, *Iseļjenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 152, напомена 527.

⁷ Иванъ Михайловъ, *Спомени IV. Освободителна борба 1924–1934 г. (продължение)*, Indianapolis, 1973, 482.

⁸ Srđan Mićić, „Mission of Konstantin Todorov in North America 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian-Bulgarian Organisations in North America“, *Токови историје*, бр. 1, (2015), 87, 91.

Бугарске. По завршетку рата, утицај Комитета је почео да слаби, да би његово деловање готово престало 1921. услед подела насталих у ВМРО у Бугарској на аутономисте и федералисте.⁹

И поред тога, дошло је до снажења бугарске пропаганде преко америчке штампе и јавних предавања. Томе је допринела и победа републиканаца у САД-у, који су благонаклоно гледали на оне стране које су биле незадовољне одлукама Париске мировне конференције. Истовремено, успостављени су контакти са представницима хрватске, турске и албанске емиграције са циљем заједничког деловања на југословенској територији.¹⁰ На основу тих успеха одлучено је да се изврши реорганизација Бугарско-македонског комитета. Због тога је крајем 1921. и почетком 1922. у САД упућено неколико лица из Софије која, међутим, нису успела у тој намери. Ситуација се мења током друге половине 1922. када је у САД пристигао протосинђел др Крсто Ценов, који је постављен на чело бугарске црквене мисије у Северној Америци. Убрзо по његовом доласку, у Форт Вејну (Индијана) је од 1. до 4. октобра 1922. одржан Конгрес девет македонских братстава на коме је Бугарско-македонски комитет реорганизован у Македонску политичку организацију (МПО). Том приликом је такође дошло до сукоба између две струје, при чему је победу однела она која је била против герилских акција ВМРО и залагала се за спровођење пропагандних активности. На Конгресу је усвојен и Устав МПО, којим је прописано да је циљ организације била борба за успостављање независне македонске државе у оквиру једне балканске федерације.¹¹ Југословенске дипломате су сматрале да је до усвајања те идеје дошло услед тренутних међународних околности које нису биле наклоњене идеји присаједињења Македоније Бугарској.¹² По завршетку Конгреса отпочело се са ширењем организације међу македонским колонијама. Већ 1923. у Северној Америци је регистровано 13 таквих организација, 1926 – 23, а 1929 – 30.¹³

Истовремено су, узимајући у обзир ситуацију у Бугарској, направљени кораци ка осамостаљивању организације од ВМРО. То је и потврђено на Конгресу одржаном почетком септембра 1923. у Индијанаполису, када је одлучено да ће МПО бити независна од ВМРО, али да ће задржати добре односе са том организацијом. Међутим, македонствујушчи то нису желели да дозволе. Због тога је 1924. у САД упућен Јордан Чкатров, један од ближих сарадника Ивана Михајлова, са задатком реорганизације пропаганде у САД-у, будући да је био познат као добар говорник и агитатор. На трећем Конгресу МПО одржаном од 31. августа до 4. септембра 1924. у Форт Вејну изабран је и за главног секретара организације. За председника Централног комитета (ЦК) изабран је Пандил Шанев, који ће на тој функцији остати све до 1939. године.¹⁴ Крајем 1924. и почетком 1925. у Бугарској су аутономисти ВМРО однели победу над федералистима што је додатно ојачало положај Јордана Чкатрова. Бугарска акција је затим додатно ојачана постављањем бившег комите Симеона Радева за посланика у Вашингтону, који је имао задатак да делује на неколико праваца: сарадња са хрватским исељеништвом у Северној Америци, наставак борбе против федералиста у МПО и организовање нових македонских братстава у Канади.¹⁵ Ови кораци су почели да дају резултате. Фебруара 1927. у Индијанаполису је покренут лист *Македонска трибуна*, као гласило МПО, са Чкатровим као његовим уредником. Потом је у Њујорку основан и Македонски пресбирио, којим су управљали Ламбо Киселинчев и Никола Митров, док је у бугарском Министарству иностраних послова и вера основано посебно Одељење за

⁹ Isto, 87–88; Б. Пурић, *н. д.*, 50–51; К. Гърдев, *н. д.*, 50; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 152, напомена 528.

¹⁰ Б. Пурић, *н. д.*, 51; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 88.

¹¹ И. Михайловъ, *Спомени IV*, 482; Б. Пурић, *н. д.*, 51–54; З. Тодоровски, *н. д.*, 89; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 152–153, 155; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 89, 105.

¹² V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 153–154; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 89.

¹³ ДАРСМ, Фонд Македонска патриотска организација (МПО) во САД (1371), кутија 1, архивска единица 6, лист 30; Б. Пурић, *н. д.*, 55–56; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 154.

¹⁴ И. Михайловъ, *Спомени IV*, 482–483; З. Тодоровски, *н. д.*, 90; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 89–90.

¹⁵ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 90.

македонску пропаганду које је било у директном контакту са Пресбириом у Њујорку. Истовремено, Македонски комитет у Софији је инструкисао све своје организације у иностранству да покрену антијугословенску пропаганду.¹⁶

Активност македонско-бугарске пропаганде у Северној Америци завређивала је посебну пажњу југословенске дипломатије. Посебно што је њено деловање било у потпуној супротности са југословенском политиком према словенском становништву у Македонији, које је сматрало за српско. Поред тога, одређењу забринутост је изазивала и финансијска подршка исељеништва комитској акцији на југословенској територији.¹⁷ За праћење рада македонствујушких у САД-у, југословенска дипломатија је поред Посланства у Вашингтону на располагању имала и генералне конзулате у Њујорку, Чикагу и Сан Франциску, основаних током 1919. и 1920. године. Ступањем црногорског конзула у Монреалу Анта Сеферовића у југословенску службу, тамошњи Конзулат је такође потчињен Посланству у Вашингтону. Поред тога, за антимакедонску акцију су коришћени и почасни конзулати.¹⁸

Истраживања историчара Срђана Мићића показују да је бугарска пропаганда у САД-у готово нестала почетком 1919, да би се поново појавила током пролећа 1921. године.¹⁹ Генерални конзул у Чикагу Бранко Лазаревић је процењивао да је Бугарско-македонски комитет имао око 40.000 чланова, од којих је око 3000 било из Бугарске, док је остатак чланова водио порекло из Вардарске и Егејске Македоније. Ситуација се променила оснивањем МПО наредне године. Нови генерални конзул у Чикагу Божидар Пурић је извештавао крајем 1922. да већина Македонаца није била пробугарски настројена, већ да су у питању били људи који су у свом родном крају били малтретирани како од османских власти тако и од бугарских, српских и грчких комитских чета. Према томе, њихово чланство у МПО је било узроковано страхом за своје породице у Македонији од евентуалне освете ВМРО. Узимајући све то у обзир, изнео је неколико предлога за сузбијање бугарске пропаганде: заробљавање македонских агената у земљи и њихово процесуирање; обнова организације „Српска народна одбрана“ у Северној Америци, чији чланови би служили за растурање зборова МПО; објављивање брошура и летака; придобијање агената МПО за сарадњу.²⁰ У складу са његовим предлозима учињени су одређени кораци који су дали позитивне резултате. Истовремено је утврђено, на основу сакупљаних средстава од својих чланова, да МПО није имала толику снагу колико се претпостављало.²¹

Међутим, за конкретну акцију је недостајало финансијских средстава, због чега су се југословенске дипломате окренуле сарадњи са свештеницима Српске православне цркве²², док су југословенске власти у Јужној Србији увеле нови принцип издавања виза.²³ Примењене су још неке мере, како у Северној Америци, тако и у Југославији. Будући да су америчке власти временом поштровале услове за улазак у земљу, многи исељеници су приступили илегалном преласку границе из суседних земаља²⁴. У случају Македонаца, највише илегалних прелаза је извођено преко Канаде, чиме је руководио Македонски комитет. Такође, македонствујушци су исељеницима набављали и лажне пасоше. Сазнавши за то, југословенске дипломате су по том питању интервенисале код америчких власти, што је допринело депортацијама таквих особа. Поред тога, југословенски дипломатски представници су Београду достављали

¹⁶ *Isto*; И. Михайлов, *Спомени IV*, 484; Б. Пурић, *н. д.*, 55.

¹⁷ V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 154.

¹⁸ *Isto*, 77–78; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 91.

¹⁹ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 91.

²⁰ *Isto*, 91–93; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 155.

²¹ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 94–97.

²² О Српској православној цркви у Северној Америци погледати: *Isto*, 101–109; Vesna Đikanović, „Prilog istraživanju istorije Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Američkim Državama od 1919. do 1926“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2006), 113–124.

²³ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 96–98; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 156.

²⁴ Опширније о томе у: Весна Ђикановић, „Америка упркос свему: илегално усељавање у САД 1919–1941. године“, *Токови историје*, бр. 4, (2007), 137–152.

спискове људи који су били активни чланови МПО, како би се утицањем на њихове породице ови одвратили од антијугословенског деловања.²⁵

Међутим, резултати које су остварили Јордан Чкатров и бугарски посланик Симеон Радев нагнали су МИД да изврши смену југословенских дипломатских представника у САД-у крајем 1926. и почетком 1927. године.²⁶ Након тога, приступило се једној широј акцији за парирање пропаганде МПО и то на бази придобијања македонског исељеништва и америчке јавности. С тим циљем у САД су упућени владика Николај Велимировић и Коста Тодоров, при чему је потоњем поверена посебна мисија. Основу проблема у придобијању Македонаца представљала је потпуна отуђеност између њих и Срба у Северној Америци. Због тога је његов наступ био базиран на пропагирању јужнословенског уједињења, насупрот идеји МПО о стварању независне македонске државе. Истовремено је преко америчке штампе обавештавао јавност о акцијама ВМРО на југословенској територији. Његова мисија је трајала од новембра 1927. до маја 1928. и за то време је остварио запажене резултате. Том приликом је за своју идеју придобио и угледне чланове македонске, бугарске и хрватске емиграције, оснивајући у Чикагу Стални комитет за југословенско-бугарско уједињење. Међутим, његова мисија је нагло прекинута маја 1928. када је Бугарску погодио снажан земљотрес, будући да се дошло до закључка да би наставак деловања у зацртаном правцу могао да буде контрапродуктиван.²⁷

6. 2. Рефлексија југословенско-бугарских односа 1929–1941. на емиграцију: сарадња, сукоби, пропаганда

По прекиду мисије Косте Тодорова, југословенски МИД је променио своја становишта по питању могућности МПО да обезбеђује ВМРО значајнију финансијску подршку. Због тога је одлучио да промени тактику и јуна 1928. издао инструкције за супротстављање МПО идентичним средствима: 1) систематском и дискретном пропагандом преко штампе, скупова и америчких дописника из балканских земаља; 2) активношћу Сталног комитета за југословенско-бугарско уједињење и 3) достављањем спискова са именима свих македонских емиграната; поред тога, генерални конзул у Чикагу је инструксан да поверљиву особу убади у редове МПО како би прикупљала доказе о антијугословенској делатности организације, на основу којих би могло да се интервенише код америчких власти.²⁸

У складу са добијеним инструкцијама, генерални конзул у Чикагу Радоје Јанковић је приступио раду. Почетком јануара 1929. известио је МИД да је створио повољне услове за образовање једног југословенског друштва у Чикагу и издавање листа који би пропагирао југословенско-бугарско зближење и уједињење. На тај начин је требало одвојити македонско исељеништво од пропаганде ВМРО за стварањем самосталне или аутономне Македоније, док је пресудни циљ требало да буде сузбијање и уништење гласила МПО *Македонске трибуне*. Јанковић је сматрао да је МПО у опадању и да је једним таквим листом „треба дотући“²⁹. Иза листа је дискретно требало да стоји Јанковић, док би управа била поверена оданим и поверљивим лицима. Јанковић је МИД-у послао и проглас за покретање листа намењен свим Јужним Словенима у САД-у и Канади, чији садржај је МИД уз малу исправку одобрио.³⁰

²⁵ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 98; V. Đikanović, *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 156; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, 207–208.

²⁶ S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 98–99.

²⁷ Опширније о мисији Косте Тодорова у: *Isto*, 109–119.

²⁸ *Isto*, 118.

²⁹ Убиством генерала Александра Протогеровога јула 1928. дошло је до поделе крила аутономиста ВМРО на две фракције: протогеровисте и михајловисте и њиховог међусобног сукоба (С. Мићић, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби“, 80–81). Извесна колебања су тада настала и у МПО, због чега је почетком 1929. у САД поново упућен Јордан Чкатров како би консолидовао организацију. АЈ, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Чикагу (414), фасцикла 8, јединица описа 17, генерални конзул у Чикагу Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 18 од 2. марта 1929; Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 26 од 9. маја 1929 (даље: АЈ, 414).

³⁰ АЈ, 414–8–17, Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 1 од 11. јануара 1929; МИД Генералном конзулату у Чикагу III Пов. Бр. 475 од 9. фебруара 1929.

Међутим, Генерални конзулат је имао доста потешкоћа да оформи одбор од угледних људи међу исељеницима, као и да пронађе писце за чланке на бугарском језику. Поред тога, одређени проблем су представљале и финансије. Ипак, крајем јуна 1929. у хотелу „Шерман“ у Чикагу одржан је скуп „угледних Југословена“ на коме је решено да се оснује организација „Југословенска будућност“, која би издавала лист *Будућност*. У Централни одбор организације ушли су представници свих југословенских народа, док је обезбеђена сарадња и двојице Бугара присталица југословенског уједињења, др Криста Стојковића, који је помагао Косту Тодорова приликом његове посете САД-у, и студента Чикашког универзитета Светанова. Јанковић је у свом извештају поновио да је тенденција организације и листа била усмерена на сузбијање „бугарашког“ рада међу македонским исељеницима, супротстављајући идеји самосталне Македоније идеју југословенско-бугарског зближења. Посебно је нагласио нужност такве акције, узимајући у обзир држање једног дела хрватских исељеника који су тражили додир са македонствујушцима.³¹

Настојања за јачањем македонско-хрватске сарадње у Северној Америци појачана су после успостављања Шестојануарске диктатуре у Краљевини СХС. То је резултирало потписивањем документа о акцији „против заједничког непријатеља“ фебруара 1929. између МПО и организације „Хрватско Коло“, што је обелоданила *Македонска трибуна*.³² Тежње за сарадњом су појачане после успостављања контакта између Анта Павелића и припадника ВМРО на пролеће 1929. године. Приликом сусрета Павелића и Станишева у Софији средином априла 1929, њих двојица су упутили поздрав Хрватима и Македонцима у Америци, што су објавили *Hrvatski list i Danica Hrvatska* у САД-у.³³ О кретању Павелића у Бугарској и састанку са Иваном Михајловим, Македонски комитет је обавештавао чланове МПО. Истовремено, Јордан Чкатров је улагао напоре да придобије хрватске исељенике у САД-у за заједничку акцију против Краљевине СХС. Генерални конзул у Чикагу Радоје Јанковић је на основу тога сматрао да је предстојао долазак Павелића у САД, што је требало „по сваку цену“ спречити јер би сврставање и малог дела хрватске заједнице уз њега имало негативне последице по југословенске интересе.³⁴ Како би сузбио акцију македонствујушких, Генерални конзулат у Чикагу је повео кампању против Чкатрова и његових сарадника преко листа *The Indianapolis Star*, будући да је у Индијанаполису излазила и *Македонска трибуна*. Истовремено, Јанковић је сам објављивао чланке и „инспирисао“ поверљиве људе Генералног конзулата (свештеника Давида Поповића, Станоја Ристића, Ташковића и др) да пишу о Македонији. Поред тога, ангажовао је и бившег америчког посланика у Београду Чарлса Вопику да интервенише против македонствујушких.³⁵ И поред тога, у Њујорку је 16. и 17. августа 1929. одржан састанак између представника МПО и организације „Хрватско Коло“ са кога је упућен поздравни телеграм Павелићу у Беч.³⁶

Контакти између Македонаца и Хрвата су били приметни и у Канади, која је била у надлежности Генералног конзулата у Монреалу. Тамошњи генерални конзул Анто Сеферовић је извештавао да је МПО у Торонту настојала да после атентата у Народној скупштини 1928. привуче у своје редове што већи број Југословена, а нарочито Хрвата, којима су сугерисали да је дошао моменат за стварање самосталне Хрватске. Према Сеферовићу, МПО у томе није имала знатног успеха, придобивши свега неколицину Хрвата за сарадњу. Како би обезбедио поуздане податке, Сеферовић је у Торонто упутио званичника-дневничара Генералног конзулата Ђорђа Сигмунда, иначе Хрвата. Поред прикупљања података о македонско-хрватској сарадњи, Сигмунд је настојао да обезбеди лојалност Хрвата према Краљевини СХС и предочи им „значај те злогласне организације (МПО – М. Ж)“. Будући да

³¹ АЈ, 371–35–46, листови 394–396; АЈ, 371–49–64, листови 751–752; АЈ, 414–8–17, Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 29 од 17. маја 1929.

³² АЈ, 371–35–46, лист 339.

³³ *Исто*, лист 361.

³⁴ АЈ, 414–8–17, Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 27 и Бр. 28 од 17. маја 1929.

³⁵ АЈ, 414–8–17, Радоје Јанковић МИД-у Стр. Пов. Бр. 29 од 17. маја 1929.

³⁶ АЈ, 371–35–46, листови 447–449.

је бављење Сигмунда у Торонту Сеферовић финансирао личним средствима, за даље деловање на пољу југословенског јединства је од МИД-а тражио одобравање једног кредита.³⁷

У Торонту је за почетак септембра 1929. заказан и VIII годишњи конгрес МПО. Ово место је одабрано због тога што се у исто време одржавала национална изложба (Canadian National Exhibition), чиме би људи из различитих делова света могли бити упознати са македонским питањем. У склопу припрема за Конгрес, Македонци су добили дозволу да промарширају кроз неколико главних улица Торонта уз пратњу војне музике 48. пешадијског пука и потом положе венац на споменик палим борцима у Првом светском рату. Сеферовић је извештавао да је већ било касно да се учини било шта за спречавање овог Конгреса због тога што су већ биле издате потребне дозволе, као и због одавања почести палим канадским војницима. Ипак, сматрао је да је постојала могућност за контра-пропаганду. Због тога је молио да му се додели кредит од најмање 200 долара и да му се хитно достави што већи број брошура Арчибалда Рајса *The Comitadji Question in Southern Serbia*. Предложио је и додељивање неколико одликовања канадским званичницима и угледним личностима, после чега би се од истих лакше могла обезбедити помоћ. На крају је поново молио за додељивање кредита, упозоравајући да је МПО располагала знатним новчаним средствима, чиме је и обезбеђивала подршку („Овдје се све чини за паре“) и свакодневно јачала своје редове. Југословенско Посланство у Вашингтону је брзо реаговало и поред Рајсове брошуре Сеферовићу послало различити материјал за контра-пропаганду.³⁸

Осми конгрес МПО одржан је у Торонту од 1. до 4. септембра 1929. уз присуство 40 делегата разних македонских организација из 24 градова САД-а и Канаде и око 3000 других учесника. Конгрес је отворио председник ЦК МПО Пандил Шанев, док је после њега говорио потпредседник Цветко Анастасов, који је апеловао на коришћење мирних и легалних средстава у борби за ослобођење Македоније, изјаснивши се против „насилних и крвавих аката“. Што се тиче погледа организације према сукобу између михајловиста и протогеровиста ВМРО, одлучено је да се заузме неутралан став. Једна од усвојених тачака Конгреса се односила и на заједнички рад са Хрватима у Северној Америци. То је навело новопостављеног генералног конзула у Чикагу Ђура Коломбатовића да закључи да је хрватско-македонски састанак одржан у Њујорку средином августа био значајнији него што се мислило. Успостављену хрватско-македонску сарадњу поздравио је и бугарски лист *Народен глас*, који је излазио у Гранит Ситију у Илиноису.³⁹

На „ометању“ Конгреса ангажовао се генерални конзул у Монреалу Анто Сеферовић. Он је посетио канадске званичнике у Торонту и Отави, као и редакције локалних листова, скренувши им пажњу на антијугословенско деловање МПО, што је резултирало њиховом незаинтересованошћу за догађај. Истовремено, ангажовао је једног од својих најбољих сарадника Божу Марковића за праћење Конгреса у Торонту и растурање пропагандних књига и брошура⁴⁰. Сеферовић је извештавао да су предузете мере имале ефекта јер су македонствујушчи били незадовољни резултатима Конгреса. Узимајући то у обзир, Сеферовић је поновио молбе за додељивање финансијских средстава Генералном конзулату за рад на сузбијању македонске пропаганде и одликовања за она канадска лица од којих је добијана помоћ.⁴¹

Незадовољство резултатима Конгреса и стањем у МПО су показали и македонствујушчи у Бугарској. Због тога је крајем септембра/почетком октобра 1929. у Индијанаполис стигао Асен Аврамов, један од поверљивијих људи Ивана Михајлова, где је

³⁷ Исто, листови 334а–338, 401.

³⁸ Исто, 414–420.

³⁹ Исто, листови 444–446; АЈ, 414–8–17, генерални конзул у Чикагу Ђуро Коломбатовић генералном политичком директору МИП-а Константину Фотићу Пов. Бр. 212 од 6. августа 1930; Коломбатовић Фотићу Пов. Бр. 246 од 16. септембра 1930.

⁴⁰ Божа Марковић је био пословођа једне кројачке фабрике у Торонту. Такође се учланио у Канадску конзервативну партију како би на тај начин могао да делује против македонске пропаганде. АЈ, 371–35–46, лист 551; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 95, напомена 39.

⁴¹ АЈ, 371–35–46, листови 459–464.

преузео дужност главног секретара МПО од Јордана Чкатрова, који је повучен у Софију. Очигледна намера михајловиста да потпуно преузму руководство МПО довело је до сукоба унутар ове организације, будући да је један део чланства подржавао протогеровисте. То се показало на скупу који је одржан од 27. до 30. октобра у Индијанаполису коме није присуствовао један од руководиоца Македонског пресбириа у Њујорку Ламбо Киселинчев⁴². После тродневне „огорчене борбе“ победу су однели михајловисти, чиме је Аврамову потврђен положај главног секретара МПО. На састанку је потом одлучено да се приступи новој уређивачкој политици *Македонске трибуне*. Уреднику Борису Зографову је одузета самосталност у раду коју је до тада имао, будући да је за штампу претходно морао добити одобрење тројице новоизабраних чланова одбора. Поред тога, одлучено је да се лист штампа искључиво на енглеском језику како би америчка јавност могла да се боље информише о македонском питању.⁴³ Према мишљењу генералног конзула у Њујорку Радоја Јанковића, промене које су отпочеле да се спроводе у МПО само су потврђивале тешко стање у коме се налазила ова организација.⁴⁴ Са друге стране, његов колега у Чикагу Ђуро Коломбатовић је сматрао да је МПО од доласка Аврамова показивала „више борбености и знакова живота“, због чега је указивао на неопходност додељивања финансијских средстава за побијање те пропаганде.⁴⁵

Ипак, подељеност у МПО је све више долазила до изражаја, што је навело Коломбатовића да промени своје мишљење. По преузимању функције главног секретара МПО, Аврамов је предузео „агитационо путовање“ по македонским колонијама. Тако је 30. новембра 1929. одржан састанак македонствујућих у Детроиту на коме је дошло до тако отвореног сукоба између различитих фракција да је на крају полиција била приморана да интервенише и распусти скуп. Сукоб је избио између Аврамова и Смиле Војданова, председника новоорганизованог комитета „Македонске прогресивне независне групе“⁴⁶ будући да је Аврамов одбио да говори о сукобу михајловиста и протогеровиста ВМРО у Бугарској и одбио да Војданову да реч. Пошто је скуп био растурен, „прогресивисти“ су већ сутрадан 1. децембра одржали нови скуп на коме су осудили деловање „врховиста“ и основали огранак своје групе у Детроиту. Извештавајући о овом расцепу, Коломбатовић је указао на знатно слабење МПО што се огледало у одбијању повећања чланарине са 50 центи на један долар, слабом уписивању нових чланова и довођењу у питање опстанка *Македонске трибуне* због отпора протогеровиста новој уређивачкој политици.⁴⁷

Истовремено су забележени и сукоби између Бугара и Македонаца. Тако је у Торонту основано потпорно друштво „William Gledstone“ од стране „самих Бугара“, док учлањење Македонаца није било дозвољено. Ово друштво је од самог оснивања заузело непријатељски став према организацији МПО у Торонту. На основу таквих информација, југословенски Генерални конзулат у Монреалу је почетком јануара 1930. стекао утисак да је то представљало почетак отворене борбе између „Македонаца-Бугараша и Бугара“, која је могла да буде „поучна и за оне неке наше сународњаке“ које је МПО настојала да привуче себи. Почетком јануара 1930. у Торонту се обрео и Смиле Војданов основавши огранак прогресивне групе и у том граду, што је генерални конзул Сеферовић оценио као врло повољно по

⁴² Киселинчев се није слагао са начином рада Асена Аврамова. Поред тога, руководио се и поступцима свом оца Лазара Киселинчева, члана ЦК ВМРО, који је поднео оставку на свој положај после убиства Георги Баждарова од стране михајловиста (*Исто*, листови 473–474, 481). Са михајловистима се није слагао ни други руководилац Македонског пресбириа Никола Митров, родом из Прилепа, који је сматрао да је ВМРО „чиста бугарска организација под утицајем Италије“. Због тога је ступио у сарадњу са генералним конзулом у Њујорку Радојем Јанковићем, обавезавши се да штампа брошуре на бугарском језику „против ових талијанских провокатора у Америци и Софији“. *Исто*, листови 477–478; S. Mičić, „Mission of Konstantin Todorov in North America“, 90, паромена 23.

⁴³ АЈ, 371–35–46, листови 450–454, 467, 473–474, 481; АЈ, 411–8–17, писмо повереника Јована Петровића генералном конзулу у Чикагу Ђуру Коломбатовићу од 22. октобра 1929.

⁴⁴ АЈ, 371–35–46, листови 473–473.

⁴⁵ *Исто*, лист 485.

⁴⁶ Ова група се залагала за образовање независне македонске државе у оквиру федерације балканских народа.

⁴⁷ АЈ, 371–35–46, листови 490–492, 500–501.

југословенску државу. Оснивањем прогресивне групе у Торонту, крајем фебруара је дошло и до физичког обрачуна између две супротстављене македонске организације, а затим и „препуцавања“ преко канадске штампе. То је Сеферовић користио и под псеудонимом „Јасамовић“ даље потпиривао узаврелу атмосферу.⁴⁸

Према извештају генералног конзула у Чикагу Ђура Коломбатовића нови прогресивни покрет је добијао све више присталица међу македонским емигрантима, који су показивали незадовољство постојећом ситуацијом у МПО. Услед јачања својих редова, привремени комитет је одлучио да организацији да званичну форму. Тако је 22. и 23. марта 1930. у Толеду у Охају одржана прва конститутивна скупштина. После тога се приступило ширењу организације, при чему је јавно иступано против МПО, крвавог обрачунавања михајловиста и протогеровиста ВМРО и „империјалистичке политике“ бугарске владе.⁴⁹ Убрзо је и бугарски лист *Народен глас* почео да уступа простор пропаганди прогресивиста.⁵⁰ Поред тога, користећи атентате михајловиста у Пироту и Струмици почетком марта 1930, југословенски дипломатски представници у САД-у су настојали да преко америчке штампе подривају михајловисте ВМРО.⁵¹

Поводом комитских активности у Јужној Србији, југословенски МИП је добио информације да је МПО прикупљала новац у Северној Америци и достављала га ВМРО у те сврхе. Том приликом су добијена обавештења да су у томе учествовали и југословенски држављани, пореклом из Јужне Србије, „било својевољно, било из страха, но више принудно“, при чему су многи при повратку у Југославију пропагандно деловали у том правцу. Због тога је МИП почетком јула 1930. инструкисао југословенска представништва у САД-у да провере те информације и пошаљу детаљан извештај о раду МПО. Отправник послова у Вашингтону Божидар Стојановић и генерални конзули у Чикагу и Њујорку Ђуро Коломбатовић, односно Радоје Јанковић, су се сложили у својим извештајима да је у питању била револуционарна организација која је, помагана од стране бугарског Посланства у Вашингтону а нарочито посланика Симеона Радева, руководила пропагандом против југословенске државе. Истовремено су приметили да је та пропаганда претрпела промену и да се са идеје о стварању независне македонске државе прешло на пропагирање присаједињења Македоније Бугарској.⁵²

Будући да је био најближи Индијанаполису, центру македонско-бугарске пропаганде, Коломбатовић је доставио најисцрпнији извештај. Износећи историјат Македонске политичке организације у Северној Америци, Коломбатовић је извештавао да је комплетан Централни комитет организације⁵³ „(који је фактички бугарски)“ био присталица Ивана Михајлова и, насупрот већине Македонаца, спроводио „бугарску политику“, због чега је и постојао унутрашњи сукоб. Према Коломбатовићу, МПО је трошила огромне количине новца за своју пропаганду, између 25.000–30.000 долара годишње, за који се веровало да је достављао бугарски посланик Радев преко Христа Низамова, свог блиског рођака. Са друге стране, присталице генерала Протогерова, које су према Коломбатовићу чиниле већину, нису имале на располагању никаква финансијска средства, нити неку угледну личност која би могла да их уједини и поведе борбу против Централног комитета. Коначан став, организација је требало да заузме на предстојећем Конгресу у Јангстауну у Охају, на коме је очекивао велику борбу

⁴⁸ Исто, листови 509–511, 552, 555–556.

⁴⁹ Исто, листови 558–559, 565–567, 575–576, 578. Опширније о „Македонској прогресивној независној групи“ у: Mile Mihajlov, „Makedonskiot naroden sojuz vo Soedinetite Amerikanski Državi i Kanada 1928 do 1935 god.“ у: *Iseļjēnīštvo narodai narodnosti Jugoslavijei njegove uzajamne veze s domovinom. Zbornik*, ur. odbor dr Ivan Čizmić, dr Koča Jončić, dr Vladimir Klemenčić, Radoslav Rotković, prof. Tihomir Telišman, Zagreb, 1978, 329–348.

⁵⁰ АЈ, 371–35–46, лист 561.

⁵¹ Исто, листови 524–534, 548.

⁵² Исто, листови 579–585, 604–607; АЈ, 414–8–17, Коломбатовић Фотићу Пов. Бр. 212 од 6. августа 1930.

⁵³ ЦК МПО изабран на Конгресу 1929. чинили су: Пандил Шанев као председник, Лазар Киселинчев као потпредседник, Атанас Попчев као благајник, Асен Аврамов као генерални секретар и Христо Низамов као организатор. АЈ, 414–8–17, генерални конзул у Чикагу Ђуро Коломбатовић генералном политичком директору МИП-а Константину Фотићу Пов. Бр. 212 од 6. августа 1930.

између михајловиста и протогеровиста. Узимајући у обзир ту поделу, као и постојање комунистичке „прогресивне групе“, генерални конзул је закључио да је македонски покрет био у опадању. Што се тиче емиграната из Јужне Србије, Коломбатовић је извештавао да се велика већина њих држала неутрално не подржавајући ни једну страну, док је мањи део активно сарађивао у српским удружењима.⁵⁴ Будући да је Коломбатовић доставио списак емиграната из Јужне Србије који су активно учествовали у раду МПО, југословенски МИП је затражио податке о њиховом месту рођења „да би се могло преко њихових породица код нас дејствовати да се окану рада против наше државе“.⁵⁵

Коломбатовићева предвиђања су се потврдила као тачна. На IX конгресу МПО одржаном у Јангстауну од 31. августа до 4. септембра 1930. развила се жучна дебата по питању рада Централног комитета и става организације према сукобу унутар ВМРО. На крају је превагнуло крило михајловиста, чиме је усвојено да МПО изађе из неутралности и подржи Ивана Михајлова. Не слажући се са том одлуком дотадашњи уредник *Македонске трибуне* Борис Зографов је поднео оставку и отказао сваку даљу сарадњу са МПО⁵⁶. Исто је учинио и Лазар Киселинчев.⁵⁷ Он је 17. јула 1931. отпутовао за Бугарску, што је генерални конзул у Њујорку Радоје Јанковић сматрао као извесну „добит за нашу пропаганду“.⁵⁸

Према извештају Ђура Коломбатовића, последица признавања Ивана Михајлова за јединог представника „македонског ослободилачког покрета“ представљало је даље раслојавање македонских организација по САД-у и припрема протогеровиста и „неутралних“ за борбу против ЦК МПО.⁵⁹ То се нарочито показало током 1931. године. Коломбатовић је приметио нагло опадање чланства МПО на локалу, чему је допринело и издвајање омладине у посебно „Македонско омладинско удружење“, док је економска криза велики број чланова МПО оставила без посла због чега нису били у могућности да плаћају чланарину. Југословенски генерални конзул у Чикагу је оценио да се МПО од свог настанка није налазила у горем положају, изузев прве године свог постојања када се тек формирала „јер је сада завладало најгоре партизанство, фракције, економско ослабљење и. т. д.“.⁶⁰ Да је МПО напуштањем неутралности одбила од себе велики број дотадашњих присталица показао је и X конгрес организације, одржан почетком септембра 1931. у Герију у Индијани на коме је учествовало свега 700–800 особа, односно ни половина у односу на Конгрес из 1930. године.⁶¹

Слабљење ЦК МПО се видело и у снажењу македонске „прогресивне групе“. Ова фракција македонствујушчих је настојала да обједини различите распарчане фракције и образује јединствени фронт који би водио политику ВМРО (Обединета). У томе је имала успеха и априла 1931. у Герију у Индијани је одржан I конгрес прогресивне групе, на коме је усвојен Устав нове организације – Македонског народног савеза. Ђуро Коломбатовић је извештавао да је покрет био левичарски „скоро комунистички“ и непријатељски расположен према Бугарској и њеној тренутној политици према македонском питању. Ипак, оценио је да још увек није био толико снажан да би могао да угрози МПО, али да је константно привлачио „незадовољнике“ радом ЦК МПО, као и протогеровисте и неутралце.⁶²

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ АЈ, 414–8–17, Коломбатовић МИП-у Пов. Бр. 167 од 14. јуна 1930; МИП Генералном конзулату у Чикагу Пов. Бр. 15773 од 12. августа 1930; Коломбатовић МИП-у Пов. Бр. 236 од 23. октобра 1930.

⁵⁶ Уредника *Македонске трибуне* је до доласка новог уредника Љубена Димитрова крајем јуна 1931. заступао Асен Аврамов. АЈ, 371–36–47, листови 82, 85.

⁵⁷ АЈ, 414–8–17, Коломбатовић Фотићу Пов. Бр. 246 од 16. септембра 1930.

⁵⁸ АЈ, 371–36–47, лист 86.

⁵⁹ АЈ, 371–35–46, листови 633–637.

⁶⁰ АЈ, 371–36–47, листови 28–31.

⁶¹ АЈ, 414–8–17, Коломбатовић Фотићу Пов. Бр. 248 од 18. новембра 1931.

⁶² АЈ, 371–36–47, листови 74–77; М. Mihajlov, „Makedonskiot naroden sojuz vo Soedinetite Amerikanski Državi i Kanada“, 338–340. Комунисти су и у Аргентини настојали да исељенике из Јужне Србије привуку у своје редове. Према извештају југословенског отправника послова у Буенос Ајресу, исељеници из Јужне Србије, којих је било око 5000, су се у огромној већини осећали Србима и били су чланови националних удружења. Само је незнатна мањина под утицајем Бугара била комунистички оријентисана. АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес (385), кутија 6, јединица описа 37, отправник послова у Буенос Ајресу Војиславу

Користећи такву ситуацију, Коломбатовић је ступио у контакт са главним уредником бугарског листа *Народен глас* Василиом Стефановим, преко кога је у том листу у више наврата пласирао вести из југословенске штампе о међусобним борбама македонствујушких. То је изазвало реакцију *Македонске трибуне* која је Стефанова називала „издајником македонског дела и српским плаћеником“. Коломбатовић је истовремено предузео кораке за депортацију Асена Аврамова. Преко повереника је обавестио имиграционог директора у Индијанаполису да је Аврамов пристигао у САД без квотне визе као студент, али да није похађао студије већ се бавио револуционарним радом. У случају успеха тог његовог корака, Коломбатовић је сматрао да би се на тај начин задао тежак ударац МПО.⁶³

Генерални конзул у Чикагу је деловао на још неколико колосека. Узимајући у обзир сарадњу сепаратистичких покрета на тлу Северне Америке и прокламовану политику интегралног југословенства, Коломбатовић је током 1930. отпочео рад на образовању једне југословенске организације. То је реализовано октобра 1931. образовањем Југословенске централне организације (ЈЦО) у Чикагу. Судаћи према правилима, циљ ЈЦО је била „узајамна помоћ и моментална помоћ у данашњој кризи нашег народа овде у туђини“. Поред тог званичног дела, она је имала и другу важну улогу – да стварањем јединственог југословенског фронта онемогући деловање сепаратистичких покрета који су штетили „држави и народном јединству“. Формирањем ове организације у Чикагу, Коломбатовић је одмах предузео кораке за образовањем њених подружница у разним местима САД-а.⁶⁴

У оквиру спровођења те политике, велики значај је имало подизање Југословенског дома у Индијанаполису. Ђуро Коломбатовић је 23. јуна 1931. обавестио министра иностраних послова Војислава Маринковића да је „малена, али врло добро организована, национално свесна наша колонија“ у Индијанаполису од 30 породица пореклом са Шар планине, развила „невероватну јаку делатност“ у смислу југословенске идеологије „у срцу македонског покрета“. Коломбатовић је указивао да је било неопходно поклонити озбиљну пажњу акцији „Шар Планинаца“, преко којих је једино било могуће водити успешну борбу, а касније и придобити „за нашу народну и државну ствар велики део Јужносрбијанаца, који још дан данас у великом делу, бар у Индијанаполису подржавају политику не само за „Македонску Независност“ него су директно служници и слепо оруђе бугарске владе у свим питањима упереним против наше Државе“. Генерални конзул је извештавао да је један од првих корака ове колоније било подизање Југословенског дома у којем би била и капела, чиме би поново могло да се врши богослужење од стране српских православних свештеника. На тај начин би били створени услови за онемогућавање даље бугарске пропаганде према Јужносрбијанцима. Поред тога, свештеник би пропагандну акцију спроводио и међу америчком јавношћу. Коломбатовић је сматрао да је најподеснија личност за обављање наведених задатака био свештеник Душан Шуклетовић, парох у Чикагу, такође родом са Шар планине, који је добро говорио „јужносрбијанским дијалектом“. Осим тога, Шуклетовић је био свршени педагог Њујоршког Универзитета, док је завршавао права на Чикашком Универзитету. С тим у вези, Коломбатовић је молио министра Маринковића да се за Шуклетовића из поверљивог кредита одреди стална месечна помоћ у износу од 250 долара.⁶⁵

По свему судаћи, томе се до октобра није изашло у сусрет. Са друге стране, Југословенски дом је завршен и освећен 27. септембра 1931. године. Службу је вршио епископ Мардарије, уз присуство југословенског посланика у Вашингтону Леонида Питамица, генералног конзула у Чикагу Ђура Коломбатовића и већег броја америчких званичника. И поред тога што је Југословенски дом требало да буде центар окупљања Срба, Хрвата и

Маринковићу Пов. Бр. 277 од 12. јуна 1931 (даље: АЈ, 385); АЈ, 385–6–41, отправник послова у Буенос Ајресу МИП-у Пов. Бр. 279 од 30. октобра 1935. О бугарској емиграцији у Аргентини погледати: Румен Л. Аврамов, „Българската емиграция в Аржентина 1900–1940 г.“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1986), 3–17.

⁶³ АЈ, 371–36–47, лист 53.

⁶⁴ АЈ, 371–50–65, листови 633–639; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 200–201. Опширније о иселеницима и политици интегралног југословенства у: V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 192–213.

⁶⁵ АЈ, 371–50–65, листови 567–569.

Словенаца, његова најважнија функција, а уједно и епархије Српске православне цркве, била је „борба против македонско-бугарског свештенства, које је директно управљано и плаћено од бугарске Патријаршије у Софији“. Према Коломбатовићу, озбиљнија борба је тек предстојала, узимајући у обзир намеравано оснивање бугарске епархије у САД-у. Због тога је поново ургирао за упућивање свештеника у Индијанаполис. Сам чин отварања Дома, Коломбатовић је сматрао великим ударцем за македонско-бугарску пропаганду, будући да је југословенска идеологија била најефикасније средство за њено парирање. На отварање Дома се у свом извештају осврнуо и посланик Питамиц. И он је сматрао да ће Дом служити „као брана бугарско-македонствујушчој пропаганди“.⁶⁶

Генерални конзул у Чикагу је био заслужан и за оснивање још једне организације – Удружења „Вардарска бановина“. Наиме, промовисање идеологије југословенства је по свему судећи имала утицаје на македонствујушче и њихов однос према југословенској држави. Почетком јуна 1931. Коломбатовића је посетио Ђорђе Поп Костић⁶⁷, некадашњи виђенији члан МПО и позвао га да присуствује сахрани његове супруге. Знајући да ће тамо бити неколико стотина Јужносрбијанаца, од којих је велики број био присталица МПО, Коломбатовић је одлучио да се одазове позиву, што је, према њему, имало за последицу да се сахрана претвори „у манифестацију југословенске мисли“. Како би осигурао постигнути успех, Коломбатовић је одржао састанак са виђенијим људима македонског покрета који су пристали да оснују Друштво Југословена „Вардарска бановина“, са циљем зближења Јужносрбијанаца на широкој југословенској идеологији. Коломбатовић је саставио правила, док је Удружење званично основано 21. јуна 1931. са следећом привременом управом: председник Ђорђе Поп Костић, секретар учитељ Славко Гавриловић, благајник Василије Сајковић и одборник Риста Босиљковић. Званичну управу је требало изабрати на главној скупштини 5. јула 1931. године.⁶⁸ Оснивање овог Удружења поздравио је и бан Вардарске бановине Живојин Лазић. Сматрао је да би сви југословенски конзулати требало да подржавају таква удружења где год су она постојала, како би им се подигао углед и значај међу иселјеницима. На тај начин би многи напустили бугарска удружења, будући да би југословенска могла да им помогну око легитимација, препорука, налажења посла итд. Истовремено, бан је тражио да му се доставе резултати главне скупштине, као и имена свих чланова Удружења, како би се њихове породице обавестиле о њиховом раду у иностранству.⁶⁹

Оснивање Удружења „Вардарска бановина“ у Чикагу изазвала је жестоку реакцију македонствујушчих преко листова *Македонска трибуна* и *Народен глас*. Будући да је одржавао везу са главним уредником потоњег листа, Коломбатовић је саставио одговор који је објављен под именом Ђорђа Поп Костића. По оснивању Удружења у Чикагу, Коломбатовић је успео да оснује такве организације и у Питсбургу (уз помоћ тамошњег почасног конзула Унковића), Детроиту и Герију. Према расположивим подацима, на неколико одржаних састанака у Чикагу, Удружењу је приступило 138 чланова, док је приликом оснивања организације у Герију, одмах приступило око 50 „Вардараца“. Нисмо располагали подацима о броју чланова у Питсбургу и Детроиту. Према Коломбатовићу, покрет је узео маха јер су многи „Вардарци“ увидели да је пропаганда македонствујушчих диригована из Софије, чиме је македонско питање коришћено за реализовање циљева бугарске спољне политике. МПО је такође увидела озбиљност ситуације због чега је на свом X конгресу септембра 1931. деловање Удружења означено „као врло опасно средство борбе против организација

⁶⁶ Исто, листови 570–586; V. Đikanović, *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 203–204.

⁶⁷ Поп Костић је био син Косте Наумовића, свештеника у селу Сливница у срезу Преспанском, кога су бугарске комите убиле 11. септембра 1907. због његових политичких убеђења. Јула 1908. комите су му заклале и мајку Василку, а новембра исте године и стрица, такође свештеника, Петра Наумовића. Коломбатовић је назначио да је Поп Костићу припадала главна заслуга за оснивање Удружења. АЈ, 414–8–17, Коломбатовић министру иностраних послова Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 123 од 23. јуна 1931.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ АЈ, 414–8–17, МИП Генералном конзулату у Чикагу Пов. Бр. 17430 од 31. септембра 1931.

Македонствујушчих и које треба свим средствима побијати“. Поред тога, Коломбатовићев рад је нападао и лист *Македонија* који је излазио у Софији.⁷⁰

О оснивању нових удружења „јужносрбијанаца“ редовно је обавештаван и бан Вардарске бановине Живојин Лазић. У једном извештају министру унутрашњих послова априла 1932. он је такође писао да је настојањем југословенских конзулата у САД-у, поред Удружења „Вардарска бановина“, основано још неколико друштава: „Преспа“ у Њујорку, „Прилеп“ у Стилтону, „Југославија“ у Питсбургу и „Штип“ у Акрону⁷¹. По споразуму са наведеним конзулатима, банска управа у Скопљу је подупрла ту акцију тако што су се све молбе или жалбе које су чланови тих удружења имали, преко тих конзулата упућивале банској управи која је настојала да их што брже реши⁷². Поред тога, како би се исељеници што чвршће повезали са државом, вести о удружењима су пласиране у југословенску штампу, док су и рођаци исељеника у земљи обавештавани да ће се упућене молбе и жалбе што пре узимати у разматрање. Обавештавајући МУП, Лазић је такође указао на неопходност да лица родом из Македоније руководе наведеном акцијом јер познају „менталитет македонских исељеника и њихове прилике и онамо и на дому“. Због тога је за ту улогу препоручио парохијског свештеника у Омахи (Небраска) Давида Поповића, родом из Скопља, који је већ био ангажован у борби против МПО. Сматрао је да је Поповића требало поставити на службу у Генерални конзулат у Њујорку и то што пре, како би се искористио повољан психолошки моменат настао формирањем наведених југословенских удружења.⁷³

Међутим, југословенска држава није озбиљно помогла рад ових удружења, због чега је покрет нагло почео да губи своју снагу. О томе је бану Вардарске бановине маја 1932. писао, и то веома оштро, и сам Давид Поповић. Иако је наведена акција веома добро примљена међу македонским исељеништвом, Поповић је указао да је почела да губи на значају и то пре свега због недостатка људи који би њом активно руководили. Поповић је писао да исељеници нису били у стању да самостално поведу пропагандну акцију и даље оснивају удружења. Због тога су многи почели да губе веру у озбиљност покрета и према њему постали равнодушни, па чак и да се враћају „пактирању“ са МПО. Очигледно разочаран, Поповић је писао да није ни требало кретати у акцију уколико није било спремности да се покрет озбиљно прихвати и финансира. Овако је бугарска пропаганда југословенску пасивност схватала као немоћ и то врло често користила код македонског исељеништва. „Дакле, са овим покретом ми се само компромитовасмо, што дубоко у души жалим. Од зла створи[с]мо још и горе“.⁷⁴ Слично је бану писао и Стојан Ристић по повратку у Југославију, иначе један од важнијих сарадника генералног конзула у Њујорку Радоја Јанковића и руководиоца у тамошњем друштву „Преспа“⁷⁵. Указујући на неопходност ангажовања људи из Македоније за спровођење пропаганде међу македонским исељеништвом и он је сматрао Поповића за најподеснију личност за такав посао. С тим у вези, требало је да се ослободи посла у својој парохији, будући да „вођа покрета мора да буде слободан од сваке друге дужности“.⁷⁶ За Поповићево ангажовање заложили су се и министар унутрашњих послова Милан Сршкић и генерални

⁷⁰ АЈ, 414–8–17, Коломбатовић министру иностраних послова Војиславу Маринковићу Пов. Бр. 123 од 23. јуна 1931; Коломбатовић Посланству у Вашингтону Пов. Бр. 229 од 9. октобра 1931; Коломбатовић Фотићу Пов. Бр. 248 од 18. новембра 1931; бан Живојин Лазић Генералном конзулату у Чикагу Пов. II/2 Бр. 7311 од 11. децембра 1931.

⁷¹ Према извештајима свештеника Давида Поповића и једног од главних повереника Генералног конзулата у Њујорку Стојана Ристића, основано је укупно осам јужносрбијанских удружења: у Чикагу, Стилтону, Питсбургу, Мексиспорту, Герију, Сент Луису, Лорену и Акрону. АЈ, 371–36–47, листови 166–167.

⁷² Погледати на пример молбу исељеника родом из Ђавата генералном конзулу у Чикагу по питању њихове земље: АЈ, 414–8–17, молба генералном конзулу; Коломбатовић бану Живојину Лазићу Пов. Бр. 247 од 9. октобра 1931; Лазић Коломбатовићу Пов. II/2 Бр. 7255 од 23. јануара 1932; писмо Коломбатовића потписнику молбе Топовићу од 16. фебруара 1932; Коломбатовић Лазићу Пов. Бр. 59 од 13. марта 1932.

⁷³ АЈ, 371–36–47, листови 165, 168.

⁷⁴ АЈ, 371–36–47, лист 166.

⁷⁵ Ристић је био приморан да се врати у Југославију јер је изгубио посао у Њујорку. *Исто*.

⁷⁶ *Исто*, листови 167–168.

конзул у Њујорку Радоје Јанковић.⁷⁷ Добијајући такве информације, југословенски МИП је упитао отправника послова у Вашингтону Божицара Стојановића за мишљење о постављању Поповића на службу при Генералном конзулату у Њујорку, са чиме се Стојановић сложио. Са друге стране је сматрао да бугарска пропаганда није имала успеха у свом раду у Северној Америци.⁷⁸ Слично је сматрао и генерални конзул у Чикагу Ђуро Коломбатовић. Он је извештавао да су Македонци били веома потиштени због економске кризе и расцепканости на фракције, док је истовремено југословенски покрет јачао, извештавајући и о оснивању нових удружења јужноsrбијанаца.⁷⁹

МПО је заиста губила свој утицај међу исељеницима, док су насупрот томе јачали федералисти окупљени око Македонског народног савеза (МНС). Они су кад год су били у могућности ометали зборове МПО и нападали их преко штампе због њиховог „чисто бугарског становишта“. „Прогресисти“ су отворено наглашавали да је МПО била филијала ВМРО и да је иста радила на присаједињењу Македоније Бугарској, а да јој је парола „независност Македоније“ служила за обманљивање македонске емиграције у САД-у и Канади. Поред тога, МПО је пребацивано за њихову сарадњу са хрватским и црногорским сепаратистима.⁸⁰

Такво стање у МПО су приметили и михајловисти, због чега је крајем 1932. Асена Аврамова на положају секретара МПО заменио Петар Ацев. Његов долазак у САД је изазвао жестоку реакцију код протогеровиста и припадника МНС. Будући да су имали заједничког непријатеља, генерални конзул у Чикагу Ђуро Коломбатовић је извештавао да су се ове две групације толико здружиле, да су изгледале као једна јединствена група. Одржавали су протестне скупове против Ацева и Љубена Димитрова „плаћеника В. Михајлова“ и тражили њихову депортацију из САД-а. И Коломбатовић и генерални конзул у Чикагу Радоје Јанковић су извештавали да је Ацев био веома непопуларан међу македонским исељеништвом. Коломбатовић је указивао на могућност да је појачана делатност протогеровиста⁸¹, као и њихова сарадња са МНС, проузрокована боравком у САД-у Георги Поп Христова.⁸² Поп Христов се фебруара 1931, после принуде од стране Ивана Михајлова, повукао из активног учешћа у македонском покрету. Међутим, југословенско Посланство у Софији и МУП су располагали подацима да је његов долазак у САД крајем 1932. био у вези са посетом рођацима, тј. приватног карактера.⁸³ И поред тога, Коломбатовић је извештавао да је Поп Христов посећујући македонске колоније активно спроводио пропаганду против михајловиста. Једино што је није водио јавно него „врло опрезно и сакривено“ међу својим многобројним пријатељима и угледним македонским личностима, плашећи се могуће реакције Ивана Михајлова.⁸⁴

Југословенској држави се убрзо пружила прилика да додатно подрије МПО и то изнутра. Наиме, Коломбатовић је током боравка у Питсбургу маја 1933. преко свог повереника Богдана Димитријевића ступио у контакт са потпредседником МПО Костом Поповим у Мексиспорту, који је иначе био задужен за одржавање везе са хрватским сепаратистима. Попов је био родом из околине Костура у Егејској Македонији. Завршио је бугарску учитељску школу у Скопљу и био егзархијски учитељ. По ослобођењу Јужне Србије емигрирао је у САД

⁷⁷ Исто, лист 166; АЈ, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Њујорку (449), фасцикла 13, јединица описа 27, бан Вардарске бановине Живојин Лазић Генералном конзулату у Њујорку Пов. II/2 Бр.1623 од 7. маја 1932 (даље: АЈ, 449).

⁷⁸ АЈ, 371–36–47, листови 164, 169–171. Ипак, до тог постављења није дошло из нама непознатих разлога.

⁷⁹ АЈ, 371–36–47, листови 162, 188; АЈ, 414–8–17, Коломбатовић МИП-у, посланику у Вашингтону и бану Вардарске бановине Пов. Бр. 56 од 15. марта 1932; Коломбатовић Посланству у Вашингтону Пов. Бр. 202 од 17. септембра 1932.

⁸⁰ АЈ, 371–36–47, листови 161–162.

⁸¹ О њиховом јачању је извештавао и генерални конзул у Њујорку Радоје Јанковић. Исто, лист 201.

⁸² Исто, листови 190–191, 196, 205.

⁸³ АЈ, 414–8–17, МИП Генералном конзулату у Чикагу Пов. Бр. 21022 од 12. децембра 1932; МИП Генералном конзулату у Чикагу Пов. Бр. 21067 од 14. децембра 1932; жеран Генералног конзулата у Чикагу Анте Павелић МИП-у Пов. Бр. 249 од 9. јануара 1933; МИП Генералном конзулату у Чикагу Пов. Бр. 19774 од 24. новембра 1932.

⁸⁴ АЈ, 371–36–47, листови 191, 204–205, 217.

где је постао виђенији члан македонске организације и постао „огорчени непријатељ наше опште ствари“. Самим тим је постао и члан ЦК МПО, где је неколико пута биран за потпредседника. Са њим је током година, будући да је био на служби у околини Питсбурга, долазио у лични контакт и свештеник Давид Поповић, који је сматрао да је могао да га придобије да се „неко од наших заинтересовао за њега“. Попов се међутим сам обратио Југословенима када је био пред финансијским колапсом. По свему судећи, деловањем лојалних јужносрбијанаца, Попову је посао био пред пропадањем, док је био искључен и из локалне српске цркве. Због тога се, позивајући се на Богдана Димитријевића, обратио Давиду Поповићу, са молбом да поново буде примљен у цркву. У свом писму се изјаснио за југословенство, наводећи да је против Југославије говорио јер се није слагао са тренутним режимом. На крају писма је нудио своје услуге „у име Југославије и Словенске идеје“ уз напомену да ће учинити „све што се буде могло да се извучем од фашистичке македонске ганге“. Поповић је сматрао да је требало искористити прилику и Попова „придобити за нашу ствар“, с тим што је упозоравао да не треба заборавити да је Попова на овај корак присилила опасност од банкрота. Југословенски дипломатски представници у САД-у су се сложили са овом идејом. Главну улогу у његовом придобијању је преузео Поповић и током октобра 1933. је у томе успео. На наговор отправника послова у Вашингтону Божицара Стојановића, Попов је остао члан МПО и на конгресу организације током септембра је поново изабран за потпредседника. Према договору са Поповићем, Попов је пристао да Југословенима доставља фотографисане поверљиве наредбе из Софије.⁸⁵

Узимајући то све у обзир југословенски МИП је одлучио да финансијски помогне Поповићев рад на сузбијању македонске пропаганде. С тим у вези, крајем новембра 1933. је обавестио генералног конзула у Њујорку Радоја Јанковића да ће се Поповићу од 1. јануара 1934. слати месечна помоћ у износу од 40 долара.⁸⁶ По свему судећи, Југословени су били задовољни и радом Косте Попова. Тако је Јанковић почетком марта 1934. тражио од министра унутрашњих послова Живојина Лазића да се Попову додели месечна помоћ у износу од 70–100 долара. Јанковићу је почетком јуна 1934. достављено 70 долара и наговештена иста сума за следећи месец, с тим што му је назначено, узимајући у обзир и промену режима у Бугарској, да процени да ли ће и на даље бити потребе за овом помоћи.⁸⁷

Поповић је током пролећа 1934. ступио у контакт и са бугарским свештеником у Стилтону „најјачој бугарској тврђави у Америци“, Давидом Наковим. Иако је био један од најзначајнијих спроводника бугарске пропаганде у Северној Америци, Након је дошао у сукоб са МПО од када је почео да критикује рад ове организације и напада ВМРО. Будући да македонствујушци нису могли да га због своје популарности у колонији одстране из Стилтона, био је тужен софијском Светом Синоду, који га је рашчинио. На основу тога, администратор бугарске цркве у Северној Америци Крсто Ценов је против њега повео парницу у првостепеном суду у Харисбургу захтевајући да се као такав уклони из цркве и да му се забрани чинодејствовање као православном бугарском свештенику. Међутим, Након је успео да га добије на суду. Парницама је присуствовао и свештеник Давид Поповић. Извештавајући о томе отправника послова у Вашингтону Божицара Стојановића и генералног конзула у Њујорку Радоја Јанковића, Поповић је указивао да би овај сукоб, узимајући у обзир чврст положај Накова код Македонаца, требало искористити и ступити са њим у контакт како би се придобио за сарадњу. Бугарски свештеник је такође размишљао у том правцу и до састанка њих двојице је дошло 19. маја 1934. године. Већ 26. маја је дошло и до другог састанка коме је присуствовао и Радоје Јанковић на коме је разговарано о могућности покретања једног недељног листа на бугарском језику и македонском наречју, којим би Након пропагирао

⁸⁵ Исто, лист 217, 239–248; АЈ, 414–8–17, писмо Давида Поповића Радоју Јанковићу од 2. септембра 1933; писмо почасног конзула у Питсбургу Косте Унковића Ђуру Коломбатовићу од 22. маја 1933; писмо Давида Поповића Коломбатовићу од 26. маја 1933.

⁸⁶ АЈ, 449–13–27, МИП Радоју Јанковићу Пов. Бр. 23133 од 27. новембра 1933.

⁸⁷ АЈ, 449–13–27, Радоје Јанковић министру унутрашњих послова Живојину Лазићу Пов. Бр. 41 од 1. марта 1934; Лазић Јанковићу Пов. II бр. 22332 од 2. јуна 1934.

зближење са Југославијом. Јанковић је очигледно био веома задовољан својим саговорником. После још једног састанка са Наковим, известио је Посланство у Вашингтону да је било ретко „да добијемо оваквог човека за сарадњу са нама“. Оценио је да би његова акција „као једног културног Бугарина и Македонца“ имала сигуран успех и да се пружила „изузетно повољна прилика за преоријентирање македонског менталитета“. Због тога је замолио Посланство да подупре овај предлог и заложи се за изналагање средстава за финансирање листа. Отправник послова Стојановић је то проследио МИП-у. Јанковић је чак писао и министру унутрашњих послова Живојину Лазићу сматрајући да доласком звенара на власт у Бугарској више није било потребе за додељивање помоћи Кости Попову потпредседнику МПО. Са друге стране, заложио се за додељивање помоћи Накову. Међутим, Јанковићу је одговорено да МИП није имао средстава за финансирање наведеног листа, док је због „заведене штедње“ укинута и месечна помоћ Давиду Поповићу.⁸⁸ По свему судећи, узимајући у обзир промене у Бугарској, као и тежње краља Александра и краља Бориса за зближењем, МИП је сматрао да није било потребе за активнијом пропагандом у Северној Америци.

Вероватно су томе доприносили и извештаји југословенских дипломатских представника у САД-у. Генерални конзул у Чикагу Ђуро Коломбатовић је извештавао да су македонствујушчи запали у потпуну апатију, да би се то стање погоршало после преврата звенара у Бугарској маја 1934. и почетка прогона михајловиста⁸⁹. С тим у вези, ЦК МПО је упутио протестне телеграме краљу Борису и председнику владе Кимону Георгијеву. Услед таквог стања, Коломбатовић је оптимистично закључио да је акција МПО у САД-у и Канади потпуно замрла „и питање је само времена да потпуно престане“.⁹⁰ Судећи према извештајима југословенских дипломата, ситуација се није променила ни наредне 1935. године.⁹¹ Оно што је представљало новину била је прослава убиства краља Александра и величање његовог убице Величка Керина.⁹²

Марсејски атентат је показао југословенским владајућим круговима на сву опасност екстремистичких организација, па тако и оних у Северној Америци.⁹³ С тим у вези, нарочита пажња је посвећена сарадњи МПО са хрватским организацијама, посебно „домобранском“ која је од 1933. имала своје огранке и у САД-у.⁹⁴ Одређену опрезност су почеле да показују и америчке власти. Тако је новембра 1934. позван на саслушање секретар МПО из Јангстауна у Охају који је упозорен да као натурализовани амерички грађанин није смео да делује против других држава. Према свештенику Давиду Поповићу, то је оставило утисак на Македонце, али и хрватске сепаратисте, због чега је сматрао да би и њих требало пријавити америчким властима.⁹⁵

Узимајући у обзир стање у Северној Америци, македонствујушчи су одлучили да појачају своју пропаганду. Будући да је протојереј бугарске цркве у Детроиту Велик Карацов био противник ВМРО и проповедао српско-бугарско измирење, посредством Крста Ценова је

⁸⁸ АЈ, 371–36–47, листови 284–295; АЈ, 449–13–27, писма Давида Поповића Радоју Јанковићу од 25. априла, 29. априла, 11. маја, 19. маја, 30. маја, 2. јуна, 11. јуна, 14. јуна, 3. јула и 9. јула 1934; Јанковић Поповићу Пов. Бр. 130 од 10. маја 1934; телеграм Давида Накова Јанковићу од 8. јуна 1934; Јанковић МИП-у Стр. Пов. Бр. 178 од 12. јуна 1934; Јанковић Живојину Лазићу Пов. Бр. 181 од 20. јуна 1934; МИП Генералном конзулату у Њујорку Пов. Бр. 14596 од 4. јула 1934; Јанковић МИП-у Пов. Бр. 212 од 25. јула 1934; писма Јанковића Поповићу од 13. и 25. јула 1934; Јанковић Божидару Пурићу Пов. Бр. 225 од 13. јула 1934; МИП Генералном конзулату у Њујорку Пов. Бр. 16729 од 20. августа 1934.

⁸⁹ Насупрот њима, већу активност су показивали федералисти окупљени око Македонског народног савеза, који су чак достављали протестне декларације југословенским и грчким дипломатским представницима. АЈ, 371–36–47, листови 220–224, 259–260.

⁹⁰ Исто, листови 254, 262, 265–267, 275.

⁹¹ Исто, лист 329; АЈ, 449–13–27, Радоје Јанковић МИП-у Пов. Бр. 282 од 6. јула 1935; Радоје Јанковић МИП-у Пов. Бр. 448 од 21. септембра 1935.

⁹² АЈ, 371–36–47, листови 333–336; АЈ, 449–13–27, писмо Давида Поповића генералном конзулу у Њујорку Божидару Стојановићу од 16. априла 1937.

⁹³ V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 290.

⁹⁴ Исто, 220; АЈ, 371–53–69, листови 49–52, 102–103.

⁹⁵ АЈ, 371–36–47, листови 303–305.

на његово место доведен Георги Николов. Николов је до пуча 19. маја 1934. био секретар Македонске младешке организације у Бугарској. Међутим, оженивши се сестром Маре Буневе, убице правног референта скопске области Велимира Прелића 1928, одлучио је да пређе у свештенство и потом отпутује у Северну Америку како би вршио пропаганду. Почетком децембра 1935. је рукоположен од стране неврокопског митрополита Бориса, а затим је почетком марта 1936. преузео бугарску парохију у Детроиту. Нови југословенски конзул у Чикагу Владимир Вукмировић је извештавао Посланству у Вашингтону да је постављање Николова на тај положај довело до поделе у парохији, при чему је један део Бугара био спреман да поведе борбу против њега, али да им је недостајало материјалних средстава. Због тога је предложио Посланству да ступи у контакт са Карацовим сматрајући да би се са „извесним материјалним жртвама општој ствари могло прилично добро користити“.⁹⁶ У међувремену, Карацов је ступио у контакт са представницима СПЦ, при чему је преговарачку улогу поново имао свештеник Давид Поповић.⁹⁷ Нови југословенски посланик у Вашингтону Константин Фотић⁹⁸ је извештавао МИП о могућности ангажовања Карацова за сарадњу на сузбијању бугарске пропаганде међу Македонцима и то на два колосека: оснивањем једне независне православне цркве у Детроиту на челу са Карацовим и утицањем на писање бугарског листа *Народен глас* који је излазио у Гранит Ситију у Илиноису. Фотић је изнео да би се једна таква акција могла предузети уз месечни издатак од 150 до 200 долара. Иако није могао да процени резултате ове акције сматрао је да је требало покушати. По свему судећи, Београд је одобрио месечну помоћ у износу од 50 долара за ту акцију.⁹⁹

Фотић је настојао обнови контакте и са потпредседником МПО Костом Поповим. За то је поново употребио Давида Поповића који је са њим разговарао почетком априла 1936. године. Међутим, Попов је овај пут одлучно одбио сваку сарадњу. Поповић је из његовог држања закључио да је МПО располагала знатним материјалним средствима са стране „и да је и он, као и остали агенти Македонствујушћих плаћен“¹⁰⁰. Због тога је сматрао да више није требало чинити покушаје за његово придобијање.¹⁰¹ Поповић је после потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске 1937. ипак поново разговарао са Поповим. Судећи према његовим писмима отправнику послова у Вашингтону Растку Петровићу, изгледало је да је Поповић био на добром путу да га придобије за сарадњу. Међутим, нисмо располагали подацима да ли је у томе успео.¹⁰² Поред тога, Поповић је безуспешно покушао да обнови контакт и са бугарским свештеником Давидом Наковим,¹⁰³ док је од стране Посланства ангажован и да састави један елаборат о МПО, који би био достављен Федералном истражном бироу (Federal Bureau of Investigation - FBI).¹⁰⁴ Истовремено је учествовао и у трагању за извесним Илијом Златевим, евентуалним атентатором на кнеза Павла.¹⁰⁵

*

Потписивање Пакта о вечном пријатељству између две јужнословенске краљевине јануара 1937. имало је својих реперкусија и у Северној Америци. Југословенско Посланство у Вашингтону је извештавало да су македонствујушчи повели живу агитацију против владе Георги Кјосеиванова и њене политике пријатељства са Југославијом. С тим у вези, МИП је од

⁹⁶ *Исто*, листови 351–353.

⁹⁷ Опширније у: *Исто*, листови 354–369.

⁹⁸ Фотић је на место посланика у Вашингтону постављен 7. августа 1935, док је дужност од отправника послова Божидара Стојановића преузео 25. октобра 1935. године. Nataša Milićević, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (1998), 151–152.

⁹⁹ АЈ, 371–36–47, листови 370–380.

¹⁰⁰ Попов је приликом њиховог разговора 1937. признао да је МПО добијала помоћ од Италије. *Исто*, лист 439.

¹⁰¹ *Исто*, листови 388–391.

¹⁰² *Исто*, листови 431, 439–441, 448.

¹⁰³ *Исто*, листови 426–427, 429–434.

¹⁰⁴ *Исто*, листови 392, 420–421, 429.

¹⁰⁵ *Исто*, листови 428–434. Потрага за овом особом је вођена све до 1939. године. Опширније у: *Исто*, листови 610–666.

Посланства тражио обавештење да ли је између њега и тамошњег бугарског Посланства постојала сарадња на сузбијању македонске акције, будући да су напади били усмерени против обе владе. У случају непостојања те сарадње, Посланство је инструкисано да провери какав је био однос бугарских дипломата према МПО и да ли су помагали њену акцију. Посланик Фотић је известио МИП да су односи са бугарским Посланством били врло срдачни и да би заједничка сарадња по разним питањима била од велике користи. Међутим, није знао да ли су Бугари били спремни на то без потребних инструкција из Софије.¹⁰⁶

Са друге стране, југословенско-бугарско пријатељство се показало на питању посете групе бугарског Народног позоришта САД-у и Канади током лета 1937. године. Југословенски МИП је сматрао да ће њихова турнеја „у ствари бити велики прилог бугарској пропаганди у том делу света“. Због тога је инструкисао Посланство у Вашингтону да прати рад ове групе и о томе обавести конзуларна представништва у Северној Америци. Југословенски отправник послова у Софији Никола Шуица је извештавао да је позив за турнеју софијског Народног позоришта дошао од македонске емиграције у САД-у, а по сугестији македонских кругова у Софији. На тај начин су желели да подигну дух код исељеника. Информације којима је располагала југословенска дипломатија показале су се као тачне. Бугарске глумце су у Њујорку дочекали представници МПО, док их је по америчким градовима предводио секретар ове организације Петар Ацев. Према информацијама добијеним од својих повереника Посланство у Вашингтону је извештавало да је том приликом спровођена пропаганда која је била уобичајена за све јавне македонске манифестације: нападана је Југославија, али и влада Кјосеиванова због вођења политике зближења са Југославијом. У томе су учествовале и вође ове групе глумци Крсто Сафаров и Георги Стаматов. Истовремено, представе су одржаване само у македонским колонијама док су бугарске избегаване, што је изазвало незадовољство њихових чланова. На основу извештаја југословенских представништава, МИП је инструкисао Посланство у Софији да на то скрене пажњу бугарској влади „подвлачећи своје жаљење што је таквим поступком софијског театра у Америци, компромитована политика бугарско-југословенског зближења“. Бугарски премијер Кјосеиванов је на учињени корак посланику Момчилу Јуришићу-Штурму исказао „своје дубоко жаљење због овог немилостивог случаја“, указујући да је група одмах по доласку у САД „пала у замку“ македонствујушких. Истовремено је саопштио да су Сарафов и Стаматов стављени под истрагу државног дужиоца јер су између осталог у својим говорима претили и краљу Борису. Кјосеиванов је још изјавио посланику да је издао инструкције да глумци у својој пропаганди настоје да увере исељенике да је његова политика зближења са Југославијом „једина спасоносна политика за Бугарску и да се са тиме имају помирити“. Поред тога, требало је да на својој турнеји доведу у контакт Бугаре и Југословене и тако манифестују политику бугарске владе. „Међутим, све је испало обратно ради чега ће главни кривци имати да повуку консеквенце“. С тим у вези, бугарска влада је прво пензионисала директора Народног позоришта Јоцова, а по завршеној истрази пензионисани су и Сарафов и Стаматов. Према МИП-у, бугарска јавност је осудила држање ове трупе на турнеји, штавише, биле су припремљене и демонстрације против главних криваца које су осујећене од стране позоришта и полиције. Извештавајући о томе југословенска представништва у Северној Америци, МИП је дао инструкције да се наведене информације преко повереника и исељеничке штампе ставе до знања бугарској емиграцији у Северној Америци.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Исто, листови 437, 449–450.

¹⁰⁷ Исто, листови 477–498; АЈ, 449–13–27, генерални конзул у Њујорку Божидар Стојановић МИП-у Пов. Бр. 183 од 28. августа 1937; писмо Давида Поповића Божидару Стојановићу од 29. јула 1937; Стојановић Милану Стојадиновићу Пов. Бр. 154 од 6. августа 1937; писма Давида Поповића Стојановићу од 9. и 10. августа 1937; Стојановић Милану Стојадиновићу Пов. Бр. 170 од 13. августа 1937; Стојановић Милану Стојадиновићу Пов. Бр. 192 од 31. августа 1937; Стојановић МИП-у Пов. Бр. 195 од 8. септембра 1937; писмо Давида Поповића Стојановићу од 2. септембра 1937.

О посети бугарских уметника било је речи и на XVI конгресу МПО у Индијанаполису одржаном почетком септембра 1937. године¹⁰⁸. Посебно су њихове вође Сарафов и Стаматов слављени као родољуби и хероји јер се нису либили да говоре против „издајничке бугарске владе“: „То су неустрашиви јунаци. Ми им честитамо и благодаримо им. Они јавно осудише срамни издајнички уговор, који је издајничка влада Ћосеиванова потписала са мрским нам Београдом“. Истовремено им је указана и захвалност, јер су подигли „дух патриотизма и пожртвовања у нашој емиграцији“. Генерални конзул у Њујорку Божидар Стојановић је писао да је довођење позоришне трупе у Америку плански урађено баш са циљем подизања духа пред одржавање Конгреса. Конгрес је протекао у мање-више „стандардној“ процедури: наставак борбе за „слободну и независну Македонију“, нападање Југославије и Грчке због тлачења македонског становништва, али и бугарске владе због њене политике приближавања Београду. Међутим, колико је та борба била усмерена на стварање независне Македоније најбоље говоре речи потпредседника МПО др Цветка Анастасова: „Ми волимо Бугаре и Бугарску. Бугари су жртвовали за нас и много су нас помагали. Ми не губимо веру у бугарски народ, јер он је онај исти народ, који је увек био. Али, наша је идеја за сада: слободна и независна Македонија (истакнуто у оригиналу – М. Ж). После ослобођења можда неће бити потребне границе између Македоније и Бугарске. Ми смо браћа, један народ, па ћемо живети као браћа у заједници“.¹⁰⁹

Располажући подацима о стању у Америци, а посебно бугарској цркви, јануара 1938. је одлучено да се у Северну Америку упути „велешки“ епископ Андреј. Према подацима југословенског Посланства у Софији, за његово наименовање се заложио краљ Борис, што је прихватио и Св. Синод, у сагласности са бугарском владом. Његов задатак је био да усклади држање бугарске цркве у Северној Америци са политиком бугарске владе. Међутим, по свом доласку у САД априла 1938. наишао је на велики отпор вођа МПО и дела свештенства на челу са др Крстом Ценовим. Будући да нису могли да га придобију за своју политику, они су обилазили македонске колоније и агитовали против владике као „шпијуна владе Ћјосеиванова“ са намером да сруши МПО. Македонске колоније је обилазио и владика Андреј са намером да врши службу, што је редовно праћено од стране повереника југословенских дипломатских представништава, али је том приликом наилазио на многе потешкоће. Због тога се бугарско Посланство у Вашингтону новембра 1938. обратило југословенском „за мишљење и сарадњу“ по питању регулисања бугарске црквене организације. Подељеност македонске емиграције и рад епископа Андреја посебно је пратио свештеник Давид Поповић. Он је, међутим, у његовом раду видео велику опасност за југословенске националне интересе. По њему, 95% македонских досељеника, били они чланови МПО или не, се изјашњавало као Бугари и сматрало југословенску државу за непријатеља. Због тога је организовање епархије од стране епископа Андреја видео као много већу опасност за Југославију, него што је то у том тренутку представљала МПО. Сматрао је да би једна организована бугарска црква око себе окупила све Македонце и отпочела њихово бугаризовање, као што је радила и за време турске окупације Јужне Србије. Таква акција у САД-у би била потпуно легална, при чему би борба против ње била „не само неуспешна, него управо узалудна“. На тај начин би се створио јединствени бугарски фронт, што је владика и наглашавао у својим говорима. Прослеђујући Поповићеве извештаје, генерални конзул у Њујорку Божидар Стојановић је делио његово мишљење.¹¹⁰

¹⁰⁸ Све извештаје са конгреса МПО свештенику Давиду Поповићу је достављао помињани Богдан Димитријевић, који је на његов наговор, а уз одобрење отправника послова Божидара Стојановића, 1935. приступио МПО, где је задобио велико поверење. АЈ, 371–51–66, листови 357–361, 519.

¹⁰⁹ АЈ, 371–36–47, листови 466–471; АЈ, 449–13–27, Божидар Стојановић МИП-у Пов. Бр. 183 од 28. августа 1937; писмо Давида Поповића Стојановићу од 4. септембра 1937; Стојановић МИП-у Пов. Бр. 268 од 8. новембра 1937; V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 296–298.

¹¹⁰ Опширније: АЈ, 371–36–47, листови 501–503, 551–561; АЈ, 449–13–27, Божидар Стојановић МИП-у Пов. Бр. 226 од 16. августа 1938; Божидар Стојановић Милану Стојадиновићу Пов. Бр. 171 од 8. јула 1938; Стојановић Стојадиновићу Пов. Бр. 188 од 9. јула 1938; писмо Давида Поповића Стојановићу од 23. јула 1938; писмо Давида

Са друге стране, епископ америчко-канадски Дамаскин је, на основу свог разговора са митрополитом Стефаном у Београду септембра 1938. и инструкција добијених од посланика Константина Фотића, свој однос према епископу Андреју подесио да буде „коректан и братски“. Ипак, и он је видео опасност у потпуном организовању бугарске епархије уколико би она успела да уједини незнатни број исељеника из Бугарске и исељенике из Јужне Србије. Због тога је сматрао да би било потребно да се преко Св. Синода у Софији „на неки подесан начин“ укаже епископу Андреју да исељенике из Јужне Србије упућује на Српску православну цркву. Достављајући наведено Посланству у Вашингтону, МИП је инструксио Фотића да епископу Дамаскину препоручи продужење сарадње са бугарским епископом, с тим да је требало искористити подвојеност код исељеника да се они припоје СПЦ. Ипак, упозорио је да тај рад није смео да има карактер борбе против епископа Андреја, нити да му се још више отежава положај „који му ионако није лак“. МИП је усвојио и предлог епископа Дамаскина да се делује преко Св. Синода. С тим у вези, посланик у Софији Јуришић-Штурм је априла 1939. разговарао са бугарским митрополитом Стефаном и замолио га да се епископу Андреју такође препоручи што тешња сарадња са представницима СПЦ у Северној Америци. Према МИП-у, бугарски митрополит се у потпуности сложио „са нашим разлозима и обећао да ће изаћи у сусрет нашој молби“.¹¹¹

Напоре епископа Андреја помагао је и бугарски посланик у Вашингтону Димитар Наумов. Он је настојао да осигура учешће својих људи на предстојећем Конгресу МПО који би у заједници са епископом контролисали рад Конгреса и утицали на његове одлуке, а са циљем споразумевања Бугара и Македонаца с једне и присталица МПО с друге стране. С тим у вези, Наумов је предузео обиласке македонских колонија у западним државама САД-а.¹¹² У томе ипак није било већег успеха, будући да су представници МПО на Конгресу и даље жестоко нападали Кјосеиванова, његову владу и епископа Андреја.¹¹³

Међутим, промене које су се одвијале у Европи имале су утицаја и на „македонски проблем“ у Северној Америци. Свештеник Давид Поповић је извештавао посланика Фотића да се после Минхенског споразума по македонским колонијама све више осећао покрет за збијање редова и заједнички наступ против Југославије.¹¹⁴ Истовремено је примећено извесно зближење између МПО и бугарске владе. Повереник Богдан Димитријевић је средином јануара 1939. присуствовао свечаности македонствујућих у Јанстауну где су у говорима први пут изостављени напади на бугарску владу. Чак је и Грчка више нападана од Југославије.¹¹⁵ Ипак, македонствујући су у кратком периоду доживели два јака удара. Најпре је крајем 1938/почетком 1939. преминуо др Крсто Ценов, који је преко цркве давао највише подршке македонској акцији, да би 26. јануара 1939. председник МПО Пандил Шанев извршио самоубиство. Према обавештењима којима је располагао Давид Поповић, Шанев се одлучио на тај чин због истраге коју је ФБИ водила против МПО због упућивања атентатора на кнеза Павла. Шанева је потом на челу МПО наследио помињани Коста Попов.¹¹⁶

Снажан утисак на македонску емиграцију оставиле су и акције сила Осовине у Европи: немачко распарчавање Чехословачке марта и италијанска окупација Албаније априла 1939. године. С тим у вези, македонске вође су 9. априла одржале тајну конференцију у Акрону у Охају, којој је присуствовао и Богдан Димитријевић. Према његовом извештају, учесници састанка су показивали извесну забринутост због немачке и италијанске инвазије, али донекле и одушевљеност. На конференцији је расправљано и о ставу МПО према македонском питању.

Поповића од 8. августа 1938; Стојановић МИП-у Пов. Бр. 212 од 10. августа 1938; Стојановић МИП-у Пов. Бр. 259 од 16. септембра 1938; писмо Давида Поповића Стојановићу од 15. децембра 1938.

¹¹¹ АЈ, 371–36–47, листови 599–601.

¹¹² АЈ, 449–13–27, писмо Давида Поповића Стојановићу од 28. јула 1938; Стојановић МИП-у Пов. Бр. 225 од 16. августа 1938; писмо Поповића Стојановићу од 7. септембра 1938; писмо Поповића Стојановићу од 8. августа 1938.

¹¹³ АЈ, 371–36–47, листови 526–536.

¹¹⁴ Исто, лист 562.

¹¹⁵ Исто, листови 571–574.

¹¹⁶ Исто, листови 568–569, 587–588.

Према Димитријевићу, МПО је добио наређење од ВМРО из Бугарске да напусти политику борбе за независну Македонију и отпочне да се залаже за њено присаједињење Бугарској, што је и усвојено после кратке дискусије. Исти став су заузеле и македонска и бугарска штампа у Северној Америци.¹¹⁷ Убрзо после тога примећена је појачана активност Македонаца, при чему су основана и два нова удружења: у Сијетлу (Вашингтон), где су чланови били већином родом из Тетова и у Колумбусу (Охајо) где су већином били исељеници из Ресна. Са друге стране, југословенска држава је умањила финансијске дотације, због чега је Богдан Димитријевић могао да присуствује само отварању Конгреса МПО почетком септембра 1939. године.¹¹⁸

Поред тога, примећен је раст поверења у бугарску владу и јењавање мржње према епископу Андреју. Истовремено, са одушевљењем су проношени гласови да је бугарска влада чврсто стајала уз „Русију“, уз чију помоћ ће доћи до образовања санстефанске Бугарске. Са друге стране, многи македонствујушци су очекивали да ће Италија искористити погодну прилику да оформи аутономну македонску државу сличну Албанији.¹¹⁹ Захтев за слободном и независном Македонијом је истакнут и на XVIII конгресу МПО одржаном од 3. до 7. септембра 1939. у Ингстауну (Охајо). Напоредо са овим Конгресом, у Јангстауну (Охајо) је заседао трећи хрватски народни сабор, после кога је издата заједничка хрватско-македонска декларација којом је подвучен наставак борбе за стварањем независне Хрватске и Македоније.¹²⁰ Узимајући наведено у обзир, посланик Фотић је извештавао да су Хрвати остали доследни свом захтеву за независном државом, док је код македонствујушких постојала „извесна дезоријентација“ између тежњи за независном државом и припајању Бугарској.¹²¹ По свему судећи, та „дезоријентација“ се није променила до уласка Југославије у рат. Повереници су извештавали југословенска дипломатска представништва да су се македонствујушци час залагали за једну, час за другу опцију.¹²²

***

Поред Европе, македонско питање је било активно и на простору Северне Америке, где су југословенска и бугарска пропаганда настојале да придобију за себе становништво пореклом са простора Вардарске и Егејске Македоније. У томе су Бугари имали одређену предност, будући да су раније отпочели своје деловање и располагали искусним кадровима (припадницима ВМРО) и знатним финансијским средствима. Југословенска дипломатска представништва у Сједињеним Америчким Државама и Канади су настојала да парирају овој акцији користећи за то свештенике Српске православне цркве, исељенике лојалне југословенској идеји и придобијене „Македонце“. Како се „македонски фронт“ у Северној Америци, пратећи дешавања у ВМРО у Бугарској, поцепало на неколико фракција, у једном тренутку је изгледало да ће југословенска теза превладати. Међутим, недостатак финансијских средстава и потребних људи за деловање међу емиграцијом допринео је слабљењу југословенске пропаганде.

¹¹⁷ Исто, листови 602–608; АЈ, 449–13–27, писмо Давида Поповића Божидару Стојановићу од 11. априла 1939.

¹¹⁸ Исто, листови 678–683, 687–691, 695–696.

¹¹⁹ Исто, листови 696, 710.

¹²⁰ Исто, листови 715–716; V. Đikanović, *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 329–330.

¹²¹ V. Đikanović, *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država*, 324.

¹²² АЈ, 371–36–47, листови 723–724, 769–772, 786.

ЗАКЉУЧАК

Југословенско-бугарски односи током 20-их година XX века текли су у променљивој атмосфери. Сваки покушај превазилажења постојећих супротности и регулисања међусобних односа готово је из момента прекидан, при чему су у томе главну улогу имали припадници ВМРО. Тако је после убиства генерала Михајла Ковачевића у Штипу октобра 1927. дошло до извесног „замрзавања“ односа и затварања југословенско-бугарске границе. Бугарска је на тај акт југословенске стране повела дипломатску акцију код великих сила за њеним отварањем, која је уродила плодом почетком 1929. године. Наиме, по успостављању Шестојануарске диктатуре, Београд је одлучио да поведе преговоре са Бугарском. Том приликом је почетком фебруара 1929. граница поново отворена, док је током фебруара и марта у Пироту заседала мешовита југословенско-бугарска комисија која је требало да регулише питања двовласника и безбедности на граници. И поред тога што није постигнута сагласност по свим питањима, записници са конференције су потписани, док је бугарској страни стављено у задатак да изради потребне правилнике и достави их југословенској влади на оцену. Правилнике „А“ о двовласницима и њиховим имањима, „Б“ о граничној служби и „В“ о полицијским мерама на граници бугарски министар иностраних послова и вера Атанас Буров је 16. априла 1929. предао југословенском посланику у Софији Љубомиру Нешићу.

Међутим, југословенска влада их није ни узела у разматрање јер је уследио читав низ догађаја који су утицали на поновно погоршање односа између две земље: бугарска пропаганда по питању положаја бугарског становништва у југословенској држави, непризнатог од стране званичног Београда; серија граничних инцидената; усвајање закона о амнестији политичких криваца у Бугарској, којим је између осталих амнестиран и некадашњи председник владе Васил Радославов. Ипак, догађај који је највише утицао на заоштравање односа била је посета хрватских емиграната Анта Павелића и Густава Перчеца Бугарској априла 1929, када је постигнут и споразум о заједничком деловању усташког покрета и ВМРО против југословенске државе. Поводом тога, југословенска влада је наредила Љубомиру Нешићу да интервенише у Софији, истовремено га обавештавајући да неће ратификовати Пиротске протоколе чак и у случају успеха његовог корака. Како би приволела Београд да промени свој став, Бугарска је настојала да у спор укључи велике силе. Међутим, у томе није имала успеха, добивши савете за директне преговоре са Краљевином СХС.

Пошто су исти савети упућивани и Београду, југословенска влада је крајем јула одлучила да одговори на бугарску ноту од 16. априла. После неколико размењених нота, Београд је одлучио да, и поред широке антијугословенске акције у Женеви оличене у петицијама против терора над бугарским становништвом, привремено усвоји пиротске протоколе на три месеца. По обавештавању Софије о томе, двојица министара иностраних послова, Војислав Маринковић и Атанас Буров, су постигла договор о наставку преговора о нерешеним питањима са претходне конференције. На основу тога је у Пироту од 23. септембра до 1. октобра 1929. одржана Друга конференција југословенских и бугарских делегата на којој су усклађени и потписани коначни текстови привремених правилника „А“, „Б“ и „В“ и „уведени у живот“ на три месеца, док су питања двовласника и граничне безбедности свој коначан облик добила током преговора одржаним у Софији од новембра 1929. до фебруара 1930, уз кратак прекид током децембра месеца. Тада је дошло до потписивања Конвенције о ликвидацији двовласничких имања и Споразума о одржавању доброг реда и безбедности на граници.

Склапање наведених споразума је довело до реакције ВМРО. Најпре је покушано деловање „легалним“ средствима. У питању је била петиција Димитра Шалева (Димитрија Шалевића), Григора Анастасова (Глигорија Атанасијевића) и Димитра Илијева (Димитрија Илића) о положају „бугарског становништва“ у Југославији, која је предата Друштву народа јануара 1930. године. За разлику од ранијих петиција, ова је била поднета од стране југословенских држављана, што је представљало знатан проблем за Југославију. Ипак, прибављањем доказа о везама поменуте тројице са ВМРО, Београд је маја 1930. успео да

„обори“ ову петицију у Женеви и проблем реши у своју корист. У међувремену, не чекајући резултате петиције, комите ВМРО и ВЗРО су током фебруара-марта 1930. извршиле терористичке нападе у Кочану, Пироту, Кривој Паланци и Струмици. Кораца које је бугарска влада предузела према ВМРО нису задовољили југословенску владу, због чега је одлучено да се према Бугарској заузме знатно чвршћи став. Највидљивији пример те нове политике представљао је премештај дотадашњег посланика у Софији Љубомира Нешића, изразитог присталице политике југословенско-бугарског пријатељства. На његово место је августа 1930. одређен Александар Вукчевић, који је имао нетрпељив став према Бугарској. На тај начин је поново завладао период захладнелих односа између две јужнословенске краљевине који је потрајао све до јесени 1933. када су иницијативом краља Бориса и краља Александра предузети кораци ка поновном побољшању односа.

Истовремено са променом званичне политике према Бугарској, Југославија је одлучила да предузме одређене кораке у борби против ВМРО. Тако је јуна 1930. Команди III армијске области у Скопљу наређено да отпочне са израдом плана једне војне операције са циљем запоседања Пиринске Македоније и уништења ове организације. Овај план је разрађиван до априла 1933, када је даљи рад обустављен услед измењених међународних околности. Са друге стране, пратећи постојећи раскол у аутономистичком крилу ове организације на михајловисте и протогеровисте, Београд је почео да размишља у правцу придобијања присталица генерала Протогеровога за сарадњу. До тога је и дошло крајем 1930. посредством потпуковника Танасија Динића, који је већ од раније успоставио сарадњу са појединим припадницима ВМРО. На основу постигнутог споразума, протогеровисти су, у замену за одређену месечну надокнаду, обуставили своје деловање у Вардарској бановини и све своје снаге усмерили на борбу са михајловистима. На тај начин је у наредне две године дошло до најинтензивнијег сукоба између две струје, што је приморало и михајловисте да готово обуставе деловање на југословенској територији. Поред протогеровиста, Југославија је финансијски помагала и БЗНС, док је контакт остварен и са припадницима круга „Звено“.

Пад Демократическог зговора са власти средином 1931. и формирање владе Народног блока није донело очекивану промену у бугарској политици, пре свега према ВМРО. То се показало већ током јесени. После читавих серија граничних инцидената, изведених током септембра и октобра, 27. новембра 1931. је током протеста против Нејског мировног уговора извршен и напад на југословенско Посланство у Софији. Иако је овај инцидент брзо ликвидиран, он је представљао само увертиру за широку антијугословенску акцију предузету 1932. године. Поред кампање против југословенског Посланства и војног изасланика у бугарској штампи, организовани су и упади на југословенску територију. Том приликом су нарочиту активност показивали припадници ВЗРО. Због једног таквог упада, Југославија је почетком децембра 1932. привремено онемогућила двовласницима прелаз границе и обраду имања.

И поред тога, обе стране су показивале спремност за побољшањем односа, на шта их је упућивао развој међународних прилика током 1933. и 1934. године. Југославија је из тог аранжмана очекивала нормализовање стања на граници и ликвидирање ВМРО, признавање територијалног status quo и престанак бугарске „мањинске политике“, док је Бугарска на тај начин желела да изађе из изолације и оствари чвршће везе са Француском и Малом антантом, а можда чак и оствари извесне територијалне аспирације. Због тога је још крајем 1932. за посланика у Београду одредила Георги Кјосеиванова о коме је југословенска дипломатија имала повољно мишљење. Ипак, процесу зближења у овом периоду главни импулс нису давали политичари и дипломате већ сусрети на културном и привредном нивоу. Од тога је највећи значај имала посета делегације Српске православне цркве Бугарској крајем априла и почетком маја 1933, када је са представницима Бугарске егзархије потписан Протокол о заједничким напорима ка зближењу два народа.

До преокрета у југословенско-бугарским односима долази после сусрета двојице краљева, Александра и Бориса, на београдској железничкој станици 18. септембра 1933. године. Југословенски суверен је, на француски подстицај, нерадо пристао на овај сусрет.

Међутим, разговор је на Борисову иницијативу добио приснију ноту, што је пријало и југословенском краљу, због чега се од предвиђених 21 минут продужио на читав сат. Позитивни резултати овог састанка су се брзо показали. У оквиру обиласка Турске и Грчке, краљ Александар је већ почетком октобра посетио Евксиноград где је са краљем Борисом наставио започет разговор у Београду, док је званична посета бугарског краљевског пара југословенској престоници уследила децембра 1933. године. Почетком маја 1934. министар иностраних послова Богољуб Јевтић је био у званичној посети Софији, што је представљало прву званичну посету југословенског министра Бугарској после Првог светског рата. На крају, септембра исте године је уследила и званична посета југословенског краљевског пара Софији.

Процес југословенско-бугарског зближења са великом нелагодом су пратиле Румунија, Турска и Грчка. Страхујући од постизања савеза између Београда и Софије или пак од стварања јединствене јужнословенске државе, ове три земље су започеле дипломатску активност на образовању једног балканског споразума који би гарантовао границе успостављене мировним уговорима. Југославија је такође подржавала формирање једног таквог блока, тежећи да и Бугарска буде његова чланица. Међутим, како се Софија није мирила са постојећим границама, одбила је да буде део таквог савеза, док је Југославија била приморана да му приступи како не би изазвала подозрење осталих земаља. У сваком случају, настављено је спровођење политике зближења између две земље, коју није променио ни преврат у Бугарској, којим је власт преузео круг „Звено“ на челу са Кимоном Георгијевим. Тада је у Бугарској дошло и до прогона присталица ВМРО, док је Иван Михајлов септембра 1934. пребегао у Турску где је интерниран.

Извесно захлађење је наступило по убиству краља Александра октобра 1934, што је најприметније било у држању кнеза Павла који је сумњао да је бугарски краљ био умешан у атентат. Београд је неповољно гледао на пад владе Кимона Георгијева јануара 1935. као и на формирање владе Андреја Тошева априла исте године, чиме је краљ Борис преузео управу земље у своје руке. Односи су поново почели да се побољшавају када су Милан Стојадиновић и Георги Кјосеиванов преузели премијерске позиције током 1935. године. Стојадиновић је још као опозиционар остварио контакте са Бугарима путем ловачких и ротаријанских веза, док је остварио и врло срдачне односе са Кјосеивановим, који су се потом још више продубили. Готово цела 1936. година је била у знаку југословенско-бугарског зближења, а резултат је представљало потписивање Пакта о вечном пријатељству између две земље 24. јануара 1937. године. Ову идеју је први пут поменуо краљ Борис приликом боравка на Бледу септембра 1936, да би конкретније контуре добила следећег месеца за време Стојадиновићевог задржавања у Бугарској. Међутим, њена реализација је била могућа тек после тешких преговора и добијања сагласности од стране југословенских савезника.

По потписивању Пакта са Бугарском, наступила је извесна пасивност у међусобним односима. На промену таквог става, Стојадиновића је приморао аншлус Аустрије марта 1938. године. Забележени су сусрети званичника на више нивоа, укључујући и сусрет двојице премијера, док је посебна пажња посвећена отварању ваздушне линије између Београда и Софије маја 1938. године. Истовремено, аншлус је поново актуелизовао питање стварања интегралне Југославије, на шта се са подозрењем гледало у Софији. Погоршавање међународне ситуације у Европи, налагало је да и остале чланице Балканског споразума регулишу своје односе са Бугарском. На томе је активно радила и Велика Британија, тежећи да на тај начин спречи продор Немачке ка југоистоку. Резултат тих напора представљало је потписивање Солунског споразума јула 1938, којим је Бугарској званично призната равноправност у наоружању, иако се она, уз благоданаклон став Југославије, „тајно“ наоружавала већ извесно време.

Потписивање Солунског споразума у Бугарској је, међутим, сматрано као почетна тачка за мирну ревизију и осталих одредби Нејског мировног уговора, што се и видело у ревизионистичким манифестацијама које су уследиле после Минхенског споразума. Да би добио објашњења из прве руке, Стојадиновић је иницирао састанак са бугарским премијером Кјосеивановим у Нишкој Бањи крајем октобра 1938. године. Бугарски премијер је одбацио све

бугарске аспирације према југословенској територији, али је истакао претензије према Тракији и Јужној Добруци, за шта је очекивао потпору Југославије. Уколико је Стојадиновић и показивао разумевање за бугарске претензије према Грчкој и Румунији, то се променило после његовог пада са власти почетком фебруара 1939, будући да је кнез Павле презирао краља Бориса и био изразити противник такве политике. Готово истовремено, југословенски МИП је, анализирајући извештаје Посланства из Софије, дошао до закључка да је Пакт о вечном пријатељству „дошао на мртву тачку“, означавајући краља Бориса као главног „кривца“ за такво стање у односима. Посланик у Софији Момчило Јуришић-Штурм је том приликом предлагао да би Бугарима требало изаћи у сусрет по питању растурања њихових листова у Југославији и издавања виза.

Нестанком Чехословачке и Албаније на пролеће 1939. промена југословенске политике према Бугарској је постала приметна. Ипак, опасност од назирућег конфликта је налагала да се покуша све како би Балкан остао ван сукоба, али настојања за образовањем јединственог балканског фронта су остала неуспешна. Истовремено је незадовољство кнеза Павла према Бугарској незауостављиво расло, због чега је чак планирао извршење преврата у тој земљи са циљем образовања интегралне Југославије, до чега није дошло.

Бугарска је истовремено све више увиђала да ће своје ревизионистичке тежње моћи да оствари преко сила Осовине. Због тога је фебруара 1940. краљ Борис уместо Кјосеиванова, који се и даље залагао за наставак политике неутралности, за премијера изабрао прогермански оријентисаног Богдана Филова. Ипак, до отвореног скретања Бугарске према Немачкој је дошло тек по слому Француске јуна 1940. године. Тако је бугарски министар иностраних послова Иван Попов већ крајем истог месеца саопштио југословенском посланику Владимиру Милановићу да је дошао тренутак за остварење бугарских ревизионистичких тежњи. Убрзо је прва етапа тог плана и извршена враћањем Јужне Добруце Бугарској почетком септембра 1940. године. Фокус је потом усмерен према Тракији, док су „потраживања“ од Југославије остављена за евентуално касније решавање, будући да је Немачка намеравала да Југославију привуче Тројном пакту. Страхујући од југословенско-немачких преговора, Бугарска је јануара 1941. одлучила да приступи овом савезу, док је Југославија на то била приморана марта 1941. године. Међутим, преврат од 27. марта 1941. је разбеснео Хитлера који је истог дана одлучио да нападне Југославију. Истог дана је саопштио и бугарском посланику у Берлину Првану Драганову да је „македонско питање расчишћено“.

Дугогодишњи несређени дипломатски односи између две земље имали су свој одраз и на другим пољима. Тако је до склапања трговинског уговора дошло тек 1934, чиме је прекинуто двадесетогодишње неуговорно стање између две земље. Међутим, узимајући у обзир чињеницу да су и Југославија и Бугарска биле претежно пољопривредне државе, склапање уговора није утицало на знатно повећање међусобне трговине. Са друге стране, овај Уговор је био од великог значаја за Бугарску. Поверљивим протоколом су руднику Перник дате одређене повластице, док је закључењем Санитарно-ветеринарске конвенције регулисан транзит њене стоке и сточних производа преко југословенске територије. Ипак, бугарска дуговања за овај транзит нису у потпуности регулисана до ступања Југославије у рат 1941. године.

Затегнути односи су се одразили и на односе између две православне цркве. После завршетка Првог светског рата међусобни контакти су углавном остваривани на међународним конференцијама, али је и ту долазило до конфликта. Ситуација је полако почела да се мења током 1933, напоредо са настојањима за зближењем две земље. Слична ситуација је била и на пољу културе и науке. Ретки контакти на том нивоу су интензивирани од друге половине 1933, али су услед измењене политичке ситуације и избијања рата у Европи почели приметно да опадају, да би се на крају готово и угасили.

Бугарска званично није учествовала у нападу на Југославију. Међутим, активно је сарађивала са Немачком. Бугарски званичници су били упознати са датумом почетка операција, бугарска територија је искоришћена за концентрацију немачке војске, а аеродроми за концентрацију немачког ваздухопловства. Поред тога, бугарске јединице су заузеле

одбрамбене позиције на турској граници, како би сузбиле евентуални напад са те стране. На немачки захтев, Бугарска је дипломатске односе са Југославијом прекинула 15. априла 1941, да би неколико дана касније њене јединице извршиле окупацију Западних покрајина и Македоније. Узимајући све то у обзир, југословенска влада у емиграцији је 4. маја 1941. донела одлуку да се Југославија налази у ратном стању са Бугарском, почевши од 6. априла 1941, док је заштиту југословенских интереса у Бугарској преузело америчко Посланство у Софији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

Архив Југославије, Београд

1. Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
2. Збирка Милана Стојадиновића (37)
3. Фонд Централног пресбиороа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38)
4. Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65)
5. Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (66)
6. Фонд Министарства пољопривреде Краљевине Југославије (67)
7. Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије (70)
8. Фонд Двора Краљевине Југославије (74)
9. Збирка Јована Јовановића – Пижона (80)
10. Фонд емигрантске владе Краљевине Југославије (103)
11. Фонд Министарског савета Краљевине Југославије (138)
12. Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (159)
13. Збирка Александра Цинцар-Марковића (310)
14. Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)
15. Збирка Војислава Јовановића – Марамбоа (335)
16. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Великој Британији - Лондон (341)
17. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској - Цариград, Анкара (370)
18. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама - Вашингтон (371)
19. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Шведској - Стокхолм (382)
20. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес (385)
21. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Белгији - Брисел (392)
22. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији - Букурешт (395)
23. Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској - Будимпешта (396)
24. Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду (411)
25. Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Чикагу (414)
26. Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалиму (430)
27. Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Њујорку (449)
28. Збирка Моше Пијаде (513)
29. Заоставштина кнеза Павла (797)

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

1. Заоставштина Милана Антића (14387)
2. Заоставштина Војислава Маринковића (14439)
3. Заоставштина Арсенија Јанковића (14550)

Војни архив, Београд

1. Досијеа персоналних података официра и подофицира Војске Краљевине Југославије
2. Пописник 17 - Фонд Војске Краљевине Југославије
3. Фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије

Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје

1. Микрофилмуваната архивска граѓа од странска провениенција, Министерство за надворешни работи на Италија - Рим
2. Фонд Македонска патриотска организација (МПО) во САД (1371)

Државни архив Србије, Београд

1. Збирка Безбедносно-информативне агенције
2. Лични фонд Мирослава Спалајковића
3. Лични фонд Танасије Динић

Историјски архив Београда, Београд

1. Легат Косте Ст. Павловића (2768)
2. Фонд Безбедносно-информативне агенције

Музеј ваздухопловства

1. Andrija Pavlović, *Jugoslovensko vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941. godine*, knjiga 2c (rukopis)

Централен државен архив, Софија

1. Фонд Монархически институт в България (1879–1946) (3К)
2. Фонд Министерство на външните работи и изповеданията (176К)
3. Фонд Министерски съвет (284К)
4. Фонд Българска легация във Виена (304К)
5. Фонд Българска легация във Берн (317К)
6. Личния фонд Дечко Дянков Караджов (1503К)

Објављени извори

1. *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, prir. prof. dr Branko Petranović, mr Nikola Žutić, Beograd, 1990.
2. *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, knjiga 1, odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd, 1969.
3. *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, knjiga 2, prir. Antun Miletić, Beograd, 1987.
4. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани меѓународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, II том (1919–1945), prir. Momir Stojković, Beograd, 1996.
5. Билярски, Цочо В., *Иван Михайлов в обектива на полиција, дипломатска, разузнавање и преса*, Софија, 2006.
6. *Българо-балкански културни взаимоотношения 1878–1944*, със. Афродита Алексиева, Лилия Кирова, Николай Савов, Гинка Стаменова, Антоанета Тодорова, № 255, Софија 1986.
7. Брашић, Милош, *Бугарска под црном руком Македонског комитета. Доживљаји бившег функционера ВМРО адвоката Димитрија Илића*, Београд, 1933.
8. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga prva (1921–1930), prir. Živko Avramovski, Beograd, Zagreb, 1986.
9. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga druga (1931–1938), prir. Živko Avramovski, Beograd, Zagreb, 1986.
10. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939–1941)*, prir. Živko Avramovski, Beograd, 1996.
11. *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, със. Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, Софија, 2005.
12. *Българското управление във Вардарска Македонија (1941–1944). Документален сборник*, със. Александър Гребенаров, Надя Николова, Софија, 2011.
13. *ВМРО (обединета). Документи и материјали. Книга I*, избор, редакција и коментар Иван Катарчиев, Скопје, 1991.
14. *Documents diplomatiques français 1932–1939. I^e Serie (1932–1935), Tome II (15 Novembre 1932 - 17 Mars 1933)*, Paris, 1966.

15. *Documents diplomatiques francais 1932–1939. I^e Serie (1932–1935)*, Tome IV (16 Juillet - 12 Novembre 1933), Paris, 1968.
16. *Documents diplomatiques francais 1932–1939. I^e Serie (1932–1935)*, Tome V (13 Novembre 1933 - 13 Mars 1934), Paris, 1970.
17. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series D (1937–1945), Volume V, Poland, the Balkans, Latin America, the smaller Powers, June 1937 - March 1939, Washington, 1953.
18. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series D (1937–1945), Volume VI, The last months of peace, March - August 1939, London, 1956.
19. Животић, Александар, „Извештај генерала Драгутина Милутиновића о стању на граничном фронту према Бугарској 1926.“, *Токови историје*, бр. 3, (2015), 169–188.
20. *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002.
21. *I Documenti Diplomatici Italiani. Settima Serie: 1922–1935*, Volume IX (15 aprile - 31 dicembre 1930), Roma, 1975.
22. *I Documenti Diplomatici Italiani. Settima Serie: 1922–1935*, Volume XV (18 marzo - 27 settembre 1934), Roma, 1990.
23. *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939*, Volume III (1° gennaio - 9 maggio 1936), Roma 1992.
24. *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939*, Volume IX (24 aprile - 11 settembre 1938), Roma, 2001.
25. *I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava Serie: 1935–1939*, Volume XII (23 maggio - 11 agosto 1939), Roma, 1952.
26. *I Documenti Diplomatici Italiani. Nona Serie: 1939–1943*, Volume III (1° gennaio - 8. aprile 1940), Roma, 1959.
27. *Из личния архив на Кимон Георгиев*, Том II, със, Калинка Анчова, Милена Тодоракова, Софиа, 2008.
28. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август - децембар) 1930. године*, књига I, прир. Нада Петровић, Саша Илић, Београд, 2005.
29. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, књига II, прир. Нада Петровић, Јелена Бакић, Београд, 2007.
30. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, књига III, прир. Нада Петровић, Београд, 2008.
31. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, књига IV, прир. Нада Петровић, Јелена Ђуришић, Београд, 2009.
32. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, прир. Нада Петровић, Јелена Ђуришић, Београд, 2010.
33. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину*, књига VI, прир. Нада Петровић, Београд, 2011.
34. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину*, књига VII, прир. Нада Петровић, Београд, 2012.
35. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину*, књига VIII, прир. Нада Петровић, Београд, 2013.
36. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1938. годину*, књига IX, прир. Јелена Ђуришић, Београд, 2014.
37. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину*, књига X, прир. Јелена Ђуришић, Београд, 2015.
38. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1940–1941. годину*, књига XI, прир. Драган Теодосић, Београд, 2015.
39. „Југославија i Бугарска непосредно пред Други светски рат. Један необјављени документ“, *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 8, (1956), 20–23.

40. *Колaborационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд, 2018.
41. *Колaborационисти пред судом Озне II. Саслушања Божидача Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николе Губарева*, прир. Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, Београд, 2022.
42. Лазаревић, Бранко, *Дипломатски списи*, прир. Миладин Милошевић, Неготин, 2001.
43. *Македонија во австриските документи (1920–1938)*, предговор и редакција доц. д-р Ѓорѓи Стојчевски, проф. д-р Даринка Петреска, Скопје, 2011.
44. *Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Документи*, книга II, ред. Владо Поповски, Ленина Жила, Скопје, 2008.
45. Марковић, Душан, Срђан Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, бр. 1, (2017), 175–198.
46. *Месечни извештаји југословенског посланства у Лондону 1930–1941. година*, прир. проф. др Миодраг Зечевић, Миладин Милошевић, Београд, 1991.
47. Митриновић, Чедомил, *Бугарска под старим и новим режимом. Једна политичка репортажа*, Београд, 1934.
48. Мичич, Сърджан, Димитър Митев, „Софийският митрополит Стефан и идеята за „интегрална Југославија“ (неизвестно писмо на дядо Стефан до југославскиот принц-регент Павел Караджорджевич)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (2018), 171–185.
49. *От Скопие до Женева. Димитър Шалев - заштитник на малцинствата в Обществото на народите*, със. Димитър Митев, София, 2012.
50. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška P. O. Schmidta o razgovoru između Adolfa Hitlera i ministra spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije Cincar-Markovića u Berghofu 29. novembra 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1981), 237–240.
51. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Bogdana Filova 27. jula 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 165–168.
52. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 23. novembra 1940.“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 169–173.
53. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o drugom razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 3. decembra 1940.“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1981), 173–177.
54. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru između Firera i mađarskog predsednika vlade grofa Telekija u Beču 20. novembra 1940.“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1983), 325–328.
55. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru između Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Filova na Oberzalcburgu (Obersalzberg) 4. januara 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1981), 307–311.
56. Pavlović, Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Hitlera sa bugarskim poslanikom 27. marta 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1981), 312.
57. Pivac, Marko, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2010), 193–212.
58. *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије*, Београд, 1930–1940.
59. *Стенографске белешке Народне скупштине Кралевине Југославије. I редовни састанак Народне Скупштине Кралевине Југославије држан 4 јула 1935 године у Београду*, књига 1, Београд, 1935.
60. *Стенографске белешке Народне скупштине Кралевине Југославије. XXXII редовни састанак Народне скупштине Кралевине Југославије држан 4. марта 1937. године у Београду*, књига 2, Београд, 1937.
61. *Тajни архиви грофа Сiana (1936–1942)*, Zagreb, 1952.
62. *Трећа балканска конференција (рад југословенске националне групе)*, ур. др Чед. Ђурђевић, проф. Јов. Вељић, Београд, 1934.

63. *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1919–1933)*, књига 1, избор и редакција д-р Новица Велјановски, д-р Јан Рихлик, Скопје, 2006.
64. *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1934–1939)*, књига 2, избор и редакција Д-р Новица Велјановски, Д-р Јан Рихлик, Скопје, 2007.
65. *Чехословашки извори за бугарската историја*, Том II, със. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова, София, 1987.
66. *Чешки и словашки извори за бугарската историја*, том III, със. Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, Лидия Манолова, София, 1994.
67. *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919–1941), Том I (1919–1934)*, със. Димитър Митев, София, 2005.
68. *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919–1941), Том II (1934–1941)*, със. Димитър Митев, София, 2007.

Дневници, мемоари и сећања

1. Amery, Julian, *Approach March a venture in autobiography*, London, 1973.
2. Бойдев, Васил, „От јункера до генерала (Спомени)“, със. Иван Пейковски, *Летописи. Издание на Съюза на бугарските писатели*, № 5–6, (1994), 25–58.
3. Бојић, Душица, *Сећања породице и мемоари генерала Љубомира Марића (1878–1960). Друго допуњено издање*, Београд, 2017.
4. Bruce Lockhart, R.[obert] H.[amilton], *Guns or Butter. War Countries and Peace Countries of Europe revisited*, London, 1938⁶.
5. Димитров, Георги, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Негош“*, св. 21, (1968), 48–61.
6. *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb, 1948.
7. Дучић, Јован, *Дневник 1937*, прир. Миладин Милошевић, Нови Сад, 2019.
8. Живковић, Петар, *Сећања 1903–1946*, прир. Александар Животић, Зајечар, 2016.
9. Илић, Богољуб С., *Мемоари армијског генерала 1898/1942*, прир. Миле С. Бјелајац, Београд, 1995.
10. Јанковић, Радоје, *Како је убијана Краљевина Југославија*, прир. Даница Оташевић, Нови Сад, Чачак, 2021.
11. Јовановић, Драгољуб, *Политичке успомене. Сазнања*, књига 2, Београд, 1997.
12. Јовановић, Драгољуб, *Политичке успомене. Искуства*, књига 4, Београд, 1997.
13. Јовановић Стоимировић, Милан, *Дневник 1936–1941*, прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад, 2000.
14. Лулчев, Любомир, *Тайните на дворцовия живот. Дневник (1938–1944)*, със. Цочо В. Билярски, София, 1992.
15. *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз, 1974.
16. Milićević, Vladeta, *Ubistvo kralja u Marselju. Pozadina jednog zločina*, Beograd, 2000.
17. Михайловъ, Иванъ, *Спомени III. Освободителна борба 1924–1934 г.*, Louvain, 1967.
18. Михайловъ, Иванъ, *Спомени IV. Освободителна борба 1924–1934 г. (продължение)*, Indianapolis, 1973.
19. Мошанов, Стойчо, *Моята мисия в Кајро*, със. Петър Свирачев, Елена Нончева, София, 1991.
20. Pavlović, Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga druga, London, 1955.
21. Павловић, Коста Ст., *Дневник 1930–1932*, прир. Срђан Мићић, Наташа Милићевић, Београд, 2020.
22. Papagos, [Aleksandar], *Grčka u ratu 1940–1941*, Beograd, 1954.
23. Paul-Boncour, J.[oseph], *Entre deux guerres. Souvenirs sur la IIIe République. Les lendemains de la victoire 1919–1934*, Paris, 1945.

24. Петковић, Душан, „Уз чланак др. Георги Димитрова“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 21, (1968), 61–63.
25. Pribičević, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952.
26. Пърличев, Кирил, *36 години във ВМРО. Спомен на Кирил Пърличев*, София, 1999.
27. Rendel, George, *The Sword and the Olive. Recollections of Diplomacy and the Foreign Service 1913–1954*, London, 1957.
28. Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt. Jugoslavija izmedju dva rata*, Buenos Aires, 1963.
29. Todorov, Kosta, *Balkan Firebrand*, Chicago, New York, 1943.
30. Филов, Богдан, *Дневник*, ред. Илчо Димитров, София, 1990.
31. Henderson, Nevile, *Water under the bridges*, London, 1945.
32. Цанков, Александър, *Моето време. Мемоари*, със. д-р Милен Куманов, София, 2002.

Штампа и периодика

1. *Балканска ревија*
2. *Време*
3. *Nova Evropa*
4. *League of Nations-Official Journal*
5. *Политика*
6. *Правда*
7. *Прилози Службеном војном листу*
8. *Самоуправа*
9. *Службене новине Краљевине Југославије*
10. *Службени војни лист*
11. *Српски књижевни гласник*
12. *Трговински гласник*

Литература

Монографије и синтезе:

1. Avramovski, Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968.
2. Avramovski, Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918.*, Beograd, 1985.
3. Avramovski, Živko, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986.
4. Алексић, Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010.
5. Анчев, Стефан, *Балканите - начин на употреба 1918–1938 г. Част прва*, Велико Търново, 2006.
6. Балфур, Нил, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990.
7. Barker, Elisabeth, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1978.
8. Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd, 2009.
9. Vjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994.
10. Vjelajac, Mile S, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004.
11. Boban, Ljubo, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb, 1973.
12. Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knjiga 1, Zagreb, 1974.

13. Божинов, Войн, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Разказ за живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005.
14. Божинов, Войн, *Андрей Ляпчев*, София, 2006.
15. Божинов, Войн, *Управлението на деветнадесетомайците (19 май 1934 - 22 януари 1935 година)*, София, 2017.
16. Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004.
17. Vanku, Milan, *Mala antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969.
18. Василев, Васил, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991.
19. Велев, Венцислав, *Западните покрайнини, България и Югославия (1919–1931)*, София, 2009.
20. Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971.
21. Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd, 1976.
22. Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985.
23. Vinaver, Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd, 1987.
24. Виријевић, Владан, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941*, Косовска Митровица, 2018.
25. Volkov, V.[ladimir], *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Beograd, 1987.
26. Генчев, Николай, *Външната политика на България (1938–1941)*, София, 1998.
27. Георгиев, Величко, *Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939*, София, 1971.
28. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд, 2010.
29. Гърдев, Костадин, *Българската емиграция в Канада*, София, 1994.
30. Гулић, Милан, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине*, Београд, 2014.
31. Денда, Далибор, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Нови Сад, 2019.
32. Димитријевић, Бојан, Коста Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004.
33. Dimitrijević, Bojan, Predrag Miladinović, Milan Micevski, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Beograd, 2012.
34. Димитријевић, Бојан, *Србија 1941.*, Београд, 2021.
35. Димитров, Илчо, *Англия и България 1938–1941. Навечерието и началото на Втората световна война*, София, 1996².
36. Димитров, Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, София, 1996.
37. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.
38. Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2020.
39. Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006.
40. Драгосављевић, Василије, *Друга Европа и Краљевина Југославија: ЈНП Збор (1934–1941)*, Нови Сад, 2021.
41. Дренков, Илко, *Великобританија и македонскиот въпрос (1919–1949)*, София, 2017.
42. Đikanović, Vesna, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918–1941*, Beograd, 2012.
43. Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine s dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim*

- sporazumima Jugoslavije 1934–1941. i predgovorom akademika Mije Markovića*, Zagreb, 1960.
44. Евтимов, Румен, *Годен за терористически акции. ВЗРО „Въртон“ 1924–1944 съдби и атентати*, София, 2017.
  45. Жежов, Никола, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, Скопје, 2008.
  46. Животић, Александар, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941.*, Београд, 2020.
  47. Жикић, Милош, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, Београд, 2020.
  48. Златарски, Владимир, *Рајх и Царството. Германското присуство в Българија (1933–1940 г.)*, София, 2020².
  49. *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до Уједињења 1878–1918*, ур. Андреј Митровић, Београд, 1983.
  50. Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.
  51. Јанјетовић, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.
  52. Јовановић, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002.
  53. Јовановић, Владимир, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002.
  54. Јовановић, Јован М., *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књига II, Београд, 1939.
  55. Јовановић, Надежда, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939*, Београд, 1994.
  56. Campus, Eliza, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucurest, 1978.
  57. Кацаркова, Вера, *Икономическите одношения на Българија с балканските држави в периода между двете световни войни /1919–1941/*, София, 1989.
  58. Косев, Димитър, *Външната политика на Българија при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931*, София, 2014.
  59. Кочанков, Николай, *От надежда към покруса. Западна Македонија в българската външна политика 1941–1944*, София, 2007.
  60. Krizman, Bogdan, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu „Nürnberških dokumenata“*, Zagreb, 1953.
  61. Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države*, Zagreb, 1975.
  62. Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
  63. Krunic, Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Prva knjiga*, Beograd, 2010.
  64. Кузманова, Антонина, *Балканската политика на Румъния 1933–1939*, София, 1984.
  65. Кузманова, Антонина, *От Ньои до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа и международните одношения (1919–1940)*, София, 1989.
  66. Кушевски, Воислав, *Македонското прашање во Друштвото на народите. Постувавањето на македонското прашање како малцинско прашање во Друштвото на народите*, Скопје, 2001.
  67. Лукач, Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Prvi deo 1933–1936*, Beograd, 1982.
  68. Лукач, Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937–1941*, Beograd, 1982.
  69. Лукић, Александар, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, Београд, 2020.
  70. Манчев, Кръсто, Валериан Бистрички, *Българија и нейните съседи 1931–1939. Политически и дипломатически одношения*, София, 1978.
  71. Манчев, Кръсто, *Југославија и международните одношения на Балканите 1933–1939*, София, 1989.

72. Marjanović, Jovan, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga I. Britanski štíćenik*, Zagreb, Beograd, 1979.
73. Марков, Георги, *Парола „Сабя“: Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936*, София, 1992.
74. Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd, 1987.
75. Миленковић, Тома, *Политичка емиграција из Бугарске у Југославију 1923–1944*, Београд, 2018.
76. Miletić, Aleksandar R., *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928*, Belgrade, 2009.
77. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
78. Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918.*, Београд, 1987.
79. Мићић, Срђан, *Краљевина Југославија и анилуs Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.
80. Мићић, Срђан, *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд, 2018.
81. Недев, Недю, *Александар Цанков*, Пловдив, 2015.
82. Палешутски, Костадин, *Македонското освободително движење 1924–1934*, София, 1998.
83. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd, 1988.
84. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
85. Петров, Людмил, *Проблеми на военната политика на Българија 1934–1939*, София, 1990.
86. Петров, Людмил, *Българија и Турција 1931–1941*, София, 2001.
87. Петров, Методи, *Национално-освободителното движење в Западните покрајини /1919–1934/*, София, 1995.
88. Popi, Gligor, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Beograd, 1984.
89. Попов, Димитар, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, прир. Срђан Пириватрић, Београд, 2008.
90. Попов, Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 1976.
91. *Pregled razvoja međunarodno-pravnih odnosa jugoslovenskih zemalja od 1800. do danas. II sveska. Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Jugoslaviju od 1918 do 1941 godine*, Beograd, 1962.
92. Пурић, Божидар, *Наши исељеници*, Београд, 1929.
93. Радић, Радмила, *Војислав Јанић (1890–1944). Свештеник и политичар. Поглед кроз аналитички прозор*, Београд, 2018.
94. Радић, Радмила, *Мисија британске Хришићанске заједнице младих људи у Краљевини Југославију*, Београд, 2019.
95. Радојевић, Мира, *Удружена опозиција 1935–1939.*, Београд, 1994.
96. Ристић, Иван, *Милан Ракић у Софији*, Београд, 2018.
97. Самарцић, Момир, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008.
98. Swire, J.[oseph], *Bulgarian conspiracy*, London, 1939.
99. Симић, Бојан, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*, Београд, 2019.
100. Сирков, Димитър, *Външната политика на Българија 1938–1941*, София, 1979.
101. Сладек, Здењек, *Мала Антанта 1919–1938. Њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд, 2019.
102. Спасов, Людмил, *Българија, великите сили и балканските држави 1933–1939. г.*, София, 1993.
103. Спасов, Людмил Ђорданов, *Българија и СССР 1917–1944 (политичко-дипломатически одношения)*, Велико Търново, 2008.
104. Стефановић, Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд, 1984.

105. Стојанчевић, Владимир, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд, 1986.
106. Стојанчевић, Владимир, *Србија и Бугари 1804–1878.*, Београд, 1988.
107. Стојанчевић, Владимир, *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе*, Нови Сад, 1995.
108. Stojiljković, Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 1989.
109. Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969.
110. Stojkov, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985.
111. Тасић, Дмитар, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920.*, Београд, 2012.
112. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2, Ljubljana, Beograd, Titograd, 1984.
113. Тешић, Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939.*, Београд, 1997.
114. Тодоров, Кирил, *Разузнавањата на Кралска Југославија срещу Българија и ВМРО (1920–1941)*, Благоевград, 2021.
115. Тодоров, Коста, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд, 1938.
116. Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923.*, Beograd, 1979.
117. Тодоровски, Зоран, *Внатрешната Македонска Револуционерна Организација 1924–1934*, Скопје, 1997.
118. Тошев, А.[ндреј], *Србско-българската разпра*, София, 1932.
119. Тошкова, Витка, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, София, 1985.
120. Трајковски, Роберто, *Германските воени операции во Македонија за време на Априлската војна 1941 година*, Битола, 2013.
121. Трифонов, Стајко, *Българското национално-освободително движение в Тракия 1919–1934*, София, 1988.
122. Hercigonja, Dunja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd, 1987.
123. Нортнер, Јакоб В., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972.
124. Цветков, Жоро, *Атанас Буров. Живот за България*, София, 1992.
125. Creveld, van Martin L., *Hitler's strategy 1940–41. The Balkan Clue*, Cambridge, 1973.
126. Џамбазовски, Климент, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Београд, 1982.
127. Шешум, Урош, *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*, Нови Сад, 2019.

Чланци и расправе:

1. Аврамов, Румен Л., „Българската емиграция в Аржентина 1900–1940 г.“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1986), 3–17.
2. Avramovski, Živko, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, II, (1961), 5–161.
3. Avramovski, Živko, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, V, (1963), 137–224.
4. Avramovski, Živko, „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za Rumunsku spoljnopolitičku orijentaciju“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VII, (1965), 5–92.
5. Avramovski, Živko, „Uticao jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, (1965), 3–20.

6. Avramovski, Živko, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IX, (1968), 133–186.
7. Avramovski, Živko, „Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu (septembar – decembar 1939)“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1970), 153–184.
8. Avramovski, Živko, „Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (1972), 61–88.
9. Avramovski, Živko, „Balkanske zemlje i vojna pobuna u Grčkoj marta 1935. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, (1975), 59–82.
10. Аврамовски, Живко, „Енглеска и питање балканског пакта 1930–1933. године“ у: *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, ур. академик Васа Чубриловић, Београд, 1976, 101–146.
11. Avramovski, Živko, „Opredeljenje Bugarske za Centralne sile u Prvom svetskom ratu“ u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1980, 61–99.
12. Avramovski, Živko, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, gl. i odg. urednik Živko Avramovski, Beograd, 1980, 147–166.
13. Avramovski, Živko, „Bugarske pretenzije za aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu (1915–1916) u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 119–151.
14. Avramovski, Živko, „Bugarska i balkanski sporazum 1933–1934.“ u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 193–219.
15. Avramovski, Živko, „Stav britanske diplomatije prema sklapanju balkanskog sporazuma (1933–1934)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 16, (1983), 139–182.
16. Bakić, Dragan, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941“, *Balkanica*, XLIII, (2012), 191–219.
17. Barlas, Dilek, Yonca Köksal, „Turkey’s foreign policy towards Bulgaria and the Turkish minority (1923–1934)“, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 14, No. 2, (2014), 175–193.
18. Becić, Ivan, Dejan D. Antić, „More than a game – football matches between Yugoslavia and Bulgaria 1937–1939“, *Facta Universitatis. Series: Physical Education and Sport*, Vol. 13, № 1, 2015, 149–160.
19. Biber, Dušan, „O padu Stojadinovićeve vlade“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VIII, (1966), 5–71.
20. Bystrický, Valerián, „Diplomatski razvoj u jugoistočnoj Evropi 1932–1934 (Nastanak Balkanskog pakta 1934)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, br. 11, (1978), 281–407.
21. Boban, Ljubo, „Zagrebačke punktacije“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IV, (1962), 309–366.
22. Божинов, Войн, „Народно социално движење - Сговор 1932–1934 г.“, *Исторически преглед*, кн. 1–2, (2007), 114–133.
23. Божинов, Войн, „Пакт за „вечно пријателство“, или остварили се бугаро-југославско сближење“, *Токови историје*, бр. 1–2, (2008), 38–55.
24. Војинов, Воин, „Bulgaria and Yugoslavia on the eve of the April War“ у: *Срби и рат у Југославији 1941. године. Тематски зборник радова*, гл. и одг. уредник др Драган Алексић, Београд, 2014, 189–194.
25. Војинов, Воин, „Political circle "Zveno" between Sofia and Belgrade 1934–1935“, *Токови историје*, бр. 3, (2014), 89–97.
26. Василев, Васил Ат., „Бугаро-чехословашките политически одношенија (1926–1931 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1972), 17–48.

27. Величков, Александър Г., „Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев в английската документация (януари 1935–март 1936 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1981), 58–68.
28. Velojić, Dalibor, „Niška oblast i moravsko-varđarski pravac u strategijskim zamislima i ratnim planovima jugoslovenskog vojnog vrha 1918–1941.“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2012), 43–62.
29. Велојић, Далибор, „Моравска дивизија у Априлском рату“, *Лесковачки зборник*, бр. 57, (2017), 207–218.
30. Велојић, Далибор, „Ратни планови Војске Краљевине СХС/Југославије 1922–1938“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2017), 46–70.
31. Vinaver, Vuk, „Ugrožavanje Jugoslavije 1919–1932“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, (1968), 127–150.
32. Винавер, Вук, „За некои меѓународни аспекти на македонското национално прашање (1938–41)“, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 3, (1971), 95–129.
33. Vinaver, Vuk, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919–1938. godine“ u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 2, gl. i odg. urednik dr Živko Avramovski, Beograd, 1982, 165–191.
34. Генчев, Николай, „Възвръщане на Южна Добруджа към България през 1940. г.“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1969), 58–73.
35. Gulić, Milan, „Jugoslovenske kraljevske diplomate u Poljskoj 1919–1939.“ u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku. Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, (ur. prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćmiński, dr Paweł Wawryszuk), Beograd 2017, 53–74.
36. Deak, Ladislav, „Jugoslovensko-italijanski odnosi 1932–1937“, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, XIV–XV, (1982), 173–214.
37. Денда, Далибор, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2010), 20–39.
38. Димитријевић, Бојан, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века*, бр. 2, (2008), 45–83.
39. Дренков, Илко, „Македонскиот въпрос в кореспонденцијата на британскиот дипломат Сидни Уотърлоу през 1930 г.“, *Македонски преглед*, № 1, (2012), 67–84.
40. Đikanović, Vesna, „Prilog istraživanju istorije Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Američkim Državama od 1919. do 1926“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2006), 113–124.
41. Ђикановић, Весна, „Америка упркос свему: илегално усељавање у САД 1919–1941. године“, *Токови историје*, бр. 4, (2007), 137–152.
42. Ђурковић, Миша, „Спољна политика Милана Стојадиновића“ у: *Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова*, прир. Миша Ђурковић, Београд, 2013, 72–74.
43. Екмечић, Милорад, „Српско-бугарски односи половицом XIX вијека (1844–1853)“, *Историјски часопис*, књ. XXVII, (1980), 141–157.
44. Животић, Александар, „На путу нормализације – југословенско-совјетски трговински преговори 1940.“, *Анали Правног факултета у Београду. Тромесечни часопис за правне и друштвене науке*, бр. 1, (2021), 35–73.
45. Žikić, Miloš, „Ivan „Vanča“ Mihajlov i Polska 1938–1940.“ u: *W kręgu dyplomacji i polityki. W 100-lecie nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską i Jugosławią*, pod redakcją Wojana Dimitrijevicia, Pavla Vavrišuka, Andrzeja Zaćmińskiego, Bydgoszcz, 2020, 177–193.
46. Жикић, Милош, „Грчко-италијански рат и југословенске војне активности 1940. године“ у: *Други светски рат 75 година касније. Том 1*, гл. и одг. уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, Београд, 2021, 55–76.

47. Жупанчић, Тонка, „Посланство Краљевине Југославије у Турској - Цариград, Анкара 1919–1945 (1890–1945). Историјат ствараоца и значај архивске грађе фонда“, *Архив. Часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 2, (2004), 9–25.
48. Zografski, Dančo, „Macedonia and the Third Reich’s Balkan Policy“ in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, ed. Pero Morača, Belgrade, 1977, 383–398.
49. Jovanović, Vladan, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju „neslovenskog elementa“ u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, (2006), 105–124.
50. Jovanović, Vladan, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“ u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, gl. urednik dr Mile Bjelajac, Beograd, 2007, 79–99.
51. Jovanović, Vladan, „In search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2008), 56–67.
52. Karaganev, Rumenski, „The Foreign Office and the Bulgarian Outlet on the Aegean Sea – the Expirement of 1936“, *Bulgarian Historical Review*, N° 3–4, (1999), 75–86.
53. Kovačić, Davor, „Centralizam i unitarizam u Kraljevini Jugoslaviji kroz državne institucije. Primjer premještanja Jugoslavenskoga nogometnog saveza iz Zagreba u Beograd“ u: *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Institucije jugoslovenske države kao ogledalo srpsko-hrvatskih odnosa 1918–1991. Knjiga 2*, ur. Bojan B. Dimitrijević, Hrvoje Čapo, Beograd, Zagreb, 2022, 65–78.
54. Koljanin, Milan, „Jedan pokušaj ujedinjenja Jugoslavije i Bugarske (1939–1940)“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2001), 55–63.
55. Koljanin, Milan, „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942. godine“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 8, (2003), 7–76.
56. Leček, Suzana, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine“ u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu, 23.–24. rujna 2010*, ur. Damir Karbić, Tihana Luetić, Zagreb, 2013, 257–271.
57. Livanios, Dimitris, „A loveless entanglement. Britain and Bulgar-Yugoslav relations 1924–1943“, *Balkan Studies*, N° 1, (1998), 123–146.
58. Lukač, Dušan, „The final stage in the German-British diplomatic struggle for the Balkans“, in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, ed. Pero Morača, Belgrade, 1977, 46–70.
59. Манчев, Кръстьо, Валериан Бистрицки, „Българо-югославското сближение и Чехословакия (1933–1937)“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1968), 3–30.
60. Марков, Георги, „За убиството на началника на Генералния Щаб Ѓ. Пеев“, *Исторически преглед*, кн. 1, (1979), 80–92.
61. Milak, Enes, „Italijanska diplomatija i hrvatsko pitanje 1928–1935“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, (1988), 87–107.
62. Милетић, Марко Б., „Покушај одбране источне Македоније у Априлском рату 1941.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2015), 238–262.
63. Milićević, Nataša, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (1998), 143–162.
64. Michich, Srdjan, „Informal Diplomacy in Yugoslav-Bulgarian Relations between two World Wars“, у: *България и Балканите в сферата на европејските влијанија през XIX–XXI век. Сборник статии*, Велико Търново, 2012, 217–230.
65. Мићић, Срђан, „Југословенска дипломатска курирска служба током међуратног периода“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2014), 96–111.
66. Мићић, Срђан, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923–1925. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2014), 203–232.
67. Mičić, Srđan, „Mission of Konstantin Todorov in North America 1927–1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian-Bulgarian Organisations in North America“, *Токови историје*, бр. 1, (2015), 85–122.

68. Mičić, Srđan, „Poljska u jugoslovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“ u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku. Zbornik radova*, (ur. prof. dr Momčilo Pavlović, dr hab. Andrzej Zaćmiński, dr Dragomir Bondžić), Beograd 2015, 76–91.
69. Мићић, Срђан, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2015), 92–15.
70. Мићић, Срђан, „Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93, (2016), 89–104.
71. Мићић, Срђан, „Мала антанта и питање мањина пред Друштвом народа 1927–1934. године“, у: *Od Moravy k Moravě III: Z historie česko-srbských vztahů / Od Morave do Morave III: Из историје чешко-српских односа*, Editoři: Václav Štěpánek a Ladislav Hladký; Уредник српског дела Верица Копривица) Брно, 2017, 323–350.
72. Мићић, Срђан, „Југословенска сарадња са „Телеграфен унионом“ и немачким новинарима, 1927–1934. године“, *Токови историје*, бр. 2, (2018), 39–65.
73. Мићић, Срђан, „Протогеровисти ВМРО у југословенској служби 1930–1935. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2018), 70–109.
74. Mičić, Srđan, „Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations“, *Токови историје*, бр. 3, (2020), 27–52.
75. Mihajlov, Mile, „Makedonskiot naroden sojuz vo Soedinetite Amerikanski Državi i Kanada 1928 do 1935 god.“ u: *Iseljeničtvo narodai narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zbornik*, ur. odbor dr Ivan Čizmić, dr Koča Jončić, dr Vladimir Klemenčić, Radoslav Rotković, prof. Tihomir Telišman, Zagreb, 1978, 329–348.
76. Мичева, Здравка, „Българо-југославско културно сближение през 30-те години (1933–1940 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1967), 3–29.
77. Мичева, Здравка, „Балканският пакт и българо-југославските отношения (1933–1934 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1971), 3–30.
78. Наумов, Георги, „Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1969), 25–51.
79. Обрадовић, Иван, „Балкански институт (1934–1941)“, *Годишњак за друштвену историју*, св. 3, (2010), 43–62.
80. Pavlica, Branko, „Razgraničenje Jugoslavije sa Bugarskom (1919–1922)“, *Токви историје*, бр. 1–2, (2002), 7–23.
81. Павловић, Момчило, „Ротаријанци – друштвена елита у Краљевини Југославији“, *Историја 20. века*, бр. 2, (2002), 137–153.
82. Петковић, Душан, „Спољна политика Др. Милана Стојадиновића“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 15, (1965), 122–125.
83. Петрова, Димитрина, „Създаване и дейност на Цанковото движение (май 1932 – май 1934 г.)“, *Исторически преглед*, кн. 6, (1986), 34–47.
84. Петрова, Димитрина, „Тандем ли са д-р Г. М. Димитров и Н. Петков (1930–1944)“, *Исторически преглед*, кн. 11–12, (1992), 160–176.
85. Първанова, Румяна, „Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931)“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1994/1995), 19–49.
86. Радић, Радмила, „Односи између Српске и Бугарске православне цркве у периоду 1918–1941. године“ у: *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Зборник радова*, књига 1, гл. и одг. уредник Владан Јовановић, Београд, 2015, 131–159.
87. Радојевић, Мира, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата (Прилог проучавању)“ у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, ур. Милан Терзић, Београд, 2011, 19–32.
88. Радојевић, Мира, „Милан Гавриловић о идеји Балканске заједнице 1941–1945“, *Наша прошлост. Часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево*, бр. 13, (2012), 175–187.

89. Radojević, Mira, Srđan Mičić, „Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period“, *Studia academica Šumenensia*, vol. 2, (2015), 126–143.
90. Ristić, Ivan, „Bугарска политичка емиграција у Краљевини SHS“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2012), 41–61.
91. Ристић, Иван, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2012), 97–112.
92. Ристић, Иван, „Никола Пашић и Бугари (генеза идеолошких и политичких ставова), *Зборник Матице српске за историју*, бр. 84, (2012), 87–109.
93. Ристић, Иван, „Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1923)“, *Теме. Часопис за друштвену теорију и праксу*, бр. 3, (2012), 1033–1046.
94. Ристић, Иван, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, бр. 2, (2013), 75–96.
95. Ристић, Иван, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2014), 79–94.
96. Ристић, Иван, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 96, (2017), 91–108.
97. Ристић, Иван, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу 1923. године (Нишки споразум)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2017), 48–63.
98. Ристић, Иван, „Новоприсаједињене области“ или „Западне покрајине“? Историјске, етнолошко-лингвистичке, стратегијске и политичке основе српско-бугарског спора око царибродске и босилеградске области и њихов положај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ у: *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект. Тематски зборник од водећег националног значаја*, ур. доц. др Дејан Антић, др Иван Бецић, Врање, 2018, 209–226.
99. Ристић, Иван, „Рад војне обавештајне службе Краљевне Срба, Хрвата и Словенаца према Бугарској (с посебним освртом на обавештајну делатност Танасија Динића)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, (2019), 129–151.
100. Ristić, Ivan, „Scientific, Cultural and Educational cooperation between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Bulgaria in the 1920s“, *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 17, № 2, (2018), 149–158.
101. Rohtmets, Priit, Radmila Radić, „The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s – An International Ecumenical Perspective“, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 36, Iss. 1, (2016), 42–89.
102. Simić, Bojan, „The greatest friend of Bulgaria“ – Milan Stojadinović in the bulgarian newspaper *Dnes*“, *Токови историје*, бр. 3, (2014), 99–110.
103. Симић, Бојан, „Југословенско-бугарска лига у Београду“ у: *Традиција и трансформација. Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Зборник радова*, књига 1, гл. и одг. уредник Владан Јовановић, Београд, 2015, 161–177.
104. Спасов, Людмил, „България на Конференцията в Монтрьо през 1936 г.“, *Исторически преглед*, кн. 3, (1989), 3–14.
105. Stojkov, Todor, „О takozvanom Ličkom ustanku 1932.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, (1970), 167–180.
106. Стојчев, Ванче, „Бугарија и Третиот Рајх 1939–1941 година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1–2, (1991), 57–88.

107. Stojčev, Vanče, „Bugarska u priprema za okupaciju Jugoslavije (prilog izučavanju „velikobugarske ideje“ 1939–1941)“, *Istorija 20. veka*, XII, br. 1, (1994), 177–193.
108. Субботић, Иван, „О завери против живота краља Александра (Марсељски атентат)“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Ђегош“*, св. 14, (1964), 42–66.
109. Тасић, Дмитар, „Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 3, (2002), 92–107.
110. Тодоровић, Десанка, „Југословенско-бугарски односи у другој половини 1923 (Крiza и septembru)“, у: *Југословенско-бугарски односи у XX веку. Зbornик radova I*, gl. i odg. urednik Živko Avramovski, Beograd, 1980, 179–197.
111. Тошкова, Витка Ив., „Присъединяването на България към Тристрания пакт“, *Исторически преглед*, кн. 4, (1969), 56–72.
112. Шешум, Урош, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902.“, *Српске студије*, кн. 4, (2013), 73–103.

Енциклопедије:

1. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, том I*, със. Димитър П. Иванчев, София, 1962.
2. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, том II*, със. Димитър П. Иванчев, София, 1966.
3. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, том III*, със. Димитър П. Иванчев, София, 1969.
4. *Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*, ur. prof. dr Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, dr Milan Gulić, Beograd, 2016.

Докторске дисертације у рукопису:

1. Драгосављевић, Василије З., *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, Београд, 2017.
2. Ђикановић, Весна Ш., *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945*, Beograd, 2016.
3. Мићић, Срђан Б., *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)*, Београд, 2017.
4. Пећинар, Александра М., *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, Beograd, 2012.
5. Ристић, Иван Т., *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, Београд, 2017.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милош Жикић је рођен у Зајечару 1990. године. Основну школу и гимназију завршио је у родном месту, а потом 2009. уписао студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Дипломирао је 2014. на Катедри за историју Југославије са темом „Пета армија Војске Краљевине Југославије у Априлском рату“. Мастер студије је завршио 2015. одбранивши рад „Генерал Петар Недељковић (1882–1955)“. Докторске студије је уписао 2017, такође на Филозофском факултету у Београду. Годину дана (почевши од октобра 2016) провео је на стручном оспособљавању у Народном музеју у Зајечару, после чега је новембра 2017. положио стручни испит за звање кустоса. Од маја 2018. запослен је у Институту за савремену историју у Београду.

Аутор је монографије „Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941“ и више чланака у водећим научним часописима у земљи. Учествовао је на неколико научних скупова и конференција у земљи и иностранству. Научна интересовања су му усмерена на војну и дипломатску историју Краљевине Југославије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милош Жикић

Број индекса 5i16-004

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Југословенско-бугарски односи 1929–1941.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 11. јануар 2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милош Жиких

Број индекса 5116-004

Студијски програм Историја

Наслов рада Југословенско-бугарски односи 1929–1941.

Ментор Проф. др Александар Животић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 11. јануара 2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенско-бугарски односи 1929–1941.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 11. јануара 2023.

Потпис аутора

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.